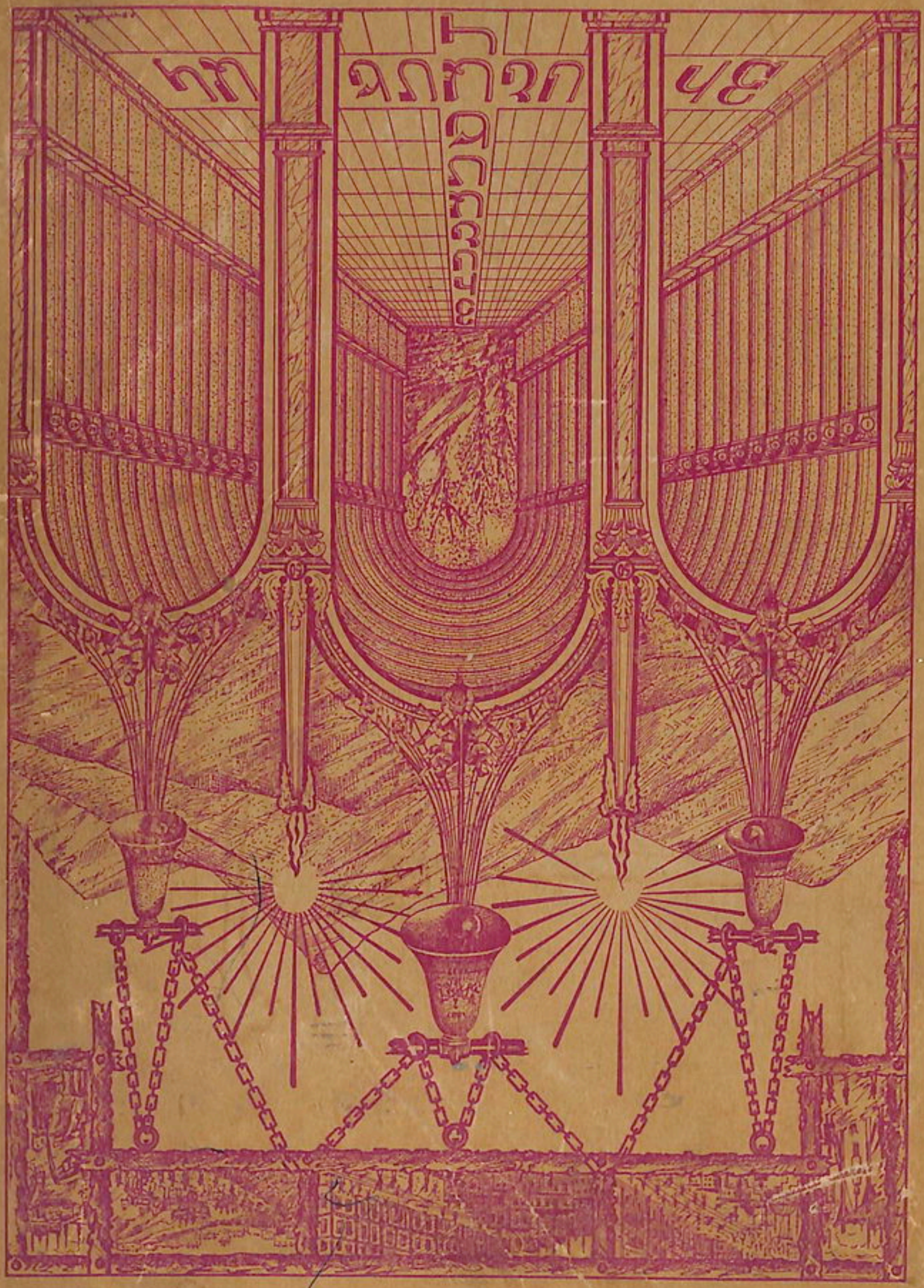

ՍՐՏԱՉՕՆ

Անանձ, որուն պայքարեցան ու զոհաբերուեցան Հնչակեան Դրօշին տակ Հայութեան եւ համայն պրօլետարիատի բաղաբական եւ տընտեսական ազատագրութեան ի խնդիր ու փակեցին իրենց աչքերը այն խոր եւ անսահման հաւատով թէ Ազատութեան արշալոյսը պիտի ծագի ուշ կամ շուտ· անոնց անմոռաց եւ անթառամ յիշատակին կը նուիրեմ այս հատորը:

ՍՕՑ· ԴԷՄ· ՀՆՉԱԿ· ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

ՀՆՉԱԿԵԱՆՈՒԹԻՆԸ

«Ժընեւում ապրող հայ ուսանողներից կազմուած մի փոքրիկ խըմբակ 1887–ին հիմք դրեց մի փոքր պարբերականի հրատարակութեան, տալով նրան «ՀՆՉԱԿ» անուն, որին վիճակւում էր մի մեծ հռչակ:

«Նրա կանոնաւոր հրատարակութիւնը սկսւում էր 1887 թւին, որին եւ մեծ սխալուած չեմք լինի, եթէ յատկացնենք հայ տարեգրութիւնների մէջ խոշոր դարագլխային նշանակութիւն» (էջ 145):

«Իր բովանդակութեամբ այդ թերթը նոր, իր նմանը չունեցած երեւոյթ էր հայութեան մէջ: Յեղափոխութիւն, յենուած Սոցիալիզմի վրայ: Ահա ի՞նչ էր նրա սրբութիւն սրբոցը:»

«Իր այս ուղղութեամբ «ՀՆՉԱԿ»ը մի գնահատելի փաստ է, ոչյնիսկ ոչ յատուկ Թիւրքահայ հարցի տեսակէտից, այլ առհասարակ հայ հասարակական մտքի զարգացման տեսակէտից: Առաջին 3—4 տարիների ընթացքում թերթը երկարօրէն զբաղուել է գաղափարախօսական հարցերով, ընդարձակ յօդուածների մէջ արծարծելով, կրկնելով եւ երեքնելով իր սոցիալ–տնտեսական մեթոդները ու հիմնաւորումները: Այս է կարեւորը: Ինչ էլ ասելու լինենք այդ տեսական հայեացքների արժէքի մասին, դարձեալ իրողութիւնը կը մնայ այն, որ «ՀՆՉԱԿ»ի էջերում հայ հրապարակախօսութիւնը սկսել է իր մայրենի լեզուով թորթոլել «սոցիալիզմ», «կապիտալիզմ» համամարդկային դերմեծները, ծանօթացնել նրանց հետ հայ ընդհանրութեան դեռ անշարժ տիրացուական միտքը, փորփորել նրա թանձր զանգուածը եւ մտցնել նրա մէջ կարմիր, յեղաշրջիչ հասկացողութիւններ շահագործողների եւ շահագործուողների մասին, խարխլել կեանքի առեղծուածների պարզաբանութիւնը տնտեսական հիմքերի վրայ հաւյլն, հաւյլն» (էջ 147):

«Այս բոլորը շատ լաւ էր, շատ նոր, շատ թարմ: Եւ այս բոլորն, անշուշտ, անուրանալի ծառայութիւն էր, որ ժընեւում սաղմնաւորուած շարժումը,— անուանենք նրան, հէնց այս գլխից, ՀՆՉԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ,— մատուցանում էր հայ ժողովրդական գործին դրական շինարար մի ծառայութիւն» (էջ 148): («ԹՐՔԱՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ»: Հրատարակութիւն Բարիզի ՀՕկի կեդրոնական *Վարչութեան*):

ՄԵՐ ԽՕՍՔԸ

Կէս դա՛ր:

Ժամանակի հոլովոյթի ընթացքին ժողովուրդներու կեանքին մէջ կարճ ճամբայ մը չէ ասիկա:

Ամբողջ կէս դար՝ բազքի, ընվզումի, անհաւասար պայքարի, հեռատեսութեան, յեղափոխական մարտնչումներու, անձնուրաց ծառայութեան ու բիւրաւոր զոհողութեանց:

Այո՛, կէս դարը՝ ժամանակակից մեր նորագոյն պատմութեան մէջ շատ նշանակելի եւ երկար ժամանակաշրջան մըն է, քաղաքական կուսակցութեան մը աննահանջ գործունէութեան համար:

1887–ին, ուղիղ յիսուն տարիներ առաջ արտասահմանի մէջ ծնունդ առաւ Հայ Մարքսիստ–Յեղափոխական Հնչակեան Կուսակցութիւնը, իբեւ օրկան ունենալով ՀՆՉԱԿ թերթը:

Յիսուն տարի առաջ այո՛, մարմին առաւ ու ձեւաւորուեցաւ հայ յեղափոխական Անդրանիկ Կուսակցութիւնը՝ յանձին Ս. Դ. Հնչակեան Մայր Կուսակցութեան, որ կոչուած էր հետագային ճակատագրական մեծ դեր կատարելու հայկական իրականութեան մէջ մասնաւորապէս:

Անոր գոյութիւնը արդիւնք չէր մտացածին վարկածներու եւ կամ կոյր քմահաճոյքի, այլ հետեւանք այն դժնդակ պայմաններուն եւ անհանդուրժելի գոյավիճակին, որուն ենթարկուած էր հայ ժողովուրդը՝ զուրկ քաղաքական ինքնուրոյն կեանքէ եւ մարդկային ամենատարրական ու բնական իրաւունքներէն, զուրկ նաեւ կեանքի, պատուի եւ ստացուածքի ապահովութենէն:

Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան եռանդուն, կորովի եւ երիտասարդ հիմնադիրները՝ անած եւրոպական մտքերով ու կարմիր ուսանդուխներով, գիտական հիմերու վրայ ուսումնասիրելով Հայաստանի չուրջ ստեղծուած քաղաքական ու տնտեսական խիստ դաժան ու անարդար պայմանները, եւ հանդամանօրէն քննելով հայկական ցաւոտ հարցը իր էութեան մէջ, կուգան այն եզրակացութեան թէ՝ հայկական հարցը լուծելու համար արդէն գոյութիւն ունեցածէն եւ ըմբռնուածէն բոլորովին տարբեր ձեւ եւ եղանակ էր անհրաժեշտ. կարելի չէր ամէն ինչ պատահականութեան թողուլ եւ ոչ ալ եւրոպական պուրժուա – իմպերիալիստական նենգամիտ դիւանագիտութեան մի-

այն վատահիլ. չէ՞ որ արդէն դիւանագիտութիւնը չի ստեղծեր, այլ կը հետեւի. ստեղծող ուժը Յեղափոխական շարժումն է:

Այդ վճռական օրերուն, ուրիշ ի՞նչ քաղաքականութիւն ու գործելակերպ կարելի էր ընդգրկել, եթէ ոչ Յեղափոխականը:

Հայաբնակ գաւառներուն մէջ արդէն ծնունդ առած էր նոր խմորում մի մը՝ սաղմը ծագելիք ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ:

Պէտք էր ուրեմն ամփոփել հայութեան ցանուցիր ուժերը, կազմակերպել զանոնք եւ որոշ ծրագրով ուղղութիւն տալ անոնց գործունէութեան, որ պիտի ձգտէր մի թանձրացեալ նպատակի:

Ս. Դ. Հնչակեան ծրագիրը, որ առաջին անգամ կազմուեցաւ, եւ հրատարակուեցաւ 1888–ին Թէ «Հնչակ»ի մէջ եւ Թէ առանձին գրքոյկով՝ կը հետապնդէր երկու ՆՊԱՏԱԿ — ՀԵՌԱԼՈՐ եւ ՄՕՏԱԿԱՅ:

Ծրագրին երրորդ հրատարակութիւնը՝ մեկնութիւններով մխասին, որ լոյս տեսաւ տասը տարի վերջ 1897–ին, Լոնտոն «Հնչակ»ի տպարանէն, նախաբանին մէջ ի միջի այլոց կը բովանդակէ՝ Հնչակեան Կուսակցութեան կեդրոնին 29 Մարտ 1897 Թուակիր հետեւեալ ծանօթագրութիւնը —

«Հնչակեան ծրագիրը իր առաջին բաժնով լինելով ամփոփումն առհասարակ ամէն բաղաքակիրթ երկիրների արդիւնաբերող դասակարգի պատմական ձգտումների, որոնց նպատակակէտն է ամբողջ մարդկութեան ընդհանուր ու իրական բարօրութիւնը, այդ ծրագիրն, իր ամբողջութեամբ ու բոլոր բաժիններով, թէօրիական ու գործնական ամբողջական ամփոփումն ու արտայայտիչն է հայ ժողովուրդի պատմական ձգտումների ու դատի եւ դրանց յաղթութեան համար մղված յեղափոխական կուի:»

Սօցիալ – Դէմօկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւնը՝ ոչ Թէ միայն առաջին կազմակերպեալ քաղաքական կուսակցութիւնը հանդիսացաւ հայ իրականութեան մէջ, այլ նաեւ անոր հիմնադիրներուն, գաղափարաբաններուն, առաքեալներուն ու գործիչներուն վիճակուեցաւ, առաջին անգամ, հայ կեանքին, հայ Ազգին ներկայացնելու եւ ծանօթացնելու ԳԻՏԱԿԱՆ ՍՕՑԻԱԼԻԶՄԸ՝ Կարլ Մարքսի եւ Ֆրէյլի պաշտպանած սկզբունքները, որուն համար անոնք հալածուեցան, տանջուեցան, եւ սակայն, մինչեւ վերջ մնացին անյողդողդ՝ քաջութեամբ դիմադարձելով նեղքին ու արտաքին ամէն վտանգներու:

Ու հայ կեանքը, այս անգամ ալ, իրեն քարոզուած միջազգային ու համամարդկային սկզբունքները ձծեց, իր օրհանական հարցին մէջ առաւ եւ արտադրեց մի որոշ ինքնուրոյնութիւն, որ ըլլալով սինեղեական՝ հայկական է, միջազգային հմտունք ունենալով հանդերձ՝ ազգային է, անհատական է:

Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Թէ՛ առաջին, Թէ երկրորդ եւ Թէ յաւուրս Տաճկաստանի համար գծուած ԾՐԱԳՐԵՐԸ եղած են դուռ Մարքսիտական, Գիտական – Սօցիալիստական. որպէս արմատական ձշմարտութիւն ուրեմն պիտի ընդունինք, որ Գիտական Սօցիալիզմի, Մարքսիստական Կամունիզմի Գաղափարաբանութիւնն ու տեսութիւնը, առաջին անգամ, հայ մտածմունքի, նորագոյն հայ գրականութեան ու պատմութեան բաժին ու ազդակ դարձնողը եղած է ՍՕՑԻԱԼ ԴԷՄՕԿՐԱՏ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ:

Մինչեւ 1905 Կուսակցութեանս գործածական անունը եղած է միայն ՀՆՉԱԿԵԱՆ, իսկ 1909–ին, Վեհերոտ Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովէն վերջ՝ բոլոր չքմաններու եւ մասնաճիւղերու մէջ ընդհանրացաւ, ՍՕՑԻԱԼ ԴԷ-

ՄՕԿՐԱՏ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ անունը՝ որպէս համանիշ Մարքսիզմ, Գիտական Սօցիալիզմ, Մարքսիստական Կոմմունիզմ եղբերուն:

Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը՝ իր կէս դարու գոյութեան ու գործունէութեան ընթացքին ոչ մէկ չեզում կատարած է՝ ըլլայ սկզբունքային թէ կազմակերպչական եւ թէ տակտիկական առաջնորդներէն. նա մարդկային յեղափոխական ուժն է հանդիսացած՝ Մարքսիստական հիմունքներով մօտենալով, այն բոլոր խնդիրներուն, որոնք Հայաստանին, հայ իրականութեան կը վերաբերին:

Այսօր յիսուն տարի վերջ՝ հայ ժողովուրդին հետ, մենք կը տօնենք Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան ՅԻՍՆԱՄԵԱԿԸ:

Մեզ համար մի ուրոյն հրճուանք է առնել, թէ՝ մեր Կուսակցութիւնը անընդհատ ապրած է Յիսուն տարի. հպարտ ենք անոր վաստաւոր եւ վեհաշուք անցեալով. յիսուն երկար դժնդակ տարիներու ընթացքին պայքարի եւ համակ զոհաբերութեան կեանքը ապրած է՝ յաղթելու դերապոյն ցանկութեամբ եւ հաստատ կամքով, դասակարգային լիարուն դիտակցութեամբ. հերոսամարտներ է մղած յանուն ազգային ու համամարդկային սկզբունքներու եւ վեհագոյն իտէալներու յաղթանակին:

Յետադարձ հպանցիկ ակնարկ մը միայն պիտի բաւէր ցուցահանելու այս իրապէս մեծ Կուսակցութեան յիսուն տարուայ անշահախնդիր աշխատանքը, նուիրեալ ծառայութիւնն ու կատարած հսկայ դերը ամէն մարզի մէջ. այդ յիսուն տարուայ ընթացքին նա կերտած է հայկական ՆՈՐԱԳՈՅՆ պատմութիւնը:

Չենք կարող անտեսել ու մոռնալ այսօր՝ մեր Կուսակցութեան կէս դարու ընթացքին իրերայաջորդ դէպքերն ու անցքերը՝ որոնք չափազանց են անոր պատմական անցեալին հետ, եւ որոնք ցնցում են յառաջացուցած մեր ազգային ներքին կեանքին ու արտաքին աշխարհի մէջ. եւ սակայն ո՞ր մէկը յիշել — Սասո՞ւնը, Զէյթո՞ւնը, Գում-Գաբո՞ւն, Պապը-Ալի՞ն, Հաճը՞նը, Սուէտիա՞ն, Ադաբա՞ն, Շապին-Գարահիսա՞րը, Թիֆլի՞սը, Պոգո՞ւն, Ղա՞բսը, եւ դեռ ո՞ր մէկը. այնքան անթիւ են անոնք: Կարե՞լի է մոռնալ մեր անհամար մտքի, գրչի ու բրչի մշակները, հերոսներն ու հերոսուհիները եւ դեռ չատ անանուն կարիճները, որոնք հայ ազատագրումին շինանիւթերը հայթայթելով, այսօրուան Սօցիալիստ Խորհրդային Հայաստանի հիմքի դեռեղման աշխատանքին մէջ ճարտարապետներ հանդիսացան:

Ո՛չ, չենք կրնար մոռնալ եւ ուրանալ մեր ՋՈՀԵՐԸ արբազան, որոնք իրենց արեամբ մեր յաղթանակը նուիրագործեցին. այո՛, որուն մորմոքումով, եւ սակայն ակնածանքով յաւէտ պիտի յիշենք մեր Բանտերը, մեր Աքսորներն ու Կախաղանները, որոնք պիտի մնան որպէս Սիմպոլ մեծ իրագործութեան մը մեր պատմութեան մէջ:

Այժմ կանգնած Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան գործունէութեանց ՅԻՍՆԱՄԵԱԿի չեմին վրայ, մեր նայուածքը կ'ուղղենք դէպի լուսաշող ապագան՝ կամուղին պատրաստ չարունակելու եւ տանելու, նախորդներէն մեզի աւանդ ձգուած արբազան միսիան:

Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը մեծ ԱՐԺԷՔ մըն է. իսկական արժէքներ կը գնահատուին իրենց տարած աշխատանքով եւ ձեռք բերած արդիւնքով. մեր Կուսակցութիւնը այդ արժանիքը արդէն ապրած է, եւ ապացուցած:

Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը Մեծ է, որովհետեւ յիսուն տարի առաջ կանխատեսելով այսօրուան պայծառ իրողութիւնը, ըստ այնմ ալ ծրագրած եւ ընթացք է տուած իր գործունէութեան:

Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը Մեծ է, ինչու որ ժողովուրդի ծոցէն ծնած, անոր հետ եւ անոր համար աշխատած է՝ ի դին ամէն զոհողութեան. ան չէ սիրած, սակայն միշտ եղած է խելացի եւ հեռատես առաջնորդ. երբէք չէ լքած մխեւնոյն այն ժողովուրդը՝ նոյնիսկ ազգային ճակատագրական չատ լուրջ եւ վտանգաւոր պահերուն:

Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը Մեծ է, որովհետեւ երբէ՛ք չէ դաւաճանած իր սկզբունքներուն ու յանձնառութեանց. եթէ եղած են վրիպումներ եւ սխալներ՝ կամքէ անկախ, չկանացած է զանոնք սրբագրել. ան ըրած է իր լաւագոյնը՝ տուեալ պայմաններու ներած չափով:

Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը Մեծ է, ինչու որ պիտցած չէ նահանջել եւ անարդարութեան առջեւ տեղի տալ, եւ այդ անյողդողդ դնացքով պիտի չարունակէ իր գաղափարական պատմական առաքելութիւնը:

Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը Մեծ է, ինչու որ Սօցիալիստ Խորհրդային Հայաստանի վառահելի իրականութեան առջեւ նոր ուխտառութեան եւ երդումի պէտք չունի, ինչու որ ինք հարազատ ծնողն է այդ պայծառ իրականութեան ու մարմնացումը իր իտէալներուն:

Մեր Կուսակցութեան հիմնադիրները յիսուն տարի առաջ ծրագրեցին «Ինքնավար Հայաստան»ը Սօցիալիստական հիմուիֆով, *որ այսօր գոյութիւն ունի, եւ մենք պիտի պահենք զայն:*

Այսօր՝ յիսուն տարի վերջ, դեռ մեր գործը աւարտած չենք նկատեր. Սօցիալ Դէմօկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւնը անպայմանօրէն պիտի պահէ իր կուսակցական անհատական գոյութիւնը գաղութահայ իրականութեան մէջ, մնալով հաւատարիմ իր Յեղափոխական Մարքսիստական ուղղութեանը եւ անվերապահ գործակիցը Երրորդ Միջազգայնականի:

* * *

Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Յիսնամեայ Յոբելեանին առթիւ, մեր անցեալ ԱՐԺԷՔՆԵՐՈՒՆ ի պատիւ, ազնիւ, բայց չատ համեստ պարտականութիւն մը կատարած ըլլալու նախանձախնդրութեամբ լոյս կ'ընծայենք այս ՅԻՍՆԱՄԵԱԿԸ՝ որ գրական աշխատութիւն մը ըլլալէ աւելի, պատմական հրատարակութիւն մըն է, որուն մէջ կարելի եղածին չափ ամփոփեցինք Կուսակցութեանս յիսուն տարուայ գործունէութեանց մէկ համառօտ ուրուագիծը՝ որ կը յուսանք պիտի կրնայ որպէս առաջնորդ ծառայել ապագային՝ Ընդարձակ եւ Լիակատար Պատմութեան կազմութեան պարագային:

Աւրդ, ներկայ համեստ հատորը՝ որպէս Յիսնամեակի Յուշարձան, պաշտամունքով եւ խորին յարգանքով կը ձօնենք անմոռաց եւ խնկելի յիշատակին անոնց՝ որոնք ծնան եւ ապրեցուցին այս մեծ Կուսակցութիւնը, որոնք նուիրումով աշխատեցան, պայքարեցան, չարչարուեցան ու նահատակուեցան՝ Ազգային ու Համամարդկային Սրբազնագոյն Գաղափարի յաղթանակին համար:

Նոյեմբեր, 1937
փրավիտէնս, Բ. Ա.

Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՄՐ

ՅԻՍՆԵԱԿԸ

Դա՛րձ մը՝ պէտք եա՛ւ:

Մտամփոփ ակնոսում մը՝ պէտք պատմութիւնը այն անմոռանալի օրերուն, ուր, այս յիսնամեայ ակռունդին ալեւոր մեռոցորդները՝ իրենց անհետացող աշխուժական ընկերներուն հետ՝ պատմական անհատաապալի մեծ եղելութեան մը հեղինակը պիտի հռչակուէին: Այն առանն, դեռ երիտասարդ ու կարիճ, գեղուն՝ ժԸ. դարու հայրենասէր երիչներու ազատագրական հրացայտ ակնոններով, հրաժեշտ պիտի տար պաշտամունքներու հնադոյն ձեւերուն, եւ ցեղին քաղաքական կեանքը վերականգնելու համար, իր կենսախտայտ արեւին վրայ անդառնալի ուխտ մը պիտի կնքէր նոյն յիսնամեայ ակռունդը: Այդ օրերուն ահա՝ հայ ցեղը կը մտնէր արիւնի ուրիչ ճանապարհի մը մէջ, որ, դարերէ ի վեր, բազմաթիւ ակռունդներու անմերձենալի կը մնար:

Այդ ուխտը աւելի քան յանդուգն էր, ու հպարտներու՝ ազգերու նորագոյն պատմութեանց մէջ. ժամանակավրէպ ձգտում մըն էր ան, զոր կարելի էր ցնորք մը համարել, եւ արդէն ալ իրը այն համարուեցաւ շատ շատերու կողմէն. եւ սա՝ անոր համար որ, հարկ էր՝ դարերէ ի վեր, իրրեւ ժառանգութիւն, ակռունդէ ակռունդ փոխանցուած քաղաքական ու ընկերային սխալներուն ու վրիպումներուն զարդացած հետեւանքներուն դէմ խիզախել, հարկ էր արհամարհել նոր զազախարներուն, նոր ուխտին ընթացքը խափանող աւանդական դատաստաններն, պէտք էր արհամարհել՝ ցեղին հոգեկան ու իմացական կայունութեանց անբարոյ վնասումները, եւ՝ աներկիւղ, անվարան ու ինքնավստահ, առաջ խոյանալ՝ անցնող ակռունդներու վրիպումներուն, եւ յաջորդող ակռունդներու ճակատագրին բովանդակ պատասխանատուութիւնները առանձնելու: Այսպիսի յանդգնութիւն մը, իրապէս, անկարելի պիտի ըլլար իրագործել սոսկ այն զգացումներով, որոնք, հայ ժողովուրդին կեանքը դէպի քայքայում, դէպի անարգ սարկութիւն մղած էին..., անիկա՝ պիտի ըլլար ՀԱՒԱՏՔի գործ մը, ու, հաւատքը պիտի ըլլար ԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ համոզումներու արտայայտութիւն մը, արդիւնք՝ իրեու յատակ ծանօթութեանց, եւ զազափարական համադրութիւն մը՝ անազօտ տուիքներու: Իրաւամբ ցնորք մը պիտի չհամարուէ՞ր ան՝ այն ցեղին համար մանաւանդ, որ վաղուց կորսուած քաղաքական կեանքի մը ամէն հետքերը, ոգորումի եւ ինքնավարումի ամէն ընդունակութիւն, ու այլեւս ընտելացած էր ըսպանդանոցներու հանապարհներուն վրայ քաշկռտուելով ապառելու:

Այսօր, այն օրերէն յիսուն տարի յետոյ, նոյն այդ ակռունդն է, ահա, որ, իր յիսնամեայ ապառիչ ոգորումներէն յետոյ, յաղթանակի առաջին հանդրուանին առջեւ հպարտութեամբ կանգ կ'առնէ, հետ մըն ալ աչքի առջեւ կը բերէ՝ իր ալեկոծեալ Առաքելութեան դժընդակ եղերգները պատկերացնող առուերգիծը, ուր կը տեսնէ այժմ ամբողջութիւնը՝ դէպքերու, միջոցներու, հետեւանքներու, հոգեկան մակընթացութեանց՝ իրական, անպղտոր եւ հետեւաբար՝ պերճախօս յարաբերութիւնները, որոնք՝ իր անապատ ճիղերուն անվիճելի արժէքը կը ներկայացնեն, ու, անգամ մըն ալ, առանց վարանումի, քաջութիւնը կ'ունենայ յայտարարելու Թէ՝ իրրեւ արդիւնք, ինչ որ յաջողեցաւ իրականացնել՝ արիւնի ու զոհաբերութեանց յիսուն տարիներու ոգորումներով, նոյնը՝ հինգ դարերու ընթացքին, կարելի եղած չէր իրականացնել՝ ամօթալի համակերպութիւններով, ի գին անսահման ապառումներու: Այսիկա՝ պատասխանը պիտի մնայ, յաւէտ, առանց արիւնի ազատութիւն ձեռք բերելու զազափարին կտրիճ առաքեալներուն... Երէկուան ու դեռ այսօրուան անուղիղ դատաստաններուն, ու պիտի մնայ նաեւ սրբատան հրիտակ մը իրեն յաջորդող նոր սերունդին:

1887 Թուականը՝ մեր քաղաքական կեանքին մէջ ազուցուած հոյակապ կոթող մըն է՝ հսկայ սահմանաքար մըն է ան, որ կը վահէ

մեր եօթն հին պատմութիւնը, եւ մեկնակէտը կը մնայ նոր, անակնկալ, անհաւատալի իրականութեան մը՝ որ ճշմարտապէս, որ արդարօրէն, Հայ ցեղին պատմութիւնը պիտի կոչուի, իր մարդկային ու ցեղային դուռդրդ դիմագիծութեամբը. ան կը կարմէ ուրեմն վտանգը այն ներուներին, որուն արիւնի ժառանգութիւնը պիտի մնայ, եւ յաղթական պահակը այն վարպետին՝ որուն խմաւորութեամբը եւ անչահախնդիր անձնուիրութեամբը կռուեցաւ, կռուեցաւ ու դեռեղուեցաւ:

Պատմական իրողութիւն մը կայ ուրեմն, պէտք է անո՛վ ցոյց տալ այս յետնամեայ ներուներին կատարած գործին մեծութիւնը: Մենք չենք մեծցներ եղելութիւն մը, որ արդէ՛ն մեծ է, եւ դեր ո՛չ ոք պիտի կրնայ վտքրցնել. սակայն ցոյց տալու համար այդ մեծութիւնը, մեր քննական նկատողութիւնները դարձնենք՝ առաւել կամ նուազ ցնցող յայտնութեանց կամ եբեւոյթներու վրայ, որոնք մնայուն անառնելի իրականութեանց ժամանակաւոր արտայրութիւններն են, ու, մեր դնահատութիւնները պէտք է որ ձեւակերպենք ո՛չ թէ դէպքերու ատարածութեան պարագայական նահանջներու, կամ ձաղուածքներու վրայ, մի՝ առնք՝ պերու կեանքի արտաքին կեղեւին վրայ նոյնանման ու յաճախադէպ են,— այլ՝ այն խորքին մէջ, ուր կը սաղմնաւորուին՝ հակայական դէպքերու ապագայ թաւալումները, ճակատագրի խորհրդաւորները կամ վերակերտումները եւ առաջ կը բերեն քաղաքական հանգամանքներու հսկայ փոփոխութիւններ. հարկ է՝ հոն, այդ խորքին մէջ ճանչնալ ժողովուրդի մը իրական ոյժերուն անսպառ աղբիւրը, նկարագրին ու թափը. պէտք է ճանչնալ գայն հոն, ուր կամքը կենդանութիւն կը առանայ, ժողովրդային նախապատրաստութիւնները, հաւատքը տակաւ իրականութեան կը վերածուին: Ժողովուրդի մը պատմութիւնը՝ իր հարատառ ու ճշմարիտ դիծերով պէտք է վերծանել մեայն անոր հոգեբանական վիճակներուն մէջ, դի, հոն է, ուր արտաքին իրականութեանց անխուսափելի անդրադարձումները՝ անոր կամքին, կրտրոյին, հաւատքին ու գիտակցութեան անսպառ աղբերքը կը պատրաստեն. ճիշդ այդ աղբերքով պէտք է հաշուել ցեղի մը ձգտումները, ճանչնալ անոր ճակատագիրը, եւ ապագայ եղելութեանց ելեւէջներն ու ձեւաւորումները: Ահեկ է որ, ուրեմն, ներհուն, անաչառ պատմագիրը այլ մանաւանդ ուղղամիտ պատմագիրը պիտի քաղէ՝ իր դնահատութեանց ու քննադատութեանց՝ ճշմարիտ, անպատիր ու անարուեստ տարերքը, իրրեւ ամէնէն արժէքաւոր դասը՝ հրնտակելու համար գայն յաջորդող սերուներուն: Հայ ժողովուրդին այս յետնամեայ պատմութիւնը՝ եթէ պիտի դնահատուի Սասունի, Զէյթունի, Կարնոյ, Փոքր Հայքի, Պարսպ Ալթի եւն. դէպքերով, առնչմամբ՝ առաւելապէս՝ պէտք է որ ան դնահատուի՝ այդ սերուներն հոգեկան ու իմացական վերձակներուն այն փոփոխութիւններով, որոնց՝ այդ շարժառիթները՝ հետեւանքները եղան: Իրապէս, այդ չրջանին է որ՝ այդ սերուները՝ իր կրաւորական կեանքը թօթափելու, եւ նեղրծող դեր մը կատարելու ճիղը կ՝ընէ. ի՛նք կը դառնայ հետդինակը՝ իր ճակատագրին քանդումին ու վերակերտումին, կ՝ուզէ ուղղակի հակադրել այն իրականութեանց, որոնք իր նոր ձգտումներուն կը հակադրուէին, եւ՝ իր մէջ՝ մարդկային անհատականութիւնը՝ ի նպատս ամօթալի ըստրկութեանց մահացնելու կը մխէին: Այսպէս պատմութիւն մըն է՝ որուն մենք խօսքը կ՝ընենք, եւ որ դոյութիւն առնել կ՝ակսի՝ Հայ ժողովրդին կեանքին մէջ՝ 1887 անմոռանալի թուականին:

1887 թուականին է որ, արդարեւ, այդ սերուներն մէջ՝ հոգեկան ու իմացական մեծ վերլուծումները կ՝ակսին, վերլուծումը՝ հին ճշմարտութիւններու, թօշնումը՝ հին դեղեցկութեանց, անհետացումը քաղաքական մոլար ըմբռնումներու, որոնց տակաւ՝ կը յաջորդեն դատողութիւնը ուղղակաս սկզբունքներու, եւ ձեւափոխութիւնը՝ քաղաքական բարոյականի. առնց վրայ էր որ Հնչակեան Ապագային պիտի կերտուէր՝ ընկերային ու ազգային աւելի իրական, աւելի հզօր, ու մարդկայնօրէն աւելի արդար չենք մը: Այ՛ս է մեր պատմութեան նոր դիմագծութիւնը, ու այս պատմութիւնն է՝ արտայայտութիւնը ոյժերու. ըմբռնումին, եւ պատկերը՝ ըմբռնումներուն ոյժին:

Նոյն այդ պատմական թուական է որ, Հայ կեանքին մէջ, առաջին անգամն ըլլալով, քա-

պաքական երկու նոր բառեր կ'ընդելուզուին. «կուսակցութիւն» եւ «կազմակերպութիւն» բառերու երկուռեակը: Առաջինը՝ քաղաքական ուղղութեան նկարագիրը կը խորագրէ, մինչ երկրորդը՝ ոյժերու համակարգեալ կեդրոնացման պրատյայտութիւնը կը սահմանէ: Առաջինը՝ Ազատութեան մը ինքնուրոյն դիմադիմութիւնը կը բնորոշէ, մինչ երկրորդը՝ հասարակական «ես»ը պարզացման յայտարարը կը բանաձեւէ: Պատմական՝ այս երկուռեակ ոգուն խրատումն է որ տեղի կ'ունենայ Հայ ցեղին հոգեկան աշխարհին մէջ, եւ այդ տեղունդը պայն խրատուց ո՛չ որպէս պերճանք, ո՛չ որպէս անկենդան բառեր, այլ՝ որպէս բարոյական ոյժ, որպէս ֆիզիքական կենդանութիւն, եւ որպէս քաղաքական ինքնուրոյն հասկցողութիւն, բոլորովին նոր, եւ չտեսուած ալ՝ անըմբռնելի: Հայ ժողովուրդը ներշնչուեցաւ ազնուագոյն, եւ պանդուխտ գործով խակ արտայայտուեց. հասարակ կազմակերպութեան, խմբուեցաւ ու համախմբուեց հետզհետէ հասնող տեղերը. առաջ բերաւ ընկերային նոր վիճակ եւ սեւ քաղաքական ձգտումներուն այն ձեւը, ապագրական չարժումներուն եւս այն ուղղութիւնը, զորոնք պիտի որդեդրէին, առաւել կամ նուազ թափով, նորահաս բոլոր ոյժերը՝ ի՛նչ աւուրներով ալ որ յայտնուէին, այնուիսիւ, որպէս կազմակերպական ոյժեր: Ձեւ եւ ուղղութիւն, ա՛յլապէս կը յատկանշեն գործին մեծութիւնը՝ երբեւ պատմական արժէք, որ ծրագրուեցաւ՝ խմաստութեամբը, եւ գործադրուեցաւ արիւնովն ու առաջնորդութեամբը՝ մեր ազատագրական չարժումներուն՝ մեր յեղափոխութեան առաջին վարպետին՝ Ս. Գ. Հնչ. կուսակցութեան:

Այս տեղունդին, եւ՝ զայն առաջնորդող Ս. Գ. Հնչ. կուսակցութեան գործին մեծութիւնը՝ երբեւ պատմական նշանակութիւն ունեցող եղելութիւն, այսքանով միայն բացատրել բաւական չէ. պէտք է նկատողութեան առարկայ դարձնել նաեւ Հայ ժողովուրդին՝ մինչեւ 1887 թուականները ունեցած հոգեբանական վիճակը, եւ իր լայնօրէն, որպէս՝ ազատագրական պաղատարներու մշակութեանց անմիջական պաշտը: Դարաւոր սոսկութեանց տակ հեծած, ոգեսած ու անօրացած այդ հատուկտոր պանդուխտը չէր կրնար՝ աներկիւղ վատահութեամբ մօտենալ խիտակ չարժումներու, կը պահէր անոր մէջ յոժարութիւնը՝ ինքզինք ենթարկելու՝ այդպիսի չարժումներու պահանջած փիլիքական ու նիւթական տուրքերու ծանրութեան. բուռն էր թէեւ անոր մէջ ազատապրուելու ենէրջը, բայց, անոր հայրենասիրութիւնը, անոր՝ ազատագրուելու սէրը՝ զգայնաւ երկերու, հրապարակ ճառերու, հին դէպքերու, հին հերոսութեանց՝ յաճախ անիմաստ, յաճախ աւելի մոլորեցուցիչ պատմուածքներու վատաբանական յիշատակութեանց սահմաններէն դուրս չէին կրնար տարածուիլ, ու, այդ սահմաններուն մէջ՝ ինքզինքը՝ քաղաքական ամէն ձեռնարկութեանէ թափուր կը գտնէր, անընաել՝ արիւնի ճանապարհներէն քալելու. կը հաւատար ոյժին, բայց՝ կը հաւատար անոր՝ որպէս հրաշքի մը, կը հաւատար ազատագրութեան, բայց կը հաւատար անոր՝ որպէս վարձատրութեան մը..., որ պիտի ըլլար երեն՝ Հայ անունին համար, կրօնի համար, կրօնի խաղաղակով, այն է՝ յանուն գիմութեան ու մարդասիրութեան..., ուստի՝ ան՝ ինքն երեն չէր հաւատար, չէր կրնար հաւատալ՝ թէ իր հաւատի հաւատաքի ոյժէն էր որ ներգործէր երեսու դրութեանց, ան պէտք էր որ ձեւ ու ուղղութիւն տար՝ իր ճակատագիրը կաչկանդող՝ քաղաքական ու ընկերային, ներքին ու արտաքին բոլոր աննպատակ պայմաններուն, հակազդել աննպատակ ազդակներու: Այսպէս մտածել ո՛չ միայն առաջին մըն էր անոր համար, այլ աղբիւր մը կը համարուէր կործանարար վերջաւորութիւններու որոնց, ինք, բովանդակ հայ ցեղը, իր գոյութիւնն իսկ վրայ պիտի տար: Ան կը նախընտրէր ուրիշն, սերունդէ սերունդ նուիրագործուած կրաւորական համակերպութիւն մը, որուն անբարոյ տուրքը պիտի ըլլար, յամբը, բայց՝ անխուսափելի վճռացում: Այսպիսի վճռացումի չէին հաւատար սակայն Անարխիստ Ազատութեան Առաքեալները, որովհետեւ, անոնք՝ ինքզինքնին միայն կը տեսնէին, որովհետեւ՝ երեսնք ճառեր ունէին, երգեր ունէին, կատարելութիւններ ունէին, զորոնք ուրիշ ապրեր չունէին... որովհետեւ կը հաւատային թէ՝ պիտի զարգանային, պիտի առուտրանային, պիտի զօրանային, եւ օր մըն ալ՝ առիթէն պի-

ան օգտուէին... բայց անոնք չէին կրնար մը-
տածել թէ՝ մեր հրջապատին ներհակ ազդակ-
ները՝ ա՛լ աւելի արագութեամբ պիտի զարգա-
նային, ու ա՛լ աւելի պիտի անհնար դարձնէին
մեր ազատագրութեան փորձերը, որովհետեւ ա-
նոնք չէին կրնար մոռնալ թէ մէկ դար առաջ,
նոյնիսկ 1876–77 թուականներուն աւելի հեշտ
պիտի ըլլար՝ իր հնազոյն նշանակութեամբ,
Ազատութիւն մը ձեռք բերել, քան ինչ որ եղաւ
այսօր, եւ ինչ որ պիտի ըլլար դար մը վերջ.
անոնք որովհետեւ չէին կրնար մոռնալ թէ՝
լաւագոյն առիթներ յաճախ կորսուած են ար-
դէն, ու, անցնող խոհականը... ներուժները
անասրբերութեամբ դիտած էին անոնց անցքը,
դիտած էին՝ բնաբաւար զոհերու հարկաւորու-
թիւններով. եւ սա անոր համար որ, մեր ցե-
ղին եւ ուրիշ յարաբերակից ցեղերու պատմու-
թիւնը սխալ ըմբռնած էին, անոնք չրջապատի
առոյգ ծանօթութիւնը չունէին, պատմական
ամէնէն պատասխանատու դէմքերը՝ անսխալ,
եւ դէպքերը՝ նուիրական ու միանգամայն ազ-
դային հպարտութեան իրրեւ նիւթ դաւանած,
եւ իր հոգեբանական տխուր անկումը պատ-
րաստող բոլոր մեծ ու փոքր պատասխանատու-
ները, կը փառաւորէին ու կը շարունակեն դեռ
փառաւորել իրրեւ հայ ազգին փառքերը...:
Այս անուղղակ դաստիարակութեամբ, անոնք
չկրցան իւրացնել՝ կենդանի իրականութեանց
անդրադարձումները, եւ դանոնք վերարտա-
դրել որպէս ներդործող ազդակներ, արտաքին
աննպաստ իրականութեանց դէմ. ատոնց հետե-
ւանքն եղած էր՝ հայ ցեղին ստրկութեան դա-
րաւոր երկարաձգումը:

Նոր սերունդին՝ եւ դայն առաջնորդող Ե-
րիցագոյն կամ Անդրանիկ Կուսակցութեան կը
վիճակուէր ուրեմն, քննական ակնարկով մը
մօտենալ իր կեանքին, եւ խորասոյզ ներհայե-
ցութեամբ մը դիտակցելու իր վիճակին, հմ-
նայաւակ քանդելու մեռած կենդանութիւննե-
րը եւն, անոնց տեղ քաղաքական ու ընկերային
նոր բարոյական մը կառուցանելու աշխատու-
թիւնը: Այդ սերունդը՝ իր առջեւ ունէր խմա-
ցութեան կարծր խոպանուտ մը, ու այդ խո-
պանուտին վրայ էր որ անոնք՝ նոր մշակոյթին
արդիւնաբար արօրագրութիւնը պիտի կատա-
րէին: Այս աշխատութեան համար միակ ակօ-
սը՝ որ պիտի կրնար՝ Ազգային կեանքի մը մէջ,
իրրեւ կենսատար երակ ծառայել, առիւծա-
նոր՝ աւծեալ ու հնօրի հայրենասիրութիւնն էր.
ցեղային ազատագրութեան մը հնազոյն ըմբռ-
նումները՝ որոնք, նախ, պիտի յայտնէին ըմ-
բոստութեամբ մը՝ իրրեւ հետեւանք՝ նոր դա-
տախարակութեան, ըմբոստութիւն՝ տկրող օ-
բէնքներու անիրաւ դործադրութեանց դէմ,
անիրաւ օրինականներու դէմ, անձերու կամ ա-
նուններու դէմ, որոնց բարձումովն կամ վե-
հանախումովը, մնասեսական անխախտելի դը-
րութեան մը մէջ, իր վիճակը պիտի շարունա-
կէր նոյն մնալ: Բայց սա՝ առաջին քայլը պի-
տի ըլլար, որ՝ դէպի Յեղափոխութիւն պիտի
ուղղուէր. եւ, միայն յեղափոխութեամբ էր
որ այս ցեղը՝ պիտի կրնար իր մարդկային ի-
րաւունքներուն տիրանալ, պարտադրուած ան-
բարոյ իրաւունքներու լուծէն ազատուելով:

Ըմբոստութիւն եւ Յեղափոխութիւն, ահա հայ քաղաքական ըմբռնումներուն եւ դաստիա-
րակութեանց բարեշրջման երկու վճռական փու-
լերը. առանց անմիջական հետեւանքները՝ ծա-
նրը, ու վերջնական արդիւնքը՝ անհաւասարի
եւ քաոս Օսմ. կայսր. կեդրոնական կառավա-
րութեան արձանագրութեանց ցնորական =
(մէվհում) կը համարուէր. ազատագրութիւ-
նը՝ հայերու համար ցնորք մըն էր նոյն այս
ցնորական յանդգնութիւնն էր որ, սակայն, յի-
սուն տարիներ յետոյ իրականութիւն դարձաւ:
Այսպէսի ժլատ պայմաններու մէջ էր որ Ս. Դ.
Հնչ. կուսակցութեան վրայ կը ծանրանար,
Հաւատքի, Յիսակցութեան եւ Գերագոյն Նը-
պատակի մեծագոյն բաժինը՝ որպէս անձնապէս
առաջնորդող բաժին: Արդարեւ, չդադրեցաւ
ան հաւատալէ իր «հս»ին, իր ոյժին, որ իրա-
ւունքի մը ոյժն էր, չդադրեցաւ հաւատալէ ի-
րաւունքի մը՝ որ իր առաջնորդած սերունդին
ոյժին իրաւունքն էր. քանից ան՝ իրրեւ անմո-
ռար ու անվհատ առաջնորդող մը, իրրեւ
պարկեշտ ըմբոստ մը, եւ՝ իրրեւ մարդասէր
յեղափոխական, դէպի ուղղափառ դաւանու-
թիւնը մարդկային իրաւունքներու, դէպի դա-
սակարգային պայքարի վարդապետութիւնը,
դէպի դիտական ընկերվարութիւն. հոն, ուր,
վերջապէս, իրրեւ ըմբոստ պարտուեցաւ, իր-
րեւ յեղափոխական ոսկան, յաղթանակը տա-

յաւ…: Ցնորքը՝ իրականութեան փոխուեցաւ … Հայաստան բառը արտասանելն իսկ աննըմանելի յանցանք մը կը դառնար, ու քանի՛ր տասկ այդ ցնորական բառին համար՝ հալածանքի, բանտարկութեան տառապանքներու ենթակ՝ մինչեւ կախաղան տարուեցան. ցնորքը տակաւին այսօր, պետական ամէն հանդամանքներով, աշխարհի քարտէսին վրայ Հայաստան անունով անկիւն մը կը դրաւէ: Ա՛հա յիսուն տարիներու տերունդին եւ իր կուսակցութեան՝ ձգտումներուն, քաղաքական արիութեան անհերքելի արդիւնքը, որուն պատմական նշանակութիւնը մե՛ծ է, ու ան պիտի մնայ իրենց պատմական մեծագոյն եղելութիւնը:

Ու, այս մեծ եղելութեան հիմնարկէքը 1887–ին էր որ տեղի ունեցաւ՝ Բաղաբական նուիրապետութեամբ՝ Ս. Դ. Հնչ. կուսակցութեան:

«1918–ի դէպման յեղափոխութեամբ, ընկերվարութեան համար նոր Թուական մըն է որ սկսե» կը գրէ Ե. Պօրչալոտ իր «Կապիտալ»ի յառաջաբանին մէջ: Ինչ որ ալ եղած ըլլան այսօր նոյն յեղափոխութեան հեռեւանքներն ու դիմագծութիւնը, ինչ դիմայեղումներ ալ որ կրած ըլլայ ան, հեղինակը՝ պիտի կրնայինք ըսել Թէ սխալած չէ իր այս յայտնաւեսութեան մէջ. ան, անտարակոյս ակնարկել ուզած պիտի ըլլայ մանաւորապէս մեթձաւոր այն բեղուն ապագային, ուր, քաղաքակիրթ մարդկութիւնը՝ անցնելէ յետոյ արիւնհեղութեանց, հրկիզումներու եւ խորտակմանց ահաւոր սասանութիւններէն, իր արիւնոմն ու խորտակուած ոգերնիերով կառուցուած պատնէշներուն ետեւ ապաստան պտնող օրէնքներու եւ իշխանութեանց անանկութիւնը՝ անքօղարկելի անանկութիւնը կը տեսնէ, եւ, անոնց մասին՝ իր դիրքը վճռելու ժամանակն հասած կը համարի: Կը պաղրին այլեւս անկայուն կարծիքները եւ տեղ կուտան հաստատուն համոզումներու. կը դաղրին խուսափումները, եւ կը փոխանակուին արիական վճռականութեան մը, իր յոյսերը, իր հաւատքը կը տեւեռուին ընկերային նոր կարգերու վրայ. հոգեբանական նոր վիճակի մը տիրակալութիւնն է որ կը սկսի. հին կարգերը կը դատապարտուին որպէս ապրելունակ՝ յոռեգոյն չարութեանց. ճնշուածներու, խաբուածներու եւ զրկուածներու պակուցիչ զարթնումն է որ տեղի կ'ունենայ, բարոյական նոր մակընթացութեանց առջեւ ահաբեկ՝ կը սասանին օրինականները, քուրմեր, տէրեր, տնօրէնները. բարոյական կերպափոխութիւնն է որ կը յայտնուի եւ կ'ուղղուի դէպի նորագոյն անհատութիւնը, դէպի գիտակաւ ընկերվարութիւն. ասոր համար է որ հեթանոս մարքեր կը խլրտին, կը պրկուին, եւ, օրհասական թափով պայքարի ասպարէզը կ'իջնեն՝ իրենց բովանդակ կազմածներով, եւ իրենց ներքանութը դատանակալութիւններով՝ մարդկային բնական իրաւունքներու յաղթական անցքը խափանելու, ու, դեռ ժամանակ մըն ալ՝ անբնական ուրացութեանց խարխլած պատնէշները կարենալ կանգուն բռնելու համար:

Այլեւս, համաշխարհային նոր պատմութեան կերտումն է որ կը յայտնուի, ըստ օրինակի մեր նորագոյն պատմութեան. ու ասոր համար է որ երկու պատմական հակայ ոյժեր, մէկը՝ հին, միւսը՝ նոր, այլեւս ճակատ ճակատի կուգան, դրական եւ ժխտական երեւոյթներու տակ, ուղղակի եւ անուղղակի կերպով՝ մեծ դործին, բարձրագոյն արդարութեան ծառայելու, ծառայելու դրկուածներու իրաւունքին, մին՝ դրկելով, քանդելով, միւսը՝ չինելով, վերականդնելով, մին՝ անուղղակի, իսկ միւսը՝ ուղղակի. արդիւնքը, սակայն, նոյն պիտի ըլլայ, բարձրագոյն արդարութեան՝ արհամարհուած իրաւունքին յաղթանակը. բայց, հապա՛ըտ են անոնք, որոնք չինելու համար կը չինեն, եւ սխալած չեն իրենց մարդկային պարտականութիւններուն մէջ: Իսկ դատապարտելի պիտի մնան յաւէտ անոնք, որոնք քանդելու համար կը քանդեն. անոնք կը սխալին եւ պատմութիւնը դանոնք որպէս քանդիչներ պիտի անմահացնէ…:

Հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ, այս յիսնամեայ սերունդը՝ յանձին Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան հպարտ է ուրեմն այն մեծ դերին համար որ ան կատարեց, դի, նոր ժամանակներու պատմութեան մէջ, ո՛չ ոք պիտի կրնայ քօղարկել, ո՛չ ոք պիտի կրնայ նսեմացնել անոր չինարար ծառայութիւնը. հպարտ է որ ինք եղաւ առաջին դրօշակակիրներէն մին՝ ազատագրութեան այս նոր գործին նուիրուած, այն

չատ քիչերէն մէկը՝ որ աշակերտեցաւ նորագոյն անտեսութեան մեծագոյն մարդարէին, դիտական ընկերվարութեան հեղինակին: Ա-րդարեւ, երբ, ան, այդ անուանդը՝ իր կեանքին՝ ինչքին ու պատիւին անունով՝ աշխարհի ամէնէն ողբերգական պայքարը մղելու կը սկսէր, ճշմարիտ ապաստարութեան պատգամն ալ կը դնէր իր ըմբոստութեան պատնէշին մէջ, որպէս ամբակում պահանգ մը, ու ասով, իր ըմբոստութեան կուռաց յեղափոխական նկարագիրը, եւ իր քաղաքական չարժումներն ու ըմբռնումները անվիճելի բանաւորութեան մը վրայ կը հաստատէր:

Եւ չարունակեց ան, թէեւ յամր, բայց՝ հաստատուն, թէեւ մերթ լռին, բայց՝ միշտ անեղկմէտ ու անչեղ կեցուածքով նոր ձեւ տալ, նոր կենդանութիւն ներարկել հայ ժողովուրդին քաղաքական ըմբռնումներուն մէջ, ստիպելով Ճանարար ենթարկել՝ անոր մխակռմանիօքին եւեւռան պայմանները կենսագործող ըմբռնումներու պայմաններուն կուրծք տալով ներքին եւ արտաքին այն պայքարներուն եւ մրրիկներուն յաղչատակութեանց, համայքներու, որոնք ամէն ժամանակներու մէջ, ու ամէն տեղ երեւան եկան կամ մղուեցան Մ. եւ Դ. ասոնցուն դէմ՝ ա՛յնքան մոլեռանդօրէն՝ ըսել կ'ուզենք Հնչ. կուսակցութեան՝ ընկերվարական ացուցին ու նկարագրին դէմ...: Բայց ան չարունակեց յամր ու լռին, հայ իրականութեան մէջ նոր մարդը կերտելու, եւ նոր մարդէն նոր հայը երեան բերելու գործը՝ խորտակելով անոր ճակատագրական նախասական դասակնիքը:

Մ. Դ. Հնչ. կուսակցութիւնը, որպէս անբաժանելի առաքելներէն մէկը դիտական ընկերվարութեան, յետոն տարիներու իր գործունէութեան ծանր հարկասուութիւններէն, թօթափումներէ, ու բնական փլուզումներէ յետոյ, այսօր, նոր սերունդին կը հրնտակէ ո՛չ թէ՝ մեռած յիշատակ մը, այլ՝ ապրող կենդանութիւն մը, հարատութիւն մը՝ որ իր առաքելութեան մեծագոյն վտանգը պիտի կազմէ:

Կոչ կ'ուղղէ՝ բարեխնամ սրտով, իր բոլոր ընկերներուն, որոնք նեղկայ են, եւ որոնք պատմութեան բաժին մը ձգելով իրր աւանդ, հեռացած են, կուսակցութիւնը կը ճանչնայ դանոնք, եւ պահ մը կ'ուզէ տեսնել զանոնք ալ տյն թափօրին մէջ, որ, այսօր, մէկ սրտով իր ներախառդիտութեան ու վտանգի արբատան հարկը մատուցանելու հոգեկան թեթեւացումը կը բաղձայ ունենալ՝ խոնարհելով երկրցս մեծ անհետացողներու յիշատակին առջեւ, եւ վտանգորելով զանոնք որոնք դեռ կ'ապրին այսօր, որպէս հիմնադիր, եւ որպէս սերտ աջակից:

Մ. Դ. Հնչ. կուսակցութիւնը՝ ուղղափառ պատմողը դիտական ընկերվարութեան, պիտի չարունակէ իր առաքելութիւնը, զոր սկսած է ան յետոյ տարիներ առաջ, պիտի չարունակէ՝ հետեւարիմ Կ. Մարքսի ուսուցանին գծած ուղղութեան: Անոր արբատան ոգւոյն, եւ հիմա, երբ Հայաստան արդէն պետական ապրելու չարքին մէջ առոյգ դոյութիւն մըն է, մարմնացումը եւ պահպանը իր հետապնդած նպատակին: Հիմա, աւելի պարզ է իր գործը, աւելի յստակ իր մտածումը. երկու նեղկակ գաղափարութիւններ այլեւս գոյութիւն չեն կրնար ունենալ, հեռատր եւ ամիմիջական ցպատակներու չուրջը, երբ անմիջականը անհետացած եւ հեռաւորը արդէն երեւանացած է: Մ. Դ. Հնչ. կուսակցութեան աշխատանքն ալ պարզ պիտի ըլլայ, պիտի չարունակէ մտածել, ուսումնասիրել, խօսիլ միայն անտեսական ապատարութեան չուրջ միայն՝ բոլոր ժողովուրդներու. ո՛չ մէկ գաղար, ո՛չ մէկ նահանջ, դի նահանջը՝ իր հոյակապ պատմութեան ուրացումը պիտի ըլլար, ուրացումը՝ իր անպուդական ծրագրին: Հիմա այլեւս, Մարքսի պատգամները, աւելի պարզ, աւելի հասկնալի կը խօսին, հիմա, բոլոր վտանգաւոր դրամագլուխներու տեղ, մէկ դրամագլուխ կայ երբեւ այն հուսակցութեան գործունէութեան կռուան, ուղեցոյց ու արդար:

Դեռ մարդոց օճախներէն անարդ չահագործութեանց ծուխը ուժգնօրէն կը բարձրանայ, դեռ մարդոց մէջ վտանգարացնող բարոյականները համայնակուլ ուռկանի մը մէջ կը պրկեն ժողովուրդներու բազմութիւն մը, անոնց արիւնը, մխալ, քրտինքը, դեղեցկութիւնն ու ոյժը օգտագործելու համար ի վտառ եւ ի յաւերժացում հին կառուցուածքի մը, զոր «քաղաքակրթութիւն» կ'անուանեն չահագործողները:

Պիտի խօսի այժմ աւելի բարձր, աւելի վճռական՝ իր բոլոր վաղեմի ընկերներուն ո– րոնք իր պատմութեան կեցուածքին մէջ քար մը դնեցած, ու հեռացած են. պիտի կանչէ զա– նոնք, չարունակելու համար իրենց ընդհատած սուրբ գործը, որու ծառայելին պահ մը յանուն Հայաստանի ազատագրութեան, որպէս դի չա– րունակեն այժմ ալ ծառայել անոր, տիեզերա– կան ազատագրութեան ուղիով, դի՝ եթէ մա– սին ծառայելը՝ ամբողջին ծառայել է, ամբող– ջին ծառայելն ալ՝ մասին ծառայել է:

Դէպի առա՛ջ:

ԱՆԴ· ԿԻՆՃԵԱՆ

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

Ս. Գ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ

«Մարդկութիւնը կ'առաջադրէ միայն այնպիսի հարցեր՝ զորս կրնայ լուծել: Երբ մօտէն դիտենք, պիտի տեսնենք որ հարց մը՝ հոն միայն կը ծագի, ուր իր լուծման անհրաժեշտ պայմանները գո– յութիւն ունին արդէն, կամ գոնէ սկսած են երեւան գալ:» ԿԱՐԼ ՄԱՐՔՍ

«Պրոլետարին *էթիկան*՝ իր յեղափո– խական տենչերէն կը բխի· այս տենչերն են որ պրոլետարին ուժն ու վերելքը կը զօրացնեն: Յեղափոխութեան գաղափարն է որ պրոլետարը՝ խորին նուաստացու– մէն վեր բարձրացուցած է·— վերածնու– թիւն՝ որ ժթ· դարու վերջին մեծագոյն դէպքն է:» ԿԱՐԼ ԿԱՈՒՑԿԻ

Ա. Մաս

Ս. Գ· ՀՆՉ· ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԳՈՅԱՈՒԹԻՒՆԸ

Ընկերային հասատաութեան մը կեանքին եւ գործունէութեան պատմութեանը չափ կարե– ւոր է նաեւ անոր ապրնատութեան եւ ծագման ծանօթութիւնը ունենալ, մանաւանդ կարենալ քննադատելու եւ գնահատելու համար անոր արժէքը:

Ընկերային հասատաութեան մը գոյաու– թեան բնականն եւ առողջ վիճակը ցուցադա–

նող չափանիշը կը կայանայ եւ այդ ծանօթու– թեան մէջ:

Ընդհներ չատ եղած են թէ Տաճկահայաս– տանի մէջ, քաղաքական կուսակցութիւննե– րու կազմութիւնը անժամանակ էր, եւ հետեւաբար վնասակար՝ Հայ ժողովուրդին համար, մանա– ւանդ ընկերվարութիւնը՝ բոլորովին անյար– մար այդ միջավայրին:

Հերքումը այդ առարկութեանց կամ ժըխ– տական քննադատութեանց, թողունք որ ընկե– րային վերլուծութիւնը, այսինքն ժողո– վուրդները եւ ազգերու իրական կեանքի ցոլա– գիկ հայելին՝ ինքը տայ ուղղակի:

2036
A III 6143

Հաստատութեան մը պատմութիւնը՝ անոր կեանքի ծիլը մխայն կ'ընդգրկէ իր մէջ, անոր գործունէութեան յաջող կամ անյաջող բոլոր դրուագները միանգամայն բովանդակելով: Եւ Հնչ. Կուսակցութեան ծնունդէն (1887) սկսեալ մինչեւ մեր օրերը, անոր յիսնամեայ կեանքի դրուագները պարունակելու կոչուած դիրքին մէջ մտնելէ առաջ, թող ներուի ինձ ընթերցողը ներու ուշադրութեանը յանձնել, ընկերային հաստատութեանց մասին՝ նախ քան իրենց ծնունդը, պայմնաւորութեան ամփոփ կենսապրական մը՝ իրր դուռ ընկերաբանական տուիք ընդհանուր առմամբ թէեւ, բայց եւ մասնաւորաւած Հնչ. Կուսակցութեան համար:

Ընկերային հաստատութեան մը՝ որպիսին է նաեւ Հնչ. Կուսակցութիւնը, սերմերը՝ առնալ հասարակութեան ընկերային անցեալ կեանքէն կուգան եւ ունին իրենց երկար պատմութիւնը, նախ քան բեղմնաւորութիւն՝ այսինքն գոյատեւութիւն կամ ծնունդ:

Այս նախածննդական ծիլի պատկերը պիտի չանանք ամփոփել հոս երեք փերիոտներով:

1·

Այն օրէն որ Հայաստան դարաւոր օտար պետութեանց կողմէ, հայութիւնն ալ ենթարկուեցաւ թէօքրատիկ – աւատապետական բէժիմներու, ըլլայ Թուրք սուլթանական թէ ռուս-ձարական երկրամասերու մէջ:

Թէօքրատիկ – աւատապետական բէժիմ կը նշանակէ՝ մխահիծան Սուլթանի կամ Ձարի բռնակալութեան տակ աւատապետներու կամ իշխաններու կամայական եւ սանձարձակ կեղեքում եւ հարստահարութիւն: Բէժիմ՝ ուր ամբողջ ժողովուրդը՝ եւ մանաւանդ տէրողներու ոչ-ցեղակից ազգերը, տեսակ մը դերութեան մէջ ըլլալով, ո՛չ իրենց անձին՝ ո՛չ իրենց պատուին եւ ո՛չ ալ իրենց ինչքին կամ արդիւնաբեր աշխատանքին տէրն են:

Տրուած ըլլալով որ, դեռ եւս երկրին արդիւնաբերութիւնն ալ՝ ընդհանրապէս խաչնարած հողագործականն է ու դեռ չեն զարգացած ո՛չ արհեստ եւ ո՛չ ճարտարարուեստ, չիւան ու չեն կրցած ըլլալ քաղաքակրթական կամ նոյն իսկ հաղորդակցական դիւրութիւններ — որոնց պատճառաւ յաճախ սովն անդամ կը դռնէ աւերներ,— դուրս թողլով նոյն իսկ բնական աղէտները՝ ինչպէս ողողում եւ երկրաշարժ, կայ սակայն բռնատիրութեան եւ ասպետութեան երկաթեայ կրկնակ մաղէնով կատարուած յափշտակութիւնը՝ սպանութիւնը, մկկ խօսքով՝ կեանքի անապահովութիւնը՝ որ երկիրն ամբողջ կը վերածէ դժոխքի: Եւ ասիկա՝ տէրող իշխանութեան քաղաքականօրէն խաղալ, այսինքն՝ արտաքին պատերազմներ չունենալ չրջաններուն անդամ:

Այս անտեսական յարաբեր թշուառութեան վրայ աւելցուցէք Հայութեան համար, դարաւոր ընտանեկան եւ կրօնական ասանդութիւններով ճոխ կեանքին ու պատկերին ալ անապահովութիւնը եւ կ'ունենանք շատ սեղմ պատկերը իրականութեան:

Այսքանն իսկ բաւական է արդէն որ Տաճիկ իշխանութեան կողմէ թաեա նկատուած հայութեան բնապրը՝ ընդվզում մը ղայ:

Այս բնապրական ընդվզումը սակայն, դարեր շարունակ դժբախտաբար կը մնայ անգիտակից եւ կրաւորական, քանի դեռ հասունացած չեն պայմանները՝ երկրի ընդհանուր ընկերային կեանքին: Այս տհասութեան գլխաւոր պատճառներէն մէկին ալ՝ տէրողներու ցեղին չնորհուած թոյլատուութիւնն է թաեա ժողովուրդներուն վրայ:

Տիրող թէ տէրուող ժողովուրդներու գարպացման հիմնական պատճառը հանդիսացող անտեսական գործօնի մասին զանց ընելով խօսիլ, անցնինք նոյն այդ գործօնին վրայ կառուցուած քաղաքական՝ այսինքն ընկերային դրսեւորուած կեանքին, որը պզտիկ պատմութեան նիւթին (թեմա) եղած է մեզի:

Մեզ համար ալ այժմ հարցը՝ պատմութեան մասին ըլլալուն, առանց քաղաքական ներքին թէ արտաքին կեանքին տուն տուող պատճառներուն անդրադառնալու, ակնարկենք ամփոփենք Տաճկաստանի ազգային եւ մէջազգային քաղաքական կացութեան վրայ:

Տասնեւհինգերորդ դարուն, Բիւզանդական կայսրութեան անկումէն ետք, Թուրքիա շահրունակելով իր նուաճումները հետզհետէ Պալքանեան թերակղզիին վրայ, Եւրոպայի ալ բռնկած էր վառնդ դառնալ: Ժ.Զ. – Ժէ. դարուն մանաւանդ, երբ Թուրքիա ծաւալեցաւ մինչեւ

Աւստրիոյ մայրաքաղաքին առջեւ, եւրոպական քաղաքականութիւնը մտահոգուեցաւ բոլորովին «Արեւելեան Հարց»ի թնճուկէն:

«Այս թնճուկը» այլեւս Թուրքիոյ պատմութեան դրեթէ ամբողջ էջերը կը գրաւէ ժթ. դարէն սկսեալ, որ առնն Թուրքիոյ տեգատանն ալ կը չեչտուի արդէն թէ պոտաֆիի եւ թէ ճերբիճի պատճառներով:

Թուրքիոյ տահմանակից Աւստրիոյ եւ Ռուսիոյ տեւական ազատնալիքներն ու պատերազմները կը վտանգեն քայքայումը Թուրք աշխատակազութեան: Կը դժուարանայ առաւել եւս ներքին կեանքն ալ, մանաւանդ երբ Պալքանեան փոքր ազգեր՝ իրենց ազգային ազատագրական խլրտումներով, նոր նոր առիթ եւ պատրուակներ կը ստեղծեն Թուրքիոյ դարաւոր թշնամիներուն՝ Ռուսին եւ Աւստրիոյ՝ մէջամուխ ըլլալու Թուրքիոյ ներքին գործերուն ալ, հպատակ քրիստոնեայ ազգերու պաշտպանութեան մարդասիրական չոչողուն պատրուակաւ: Բայց աւարը խոշոր ըլլալուն՝ դիւրին չէ յարմարիլ, քանի որ Անգլիա եւ Ֆրանսա եւս առիւծի բաժին կ'ակնկալեն, Ասիոյ՝ Ազիպիկէի եւ Միջերկրականեան աւազանին տիրանալու ծածկամտութեամբ, երբեմն դէմ՝ երբեմն թեր, իրենց ներդամիտ խաղերով՝ ամէն անգամ ալ առիթ ստեղծելով դժուարութիւններ եւ արգելքներ:

Բրիստոնեաներու պաշտպանի փայլուն դիմակը առած եւրոպական պետութեանց աչքին փոշի փչելու համար, Թուրքիա հարկադրաբար կը մղուի բարենորոգչական փորձեր կատարել:

1830–ին արդէն Սերպիոյ բազմամեայ ապստամբութիւնը կը պահանջէ հարկաւոր իշխանապետութեամբ: Նախ քան այդ, 1829–ին, Յունաստան կը վերապահէ իր անկախութիւնը: Ձեն ուշանար Եգիպտոսի եւ Սուրիոյ դէպքերը: Եգիպտոս ալ կը ստանայ ինքնօրէնութիւն (1841):

Ահա՛, այդ չրջանին է որ, Բէշիտ փաշայի թելադրութեամբ, Թանզիմաթի օրէնքը կը հռչակուի (1839), որով հպատակ ազգերու հաւասարութեան իրաւունք կը տրուի:

Դարձեալ պատերազմներ Թուրքիոյ հետ, նորէն անհամաձայնութիւն Եւրոպական Պետութեանց միջեւ աւարի բաժանման: Շնորհիւ Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի միջամտութեան, Թուրքիոյ ամբողջականութեան պահպանում (1856):

Թուրքիա՝ վոխանակ խրատուելու քաղաքական այս ահարկու դէպքէն եւ ներքին ուղղամիտ բարենորոգումներով երկիրը խաղաղեցնելու, կը շարունակէ մնալ քաոսային – դժխայլին, թէ Պալքանեան եւ թէ Հայկական նահանջներու մէջ, Թուրք եւ Քիւրտ աւատապետները չվատնելով կը քաջալերէ շարունակել Հայութեան դէմ իրենց սանձարձակ կեղեքումն ու յափշտակութիւն, բռնաբարութիւնն ու սպանութիւն:

Ինչպէս դիւրին է հետեւցնել, միջազգային մրցակցութեան կռուախնճոյն եղող «Արեւելեան Հարց»ի այս բազմապատ դիմայեղութեանց մէջ, «Հայկական Հարցն» ալ կը բովանդակուի ինքնաբերաբար, որպէս յաւելուածական կամ յատակից պատրուակ քրիստոնեայ Հայութեան ալ պաշտպանութեան: Եւ եթէ Պալքանեան փոքր ազգերու ազատագրութեան ժամանակաշրջանին (1800 – 1856), «Հայկական Հարցն» ալ այսպէս կամ այնպէս ոե՛ւէ նպաստ չի տանար, պատճառը՝ ո՛չ թէ միայն Տաճկահայութեան պատրաստ եւ իրաւապահանջ չըլլալն է, այլ մանաւանդ իր հայրենիքի՝ Եւրոպայէն եւ Միջերկրականի աւազանէն հեռու եւ մեկուսացած ըլլալով, մի՛միայն Ռուսիոյ քաղաքական նենդամտութեանց պատրուակ ծառայելու դիրքն է: «Հայկական Հարց»ի բարւոք լուծում մը՝ ո՛չ ձարական Ռուսիոյ եւ ո՛չ ալ մրցակից եւրոպական միւս պետութեանց հաչուոյն չի դար, առաջնոյն համար «Հայաստանն առանց Հայու» նախապատճառ ըլլալուն, իսկ միւսներուն համար ալ Ռուսիոյ թողուած խոշոր աւար մը համարուելուն պատճառաւ:

Պատմական եւ ճակատագրական դիրքերդ չըլլան, որ առնն դեռ եւս Հայ ժողովուրդի ընդվզումի բնազդն անգամ թմրած է ու կրաւորական:

2.

Հայկական Հարցի այս քնածութիւնը՝ նոր փուլի մը մէջ կը մտնէ չնորհիւ Ֆրանսա ուսած հայ երիտասարդ մտաւորականներու ի Տաճկաստան ներթափած չարժումէն, որուն դրական արդիւնքը կ'ըլլայ «Ազգային Սահմանադրութիւն»ը (1860), ընդունուած պաշտօնապէս Թուրք պետութենէն:

«Սպ. Սահմանադրութիւն»ը՝ հայ ժողովուրդի դարդացողական ընդոծին տենչերուն, աղատասանչ պահանջքներուն դոհացում տալու կը ծառայէ եւ միանգամայն երկրի մէջ ամայրի թշնամական պայմաններուն դէմ դոնէ լրենց բողոքներն ու օրինական դիմումները կեդրոնացնելու միջոցը կ'ընծայէ յանձին Պառլիամբքարանի սպ. իշխանութեան, որը՝ Հայութեան եւ Թուրք կառավարութեան միջեւ հաղորդակցութեան լրատւական կեդրոնական կապ-մակերպութիւնը կը դառնայ:

Հայ ժողովուրդի մէջ ուսման եւ դաստիարակութեան ոգին թովչք կ'առնէ, կը զարդանայ հետզհետէ կազմակերպական գործունէութիւն մը:

Հայաստանի մէջ տիրող աւատապետական ծայրայեղօրէն կամայական եւ ինքնիշխան բռնակալութիւնը որ անկասկած պատճառ պիտի դառնար հայ ժողովուրդի ալ մարդկային ընդդիմադիր բնազդը դէպի ապստամբութիւն դոցացնելու, «Սպ. Սահմանադրութեան» հետեւանքով՝ օրինական խաղաղ հունի մէջ կը սանձուի, եւ երկրին կեդր. կառավարութեան արդարութեան վրայ յաւատարութեամբ մը, հայ ժողովուրդի արդար եւ իրաւացի բոլոր բողոքները կ'ուղղուին ու կը կեդրոնանան Սպ. Պառլիամբքարան, յուսալով որ Թուրք կեդր. կառավարութեան մօտ եղած պառլիամբքական բազիր – ընդդրպրներով կարելի պիտի ըլլայ արդարութիւն եւ իրաւունք առանալ ու գոնէ աւատապետներու քմահաճ հարստահարութիւնները պիտի սանձուին:

«Սպ. Սահմանադրութիւնը» ներքին ազգային զարդացման, ինչպէս ըսինք, նպաստաւոր եղած ըլլալով հանդերձ, ժողովուրդի բռնադատական ընդվզումի պոռթկումին դէմ թումբ մը միայն դարձած էր, այդ պոռթկումն ու ապստամբ դայրոյթ՝ անդիմելով բազիր կոչուած թուղթէ սամբերու մէջ:

Բարձր Հայքի այս դուռ եւ օրինական բողոքներու չարքին վրայ պատուարներ բացատրութիւն կը կարմէ Զէյթունը՝ որ լեռնական իր խիտ նկարագիրը կը ցուցադանէ ուղելով թօթուել իր ուսերէն դարաւոր աւրկութեան չղթան եւ ազնուականութեան դիտակից ժեռան եղող ապստամբութեան կարմիր դրօշը կը պարզէ անդամ մ'եւս ընդդէմ բռնակալութեան (1867):

Ամիկա՝ ապացոյց մը կ'ըլլայ Եւրոպայի որ, «Հայկական Հարց»ը՝ բարձրաւանդակէն դէպի վար, դէպի Միջերկրական կ'իջնայ, այնպէս որ Ֆրանսա (Նափոլէոն Գ.)՝ Սուլթան Աբդիւլ Ազիզի վրայ ճնշում կը բանեցնէ որպէսզի Զէյթունի դոհացում տրուի քրիստոնեայ կառավարիչներ անուանելու հաւանութեամբ:

Բրիստոնեաներու դէմ հարստահարութիւններն ու հալածանքները չեն դադրիր սակայն ընդհանրապէս, եւ հետեւաբար Թուրքիոյ ուարին աչք անկող Եւրոպական պետութեանց համար կը մնայ միշտ պատրաստ պատրուակ, պատերազմի սպառնալիքներով ամէն անգամ ալ Թագուն — մանաւանդ, — կամ յայտնի — հաստատակաց — չահեր կորդելու:

Այս չրջաններուն, հայ ժողովուրդի մէջ ուսումն ու դիտութիւն կ'ընդհանրանան իր խոր ուժերուն նկատած չափով, մամուլ եւ դրականութիւն կը ստրածուին եւ ազգային դիտակցութեան զարթնումին զարկ կուտան ամէն կերպով:

Ռուսիա եւ Աւստրիա՝ երկոյն ուշադրաւ ախորժակներու մրցակցութեան դաշտը ունին միշտ Պալքանեան Թերակղզին՝ որ երբէք չի խաղաղիր արդէն:

Յունական եւ Սերպիական յաջողութիւններէն ետք, Պուլկարիան ալ դլուխ կը բարձրացընէ ու կ'ուզէ ապատուիլ Թուրք բռնատերութիւնն լուծէն: Հոս մեզի համար հարց չէ թէ՝ ներքին ազգային դիտակցութեան պարթնումի հետեւանքով եւ կամ այս ու այն եւրոպական Պետութեան դիւանագիտութեան Թելադրանքով էրն եղած է այդ չարժումը, քանի որ Թուրք կառավարութիւնը՝ ինքը կը մնայ անընդունակ՝ հիմնական լուծ բարենորդումներ ընելու, եւ անկարող կ'ըլլայ գոնէ մասամբ սանձելու ներքին աւտատպետները:

Պալքանեան այս չարունակուող խլրտումներուն պատճառաւ ուրեմն, ներկն Եւրոպական միջամտութիւն եւ սպառնալիք՝ Թուրքիոյ: Եւ ահա՛ այս կարդի միջամտութեանց առաջքն առնելու համար է որ, Թուրքիոյ պալատական ներքին խառնութեանց մէջտեղն, Միհտաթ վա-

չա՝ վառահելով Ալոիւլ Համխի լայն բարեհոգումներու եւ Թուրքիան վարչամէնեմականի դարձնելու ուխտին, կը դիւրացնէ անոր դահակալութիւնը: Կը հռչակուի արդարեւ «Մ՚ինհաթեան» Սահմանադրութիւնը (1876–ի վերջերը), որը կը յաջողի նոյն թուականներուն Թուրքիոյ ծրագրած դիւանագիտական մէկ յաղթանակը արձիլել: Բայց ի՞նչ որ...: Մխհաթեան այս խաղը չի կրնար արդեօք հանդիսանալ Ռուս եւ Թուրք պատերազմին (1877 Ապրիլ):

Այս պատերազմը առիթ մը կ՚ըլլայ Սուլթան Ալոիւլ Համխի որ անմիջապէս ուխտադրուժ ըլլայ եւ իր վերին ատենճանի ներհակ մխո ու բռնակալ նկարագիրը յայտնաբերէ, հովին տալով և՛ բարենորոգում և՛ ահմանադրութիւն և՛ նոյն խոկ իր դահակալութիւնը յաջողցնող Մխհաթ փաշայի գլուխը յանձնելով դահիճին՝ կամայականօրէն եւ դաւադիր կերպով:

Պատմութեան մէջ «Արեւելեան» կոչուած՝ այս Ռուս եւ Թուրք «պատերազմ»ին (1877 Ապրիլ — 1878 Յուլիս) ելքը կ՚ըլլայ նախ՝ Սան–Սթեֆանոյի դաշնագիրը (1878 Մարտ), որուն 16–րդ յօդուածով կը խոստացուի Հայաստանի բարենորոգում, բայց Ռուսիոյ մրցակիցները՝ մանաւանդ Գերմանիա որ միշտ ոխ ունի Ռուսիոյ դէմ, արգիլը կը հանդիսանան յիշեալ դաշնագրին եւ կը յաջողին «Արեւելեան Պատերազմ»ի հաշուեյարդարութեան փափուկ գործը փոխադրել Պերլինի դումարելի Վեհաժողովին: Անգլիա՝ անմիջապէս օգտագործելով այս առիթը, Թուրքիայէն կը կորզէ գաղտնաբար Կիպրոս կղզին եւ կ՚անցնի պաշտպանութեանը Թուրքիոյ հոգալին ամրողջականութեան թեկին, որով խաղաղութեան վերջնական դաշնագիրը կը կնքուի Պերլին (1878 Յուլիս), Սերպիոյ եւ Ռումանիոյ կատարեալ անկախութեամբ, Պուլկարիան պահելով հարկատու իշխանապետութիւն ընդ գերիշխանութեամբ Թուրքիոյ, Բոսնա–Հէրսէքն ալ կցելով Աւստրիոյ, մէկ խօսքով՝ Թուրքիան վտարելով գրեթէ Եւրոպայէն, իսկ Հայաստանի Բարենորոգման հարցն ալ 61–րդ յօդուածի սեւ ու ճերմակ անզօր բանաձեւին մէջ գերեզմանելով:

Եւրոպայի խարդախ դիւանագիտութեան մասին, մի՛ջանկնալ խօսքը տանք Lavisse et Rambaud պատմաբաններուն՝

«—Ռուսիա՝ Սան–Սթեֆանոյի դաշնագրով «բուխնամբ ուզած էր բոլոր քրիստոնեաներու «ազատագրութիւնը ապահովել, ՚ի Պերլին՝ ո՛չ «արդարութեան, ո՛չ ժողովուրդներու կամքին, «ո՛չ ալ ողջմտութեան եւ հասարակաց չահու «հոգն ունեցան: Պերլինի դաշնագրութիւնը՝ «ո՛չ թէ խաղաղութիւնը չ՚ապահովեց, այլ ընդ«հակառակը՝ ապագայի համար կնճիռներու եւ «պատերազմներու բազմաթիւ նիւթեր պատ«րաստեց: Աւստրիա՝ «դէպի Սալոնիք» իր ար«շաւին մէջ քաջալերուելով, Գերմանիոյ հետ «անթօօքին կապուելու պիտի մղուէր, եւ Ա«րեւելեան պատերազմին արդիւնքը պիտի ըլ«լար Աւստրիա-Գերմանի կայսրութեանց գաշ«նակցութիւնը:»

Անցնինք Հայկական Հարցին:

Սան–Սթեֆանոյի մէջ, Ռուս եւ Թուրք բանակցութեանց միջոցին, Ներսէս Վարժապետեանի պատրիարքութեան օրով, Ազգ. կեդր. Իշխանութեան կողմէ ներկայացուած «Հայաստանի Բարենորոգմանց» խնդրանքի արդիւնքն եղած էր 16–րդ Յօդուածը:

Պերլին դումարուած Խաղաղութեան Վեհաժողովէն ալ՝ Հայաստանի բարենորոգմանց այնինքն՝ հարստահարութեանց վերջ տրուելու Հարցին բարւոք լուծում մը տանալու միտքով, Մրիմեան Հայրիկ՝ Խորէն Եպիսկ. Նարպէյ եւ Մինաս Զերապ — իբր Թարգման,— բաղկացած ազգ. պատուիրակութիւն մը՝ Եւրոպական մայրաքաղաքներու դուռները կը գարնէ:

Թուղթի վրայ գոհացում տուած ըլլալու, իսկ մանաւանդ Անատոլուի մէջ եւս եւրոպական ապագայ աւարառութեանց պատրուակի բաց դուռ մ՚աւելի ունենալու համար, քրիստոնեաներու կեանքի ապահովութեանը ակնարկող 61–րդ յօդուածը կը նեղմուծուի Պերլինի դաշնագրին մէջ:

16–րդ կամ 61–րդ յօդուածի միջեւ եղած տարբերութեան չենք ուզեր անդրադառնալ պարզ այն պատճառով որ, ինչպէս ըսինք եւ արդէն պատմութիւնն ալ եկած է քօղազերծել, եւրոպական դիւանագիտութիւնը՝ երբէք չէ եղած բարենորոգումներու անկեղծ պաշտպան,

իր քաղաքական եւ տնտեսական շահերուն հակառակ նկատելով դանոնք: Աչելցնենք միանգամայն որ, Զարեական Ռուսիա եւ Սուլթանական Թուրքիա, հաւասարապէս «Հայաստանն առանց Հայու» ուզած են միշտ:

Այս ճշմարտութենանց չեն կրցած համոզուիլ երէկ, ինչպէս եւ այսօր, դժբաղդաբար, մի՛միայն հայ մանկամիտ «քաղաքագէտները»՝ Հնչակեան կուսակցութենան եւ անոր ընկերվարականութենան հակառակորդները: Անցնինք:

Երիտեան Հայրիկ՝ Եւրոպայէն՝ ի դարձին Պոլիս, Պերլինի վեհաժողովի առթիւ ընտրուած ազգ. պատուիրակութենան մխիթարեան համարատուութիւնը՝ չատ ուղիղ եւ կատարեալ յստակատեսութենամբ մը բնորոշելու համար Հայկ. Հարցի կացութիւնը, կը խտացնէ ու կը պատգամէ՝ «...կաթսայէն հերիսա ուտելու համար, երկաթեայ շերեփ է հարկաւոր»:

3.

Ծպտիլ Համիտ՝ իր վանտալ բռնակալութիւնը ալ աւելի խստացնելու համար, նախկին աւտոնոմական ադրեսային ձեւը՝ դիտակցօրէն յատկագծուած մեթոտ կը վերածէ այլեւս: Տեղահանութիւն, կրօնական մոլեռանդութենան փրօփականտ, աւերածութիւն եւ մատնեական չարիք, եւայլն, ամէն ինչ կատարելագործուած եւ պաշտօնականացած է դիկտատուրութենամբը ուղղակի Պալատեն:

Թուրքիա՝ Հայութենան համար բացարձակ բանտ եւ տանջարան կը դառնայ:

Այս մեղի ժամանակակից վերջին վերիվայրը ստիպեց ծանրանալ աւելորդ է՝ անոնց համն ու ճաշակը լիուլի առած վերապրողներուս համար:

Ներքին այս դժոխային կացութենան դիմանալու՝ տոկալու եւ իբր մարդ չոր կեանք մ'ապահովելու համար, ո՛չ մէկ յոյս կար օգնութենան արտաքին, այն է՝ եւրոպական քաղաքակիրթ պետութիւններէն: Պէտք չէ մոռնալ մեւնոյն ատեն որ, ներքին ընդհանուր ապատաւիլ՝ յուսահատութիւնն ու վհատութիւնը, այն ատենները հասած էին այլեւս որ, չատ չատեր՝ մոռցած մարդկային արժանապատուութիւն, ոչխարային համակերպութենամբ եւ կամ առանել եւս անբարոյանալով, մինչեւ իսկ բռնակալ դահիճներուն իրր գործիք ծառայելու եւ սորվին, եսասէր կեանք մը ընդքարշ տանելու կը ջիջէին:

Կար՝ ի հարկէ ամենուրեք վոքրամասնութիւն մը՝ որ այս ողբալի դրութեան մէջ հոգեկան ըմբոստացումով կը տուայտէր: Մանաւանդ երիտասարդ մտաւորականներ՝ ապրելով ապրեցային խանդովն ու կորովով բռնկած, տեղ տեղ կայծոռիկներու պէս պիտի փայլփլէին բնականաբար: Կայծեր՝. զգացումի, կայծեր՝ մխքի, կայծեր՝ պատիւի, կայծեր՝ հոգեկան թաքուն բախումներու, կայծեր՝ սիրոյ եւ մարդկութենան, որոնցմէ պէտք էր ծնէր բռնկումի՝ պոռթկումի հրդեհ:

Ազգասիրական բռնութիւնի յայտնի կամ քօղարկեալ դրականութենան ձոխ մթերքը՝ այդ ժամանակաշրջանին, երկար ատեն հոգեկան մեռակ սիտուանքի ապրելը կը դառնար:

Տեղ առ ալ, պատուանդեալ ընտանիքներու կամ անձնուրաց հոգիներու հերոսական խիզախումը՝ օրինակ կը հանդիսանար քաջութենան, որը հրապարակաւ դնահատելու յանդգնութիւնը ոչքան ալ պակսէր, բայց հայ սիրտերու թաքուն խորաններու պաշտամունքի կուռք կը դառնար:

1878–էն 1887, չուրջ տասը տարի, այս երեսուն՝ աւելիոճ եւ բռնութիւնով հրահրուած չրջանին, ի՛նչ խռովումներ՝ ի՛նչ թռիչքներ՝ ի՛նչ երազներ փայփայելու ընդունակ չէ երիտասարդ սի՛րէ սերունդ:

Իրերօրինութենան, դատախազութենան, չաւտոնութենան սիտուանքի ու նոյնիսկ ազբատախնամի կամ սովէտոյ նուիրուած դուռ մարդասիրական կազմակերպութիւններն անգամ՝ դժուարութենան, արդելքի, հալածանքի եւ բանտարկութենան կը հանդիպէին: Բռնակալութիւնը մինչեւ իսկ եկեղեցական ծոնակարգութենանց արդելք կ'ըլլար, նոյն իսկ ժամերգութենանց վրայ դրաքննութենան սեւ թաթը երկարելով:

Եւ այս բոլորը, բոլորը, ի հարկէ կուգային տուն տալու որ, հայ ժողովուրդին դոնէ քաղաքական կիսատ ապատութիւն մը առանց ապահովելու, հնարաւորութիւն չի կար բնաւ որ հայութիւնն ապրի:

Այս պայմաններու տակ, հպատակ ժողո-

վուրդ կամ ապրելու համար ինքնին հասկնալի է որ քաղաքական կուսակցութիւն մը՝ ապըստամբական յեղափոխական կրնար ըլլալ:

Սա՝ այլեւս իրերու վարչութենէն յառաջացած տարերային, անառեղիտալի պահանջքն էր: Քաղաքական կուսակցութիւն կամ կազմակերպութիւն՝ ո՛չ թէ անժամանակ էր ուրեմն, այլ դերբաղնցօրէն արդար պիտի ըլլար ըսել թերեւս որ ուշ էր մնացած:

Ուշ մնացած կ'ըսենք անոր համար որ, հալածանքն ու հարստահարութիւն՝ երբէք դադրած չեն գործել ի վեր, մինչ ո՛չ մէկ քաղաքական կուսակցութիւն կար, եւ Հայն ալ օսմանեան գահին հաւատարիմ ծառայողներ շատ շատ էր տուած մինչեւ վերջ:

Եւրոպա ուսած կամ ապաստանած երիտասարդներ, յեղափոխութեան՝ ըմբռնացումի չեփորը սկսած էին հնչեցնել ուրեմն հարկադրաբար:

Դուրսը՝ Եւրոպա, յեղափոխական հայերը կային, ներսը՝ երկրին մէջ ալ, անոնց ձայնին արձագանգները իրենց սիրտերուն մէջ փայփայող կարիճներ անպակաս էին այլեւս: Պէտք էր սակայն կազմակերպել: Սա կը նշանակէր թէ՝ Յեղափոխական – Քաղաքական կուսակցութեանց իմաստան չքնաղն էր բացուած այլեւս, շարժում՝ որը սակայն ազգայնական – ապստամբական հակում կը ցուցնէր դեռ մտքին չառած:

Վանեցի յեղափոխական մշակը՝ Միքայէլ Փօրթուգալեան՝ իր Արմենիաով (1885 թուին Մարսէյլ հրատարակուած), իսկ Կովկասեան համեմատաբար աւելի զարգացած միջավայրէն՝ համալսարանականներ՝ իրենց մտաւորականներ՝ ազգին Պոլիս եւ գաւառներն ալ, Երեմեան Հայրիկ եւ ուրիշներ՝ իրենց քարոզներով եւ երկերով, ինքնապաշտպանութեան կամ դիմադրութեան դաղափարը կը սերմանեն: Հայն ինքը՝ պարտ էր պաշտպանել իր կեանքը, իր ընտանիքը, իր գոյքին ու եկեղեցին, քանի որ՝ ո՛չ ներքին, ո՛չ արտաքին օգնութեան չի կար բնաւ յոյս օտարէն:

Այս յեղափոխական դեռ եւս լոկ դիմադրական կամ առաւելապէս ապստամբական չունէր, եւ տակաւին ծրագիրով կամ ուղղութեամբ չի տահմանաւորուած հոսանքը՝ որուն հունի մէջ բերելու, այսինքն՝ տոկմաթիկ ճըշմարտութեամբ մը օժտելու, բեղմնաւորելու եւ միշտ վառ ու կենդանի պահելու բացարձակ անհրաժեշտութիւն կար, եթէ ո՛չ, քաղաքական ո՛եւէ ձախողանքէ ետք, յայտնի բոցի պէս կը մարէր:

Ահա՛, այդ դերապանցօրէն փափուկ եւ պատասխանատու գործն էր որ կոչուած էր կատարել Հնչ. Կուսակցութիւնը (1887–ին), իր ծրագիրով եւ վարպետութեամբ, քաղաքականօրէն կազմաւորուելու միտող՝ իրենց յղութեան չրջանը լրացնելով ծնելու վրայ եղող հոսանքներու չրջանին:

Հնչակեան կուսակցութեան պատիւն ու վաստքը՝ այդ բանին մէջ կը կայանայ արդէն:

* * *

Հարց ուրեմն:

Ժթ. դարու վերջին քաղաքի պատմութեան այս էրիթիկ չրջանին, «Արեւելեան Հարց»ի, այն է՝ Թուրքիոյ «հիւանդ մարդուն» քաղաքական հոգեվարքի գալարումներու ֆոնին մէջ, հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութիւնը փրկելու համար, ի՞նչ կարելի էր ընել:

Յիմարութեան նոպայէ բռնուած եւ լոկ իր անձին պաշտպանութեան յաճախանքէն խնդառած՝ մահիմատ դարավերջիկ Ներոնի մը — սուլթանին — քամհաճոյքին խաղալիք դարձած Թուրքիոյ ամբողջ ժողովուրդները (մէջն ըլլալով Թուրքերն ալ), ոչխարի հօտէ մ'աւելի արժէք չէին ներկայացներ այլեւս:

Ներքին բարեվնորոգչական ո՛չ մէկ փորձ կարելի էր ակնկալել կրօնական ֆանաթիզմի մէջ չմտցուցուած խալամ տարրէն:

Յնարաւորութիւն էր Եւրոպայի դիւանադիտական միջամտութիւններէն բարիք յուսալ, քանի որ անոնց պոռնիկ եւ չնական չահախնդրութիւնը՝ ո՛չ մէկ փաստի կը կարօտէր այլեւս:

Այս ընդհանուր յուսահատութեան մէջ, հայ ժողովուրդի գոյապահպանման իրը միջոց՝ վրէժխնդրական գրոհ միայն քարոզող ազգայնամոլութեան ականջ տալ, համաւոր անձնասպանութեան դիմել պիտի ըլլար, թողունք որ այդպիսի բաfբիf մը՝ հնարաւորութեան տահմանին մէջ այ չէր, տրուած ըլլալով Հա-

յութեան ցրուածութիւնը Թուրքիոյ՝ Ռուսիոյ եւ Պարսկաստանի մէջ:

Հարցը շատ բարդ էր եւ կը կարօտէր լուրջ քննութեան, դարման մը գտնելու համար անտանելի կացութեան, որմէ Թուրք տարրն ալ կը տառապէր — թէեւ անդիտակ իր վիճակին:

Ահա՛, այս քառասնի դրութեան մէջ, Եւրոպա ապաստանած հայ փոքրաթիւ երիտասարդներ՝ դպացումէ աւելի գիտութենէ մղուած, քաղաքակիրթ Եւրոպայի դարպացուն պայմաններէն օգտուելով, ընկերային շարժումներու՝ ընկերային փիլիսոփայութեան ուսումնասիրութեամբ պատրաստուած, կը կատարեն իրենց ընտրութիւնը՝ ընդունելով իբր հիմք իրենց ծրագրին՝ գիտական ընկերվարութիւնը, որը՝ Եւրոպայի անդամ կեղեքուած ու հարստահարուած ժողովուրդներու իրական ազատագրութեան մի՛ միակ ճանապարհը կը մատնանշէ:

Եղրակացնելէ առաջ ուրեմն, պարտինք անդրադառնալ այդ ընտրութեան՝ այն է՝ ծրագրի պատմական առնչութիւններուն:

Բ. Մաս

ԾՐԱԳՐԻ ՀԱՐՑ

«Ալեւելեան» եւ իսկ՛ «Հայկական Հարց»ի ծագման եւ զարգացման դիմայնդրութիւնները շատ համառօտակի ամփոփելէ, եւ անոր բարւոք լուծումի մը կարօտող պատմական հրատապ խոպէն հասնելէ ետք, անհրաժեշտ է քննել այդ յեղափոխական շարժումներու օրէնքները, յանգելու համար ծրագրի եւ մեթոտի, որոնք ըլլան աւելին ուղիղն ու համապատասխան՝ պատմութեան այդ փերիօտին դիտական յառաջդիմութեան եւ ընկերային զարգացման առաջանին, որով եւ նպատակայարմարը՝ լուծել առաջադրուած «Հայկական Հարց»ի մէջ վայրին յատուկ պայմաններուն կամ գործունէութեան:

Ինքզինքնիս գնենք այն կացութեան առջեւ, ուր վէց գարնէ ի վեր ճնշուած ու կեղեքուած ժողովուրդ մը՝ վերջապէս ապստամբելու բուռն կարօտութիւնը զգալով, սկսած է կամ հարկադրուած է խլրտիլ, եւ ի՛նչ որ ալ ըլլայ, այլեւս ապստամբական շարժումներէ ոգեւորուած եւ եղերքարականացած ըլլալով, լծուած է պայքարի, ուսկից կը հասնի ան կէտին որ անհարելի է համբերել կամ տոկալ: Սա կը նշանակէ թէ կայ ըմբոստութիւնը՝ անդուսպ ընդվզումը ընդդէմ չարիքին, եւ մենք ալ նոյն դրութենէն հալածական եւ բռնկած արդէն, դործելու եւ պայքարելու միջոցներն ու մեթոտները, ինչպէս նաեւ այդպիսի գործունէութեան մը մշտարծարծ եւ կենդանի պահելու հաւատքն ու տառապանքը կը վիճառնենք, ի՛ւրենք ունենալ:

Ընկերային չարիքներուն դէմ ու դարմանը որոնելու մեր ջանքերը առիթուած ենք ուղղել Պատմութեան փորձառական դասերուն եւ ուրիշ ազդերու ալ նման վիճակներուն կիրարկուած միջոցներու ուսումնասիրութեանը:

Լաւ պիտի ըլլար անշուշտ, եթէ Հնչակեան հիմնադիրները առած ըլլային մեզ եւ ծրագրի ծննդաբանութիւնը կամ անոր իւրացման պատմութիւնը: Չո՛ր չէ, ինքզինքնիս դնենք անոնց տեղը եւ ակնարկ մը նետենք չուրջնիս, այդ Թուականներուն՝ Եւրոպայի ընկերային կացութեան եւ չարժումներուն վրայ:

Ճշդենք անդամ մըն ալ, իր ապաստարանութեան ցանկացող Հայութեան աչխարհագրական դիրքը — երեք տարրեր երկրամասերու բաժանուած, երեքին ալ ըէժիմները՝ ընդհանուր առմամբ նոյնը, Թուրքիոյ՝ Կովկասի (Ռուսիա) եւ Պարսկաստանի մէջ:

Անջատել Հայութիւնը իրարմէ եւ մէկի մասին համար աչխատիլ, անշուշտ որ ապարին, այսինքն՝ ընդհանրական ընկերային գործ մը չի կրնար ըլլալ եւ ո՛չ ալ բաղձալին:

Նկատելի է սակայն որ, թէեւ երեք երկրամասերու մէջ ալ Հայութիւնը ճնշուած է, բայց համեմատական ապատութեան եւ կեանքի տանելիութեան տարբերութիւններ կան, որով անմիջական գործունէութեան ալ տարբերութիւն կամ հնարաւորութեան կարիք: Ուրեմն, համահայկական չափով՝ ծրագրի եւ գործի դժուարութեան տակ կը գտնուինք, այնպիսի պահու մը՝ երբ տագնապահայութիւնը ջախջախուելու երթին կը գտնուի ու կ՛սպասէ օգնութեան:

Փախուկ եւ կիսմեռ հարց..., բայց ար-

դէն մեր ժամանակակից ԺԹ. դարը սկսած է լուծել նման հնճխոնները, ազգային մխաւորման պատերազմներով:

Ազգայնական այդպիսի շուէն ցանկութիւն չէ՞ եղնեցած Հայութիւնը, սակայն եւ այնպէս պէտք չէ՞ որ ազգային գոյապահպանման բնական իրաւունքին մերթանայ առնուազն իր կարդին գարգանալու համար հաւասարապէս ամենուն կողքին:

Իրա՛ւ է թէ Պալքանեան վոքը ազգերու ապատագրութեանը օժանդակեցին մեծ պետութիւնները, բայց, ինչպէս ըսինք իրենց քաղաքական խաղերուն ծառայեցնելու դիտաւորութեամբ եղած այդ պատահական կարգադրութիւնները՝ երբէք վստահութիւն չէին կրնար ներշնչել մեզ, մանաւանդ «Հայկական Հարց»ի առթիւ անոնց անհամեմատչի մրցակցութեան տառապը վաստօրէն պարզուած ըլլալով Պերլինի վեհաժողովի առեն:

Ի՞նչ վստահութիւն կարելի էր ընել, ի՞նչ օգնութիւն կամ բարեացակամութիւն կարելի էր սպասել մեծ պետութիւններէն, երբոր Լիհասոան՝ Եւրոպայի մէջ, եւ Հայաստան՝ Ասիոյ մէջ, յար եւ նման վիճակ կը ներկայացնէին: Լիհասոան կը տուայտէր ի խնդիր իր ապատութեան, եւ որուն դէմ եղած խըժդըժութիւնները յաճախ կ'արձագանգէին մինչեւ Փարիզ եւ Լոնտոն, բայց անօգո՛ւտ:

Ասիոյ մէջ Հայաստան, Եւրոպայի մէջ Լիհասոան, տարբախանօրէն իրաւապուրկ եւ թշնամատ, կ'արիւնոտէին մերթ մէջնադարեան վանատալականութեան զոհ, բայց եւ մեծ ու ապագա համարուած պետութեանց ժողովուրդներն ալ, որոնք երբ թէ քաղաքագիտական ապագութիւն կը վայելէին, կրկին զժգոհ էին եւ յեղափոխական խմորման մէջ:

Յետոյ՝ յեղափոխութեան գաղափարն Հայրենիքը, երկու անգամ ապստամբած էր կայսրութիւնը եւ Հանրապետութիւն հռչակած (1789 եւ 1848), բայց շատ շուտ կործանուցած, իսկ 1871–ին (Հնչ. Կուսակցութեան կազմութենէն ապագիւմեց տարի առաջ, այսինքն՝ դեռ նոր) Փարիզի Կօմիւնը արեան մէջ խեղդուած:

Այս եղելութեանց լրագիր կամ հանդիսաւոր Հայ յեղափոխական սերունդը՝ իր հարապատներն անգամ անդիմօրէն մորթոտող կառավարութեանց օժանդակութիւնը վաստահելու յիմարութիւնը՝ բնական է չէր կրնար ունենալ, եւ իր գիտութեան ծարաւի միտքը ու Հայրենիքի ցաւերով կոտորուող սիրտը՝ աննպաստ յարաբերութեամբ մը կը մղէր դէպի այդ փերիօտի ընկերային վիճակի լուրջ ուսումնասիրութիւն:

Եւրոպական ապագրող այս յեղափոխական երիտասարդութեան, անծանօթ չէր կրնար մնալ ընկերային ապատագրական ըրաւապահանջ ընդհանուր շարժումի պատմութիւնը:

Քաղաքակրթութեան եւ զարգացման բարձրադոյն աստիճանին հասած Եւրոպայի ժողովուրդներու ներքին կեանքին մէջ իմորուած դժգոհութիւնները եւ տեղի ունեցած պայքարն ու բախումները՝ օրուան իշխանութեանց դէմ, յայտնապէս կը պարզէին ընկերային համատարած շարաւալից վէրքերը եւ անոնց վերացութիւնը համար արուած յեղափոխական նշդրակի հարուածները,— խռովութիւններ՝ ըմբոստութիւններ՝ խաղաղ եւ մերթ դինեալ գոյգեր ու պրոհներ,— ամէնքը՝ հասարակական գործերու մասին ամենէն անտարբերներու անգամ ուշադրութիւնը կ'ապիներին: Ի՞նչ կասկած ուրեմն որ, հայ երիտասարդ սերունդ մը՝ որ իր սիրտին մէջ ունի արիւնլացը Հայրենիքի, որ իր հոգիի խորքին մէջ կը փայփայէ Հայրենիքի արեւաբաղձ բոլոր տենչերը, աւելով չպիտի մղուէր իր շուրջը ծաւալած այդ շարժումին թափանցելու, հոնկէ՝ իր մարդկային խակալներուն անունդ, եւ իր Հայրենի վէրքերուն ապեղանի վիճակելու համար:

* * *

Ջանանք կեդրոնացնել մեր ուշադրութիւնը՝ ազգային ապատագրութեան վասնակի, եւ ճնշուած ու տիրուած ժողովուրդներու թշնամութեանց բարձման ընդհանուր պայքարներու — առաւելապէս Հայութիւնն ալ գրաւեցնող այդ երկու կէտերու վրայ, քննելու համար այդ մեսիայի լծուած կազմակերպութիւններ եւ դաշնակցութեան համ ծրագիր:

Դիտել տանք անդամ մ'ևս որ, ժթ. դարէն սկսեալ, Ամերմուտքի եւ Ամերելքի, ինչպէս նաեւ հետաւոր Ամերիկայի անդամ դուս ազգային կամ եկեղեցին – տեղական դվխաւոր բոլոր հարցերը՝ միջազգային ֆազի մէջ մտած են ընդհանրապէս:

Ընկերային զարգացման այս վերիվօտի պատմութիւնը ինքնին, միջազգային յարաբերութիւնց վերածուած բարեկարգութեանց համաշխարհական պայքարի պատկերը կը ներկայացնէ:

1848–ի եւրոպական համատարած յեղափոխութեան պարտութենէն ժառանգ մնացած անլոյծ հարցեր, ինչպէս Իտալիոյ եւ Գերմանիոյ ազգային միաւորման հարցերը հազիւ տասնեակ մը տարիներու քնածութենէ ետք, նոր թափով հրապարակ կուգան:

Նոյնը Ռուսիոյ եւ Մ. Նահանգներու համար: Ամերիկանները (Հիւսիսային եւ Հարաւայինը)՝ գերութիւնը ջնջելու պայքարի առնդէն կը ցնցուին:

Հարցեր՝ ընկերային մասսայական խմորումներու վրայ յենած, որոնց լուծումներն ալ՝ առաւել քան երբեք միջազգային հետեւանքներով յղի են:

Գերիներու ապատագրման մարդասիրական պայքարը պատճառ կ'ըլլայ որ Ամերիկայի Հարաւն Հիւսիսէն անջատուի երկար պատերազմներէ ետք: Պատերազմներ՝ որոնց կը միջամտէր Եւրոպան ալ, բամպակեղէնի ճարտարարուեստին դրեթէ մեկ հայթայթիչն եղող Հարաւ. Ամերիկայի բամպակի սերոյն:

Ռուսիան ալ ունի ճորտութեան հրատապ հարցը: Ներքին յեղափոխութեանց առաջքն առնելու համար կը ստիպուի լայն բարեկարգութեանց ձեռնարկել, բայց զարթնող սկսած յեղափոխական շարժումը չի կասիր, կը կազմուին գաղտնի ընկերութիւններ: Վաթսունական թուականին՝ «Հող եւ Ազատութիւն» նշանաբանի տակ, Ռուսիոյ մէջ կը հիմնուի գործաւոր լիկիկալ, կուսակցութիւնը: Յեղափոխական պահանջքները հետզհետէ աւելի արմատական կը դառնան:

Ռուսիոյ ներքին խռովութիւններէն օգտուելով, արտաքին թշնամիներն ալ դլուխ կը բարձրացնեն: Ազատագրոյս Լեհաստան կը չարժի: Անգլիա եւ Ֆրանսա՝ թէ իրենց ներքին դժդոհութիւնները քնացնելու եւ թէ Ռուսիոյ հետ հին հաշիւներ կարգադրելու դիտաւորութեամբ, կը քաջալերեն Լեհական ապստամբութիւնը, թոյլ տալով որ Փարիզ եւ Լոնտոն, 'ի նպաստ Լեհաստանի բողոքի մեքենայներ կատարեն:

Լեհաստանի անկախութիւնը պահանջող բողոքի հսկայ մեքենայներ կը սարքուին, 1863–ին՝ Լոնտոն, անդլիացի անուանի վերօֆէսօրներու նախագահութեան տակ: ...Բայց եւ այնպէս կը թողուն որ Ռուսիա՝ անլուր վայրագութեամբ մը խեղդէ Լեհական ապստամբութիւնը:

Լոնտոն դումարուած այս հսկայ մեքենայով սակայն պատմութեան մէջ նոր դարաշրջան մը կը բացուի՝ արեւմտեան եւ արեւելեան բոլոր ընկերային հարցերն ու պայքարները՝ միջազգային համընթաց հունի մը մէջ բերելու համար: Այդ մեքենային մասնակցող ամէն ազգի յեղափոխական եւ իրաւապահանջ ներկայացուցիչները՝ օգտուելով այդ պատահութենէն, անոր ծանօթութիւն կը մշակեն իրարու հետ եւ խորհրդածութիւններ կ'ուենան, վերջապէս կարենալ կազմելու համար 1864 Սեպտ. 28–ին՝ «Աշխատաւոր Միջազգային Ընկերակցութիւնը» — ԱՌԱՋԻՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆԸ:

* * *

1864–էն սկսեալ՝ այլեւս Ա. Միջազգայինը՝ տուն կուտայ յեղափոխութեանց: 1871–ի Փարիզի Գօմիւնը՝ իսկ եւ իսկ անոր վարպետութենէն բխած յեղափոխութիւնն է:

Ա. Միջազգայինը հիմնուած է կարլ Մարքսի «Մանիֆէսթ Գօմիւնիստ»ի գիտական Ընկերվարութեան ծրագրի վրայ:

Նախ ըսենք որ Սոցիալիզմը՝ 1864–էն մինչեւ Հնչակեանութեան կազմութեան թուականը, շուրջ քառորդ դարէ ի վեր, ազգերու պատապրական հրատապ պայքարներուն զուգահեռաբար զարգացած եւ ընկերային չարժումի պատմութեան մէջ այլեւ տեղ գրաւած վիճակին մէջ, չէր կրնար անծանօթ մնալ Եւրոպա ուսանելու գացած հայ երիտասարդ սերունդին՝ որ մտահոգուած էր արդէն իր Ազգի վիճակովը:

Ազգ, Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ որպէսզի իրեն այդ ծրագիրը ու անոր ընկերային փի-

լիսոփայութիւնը, ուրիշ խօսքով՝ երեք երկրամասերու մէջ բաժանուած «Հայկական Հարց»ի բարւոք լուծումը դիւանական ընկերվարութենէն եւեթ ապահովով՝ սխալա՞ծ էր թէ ո՛չ: Ահա՛ հիմնական հարցը՝ որուն կարենալ պատասխանելու համար, պէտք է ծանօթանալ այդ վարդապետութեան:

1847–ին, առաջին անգամ, կարլ Մարքս՝ «Պրօլետարներ բոլոր երկիրներու միացէք»ի կարգախօսը առած էր, որպէս յեղափոխական յաղթանակի միակ ճանապարհը եւ եղրակացութիւն դիւանական ընկերվարութեան: Այդ կարգախօսը պաշտօնապէս կ'իւրացնէ Ա. Միջազգային ալ 1864–ին, Լեհաստանի ազատագրութեան հրատապ հարցի սուր շրջանին խակ:

Ի՞նչ կը նշանակէր այդ կարգախօսը, ի՞նչ էր անոր դաղափարաբանութիւնը, եւ թէ՝ յաջողա՞ծն էր ան արդեօք հայ ժողովուրդին:

Խօսքը տանք ուղղակի բնագիրներուն:

Մանիֆէսթ Քօմիւնիստի առաջին խակ տողերէն կարդանք՝ — «Մինչեւ ցարդ, ամբողջ ընկերային պատմութիւնն եղած է միայն դասակարգերու պատմութիւն:

«Ազատներ եւ ծերբիններ, պատրիկներ եւ վիլեաններ, պարոններ եւ ստրուկներ, արհեստաւորներ եւ աշկերտներ, մէկ բառով՝ հարբուսահարողներ եւ հարստահարուողներ, ընդմիշտ իրարու ընդդիմադիր, անվերջ պատերազմած են բացէն կամ թաքուն կերպով, որուն արդիւնքն եղած է միշտ՝ կամ ընկերութեան յեղափոխական ձեւափոխութիւն եւ կամ իրարու դէմ պայքարող երկու դասակարգերուն ալ ջնջումը:»

«...Պատմական բոլոր շարժումներն ալ, փոքրամասնութեանց՝ ի նպաստ փոքրամասնութեանց կողմէ տեղի ունեցած են միշտ: Պրօլետարական շարժումը՝ ջախջախիչ մեծամասնութեան՝ ի նպաստ եւ կողմէն եղած ինքնաբեր շարժումն է: Ներկայ ընկերութեան վերջին խաւը՝ պրօլետարիատը՝ չի կրնար վերականգնիլ մինչեւ որ չի տապալէ պաշտօնական ընկերութիւնը կազմող բոլոր վերին խաւերը:

«Պրօլետարիատի պուրժուազիի դէմ մղած պայքարը՝ թէեւ ազգային կռիւ մը չէ բովինքեան, բայց ազգային կռիւի ձեւ կ'առնէ ըսկիզբէն: Իւրաքանչիւր երկրի պրօլետարիատ պարտի ուրեմն նախ եւ առաջ իր ազգի պուրժուազիին յաղթել:

«...Նախորդ բոլոր ընկերութիւններն ալ՝ հարստահարող եւ հարստահարուած դասակարգերու միջեւ եղած հակամարտութեան վրայ հիմնուած են: Դասակարգ մը կարենալ հարստահարելու համար, պէտք է որ առնուազն իրեն դերի ապրելու չափ միջոց հայթայթել անոր: Բուն աւատապետական շրջանին, ստրուկը կը յաջողէր Համայնքին անդամ դառնալ. միջին դարու ապրմնային պուրժուան՝ աւատական բացարձակապետութեան լուծին տակ, պուրժուայի դերքին կը հասնէր: Արդի գործաւորը՝ ընդհակառակը, ճարտարարուեստի յառաջդիմութեան հետ բարձրանալու տեղ, աւելի վար կ'իյնայ, մինչեւ իսկ իր դասակարգի մակարդակէն ալ ցած վիճակի, այն է՝ ծայրայեղ չքաւորութեան մէջ»:

Դասակարգային պայքարի թեզանին վրայ հիւսուած ընկերային դարաւոր պատմութեան հակացողութեան բանալին կուտայ ուրեմն Մարքս՝ իր պատմական մատերիալիստ փիլիսոփայութեամբ եւ անով խարսխուած Սոցիալիզմով:

Դիւրին կ'ըլլայ այլեւս հասկնալ եւ բացատրել՝ անտեսական եւ հետեւաբար ընկերային կեանքի բնաշրջման բոլոր փաղերը իրենց յեղափոխական բոլոր ճօրմաններով միասին:

Եւ եթէ Ապերու պատմութիւնը՝ այն չեմարանն է, ուր կը պարփակուին ազգերու ապատագրութեան եւ դոյապահպանման բոլոր դրուագները, որոնցմէ դաս առնելու կը կարօտին բոլոր ապատարաղճ ժողովուրդները, ահա՛ այդ լաբիւրինթոսի մէջ չի խարխափելու ծառայող լոյսի ջահը կ'ըլլայ կարլ Մարքսի պատմամատիլիստիան:

Այդ ջահի ընորհիւ հնար կ'ըլլայ ծանօթանալ ընկերային յեղափոխութեան դնացքին եւ հրամայականներուն:

Հարստահարութեան, ճնշումի եւ ամէն կարգի բռնակալութեանց դէմ կռուելու այս հրամայականները՝ Մարքս ինքը՝ կ'ըսէ արդէն որ «...այս կամ այն մարդու գիտան ու հնարքը չեն, այլ ուղղակի արտայայտութիւնը՝ դոյութիւն ունեցող դասակարգային պայքարին իրա-

կան պայմաններուն, այսինքն՝ մեր աչքերուն առջեւ յեղաշրջուող պատմական չարժումին»:

Հիմնական այս ճշմարտութեան չեփորը հնչեցնելու կոչուած Ա. Միլլպզպայինի բացատրութեամբ մը կ՚ըսէ՝

«...Աչխատաւորներու ձերբազատումը՝ աչխատաւորներու եղբայրական աջակցութեան կը կարօտի, բայց ի՞նչպէս կարելի է կատարել այդ աւազ մխիան, երբ որ ոճրագործ նպատակներ հետապնդող եւ ապազգային նախապատչարմունքը զործիք ընդ այլամերժ քաղաքականութիւն մը՝ զօչաքոյ պատերազմներով ժողովուրդի արիւնն ու դրամը կը քամէ: Ովկէանոսէ անդին, դերութիւնը յաւերժացնել ուզող խաչակրութեան մը նախապատրաստը՝ Ա.ԹԷՏճեան Եւրոպայի խնայողը՝ ո՛չ թէ Անգլիոյ ակերոյթ դաւակարպերուն խոհեմութիւնն էր, այլ անոնց չիմար ոճրագործութեան դէմ ծառացող զործառոր դաւակարգը: Եւրոպայի բարձր գործերու ամօթապարտ համակերպութիւնը, այսպիսի համակրութիւնը կամ չիմար անտարբերութիւնը, որով հանդիսատես եղան, որպէս զի Բուլխա՝ Կովկասի լեռնաբնակները զրաւէ, Լեհաստանն ոչնչանէ, և անարգել ու ահաւոր ոտնձգութիւնները՝ այդ բարբարոս խչխանութեան, որուն գլուխը կը գտնուի Ս. Փեթերսպուրկ իսկ թաթը կը տարածուի Եւրոպայի բոլոր դահլիճներէն ներս, հասկցուցին աչխատաւորներուն որ սէաք է մէջազգային քաղաքականութեան խորը թափանցել՝ իւրաքանչիւր երկրի դիւանագիտութեանը հսկել՝ կռուիլ 'ի հարկին անոնց դէմ իրենց կարողութեան նեբած բոլոր մէջոցներով, եւ եթէ անհարող ըլլային արդիլել, գոնէ համաձայնիլ՝ հասարակաց ընդհանուր բողոքներով պահանջելու համար որ անհատներու յարաբերական բարոյականի եւ արդարութեան օրէնքները ընդունուին որպէս գերագոյն կանոն՝ ազգերու փոխյարաբերութեանց համար ալ:

«Այսպիսի պահանջք ներկայացնող օտար քաղաքականութեան մը համար կռուիլ՝ կը նշանակէ աչխատաւորներու ձերբազատման ընդհանուր պայքարին օժանդակել:

«Պրոլետարներ բոլոր երկիրներու միացէք:»

Ահա՛, այս կոչն է որ արձագանգ կուտայ Հնչ. Կուսակցութեան հիմնադիրներու սլոգանին ու միտքին մէջ: Իւրացնելով սոցիալիզմի վարդապետութիւնը, ո՛չ թէ միայն համաձայնական այլ նաեւ հայ հարստահարեալներու կողքին եւ Թուրք եւ Քուրտ եւ Չերքէզ, եւայլն ճնշուածներուն ալ համահաւասար ազատութեան եւ իրաւունքի պայքարին լծուած կ՚ըլլայ Հնչ. Կուսակցութիւնը՝ իր կազմութեան առաջին վայրկեանէն:

Այս վանք խոչոլով տպրուած եւ Աթեներէն մէջ այդ խոչքի ջահը վառելու նուիրուած հիմնարկը փոպանդը Հնչակեանութեան կը սկսի գործի 1887 Օգոստոսին, եւ Նոյեմբերին ալ լոյս կը տեսնէ «ՀՆՉԱԿ»:

* * *

Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը՝ որպէս ընդհանուր ընկերային կեանքի յեղափոխական նորմալ առողջ ծնունդ, իր ծրագրի եւ վարպետութեան հաւատարիմ գործունէութեան Յեղնամեակի պատմութեամբը եկած է վկայել, երբ արդէն տասնեւեօթ տարիէ ի վեր Սորհրդ. Հայաստանն ալ Սորհրդային Միութեան համամարդկային մեծ ընտանիքին մէջ, արեւէ մը պէս կը վայելէ իր կենսունակ հրաչալի վերելքովն ու գործերովը:

Հակառակ տասը տակայն, երբ տակաւին կան յամառողներ ամերուքի Հայութեան ալ մէջ, որպէս սոցիալիզմի հակառակորդներ, երեւան կը կրկնենք ուրեմն որ, տակի կէս դար առաջ, գիտակից յաստակատեսութեամբ մը՝ արհամարհելով Թուքն ու մուրը տարտիին, հանդուրժելով հալածանքն ու նախատինքը նոյն իսկ ազգակից հայրենակիցին, նման յեղափոխականութեան մը գիտութեան հաւատքն ու անձնուիրութիւնը, անոնց յաւէտ անմոռանալի վառքն ու պատիւը կը կազմեն:

Բարիզ

ՌՈՒԲԻՆ ԽԱՆ–ԱԶԱՏ

ԻՆՉՊԷՍ ԿԱԶՄՈՒԵՑ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Այն ժամանակից ի վեր, երբ Հնդկաստանցի Օրխի առաջարկութեամբ եւրոպական արքունիքները դռները բաղխող Հայ Պատգամաւորութեան Ջանքերը՝ գոնէ Ղարաբաղի մելիքներուն իշխանութիւնը վերականգնելով, մի ապատ հայկական հող առնդծել՝ ի դէպեւ անցաւ, հայ ժողովուրդը այլեւս մխանգամայն կորսնցրել էր իր յոյսը ապատ Հայաստան առնդծելու մասին: Այնուհետեւ հայութեան միակ բաղձանքն այն էր միայն, որ մի քրիստոնեայ տէրութիւն տերի երանց երկրին, եւ հայ ժողովուրդը ապատուելով պարսկական եւ տաճկական – մահմետական լուծից, գոնէ քրիստոնեայ պետութեան հպատակը դառնայ:

Եւ հէնց այդպէս էլ եղաւ մասամբ. ռուսները տերեցին Հայաստանի մի մասին եւ մեր հայրենիքն ու ժողովուրդը երեք մասի բաժնուեց ու երեք տարբեր կուլտուրաների տակ ապրեց:

Անկախ Հայաստան առնդծելու յոյսից պըրկըած, հայ մտաւորականութիւնը այլեւս իր հայրենիքի անցեալումն էր միայն օրօրւում, նրա անցեալ փառքը փառաբանում էր բանաստեղծների բերանով, նրա վիշտը կոծում ու իր պղատոնական հայրենասիրութիւնը երդում:

«Հայաստան երկիր դրախտավայր, եւ մարդկայնոց ցեղին օրօրան դու եւ քնիկ հայրենիք, Հայաստա՛ն, Հայաստա՛ն», *երդում էր բանաստեղծներից մէկը:*

Մի ուրիշը երդում էր.—

«Ոհ, ի՛նչ աւուշ եւ ի՛նչպէս զով, ծառոց մէջէն փչես, հովի՛կ, ծաղկանց վրայ գուրգուրալով եւ մազերուն կուսին փափկիկ, բայց չես հովիկն իմ հայրենեաց, գնա՛ աւցիր սրտէս ի բաց»:

Եւ այդպէս անվերջ երգում էր հայ մտաւորականը եւ այդ եղանակով վճարում իր հայրենասիրական տուրքը:

Անցան տարիներ, ու յանկարծ ապատամարական հրդեհ է բռնկում Բալկանեան թերակղզու վրայ եւ միմեանց յետեւից եւրոպական մեծ պետութիւնները, դլխաւորաբար Ռուսիան, աջակցութեամբ, ապատ են յայտարարում Յունաստանը, Սերբիան, Մոնդենեկրոն ու Բուլղարիան:

Այդ հանդամանքը մխանդամայն ցնցում է ամբողջ հայութիւնը, եւ նրա մէջ նորից ապատ Հայաստան ունենալու յոյսի կայծերն են բորբոքում: Եւ այդ շատ յարմար բոլէին յանկարծ հնչում է հայոց ազդային երգիչ Գամառ Քաթիպայի թնդադին կոչը.—

«Բա՛ւ է, եղբայրք, վիզ ճկել,
Ողորմելի երեւիլ,
Ժամանակը հասել է
Հայ դրօշակը ծածանել:»

Որպէս արձադանդ ազդային երգչի կոչին, հրապարակ է նետւում ազդային քերթող Րաֆֆին ու վիպական ձեւով, ծանօթացնելով հանդերձ հայ մտաւորականութիւնը Թիւրքահայաստանի դանազան վայրերի, վանքերի ու կիրճերի հետ, մի ամբողջ ծրագիր է տալիս, թէ ինչպէս պիտի կազմակերպուին հայ յեղա–

վոխականները եւ ինչպէս պիտի գործեն նը-
պանք:

Բաֆֆին որ մի քանի տարի առաջ յուսա-
հատ կերպով երգել էր,—

«Արդեօք գալու է մի օր ժամանակ
Մառիսի գլխին տեսնել մի դրօշակ»:

Բալկանեան ազգերի ազատութիւնից յե-
տոյ, համոզուած յեղափոխական էր դառել ու,
իր հասկացած չափով, յեղափոխական ծրա-
գիրներ էր մշակում:

Զգացումները բռնկուել էին, վառ յոյները
բորբոքել, անհրաժեշտ խօսքն ասուած էր եւ
մնում էր միայն գործունէութեան սկսել:

Բայց հէնց այդ գործունէութիւնն էր, որ
ուշանում էր: Եւ ուշանում էր այն պարզ պատ-
ճառով, որ Թիւրքիայի հայկական նահանգնե-
րում, որոնք ազատ Հայաստանը պիտի կազմէ-
լին համաձայն Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդ-
ուածի, լաւ պատրաստուած բարձր մտաւորա-
կանութիւն չկար, որը ընդունակ հանդիսանար
յեղափոխական կազմակերպութեան դլուխն
անցնելու ու նրան պատշաճ հիմքերի վրայ դնե-
լու:

Այդ նահանգներում եղած մտաւորակա-
նութիւնը կազմում էին միայն այնտեղի դպրո-
ցական մի քանի ուսուցիչներն ու ընթերցասէր
երիտասարդ արհեստաւորներն ու առեւտրա-
կանները: Սրանք հիմնում էին տեղական փոք-
րիկ կազմակերպութիւններ, բայց միանդամայն
անձեռնհաս լինելով իրանց անելիքները պար-
զորոշ կերպով որոշելու եւ ընթացք տալու,
բաւականում էին միայն, կառավարութեան
կողմից արգելուած Բաֆֆու, Քամառ Քաթի-
պայի եւ նման հայ գրողների գրուածքները ձեռք բերելով ու գաղտագողի ի-
րենց շրջանում տարածելով:

Տարօրինակ կերպով խիստ չէզոքութիւն էր պահպանում Պոլիսի եւ Իզմիրի հայ մտաւո-
րականութիւնը, որի որոշ, կարծես, շատ ա-
նելի մօտ էին Եւրոպայում տեղի ունեցող քա-
ղաքական-անցուդարձերը, քան հայկական նա-
հանգներում տեղի ունեցող կառավարական ու
քրտական անիրաւութիւնները:

Թուրահայ մտաւորականութիւնն էր որ ա-
մենից առաջ իր արտին մօտիկ էր ընդունում
հայկական հարցը: Բրիտանական Ռուսի ակտա-
սիւութեան համը լաւ ճաշակած, նրա բանա-
ւոր, այլաբանող կուլտուրական ճնշումներից
յուսահատուած Ռուսահայի մէջ շատ աւելի մեծ
էր՝ մի ազատ անկախական երկիր ունենալու եւ
իր հարազատ լեզուով կուլտուրա զարգացնե-
լու տենչը:

Եւ հենց դրա համար էլ Ռուսահայ մտա-
ւորականութիւնը շատ աւելի էր հետաքրքրո-
ւում ու գրաղւում Թիւրքահայաստանի ճակա-
տագրով ու ազատ Հայաստան ձեռք բերելու
խնդրով, քան Պոլսահայ կամ Զմիւռնահայ
մտաւորականութիւնը:

Ընակելով այդ բոլորին, սակայն, եւ չնա-
յելով որ Ռուսահայ մտաւորականութիւնը լի-
նելով մտաւորապէս շատ աւելի պատրաստուած
ու յեղափոխականօրէն գրգռուած, այնու
ամենայնիւ նա էլ գործունէութեան սպասելիք
չէր լինում: Հայկական գաղթն նուաճուած մի
ահագին պրակտիկութիւն էր առիթ տուել
հայերի ձեռքով ամէն տեղ, ամէն շրջաններում
թէ՛ խօսակցութեան եւ թէ ճառերի ամենասկը-
ռած նիւթն էր դառել Թրքահայաստանում յե-
ղափոխական կազմակերպութիւն առիթել ու
ապստամբութիւն յառաջացնելու խնդիրը,
բայց եւ առկից ոչ ոք չէր շարժուում գործնա-
կան քայլ առնելու համար:

Յեղափոխականօրէն գրգռուած Ռու-
սահայ մտաւորականութիւնը շատ աւելի սիրով
դնում էր Ռուս յեղափոխականների հետ աշ-
խատելու, քան անցնելու Թիւրքիա, եւ այն-
տեղ գործ սկսելու

Պատճառը անշուշտ այն էր, որ Թիւրքա-
Հայաստանի միջավայրը — այնտեղի լեզուն,
նիստ ու կացը, կառավարչական սիստէմը եւ-
այլն — լինելով միանդամայն օտար ու անծա-
նօթ, շատերից դժուարին էին թուում այն-
տեղ գործելու պայմանները:

Այդպիսով Հայկական Հարցի շուրջը տա-
րիներով շարունակուող խօսակցութիւնը եւ
ճառերը շատերից շատ էին յիշեցնում յայտնի
«Մկների ժողովը»: Բոլորն էլ համոզուել էին,
որ անհրաժեշտ է կատու վզից մի զանգակ
կախել, որպէս զի հնարաւոր լինի նրա ձայն լ-

մանալ ու ազատուել նրա ճանկերից, բայց ոչ ոք համարձակութիւնն ու յանդգնութիւնը չունէր, որ յանձն առնէր կատուի վզից զանգակը կախելու:

Այդ յանդուգն քայլն առնելու դուրս եկաւ վերջապէս «ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ», որ կազմակերպուեց Բուլղարիայի ազատագրութենից ճիշդ 10 տարի յետոյ՝ 1887 թուակա-

պարկ տալ հայ վաճառականութեան:

Սակայն «Արմենիա»ի շուրջը չատ չուտով համախմբուում են ո՛չ թէ հայ վաճառականները, այլ Հայկական Դատով առչորուող եւրոպական հայ ուսանողները: Սրանց համար ցինղուրական կապանքներից ազատ երկրում լոյս տեսնող հայերէն թերթը մի երկնային պարգեւ էր, որի միջոցաւ հնարաւոր էր ան-

ՍՕՑ. ԴԷՄ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐՆԵՐԸ
Նազարբէկ, Օր. Վարդանեան (Մարօ), Խան-Ազատ, Գ. Ղսրաջեան,
Գ. Կաֆեան, Մանուէլեան, Ֆ. Օհանեան.

նեն, Զուիցերիայի ժրընկ քաղաքում:

Այդ առաջին հայ յեղափոխական կուսակցութիւնը կազմակերպուեց հետեւեալ պայմաններում:

1885 թուի ամառը, Թիւրքական հալածանքներից ճողոպրելով, Մարսէյլ է ապաստանում Վանի երեմնի ուսուցիչ եւ «Մշակ»ի թղթակից Մկրտիչ Փորթուգալեան: Սա ձեռնարկում այդ քաղաքում «Արմենիա»ի հրատարակութեանը, նպատակ ընդելով իրան միջնորդի դեր առանձնել զանազան երկիրներում ապրող հայ վաճառականների միջեւ ու այդպիսով

կաշկանդ կերպով արտայայտուել Հայկական Դատի մասին, մտքերի փոխանակութիւն կատարել, չփման մէջ մտնել, եւ վերջապէս խոսքից դէպի գործ անցնել:

Եւ ահա կարճ ժամանակի մէջ, վաճառականութեանը ծառայելու նպատակով լոյս տեսած «Արմենիա»ն, կարմրում եւ յեղափոխական դոյն է առնում: Իր առաջած բազմաթիւ ու բազմատեսակ յեղափոխական յօդուածների ազդեցութեան տակ կարմրում ու յեղափոխական դոյն է առնում եւ ինքը Փորթուգալեանը: Իսկ այդպիսի յօդուածներ դրւում էին չատ

կողմերից, Բուլղարիայից, Ռումանիայից, Եգիպտոսից, Ամերիկայից եւայլն: Սակայն ամենից մեծ տեղ էին բռնում թերթում Մօնպելիէից, Պարիզից եւ մասամբ Ժընէվից զբաղումները:

Բաւական երկար ժամանակ «Արմենիա»ի մէջ գաւ թերթում յեղափոխական գործունէութիւն սկսելու մասին արծարծելուց յետոյ, յօդուածագիրներից մէկը Մօնպելիէից թէ Պարիզից՝ (չեմ յիշում) առաջարկ արեց մի ընդհանուր ժողով գումարել եւրոպական քաղաքներից մէկում, յեղափոխականօրէն որամտրուած մարդկանցից եւ հիմնել ցանկալի կազմակերպութիւնը, պայմանով մեկայն, որ ընկերութեան մէջ մտնող անդամներից ամէն մէկը պարտաւորութիւն առանձին անպայման Թիւրքահայաստան գնալու եւ անձամբ աշխատելու:

Իսկ այդ ժողովը գումարելու նախաձեռնութիւնը յանձնուած էր Փորթուգալեանին:

Ըստ երեւոյթին արուած առաջարկութիւնը մեծ հաւանութիւն գտաւ ամէն տեղ էլ, բայց Փորթուգալեանը վարանում էր ժողովի նախաձեռնութիւնը իր վրայ վերցնելու եւ խնդիրը ձգձգում էր:

Այդ ձգձգումը նկատելով եւ խնդիրը հասատ հողի վրայ դնելու նպատակով «Արմենիա»ի Պարիզի աշխատակից Լիւռնեցը (Աւետիս Նազարբէկեան), որ 1886 թուի ամառը, իր նշանած Օր. Մարիամ վարդանեանի հետ Ջուխտելիա էին եկել պատյտ, մի նոր առաջարկ է ուղարկում «Արմենիա»ի.— «Նկատի առնելով որ ընդհանուր ժողով գումարելու խնդիրը ձգձգւում է, թող այժմէն դրամական նուիրատուութիւններ ուղարկուեն կազմուելիք ապագայ յեղափոխական ընկերութեան օգտին եւ թող Պր. Փորթուգալեանը ժամանակաւոր գանձապահի պաշտօնն ստանձնի:»

Մինչ այդ առաջարկի թերթում լոյս տեսնելը, Նազարբէկեանն իր նշանածի հետ արդէն Ժընէվ էին վերադարձել:

Ժընէվում այդ ժամանակ ընդամէնը երեք հոգի հայ ուսանողներ կային, Գ. Կաֆեան, Մկրտիչ Մանուչարեան եւ ողբերս պրոտը: Մենք շատ շուտով մտերմացել ու սիրել էինք նորեկ գոյդին, որոնք պատրաստւում էին Պարիզ վերադառնալու:

Ճիշդ այդ ժամանակն էր, որ լոյս տեսաւ Լեւոնեցի վերոգրեալ առաջարկը «Արմենիա»յում որի տակ Փորթուգալեանը մի ծանօթութեամբ հրաժարւում էր ժամանակաւոր պաշտօնն ստանձնելուց, յայտարարելով մեւնոյն ժամանակ, թէ ինք չէ կարող կազմուելիք յեղափոխական ընկերութեան մէջ մասնակցել, որովհետեւ ինքը մի այլ ընկերութիւն է հիմնում, որի ծրագիրն ու կանոնադրութիւնը մօտ օրէն լոյս պիտի ընծայէ:

Փորթուգալեանի արած այդ volte-face-ը ստիպեց մեզ մեր ծրագրած երիտասարդներին վրայ եւ բուռն գայլայքի առաջացրեց նրանց մէջ: Հարկաւոր էր ուրեմն գործը դուրս բերել առանց Փորթուգալեանի մասնակցութեան եւ առանց «Արմենիա»ի մէջնորդութեան: Ամենից առաջ մենք խնդրեցինք եւ համոզեցինք Նազարբէկեանին ու Օր. Վարդանեանին՝ երթալ Պարիզ, այլ մնալ Ժընէվում երանց ուսումը շարունակելու: Յետոյ՝ անյապաղ Լեւոնցի տէր Կաֆեանը, համաձայն թէ կէս ժամուայ մէջ, որոշեց անձամբ գնալ Մօնպելիէ, ծանօթանալ, խօսել այն տեղի հայ ուսանողների հետ, եւ ապա անցնել Մարսէյլ Փորթուգալեանին անձամբ համոզելու դիտաւորութեամբ: Եւ անմիջապէս ճանապարհ ինկաւ նա: Հազիւ մի շաբաթ անցած, Կաֆեանը վերադարձաւ հետը բերելով Մօնպելիէյի հայ ուսանողութեան մեծագոյն մասին,— Մատթէոս Շահազիզեան՝ («Արմենիա»ի ամենաուժեղ աշխատակիցը, Կօրան առորդրութեան), Գէորգ Զաքարեան, Քրիստափոր Օհանեան եւ Պօղոս Աֆրիկեան:

Կաֆեանը եղել էր եւ Մարսէյլում, բայց ոչ մի կերպ չէր կարողացել համոզել Փորթուգալեանին եւ խիստ հիասթափուած էր վերադարձել նրանից:

Իր հոգի այդպիսով համակրուած ժընէվում, մենք որոշեցինք այլեւս չսպասել, ոչ մի ընդհանուր ժողովի, որի իրագործումը առանց Թերթի այլեւս անհնարին էր դառնում, ինքներս հիմնենք բազմալի յեղափոխական ընկերութիւնը, մշակեցինք նրա ծրագիրը եւ ապա կոչ անենք ուրիշներին մեզ հետ միանալու:

Սկսուեցին նախնական մոքերի փոխանակութիւնն ու անվերջ տաք վիճաբանութիւնները, որ մօտ 2—3 ամիս տեւեցին եւ որոնց հետեւանքն այն եղաւ որ ամբողջ խումբը երկու խմբակցութիւնների բաժնուեց, վեց եւ երեք հոգիներից բաղկացած: Առջաւորագ երեք հոգին էին՝ Մ. Շահապիկեան, Մ. Մանուչարեան եւ Պ. Աֆրիկեան:

Մնացած վեց հոգին ընդհանուր համաձայնութեան գալով, որոշեցինք ընկերութեան ծրագիրը կազմել եւ մեր անհատական թերթը հրատարակելու: Բացի դրանից՝ որոշեցինք մի պամֆլետով պոկել Փորթուգալեանի կեղծ դիմակը, որը մի տարուց աւելի երեսն թռնդ յեղափոխական էր ցոյց տուել, իսկ վերջում երբ անհրաժեշտ էր հասկից գործի անցնելու, յայտարարել էր, թէ ինքը չէ կարող յեղափոխական ընկերութեան մէջ մասնակցել: Պամֆլետը՝ «ՀԱՅԱԿԵՐ ՓԱՄԵԼԻՈՆ» վերնագրով, գրեց Ա. Նազարբէկեանը, որը մեր մէջ թէ՛ ամենատաղանդաւորն էր եւ թէ լաւ հայերէն գիտցողը: Զի տպաւորել անհատական տպարան ունենալուն «ՀԱՅԱԿԵՐ ՓԱՄԵԼԻՈՆ»ը տպագրեցինք լատինատառ գործիքով:

Ծրագիրը վեցիս ընդհանուր համաձայնութեամբ մշակելուց եւ հրատարակելուց յետոյ, երազուած Հայ Յեղափոխական Ընկերութիւնը կազմուած էր արդէն: Մնում էր մեր անհատական մամուլն ունենալ, կարենալու համար մեր մոքերն արծարծել եւ նոր ընկերներ վաստակել:

"Soirée Caucasienne" անունով մի երեկոյթ կազմակերպեցինք ծրագրի ընդարձակ սրբահներից մէկում եւ նրանցից գոյացած գումարի վրայ աւելացնելով մեր համառօտ նուէրները, ուղարկեցինք Վիեննա թէ՛ Վենեատիկ (լաւ չեմ յիշում) տառեր առանալու համար: Իսկ մինչ տառեր առանալը, բոլոր ընկերներս սկսեցինք ուսա յեղափոխականների տպարանում դրաշարութիւն սովորել, որպէս զի հէնց ինքներս չարենք մեր հրատարակելիք թերթը:

Մի մեծ խնդիր էր մեզ համար թերթի անունը որոշել:

Մի շարք անուններ հոլովելուց յետոյ, վերջապէս կանգ առանք Նազարբէկեանի առաջարկած «ՀՆՉԱԿ» անուան վրայ, որի անունով էլ մեր հիմնած ընկերութիւնը անուանեցինք «ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ»:

Ս–Վ–Դ

ԵՕԹԸ ՀՍԿԱՆԵՐԸ

Եօթը հսկաներ էին անոնք, եօթն ալ հայրենավառ, ինկած ժրնէվի ազատ երկնակամարի տակ, լուռ ու հոգեխոռով, կը դիտէին հեռուն. ծովերէն ալ անդին, հայրենի հորիզոնը լայնատարած···

Իրիկուն էր···:

Անտիրական հայրենիքին, իրակարմիր հորիզոնէն, հրաշէկ բոցն էր, որ կ'աշտարակուէր դէպի երկինք՝ մշուշին մէջ երեկոյեան···:

Եօթը տիտաններ էին, եօթն ալ երիտասարդ ու ազատաբաղձ, որոնց սեսողութեան առջեւ՝ այդ իրիկուն՝ կը բրգաձայիւ բոցերը հայրենի գիւղերը լափլիզող, եւ մոխրակոյտերը՝ լայնածաւալ դաշտերու ալեծածան հասկերուն···:

Գիշերը համատարած իր սեւ վրանովն իսկ անիրկած էր կատարուող ոնիրները վարագուրել, ու փեռեկտուած հայրենիքի մահուան խուլ էրէիջը կը կոտտար անհունին մէջ···:

Եօթը հսկաներու եօթը նայուածքները իրար բաղխեցան, ու այդ բաղխումէն յառաջացած կայծերը լուսաւորեցին անոնց հոգեկան աշխարհը վսրորկայոյզ··· Հայրենիքի ազատութեան ըղձանքով աւլցուն···:

Հեռուն, հայրենի գիւղերու մէջ, համատարած հրդեհի մը բոցերը կը ճարճատէին···:

Եօթը տիտանները միմեանց սեղմուեցան ուժգնօրէն ու խորհախորհուրդ ուխտով մը շղթայուելով՝ Հայ Ազատութեան բուականը —

1887 երկնեցին:

Եօթը հսկաներ էին անոնք, երբ ազատութեան ի խնդիր ճամբայ իյնան դէպի հայրենի հորիզոնները, որոնց բարձրացուցած կարմիր դրօշի փողփող ծալքերու արանքէն ՀՆՉԱԿի սիլուէթը կ'արձանանար ու անոր լուսանանանչ ցոլքերու ընդմէջէն՝ ոսկետառերով հիւսուած պատկերը

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ:

Յիսուն տարիներ համբուրեցին ոսկեհիւս Դրօշն Հնչակեան, Դրօշն անբիծ, Դրօշն անպարտելի···

Յիսուն հազար անգամ համբո՛ւր այդ Դրօշին:

Յիսուն անգամ յարգա՛նք եօթը Հսկաներուն···:

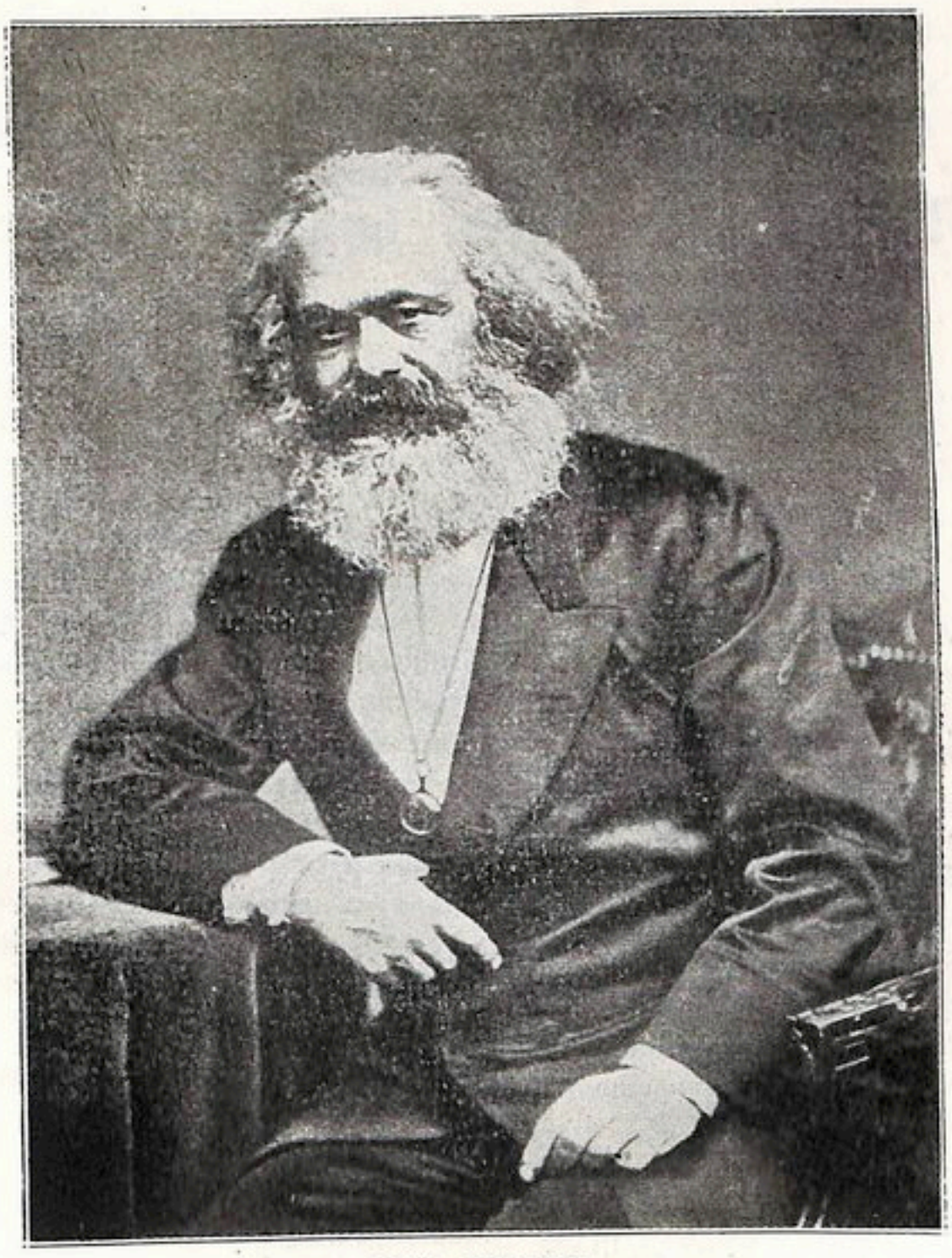

ԿԱՐԼ ՄԱՐՔՍ
1818 — 1883
Գիտական Սոցիալիզմի Հայրը

ԾՐԱԳԻՐ ՀՆԶԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ԲԱԺԻՆ Ա.

Մարդկութեան ահագին մեծամասնութիւնը կազմող աշխատաւոր, արդիւնաբերող դասակարգի կատարեալ *ազատումն* (émancipation) ամէն շահագործութիւնից եւ սեփականազուրկ ստրկական դրութիւնից, որոնց նա ենթակայ է կապիտալիստ, սեփականատէր ու իշխող փոքրաթիւ դասակարգի կողմից — կը լինի միմիայն այն ժամանակ, երբ արդիւնաբերութեան բոլոր *ոյժերն ու միջոցները*, որպիսիք են հողը, գործարանը, հանքերը, հաղորդակցութեան ու նիւթական յարաբերութեան ամէն միջոցները, եւայլն:

Ազատումն արդիւնաբերող դասակարգի նշանակում է ազատումն ամէն մարդու, երկու սեռին էլ պատկանող, նշանակում է հասարակական–տնտեսական կատարեալ ազատութիւն ամբողջ մարդկութեան:

Ներկայ բաղաբակիրթ մարդկութեան հասարակական՝ կապիտալական կոչված՝ կազմակերպութեան պայմաններն, իրանց զարգացման ընթացքում, իրանց արգանդից, իրանց ձեւերի միջից բնական կերպով ծնունդ են տվել ու առաջացրել սեփականատիրութեան *մի նոր ձեւի* ամէն մտաւոր ու նիւթական տարրերը: Այդ նոր ձեւն է՝ արդիւնաբերութեան բոլոր *միջոցների ու արդիւնքի* սեփականութեան *հասարակական* (collectif), *համայնական* ձեւը, որով նրանք կը լինեն ընդհանուր սեփականութիւն արդիւնաբերող հասարակութեան:

Իր այդ պատմական նպատակն ու գործն ի կատար ածելու համար, ամէն բազաբակիրթ երկիրներում, արդիւնաբերող դասակարգը պէտք է կազմակերպվէ իբրեւ բաղաբական ինքնուրոյն ու ինքնուրոյն կուսակցութիւն եւ իր տրամադրութեան տակ գտնված ամէն հասարակական ու բաղաբական միջոցները գործ դնելով եւ բոլոր երկրներից իրար հետ միանալով, ձգտէ կատարել գօրինիստական, սոցիալական յեղափոխութիւնը: Այդ յեղափոխութեամբ արդիւնաբերող դասակարգն իր ձեռքը կը գցէ բաղաբական դեկը, խլելով այն ներկայումս իշխող դասակարգից, վերջ կը դնէ տարբեր դասակարգերի գոյութեան ու նրանց մէջ եղած դասակարգային կռուին եւ կը հաստատէ սոցիալական հասարակական կազմակերպութիւն:

Այդ հասարակական կազմակերպութիւնն իրական կարելիութիւն կը տայ, *ուղղակի ժողովրդային օրէնսդրութեան* ձեւի տակ, ամբողջ հասարակութեանը եւ իւրաքանչիւր անհատին միջամտելու, ճնշելու ու վճռելու բոլոր հասարակական գործերն ու դրանց կարգադրութիւնները· այդ կազմակերպութիւնը լիաուռաւ ու անբռնաբարելի կերպով կը ցպաստէ իւրաքանչիւր անհատի եւ ամբողջ հասարակութեան բոլոր անհատական, տնտեսական ու հասարակական ոյժերի, ընդունակութիւնների ու կարողութիւնների միակողմանի ու կատարեալ զարգացման եւ ներդաշնակ ու որոշ կերպով կը կանոնաւորէ հասարակական ու տնտեսական բոլոր յարաբերութիւնները:

Դա է արդիւնաբերող դասակարգի պատ–

մական ձգտումն ու նպատակը՝ կապիտալական արդիւնաբերութեան տիրապետութիւն ունեցող ամէն երկիրներում. դա է այդ երկիրների նաեւ սօցիալիստ – ռամկավարականների ձըգտումների նպատակակէտը։ Դա՛ է այն հասարակական կազմակերպութիւնը, որ երբէք լծի տակ ենթարկված՝ իբրեւ իր *հետեւոր նպատակ*՝ դրել է իրան «Հնչակ»ը եւ իր կուսակցութիւնը։

ԲԱԺԻՆ Բ.

Հայ ժողովուրդը ներկայումս գտնվում է միապետական – բաղաքական կարգերի տակ, որոնց կառավարական, հարկային ու փինանսական սիստեմներն աւերիչ են նրա համար. նա գտնվում է նաեւ այնպիսի տնտեսական մի շրջանում, երբ մի կողմից սկսել են ծագել արդիւնաբերութեան կապիտալական կերպեր եւ, միւս կողմից, շարունակ ընկնում ու բայբայվում են տնտեսական նահապետական կերպերը։ Այս բոլոր պայմանների շնորհիւ է, որ հայ սօցիալիստ – ռամկավարականի համար սօցիալիստական հասարակական կազմակերպութեան իրագործումը հայութեան մէջ՝ յայտնվում է *հետեւոր նպատակ*, եւ նրա գործունէութեան ու ձգտումների առաջ ներկայանում է մէկ ուրիշ *անմիջական պահանջ*, իբրեւ *մօտակայ նպատակ*։ Ահա հէնց այդ *մօտակայ նպատակն* է, որ գործնականապէս դրված է հայ սօցիալիստ – ռամկավարականի, հայ յեղափոխականի առջեւ, Հնչակեան կուսակցութեան առջեւ։

Այդ մօտակայ նպատակը կայանում է հետեւեալում.— Յեղափոխել ու ոչնչացնել միապետական կարգերը, փրկել հայ ժողովրդին իր ընդհանուր ստրկական դրութիւնից, տալ նրան բաղաքական կարելիութիւն միջամտելու բաղաքական գործերում, վերացնել այն խոչընդոտները, որոնք արգելք են լինում նրա տընտեսական զարգացման. առհասարակ նրա կուլտուրական առաջդիմութեան, ստեղծել բաղաքական պայմաններ, որոնք աշխատաւոր դասակարգին միջոց տան ազատ կերպով արտայայտելու իր ձգտումներն ու պահանջները, աւելի ու աւելի բարելաւելու աշխատաւորի ծանրը պայմանները, դասակարգային գիտակցութիւն ձեռք բերելու ու կազմակերպվելու իբրեւ ինքնուրոյն բաղաքական մարմին՝ եւ դիւրացընելու նրա այն բոլոր հասարակական ջանքերը, որոնք պէտք է, ամէն տրամադրելի հասարական պայմանների միջոցով, նպաստեն նրա առաջխաղացութեան դէպի հետաւոր նպատակը։

Այդ բոլոր նկատումների հիման վրայ Հնչակեան կուսակցութեան *մօտակայ նպատակն է — կռիւ մղել՝ մի բանակական կարգերը տապալելու համար եւ նրանց փոխարինելու համար ռամկավարական սահմանադրական կարգերով*, որոնց հիմնական պայմանները պէտք է լինեն հետեւեալները.—

1) Մշտական ժողովրդային ներկայացուցչութիւն, Օրէնսդիր ժողով, ընտրված ժողովրդային ընդհանուր եւ ուղղակի քուէարկութեամբ։ Օրէնսդիր ժողովը պէտք է ունենայ բոլոր իրաւունքները ճնշելու ու վճռելու երկրի բաղաքական, տնտեսական ու հասարական բոլոր հարցերն ու օրէնքները։ Նա պէտք է ունենայ օրէնսդրական ամէն իրաւունք։

2) Նահանգային ընդարձակ ինքնավարութիւն։

3) Համայնական ընդարձակ ինքնավարութիւն։

4) Համայնքը տէր է եւ ամէն իրաւունք ունի ընտրելու — վարչութեան անդամներին, հասարակական ամէն պաշտօն, ոստիկանութիւն, դպրոցական հոգաբարձութիւն եւայլն։

5) Թէ Օրէնսդիր ժողովի համար եւ թէ՛ նահանգային ու համայնական ինքնավար վարչութիւնների համար ներկայացուցիչներ ընտրելու, որպէս եւ ընտրելի լինելու իրաւունք ունի ամէն չափահաս բաղաքացի, առանց խտրութեան ազգութեան, դասակարգի ու կրօնի։

6) Բոլոր բաղաքացիների, առանց ազգութեան ու կրօնի խտրութեան, կատարեալ հաւասարութիւն օրէնքի առաջ։

7) Կատարեալ ազատութիւն մամուլի, խօսքի, խղճի, գումարման, ընկերութիւնների եւ ընտրական ագիտացիայի։

8) Ամէն բաղաքացի անձն ու բնակարանն անձեռնմխելի են։

9) Եկեղեցին կառավարութիւնից զատված է. նա պահպանվում է միմիայն իր յաճախորդ-

ների օժանդակութեամբ:

10) Ընդհանուր ժողովրդի զինուորութիւն: Խաղաղ ժամանակն՝ ազգային միլիցիա:

11) Ընդհանուր, աշխարհական (laïque) պարտաւորեցուցիչ կրթութեան սիստեմ: Կառավարական օժանդակութիւն չֆաւորներին:

Ժողովրդի տնտեսական դրութիւնը բարեկորոգելու վերաբերութեամբ անհրաժեշտ է՝ վերոյիշեալ բաղաքական իրաւունքները ձեռք բերելով եւ դրանց հիման վրայ՝ ձգտել իրականացնելու հետեւեալ պայմանները.—

1) Հարկային ներկայ սիստեմի վերացումն եւ հաստատումն հարկային առաջադիմող սիստեմի՝ որոշ չափի կարողութիւնից վեր:

2) Անուղղակի հարկերի իսպառ ոչնչացում:

3) Գիւղացուն ազատել ամէն տեսակ պարտքերից:

4) Համայնքի կամ կառավարութեան օժանդակութեամբ ներմուծել հողի մշակութեան մեքենայական սիստեմ, ըստ որում այդ մեքենաները դարձնել սեփականութիւն համայնքի:

5) կազմութիւն համայնական հողագործական ընկերութեան, որի նպատակը պէտք է լինի հողագործական արդիւնքների վաճառ հանելը եւ սերմ, հունտ, պարարտութեան նիւթ եւ այլն գնումն ու մատակարարումը:

6) Հաղորդակցութեան ամէն միջոցների հասատատութիւն:

7) Աշխատանքը շահագործութեան դէմ հովանաւորող օրէնքներ, կառավարական օժանդակութիւն, եւայլն:

ԲԱԺԻՆ Գ.

Նկատելով, որ հայութեան ամենաստուար մեծամասնութիւնը կազմում են Թիւրքահայերը եւ նրանց քնակավայրը մեր հայրենի հողի ամենամեծ տարածութիւն է.

Նկատելով, որ հայութեան այդ մեծամասնութեան Դատը, Բեռլինի Դաշնագրութեան 61-րդ յօդուածի զօրութեամբ, որպէս եւ այլ միջազգային պայմանագրերի զօրութեամբ, արդէն մտած է միջազգային իրաւունքի դրական շրջանը եւ ճանաչված եւրոպական մեծ պետութիւնների կողմից.

Նկատելով միւս կողմից, որ թիւրք տէրութեան միապետական կարգերը բաղաքական, հասարակական ու տնտեսական անտանելի ճնշման են ենթարկում Հայ ժողովրդին.

Նկատելով, որ ամէն տեսակէտից այդ դրութիւնն անպայման կերպով անհնարին է դարձնում հայ ժողովրդի հասարակական – տնտեսական ու բաղաքական որ եւ է առաջադիմութիւն, որպէս նաեւ մշտական սպառնալիք ու զէնք է նրա ազգային ու մարդկային գոյութեան դէմ.

Նկատելով նաեւ Թիւրք կայսրութեան բաղաքական, տնտեսական, ֆինանսական ու նիւթական ամենաանկարգ, անկեալ ու սնանկացած դրութիւնը եւ դրա ու ներքին խռովութիւնների ու ցնցումների պատճառով այլ եւս հաւատի ու անյուսալի է դարձած թիւրք պետութեան կործանումը, որին միւս կողմից էլ նպաստում են եւրոպական տէրութիւնների յաճախ հարուածները, ինչպէս նաեւ եւրոպական Թիւրքիայում եւ այդ կայսրութեան այլ մասերի սիստեմաբար պատառ-պատառ լինելն, ընկնելով ուրիշ պետութիւնների ձեռքը.

Այդ բոլոր նկատումների հիման վրայ պատմական առաջնակարգ անհրաժեշտութիւն է —

1) Որ հայ յեղափոխական գործունէութիւնն *այսօր* բացառապէս ուղիղ *Թիւրքահայ* ժողովրդային դատի պաշտպանութեան ու լուծման՝ համաձայն *մօտակայ նպատակի*.

2) Որ, ուրեմն, յեղափոխական գործունէութեան ասպարէզն է Թիւրքա–Հայաստանը.

3) Որ Հայ ժողովրդի ու Հայաստանի նահատակները միանգամից ընդ միշտ պէտք է *դառնայ* թիւրքական կայսրութեան նահատակներից, ըստ որում պատմական պահանջ ու անհրաժեշտութիւն է ներկայանում — *Հայ ազգային անկախութիւնը*, որն էլ այդպիսով կազմում է *մօտակայ նպատակի մի հիմնական մասն ու առաջին պայմանը*:

ԲԱԺԻՆ Դ.

Մօտակայ նպատակին հասնելու միակ միջոցն է — *յեղափոխութիւնը*, այսինքն պէտք է բոնի կերպով կերպարանափոխել, յեղաշրջել ներկայ հասարակական կազմակերպութիւնը թիւրքաց Հայաստանում, *կռիւ մղելով թիւրք տէրութեան դէմ՝ ժողովրդային ընդհանուր ապստամբութեան միջոցով*:

Այդ գործունէութեան միջոցներն են —

1) *Պրօպագանդա եւ ագիտացիա*, մամուլի, գրքերի ու խօսքի միջոցով, ազգի մէջ ամէն շրջաններում եւ գլխաւորապէս ու առաջնապէս ժողովրդային աշխատաւոր դասերի մէջ, տարածելով Հնչակեան – յեղափոխական գաղափարներ եւ կազմակերպելով նրանց մէջ *յեղափոխական կազմակերպութիւններ ու ապստամբական դնդեր*:

2) *Տէռօրական գործողութիւն*, իբրեւ պատիժ թիւրք բռնաւորներին, որպէս եւ լրտեսներին, մատնիչներին, դաւաճաններին: Տէռորը պէտք է լինի յեղափոխական կազմակերպութեան ինքնապաշտպանութեան միջոց եւ հասարակութեանը բռնաւորների ու վատերի գործերից պաշտպանելու համար մի զէնք:

3) *Ապստամբական դնդերի կազմութիւն*, իբրեւ մշտական պատրաստի մարտական ոյժ կառավարական զօրքերի կամ այլ վայրի գնդերի յարձակումներին դիմադրելու համար, ժողովրդին պաշտպանելով: Ընդհանուր ապստամբութեան միջոցին այդ գնդերը կարող են կատարել առաջաւոր – գնդերի դեր:

4) *Կազմակերպութիւն* ընդհանուր կուսակցութեան՝ պէտք է բաղկացած լինի բազմաթիւ կազմակերպված խմբերից, որոնք ամէնքը սերտ կերպով կապված են միմեանց հետ, իբրեւ մէկ եւ ամբողջ մարմին, մի կանոնաւոր ամբողջութիւն, մէկ եւ ընդհանուր համատիպ ուղղութեամբ ու տակտով գործող, ենթարկված ընդհանուր կազմակերպութիւնը ղեկավարող մի կենտրոնական մարմնի: Կազմակերպութեան բոլոր ներքին կարգերն ու դրանց տրամադրութիւնները նախագծված են թիւրքաց Հայաստանում Հնչակեան կուսակցութեան գործունէութեան ու կազմակերպական յատուկ Ներքին Կանոնագրում:

5) *Ապստամբական զօրագնդերի կազմութիւն*:

6) Ընդհանուր ապստամբութեան ժամանակը — որ եւ է պատերազմ՝ մղած այս կամ այն տէրութեան կողմից Թիւրքիայի դէմ՝ պէտք է համարել *յարմար րոպէ մօտակայ ապստամբի* իրագործման համար:

ԲԱԺԻՆ Ե.

Վաստակել հայ ժողովրդին վիճակակից Հայաստանի այլ բնակիչների, որպիսիք են Ասորիները, Քիւրդերը, համակրութիւնը դէպի յեղափոխական գործը եւ նրանց աջակցութիւնն այդ գործում, որը միաժամանակ յայտնվում է նաեւ նրանց, իբրեւ նոյն բռնակալութեան տակ նինջված ժողովրդների, ազատութեան գործը:

Համերաշխ գործակցութիւն հաստատել թիւրքական լծի տակ հեծող այլ քրիստոնեայ ազգերի յեղափոխական մարմինների հետ, որոնց հետ չանալ, եթէ հանգամանքները ներեն, միատեղի ապստամբել ընդհանուր թշնամու, թիւրք կառավարութեան, դէմ:

Հնչակեան կուսակցութեան ամենաչերմ իղձն է — *Ընդհանուր անկախ Դաշնակցութիւն*, նման Շվէյցարիայի դրութեան, բոլոր փոքրիկ ազգերի Արեւելքում, երբ դրանցից մնացածներն էլ ազատված կը լինեն թիւրքական լծից:

1887 թ.

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ «ՀՆՉԱԿ»Ի ՍՈՒԱՋԻՆ ԹԻԻ

Երբ որ սեանուամ ենք, ծանրացած թխւրքի անարդ չղճանելով, աչխարհս մէկ անկիւնում՝ մենակ ու որբացած, հայ ժողովրդային մասան, ընդհանրութիւնը դարերի ընթացքում, ողբում, ճնշվում, հարատահարվում, հալածվում. մի բուռն ցանկութիւն, մէկ անկեղծ միտք ծագում է մեր մէջ այդ ժամանակ. առաջացնել հայ ժողովրդի վրկութեան խնդիրը, վաստատանել ու պաշտպանել այդ խնդիրը եւ պատերազմել այդ խնդրի համար:

Ունենալ ազատ խօսք, երբեւ մէջց ազատորէն դիտելու ու քննելու թխւրքահայ ժողովրդային ընդհանրութեան կեանքի կողմերը, հրապարակ հանելու այն բոլոր թշուառութիւնները, որ վազուց զարձել են նրա միակ բաժինը եւ մատնանիշ անելու այդ ժողովուրդի կոչումը, որոշելու այն միջոցներն ու նպատակները, որոնք պիտի տանին նրան դէպի մէկ ազատ կեանք, դէպի մի կեանք, որ մէջց կ'ունենայ ազատ կերպով զարգանալու եւ ծաղկելու. ահա, ընդհանուր խօսքերով, այս հրատարակութեան չարժառիթները:

Լինել միշտ ճնշուածի կողմը եւ դէմ ճնշողին, արդարութեան պաշտպանութեան տակ անցնել, մարդկերով անարդարութեան դէմ, ազատութեան անձնուէր եւ բռնութեան հալածող, լսող խելքի ձայնին եւ թշնամի նախապաշարմունքներին, լինել զարգացող ժողովուրդների կողմը եւ դէմ՝ փտած կառավարութիւնների, ահա մեր նշանաբանը, ուղղութիւնը ու պարտականութիւնը:

Թխւրքա – Հայաստանի հայ ժողովուրդի վերարկութեամբ մենք այն խորին համոզմունքն ունինք, որ պէտք է անպատճառ չուառով չարգուսին նրան առաջդիմել արդիւղ ամբողջին չղճանելը եւ նա ունենայ fեդերական աւիկալսուբիւն, *երբեւ անհրաժեշտ պայման նրա կեանքի ապահովութեան եւ նրա բարգաղացման համար:*

Սակայն ասելով քաղաքական անկախութիւն մենք դա չենք համարում այնպիսի վերջնական կէտ, որը կարող կը լինի բաւարարութիւն տալ նրա կեանքի բոլոր պահանջներին, որից աւելին իբր ոչ զոյութեան ժամանակ նա էլ պէտք չունենայ: Ոչ. քաղաքական անկախութիւնը հայ ժողովրդի համար պիտի համարուի լոկ այն անհրաժեշտ պայմանները, որի իրագործումից յետոյ միայն բացվում է ասպարէզ հայ ժողովրդի քաղաքական ու սոցիալ – անտեսական կեանքի մէջ մտցնելու համար մի երկրի շարք հիմնաւոր, արմատական վերանորոգումներ: Քաղաքական անկախութեան իրագործումից յետոյ հայ ժողովուրդը պէտք է դիմի դէպի կեանքի այնպիսի կերպերը, որոնց զոյութեամբ ամէնքը եւ իւրաքանչիւրը ապահով լինի, ամէնքն իրար հաւասար ու ազատ ճանաչեն, որոնց զոյութեամբ ճշմարիտ ուղի բացուի եւ հաստատ հիմք լինի ընդհանրութեան մտաւոր, բարոյական ու ֆիզիկական լիակատարեալ զարգացման համար:

Թխւրքահայերի անկախութեան իրագործումը լոկ դրսից չէ կարող լինել՝ այլ լոկ ներսից է նա կարող յաջողութիւն ունենալ: Եթէ եւրոպական ազգութիւնների միջամտութեանը

ոպաեանք եւ մեր ձեռները ծալլենք, հայ ժողովուրդը առաւել անառանելի թշուառութիւններ մէջ կը խորասուզուէ: Ճիշդ է, որ կարող են առաջանալ քաղաքական մեքենաներ այնպիսի իրարանցումներ, որ եւրոպական այս կամ այն տէրութեան համար նոյն ժամանակին չափազանց կը լինի բարձրացնել հայկական խնդիրը եւ նրա բաւարար լուծումն ուղղակի կամ անուղղակի կերպով պահանջել, սակայն այդպիսի տեղիները մեզ աւելի կը հասկացնեն՝ ինչպէս արդէն եղած է, որ պէտք էր կանխապէս պատրաստ լինէինք՝ դրանից օգտուելու համար: Եւ այդու ամենայնիւ աւելացնում ենք, որ այժմեան քաղաքականութիւնը, դիւանագիտութիւնը, նախանձ է քամու ջրաղացին. այսօր այն կողմն է նա չրջւում, որ կողմ որ քամին է իր շունչն ուղղում, իսկ վաղը ջրաղացը կարող է նոյն քամու քմահաճոյքով եւ հակառակ կողմը պտտուել:

Այդպիսի խարխուլ հողի վրայ մենք չենք կարող դնել այնպիսի տուրք ու ծանրակշիռ գործի աշխատութեան հիմքը, որպիսին ժողովրդական գործն է: Այդ գործին հարկաւոր է մի հիմք, որ յինուած լինի հաստատ ու ամուր հողի վրայ. այդպիսի հող նոյն ինքը Թիւրքահայ ընդհանրութիւնն է, նոյն ինքը Թիւրքահայ ժողովուրդն է: Թիւրքիայ ժողովրդի դըրութեան հիմակուայ ծանր պարագաներում ւնասայիս շարժումը բուն, ստիպողական միջոցներն, ապստամբական, յեղափոխական ըսպառնալիքները թուրք կառավարութեան դէմ, նպատակայարմար են եւ միանգամայն անհրաժեշտ. եթէ միայն մելիոնաւոր ժողովրդի մասսան կորուսաբ սարսափ չէ պղտում նոյն իրին կորչող հայ ընդհանրութեան եւ դէմատրպէս հայ կրթուած ու հասկացող դասակարգի վրայ: Եւ ահա դէպի այդ դասակարգն ենք մենք դիմում եւ առաւելապէս դէպի այդ դասակարգի երիտասարդութիւնը, լինի նա ռուսահայ, Թիւրքահայ, պարսկահայ՝ ոդջ մէկ է. դրանք ամէնքը եղբայր են եւ մենք դրանց մէջ ոչ մի պանդպանութիւն չենք դնում ժողովրդական գործի վերաբերմամբ. դիմում ենք դէպի այդ դասակարգը, յայտնելով որ ժողովուրդն ասանց նրա աջակցութեան՝ թէ կապ, թէ կոյր եւ թէ ահաս է իր վանդ դասը պաշտպանելու համար. դիմում ենք դէպի նրան, կոչելով որ լսէ նրա ետանդը, նրա խօսքը, նրա ոյժը կարող են բարձրացնել Թիւրքահայ ընդհանրութեան խեղդուած ոգին եւ ժողովրդի առնների առաջ պատրաստել հաստատուն հող կարեւոր յեղափոխական գործի յաջողութեան համար: Այդ պատճառով խնդրանքիւր մոտածող, պղնիւ ու ժողովրդին սիրող հայի նշանաբանն ու դործունէութիւնը մենք համարում ենք՝ ժողովրդի մէջ, ժողովրդի հետ եւ ժողովրդի համար:

Այդ նշանաբանն ունեցող հայերի օրգանը պէտք է լինին այն հրատարակութիւնը, որի պարտքն է եւ որոշ ծրագիրը բացատրել ու հաստատել, որ հայ ժողովրդական գործը լոկ յեղափոխականութեամբ է կարող յաջող ելք ունենալ, ընտրել գործնական միջոցներ յեղափոխութիւն անելու համար եւ որոշել նրա մօտակայ նպատակները:

Ընդհանրապէս հայերիս այժմեան դրութեան մէջ ազատ խօսքը մէկ անհրաժեշտութիւն, մի պահանջ է եւ մինչեւն ժամանակ նրպատակայարմար, մինչն Թէ այդ խօսքն ունենայ կենդանութիւն, թարմութիւն ու լրջութիւն: Մանաւանդ ազատ խօսքը մի պահանջ է այն հայերի համար, որոնց կեանքի նպատակը չէ ամենևին բաւականանալ անձնականի կամ մի նեղ շրջանի շահերով ու ապահովացութեամբ, այլ որոնց սրտում կայ մէկ ուրիշ ծգձ, մէկ ուրիշ յափշտակութիւն, այն է՝ գործել ու բանել ժողովրդի մէջ եւ ժողովրդի համար, ասանձնել ու չարչարուել ժողովրդի ասանձնութեամբ ու չարչարանքով եւ ազատ խօսքը չրթներին՝ պահանջել ժողովրդի բարին, բոդբոքելով չարի դէմ:

Այո՛, չարչարուած ու հալածուած դաւակներ չարչարուած ու հալածուած հայերի՝ մենք, հայերս, ծարաւ ենինք ազատ խօսելու, ազատ մտածելու, որ դեռ մանկութիւնից, յանուն բռնակալի օրէնքին, արդիլել են մեզ, աշխատելով դրկել մեզ ինքնուրոյնութիւնից եւ դաթձնել բռնաւորների ու ճնշողների առ լծոդներ: Դժբախտ է այն հայը, որ հասել է այդ վիճակին, բայց նրանք, որոնք այսպէս կամ այնպէս կարողացել են խուսափել այդ Թունաւոր պատուաստից, նրանք, որոնք զգալով հայ ժողովրդի ընկճուած դրութիւնը, միանգամայն

ունածել են այդ դրութիւնը յեղաշրջելու անհրաժեշտութեան վրայ, դրանք, երբեւ արթուն, առողջ տարր հայութեան, թող բարձրացնեն իրանց ձայնը եւ խառնեն մերինին հետ, եթէ նրանց ուղղութիւնն ու հայեացքները տարբեր չեն մեզանից. այն հրատարակութեան թերթերը բաց են այդպիսիների համար:

Հայերիս այսօր հարկաւոր են զործ եւ անկեղծ խօսքի մարտիկներ եւ այդպիսիներին սպարէզ հաներու համար պէտք է նպաստել այդ հրատարակութիւնը:

Մենք գիտենք թէ ո՛րպիսի մեծ դժուարութիւններ ու խոչընդոտներ կան եւ դեռ կ՚առաջանան մեր հանդէպ այսպիսի հրատարակութեան ձեռք զարնելով. այդ դժուարութիւններից գլխաւորն այն է, որ ազատ խօսք ունենալու համար մենք պատրաստուած ենք հետեւ երկրում ձայն տալու եւ այդպիսով այս թերթը իր ազատ ոգու պատճառով ոչ մի բացառիկ մուտք չէ կարող ունենալ ոչ ուսաահայերի եւ ոչ թիւրքահայերի մէջ: Բայց մեր հայրենակիցների ցանկութեամբ ու եռանդով, լաւատես ենք, այդ խոչնդոտը կ՚անհետանայ, որը եւ անհրաժեշտ է:

«Թո՛ղ «Հնչակ» անդադար հնչէ եւ կոչէ՝ ելլայրը ելլօրը ձեռք տայ եւ թո՛ղ նրա հնչիւնը թշնամու ականջին հասնէ եւ նրան դողդողցնէ. թո՛ղ նա հնչէ բացարձակ ու խրոխտ կերպով օտար տերերից, եւ թո՛ղ նա հնչէ, թէպէտ դադարնաբար, բայց միշտ արդար բարբառով, նոյնիսկ հայրենի երկրում, մինչեւ որ հայ ժողովրդի վրայ տխուծ խաւարը վառ արշալոյսին տեղ տայ:

1887 – Նոյեմբեր
Ժընեւ

Գործաւոր դասակարգի ազատագրութիւնը կը կատարուի բուն իսկ գործաւոր դասակարգի միջոցով: Այն պայքարը, որ կը մղուի այդ ազատագրութեան համար, դասակարգային մեծաշնորհման եւ առանձնաշնորհման կռիւ մը չէ, այլ հաւասար իրաւունքներու եւ պարտականութիւններու, ինչպէս նաեւ՝ դասակարգային տիրապետութեան ջնջման:

ՄԱՐՔՍ

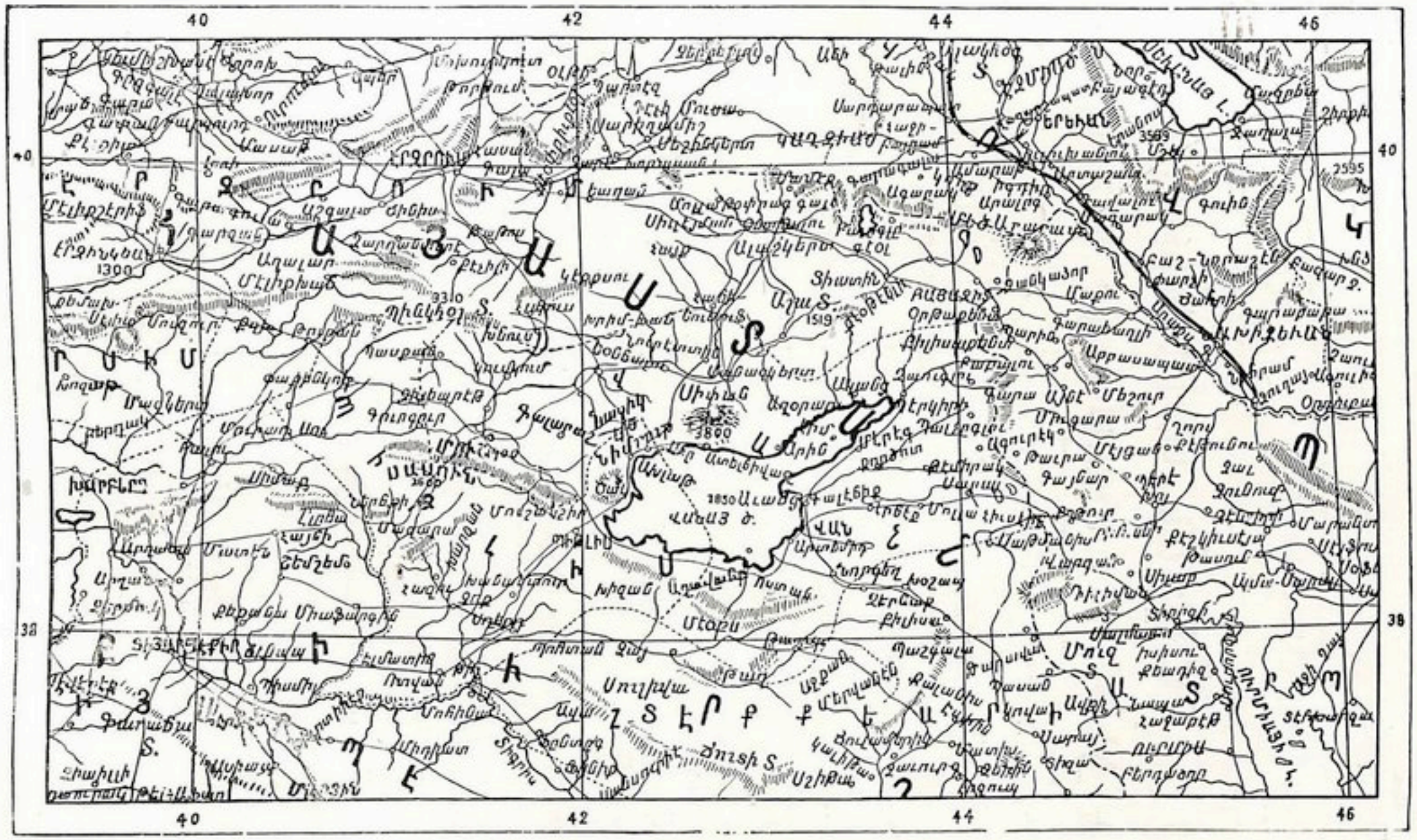
40
42
44
46
40
38
ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ՎԱՆԱՅ Ծ.
ԱՐԱՐԱՏ
ՍԱՍՈՒՆ
ՄՈՒՍ
ՏԱՐՈՆ
ԽԱՐԲԵՐԴ
ԵՐԵՒԱՆ
ԱՐԱԳԱԾ
ՇԻՐԱԿ
ԼՈՌԻ
ԿԱՊՈՒՏԱՆ
ՎԱՆԱՁՈՐ
ՍԵՒԱՆ
ՍՈՒՐԻՄ
ՆԻԿՈՂՈՍԻ
ՍՈՒՂԱՆԼՈՒ
ՍԱՐԻԿԱՄԻՇ
ՍԱՐԻԿԱՄԻՇ
ՍԱՐԻԿԱՄԻՇ

Ո· · ԽԱՆ ԱԶԱՏ

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՒԱՆՁԻՆ ԿԵՊՐ. ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՄԷՋ

Տրապիզոն հասնելուց ամիսներ վերջ ձեռնարկեցի աշխատանքի:

Առաջին կաթոլիկպատկան ժողովը որոշուեց անել Տէր Վահանի տանը, որը մի շատ լեռնած խուլ փողոցում էր գտնուում:

Այդ քահանան մի դիւղացի կիսամտաւորականն մարդ էր եւ իր ազգասիրութեամբ որոշ համակրութիւն էր վայելում քաղաքի երեսաստրգութեան չքնաղում:

Ժողովին հրաւիրուած էին ընդամէնը եօթ հոգի, չհաշուելով ինձ:

Դրանք էին՝ տանտէր Տէր Վահանը, որի ազգանունը չեմ յիշում, Գեղամ Մարեմեանը, Համլետ Խուչպուլեանը, Յակոբ Մեղուզբեանը, Հերմուժ Տիրատուրեանը, մի կրթուած վաճառական, Մանուկ Թադոսեանը, առաջնակարգ առագաստորդ, եւ Սեդրակ Գօյաճեանը, նէրկաբար:

Երբ բոլորը հաւաքուեցին: Ես մի երկար հատ արտասանեցի կաթոլիկական մի օրէնսդրական կուսակցութիւն առեղծելու անհրաժեշտութեան մասին: Այդ կուսակցութեան ծրագրի մասին խօսելով, մանրամասն պարզացրի Հընչակեան Ծրագիրը եւ խիստ ծանրացայ այն մասին, թէ կուսակցութեան մէջ մտնող անդամները հէնց առաջին օրից, խզելով իրանց բոլոր կապերը՝ ընտանեքի, ծնողների, զաւակների եւ ամէն բանի հետ ամենամերձին ծայր անձնազոհութիւն են յանձն առնելու:

Ձառս երկու ժամից աւելի տեւեց: Բայց այնպիսի մոլեռանդ ոգեւորութեամբ ու անկեղծ չեշտով էի խօսում, որ ոչ ես յոգնեցի եւ ոչ ունկնդիրները:

Երկու ժամը մի քանի րոպէ թուաց բոլորին էլ, այնքան յափշտակուած լսում էին ինձ:

Երբ ճառս վերջացրի, մօտ տասը րոպէ խորին լռութիւն տիրեց: Բոլորն էլ խիստ ազդուած մտածմունքի մէջ էին ընկղմուել: Լռութիւնը խզեց Խուչպուլեանը:

— Այդ բոլորը շատ լաւ ընդունելի է,— ասաց նա,— բայց ձեր վերջին պահանջը անձնազոհութեան մասին կը թուի, թէ չափազանց է: Մենք բոլորս ալ ընտանեքի ծնողներու հետ ենք կապուած: Գոնէ ես, ինչպէս պիտին ընկերներս, ամբողջ ընտանեքս մը կը պահեմ, եւ, թէ վաղը բանս դնեն պիս, մայրս, քոյրս եւ հիւանդ եղբայրս բոլորովին Հիւսուածքեան պիտի մտանեն:

— Հասկանում եմ,— պատասխանեցի,— բայց հաւատացէ՛ք եւ դուք, որ ես էլ բոլորովին անապահով ծնողներ մի հատ գտանկն եմ, որոնք տարիներով համբերութեամբ սպասում էին եւ յոյս ունէին, թէ համալսարանը վերջանալուց յետոյ, պիտի գնայի ու իրանց համար ապահով կեանք ստեղծէի: Սակայն, ինչպէս տեսնում էք, թողել եմ նրանց եւ եկել եմ այս տեղ ու երեք տարի ամսականով ուսուցիչ եմ գտել եւ վարձն էլ կարող եմ բաւ պէտել ու աքսոր ուղարկուել: Ոչ միայն ես, այլ եւ այն բոլոր յեղափոխականները, թէ՛ Թուսաստանում, թէ՛ Ֆրանսայում, թէ՛ Բուլղարիայում

ու բոլոր ուրիշ երկիրներում, որոնք բանտարկուել, աքսորուել, ղնդակահարուել կամ կախաղան են բարձրացել, նոյնպէս ծնողներ եւ ընտանիք են ունեցել, բայց տեսնում էք, որ ոչ մի պետութեան առաջ կանգ չեն առել յանուն իրենց առնչուած ժողովրդի ազատութեան: Ի՞նչու էք ուզում, որ մենք բացառութիւն կազմենք: Եթէ անկեղծ է մեր ցանկութիւնը մեր ժողովրդի ու հայրենիքը ազատելու վերաբերմամբ, մենք էլ պիտի նրանց օրինակին հետեւենք:

Կարող էք վստահ ու հաւատացած լինել, որ ոչ մի Ռուս, ոչ մի Բուլղար կամ Անգլիացի չի գայ հայ ժողովուրդի ազատութեան համար պատերազմելու: Հայ ժողովուրդը պիտի ազատուի ու կարող է ազատուել միմիայն իր զաւակների արեան գնով: Ե՛րբ պէտք է վերջապէս ինքնապահ երիտասարդներ հրապարակ գան մեր կռնաքում:

Կրկին սերից խորին լռութիւն:

Նկատելով, որ պահանջները ու առաջարկը միանգամայն անսպասելի էին բոլորի համար էլ, ես առաջարկեցի ասելիք ոչ մի որոշում չի կայացնել: Մէկ շաբաթ ժամանակ տալ խորհելու եւ լաւ մտածելու, իսկ մէկ շաբաթից յետոյ, խնդրեցի նորից հաւաքուել:

— Միայն թէ,— ասացի,— երկրորդ ժողովին թող գան ձեզնից նրանք, որոնք պրակտիկ որոշում կայացրած են բոլոր պահանջները վերաբերեալ:

Առաջարկս ընդունուեց, իսկ երբ հարց եղաւ, թէ ո՞րքան պիտի անել երկրորդ ժողովը՝

— Մեկ մօտ — բացատրեցից Մեղաւորեանը,— որ մինչ այդ ժամանակ ոչինչ չէր խօսել:

Բոլորն էլ յանկարծակիի եկած՝ իրար երես նայեցին զարմացած: Թոյլ կերպով նկատեցին նրան ընկերները, թէ յարմարութիւն չկայ նրանց մօտ հաւաքուելու, որովհետեւ երկու մեծ եղբայրները իրենց զաւակներով ամէն են եւ միասին են ապրում:

Բայց նա կրկին պնդեց իր առաջի վրայ, ասելով, որ այդ օրը ոչ ոք չի լինի տանը:

Ուշ գիշեր էր, երբ մենք ցրուեցինք:

Ամբողջ շաբաթուան ընթացքում, թէեւ համարեա ամէն օր տեսնում էի վերոգրեալ պատանիների հետ, բայց ոչ մի խօսք չէինք խօսում ժողովում չօշափուած խնդիրների մասին:

* * *

Որոշուած օրը ու ժամին գնացի Մեղաւորեանների տունը:

Յիրաւի, որ անցիններից ոչ ոք չկար: Յաիրը մխիթարական ապաւում էր ժողովականներին: Երկուսս էլ առանձին հետաքրքրուում էինք, թէ ո՞վ պիտի գայ ժողովի եւ արդեօք պիտի գա՞ն:

Ձախողանց մեծ եղաւ ուրախութիւնս, երբ հասկ. կէս ժամ անցած, միմեանց յետեւից նախ մտան նախորդ ժողովին մասնակցող բոլոր անձերը: Նեղս մոռնալով նրանք համարեա նոյն բանն էին կրկնում բոլորն էլ,— Այս ամբողջ շաբաթը քուն ու դադար չեմ ունեցել, ապրած, չտեսնուած հոգեկան փոթորիկ եմ անցուցել· չարունակ կը մտորէի ինքս ինձի հետ եւ վերջ ի վերջոյ պարտուեցայ եւ ահաւասիկ եկայ:

Խուչապուելանը յայտնեց, որ մինչեւ դեռ կէս ժամ առաջ, ինքը վերջնական որոշում արած չէ եղել:

— Պարոն Յան Ազատեանի վերջին խօսքերը կրակի պէս կ'այրէին խիղճս, մտածելով, որ եթէ չ'երթամ, չատ աւելի մեծ եւ անբարոյական պիտի ըլլան տանջանքներս:

Ժողովականներից մէկը միայն, չեմ յիշում ո՞րը, պատճառ բերեց, որ իրան ուրիշ վայր շուտափութիւնով գործելու:

— Ինչ յանձնարարութիւն կ'ուզէք, տուէք՝ կ'ընեմ, միայն թէ իմ միջավայրին մէջ մնամ — ասաց նա:

Ժողովականների գալուվ կազմակերպութիւնը հիմնուած էր համարեա:

«Հնչակեան» Կուսակցութեան կանոնագրութեան համաձայն ամբողջ Թիւրքիայում հայ յեղափոխական գործերը վարող Կուսակցութեան կենտրոնական վարչութիւնը պէտք է գտնուէր Հայաստանում: Թէեւ Տրապիզոնը հայկական նահանգների մէջ չէր մտնում, բայց որպէս մերձաւոր ու յարմար վայր մենք որոշեցինք մեր հիմնած կազմակերպութիւնը Հնչակեան Կուսակցութեան կենտրոնական վարչութիւնը յայտարարել, նամանաւանդ որ հայկական նահանգներից և՛ ոչ մէկում դեռ եւս

Հնչակեան կազմակերպութիւն չկար:

Այդ որոշումով «ՀՆՉԱԿ»ի շուրջ խմբուած ընկերները մնում էին սոսկ որպէս Խմբագրութիւն եւ խորհրդատու ընկերներ:

Ուրեմն, Հնչակեան Կուսակցութեան Առաջին կենտրոնական Վարչութեան անդամները հռչակուեցան Տէր Վահան, Պ. Մարմենեան, Հ. Խուչպուլեան, Յ. Մելքոնեան, Հ. Տիրատուրեան, Մ. Թադոսեան եւ Ս. Պօյաճեան:

Երբ հարց եղաւ, թէ ներկայ ընկերներից ամէն մէկը՝ Կուսակցութեան ծրագրով ընդդծուած գործունէութեան ճիւղերից — պրոպագանդա, ագիտացիա եւ տեսր — ո՞ր մէկին աւելի յարմարութիւն ունի, Մելքոնեանը ժամանակ չտալով երկար մտածելու, ասաց.— Տեսրական գործողութիւններն ու կազմակերպութիւնը յանձնենք ինձ:

Դարձեալ զրմացական հայեացքներ փոխանակուեցին ընկերների մէջ: Որոշուեց առայժմ դերերի բաժանում չկատարել, որովհետեւ դեռ եւս ոչ ոք իր ուժերն ու ընդունակութիւնը չէր փորձած յեղափոխական ասպարէզում: Գերադաս համարուեց առայժմ Տրապիզոնի Հայ Հասարակութեան բոլոր խաւերից էլ ամենավստահելի անձնաւորութիւնների մի ցուցակ կազմել, յետոյ նրանց դանազան խմբակցութիւնների բաժնել, այնպիսի հաշուով, որ իւրաքանչիւր խմբակցութեան մէջ առնուած անձնաւորութիւնները իրար յարմար եւ մօտիկ մարդիկ լինեն: Այդ ցուցակն ու բաժանումը կատարուելուց յետոյ, հարց յառաջացաւ, թէ նպատակահարմար կերդ. վարչութեան անդամներից ո՞ր մէկը դիւրութիւն ունի այս կամ այն խմբի մարդկանց մօտենալու՝ պրոպագանդի եւ նրանց իրարու հետ կապելու, կազմակերպելու նպատակով: Երբ վարչութեան անդամները իրրեւ իրանց անհատական գործ, խմբակցութեան անդամների մէջ հող պատրաստէին կազմակերպութիւն — «Հնչակեան Մասնաճիւղ» — կազմելու համար, այն ժամանակ միայն ինձ պիտի հրաւիրէին ժողովի, որ եւս պրոպագանդի պակասը լրացնէի ու աւելի ամուր հիմքերի վրայ դնէի գործը:

Հէնց տեղն ու տեղը կատարուեց խմբակցութիւնների բաժանումը՝ վարչութեան անդամների մէջ:

Մելքոնեանը յանձն առաւ կազմակերպել հայ ազանների խմբակցութիւնը, որոնց ամենազգեցիկ եւ ինտելիգենտ ներկայացուցիչը Յարութիւն Շահրիկեանն էր:

Խուչպուլեանը վերցրեց իր նախկին աշակերտներից կազմուած դեռատի երիտասարդների խմբակը, որոնք Թուով 8—9 հոգի, քաղաքի ամենավատավոտն ու անհանգիստ տարրն էին: Այդ խմբակի ամենաուժեղ ներկայացուցիչը՝ Գրիգոր Վարպանեանն էր, որ մինչեւ այդ օր էլ, որպէս Բոլշեւիկ շարունակում է գործել հասարակական – քաղաքական ասպարէզում:

Մարմենեանը աւելի հասակաւոր մտաւորականների խմբակցութիւնը վերցրեց:

Տիրատուրեանը մանր առեւտրականներից ու գործակատարներից կազմուած խմբակցութեան մէջ յանձն առաւ աշխատել:

Թադոսեանը՝ արհեստաւորների մէջ:

Տէր Վահանը՝ քաղաքում բնակուող պետական տարրերի մէջ:

Վերջապէս Ներկարարեանը յանձն առաւ ծխախոտի մաքսանենգութեամբ պարապող տարրերին կազմակերպել, յեղափոխական նպատակների ծառայեցնելու նպատակով:

Ժողովի վերջում որոշեցինք մի կոչ խմբագրել Հնչակեան Կուսակցութեան Կենտրոնական Վարչութեան կողմից, հայ երիտասարդութեան ուղղուած:

Կոչի խմբագրութիւնը յանձնեցին ինձ եւ Մելքոնեանին:

Կոչը տպագրեցինք ժիլատինով եւ ուղարկեցինք զանազան կողմեր:

Որպէս պի կոչի հրատարակութեան տեղը չնշանցուի, տակում գրել էինք՝ Քաղաք Թիւ Էքս–Այ:

* * *

Կազմակերպութեան հիմքը դնելուց շատ ժամանակ չանցած, քաղաքի հայ հասարակութեան մէջ չտեսնուած կենդանութիւն սկսուեց: Ամէն մի խնջոյքում եւ հաւաքոյթում Հայաստանի ազատութեան մասին էին խօսում, նրա ապագայ կառավարչական ձեւի, ամերիկեան ազատութիւնների, սոցիալիզմի խնդիրները չօշափում, որոնք միանգամայն նորութիւն էին հայ կեանքում:

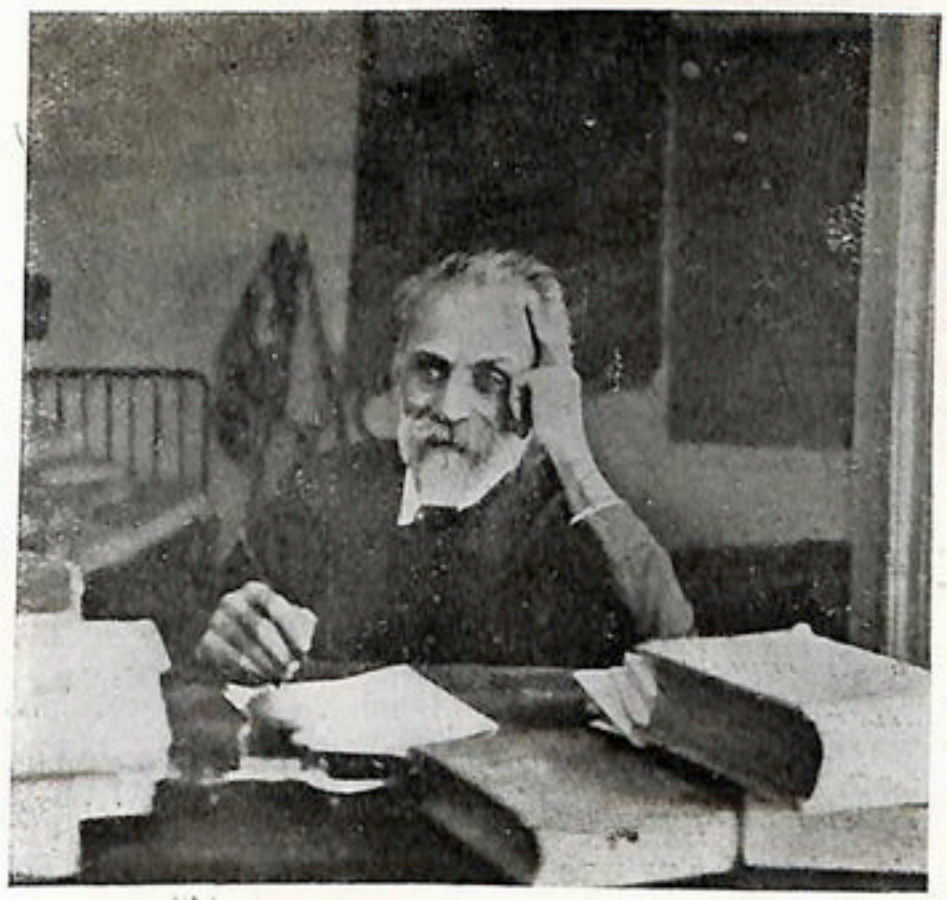

ԹՈՒՐՔԻՆ ԽԱՆ ԱԶԱՏԵԱՆ

Սօց. Դէմ. Հնչ. կուս. հիմնադիրներէն, ծնած Երեւան 1862 Փետր. 17-ին, մեռած Թուրքիոյ մէջ, Պարսկաստան, 1929 Դեկտեմբեր 23-ին:

Ընկեր Ռ. Ազատեան Հնչակեան կուսակցութեան առաջին առաքեալն է որ 1888-ի վերջերը ժրընկվէն կը մեկնի Հայաստան կազմակերպչական գործով:

Ընկեր Խան Ազատեան, այդ Թուականէն մինչեւ իր մահը, 50 տարի անընդհատ, եղաւ նուիրուած գործիչ, զեկավար եւ պրոպականդիստ Հայ Յեղափոխութեան — Հնչակեան կուսակցութեան: Կազմակերպեց եւ զեկավարեց ցոյցեր եւ ապստամբութիւններ: Ապրեցաւ բանտի եւ աքսորի կեանքը ու անցաւ աշխարհէ աշխարհ... ո՛չ դիրքը եւ ո՛չ ալ դրամը կրցին չեզոքացնել այն ուղիէն որ առաջին օրէն անխափ ընտրեց, այն է՝ ծառայել ճնշուածներու դատին, պայքարելով բնմով, գրչով եւ իր կեանքի գնովը՝ բոլոր տեսակի բռնութեանց դէմ:

ԳՈՒՄ ԳՄԲՈՒԻ ՅՈՅՅԸ

1890 Յուլիս 15

Հնչակեան Կուսակցութեան Կ. Պոլսոյ Վարչութեան նախաձեռնութեամբ, 1890 Յուլիս 15–ին Գում–Գափուի մէջ տեղի ունեցաւ մեծ եւ արիւնահեղ ցոյց մը, որուն կը մասնակցէին 5000 հայեր, բողոքելու համար Թուրք կառավարութեան հայամէնջ քաղաքականութեան դէմ:

Ցոյցի կազմակերպիչներն էին՝ ընկերներ Ռուբէն Խան Ալպաս, Գ. Կաֆեան (Շմաւոն), Յար. Ճիհանկիւլեան, Թոսոմեան, Մեղաւորեան, Հ. Պօյաճեան, Մ. Տամատեան, Մ. Վարժապետեան, Գ. Աչըգպաշեան, Գ. Գլըճեան, Յ. Գալանճեան, Ռ. Մովսէսեան:

Ցոյցի օրուան գլխավորներն էին ընկերներ Յ. Ճիհանկիւլեան, Հ. Պօյաճեան, իսկ ընկ. Ռ. Մովսէսեան հեռագրական թելերը կտրող:

Ցոյցի մէջ ոստիկանութեան ընկերներ կէմալ Մանուկ Նալպանտեան (Բաղէշցի), Զրհանկիւլ Յովհաննէս Ղամբուեան (Սեբաստացի) եւ Ս. Նազարէթեան (Վանեցի), որոնք գործօն Հնչակեաններ էին:

Սարսեւ կը հրաւառթականք այն պատմականն բողոքողները, զոր կարդաց նահատակ ընկեր Մանուկ Նալպանտեան՝ ցուցարարներու բուռն ծափահարութիւններու եւ կեցցէներուն մէջ: Թուրք ոստիկաններու եւ Հնչակեան խումբերու մէջեւ ընդհարում պատահելով, նահատակուեցաւ ընկերներ Մ. Նալպանտեան, Բաղէշցի, Զրհանկիւլ Յովհաննէս, Սեբաստացի, եւ Նազարէթ՝ Վանեցի, ոստիկան ոստիկաններ եւ պինուորներ զեղծին վրայ:

«Հարազա՛տ ժողովուրդ.

«Մեծիմ, հայերս, ուղիղ երկիր մը. հայրենիք մը, որուն մեր նախահայրերը մկրտեր են Հայաստան աշուղով, որուն ալ օժիտ է դարձած Քշուա՛ռ ածականը: Քեզ հաչ ծանօթ է այդ երկիրը. վասն զի դուն աշդիէն ես եկած հոս, ուր կ'ապրիս պանդուխտ: Այդ երկրին տնտեսական, հասարակական եւ հաղաքական վիճակն հիմա կամ արիւն, կամ արցունք կը հոսեցնէ: ամէն մէկ հայու սրտէն: Աճտանելի հարստահարութիւնէ, անիրաւ ձերբակալումներ, ապօրէն դատապարտութիւնէ ու անխիղճ անօրինէ այնտեղ անպակաս են: Սոյնպիսի տարաբեներու դէմ ժողովրդի բողոքող արդար ձայնը անլսելի կը մնայ միշտ եւ մինչեւ իսկ կատաղի զօրեխով անխնայ կը կոտորուի, արիւնահաւ կ'իյնայ նա ինչպէս վանայ, Մշոյ, այլ տեղերու եւ վերջերս կարնոյ մեծ դէպքին մէջ: Մեր հազարաւոր վիժող էյրերու աղաղակը եւ մեր նահատակուող եղբայրներու տակաւին տաք արիւնը մինչ այժմ անուշադիր մնացած է,— ի՞նչ կ'ըսեմ,— արհամարհուած ու ծաղրուած է իսկ: Զուրկ ամէն տեսակ իրաւունքներէ, ծանրաբեռնեալ ապրանքի հարկերով, անխիղճ հարստահարուած պաշտօնեայէն, վաշխառուէն, մուլթիզիմէն եւ այլն, զուրկ նաեւ ինքնապաշտպանութեան իրաւունքէ եւ անպաշտպան կանգնած դէմ առ դէմ բռնութեամբ հրացանի ու սուինի, զուրկ հաց կտրե-

լու դաճակէն ալգամ,— հայերս կը բայթայ-ռւիլիճ, կը կոբսուիլիճ: Ժողովո՛ւրդ, դու պիտի կոբսուիս, դու պիտի վերանաս, երբէ ֆո վի-ճակը ճոյնութեամբ տեւէ: Պատառ հաց մը, ֆիչ մը սեւ գլգիլ, որ հարստահարեալէն հար-կեր ժողովելէն ետքը կը մնայ ֆուկդ, այն ալ ֆուկդ չէ: Ձիմեալէը կուգան, կը զարմեն գըլ-խիդ, կ'այրեն տունդ, կ'անպատուեն կիճդ, լա-ճիդ բերնէն կը խլեն պատառ հացն ալ գլգիլն ալ: Ի՞նչ ես դուն այսօր ֆո հայրենիքին մէջ··· Անասուն մը: կաթնատու կովն, ապուշ ոչխարն ալգամ ֆեզմէ աւելի գնահատուած են: Ի՞նչ ես դուն այսօր այս շուայլ մայրաքաղաքիս մէջ: Ողորմելի պանդուխտ մը, անտէր, անտիրա-կան աշխատաւոր մը, որ երկու ձեռքերէդ ու-րիշ բան մը չունիս ֆեզ սեփական: Բայց այդ երկու ձեռքդ ալ մեծերն ու հարուստներն անգութ կերպով կ'աշխատցնեն, կը ֆաճեն ֆո մարմնիդ բոլոր ոյժը եւ այնուհետեւ որո՞ւն հոգ, որ ակար ու անգործ մնացած, աղֆա-տութեան սեւ օրերդ ֆալշ կուտաս, մահիդ հա-մար ա՛լս ֆաշելով, իբր ցանկալի բախտի մը համար: Միճչդեռ տասնեակ հազարներով դուն այստեղ եւ այլ տեղերբ մեծերու,— ֆո էրտին-ֆով, ֆո աշխատանֆով, ֆո արիւնով ապրող այդ գազաններու,— անկեզու գործիբ մ'ես դարձած: Հայաստանի մէջ ֆո որբ բնտանիդ վայրենի կառաց խաղալիբ դարձած, իր ծնած օրը կ'անիծէ եւ աչբը ճամբին յառած արցունբ կը կարէ: Ժողովո՛ւրդ, այս ի՞նչ է, սա ապրե՞լ կը նշանակէ, սա գոյութիւն մ'է, ֆո անունը դեռ մա՞րդ է··· Տե՛ս, այն շֆեղ, հարուստ, վիթխարի պալատներուն մէջ ապրող անբան մեծամեծները ֆո աշխատանֆով կը սնուին· դո՛ւն ես անոնց սննդատուն, դուն ես անոնց կե-րակրողը: Արդարութի՞ւն է այդ: Մեծամեծ-ները ֆո վաստակդ կը շուայլեն զարդարուն էսթեմներու վրայ, ուր ֆո կուսանբ բանտարկ-ուած են, իսկ դուն ողորմելի, աղֆատ, օրուան հացի կարօտ մուրացկան մըն ես դարձած: Ե-րազիդ մէջ իսկ տեսա՞ծ ես արդեօք այդպիսի սոէտալի վիճակ մը:

Ֆո անբիւ, անհամար թշուառութիւննե-րու բուն պատճառը, իսկական արմատը ֆո միտքդ բաղցած ըլլալն է: Կ'ուզեմ ըսել բէ՛ ֆո տնտեսական սնանկացեալ եւ բայբայուած վի-ճակն է: Հայրենիբիդ հողը ֆուկդ չէ՛ ամե-նեւին: Դուն կը վարես, կը ցանես, ոչխարնե-րու հօտեր կարածացնես կալուածատէր հա-րուստներու, բէյերու, տէրութեան հողերը, ո-րոնց համար կը վճարես ահագին տուրբեր, ո-րով իրաւունբ կ'առնես մշակելու: Բայց կը մշակես, չարատանջ կ'աշխատիս եւ առած ար-դիւնբն ալ կրկին ֆուկդ չէ եւ ոչ հարիւրին մին: Ահա տնտեսական դրութիւնդ է, որ յեղափոխութեան անհրաժեշտ է: Տնտեսա-կան կացութեանդ եւ տնտեսական յարաբերու-թիւններն երկրին մէջ պիտի կատարեալ կերպարանափոխութին եւ կանոնաւորութին ֆո պահանջներուն համեմատ:

Դուն կ'ուզես, որ այդ հողը հասասարապէս պատկանելի ըլլայ այն ամէնուն, որ ֆ կը մշա-կեն զայն:

Դուն կ'ուզես, որ այդ սկզբունբին համե-մատ ամէն մարդ աշխատանբ գործ դնէ եւ հո-ղը մշակէ, բանի, որուն զօրութեամբ ալ ամէն մարդ աշխատաւոր պիտի ըլլայ իր ապրուստն հայթայթելու համար:

Դուն կ'ուզես, որ այդ հողէն առած ար-դիւնբն ալ պատկանի անոնց, որ ֆ կ'արտաբե-րեն զայն:

Բայց կրնա՞ս արդեօք ֆո այդ տնտեսական պահանջներն իրագործել, երբ դուն ստրուկ ես, երբ դուն ֆո ճակատագրին տէրը չես, երբ դուն հայրենիբ չունիս: Ճակատագրիդ տէրը դուն ինֆդ պիտի ըլլաս, հայրենիբիդ տէրը դուն ինֆդ պիտի ըլլաս, որպէս զի սահմանելով հարկ եղած հասարակական կարգն ու օրէնբ-ները, կարենաս տնտեսական դրութիւնդ պա-հանջներուդ համեմատ ազատաբար կարգա-դրել: Նախ ֆո բաղաբական վիճակդ պիտի յե-ղափոխես, ֆո բաղաբական պահանջներդ ի կա-տար ածես, որպէս զի միջոց ունենաս ֆո տրն-տեսական վիճակդ ալ բարելաւել:

Բաղաբականապէս դուն ինֆդ պիտի ըլլաս ֆո ինֆնավար տէրը: Պիտի ըլլայ Օրէնսդիր ժողով մը, իբրեւ ժողովրդային ներկայացուց-չութիւն, որոյ անդամները կ'ընտրուին ազատ ներպով ընդհանուր ֆուէարկութեամբ, առանց խտրութեան կրօնի, դասակարգի, պարապ-մունբի եւ կարողութեան: Այդ Օրէնսդիր ժո-ղովը պիտի ունենայ կատարեալ իրաւունբ ազգ·

կառավարչական բոլոր հարցերի մէջ: Հայաստանի ճահանգները պիտի ունենան տեղական ընդարձակ ինքնավարութիւն: Պիտի ըլլայ ճանեւ մամուլի, խօսքի, խղճի, գումարման, ընկերութիւնների եւ ընտրողութեան գործերի ազատութիւն:

Ահա՛ այն հաղաքական սկզբունքը, որոյ գործադրութիւն անյետաձգելի է փրկութեանդ համար եւ յանուն որոյ այս ձոյցը կ'ընես: Ո՛չ թէ կը խաբուիս, որ այդ ամէնն ալ այսօր ձեզ տրուի, այլ դուն կ'ուզես այսօրուան ձոյցով յայտարարել ի դիմաց ամբողջ աշխարհին՝ թէ որոնք են քո պահանջները: Դուն քաջ գիտես, որ դիւրութեամբ չեն իրականանար քո այդ պահանջներդ: Դու գիտես, որ կեանքդ վտանգի կ'ենթարկես ամէն մէկ արդար քայլափոխի մէջ: Բայց ուրիշ անելիք չմնաց այլ եւս. հոգիդ հասած բերանդ՝ դուն պարտաւորուած ես դիմելու ամէն ծայրայեղութեանց, որոնց միջոցով միմիայն կրնաս քո արդար ձայնդ լսելի տալ աշխարհին եւ քո արդար պահանջներուն նպատակին հասնիլ: Ահա՛ այս է մեր այսօրուան ձոյցին խորհուրդը: Գիտնանք մեր ԴՈՐՁԸ առաջ մղել եւ մեր դատը պաշտպանել նոյն իսկ ամենաճաճանչ եւ ամենասուղ գնով... կեցցէ՛ հայ ժողովուրդը, որոյ միակ աղաղակն այժմ պիտի ըլլայ՝ ԱԶԱՏՈՒԹԻ՛ՒՆ ԿԱՄ ՄԱՀ:»

Հո՛ն, ուր կախաղաններն են ցօցուած՝ Ազատութիւնն է մաճ գալիս, հո՛ն, ուր մեռելներն են ցնծում՝ Յարութիւնն է մօտալուտ:

ՓԱՐԱՄԱԶ

ՀԻՆ ԸՆԿԵՐ

ՆԱՋԱՐԷԹ ԼՈՒՍԻԿԵԱՆ

Նազարէթը ծնած է Սեբաստիոյ մէջ 1868 Յուլիս 30-ին, իր հայրը կարապետ Լուսիկեան՝ համեստապարծ էր եւ մինչեւ պատակարգին կը պատկանէր:

Նազարէթ շատ քիչ ժամանակ յաճախած էր վարժարան, որով մեծն հատարակ ընթերցանութիւն եւ գրել սովրած էր: Իր պատանեկութեան հասակին մեծ մասն անցուցած է տաճիկ տղայոց հետ վէճեր եւ կռիւներ ունենալով:

Երբ չափահաս եղաւ Նազարէթ՝ հակառակ իր ծնողաց թախանձանաց՝ մեկնեցաւ դէպի Կ. Պոլիս թէ իր ապրուստը հայթայթելու եւ թէ Բրքաց ի գործ դրած անտանելի կեղեքումներէ ազատ մնալու համար:

Կ. Պոլսոյ մէջ կ'ըլլայ Հնչակեան շրջանին մէջ:

Ըստ բաւականին չխուսելով Հնչակեաններու հետ մեւնոյն մտածումներն կ'ակսին պինքն ալ տանջել, որով իր մէջ կը ծնի հայ ժողովուրդի վերկութեան նուիրական գործին մասնակցելու գաղափարը: Այդ օրէն նա կը վճռէ ամէն ինչ պահել՝ հանգստութիւն, դրամ ու մինչեւ իսկ կեանքը՝ իր սիրած գաղափարի իրագործման համար: Ինչպէս կը տեսնուի իր կենսագրութեան հետագայ մասերէն՝ Նազարէթ գիտցած է գործադրել այդ վճիռն այնպիսի զոհողութիւններու գնով, որոնք պիտի ծառայեն ընդմիշտ վառ պահելու իր յիշատակը պինքը ճանչցողներու սրտին մէջ: Զմոռնանք ըսել որ Նազարէթի իմացական կարողութեան մակարդակը բաւական բարձրացաւ չնորհիւ այն գրքոյկներուն որ նա կարդաց ու լուրջ անձերու, որոնց հետ նա մշտական յարաբերութեան մէջ կը գտնուէր:

Ճիհանկիւլեան գտնելով այս երիտասարդին մէջ այնպիսի բարեմասնութիւններ ու յատկութիւններ որոնք յեղափոխականի մը բարոյական ոյժը կը կազմեն, անդամ կը դրէ պայն նորակազմ խումբին, բան մը որ Նազարէթին եռանդը կրկնապատկելու կը ծառայէ:

Նա անմիջապէս կը ձեռնարկէ նորանոր խումբեր կազմակերպելու, որոնք իրեն նման անձնուրաց ու ազնիւ երիտասարդներէ կը բաղկանային: Նազարէթ կանոնաւորապէս կը հրահանգէր իր որամատրութեան ներքեւ գտնուած խումբերը եւ անոնց յեղափոխական քարոզներ կը կարդար: Իր խումբերու անդամներէն անդադար գանգատներ կը լսէր թէ ինչո՞ւ չարժուի մը չեն կազմակերպեր Պոլսոյ մէջ: Բոլորն ալ անզուսպ փափաք մը ունէին կռուոյ դաշտն իջնել եւ ցոյց տալ թէ հայն ալ գիտէ ի պահանջել հարկին պինու զօրութեամբ պաշտպանել իր իրաւունքները:

Գում-Գափուի 90-ի Հնչակեան առաջին ցոյցը վերջնականապէս որոշուած ու կազմակերպուած էր:

Յուլիս 15-ին Նազարէթ իր պինեալ խումբերով կը հասնի Մայր եկեղեցի, նոյն օրուան չարժման մասնակցելու համար: Նազարէթ ուրիշ մի քանի հերոսներու հետ առաջնակարգ ու նշանաւոր գեր կը կատարէ ցոյցին մէջ: Ի մէջի այլոց կը սպաննէ չաւուշ մը, տասնապետ մը ու պինուոր մը: Վերջապէս ձերբակալուելով ոստիկանութեան դուռը կը տարուի, ուր բա-

ական կը չարչարեն զինք: Հարցաքննութեան մէջտեղ բաւական յանդուգն ու համարձակ պատասխաններ կուտայ: Դատարանը կը դատապարտէ զինք 15 տարուան բերդարգելութեան Մխիթարի մէջ:

Միշտ կը քաջալերէ ու կը խրախուսէ իր հայ ընկերներն եւ թուրք բանտարկեալներուն հետ օրն ի բուն կը վիճաբանի: Իր մեծերուն սիրտը չահելով՝ կը յաջողի հետաւոր տեղեր դառնող իր ընկերներուն հետ յարաբերութիւն

ՆԱԶԱՐԻԹ ԼՈՒՍԻԿԵԱՆ

հաստատել: Այսու ամենայնիւ բանտի մթոլորտնակ կեանքն անտանելի կը դառնայ իրեն համար, որոնց չնորհիւ պիտի կրնար ինքզինք այլ պժոխքէն ազատել:

Ամէն օր նոր նոր ծրագիրներ կը յղանար, սակայն շատ շուտ կը նշմարէր որ առանք բոլորն ալ անկարելիութեան սահմանէն դուրս չէ լին ելներ: Այս մտածումը զինքը այնքան կը յուզէր, որ օր մը համարձակեցաւ իր այդ դիտաւորութիւնը յայտնել տեղւոյն մի քանի օտար ապրելիկ անձանց: Ի սկզբան անոնք ընդդիմացան, սակայն վերջը՝ Նազարէթի յամառակի խնդրանաց վրայ կը խոստանան նաւով մը զինք փախցնելու միջոց մը գտնել, եթէ յաջողի բանտէն ելնել: Այս խոստման վրայ Նազարէթ կը քաջալերուի ու վերստին իր յոյսերը կարթննան, այնպէս որ վերջապէս կ'որոշէ յանդուգն փորձ մը ընել, որմէ կախում ունէր իր ազատութեան կամ վերջնական կորուստն ապրումիլլի խնդիրը:

Անձրեւոտ գիշեր մը, երբ բանտի բոլոր պահապանները օղին անասկութենէն պատպարտելու համար իրենց խրճիթները առանձնացած էին եւ բնաւ ուշադրութիւն չէին դարձնէր բանտին վրայ, Նազարէթ՝ հետն առնելով իր մէկ հայ եւ մէկ յոյն ընկերները զգուշութեան մեծ մեծ ճանապարհներով կ'սկսին բանտէն հեռանալ: Երեքն ալ ահագին դժուարութիւններ կը կրեն պարիսպներէն անցնելու համար, սակայն վերջապէս կը յաջողին: Մնայր կը մնար իրենց հետեւել մը օտար երկիր անցնիլ: Առաւօտուն բանտապահները իմանալով Նազարէթին եւ իր երկու ընկերները փախուստը, անմիջապէս ամէն կողմ հետապնդիչներ կուտան ու ամբողջ Մխիթարին տակն ու վրայ կ'ընեն: Տեղւոյն բոլոր հայոց տուները եւ ծովու վրայ գտնուղ նաւերը մանրազնին կերպով կը խուզարկեն, բայց հարկաւ ապարդիւն: Նազարէթ եւ իր երկու ընկերները տեղւոյն հայ պանդուխտներուն շնորհիւ այնպիսի տեղ մը կը պահուին, ուր կառավարութիւնը՝ հակառակ իր բոլոր խուզարկութեանց՝ չկրնար գտնել զանոնք: Վերջիշեալ յայտնի անձերը հակառակ իրենց խոստման չեն փախցներ վախնալով որ մի գուցէ խնդիրը երեւան գալով իրենց որեւէ վնաս կը հասնի: Ուստի Նազարէթ եւ իր ընկերները կը սպասուին 25 օր պահուած տեղերնին մնալ: Բարեբախտաբար կը յաջողին Եվրոպա կղզին հասնիլ եւ անկէց Ամերիկա, ուր կը հանդիպին մի քանի Հնչակեան հին ընկերներու:

ՆԱԶԱՐԻԹԻ ՄԱՀԸ

95 Հոկտեմբեր ամսին յատուկ կարպատութեամբ Հնչակեան մէկ ատենատակալին խմբի հետ Նազարէթը անցաւ սահմանը գնալու վան: Հոկտ. 26–ին էր, երբ հասան Մահմուտիյէ գետեղ Աչարէն գիւղը:

Այստեղէն գիշերով պիտի մեկնէին, սակայն Աչարէնի եւ Բոզատ–Քէօանի մի քանի գիւղացիներ Թախանճանօք խնդրեցին մի քանի օր համրով մնալ այդտեղ: «Որչէ մնաք,— ասում էին նրանք,— մօտ օրերում գիշերները պիտի յարձակուեն մեր վրայ»: Այդ լսելով Նազարէթը յանձն առաւ գնալ Բոզատ–Քէօան կապ–

մակերպութիւն մացնելու, հրացաններ կարգի բերելու եւ չքնակայքը ուսումնասիրելու առաջադրական առաքելութենէ: Նա իր հետ առաւ Տ.–ին եւ Աչարէն դիւղացի Սահական անուն մի ուրիշ անձի: Նապարէթ ձի է նստում եւ իր երկու ընկերներով մեկնում է դէպի Բողազ-Քէօսան: Երեկոյեան ժամը հինգն էր. նա խոստանում է 2—3 ժամից վերադառնալ: Աչարէնից Բողազ-Քէսան երեք քառորդ ժամ է: Հասնելով Բողազ-Քէսան դիւղի առջեւ Սահական այդ երկուսին թողնում է, իսկ ինքը գնում է դիւղ առանց պատրաստելու: Երկու ընկերները ճանապարհին յանկարծ հանդիպում են 15 զապթիեներ, որոնք առանձին դրանց գէնքերը, պահանջում են անձնատուր լինել: Երկու ընկերները իրրեւ պատասխան հրացան են արձակում: Գնդակները սկսում են կարկուտի պէս թափուել: Հրացանի ձայնից դուրս են ելնում նաեւ 30 զապթիեներ, որոնք այդ միջոցին Բողազ-Քէսան դիւղն էին եկած գէնք խուզարկելու նպատակով:

Ժամը 6–ն էր, գնդակների ձայնից օդը թնդում էր: Այդ ժամանակ Աչարէնում մնացած խումբը զուշակում է, որ իրանց ընկերներին դժբախտութիւն է պատահել: Նրանք դուրս են գալիս ամբողջ խմբով եւ անցնում դէպի Բողազ-Քէսան:

Մի մղոն դեռ չանցած գնդակների ձայնը յանկարծ դադարում է: Գիւղի դիմացի բլուրը բարձրանալով, երկու մարդ են ուղարկում դիւդ լուր բերելու, որոնք դառնալով պատմում են, թէ Նապարէթը ապանուած է, իսկ Տ.ը վիրաւորուած: Զապթիաներից վիրաւորում են երկուսը, մէկի վէրքը մահացու, որ եւ մեռնում է վանում: Անգութները Նապարէթի անշնչացած դիակի վրայ տեղացնում են անթիւ գնդակներ եւ հրացանի հարուածներ: Կատարելով իրենց վերջնական բարբարոսութիւնները այդ նահատակի վրայ, բերում են գիւղը, ուր օրը փոխադրում են քաղաք եւ յանձնում Վանայ առաջնորդարանին, որը եւ այդ ազգային քաջ նահատակի մարմինը հանդիսաւոր թափորով ամփոփում է Հայկավանք կոչուած գերեզմանատան հողում՝ խուռն բազմութեան ներկայութեան:

Ինչպէս զապթիէներն իրանք պատմում են, երկուսն էլ քաջաբար կռուում էին. Նապարէթը չորս գնդակ ընդունած դեռ շարունակում էր մաքառել, իսկ երբ զապթիէները մօտենում են մահամերձ վիրաւորին, վերջինս մերկացնում է փոքրիկ դաշոյնը, բայց արդէն ուշ էր... Տ.–ը իր սրունքից թէեւ երկու գնդակով զարնուած՝ յաջողում է փախել եւ զապթիէները որքան էլ հետապնդում են նրան, բայց անհնարին է լինում ձեռք անցնել: Նրա վէրքերն քանի մը շաբաթէն լաւանալով նորից կը նուիրուի ժողովրդային սերած գործին:

Փառաւո՛ր են Նապարէթի պէս անձնուրաց ու անվհատ նահատակների անուննները, ինչպէս եւ արդիւնաւոր այն անթմբերը, որ նրանք յանձնեցին ժողովրդային խաւերում եւ ցօղեցին իրանց սուրբ արիւնով:

ՀԻՆ ԸՆԿԵՐ

ԸՆԿԵՐ Յ. ՃԻՀԱՆԿԻԼԵԱՆ

ԵՒ

ՅՈՒԼԻՍ 15 Ի ՊՈԼՍՈՅ ՅՈՅՏԸ

1888 տարւոյ կիրակի առաւօտ մըն էր. Գուդիւնճուքի գաւիվները կը բարձրանայի մեհնաւորիկ: Նոյն օրը Կ. Պոլսոյ ամէն կողմերէն, խանձրու խոր անկիւններէն քաշուած ընդհանուր շարժում մը կար դէպի այս կողմ. ճանապարհը լեցուած էր հայ պանդուխտներով. էի նայելով անվերջ ճանապարհի դժուարութիւնը, արեւի այրող ճառագայթները, որք համայն քրտինքով ողողած էր, ամբոխը խումբ խումբ շտապով կը յառաջանար դէպի Սէլամլըդ, դէպի Ս. Խաչ եկեղեցին. այն օր Խաչի օրն էր. հոն էր Հայրիկը, նա պիտի խօսէր իր սովորական յուզիչ լեզուով:

«Մի աճապարէք, ողի՛րք, շուտ է, կը հասնինք», ըսեցի մի խումբ վանեցի ուխտաւորներէ. ես մօտեցայ ու սկսայ հետեւիլ: Երկայնահասակ, նիհար մի երիտասարդ ընկերացած էր իրենց. սեւ ու կարճուկ մազերով, լայն ու ակռացած ճակտով, լայն յօնքերով ծածկուած վառվռուն աչքերով, հոր ծնօտին բարակ շրմնեռուն վրայ երկայն ու թաւ պեխերով, վերջապէս իր երկայն ու չղօտ բազուկներով հսկայական պատուականն ու ճշդիւթ տիպարը կը նկարագրէր իր մայրենի հողին, վաստուրական դաւառին. իր մտախոհ ու դիմիկոր քայլուածքով անկարելի էր չի համակրիլ, չի հրապուրուիլ. ակնածութիւն, մանաւանդ յարգանք ու պատկառանք կ'ազդայի դէպի այս անձը: Նա կ'առաջնորդէր իր ընկերները թէ՛ ճանապարհին եւ թէ անոնց խորհուրդներուն՝ բարոյապէս եւ մտաւորապէս: Այս հանգամանքներով նա աւելի խորհրդաւոր կը թուէր ինձ: Մօտենալով բեւեռի ու սկսանք խօսիլ: Հայկական խոհանոցութիւնը չէր ներկը իրենց առաջին անգամ ծանօթին մերկանալ. ես անծանօթ էի իրեն, իսկ ինձ համար բաւական էր այնքան նկատել ու ըսել. անյայտ զօրութիւն մը զիս կապից, ներքին սէր մը զոյացաւ իմ մէջ. այլ եւս նա ծանօթ էր ինձ, բարեկամ էր: Անկասկած նեռւնցայ խօսքի մէջ, չարունակելի ինչ որ օրուան առարկայ էր — «Հայրիկը»: Հետաքրքիր հայեացքով, սուր դաստղութեամբ նա կը լսէր, ուշադրութեամբ կը քննէր մէն մի բառ, մէն մի շեշտ. նկատի վոխուեցաւ, անպատասխան մնանք ոչնացնալ մեր վիճաբանին, Բաֆֆիին, իր «Կայծեր»ուն ու «Ցնծիմ»ին. խօսակցութիւնը դարձաւ աւելի լուրջ ու մտերմական: Կարճ ժամանակի մէջ մենք շատ առաջացեր էինք իմդրոյ խորը, աւելի կենսական ու կարեւոր հարցերով կ'զբաղէինք, երբ տեսանք որ հասած էինք եկեղեցւոյ դուռը: Այդչափով արդէն մենք իրար հասկցած էինք, կարդացած էինք սրտերու ամենախաւուկ ծալքերը . . .: Ձեռք տալով իրարու մենք լուռն կնքեցինք եղբայրական սիրոյն դաշն: Մենք ուխտեցինք միշտ հաւատարիմ մնալ մեր զգացմանց, անխաժան աջակցութեամբ, գործնականապէս նեւռնել ու լինել մեր քշուառ եղբարց նուիրեալ, անձնուրաց մշակներ. իսկ Հայրիկ իր նոյն օրուայ մրմունջով ու օրհնութեամբ կարծես արբանդրեց մեր ուխտը, նուիրական զգացմանց անքակտելի շղթայով ամրապնդ կապեց մեր սրտերը:

Այլ եւս նա իմ սրտակիցն էր, եղբայրս էր,

այլ եւս կապուած էի նեղիայի եւ ապագայի մէջ մի ընկերի հետ, որ մի մեծ առաջնորդ լինելու կոչուած էր, նշանաւոր գործերի մէջ նշանաւոր ծառայութիւնների ընդունակ, վերջապէս 15 Յուլիսի ժողովրդային արիւնահեղ մեծ շարժման առաջնորդելու կոչումն ու բաժինը ունէր:

Ընկ. Յարութիւն Ճիհանկիւլեանը, օրուան հերոսն էր, առաջապահ ժողովուրդի մարմնացեալ ու կենդանի բազուկն էր: Ինքն էր որ թշնամուս եղբայրց օրինաւոր պահանջը դրաւ

Յ. ՃԻՀԱՆԿԻՒԼԵԱՆ

Մայր եկեղեցւոյ բեմին վրայ եւ յետոյ Սուլթանին ներկայանալու վախաքն ու քաջութիւնը ցոյց տուաւ: Ես կը ցաւիմ իմ ընկերոջ կորսուեան եւ միեւնոյն ատեն կը նախանձիմ իր վիճակին, որ փառք ու պատիւ է ինձ եւ ժողովրդական յեղափոխական Հնչակեան կուսակցութեան քաղաքական ու անհատական պատուեան եւ ապահովութեան կենսական պահանջին կենդանի մարտիրոսն եղաւ ընկ. Ճիհանկիւլեան իր գոհուած ընկերներով:

* * *

Ընկ. Ճիհանկիւլեան ծնած էր վան քաղաքի մէջ 1852 թուին: Իր ծնողները մանչ զաւակ չունենալնուն պատճառաւ վաղուց խոստացեր էին նուիրել Երուսաղէմի Ս. Յարութիւն տաճարին եթէ երբեք կատարուի իրենց բաղձանքը: Երեքտի ծնունդէն վերջ տարած նուիրած են տաճարին, եւ ինչպէս որ սովորութիւն է, վոզով նորէն դնած են տաճարէն: Իբր տաճարի նուէր, անունը դրած են Յարութիւն եւ վերջը Հաճի ածականն ալ կցեր: Իր հայրը սուրբ, հրացանի եւ այլ զէնքերու, երկաթի վրայ գործեր բանող յայտնի վարպետ մը եղած է: Անիկա ոչ ոքին չէ ուզած սովրեցնել իր արհեստական համառութիւնները, եւ առանց սովրեցնել կարենալու իր որդուն՝ մեռած է: Երբ 13 տարեկան հասակին որբ կը մնայ Յարութիւնը, կ'ստիպուի թողուլ դպրոցը ու արհեստ երթալ հայց հարելու համար: Շատ մը գործեր փորձելէ վերջ առանձին խանութ կը բանայ ու հայրենասէր երիտասարդաց դիմաւոր անդամներէն մէկը կ'ըլլայ: Իր կրակոտ գործունէութեամբ Վանայ երիտասարդաց մէջ նշանաւոր կը հանդիսանայ. վրիժառու ու սարսափեցնող տէրտականի գործերու մէջ առաջնորդ ու պարագլուխ կը յայտնուի: Բայց օր մը կ'ստիպուի Վանէն հեռանալ ու Պոլիս երթալ, ուր նոյնպէս կը յայտնուի, երեւան կուգայ ինչպէս ուզեցին գործին մէջ առաջնակարգ հոգիի տէր մը ըլլալը:

Դառնալով քաջ պինդուր մը Հնչակեան կուսակցութեան, նա շատ խոստաշահանջ էր դէպի ընկերները, անոր հետ վարուողները, յարաբերողները պէտք էր շատ անկեղծ ըլլային:

Յուլիս 15-ի արիւնահեղ Յոյցին անոր ձերբակալման առթիւ կը յիշեմ քանի մը մանրամասնութիւններ, որոնք բնորոշ են: Անոր եռանդը, ոգեւորութիւնը եւ հաստատակամութեան վրայ-աննեցած ազդեցութիւնը Տաճատ վարպետի աչքին կը դարնուի Պատրիարքարանին մէջ եւ անոր ճակատին յուզական համբոյր մը դրոշմելով, կը հարցնէ.

«Ի՞նչ է անունդ»:

Ընկ. Ճիհանկիւլեան խորհրդաւոր եղանակով կը պատասխանէ.

— Անունս «Մահ կամ Ազատութիւն է»:

Անիկա ձերբակալուեցաւ որպէս Յոյցին պարագլուխ:

Իր հարցաքննութեան ժամանակ ոչ մէկ պատասխան տուաւ. միշտ կը կրկնէր.

— «Տարէք զիս Սուլթանին մօտ, այն տեղ բոլոր բաները կ'ըսեմ:»

Իր հարցաքննութենէն յետոյ պինուորական առեանը մահուան դատապարտեց: Բանտէն այս երկտողը գրած էր մեզ.

«Շատ ամուր կը սեղմեմ ձեր ձեռքերը եւ կը համբուրեմ բոլորդ ալ: Վաղը ճրագս պիտի մարի, բայց յեղափոխական ճրագը միշտ վառ Թող մնայ, չէ Թողուք որ չիջի ան...»:

Իր մահուան պատիժը ամակայն ցմահ բնակարկելութեան կը վերածէ: Լսելով այս նոր ո-չոչումը, Հեռեւեալ երկտողը ուղարկած էր մեզ.

«Եթէ հայ ժողովուրդը պիտի Հաճի իր բաղձանքին, Թող իմ մարմինս բայ օդին մէջ

պատռուելու կերթայ. իսկ եթէ ոչ, կը ցաւիմ որ պիղծ ձեռքերէ չդիպաւած բանտին մէջ պիտի մեռնիմ: 12 Թերթ հարցաքննութիւն արի, որոնց մէջ մարդ չամ յանցանք չգտաւ, բայց Տաճատ վարդապետի դրութիւնը, Տէր Սուքիասի եւ յուսարարի առորպրութիւնները դիս կորսուեան դատապարտել տուին: Մնաք բարեաւ...»:(*)

(*) Տաճատ վարդապետի մասնութիւնը եռատատուելէ վերջ Հնչակեան Յեղափոխական Կուսակցութեան Պոլսոյ Մասնաճիւղի Դատարանը հետեւեալ պաշտօնական վճիռը արձակած է:

ՎՃՌԱԳԻՐ

«Ըստ պատժական օրինաց տրամադրութեան Սուրբ Գործի արգելք եղող լրտեսներուն ու մատնիչներուն արժանաւոր վարձատրութիւնը ՄԱՀ է:

«Հնչակեան Յեղափոխական Դատարանը հետեւեալ վճիռները կայացրեց· 1.) պատժել Տաճատ վարդապետն այն մատնութեանց համար, որ նա արած է ընկ· Յ· Ճիհանկիւլեանի եւ ուրա մէկ ընկերի մասին թիւրք պինուրական ատեանի մէջ: 2) Պատժել պալատական յայտնի լրտես Ահարոնը: Այդ վճիռները գործադրուեցան:»

Ռ. Խ.

ԹՐՈՒՍԳ ՄԸ ԶՄԱՒՈՆ ԿԱՓԵՍՆԻ ԿԵՍՆԴԷՆ

Պօղոս Հնչակեան կաթողիկոսութիւնը ուժեղացնելէ, Գում Գաբուի ցոյցը կաթողիկոսելէ յետոյ, ընկեր Կաֆեան, ցոյցէն մի քանի օր առաջ, մեկնել էր դէպի Սեբաստիա, հայոց պատրուգում տեսուչ դառնալու նպատակով: Սակայն, Սեբաստիա հասնելով, երբ նեղկատնում է Թեմական Առաջնորդին, այս վճռականը՝ Պետրոս Եպիսկոպոս, որը չափազանց տարօրինակ կերպով, Յունիս ամսին մուշտակով է դուռս եկած լինում իր սենեակում, խնդրելով Կաֆեանի ոտահաս լինելը, թոյլ չի տալիս ոչ միայն պատրուգում տեսուչ դառնալու, այլ եւ Սեբաստիա քաղաքում մնալու: Շատ կոպիտ կերպով Եպիսկոպոսը ազատում է Կաֆեանին, ոստիկանութեան միջոցով դուրս անել տալ նրան, եթէ նա անմիջապէս չհեռանայ:

Այսպիսով Կաֆեանը ստիպուած թողնում է Սեբաստիան եւ ուղեւորում դէպի Խարբերդ, մտածելով թէ այնտեղ, Պարսից հիւպատոսի պաշտպանութեան ներքեւ, դանդաղ եպիսկոպոսները չեն կարողանում նման բռնութիւն ի գործ դնել:

Շատ դժուարմալի ճանապարհորդութիւն է ունենում Կաֆեանը Սեբաստիայից այն կողմ: Նա օսմանեան Թուրքերէն չգիտեր, այլ խօսում էր Կովկասեան Թուրքերէնով եւ խօսելուն պէս իսկոյն ճանաչւում էր իր Կովկասահայ լինելը: Եւ հէնց չճանաչուելու համար նա, Սեբաստիայից յետոյ, ամբողջ ճանապարհին՝ Ակնում եւ այլ տեղերում համր է ձեւանում ու ձեռքի նշաններով է աշխատում իր միտքն արտայայտել:

Կաֆեանը Խարբերդ չի հասնում, որովհետեւ Արաբկիրում խնդրում են նրան մնալ իրենց դպրոցում որպէս տեսուչ: Այդ տեղի Թեմական առաջնորդը, Ազգահունի Եպիսկոպոսը, շատ է հաւանում Կաֆեանին, եւ կարճ ժամանակից նրանք խիստ մտերմանում են: Այդ հանգամանքի չնորհիւ, Կաֆեանը իր խոստումածքին յաւուրակ ոգեւորութեամբ, շատ յանդուգն գործունէութիւն է սկսում, ոչ միայն Արաբկիրում, այլ եւ ամբողջ շրջանում: Կարճ ժամանակից ամբողջ շրջանը ծածկւում է Հնչակեան ցանցով: Շէտւոնի համբաւը տարածւում է ամբողջ Փոքր Հայքում, եւ ամէն կողմից՝ Սեբաստիայից, Մարզուանից, Ամասիայից, Մալաթիայից, Սկնից, Խարբերդից եւ այլ վայրերից, չարունակ Շէտւոնի մօտ են գալիս գործունէութեան հրահանգներ առնելու:

Կաֆեանի յանդգնութիւնը այն աստիճանի է հասնում, որ Առաջնորդի թոյլատուութեամբ նիկոլեցիներում յեղափոխական դասընթացներ է խօսում:

Եւ հէնց իր այդ բուռն ու յանդուգն գործունէութեան չնորհիւ, նա շատ շուտ կառավարութեան ուշադրութիւնն է հրաւիրում իր վրայ: Հայկ. դպրոցական տարին վերջացած, Շէտւոնը ստիպւում է զաղտնի կերպով թողնել Արաբկիրը: Իր հետ ունենալով երկու դինուած քաջ կտրիճներ՝ նա գնում է Տերսիմ, Փերթաքի մէջ պրոպագանդ անելու նպատակով: Երկար հայ յեղափոխականները գնում լինում են ամենանշանաւոր եւ ազդեցիկ աշխարհապետ Փերթ Բէկի մօտ, որը նրանց շատ սիրալիր ընդունելութիւն է ցոյց տալիս:

Համարեա թէ հէնց իր հասած օրուանից Շէտւոնը սկսում է իր պրոպագանդը: Շատ լուխմանալով, որ քրդական ամբողջ աշխարհը,

մխայն Բէկին է հետեւում, Շմաւոնն աչխատում է նախ համոզել Բէկին, նրան խօսք հատկացնել եւ չափազանց ուրախանում է, երբ տեսնում է, որ Բէկը՝ Թիւրք կառավարութեան մասին իր արած բոլոր քննադատութիւններին բալի է պատասխանում եւ, միանգամայն հա-

ԸՆԿ· ՇՄԱՒՈՆ ԿԱՖԵԱՆ

մաձայն երեւում այդ կառավարութիւնը տապալելու խնդրում:

Բէկը մի քանի օր չատ լաւ ու սիրալիր պատիւներ է տալիս իր հիւրերին:

Տեսնելով որ սրանք հրացանի վամփուշտներ Թափելու գործիք ունեն, խնդրում է իր համար ալ այդպիսի մի գործիք բերել տալ, իսկ մինչ այդ ցանկութիւն է յայտնում, որ իր համար վամփուշտներ Թափեն: Վերնայարկում մի առանձին սենեակ եւ կրակարան (մանղալ) է տրամադրում նրանց, եւ Շմաւոնն եւ իր երկու ընկերները իրանց գէնքերը մի կողմ դրած սկսում են աչխատանքը: Հէնց այդ աչխատանքի մէջտեղին, բոլորովին անակնկալ ներս է մտնում Բէկը մի խումբ մարդկանցով, հրա-

յտաններդը ձեռներին եւ առանց պլուխ բարձրացնելու, բռնում եւ անմիջապէս Թոկերով պինդ կապում են երեք ընկերներն էլ:

Պարզում է, որ Բէկը հետապիր է ստացել Խարբերդի վալի փաչայից այն իմաստով, Թէ «իմացել եմ, որ յայտնի հայ յեղափոխական Շմաւոնը Տերսիմ է եկել, անմիջապէս բռնիր եւ կապած ինձ ուղարկիր:» Ու դեռ երէկ՝ Թիւրք կառավարութեան դէմ ապստամբելու եւ Հայերի հետ գաչնակցելու խոստումներ ստող Քիւրդ Բէկը, վալի փաչայի հետապիրն առնելուն պէս, դառնանում է իր խոստման եւ նրա հնազանդ կամակատարն է հանդիսանում: Շմաւոնին եւ ընկերներին կապած, ձիերի վրայ են նստեցնում եւ տանում Խարբերդ: Այստեղ մի ստ ժամանակ բանտարկուած պահելուց յետոյ, Շմաւոնին, որպէս օտարահպատակի, ուժեղ պահակախմբով ուղարկում են Պոլիս:

* * *

Շմաւոնի ձերբակալման լուրը կայծակի արագութեամբ տարածւում է ամբողջ Փոքր Հայքում եւ չատ ծանր տպաւորութիւն Թողնում ամէն տեղ: Սեբաստիայում մինչ են յղանում փախցնել Շմաւոնին, Պոլիս տանելու ժամանակ: Պատրաստւում է մի լաւ խումբ, որ ընչում է այն կէրճը, որտեղից պիտի փախցնէին, այդ մասին տեղեկացնում են Շմաւոնին: Սակայն, խումբը իր հաչիւների մէջ սխալւում է: Շմաւոնին կէրճից անց են կացնում աւելի վաղ, քան նեղմտրել էին փախցնողները: Այդ ու ամենայնիւ Շմաւոնը Պոլիս չէ հասնում, նա փախչում է Սամսոնում, առանց որեւէ օգնութեան

Խարբերդից ճանապարհուելու հէնց առաջին օրից, Շմաւոնը ամէն կերպ աչխատում է չահել իրեն ուղեկցող պահակախմբի գլխաւորի բարեկամութիւնն ու վստահութիւնը: Առաջին անգամ Պոլիս գնացող այդ գաւառացի սպային նա համոզում է, Թէ Պոլսի պարեկական գնդապետ Օհաննէս Խանի քրոջ որդին է ինքը, որին մի քանի տարիէ ինչ չէ տեսել եւ որ նա չափազանց ուրախ պիտի լինի իրեն տեսնելով ու անպայման լաւ նուէր պիտի տայ իրեն ուղեկցող սպային: Շմաւոնը համոզում ու հաստատացնում է նոյնիսկ, որ ինքը միանգամայն

անմեղ տեղն է ձերբակալուած, որ Վալի Փաշան մեծ թիւրիմացութեան մէջ է եւ որ ինքը Պոլիս հասնելուն պէս ոչ միայն ազատ պիտի արձակուի, այլեւ Օհաննէս Խանի միջոցով անպատճառ պաշտօնանկ պիտի անել տայ այդ վալին։

Միեւնոյն ժամանակ Շմաւոնը խոստանում է Թուրք ապային՝ Պոլսում թատրոններ տանել, պատմելով, թատրոն չտեսած Թուրքին, թէ ինչպէս թատրոնում կիսամերկ կանայք են պարում, թռչկոտում եւայլն։

Այս պատմութիւններից ապայի բերնի ջուրը վազում է եւ նա այն աստիճան հաւատում ու վստահում է Շմաւոնին, որ Սեբաստիա հասնելով, պահակախմբի կիսից աւելին վերադարձնում է Խարբերդ, որպէս աւելորդ բազմութիւն։ Մինչ Սամսոն հասնելը պահակախմբում մնում է 5—6 հոգի։

Սամսոնում իջեւանում են մի խանի (իջեւան) մէջ եւ ապա ամբողջ խմբով, Շմաւոնն էլ հետները, գնում են ծովափ պրօնելու։ Շմաւոնը խմբին հրաւիրում է արձարան եւ թոլոբին արբեցնում է մաստիկայով։

Տրամադրութիւնը բարձրացած ապան Թոյլատրում է իր մարդկանց գնալ պրօնելու ուր որ կ'ուզեն։ Շմաւոնին հսկելու համար մնում են երկու հոգի միայն, որոնց հետ Շմաւոնը դառնում է խանը։ Այդտեղ գեներից ոչ շատ բարձր ու երկար պատշգամի վրայ, Շմաւոնը յետ ու յառաջ քալելով, սկսում է որոճալ իր վախուստը։ Պահակներից մէկը նարկիլէ է պատրաստում Շմաւոնի համար։ Շմաւոնը հանջում եւ պատշգամի հեռաւոր ծայրում, անվտանգ նստած, սկսում է ծխել, իսկ միւսը եւ մնացորդ պահակները իր նամպուն է սկսում մրմնջալ։ Այդ միջոցին մի փոքրիկ տղայ պատշգամին մօտենալով, հարցնում է Շմաւոնին.

— Դու Շմաւո՞ն ես։

— Այո՛, ի՞նչ կայ,— պատասխանում է Շմաւոնը։

— Հապա ինչո՞ւ չես փախչում,— ասում է տղան։

«Ես արդէն վճռել ու հէնց էլ պատրաստւում էի թռչել պատշգամից,— պատմում էր մեզ Կաֆեանը Ամէնքում, բայց այդ երեխայի հարցումը մի ուժանճին դերբնական ուժ ներշնչեց ինձ եւ ես մի թռիչքով ինձ դպացի փողոցում։»

Կաֆեանը Սեբաստիա գնալիս՝ Սամսոն եղել էր մի քանի օր, այնպէս որ ծանօթ էր քաղաքին, փողոցներին։ Իսկ որպէս Շմաւոն այդտեղ ունէր բաւական բարեկամներ ու երկրպագուներ։ Ուստի է հանւում Սամսոնի ամբողջ ոստիկանութիւնը, խուզարկւում են բազմաթիւ տներ, մինչեւ իսկ այն տունը, ուր պահուած է լինում Շմաւոնը, բայց եւ այնպէս անկարող են լինում գտնել եւ ձեռք ձգել Շմաւոնին։

Մի առաւտեան Սամսոնում պահուելուց յետոյ, Շմաւոն անցնում է Մարզուան եւ մի ամբողջ տարի այնտեղ գործում, թէեւ թաղնուած վիճակի մէջ, բայց ոչ պակաս եռանդով, քան Ակարկիւրում եղած ժամանակ։

Ա. ՓԷՋԵԱՆ

ԹԻՐԱՅՐ

(ԸՆԿ. ԲԱՐՈՒՆԱԿ ԱՅՎԱԶԵԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ ԵՈԶՂԱՏԻ ՀՆԶԱԿԵԱՆ ԿԵԱՆՔԷՆ)

Արեւելքէն ծագող արեւը, եւ անոր հայ ապրին բերած բախտը, տեսնող ծերունիներէն մին է Բարունակ Այվազեան, որ Սիմէոնեան պողպատէ հաւատքով, պայքարէ, յոյսէ եւ համբերութեան 72 տարիներ բոլորած ու ցկին սրբազան տեսիլքը, այսօրուան ազատ ու անդաստակարգ հայրենիքը ողջագուրելէ եաք, այժմ՝ կալացի չքեղ մէկ թաղը քաշուած պարտքը կատարող մարդու ներքին գոհունակութեան ու երջանկութեան հոգեպարար թովանքը կ'ապրի:

Գործէ ու հասարակական կեանքէ հեռու, բայց միշտ հոգիով անոնց հետ, անոնցմով հետաքրքիր ու խանդավառ, ու մոգական կախարդող հաւատքէ մը ներշնչուած՝ դեռ աւելին ու կատարեալը տեսնելու ձգտումն ունի ան: Այդ խնամն ունի իր բերնէն անպակաս եղող «Լո՛յս, աւելի լոյս» մեծ բանաստեղծին՝ կէտքէկէ յաղթական բացատանչութիւնը, ինչ որ դարմանքով լսած եմ իրմէ, ամէն անգամ որ այցելած եմ իրեն:

Զայն ինձ ներկայացուցած էին, պաշտօնեայ, անզանազան եւ վաճառական իր անցեալով, չէի ապաքեր որ ան, համամարդկային մեծ խոհալին ցուիրուած հաւատաւոր մը կրնար ըլլալ, առոր համար ալ վարանումով էր որ բացատրութիւն ուզեցի:

«Ընկե՛ր, մեր մօտաւոր ու հեռաւոր ցպատակիները մէկ անգամէն իրականացաւ, ա՛լ աւելին ի՞նչ է ձեր ուզածը», կը հարցնեմ: Ժպիտը, որ այդ արի ծերունիին աչքերէն մշտապէս կը ցնցուղէ, հասկցուց նահապետի պատկառելի իր դէմքին ի վար, իսկոյն ծիծաղի կը փոխուի, կարծես պիս կը հեգնէ: Ու շըտկելով իր թիկնոցին մէջ, շեշտակի ու առողջ նայուածքներով ինձ կը պատասխանէ:

— Ընկե՛ր, մենք ժխրայրներու, Մուրատներու, Փարամազներու եւ Սապահներու պատկան դպրոցին աշակերտած, եւ Հնչակեան դպրախոհրդանութեան ամրակուռ տալին վրայ կոանուած, անդրանիկ սերունդը, Մայր կուսակցութեան չէնքին հիմքերն ենք: Այդ դիտակցութիւնով ու հանդամանքով է որ կը յայտնեմ, թէ մեր նպատակն ու տեսիլքը, չի սահմանափակուիր մեր գեղով: Ան մասնիկն է գանգուածին, որուն մէջ միլիոնաւոր ժողովուրդ դեռ կը տառապի, եւ կաթիլ առ կաթիլ կը մահանայ: Մեզի ազնց սուգն ու վիշտը ունի մի սրտին վրայ, եւ ատոր համար է որ կը բաղձամ, «Արեւելքէն ծագող այդ լոյսին ծաւալման ու հսկայացման, որպէս զի նոյն համերաշխութեամբ ալ, կեանքը համակայ, եւ երջանկութիւնը համամարդկային դառնայ»:

Հնչակեան դպրախոհրդանութեան դըպրոցին, եւ անոր մեծ ջահակիրներուն անունով խօսող հաւատաւոր այդ ընկերոջ առջեւ դիտահակ եւ հետզհետէ, չկրցի ո՛չեէ բառ արտասանել, աներեւարար պինքը չհամակնալուս, կամ չըմբռնելուս համար անոր «Լո՛յս, աւելի լոյս» բացատրանչութեան խնամը: Այդ օրէն սկսեալ արտակարգ պատկառանքով է որ կը նայիմ տարիքով, գործով ու դպրախոհրդով վեհերան այդ ընկերոջ, ու այդ տպաւորութիւնս էր որ պիս քշեց Պուքրէշէն Կալաց, պատասխանելով

իր հրաւէրին, իր յուշերը գրի առնելու եւ կոթսատէ փրկելու գործին օգնելու համար:

* * *

Եողզատ, կ'ակամ ընկերը, Հնչակեան սըրբազան գաղափարին ու գործին, մարտնչումի բեղուն ու անաւիկ ոսաոաններէն մին եղած է:

1891-ին, Թրքական բիրտ բռունցքին տակ տուայտող Եողզատ, ընդառաջելով Մարզուանէն եկած կոչի մը, Յորէնեան վարժարանի տեսուչ ընկ. Միսաք Քէչէճեանի նախաձեռնութեամբ հիմնարկեց ազգային դպրոցը, որ 1892-ին կը վերհիմնէ Եողզատի Հնչակեան առաջին մասնաճիւղը, վարչութեան գլուխ բերելով, Բարունակ Այնազեան, Նազարէթ Տէրտէրեան, Օննիկ Աճէմեան, եւ Ղազարոս Ճէզայիրլեան ընկերները:

Անդրանիկ այս վարչութիւնը, իր թիկունքին կ'ունենայ կանանց բաժինը, գլխաւորութեամբ Յոյն վաճառականի մը հայուհի կնոջ

ԺԻՐԱՅՐ

ԺԻՐԱՅՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Ժի՛ր այր, Ժիրայր, Հայ նահատակ, հերոսդ մեծ վեհապանծ,
Ազգիդ մատաղ դուն զոհուեցար, փառքի, պատուի անձնախանձ:
Կախաղանը դիտեցիր դուն մեծ հանոյքով ու անցար,
Դահիճներդ ըսին անշուշտ, Հայ մըն էր որ անցար:
Հայրենիքի սէրը սրտիդ՝ առիւծի ուժն էր տրուած,
Երկինքի մէջ Հեզ ծափեցին դիւցազներն ու Աստուած:
Հանգիստ շիրմիդ, ոսկորներուդ, հանգիստ հողիդ խնկաւէտ՝
Սուրբ յիշատակդ անմահ կ'ապրի, թունդ պաշտումով մը յաւէտ:

Մ. ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ

թիւնով, կը հիմնէ Հնչակեան առաջին մասնաճիւղը, որ հարիւ տարուան մը կեանքով, կը գրուի: Հայց Գաղատիոյ ենթակայ բարբարոս այդ շրջանին մէջ ապրող 20,000 հայութիւնը, կարելի չէր, անոէր ու անպաշտպան ձգել վանատալ կրքին ու նախապաշարմունքին առջեւ, որոնք այնքան սանձարձակ կը գործէին, անտեսապէս, մշակոյթով ու քիւով զերազանցող մերայնոց մէջ:

Եողզատի հայոց ինքնապաշտպանութեան եւ ապատպինման, ինչպէս եւ Հնչակեան դա-

տիկ. Լուսիայի, որ կազմակերպութեան նիւթական ամէն կարիքներուն կը հասնի, առեղծելով հատոյթի նորանոր միջոցներ:

Ժիրայր կը կազմակերպէ նաեւ Եողզատի շրջակայ հայաբնակ 36 գիւղերը, եւ ինք իր հայդուկներով կը հատատուի Զօմագտաղի լեռան անտառիկ գիրքերուն մէջ՝ Փէօրէնիկ գիւղը:

Ան՝ իր բնակութիւնը կը հաստատէ նոյն գիւղի միակ այլազգի Ալէվի Ապտուլլահի տունը, որ յետոյ՝ զայն եւս Հնչակեան մկրտելով տարիներով իբր տեղեկանդակ կը գործածէ:

Նեղ օրերուն, ժխրայրին եւ իր խումբին ապաստան տուած է նաեւ, այդ շրջանի Ալէվիներու պետը Եէյխ Հաճի Պէկթաշ, իր անձնուրնմխելի ապարանքն ու կալուածները տրամադրելով ու հիւրասիրելով դանոնք:

Իբր հետեւանք կազմակերպուած ոյժերու ապղեցութեան, պահ մը խաղաղութիւն կը հաստատուի մոլեռանդութեան այդ դժոխքին մէջ: Հայ դիւղացին յոյսի օրեր կ'ունենայ ու կը նուիրուի իր աշխատանքին, եւ սակայն շատ երկար չտեւեր: Թալանող՝ ձրիակեր խուժանը, հայու ձեռքով ստեղծուած այդ արդիլող անդորրութեան չհանդուրժեր: Նոր թափով նոր ոճիրներ կը վերսկսին, որոնցմէ ամենէն ուշագրաւը կը դառնայ, յայտնի գործիչ Տոքթ. Տիգրան Սիւնիի աներոջ, Մխիթեանի Պետրոսի խեղդամահ սպանութիւնը:

Տոքթ. Սիւնի յեղափոխականի իր բոլոր հմտութիւնով ու կորովով, կը փորձէ իր բողքը հասցնել մինչեւ բարձրագոյն շրջաններու, նոյն իսկ օտարներու ուշադրութեան, բայց իր բոլոր փորձերը անհետեւանք կը մնան, եւ ոճրագործները ապատ կը ձգուին: Հետեւաբար չատ երթալէն, հայ ժողովուրդը իր կեանքին ու ինչքին պաշտպանութիւնը, դարձեալ կը վստահի յեղափոխականներուն, իր ուշն ու ակնարկը դարձնելով անոնց ու մանաւանդ «Մօրուք»ին...:

Սարսափի շրջանին, ծածկելու համար ժխրայրի հետքը, հայ ժողովուրդը «Մօրուք» անունը կուտար անոր, եւ այս անունը տարածուեցաւ ու դարձաւ ժողովրդական նոյնիսկ թուրքերուն մէջ, որոնք յետոյ արբանդրծեցին անձն ու անունը, ուխտաւորելի վերածելով անոր գերեզմանը «Մօրուքըն պիյարկթի» անուանելով:

Ան՝ վտանգուած հայութեան երեսն ուղղուած ակնարկներուն խանդակաթ գորովով պատասխանեց, իջնելով հրապարակ, եւ իր չարժումներուն առիթած սարսափովը չմեծնելով վերէն, պետութենէն սկսեալ, մինչեւ վարը, հասարակ դիւղացին:

«Մէկի դէմ մէկ», այս եղաւ իր առաջին նշանաբանը, ապդարարելով կրկնապատկել այդ փոխադարձութիւնը, եթէ չարուեստկուէր ոճիրը:

Ոստիկանութիւն եւ պաշտօնէութիւն չուտրած էին, ուր որ կը խուժէին ժխրայրը բռնելու յոյսով, ան կ'երեւէր հակառակ ուղղութեան մը վրայ: «Ճին» — Սատանա» կ'անուանէին պան, եւ այնպէս կը հաւատային թէ, ոդիներու պաշտպանութիւնը կը վայելէր ան:

Ճարահատ, ոստիկանութիւնը, իր ներդաւերուն կ'ապաւինի: Մասնիչ մը, Ղազար Աբրիկեան, հետեւելով ժխրայրի չարժումներուն, օրը օրին դանոնք կը տեղեկացնէ կառավարութեան:

Մասնաճիւղը կ'որոշէ ակրոբի ենթարկել Ղազարը, բայց ժխրայր՝ «ոչ մէկ քայլ» կը հրամայէ, ու կը կարդացէ անձամբ տեսնուիլ մասնիչին հետ:

Սարսափին պղբիւրին մօտ, Պարսամեանի տան մէջ դէմ առ դէմ կուգան երկուքը: Երկու ժամ տեւող խոսովանութիւն եւ քարոզ, բառական կ'ըլլան մեզաւորը արդարի, եւ դայլը գառնուկի վերածելու: Կատակցական մկրտութեան արարողութիւն մը ժխրայրի կնքահայրութեամբ, եւ ահա Մասնիչ Ղազար կատակցական ու յեղափոխական ուխտած մը գառնալով, դուրս կ'ելնէ:

Ժխրայրի՝ հոգիներու տիրելու ներքաշուանց ապղեցութիւնը հրաշալի արդիւնքներ կուտայ: Սա՝ այլեւս թուրքերու գաղտնիքներուն լրտեսն է, եւ տարիներով տրամադրուղը իր վայելած վստահութեամբ, գոլէն իր առեւտրական բեռներով, վոխադրելով կատմակերպութեան դէնքերն ու ռազմանիւթը:

Բայց այս անդամ ալ, նոր եւ աւելի կատաղի անհաւատալի մըն է որ կը բռնկի:

Մադար օղլու դիւղէն կիրակոս, որ իր դառնանի նեռը կ'ուղղէ կազմակերպութեան արբոլն, ձեռնարկելով ժխրայրը ողջ կամ մեռած, բռնելու եւ կառավարութեան յանձնելու գործին:

Այս երկրորդը, առաջինին հետ բաղդատել կարելի չէր: Ժխրայր հոգերանի իր դաստղութիւնը, այդ երկուքը իրենց դաստիարակութեան եւ բարոյական արժէքով դէմ առ դէմ դրաւ, եւ այս վերջինը գոնաւ անուղղայ ու սարսափելի: Վճիռը տրուած էր:

Մուշեղ՝ ժխրայրի հաւատարիմներէն առի գինուոր մը, կիրակոսը զգեստելու պաշտօ-

նով կը հանի Մարար օղու դիւղը, եւ իրր թուրք մօտենալով դաւաճանին, դէն կը խոստովանցնէ, անոր իր գործակցութիւնը խոստանալով, եւ այսպիսով կիրակոսի ինքնութիւնը առուգելէ ետք, իր խակ այղիին մէջ գետին կը մոխ այդ դրուելի «հայ»ածինը:

Մուշեղ ձերբակալուած է սակայն, եւ շղթայակապ կը փոխադրուի Եողղատ:

Ժիրայր, իր հաւատարիմին հետքին վրայ է, ու կը վճռէ գետ Եողղատ չհասած հասնիլ ու ազատել զայն:

Ինճիրլի դիւղը, ուր դիշերած էր Մուշեղը փոխադրող պահակախումբը, կէս դիշերին արդէն կը պաշարուի, եւ հայդուկներուն սաստիկ կրակին տակ, ժամուան մը դիմադրութենէ ետք, թիւով գերազանց պահակախումբը կը փախի, Մուշեղն ու դիւղը ձգելով Ժիրայրին:

«Մօտուք»ին անձին անխոցելի ըլլալու եւ ոգինեբու պաշտպանութեան առասպելը, հոս ալ իր գերը կը կատարէ: Կուռ ամենատաք մէկ վայրկեանին, պահակ սանձատեալ մը վախէն խելագարած, Մօտո՛ւբը... Մօտո՛ւբը... կը պոռայ, եւ ամպերուն մէջէն հրեղէն կատեթով մեր վրայ կուգայ, կը գատանցէ: Ու այս ապատմիչը կը մղէ խայտառակ փախուստի մը:

Հերոսական անհատասը, բայց կատարի այս կռիւին ու յաղթանակին մէջ, անգամ մը եւս կը հաստատուի մեծ ճշմարտութիւն մը· «Կռիւը գինուորին բարձր հոգիովը կը շահուի, գէնքը մէջտեղ մրն է մնայն»:

Ժիրայր, իր գինուորներուն հոգեկան այս բարձր ձերբերէն ու ստրուած յաղթանակէն հպարտ, ժայռի մը վրայ բարձրացած՝ լուանի արծաթ լոյսին տակ, դաշտն ի վար խելասատան փախող հարբերներով ժանտարմերին ցոյց տալով անոնց, հրապորր ու խրախուսիչ ձառ մը կը խօսի, փառաբանելով անոնց քաջութիւնն ու նուիրումը, ու այդ դիշերն իսկ Մուշեղն եւս մհասին, կը բարձրանան Թորոս լեռան բարձունքները:

Պաշտօնական քննութիւններ, ատենադրկումներ ու պաշտօնանկութիւններ, իրարու կը յաջորդեն պետական չրջանակի մէջ, պարտկը կեղու համար եղածը, տանեակ մը հայդուկի դէմ, հարբերաւոր ատիկաններու եւ խուժադէմ, հարբերաւոր ատիկաններու եւ խուժանին կրած այս պարտութիւնը, պետութեան հեղինակութիւնը խախտած եւ Աստուած ընտիր վեհապետին հոգին պայրացուցած էր:

«Զօրեղ եւ այժմին հարուածով մը, յանդուգն այդ փէտայիին գլուխը», նշանարանեցին ամէն կողմէ եկող բարձրաստիճան հրամանները...:

Պաշարման վիճակի յայտարարութիւն, որուն յաջորդեց 1000-նոց գինուորական այժմ մը յատկացումը, հալածելու եւ բռնելու համար յեղափոխականները, կործանելու եւ վրէժ լուծելու համար հայ գիւղերէն:

Ագատոլի մօտ, Գարաչայ գիւղի հայերը կուտան առաջին գոհերը: Հոն՝ անդի ունեցող մանանակի ջարդ մը, թալան եւ բռնաբարում, պատճառ կը դառնան որ ճարահատ մնացող հայ գիւղացւոյն համբերութեան բաժակը լեղի, եւ ահա՛ բնդհանուր ընդվզումի մը նշանները կ'երեւին:

Ժողովուրդը, խօլտար կը դիմէ քաղաք, բողոքի բնդհանուր ցոյցի համար:

Եողղատի եկեղեցին, դպրոցներն ու հանրային վայրերը, լիքն են բողոքող գիւղացի ու քաղաքացի հայերով:

Մինչեւ այդ՝ գառնուկներու պէս խրնոց վիրը եաթաղանին երկարող հեզ ու խոնարհ ստրուկներու՝ յեղակարծ այս ցցուածքը, կը չուարեցնէ պետութիւնը, օտար էլչամուութիւններու վախը ներշնչելով, եւ որպէսզի այդպիսի բարդութիւն չառնչուի, անդի կ'ունենան ատ երեւոյթ քննութիւններ: Այդ քննութիւնները կատարելու պաշտօն ունեցող հրամանատար Տուբսան պէյ, կը ձեծուի ու կը խոշտանգուի, որուն հետեւանքով բնդհանուր ցարդի վախն է որ կը ցցուի: Բայց երբ կը հաստատուի Տուբսան պէյի կատարած առեւանգումներն ու չարիքը Գարաչայ գիւղին մէջ, ի դերեւ կ'երթայ Տուբսան պէյի ջարդի մտադրութիւնը, բայց վերջն եկած հրամաններուն հակառակ ան՝ խուժանին եռեւ կեցած, կը յարձակի հայոց թաղերուն վրայ: Երկու կողմէն կրակ կը տեղայ, երկու օր ու դիշեր: Հայերը ոեւէ կորուստ չեն ունենար, իսկ թուրքերը երկու մեռեալ ու բազմաթիւ վիրաւորներ կը ձգեն: Այս անգամ ալ կը պարտուին թուրքերը, եւ կռիւը վերջ կը գտնէ հայերու մէկ խազովը:

Եկեղեցւոյ պարիսպներուն վրայէն կուտով մարտիկներ, «ո՛ւմբ... ո՛ւմբ»... կը պոռան: «Ռումբ» բառը, բաւական կը դառնայ խուժանը լեզուապատառ հանելու եւ փախցնելու համար:

Կուսակալ Ապէտին պէյ, Գաղատիայէն Եոզղատ ժամանելով, վերջ կը տրուի յարձակումներուն, եւ կը կարմուին հայերու եւ Թուրքերու կողմէ յանձնախումբեր՝ ժողովուրդը հանդարտեցնելու եւ բնականոն վիճակին վերադարձնելու մտքով:

Կ'որոշուի, 1· կարօտ ժողովուրդին օգնել: 2· Եկեղեցին, դպրոցը եւ չուկան մէջտեղ մը փակ պահել: 3· Տեղեկագիրներ ղրկել Պոլիս:

Յանձնախումբի դիմումներուն վրայ, Պոլսէն եւս մասնաւոր Քննիչ Յանձնախումբ մը կուգայ, նախագահ ունենալով Հիւսէյին Հիլմի փաշան(*) — յետոյ Սուլթան 1908–ի Ջարդին առնն մեծ եղարդոս: Այս յանձնախումբը երկուսուկէս լսելէ եւս, կը բաժնուի երկուքի: Հիւսէյին Հիլմի փաշա, հայոց անմեղութիւնը հռչակելով կը հրաժարի եւ կը մեկնի Պոլիս, իսկ մնացեալները, Թուրքերը արդարացնելով հայահալած նոր չարժումի մը կը լծուին:

850 հայ մասնաւորական, առեւտրական եւ աչքի ընկողներ կը ընտրուին բանտ, ուր ամիսներ տեւող չարչարանքներու եւ զրկանքներու տակ կը մահապին, սկիզբ համաճպրակին պոռտալով չաուերը, մինչեւ որ «Ուրբաթի»ի նշանաւոր դէպքէն ու Ջարդէն ետք Ժիլտայլի պատին կը կցուի նաեւ մահոց ալ դատավարութիւնը:

Եոզղատի հայութեան համար սուգի, տառապանքի եւ յիշատակութեան անմոռանալի օր մըն է 1894–ի դարնան հանդիպող այդ «Սեւ Ուրբաթ»ի օրը: Այդ օրն էր որ Պոլսէն եկած քննիչ յանձնախումբին քթին առջեւ, Ուրբաթի արօթքէն ետք, Թուրք ջարդարար խուժանը, կառավարութեան յայտարար նշաններով, ինկան անպաշտպան հայոց Թաղերուն վրայ, կոտորելով, ջարդելով ու Թալանելով բանտին մէջ առնչուող այրերուն, տունը ձգուած ծերունի ծնողներն ու անմեղ զաւակները: Այդ կատաղութեան բազմաթիւ անմեղներ զոհ գացին, ուր թևերնս ալ ազէտը վերջնական ու անդարմանելի ըլլար, եթէ երբէք, բնութիւնը իր հնձնոտ մէկ ցոյցով, օդնութեան չհասնէր: Աւտակարգ եւ աւերող մեծ փոթորիկ մը, ամբողջ քաղաքը փոշիներու մէջ կը թաղէ, հիմնայատակ ապականելով հին տուներն ու աչտարակները: Եւ ահա՛, Աստուածապետական կրօնին սիրած ու ապուշ մոլեռանդութիւնը՝ ցնցուղցաւ ու կրծուելցաւ իր պատեանին մէջ, եղածը պատուհաս նկատելով:

Բայց այդ օրէն ետք, հալածանքը հայերուն դէմ քրօնիկ հանդամանք մը կ'առնայ, ու սրտիկող վտանգ ու մէջամտութիւն ապարդիւն կը դառնան:

Մեծ յեղափոխականին ուշադրութիւննէն չի վրիպիր այս բանը: Ահա՛ լեռան անառիկ կոթողին վրայ դիշերնելով անքուն, ժողովուրդին վրայ դիշերնելով անքուն, ժողովուրդին վիշտն ու ցաւը կ'ողբայ, կը խորհի ցընցող դէպք մը յառաջացնելէ ետք, յանձնուիլ պատարանին, եւ հոն իր խօսքերով հանրային կարծիքը յեղաշրջելու եւ յեղափոխելու փորձն ընել:

«Իմ պահուելովս դուէկ բարիք մը ծնի ատենախօս այս ժողովուրդին» կը խորհի ան, ու այս մտքով կը պատրաստէ ծրագիր մը: Իր պատրաստութիւնները լրացուցած՝ կը քաշուի «Զօմագ տաղի» լեռներուն մէջ, պատուիրելով հայ պետացիներուն «առաջին արշաւախումբին իսկ, ցոյց տալ իր տեղը»: Ու այդպէս ալ կը պատահի: 1500 կռուող Թուրք ոյժեր կը պատրաստեն «Զօմագտաղի»-լեռը, եւ կռուի կը բռնուին Ժիլտայլի խումբին հետ:

Գիշեր ու ցերեկ տեւող կատաղի կռիւէ մը ետք, երբ արդէն թշնամիին մեծ կորուստ պատճառած էին, Ժիլտայլ կը խորհի պիշերուան մութին մէջ կոխել պաշարման շրջան, եւ իջնել դաշտ, անգամ մըն ալ բաց դաշտի վրայ ցոյց տալու համար իր ոյժերը: Յաջորդ առաւօտ արդէն ան անցած էր Թէրթիլի պետի շրջանը, պիրք բռնելով դամերուն մէջ:

Հոն եւս տեղի կ'ունենայ նմանը քիչ անդամ տեսնուած հերոսամարտ մը, որուն ընթացքին Թուրք պինուորականութիւնը կ'առիթ ունի հիացումի խօսքեր ուղղել եւ բանագնացի մը միջոցաւ յայտնել որ իննայէ պինուորին եւ

(*) Այս փաշան էր որ դարձեալ Ատանայի Իթտիհատեան ջարդի ատեն եպարգոսի իր ատրոհին վրայէն պաշտօնապէս հայոց անմեղութիւնը հռչակեց:

յանձնուի, ապաւինելով օրէնքին:

Թիւրայր, որ հաչուբաժ քայլերով կ'ընթանար եւ կը տեսնէր իր ոգեմանիւթին ապառումը, կ'ընդունի բանագնացին առաջարկը, պայմանաւ սակայն, որ ինք յանձնուի Զէրքէզ Պէքիր պէյի: Ընդունուած էր իր այդ պայմանը: Տարիներով հազարաւոր այժեր զրաղեցնող ու ապառող լեռնաբդին, ժողովուրդներու ապառութեան, հաւատարութեան ու եղբայրութեան դաղափարական քարոզիչը, վար դրած իր դէնքերը, կը դիմէ դառարան, այս անդամ ալ դէնքին տեղ արդարութեան եւ բոզոքի խօսքերը հնչեցնելու համար: Տարաբախտ մտաւորականն ու մարտիկը իր այս քայլով կը խարո՞ւի ...: Ան՝ կը հաւատար թէ իր անձին զոհարերումով՝ մեծ գործին, ապառող, հարատեւող եւ չարդուող իր ցեղին, եւ հիւծող ու չահագործուող Թուրքիոյ ժողովուրդներուն, ապառապրութեան արբաղան դառին տուրքն էր որ պիտի վճարէր, բայց մխիթարն առնն կը յուսար թէ իր արիւնն ու խօսքերը պիտի ցնցէին ու արթնցնէին Թուրքիոյ ժողովուրդները, թէ դիտակցութեան սերմերն էր որ կը ցանէր անոնց մէջ, որոնք մօտաւոր ապագայի մը մէջ սթափած ու ձեռք ձեռքի տուած՝ ժողովուրդներուն երջանկարեր լուսաչող ապագան պիտի ողջունէին: Պիտի ներուի՞ մեզ լսել ու կրկնել թէ, կը սխալէր իր այդ հաւատքին ու մտածման մէջ, կամ չէր ճանչցած Թուրք ցեղը, Թուրքիոյ բազկացուցիչ ցեղերուն մէջ, որ տիրողն էր, որ ան ընդունակ չէր զաղափարականին, բարձրին ու վսեմին, մինչ որ մարդուն վայել էր ...:

Բայց Թիւրայրի դառոզութիւնն ու հաւատքը ուրիշ հիմունքներ ունէին: Ան՝ ճանչցած էր Թուրք ցեղը, դիտէր անոնց բոլոր սխտանիչները, բայց կը հաւատար նաեւ թէ տառապող փոքրամասնութիւններ իր ցեղին առաջնորդութիւնով, եթէ դիտակցութեան գային, Թուրք ցեղը կրնային չէզոքացնել եւ առնելով անոնց ձեռքէն տիրապետութեան սուրը, Թուրքը հլու, աշխատող եւ հողին կապուող ընդունակ տարր մը կրնար դառնալ: Ահա՛ թէ ինչո՞ւ ան ընդվզեցաւ ցեղերու անունով, կուռեցաւ մեայն, մէկին, Թուրքին դէմ, եւ մեռաւ դիտակից մահով մը, իր սուրբ նպատակները վը ապագային ուղղուած:

Ու Թիւրայր յանձնուեցաւ, եւ հազարաւոր սուիններու պաշտպանութեան տակ, տարուեցաւ Աբտակարդ Դառարանին առջեւ:

Կը խայտար ամբողջ բռնակալութիւնը, կարմիր դահիճն, մինչեւ յետին ժանտարմրին: Ան հակայատեսիլ թափօրով մը կ'առաջնորդուէր քաղաքէ քաղաք, որոնց մուտքին վրայ արքայական ընդունելութեան մը չքացոյցն էր որ կարծես տեղի կ'ունենար: Հազարաւոր հեծեալ պինուորներ, ձիուն վրայ չղթայուած, վարտիս ու ջղուս մարդ մը կը տանէին՝ հետն ալ տանելիք մը հետեւորդ: Հետաքրքրական ի՞նչ բան, որուերը վեր հանող ի՞նչ ձգողականութիւն էր այդ ափ մը մարդուն մէջ, որ ամէն քաղաքի առջեւ ամբոխը իրեն կը քաշէր ...: Պատասխանը մենք չէ որ պիտի տանք, Թուրք ժողովուրդին պէտք է հարցնել: Ու եթէ ան ըլար խոչոր ցեղը, անշուշտ է որ պատմութիւնը օր մը պիտի դնէր անոր առջեւ այդ հարցումը:

Ամէնուն վսասի նախապահութեան տակ դումարուող Աբտակարդ Պատերազմական Ատեանը, Եողդատի մէջ, կը դատէ զայն, հազար ու մէկ վորձերով անոր բերնէն խոստովանութիւններ կորդելու, կուսակցական մարդոց անուններ առնելու, եւ անոր նպատակին մէջ՝ հայկական անկախութեան մը ձգտումը դնել տալու համար:

Թիւրայր սակայն, անխոցելի ու անդրդուելի՝ «Ե՛ս եմ յեղափոխականը, ե՛ս»... կը դոչէ, «իսկ իմ ընկերներս եւ կազմակերպութեանս անդամ, այս երկրին տառապող, շահագործուող, կեղեխուող ու չարդուող ժողովուրդն է՝ հայը, Թուրքը, Քիւրտը, չերքէզը եւ դեռ ասկէնքը»... կը պատասխանէ ...:

Կը կատղի նախապահ վսասն, կը դոդան իրենց կրքէն դառարանի անդամները: Բայց իրենց լեզուն իրենց ակռաներուն տակ աքցանուած, դառապարտուած էին մոիկ ընելու զայն: Կաշառող խոստումներ կը չռայլէ վսասն: Թիւրայր կը ծիծաղի ու կը հեգնէ, եւ իր ծակող նայուածքները անոր ուղղած.— «Փաշա՛», կը դոռայ, «իմ ընդվզումս եւ շարժումս հէնց ձեզի պէսներուն դէմ է, ու դեռ կաշառող խօսքեր կ'ընէք»: Ու մի առ մի կը Թուէ իր

դէմը եղող նախագահին, իր պաշտօնավարութեան չրջանին մէջ ըրած կեղեքումները, թէ՝ ի՞նչպէս ան աւազակներու հետ կը գործակցէր, անոնց հետ կողոպուտները բաժնելու պայմանաւ, թէ ի՞նչպէս կաշառակեր ու բռնակալ պաշտօնեաներու արարքներուն աչք կը գոցէր, իր կարգին ինքն ալ կեղեքելով իր ստորադասները, եւ դեռ ինչե՛ր ու ինչե՛ր...:: Կը սառանէն գինքը, կը հրմշտկեն հոն տեղւոյն վրայ ու Աւետարին առջեւ, սանձահարելու համար իր ապառաքսութիւնը: Բայց ան դեռ կը շարունակէ խօսիլ· «Փաշա՛, չեմ գիջանիր ձեր առջեւ դատուելու, գիս Պոլիս տարէք, Սուլթանին ներկայութեան, ուր խօսիմ եւ պաշտպանեմ իմ դառս, որ այս երկրին գուլումահար գեղերուն եւ կեղեքուող ու շահագործուող տարրին դատն է»...:

Փրփրած են նախագահն ու անդամները, եւ կարճ խորհրդակցութենէ մը ետք, կ'որոշեն վէրջ դնել դատավարութեան, եւ վճիռ արձակել:

Ժիրայր մահապա՛րտ...: Այս էր որուած վճիռը, որ վաւերացնելու համար հեռագրաւ կը ներկայացուի Կարմիր Սուլթանին:

1894 Մարտ 24–ի գիշերն ու առաւօտը կը դործադրուի մահավճիռը:

Ժիրայրը կ'առաջնորդեն Սահաք Հանէի հրապարակին վրայ անկուած կառափնաաին առջեւ: Ուր՝ վէրջին անգամ ըլլալով կը խօսի, յայտնելով իրը յեղափոխական, որքէն դատախազին ու նպատակին նուիրուած մարդ, որպէս գործը, արդիւնքն ու ապագան, յառակօրէն ու լուսաչող անանոդ տեսարան ու փրլիսափայ, որ կը հաւատար թէ «ժողովուրդները ապրելու համար մեռնիլ գիտցող անդամներու պէտք ունին: Եւ այն ժողովուրդները, որ ծընունդ չեն տար այդպիսիներու, աճումի իմիմուրոյն ու հասարակական կեանքով մեռածներ են:» Ու Ժիրայր՝ այդ գիտակցութիւնով դատնացած ու դիւցազնացած, անվախ, անվրդով ու հպարտ, մահարեր պատանեբուն մէջէն կը նայի իր չուրջը կեցող հազարաւոր բազմութեան, պինուորին ու ժողովուրդին եւ խօսք կ'առնէ.

«Զինուորնե՛ր... Հայրենակիցնե՛ր...

«Բռնակալ ու արիւնաքամ բէժիմի մը տակ, իմ եւ ձեր ցեղին, դարերով կրած տառապանքն ու վիշտը յորդեցաւ, հեղեղեց, ու դեռ իր պայթարի ճամբուն վրայ միւնչեւ յաղթանակ, կատաղի ջրվիժումով պիտի ընթանայ, որպէս զի կարելի ըլլայ տապալել ու փշրել տգիտութեան ու բրտութեան վրայ հիմնուած բռնակալն ու բռնակալութիւնը...:

«Ձեզ չեմ մեղադրեր, երբ այսպէս սուին-ներով պաշարած էք ու կ'ուզէք՝ մահացնել անձ-ը, որուն միակ մեղքը ձեր եւ ձեր զաւակներուն երջանկութեան ու բարօրութեան համար բողոքել, ընդվզիլ ու մահանալ ուզելն է:

«Սրբազան նուիրում մըն է այդ բանը, որուն արժանի ըլլալուս համար հպարտ եմ:

«Հայրենակիցնե՛ր, գիտեմ հայ չի կայ ձեր մէջ, ատոր համար ալ ստիպուած եմ ըսելու թէ՝ անցորդներ կողոպտող եւ բանտէն փախող ոճրագործ մը չեմ, եւ ոչ ալ վարիներու հետ դաշնակցող աւազակ մըն եմ· մի՛ խաբուիք ե-թէ այդ անուններով կը ճանչցուին գիս: Ես Զէյլո-ներու յաջորդներէն եմ: Ես լեռ բարձրացայ եւ ձեզ ամէնէն կեղեքող բռնատիրութեան դէմ բողոքելու, եւ այս ճամբով ձեր մէջ գիտակցութեան սերմերը ցանելու համար:

«Բռնակալն ու անոր լաֆէները, ըմբռնած են մեր բայլերուն իմաստը, եւ ձեր տգիտութեան վհատութենէն կ'ուզեն խեղդել մեզ, կարծելով թէ խեղդած պիտի ըլլան մեր սրբազան գաղափարն ու նպատակը...:

«Երբէ՛ք...: Մեր արեան մէն մի կաթիլը հիւլէներու եւ գաղափարական սերմերու փոխուած, նոր ծիլերու, նոր բողբոջներու պիտի վերածուին, միւնչեւ որ ազատութեան ու երջանիկ կեանքին ուեռաքեր արշալոյսը ծագի ձեզ՝ թուրքը, հայը, բիւրտը եւ ամէնքը, միացուցած, անդասակարգ ու անխտրական կարգերով այս հողերն ու հայրենիքը դրախտի մը վերածելու համար»...:

Լռեց մահապարտը: Երկրաշարժ մը կարծես մօտենալ էր երեն, նեղելով պաշարման չրջանակը: Արտակարգ էր այս չարժումը: Ան՝ դպաց որ պիտի արդիլեն երեն խօսիլ, ուստի վերջաց խօսք մը աւելի ըսել:

«Հայրենակիցնե՛ր»... *գոռաց Ժիրայր:*

Լռեցէ՛ք, որոտաց ձիուն վրայ դէպի երեն արշաւող զոմանտանը:

— «Պիտի խօսիմ… այդ իմ իրաւունքս է», *պոռաց մահապարտը գումանատանին երեսին:*

— *Փոդահարեցէք դինուորնե՛ր,— հրամայեց վաչան, վոգևրու խլացնող ոռնոցին մէջ խեղդելու համար մահապարտ հռետորին աչք բացող, մխոք, հոգի ու սիրտ ծակող խօսքերը:*

Երկրորդ հրաման մը, որ Ակէտին վաչայէն կուգար, գործի լծեց դինուորներն ու դահիճները, որոնց պէտք կը մօտենար մահապարտին, իր ձեռքն երկարելով չուանին:

Ժիրայր ըմբռնած էր սեւ իրականութիւնը: Զուտկց որ մահը իրեն գայ, այլ որչէց, որ ինք երթայ անոր: Վեր ուռու իր ոչ ձեռքը, եւ դայն դնելով դահձապետին կուրծքին հրեց մէկ կողմ:

«Մի՛»… *հրամայեց մահէն չվախցող հրեշտան, ու չարունակեց, «Դուք կարող չէք իմ վրիս ացցնելու մահը, այդ բանը ընելու հաջողութիւնն ունիմ ես», բաւ, ու ցատքեց աքոռին վրայ, բռնեց օղակը, եւ անոր մէջէն վերջին անգամ մըն ալ նայեցաւ ամբոխին ժպիտներ դրկելով անոնց, ու մօտեցուց իր պլխին: Ոտքի մը եւ կէց մը աքոռին… վերջացած էր ամէն բան…:*

Այդ պահուն, մահուան գործիքը, դեռով հազարաւոր այլապիներու աչքին խորանի մը այլակերպուեցաւ: Հրեղէն ցոլքեր սկսան մաղուիլ կառափնատն ի վար, ու այդ լոյսին մէջէն, անոնց ականջին Աստուածայլին ձայն մը լսելի եղաւ.

«Արդա՞ր էր այդ մարդը»…:

Հոգիներու սիրատենող, եւ ոգիներու պաշտպանութիւնը վայելող աստիճը, հատ ալ ինքիրենքը ցոյց տուած էր: Վկաները այլապիներ էին, այլ տեսիլքը անոնց անհատնում աչքերուն էր որ կ'երեւէր: Բռներնիները, բռնակալութեան լաքէները, գարմացած, չշմած ու սահմռկած, գրեթ տուին ամբոխին վրայ, ու ցրուեցին գայն: Բայց անոնց մէջ բոյն դնող հատաքը չկրցին խափանել:

«Արդար էր այդ մարդը»…: *Այս էր իրենց ներսէն եկող վկայութիւնը, որ վկայութիւնն էր տեսիլքին մէջէն եկող երկնային ձայնին:*

Ձիրիք Մէյտանի մէկ անկիւնը, բողոքական հայութեան աստղ երէցին կողմէ թատուող «Մօտուք»ին հոգակոյտը — նոյն իսկ անոր ոսկորներուն, Հնչակեան վարչութեան կողմէ դէղցուելէ ետք — տարիներով ախտաւորիլ վերածուելցաւ, ուր այլապէս ախտաւորներու չարաններ, կ'երթային իրենց մեղքերը քաւելու, բժշկութիւն գտնելու հաւատքով: Անոր դերեզմանին հողն իսկ բժշկութիւն կուտար, իր ոտքը գալու կարողութենէն զուրկ հիւանդներուն: Անշուշտ, հաւատքի գործ էր այդ, բայց կախարդանքը իր խորքին մէջ ունէր չատ խորհրդաւոր ճշմարտութիւն մը.

— «Արդա՞ր էր այդ մարդը»…:

Ընկեր Այնտեան լա՛ծ է. խոհումի ու խորհրդեան մը մէջ, վար կը գնեմ գլխէս, նայելու համար աչեւոր այդ մարդուն, որ կէս դարու Հնչակեան պատմութեան կենդանի վկայի իր բախտաւորութիւնով հմայած էր գիս:

«Պատմութիւնս լրացաւ», կ'ըսէ ան, ու վրձկած, յուզուած՝ արցունքներ կը թաթխէ յուզելով նաեւ մեզ…:

Պուրքէշ

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԸ ՓԱԽՑՆԵԼՈՒ ՓՈՐՁ

(ԸՆԿ· Ռ· ԽԱՆ ԱԶԱՏԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԻՆ)

Հնչակեան կենտրոնում մանրամասն քննութեան առանք, թէ ի՞նչպէս պիտի կարողանանք օգտագործել Խրիմեան Հայրիկին, թէ ինչպէ՞ս եւ ի՞նչ եղանակով ևս պիտի դուրս բերեմ Խրիմեանին Երուսաղէմից, եթէ նա համաձայնութիւն տայ:

Նախ՝ պիտի գնայի Եգիպտոս՝ Ալէքսանդրիա, որտեղ մենք արդէն Հնչակեան մասնաճիւղ ունէինք՝ շնորհիւ Պոլսից այնտեղ փախած մեր ընկեր Գ· Աչըրաչեանի: Սրա միջոցով, ես մի–երկու ճարպիկ, տեղական լեզուներին ու պայմաններին ծանօթ օգնականներ պիտի գըտնէի, որոնք նոյնպէս պիտի գային յետոյ Եաֆֆա կամ Երուսաղէմ, երբ Խրիմեանի համաձայնութիւնը ստացած լինէի:

Ամէն ինչ ծրագրելուց յետոյ, Յուշպուլեանի հետ ճանապարհ ընկանք Մարսէյլ, ուր հասանք Մայիս 1–ին, 1891 թուի վազ առաւօտեան: Բանուորական ծօնի երկրորդ տարին էր: Գլխաւոր փողոցներում մենք աւելի շատ օրօք տեսանք, քան բանուորներ: Ֆրանսական կառավարութիւնը, բանուորական անկարգութիւնների վախից զրպտած, իր ամբողջ զօրաբանակը, թէ ձիաւոր եւ թէ հետեւակ, փողոց էր դուրս բերել: Բանուորները հանդիսաւոր կերպով շրջում էին մայթերի վրայ, իսկ զօրքը փողոցների ամբողջ երկայնութիւնն էր բռնել, նրբանք քայլում էին կողք–կողքի լուռ, անխօս, որպէս երկու սխերիմ թշնամիներ: Մերթ ընդ մերթ բանուորների շարքերից vive l'armée *(կեցցէ զօրքը) ողողակին էր լսում, բայց մարտում էր օդի մէջ բոլորովին անարձագանգ: Ձիաւոր պինուորները իսկ եւ իսկ եղիպտական սֆինքսների տեսքն ունէին:*

Մարսէյլից Պոլիս մեկնող նաւը դուրս էր գալու մի օր առաջ, այնպէս որ նախ Յուշպուլեանին ճանապարհեցի եւ յետոյ մեկայ ինքս Ալէքսանդրիա ուղեւորուելի:

Ալէքսանդրիայում մեկայ մի քանի օր մընացի: Աչըրաչեանի հետ պէտք եղածը կարգադրելուց եւ պայմանաւորուելուց յետոյ, ճանապարհուեցի դէպի Եաֆֆա, իսկ այն տեղից էլ կառքով (երկաթուղին դեռ չէր կառուցուած) Երուսաղէմ: Ոչ մի բան չէի վերցրել հետս. պայուսակս թողել էի Ալէքսանդրիա, իսկ հետս վերցրել էի միայն ամբողջական վերմակ եւ մի փրանսերէն գիրք՝ ճանապարհին կարդալու համար: Բայց ի՜նչ կարդալ, աչքերս անցնում էին տողերի վրայով, անանում էի, որ գրքի երեսը վերջացաւ, բայց ոչինչ չէի հասկացել, ոչինչ չէր մտել գլուխս:

Եաֆֆա հասնելուց յետոյ արդէն գիրքը մի կողմ դրի: Ջննում էի քաղաքը, ծանօթանում նրա ոլոր–մոլոր փողոցներին, դիտում էի նաւահանգստի գիրքը, մի խօսքով հետազօտում էի այն բոլոր պայմանները, որ ինձ անհրաժեշտ էին Խրիմեանին փախցնելու համար:

Ի հարկէ բոլորովին անհրաժեշտութիւն չէր կար, որ անպատճառ Եաֆֆայի նաւահանգստով փախցնէինք մեր կենդանի ապրանքը եւ կամ Երուսաղէմից դուրս գալուն պէս, փախուստի մասին մտածէինք: Աքսորականը անհետանա–

լուն պէս կառավարութիւնը ամենից առաջ նրան եաֆֆայում եւ դուրս գնացող նաւերի մէջ պիտի փնտռէր:

Այդ բանը շատ լաւ իմանալով, մենք Պէքքանդրիայում որոշել էինք՝ Երուսաղէմից նոր ցամաքի ճանապարհով եաֆֆայի հակառակ կողմը գնալ, ծպտուած ապրել նախօրօք պատրաստուած տեղերում եւ ապա՝ մի քանի օր անցնելուց յետոյ միայն ճանապարհ բռնել դէպի յարմարագոյն նաւահանգիստը:

Մինչեւ Երուսաղէմ հասնելս ինձ պրպտցնում էր մի այլ չափազանց կարեւոր հանգամանք, ի՞նչպէս պայմաններին մէջ էր պահւում աքսորական Պրիմեանը, ո՞ր աստիճան խիստ է նրա վրայ եղած հսկողութիւնը, թոյլատրո՞ւմ է արդեօք ուխտաւորներին նրա հետ ազատ տեսնուելու, թոյլատրո՞ւմ է նրան վանքի պատերից դուրս գալ, չրջապատուած չէ՞ արդեօք լրտեսներով, պիտի կարողանա՞մ նրա հետ տեսնուել եւ նպատակս յայտնել. իսկ եթէ ազաջարկութիւնս ընդունի, ի՞նչ ձեւով պիտի նրան վանքի պատերից դուրս հանել, կարելի պիտի լինի՞ արդեօք դռնապանին կաշառել եւ դիշեր ժամանակ վանքի դռները բանալ տալ, կը համաձայնուի՞ Պրիմեանը արդեօք ծպտուել, հրէական հագուստ հագնել եւ կամ հարկ եղած դէպքում մօրուքը խլրտել:

Այս հարցերի անվերջ չարաններն էին ուղեղումս եաֆֆայից Երուսաղէմ տանող 10—12 ժամուան ամբողջ ճանապարհին ընթացքում, եւ ի հարկէ, առանց պատասխանի էին մնում:

Մի հանգամանք միայն ինձ մեծ յոյս էր ներշնչում, այդ բոլոր դժուարութիւնները յաղթելու:

Պէքքանդրիայում ինձ ասել էին, որ Պրիմեանի մօտ մի շատ վստահելի եւ չափազանց հաւատարիմ վանեցի երիտասարդ ապաստաւոր կայ, Սահակ անունով, որի միջոցով էլ պիտի կարողանայի բանակցել Պրիմեանի հետ եւ իմ առաջին օժանդակողն էլ նրան պիտի ընտրէի: (Այդ Սահակը վերջը դարձաւ Կարնեցի Վարդապետ):

Երեկոյեան ժամը 9-ն էր, որ Երուսաղէմ հասայ եւ Սուրբ Յակոբայ վանքի դրանն իջայ:

* * *

Զնայելով, որ ճրագները նոր էին վառել, բայց վանքի դարպասն արդէն փակ էր: Դժուարութեամբ բանալ տուի դուռը, չէին ուզում նոյն թողնել, ուշ լինելու պատճառով:

Դուռը բացող օտարացին ինձ առաջնորդեց մի սենեակ, ուրից մի կարճ ժամ վառելու եւ հեռացաւ: Սենեակը երիվրդ յարկումն էր, աստաստաղը կամարապատ եւ այնչափ ցած, որ կարճահասակ լինելով հանդերձ, դլուխս դըպչում էր աստաստաղին: Յատակը պարզ գետին էր, հողով ծածկուած եւ կէսով չափ մխային խաւով փռուած: Վերմակս փռեցի այդ խաւերի վրայ, պղակս ծալեցի բարձ շինելի եւ թիկն ընկայ վրան:

Մի քանի րոպէ հանգստանալուց յետոյ, ոտքերի պաուհանելոցս դիտել, հասկանալու համար, եթէ արդեօք ի՞նչ է ներկայացնում իրանից այդ վանական միջնաբերդը:

Թէեւ լուսնեակ գիշեր էր, բայց արեւ չէր երեւում. նկատւում էր միայն մի ընդարձակ բակ, շրջապատուած նոյնպիսի երկյարկանի խուցերով, ինչպէս իմ իջեւանն էր. ոչ մի տեղ ճրագի լոյս չէր երեւում: Չէր լսւում նոյնպէս եւ ոչ մի ձայն, կեանքն արդէն կանգ էր առել եւ ամէն ինչ թաղուել էր լռութեան ու խաւարի մէջ: Այս էլ պիտի ասեմ, որ Զատկական տօներն արդէն անցել էին, եւ բոլոր ուխտաւորները դրուել դնացել էին:

Նորից թիկն ընկայ ու մտածմունքների մէջ ընկղմուեցի: «Երուսաղէմումն եմ արդէն,— ասում էի ինքս ինձ,— բայց պիտի յաջողո՞ւմ արդեօք ինձ կատարել այն միտքս, որի համար եկել եմ: Ամէն դժուարութիւն կը յաղթահարուի, միայն թէ Հայրիկը ընդունի առաջարկս եւ համաձայնի վախչել: Բայց ինչո՞ւ չպիտի համաձայնի, չէ՞ որ այս րոպէիս ինքն էլ աքսորական է եւ ցանկացող հէնց իր այս դրութիւնից ազատուել եւ իր կեանքի վերջին տարիները ազատութեան մէջ անցկացրել: Մ՛ի, միայն թէ կարողանամ նրան տեսնել եւ խօսել՝ ինչ որ հարկն է: Ամենից առաջ պէտք է այս հաւատարիմ օտարացու հետ բարեկամանալ եւ նրա միջոցով դտնել Պրիմեանի ապաստարանը Սահակին:

Շատ էլ աշխատում քնել ու փոքր ինչ կազ-

պուրակ, բայց չէր յաջողում. քունը մօտ չէր պալիս աչքերիս:

Ծառայի տուած մոմը վաղուց արդէն վառուել ապառուել էր, իսկ ես չարունակում էի մնալ արթուն՝ աչքերս բաց պահած:

Լուսարացին վանքի զանգակները հնչեցրեց, եւ կեանքը սկսեց զարթնել: Ժառանգաւորաց դպրոցի սանները, դոյգ-դոյգ չարուած, եկեղեցի էին գնում: Փոքրերի վրայ կենալ եւ՝ որպէս ուխտաւոր՝ եկեղեցի գնալ, բայց չկարողացայ. քունս տանում էր եւ առաւիկ յոգնածութիւն էի զգում: Սակայն, Օտարաչին չթողեց ինձ երկար քնել:

Նա դուռս թակեց՝ յայտնելով, որ հիւրընկալ Սրբազանն ինձ ապառում է: Ճար չկար, վեր կացայ, երեսս առը ջուր քսեցի եւ դուրս եկայ:

Հիւրընկալ եպիսկոպոսը, ինձ իր խուցը առաջնորդեց եւ սովորական հարց ու փորձից ու զարմանս առանալուց յետոյ, Օտարաչուն կանչեց ու յանձնարարեց, որ ինձ առաջնորդի՝ Սուրբ Յակոբայ պարիսպների մէջ գտնուող սրբավայրերն այցելելու: Այդ հանգամանքն ինձ շատ ուրախացրեց, որովհետեւ ամբողջ օրը առիթ պիտի ունենայի Օտարաչու հետ լինելու: Աւելի մեծ եղաւ ուրախութիւնս, երբ ինձ պէտք եղած տեղեկութիւնները Օտարաչուց աւելի շատ եւ դիւրութեամբ ստացայ, քան մտածում էի:

Մխանգամայն անտեսեակ ձերանալով երուսաղէմի գործերից, ես հարց ու փորձ արի, թէ արդեօք ի՞նչ ականաւոր հոգեւորականներ կան Երուսաղէմում: Օտարաչին ի շարս այլ անուններու, յիշեց եւ Սրմէանի անունը, յայտնելով միաժամանակ, որ նա միանգամայն մատչելի է բոլոր ուխտաւորներին:

Ճաշարան երթալու ատեն քեզի կը ցուցնեմ Սրմէան Սրբազանի աննեակը,— ասաց նա:

* * *

Եւ յիրաւի ճաշարան տանող միջանցքի վրայ էր բացուած Սրմէանի խուցը, որ միմեանց մէջ մտնող երկաննեակներից էր բաղկացած: Առաջին աննեակում, որ նախասենեակի տեղ կարող էր ծառայել, ապրում էին՝ նրա փոքրաւոր սարկաւագը, որը Յարութիւն պատրիարքի կողմից նշանակուած էր Սրմէանի մօտ, որպէս լրտես, եւ իր հաւատարիմ վանեցի սպասաւոր Սահակը, որը չարունակ հակում էր այդ լրտեսի վրայ:

Սրմէանին երուսաղէմ ներկայանալս մի հոգածուած անակնկալ էր: Ինձ որ տեսաւ, բացագանչեց զարմացած.

— Ծօ, կենէ՞ բուսար:

— Զարմանալու ոչինչ չկայ,— ասացի,— ուխտի եմ եկել:

— Հա, գիտեմ, գուն ուխտաւորներ կը սիրես,— պատասխանեց Սրմէանը խորհրդաւոր չեչտով եւ չտապեց իրեն այցելութեան եկած պարոնին ճանապարհ դնել: Այդ դառնալով ինձ, ասաց:

— Այս առ քեզի համար ի՞նչ գործ կայ, որ եկեր ես:

— Ուղարկուած եմ յատկապէս Ձեզ Եւրոպա տանելու, Հայրիկ:

— Հիմա ալ Մայրի՞կը պիտի փախցնես, խա՛, խա՛, խա՛,— ասաց նա ու ծիծաղեց:

— Բայց Մայրիկը ժանգոտած մեքենայ է,— առարկեց նա,— բանի մը պէտքական չէ:

— Ոչինչ,— ասացի,— ժանգոտած մեքենայի վրայ ձէթ կը քսեն եւ նա կը գործի:

— Աչքդ լոյս,— ասաց նա, խօսքը փոխելով,— Մակարնիք մեռաւ:

Մակար կաթողիկոսի մահուան մասին էր ասում, որ տեղի էր ունեցել իմ ճամբորդութեան ընթացքում եւ ես այդ ժամին տեղեկութիւն չունէի:

— Ձեր աչքը լոյս,— ասացի,— Հայրի՛կ, որովհետեւ հիմա ձեզ կ'ընտրեն կաթողիկոս:

— Չէ՛, պիս չենն ընտրեր,— ասաց կատակոտ:

— Ի՞նչ է, ախորժակ ունէ՞ք, Հայրիկ,— հարցրի:

Եւ առանց պատասխանին սպասելու, միանգամից սկսեցի հաւատացնել ու յուսադրել նրան, թէ այս անգամ Մշակական կուսակցութիւնը՝ Արծրունու գլխաւորութեամբ անպայման նրա թեկնածութիւնը կը դնէ եւ կը յաջողցնէ ընտրութիւնը:

— Բայց եթէ ընտրուիմ ալ,— ասաց Սրմէանը մտածկոտ,— ձեր կառավարութիւնը պիս չի հաստատեր:

— Մի՞թէ, Հայրիկ, դուք կը ցանկանայիք

կաթողիկոս դառնալ այսպիսի մը ժամանակ, երբ կաթողիկոսական բոլոր իրաւունքները խլուած են, բացի զուտ կրօնական խնդիրներին վերաբերեալները:

— Չէ՛, անանկ բան մըն էր ըսէ,— պատասխանեց խօսակիցս ու մտածումներուն մէջ ընկաւ:

* * *

— Ձեր վրայ հսկողութիւնը խի՞ստ է,— հարցուի Արխմեանին, երկրորդ այցելութեանս ժամանակ:

— Չէ՛, հսկողութիւն չկայ,— պատասխանեց նա,— պիս բոլորովին ազատ ձգած են,— առանց մէկու մը հարցնելու կրնամ երթալ ինթիզէհէմ, Յոպէ (Եաֆֆա) ու կենալ հոն օրերով:

— Աճել է՝ զուք շատ հեշտութեամբ կարող էք այս տեղից հեռանալ,— ասացի ուրախացած:

— Հոսկէ երթալը շատ դիւրին է, հարկաւ,— ասաց նա,— մինակ թէ, եթէ վախչիմ, այլ եւս պիս չեն թողուր, որ վան երթամ: Ձիս հոս պրծելու առնն ինձ խոստացան, որ թոյլ պիտի տան քանի մը ամիսէն եօքը Վան վերադառնալու: Շատ կը վախնամ Վան երթալ:

— Եւ զուք հաւատացի՞ք այդ խոստումին,— ասացի մխիթարական ժպիտով Արխմեանի վհատութեան վրայ,— ի՞նչպէս յարկէլի է նման անօրէնութիւն տալ կառավարութեան, թէկուզ Սուլթանի խոստումներին: Նոյն իսկ եթէ թոյլ տան ձեզ Վան դնալու, ներկայ պայմաններուն մէջ ի՞նչ պիտի կարողանաք այնտեղ անել: Ո՛չ, Հայրիկ,— ասացի աւելի ոգեւորուած չեչոով,— ներկայ պատմական ժամանակներուն, երբ Հայաստանը երկունքի մէջ է,— ձեր տեղը ոչ թէ Վանն է կամ Պոլիսը,— այլ Եւրոպան, ուր զուք կարող էք միանգամայն ազատ ղգալ ձեզ եւ կատարել այն գործը, որ պէտք է կատարէ հայ ժողովուրդի Հայրիկը:

— Ասիկա լուրջ խնդիր է, այդ մասին պէտք է լաւ մտածել: Թող մտածեմ, վերջը քեզի պատասխան կուտամ:

«Մտածեմ» խօսքը մի յայտնի չափով դրական պատասխան համարելով, ասատիկ ուրախացայ եւ ուրախ սրտմտրութեամբ վերադարձայ խուցս:

* * *

Յաջորդ օրուան համար, Արխմեան ինձ Հաշի հրաւիրեց, որն ես սիրով ընդունեցի:

Մեր ճաշը երկար չտեւեց, եւ մեր խօսակցութիւնն էլ ճաշի ընթացքում կողմնակի նիւթերի շուրջն էր դառնում:

Երբ ճաշի սեղանը հաւաքուեց, եւ փոքրաւորը, սովորական առաձգական սուրճը մատուցանելուց յետոյ, մեզ բոլորովին միայնակ թողեց, ես խնդրեցի հետաքրքրող հարցին դարձայ:

— Ի՛նչ, Հայրիկ, գործերը լաւ մտածելի՞ք, ի՞նչ կ'ասէք այժմ:

— Եա՛ռ, առանկ չո՞ւտ կ'ուզէիր: Ասիկա անանկ ալ դիւրին խնդիր չէ, որ կարենայի մէկ գիշերուան մէջ որոշում ընել,— ասաց Արխմեանը խիստ լուրջ եղանակով:

Ճաշկառի կնճիռները հաւաքած՝ նա մտածումների մէջ ինկաւ, իսկ ես հարցական նրա երեսին էի նայում:

— Գիտե՞ս,— ասաց նա, մի երկու րոպէի լռութիւնից յետոյ,— եթէ այստեղէն վախչիմ, ամսականներս այլեւս չեն տար ինձ:

— Ի՞նչ ամսական,— հարցրի ես առանց գիտենալու, թէ խնդիրը ինչո՞ւմն է:

— Դուն չգիտե՞ս, որ կառավարութիւնը ինձ 20 ոսկի ամսական կուտայ: Եթէ վախչիմ, այդ ամսականներս այլեւս չեն տար:

Ես միանգամայն չանփահարուեցի եւ չկարողացայ ոչ մի բառ արտասանել, մեծ մարդու այդպիսի մանր հաշիւներն լսելով:

Արխմեանն իմ դէմքին մի ապուր սառը ջուր էր լցրել:

Մի ակնթարթում իմ միջից չքացաւ ամբողջ համակրանքս ու հրապոյրը, որ ես մինչ այդ ժամանակ տածում էի դէպի այդ մեծ հայրենասէրը, դէպի ամբողջ մի ազգի կողմից «Հայրիկ» անունը վաստակած մարդը: Պահ մի լռութիւնից յետոյ, ասացի.

— Այդ ի՛նչ էք ասում, Հայրի՛կ, մի՞թէ ենթադրում էք, որ առանց Սուլթանի գանձարանից 20 ոսկի առանալու, դուք քաղցած պիտի մնաք: Եւ ինչ մի մեծ պահանջներ ունիք դուք. մի՞թէ չառնայ այսօր Ձեր ճաշը, այդ ո՞րտեղ դուք պիտի չկարողանաք մի քանի ձու եւ թանապուր գտնել: Մի՞թէ վախենում էք,

որ այն ժողովուրդը, որ ձեզ Հայրիկ անունն է տուել, պիտի չկարողանայ իր Հայրիկի թէկուզ ամենամեծ պահանջներն անգամ հոգալ: Եւ ի՞նչ կ'ասէ այն ժողովուրդը, երբ իմանայ, որ իր Հայրիկը, Սուլթան Համիտ 20 ռակի ամսականից զրկուելու վախից, չհրաժարուեց իր ազատագրական չարժման գլուխն անցնել:

Արիմեանն պատ իր անհեթեթ պատճառաբանութեան ծանր տպաւորութիւնը եւ խօսակցութեան տոնը փոխելով ասաց.

— Չէ՛, ազա՛ս, չէ՞ որ քեզի լսի՝ թող մրսածեմ:

Դարձեալ քանի մը օր մռայլուց յետոյ, Արիմեանի վերջնական պատասխանը եղաւ.

— Դուն դնա հիմա: Քանի մը ամիսէն ես կուգամ ու ձեզ կը գտնեմ:

Այսպէս անյաջող վերջացաւ իմ միսիան եւ ես հէնց երկրորդ օրը գլխիկոր թողի Երուսաղէմը Աթէնք մեկնելու համար:

* * *

Լսել էինք, որ Ֆէյ Չեթալդը չուտով պիտի գար Աթէնք:

Նրա կինը Պիրէէի Ֆրանսական հիւպատոսի աղջիկն էր եւ ապրում էր հօր մօտ ու օրէցօր սպասում ամուսնուն:

Ֆէյ Չեթալդը ծանօթ էր մեր վիճակած ընկերութեան անդամներին եւ մեզ կարող էր օգնել, նրանց հետ բանակցութիւններ վարելու դործում:

Մինչ Ֆէյ Չեթալդի գալը մենք միտք յղացանք կում Դարուի ցոյցի առաջին տարեդարձը տօնել Յուլիս 15-ին, որ հետու չէր: Սկզբում մտածում էինք, մեր ամբողջ խմբով գնալ Կալամաքի եւ այնտեղ բանուորների չրջանում, մի համեստ հանդէս կազմակերպել: Բայց յետոյ, աւելի գերազոյս համարեցինք՝ յորդորել բանուորներին, որ այդ օրը Աթէնք գնան եւ այնտեղ կատարեն հանդէսը: Որոշեցինք տպել գեղարձի մասին յայտարարել թերթերում ու հրաւիրել յոյն, ալբանացի, կրետացի ու մակեդոնացի հեբերի էլ ներկայ գտնուելու:

Թերթերից մի քանիսը մեծ համակրանքով վերաբերուեցին մեր դիտաւորութիւնը եւ մի երկու տաք յօդուածներ էլ նուիրեցին Հայկական Դատին:

Այդ յօդուածների հետեւանքն այն եղաւ, որ մենք բոլորովին պատահական կերպով ծանօթանանք «Արեւելեան Դաշնակցութեան» գործակալ Լէօնիդաս Վուլգարիսի հետ, որը այդ ընկերութեան ամենաեռանդուն անդամներից էր:

Վուլգարիսը քիչ չատ Ֆրանսերէն գիտէր եւ մենք հնարաւորութիւն ունէինք նրա հետ տանից Թարգմանի բացատրուել: Նա մօտ 50—55 տարեկան, բայց չատ կրակոտ ու վառվռուն մարդ էր: Լսելով, որ մենք հայ յեղափոխական տարրեր ենք, չափազանց ուրախացաւ եւ հէնց ինքն առաջարկեց մեզ մտնել «Արեւելեան Դաշնակցութեան» մէջ:

Յաջորդ օրն իսկ, նա ինձ եւ Տամատեանին տարաւ ծանօթացրեց իրանց նախագահի՝ 90-ամեայ ծերունի Զօրամաբ Բոցարիսի հետ, որը եղբայրն էր 1825 թուականի Յունական ապստամբութեան յայտնի հերոս Մարկոս Բոցարիսի: Որպէս զի հասկանալի լինի, թէ Զօր. Բոցարիսը ո՞ր աստիճանի յարգ ու պատիւ ունէր ամբողջ Յունաստանում, Վուլգարիսը մեզ բացատրեց, թէ Նոր Տարուան եւ Զատկի մեծ տօներին թագաւորն ինքն է նրան այցելութեան դնում փոխանակ հակառակը լինելու:

Զօր. Բոցարիսը մեզ չատ սիրալիր ընդունելութիւն ցոյց տուեց:

— Կալօս օրիատ (բարով էք եկել),— ասաց նա Յունարէն:

Լէօնիդաան ինձ պատմել է ձեր մասին, չափազանց ուրախ եմ ձեզ տեսնելուս համար: Հոգուս չափ սիրում եմ ազատութեան համար բոլոր մարտիչողներին: Աստուած այժ եւ կարողութիւն տայ ձեզ, որ չուտով հասնիք ձեր նպատակին, եւ թող ազատութեան դրօշը ձեր հայրենիքում էլ ծածանի, ինչպէս որ ծածանում է Հէլլադայում իր անմահ զաւակների չանքերով:

Բոցարիսը Ֆրանսերէն չէր գիտեր, խօսում էր Յունարէն, որ Տամատեանը քիչ հասկանում էր: Այնու ամենայնիւ, Վուլգարիսը մեզ Թարգմանեց նրա բոլոր խօսքերը, որ մեզ աստիճ չուզեցին:

Մեր շնորհակալութիւնները լսելուց յետոյ, նա հարցրեց թէ արդեօք ի՞նչ պէս ենք ըզգում մեզ Աթէնքում:

— Մեր կատարութիւնը հօ ձեզ չէ՞ ան-

հանգստացնում,— ասաց նա։ — Երբ մի որևէ կարիք ունենաք, խնդրեմ, դիմէք ինձ, ձեռքից եկածը չեմ խնայի։

Այդ ծանօթութիւնները ձեռք բերելուց յետոյ, մենք Վուլղարիսի խորհրդով որոշեցինք շատ մեծ շուքով կատարել մեր ծրագրած տաբնդարձի հանդէսը։ Վուլղարիսը խոստացաւ մեծ թուով կրնատցի, Մակեդոնացի եւ այլ Յոյներ բերել հանդէսին, խոստանալով միեւնոյն ժամանակ քաղաքային անից մեծ թուով պատրաստի դրօշակներ վերցնել սրահը զարդարելու համար եւ մի ընդարձակ սրահ պատրաստել։ Մենք էլ հայկական դրօշակներ պիտի պատրաստէինք եւ կալամաքի հայ բանուորներին քաղաք բերէինք։

Ծրագրուած պատրաստութիւնները եռանդով առաջ էինք տանում։ Վուլղարիսը քաղաքապետի հետ տեսնուեր էր եւ նրա համաձայնութիւնը առացել, Քաղաքային Տան սրահներից մէկում կատարելու հանդէսը եւ մեզ պէտք եղած քանակութեամբ դրօշակներ տրամադրել մեզ։ Երաժշտախումբ էինք վարձել, որի խմբապետին մի քանի հայկական երգեր էինք տալու ձայնագրելու։

Ճաշերու նիւթերը բաժնել եւ որոշել էինք, թէ ո՛վ Յունարէն, ո՛վ Ֆրանսերէն եւ ո՛վ Հայերէն պիտի խօսէր։ Մի խօսքով, ամէն բան համարեա թէ վերջացած էր, երբ յանկարծ լսեցինք, որ կառավարութիւնն ուզում է արգելել հանդէսը։

— Այդ ես միանգամայն երաշխաւորում եմ,— ասում է Զօր. Բոցարիսը։

— Որ այդպէս է, պատասխանում է վարչապետը.— ես չեմ արդիլի նրանց հանդէսը, միայն կը խնդրեմ ձեզ՝ պատուիրել նրանց, որ Քափօրով չանցնեն քաղաքի գլխաւոր փողոցներով, մանաւանդ Թիւրքաց դեսպանատան եւ Քաղաւորական պալատի մօտով։ Բացի դրանից կը խնդրէի, որ հանդիսավարն էլ քաղաքի կենտրոնից մի փոքր ինչ հեռու ընտրուի եւ ոչ քաղաքային տանը։

— Շատ լաւ,— ասում է Բոցարիսը,— ձեր այդ երկու պայմանն էլ յանձն եմ առնում կատարել տալու, միայն թէ դուք էլ պիտի խոստանաք՝ ձեր ոստիկաններով չշրջապատել հանդիսավայրը։

Վարչապետը խոստանում է,— մի վերջին խնդիր եւս յայտնելով, այն է՝ խօսելիք ճառերի մէջ վիրաւորական արտայայտութիւններ չի լինին Սուլթանին հասցէին։

Այդպիսով էլ վերջանում է բանակցութիւնը։

Վարչապետի հեռանալուց անմիջապէս յետոյ, Բոցարիսը մեզ իր մօտ կանչեց եւ ամէն ինչ պատմելուց յետոյ, խնդրեց, որ չմեծցնենք վարչապետի առաջարկած պայմանները ընդունելի։ Մենք, ի հարկէ, ընդունեցինք եւ հնարաւորութիւն յայտնեցինք, որ Զօրավարը թոյլ չէր տուեր մեր հանդէսը խափան արգիլելու։

Շնորհիւ այն հանգամանքի, որ կառավարութեան մէջամտելու լուրը տարածուել էր հասարակութեան մէջ եւ թերթերում վէճ առարկայ դարձել, հանդէսը մեր սպասածից աւելի քան փառաւոր անցաւ։

Բազմաթիւ հասարակութիւն էր հաւաքուել, թէ՛ Յոյն եւ թէ Հայ։ Մի շատ կրակոտ ճառով հանդէսը բացեց Վուլղարիսը եւ ապա յաջորդեցին մեւս ճառախօսները։ Երաժշտախումբը մէջ ընդ մէջ յունական եւ հայկական եղանակներ կը նուագէր։ «Զիթօ Սմէնիա (կեցցէ՛ Հայաստան), «Զիթօ Հէլլադա» (կեցցէ՛ Յունաստան), եւ «Կատօ Թիւրքիա» (կորչի Թիւրքիա), բացագանչութիւնները թնդացնում էին օդը, եւ դրան եւ ծրագրից դուրս խօսողները, որոնց թիւում մի ծերունի կրետացի քահանայ, որի ճառը մանաւանդ շատ ազդու էր։

Հանդէսը վերջանալուց յետոյ, ամբողջ հասարակութեամբ մօտիկ կազմեցինք եւ նրաւոր ուղեկցութեամբ դնացինք Բոցարիսի բնակարանը, Քափօրի առջեւից տանելով յունական եւ հայկական դրօշակները։ Բոցարիսը ողջոյնում էր մեզ։ Նա համազգեստը հագած, դուրս էկաւ պատշգամբը եւ ողջունեց մեզ։

Մենք էլ ամենաչքնաղ պռակը, որի մէջ Գում –Գաբուի հերոսներից մէկի լուսանկարն էր դրուած, նուիրեցինք Բոցարիսին, նա էլ անմիջապէս տարաւ այդ պռակը եւ մեր ներկայութեան կախեց Մարկոս Բոցարիսի լուսանկարի դիմին։ Ապա սեղանի մէջից հանելով իր լուսանկարը, յետեւում մակագրեց ու մեր ճառերի համբուրելով, մեզ նուիրեց։

Երկրորդ օրը, Ա.թէնքի բոլոր լրագիրները ահագին յօդուածներ նուիրեցին թէ՛ մեր հանդէպ նկարագրութեան եւ թէ՛ հայկական դատին: Լրագիրներից իմացանք, որ Թիւրքաց դեսպանը, վախենալով հայերի յարձակումից այդ օրը հեռացել էր Ա.թէնքից, իսկ նրա տան վրայ խիստ հսկողութիւն էր նշանակուած եղել կառավարութեան կողմից:

Դրանից յետոյ Հնչակեան ժողովրդականութիւնը աստիճ բարձրացաւ Ա.թէնքում, ուր որ գնում էինք, ծանօթ թէ անծանօթ, յարգանքով բարեւում էին:

Յոյների վերին աստիճանի բարեացակամ, սիրալիր ու տաք վերաբերմունքը տեսնելով, եւ դարմանում էի, թէ ի՞նչու մեր՝ երբէք յոյներին չճանաչած, բանաստեղծները, մեր կրօնամոլ պատմագրների ազդեցութեան տակ, մեր մէջ չարունակ աստւածութիւն էին սերմանել զէպի յոյները:

Մեր կատարած հանդէսից չատ ժամանակ չանցած, Տամատեանը մի խումբ Մշեցիների դլուխն անցած, ծպտեալ գնաց, Կիլիկիայի վերայով դէպի Մշոյ դաշտը դարձելու:

ԸՆԿԵՐ ԶՄԱՒՈՆԻ [ԿԱՖԵԱՆ] ՀԱՐՅԱՓՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

1893 Հոկտեմբեր ամսին Մարսէլիայի մէջ ձերբակալուելով ընկ. Շմաւոնը, որպէս Ռուսահպատակ, վտարադրուեցաւ Պոլիս եւ յանձնուեցաւ Ռուսական դեսպանին, որ յետոյ ուղարկուեցաւ Ռուսաստան:

Պետերբուրգի բանտին մէջ կատարուած հարցաքննութեան հետաքրքրական մասը հետեւեալն է.

«Հնչակեան Սօց. Յեղ. կուսակցութեան պատգամաւորներից մին լինելով, սրանից մօտաւորապէս երեք ու կէս տարի առաջ եկայ Ա.նաստոլի կուսակցութեանս գաղափարներն ու ընկերութիւնները տարածելու համար Տաճկաստանի մէջ: Սրանից մօտաւորապէս երկու տարի առաջ, երբ Տէրսիմ բռնուելով խարբերդ բերուեցայ եւ հարցաքննուեցայ, յայտնի նպատակով ծածկեցի յեղափոխական նպատակով այս կողմերը գալս: Իսկ այժմ գալիս եմ բացարձակապէս յայտարարելու, որ ինչպէս առաջին, նոյնպէս եւ երկրորդ անգամ միեւնոյն յեղափոխական նպատակով էի եկած:

«Առաջին անգամ նաւապարի ընկնելով Կարինից, Մարսիլիայի վրայով Պոլիս եկայ, այդտեղ կարճ ժամանակ մնալուց վերջ նաւապարի ընկայ, ապա անցայ Ամաստոլի եւ Սեբաստիայի վրայով եկայ Արաբկիր: Այդտեղ Հայոց կեդր. Ուսումնարանի ուսուցիչները գրուած լինելով՝ տեղական հասարակութիւնը հրաւիրեց գիս յիշեալ դպրոցի տեսչութեան պաշտօնը ստանձնել, որ եւ ընդունեցի: Ինձ ամիս մնալուց յետոյ խարբերդի կուսակալը կողմնակի կերպով հրաւիրեց գիս թողնել Արաբկիրը եւ անցնել առ հասարակ խարբերդի կուսակալութեան հողը: Այս հրաւէրը կատարելու համար նաւապարի ընկայ Տէրսիմի վրայով երկրից դուրս գալու. նաւապարիին Քրդերու ձեռով բռնուեցայ եւ խարբերդ բերուեցայ: Գրեթէ երկու ու կէս ամիս բանտը պահելուց յետոյ տեղական իշխանութիւնը գիս նաւապարի դրեց Պոլիս ոստիկանապետի, ուրիշ երկու ոստիկան գիւղրների հսկողութեան տակ: Ճանապարհին ինձ յաջողուեց փախչիլ Սամսոն հասնելու եւ անցնիլ Ա-

նստօլի: Գրեթէ հինգ–վեց ամիս մնալով, մեկ–նեցայ Երկրից եւ գացի Աթէնք: Ապա կրկին վերադարձայ Անատօլի նոյն նպատակս առաջ տանելու համար: Ահա իմ այս կողմերը գալուս նպատակին, եղած տեղերիս կարճ նկարագրութիւնը, որին եւ միմիայն պատասխանատու պիտի ճանաչել ինքզինքս:

«Այնտեղ Մարզուան, տուած առաջին հարցաքննութիւնս չեղեալ եմ համարում· եւ արդէն համարուեցաւ էլ հարցաքննիչ պաշտօնեաների կողմից, թուրքերէն չիմանալուս համար: Կրկնում եմ նաեւ որ միմիայն սեփական ձեռքերով գրածներիս եմ պատասխանատու»:

«Հարցուում է թէ՝ ի՞նչ է սօցիալիզմը·— «Գիտութիւն որ կ'ապացուցանէ կապիտալիստական կազմակերպութեան անարդարութիւնները եւ կ'եզրակացնէ, որ անկարող է չտապալուել այս կացութիւնը՝ տեղի տալու համար սօցիալիստական կազմակերպութեան, ուր պիտի տիրէ քաղաքական եւ տնտեսական կատարեալ ազատութիւն եւ հաւասարութիւն...

«Հարցաքննիչ դատաւորի մը հարցին նա պատասխանում է·— «Ստոյգ է, առանց օրէնքի ապրող ոչ մէկ ազգ չկայ բացի վայրենիներից, որովհետ ազգութիւն էլ չեն կազմում: Ցաւալին միայն այն է, որ նախ Օսմանեան օրէնքները չեն համապատասխանում ժամանակակից պահանջներին· երկրորդ՝ թիւրք պաշտօնեաները եղած օրէնքն ալ չեն հասկցած· երրորդ՝ եւ որ աւելի ցաւալին է՝ չեն ալ ուզում գործադրել եղած օրէնքները: Պաշտօնեան հարկ եղած ժամանակ առնում է օրինագիրքը, կարծում ես ըսելու համար, որ նա մրոտած թուղթ է եւ թուղթ էլ պիտի մնայ· իսկ ժողովուրդի մեծամասնութիւնը հպատակում է առանց հասկնալու, ահից ու դողից միայն, սրտնեղութեամբ ու դժգոհութեամբ: Այո՛, այսօր աղքատութիւնն ու թշուառութիւնն ընդհանուր են երկրագնդիս երեսը գտնուող բոլոր երկիրների աշխատաւոր դասակարգի մէջ, եւ հէնց այդ պատճառով էլ ամէն տեղ դժգոհութիւն կայ: Տարբերութիւնը միայն նրանում է, որ ուրիշ տեղեր դժգոհութիւնը բացարձակապէս կ'արտայայտուի, դժգոհներն իրաւունք ունին խօսելու, իրանց ձայնը բարձրացնելու, լսել տալու եւ այդպիսով տակաւ տակաւ բարեկարգելու իրանց վիճակը, իսկ այստեղ Տաճկաստանում դժգոհութեան միակ բաժինն է ստրկական լռութիւնը, իսկ դժգոհին միակ տեղը՝ բանտը:

«Իմ պաշտօնս չէր Տաճկաստանը բարեկարգել, բաւ լիցի, այլ միայն բարոզելու որ ներքաւիֆ մարդիկ են, ունեն մարդկային իրաւունքներ, որոնք բռնաբարելու ոտնակոխ ընելու ոչ ոք իրաւունք չունի: Իսկ թէ ինչո՞ւ Տաճկաստան եկայ, այս հարցին արդէն պատասխանած եմ: Ստոյգ է որ ամէն մի կառավարութեան մէջ կը պատահին անկարգութիւններ, միայն այն տարբերութեամբ, որ թիւրք կառավարութեան մէջ վերջերս անխուսափելի պայման են եղած:

«Ձեմ հասկանում, թէ ի՞նչ օգուտ կարող է ունենալ կառավարութիւնը Աթէնքի մէջ գրսեցուած յեղափոխականների անուններն իմանալով եւ վերջապէս այդ իմանալու համար միթէ կառավարութիւնը պէտք ունի՞ իմ օժանդակութեան»:

Իսկ այն հարցին, թէ ի՞նչ կապ կայ արտասահմանեան սօցիալիստական կուսակցութիւնների եւ Հնչակեան կուսակցութեան մէջ, Ձեռնը տալիս է հետեւեալ պատասխանը·—

«Ընկերվարական կուսակցութիւնն ամբողջ մարդկութիւնը մէկ ընտանիք, եղբայր ճանչնալով, բաժնում է նրան երկու դասակարգի, բռնաբարուած եւ բռնաբարող, ճնշուած ու ճնշող, որանից մէկը վայելում է աշխարհիս բոլոր վայելչութիւնները ու շռայլութիւնները շնորհիւ իր ահագին հարստութեան, իսկ միւսն այնքան ունի, որ «շատ–շատ է մեռնելու եւ շատ ինչ ապրելու համար»: Ամէն մարդ գործում է այնտեղ, ուր աւելի գործ կարող է տեսնել, հետեւաբար իւրաքանչիւր ընկերվարական գործում է իր հայրենիքում, թէեւ պատահում է որ օրինակ, գերմանացի մի սօցիալիստ գործում է Ամերիկայում: Հնչակեան կուսակցութիւնը սօցիալիստ յեղափոխական կուսակցութեան մի ճիւղն է որ գործում է Թիւրքիայում: Գերմանիոյ մէջ Սօցիալ Դէմօկրատական կուսակցութեան հոչակաւոր անդամներն են Բէբէլ, Լիբնեխտ, Զինգէր եւայլն եւայլն, Ֆրանսիայում՝ ժիւլ Գէդ, Լաֆարգ, Ռուսիայում՝ Լավրով, Պլեխանով»:

«ՀԵԹԱԻՈՐ ԵՐԿԻՐ»

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՔԱՅԼԵՐԳԸ

Այս մասին Ընկեր Ռուբէն Խան Ազատ յուշերուն մէջ կը գտնենք հետեւեալը.

«1891 թ. Յունուարին «ՀՆՉԱԿ»ը ժրնեվից *վոխադրուեց Ամէնք:*

«Այդ թուականներուն Տամատեան Սահակ մէջ ապստամբութեան գործով պրպտուած լինելով օգնականի շատ մեծ կարիք ունէր: Մուրատին անմիջապէս ճանապարհ դրինք դէպի Սասուն: Մուրատի մեկնումից մի քանի շարաթ վերջ Տամատեանից առացանք շատ հետաքրքրական տեղեկագիր — թղթակցութիւններ, որոնց կցած էր իր երկու դպրոցական առանձնական՝ «Հեռաւոր երկիր», «Տալորիկի կորիւն եմ», որոնց համար Անոան Ծշտուհին, առանց մեզ երաժշտական գործիքի օգնութեան, մի կես ժամուան մէջ, շատ յարմար եղանակներ յօրինեց եւ որոնք հետագայում մեծ ժողովրդականութիւն առացան ու երգուեցին ամէն տեղ, մանաւորապէս առաջինը լինելով պաշտօնական երգ կուսակցութեան.

ԱՌ ՀՆՉԱԿ

Հեռաւոր երկիր ճառած դու ճմդեհ,
Հայրենեաց թախտին մօտուստ ես տեղեակ.
Քարոզ ֆաջարի ճոր սկզբանց վեհ,
Յեղափոխութեան ծայնատու ՀՆՉԱԿ:

Նոր գաղափարի ֆո ցանած սերման
Ազնիւ պտուղներ հասունցնան արագ,
կարիճ եւ Պօլիս որոտման նման
Անդրանիկ շարժմուիմ ծնան ֆեւ, ՀՆՉԱԿ:

Զար բռնակալը հայոց կեղեքիչ
վախէն պահուեցաւ ոսկի գահին տակ,
Խուլ Եւրոպայի թնդաց մէն դահլիճ,
Հայը ցնցուեցաւ, կարմրեցաւ ՀՆՉԱԿ:

Այսօր ֆո սերմանից ճոր պտուղ ահա,
Հասած կարմրին արեան նմանակ.
կենաց եւ մահու սուրբ ժամ մերձեցայ,
կարմիր հրաւէրիդ ակն ունիմ, ՀՆՉԱԿ:

կոչնակդ հնչեցո՛ւր, հնչեցո՛ւր արեկ
Թող հայ ոռֆ ելնեն ծագէ մինչեւ ծագ.
Փշրի ժանտ շղթան, ծագէ ճոր արեգ,
«Ազատ եմ», հնչէ՛, ոսկեզօծ ՀՆՉԱԿ:

ԿԱՑԻՆ

ԳԱՂԱՏԻՈՅ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

1893 Յունուարի սկիզբն էր, Ուրբաթ օր մը: Առաւօտուն կանուխ կեսարիոյ եւ տեղւոյն դիշերապահք կը տեսնեն թէ ամէն հրապարակի, պանդոկներու, կառավարութեան պալատի եւ կառավարութեան պաշտօնէից տներու տեսուն տաճկերէն դրերով թղթեր՝ «յայտարարութիւններ»՝ փակցուած են: Անմիջապէս տեղակալին կ'իմացնեն խնդիրը: Վերջինս առաւած թէ մի գուցէ չլսուելուն ծպտէ թերքաց կողմանէ, կը հրամայէ չուռով առանց մէկուն կարդալու ժամանակ տալու՝ բոլոր թղթերը ժողվել: Իսկոյն կը կատարուի հրամանը եւ 200–էն աւելի յայտարարութիւններ կը ժողվուին: Տեղակալը կը զարհուրի անոնց բովանդակութենէն եւ միանգամայն կը կտրանցնէ դլուխը եւ ինչ անելիքը չ'իմանար, երբ բոլոր հայաբնակ ու տաճկաբնակ դիւղերէ եւ քաղաքներէ ոստիկաններ կը չտապեն դէպի նա նոյնպիսի յայտարարութիւններուն օրինակներով՝ որ դրած էին պատերուն փակցուած: Փոքր ինչ ուշքի դալով կուսակալը կը հրամայէ մխիթարի ժամանակ հեռագրով իմաց տալ Սուլթանին եղելութիւնը: Սուլթանը հեռագրով կը հրամայէ գործը չուռով քննել ու հետեւանքները մասին իրեն հեռագրել: Այդ նպատակով ալ Պոլսէն կ'ուղարկեն երկու էֆէր փաշաներ, որոնք հետերնին առնելով Գաղատիոյ կուսակալն ու Անգլիական հիւպատոսն կուգան Կեսարիա: Առանց առաջին գործը կը լինի 500–էն աւելի անուանի հայեր ձերբակալել կեսարիացիներէն եւ շղթակապել: Այս բանմաթիւ ձերբակալութիւններէն հայ ժողովուրդը կ'սկսի յուզուիլ: Այդ յուզումն աւելի եւս կը սաստկանայ, երբ կը լսուի թէ մինչ տեսակ տեսակ անուանելի տանջանաց կ'ենթարկուին այդ բանտարկուածները, մանաւանդ անոնք, որոնց վրայ փոքր ի շատէ կասկածներ կան: Իսկ երբ բանտարկուածներէն մին՝ Ռուբէն ձէվահիրճեան անուն՝ չկարողանալով դիմանալ այն վայրենի տանջանքներուն որ կուտան իրեն, կը սկսի մի առ մի թուել քաղաքին յեղափոխական կարծուած հայերուն անուններն եւ երբ այդ առթիւ կ'սկսի մի ամբողջ շարք նորանոր ձերբակալութիւններ, ժողովուրդն այնպէս կը կատղի, որ կառավարութեան համար այլեւս պարզ կ'ըլլայ՝ թէ հայերուն կողմանէ չփոթութիւններ կրնան ծագիլ: Կառավարութիւնը կ'ուզէ այդ բանին առաջն առնել եւ առար միջոց կը գտնէ հետեւեալը, կ'սկսի թուրք խուժանը պրպտել հայոց դէմ:

Այսուհետեւ այնուհետեւ կ'սկսին փոքրիկ ընդհարումներ առաձիկներու եւ հայերու մէջ, շուկաներու, վաղարներու մէջ հայերն ու թուրքերը միմեանց պատահելու ժամանակ կռուի կը բռնուին: Այդ ժամանակները կը ձերբակալուի Անառն Ռշտունի, Հնչակեան, որի տուած պատասխանները հարցաքննութեան ժամանակ կայծակի արագութեամբ կը տարածուին հայերուն մէջ եւ անոնց նոր սիրտ ու եռանդ կը ներշնչեն:

Երբ Ռշտունին միւս բանտարկեալներուն նման հարցաքննութեան կը կանչուի, յանդըգնութեամբ կը պատասխանէ «ի զուր կը կարծէք թէ այսպիսի միջոցներով, ձերբակալութեամբ,

հալածանքներով պիտի յաջողիմ գործը խեղդել: Հնչակեան կուսակցութիւնը եւ ամբողջ ժողովուրդը վճռած են միեւնոյն ատեն ոչնչի իրենց պահանջների իրագործման համար, որ թուրք աշխատաւորութեան պահանջն ալ է: Միեւնոյն, այս երկրի գաւակներս կ'ուզենք ազատ ապրիլ, կ'ուզենք որ աշխատաւոր ժողովրդեան համար նպաստաւոր օրէնքներ ըլլան, որ նա ազատուի այլեւս բռնակալութեան ճիրանիներէն եւ ձեռք բերէ խղճամտական ազատ կացութիւն ...»: *Վալին կատաղած կը հրամայէ լռել, իսկ սա աւելի եւս բարձրացնելով իր ձայնը, կ'ըսէ.* «Ես կը լռեմ բայց մեր ետեւը հարիւրաւոր սպառազէն հրոսակներ կան, որոնց լռեցնել ոյժս ինծի պիտի չլինի ձեզ համար, ետեւս կը ստիպեն ձեզ միեւնոյն վերջը լսել մեր պահանջները եւ կատարել անոնք»: *Եւ ապա դառնալով դառաւորներէն մէկ քանուն տեղակալին կ'ըսէ.* «իսկ դու, որ այսօր իրրեւ կառավարութեան շահերուն ջատագով՝ հարցեր կ'առաջարկես ինձ, դու իմիդ մէկը չե՞ս կառավարութիւնը կողոպտողներէն, դու չէի՞ր որ ինձմէ 800 հատ արծաթ մէճիտ առնելով փոխարէնը 800 հատ հրացանի փամփուշտներ տուիր»...: *Տեղակալը կը պապանձուի: Ոչառներն չղթայակապ դուրս կը տանեն: Բայց գործական տեղակալը հանդստանալ չկրնար: Ոչառներն «վերացնելու» մէջոցներին կը դիմէ եւ կը յաջողի ծառայողներէ մէջոցաւ թունաւորել զայն: Բարեբախտաբար կուսակալին ժամանակին լուր կը տրուի եւ թժիշկներու օգնութեամբ կ'ապաւեն զինքը մահու ճանկերէն, թէեւ անկէ ետք կառավարութեան ճիրանները նեանալու համար: Այս բոլորը կ'իմանայ Հայ ժողովուրդը: Եւ երբ կառավարութեան կողմէ նորէն պրպտում ամէնուն կը յարձակի հայերի տներու ու այգիներու վրայ եւ կ'ուզէ կրակի տալ, հայերը կատաղի կերպով կը դիմադրեն, կը դիմադրեն կրկին դարմանալի արիութեամբ թուրք խուժանին, երբ վերջինս կը յարձակի եկեղեցւոյ վրայ, կ'աւերէ, կը կողոպտէ, կանանց գարդերը կը խլէ: Տեղի կ'ունենայ մի սարսափելի կռիւ որ կը տեւէ երկար ժամեր:*

Այդ դէպքերէն վերջը, ինչպէս եւ առաջ ուղի կ'ունենան հարիւրաւոր ձերբակալութիւններ հայերէն:

Ահա այդ երկու յայտարարութիւնները, որոնք թուրքերէն գրուած, գրուած են թուրք ժողովուրդին մէջ 1892 Դեկտեմբեր 25-ի դիմաց.

Ա.

«Օսմանցիներ՛ը,

«Հասել են Աբտիւլ – Համիտ բռնակալի թագաւորութեան վերջին օրերը, որ աւետուել է իսլամութեան աւուրը եւ կեղտոտել Օսմանլի սուրբ գահը:

«Այդ բռնակալը յափշտակել է կայսրութիւնը եւ աւերել է մեր սիրած հայրենիքը, եւ իրաւ, կառավարութեան գլխին պահելու համար մեր ամենալաւ հայրենասէրներուն այնքան արիւնն է հոսեցնում:

«Այդ գործերու համար վրէժխնդրութեան ձայնը բարձրացել է մինչեւ երկինք:

«Գործելու ժամը հասել է: Իսլամի միլիոնաւոր հաւատարիմները, որ ազատ կերպով ու առաջդիմելով ապրում են մէկ այլ ուժեղ տէրութեան ձեռքի տակ գալի՛ս են ձեր օգնութեան:

«Եղէ՛ք հաջողի:»

Բ.

ՀՆԴԿԱԿԱՆ ՄԵԾ ԴԱՐՄԱՆՆ ԱՇԽԱՐՀԻՍ ԱՄԵՆԱԼԱՒ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆՆ Է

«Այս դարմանին ամենալաւ ու միակն է, որ կարող է բժշկել աւելորդիզմը, կաթուածահարութիւնը, շնչարգելութիւնը, անմարսողութիւնը եւ ուրիշ հիւանդութիւններ, որոնցից ամէն տարի այնքան մարդիկ են մեռնում Թիւրքիայում:

«Հարիւր տարիից ի վեր է, ինչ նա գործածուել է Հնդկաստանում նշանաւոր Քրիան կումպանիի ձեռքով, եւ շարունակել են գործածել ահա 34 տարիից ի վեր անգլիական մեծ թագուհու վիկտորիայի յատուկ հրահանգով:

«Այդ դարմանին ունի մեծ ազդեցութիւն ժողովուրդի վրայ, որին դարձնում է ուժեղ ու տոկուն մեծ նիգերի համար: Նա ժողովուրդին դարձնում է աչխաթաց եւ ընդունակ: Շատ են խորհուրդ տուել գործածել այն Թիւրքիայում, սակայն ոգէտներն ու չարակամներն ար-

գիլեցին ևրա մուտքը այդ երկրում:

«Բայց թող ամէնին ուսեեան համբերութիւն եւ սպասեն: Փիչ ժամանակից վերջ Հնդկաստանից եկող մարդիկ, որ փորձառու եւ հմուտ են այդ մեծ դարմանի գործածութեան մէջ, կուգան իսլամի երկիրն՝ առաջարկելու այդ դարմանը ժողովուրդին, որն այդ ժամանակ կը հալածէ այն տգէտ ու չարակամ մարդկանց, եւ այդպիսով իսլամի երկրում ամէն տեղ կը թագաւորէ մեծ բախտաւորութիւն:»

ԴԱՂԱՏԻՈՅ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Վեց ամիս բանտարկուած վիճակում պահելուց եւ վերեւ նկարագրուած անասելի տանջանքների ենթարկուելուց յետոյ՝ վերջապէս 1893 թ. Մայիս եւ Յունիս ամիսներում դատի ենթարկուեցան 56 հոգի, որոնցից 14 հոգին անպատճառ արձակուեցան, իսկ մնացած 46 հոգին՝ իրրեւ անդամներ Հնչակեան կուսակցութեան՝ ամբաստանուած այլեւայլ յանցանքներում, դատապարտուեցան 17 հոգի մահուան, 6 հոգի՝ 15 տարուայ, 8 հոգի 10 տարուայ եւ 10 հոգի, որոնց մէջ մի կին, 7 տարուայ բնիզարգելութեան: Վերջը, Սեպտեմբեր ամսուն, Տիգրան Կիւլպէնկեան, Մարզուանցի, 25 տարեկան, ուսուցիչ, եւս դատապարտուեցաւ 10 տարուայ բնիզարգելութեան:

Այդ դատավարութեան ընդարձակ տեղեկագրութիւնը, որ իր ժամանակին գեռեզուեցաւ «Արեւելք»ի, «Հայրենիք»ի մէջ եւ առանձին թերթերում, կանխապէս պրուած ու խմբագրուած էր Թուրք կառավարութեան ձեռքով, որը չկանացնը էր դուրս նետել՝ զերբեզիկա մէջ գեռեզուած՝ այն մի չարք գեղեցիկ պաշտպանողական ճառերը, որ արտասանել էին դատավարութեան մէջոցին ամբաստանուածներից ոմանք, եւ անխմանալի կերպով խեղաթիւրել, աղաւաղել էր հայ ամբաստանուածների առածները թէ նախնական հարցաքննութիւնների եւ թէ դատավարութեան մէջոցին: Տաճիկ կառավարութեան այդ տեղեկագրին մէջ որքան էլ ամէն ջանք թափուած է առօրինակ, ոգեղ, առայօղ, երբեմն մինչեւ իսկ վատ նեղկայացնելու հայ ամբաստանուածներին, այնու ամենայնիւ ուշադիր ընթերցողը նոյն իսկ տաճկական տեղեկագրութեան մէջ պիտի գտնէ շատ կէտեր, որոնց մէջ պարզ երեւում է ամբաստանուածների կատարեալ արդարութիւնը եւ հարցաքննութիւններում, տանջանքների տակ ու դատավարութեան մէջ նրանց բռնած օրինակելի, անվախ ու գեղեցիկ ընթացքը: Այստեղ սակայն պէտք է ասենք, որ այդ 41 ամբաստանուածներից դուրս կար մէկը, կեսարացի Յուբէն ձէվահէրճեան անուն անձը, որ տեղեկագրողի (մուխպիր) առօր պերը կատարեց եւ դրա համար ազատ արձակուեց, ի հարկէ, իրր քաջալերութիւն իր անմօթ արհեստին:

ՊԱՇՏՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ՃԱՌ
ԱՆՏՈՆ ՌՇՏՈՒՆԻԻ
(Կ. Պոլսեցի)

«Տէր Նախագահ,

Քաղաքական շատ ծանր յանցանքի ամբաստանութեամբ հինգ ամիսէ ի վեր ձերբակալուած ու բանտարկուած եմ, իմ մասին եղած ճնշումներից թէեւ ազատեցայ, բայց տակաւին ներկայ խնդրոյն իրողութիւնը, ևրա սկզբունքն ու նշանարիտ նպատակը երեւան չեկան, դեռ թանձր ծոցի մը ներքեւ ծածկուած կը մնան, եւ այսպէս բուն խնդրի մասին խառնակ ու շփոթ գաղափարներ կը տիրեն հետաքրքիր աշխատի գլխուն մէջ, յուզուած ժողովրդեան եւ միջեւ կառավարութեան բոլոր շրջանակաց մէջ:

Կ'իմանամ ինձ տրուած ամբաստանագրէն, որ քաղաքական յանցագործ մը կը նկատուիմ ես, առաջին կարգի ոճրագործ մը, եւ ուստի դատապարտելի, ըստ սրամադրութեան պատժական օրինաց 58 յօդուածի: Եւ սակայն այդ օրէնքի բոլոր չեն տար դատապարտել զիս՝ առանց ևրա մասին եղած ամբաստանութիւնները մի առ մի, ուշի ուշով հաստատելու, եւ կամ առանց ամբաստանեալի կողմէն ի մէջ բերուած պատճառաբանութիւնները ու հերքումները ի նկատի առնելու: Եւ նիշդ այդ նպատակի համար սահմանուեցաւ այն հրապարակային դատաստանը· այդ նպատակի համար առեւտիղ շնորհեց փաստաբանները իրաւունչ ամբաստանեալի, եւ հիմա հասած է ժամը պարզելու ներկայ խնդրոյն իրողութիւնն ու նպատակը:

Ուստի կը խնդրեմ, ի նկատի առէք այս մա-

սին տալիք բացատրութիւններս, հանդերձ մանրամասն պարագայիւք:

Տալիք բացատրութիւններս, մէկիկ մէկիկ դրական փաստերով փաստուած ու կենդանի ապացոյցներով հաստատուած, իրենց նպատակ ունին լուսաւորելու մութ գաղափարներ, յստակելու աղտոտ ու շփոթ կարծիքներ. պարզելու կառավարութեան կասկածն ու երկիւղը ծանօթ խնդրոյ մասին, ցուցնելու հանրութեան թէ ես եւ իմ ընկերք՝ ոչ թէ քաղաքական «յանցաւոր», հայրենեաց թշնամի «ոճրագործներ» ենք, այլ հակառակը. սա ընտիրական հայրենեաց եւ առհասարակ եղբայր հայրենակիցց շահը, հանգիստն ու բարօրութիւնը ցանկացող եւ առ այն՝ ոգի ի բռին ընդունող՝ հարազատ գաւակներն ու հաւատարիմ մշակներն ենք հայրենեաց: Հաստատապէս համոզուած եմ, որ յայնժամ միայն, երբ, ի դարմանումն չարեաց, ձեռնարկուին եւ գործադրուին ազդու, հիմնական միջոցներ, յայնժամ միայն այս եւ սրա նման խնդիրներ կը դադրին գոյութիւն ունենալէ:

Թէ կայ երկրիս մէջ մի խնդիր՝ հասարակաց միտքերը յուզող եւ օսմանեան կառավարութիւնը գբաղեցնող, այն ալ է Հայկական խնդիրը, որու նմանիներ ատեն ատեն երեւան են Յունաստանի, Սերբիայի, Բուլղարիայի եւն. խլրտմանց առիթով:

Յեղափոխութիւն, ապստամբութիւն, այո, այդ է միակ գէնքը եւ սուրբ իրաւունքը հնչեցնել ժողովրդի մը, քայց, կ'ըսեմ համաձակ, թիւրքական լուծէն ջանալով ազատել, հայ իշխանի մը, հայ ամիրաներու լուծին տակ ընկնելու համար չենք եւ չենք ուզեր այն: Ամէն լուծ օտարին կամ հարազատ, միշտ միակերպ ծանր է: Այլ մենք հանարձակօրէն կ'ըսենք՝ յանուն ներկայացուցած Հնչակեան կուսակցութեանս, կ'ուզենք ձեռք բերել քաղաքական կատարեալ ազատ կացութիւն մը, որ աշխատաւոր ժողովրդեան համար նպաստաւոր օրէնքներ ընդունի տնտեսական եւ քաղաքական, որով նա կարենայ առնի յառաջդիմել՝ միհնչեւ իր կատարեալ ազատումը: Հակառակ է ժողովրդեան շահուն, հակառակ է մեր սկզբանց մի կեղեքիչ կառավարութենէն ազատելու համար մի այլ, հարազատ, կեղեքիչ կառավարութեան ուրիշ տակ իյնալ: Մենք Հնչակեանս, ամէն ինչ պիտի թափենք ձեռք բերել հայ ժողովուրդին համար, որ մեզ հետ կը խլէ այսօր, այնպիսի հասարակաց դրութիւն մը, որ կեղեքուածը, գիւղացին, աշխատաւորը կեղեքողներուն, նորա էրտիճով ապրողներուն դէմ ինքնապաշտպանութեան զէնքեր ունենայ օրէնքներու մէջ եւ ձգտի իր առաւել ընդարձակ բարօրութեան իրագործման աւելի հեռաւոր ապագային մէջ կրնա՞նք այդ վիճակի իրագործման չի ձգտիլ՝ առանց դաւաճան ըլլալու ժողովրդեան կենսական պահանջներուն, առանց մատնելու անիկա սպառման, կորստեան, ո՛չ, — ատոր համար է որ մենք յեղափոխական ենք:

Կրնա՞յ եւ կ'ուզէ այն վիճակն իրագործել թիւրք տէրութիւնը, ո՛չ — ատոր համար է որ մենք ապստամբ ենք:

Եւ ի՞նչ անմիտ պիտի կարծուինք մենք, եթէ ո՛չ այդ հոյակապ շէնքին, այլ մի հարաւատ լուծ ունենալու համար՝ թողլով մեր ընտանիքն ու հանգստութիւնը, գոհելով մեր կայքն ու կեանքը՝ ելնենք գանք Աստուծոյ ներսերը պահուելու համար փնտռենք այրեր ու խոռոչներ, օրերով մնանք անօթի ու ծարաւ, գիշերի խոր լռութեան մէջ, ահայի լեռներու վրայ վայող բուերու ձայնին տակ, մեր մերկ ու սակաւապետ մարմինները պատսպարելու համար կարօտ մնանք կապերտի ու ապաւի կտորներու, հագնինք տրեխներ (*չարուխ*), ու պարտաւորուինք երբեմն մեր հաղը յագեցնելու համար կրծել վայրի խոտերու արմատները ու վայրի պտուղներ...:

Ես եւ ներկայացուցած Հնչ. Կուսակցութեանս պատկանող ընկերներս կուգանք այդ սկզբունքներու եւ գաղափարներու ծառայելու եւ գանոնք ժողովրդեան մէջ ծաւալելու, ժողովուրդն իր ամէն իրաւանց տէր ընելու եւ իր տխուր կեանքն ըստ ամենայնի բաղդատացնելու համար: Այս է իմ շարժառիթս, ա՛յս է մեր ամենուն շարժառիթն ու սկզբունքը. ա՛յս է հասարակութեան անմիջական պէտքը, արդար պահանջը եւ ահա այս ցանկալի ընդհանուր շահուն, ընդհանուր բարօրութեան մէջ է հայ ազգին ու հայ անհատին, ինչպէս նաեւ մեզ հայրենակից ամէն ազգի եւ ամէն անհատի, մասնաւոր շահն ու բարօրութիւնը:

Թոյլ տուէք ինձ այլ կերպ կանգ առնեմ խնդրին վրայ,

Հայ ազգը նշանաւոր Ցաթիի Սուլթան Մէհէմմէտ Բ. խանի իշխանութենէն, այն է իբրեւ 500 տարիներէ ի վեր, Օսմանեան գահուն հովանաւոյն ներքեւ ապրած է ու կ'ապրի: Այս ազգը առյն երկար ժամանակամիջոցի մէջ հաւատարմութեան շաւիղէն չէ շեղած եւ ոչ մազի չափ. եղած է աշխատասէր, մտացի, ճարպիկ, հնարագէտ մի ժողովուրդ: Զայս կը վկայեն պատմութիւնք, ինչպէս նաեւ Օսմանեան տարէգրութիւնք: Ճարտարապետութեան, փողեքանոցի, վառօդարանի, հանրային դրոց, մաքսի տեսչութեան, եւ այլ փափուկ պաշտօններու վերին հսկողութիւն՝ հայ ազգի անհատներու ձեռամբ շարունակ ի գործ դրուած են, ուիով բանիւ հայեր, իրենց հաւատարմութեամբ, յառաջդիմասէր ձգտումներով ու գործունէութեամբ, ոչ նուազ բարոյական ու նիւթական ծառայութիւններ մատուցած են երկրին ու կը մատուցանեն տակաւին:

Հայեր, ի հարկէ, այդ հին ժամանակներու մէջ ալ ունէին տուրքեր, տէրութեան գանձը հոգալու, այդ ժամանակներու մէջ ալ կը կրէին հալածանք ու զրկանք Ենիչէրիներէ, ֆիւրտերէ եւ այլ ցեղերէ, այդ ժամանակներու մէջ ալ Օսմ. տէրութեան եւ օտար կառավարութեանց միջեւ կը ծագէին հաղաքական ծանր խնդիրներ, երբեմն իսկ պատերազմներ; հայեր այդ հոգաշատ ժամանակներու մէջ ալ կրնային բողոք բարձրացնել օտար տէրութեանց եւ կամ փայլուն պատրաւիճներով՝ հակումներ ցուցնել դէպի այս կամ այն կառավարութիւն ու այսպիսով ներել իրենց վրայէն Օսմանեան լուծը: Ուրեմն երբ հայը, որ դարերէ ի վեր այդ չէ արած եւ մնացեր է միշտ հաւատարիմ, ինչո՞ւ այս վերջին տարիներուն մէջ կը տեղացուէ գանագան բողոքներ, կը բարձրացնէ աղմուկներ, կը շարժի, կը խլրտի ու կը փաթթուի իր հանդիպած միջոցին: Անտարակոյս պատճառ ունենալու է եւ պէտք է մի գաղտնիք կենայ այս բոլոր խլրտմանց ու դժգոհութեան ներքեւ: Այո՛, կայ մի գաղտնիք եւ զայն պարզել դիւրին, խիստ դիւրին է:

Հայեր ցնորական գաղափար մը չէ որ կը ստածեն, ոսկա կ'ուզեն, բնականաբար, հետեւիլ լուսաւորեալ ու զարգացեալ հաղաքակրթութեան մը շաւիղներուն, եւ այսօր մի կարգ նպաստաւոր, մղիչ մի ուրիշ կարգ անկասկածելի պարագաներու շնորհիւ՝ կ'ուզեն առաւել քան երբէք յառաջդիմել գիտութեան ու արուեստից մէջ, կ'ուզեն երջանկութեամբ վայելել իրենց արդար վաստակները, կ'ուզեն միով բանիւ ապրիլ իբր մարդ, անպահովեալ կեանքով ու կեանքի բոլոր նպաստաւոր պայմաններով, համընթաց հասարակային արդար պահանջից ու ձգտմանց:

Եւ երբ այս բնական արթնութեան մէջ կը տեսնեն իրենց անհատական, ընտանեկան ու ժողովրդային սուրբ իրաւանց բռնաբարութիւնը, այն է՝ կենաց, պատուոյ, ընչից բացարձակ անապահովութիւնը եւ մի շարք ազգային իրաւանց կաշկանդումը գնդա Պերլինի 61-րդ յօդուածը հաստատելով՝ յուսոյ մի խաբուսիկ մի նշոյլով կը խոստանար դարմանել, եւ երբ փոխանակ դարմանելու, ընդհակառակը, սանկալի համեմատութեամբ կ'ածին ու կը բազմապատկեն երկրին մէջ տիրող հալածանաց անիրաւութեանց, զրկանաց, բարբարոսութեանց որակն ու հանակը, երբ, կ'ըսեմ, կը տեսնեն հայեր որ իրենց կործանումը փութացնելու ժողովրդեան գոյութեան վճռական հարուածներ տալու մասնաւոր միտումներ, մասնաւոր եռանդուն ջանքեր կան,— այս դառն իրականութեան հանդէպ բնական չէ՞ որ կատաղին, դիւահարին եւ յուսահատական նիգերով մաքառին իրենց գոյութեան պայմանաժամը երկարելու, ըսէք խնդրեմ, բնական չէ՞, արդարացի չէ՞ այս մարտնումը:

Այո՛, ամէն տէրութեան երկրի մէջ հալածանք կը պատահին, բայց նոցա մէջ բռնաւորներն ու աւազակապետներն պաշտպանելու, արդարացնելու, շքանշաններով պատուելու միտումն ու ջանքը միշտ չ'երեւիր: Մեծ արդարութիւն կ'ուզենք:

Այո, ամէն կառավարութեան ատեանները ու դատարանները մէջ ամբաստանեալին, յանցաւորին նկատմամբ օրինաց համաձայն ճնշումներ կը կատարուին, բայց, մեր մէջ տեսնուած ու մեզմէ խիստ շատերուն վրայ կատարուածին պէս, ամբաստանեալները խոստովանեցնելու եւ միւնչեւ իսկ չը գիտցածնին խո-

սեցնելու համար այս ժողովոյն առջեւ խօսիլն ու լսելը անվայել, անպարկեշտ տանջանքներ ի գործ չեն դրուիր: Մեր մարմիններն անձեռնմխելի՛ պիտի ըլլան միշտ:

Այո՛, ամէն կառավարութեան մէջ, օրինաց ներած աստիճանով, տուներ կը կոխուին, կը խուզարկուին, բայց մեր աչաց առջեւ պատահածին պէս պաշըպօզուգներ զապթիյէներու հետ միացած՝ տուներու դռները չեն խորտակեր ու մտներ, կանանց նուիրական պատիւը չեն բռնաբարեր, տան թանկագին իրեղէնները չեն թալաներ եւ տունը աւերակի ու մոխրի կոյտերու չեն վերածեր: Մեր պատիւը, մեր բնակարանն, մեր հացն անձեռնմխելի պիտի ըլլան միշտ:

Այսօր Օսմ. տէրութեան մէջ «*Հայ* եւ *Հայաստան*» խօսքերը ո՛չ միայն արտասանողներն, այլ մինչեւ իսկ լսողները՝ խիստ հարցաքննութեան, բանտարկութեան, ծեծի ու բազմատեսակ չարչարանաց կ'ենթարկուին: Մենք խօսքի, ընկերութեանց եւ գումարումներու ազատութիւն կ'ուզենք:

Այսօր Օսմ. տէրութեան մէջ կ'արգիլուի հշմարտութիւնը գրել, սկզբունքներ պարզել, կենսական խնդրոց վրայ ճառել եւն., ատելութեան ու կեղծիքի անարգ գործիք մըն է մամուլը այժմ: Մամուլի ազատութիւն կ'ուզենք:

Եկեղեցական, վանական, դպրոցական, կռակայինն, ընկերական, ամուսնական եւ այլ կարեւոր խնդիրներ ընդհանուր ժողովրդեան կամքով պիտի սահմանուին, հասարակայինն յարաբերութեանց, կրթութեան եւ խղճի ազատութի՛ւն կ'ուզենք:

Այսօր Օսմ. տէրութեան պաշտօնէից մէջ համաճարակ դարձած կաշառակերութեան եւ գեղծումներու շնորհիւ խեղճ ժողովրդեան, բռնիատնեայ եւ ոչ բռնատնեայ, կրած տառապանքին եւ զրկանքին, դատերու տարիներով երկարաձգումին եւ կարգ մը խեղճ արարածներու, իսլամ եւ ոչ-իսլամ, տարիներո՛վ առանց դատարանի կամ անարդար դատավճռով բանտերու մութ եւ խոնաւուտ անկեանց մէջ հիւծելուն դէմ ո՛չ թէ բողոքել, այլ ինքն իրեն նստիլ ու իր աղէտին վրայ ողբալն անգամ կ'արգիլուի: Իր պարտքը ճանաչող, օրինական եւ հասարակութեան վրայ ո՛չ ծանրացած պաշտօնէական վարչութիւն կ'ուզենք, կանոնաւոր, սզատեաւիտ եւ արդար դատարանական գործողութիւն կ'ուզենք:

Այսօր Օսմ. կառավարութեան ամէն կարգի ճիշտուքներն ու բռնաբարութիւնները մի կողմէն եւ բարբարոս ցեղերու հասցուցած աղէտը, հալածանքն ու կառավարութեան անոնց ըրած ամէն տեսակ պաշտպանութիւնները արեան մէջ կը խեղդեն հայ ժողովուրդը: Ինքնապաշտպանութեան համար մենք գէնք կ'ուզենք, փոխանակ ժողովրդեան վրայ ծանրաբեռնեալ զօրաց առանձին դասի մը՝ երկրի պաշտպանութեան համար ընդհանուր *ժողովրդեան զինուորութիւն կ'ուզենք*:

Այսօր Օսմանեան տէրութեան մէջ ժողովուրդը տնտեսապէս կը բայբայուի, կը *մահանայ* շնորհիւ ամէն կարգի հարկերու ու տուրքերու ծանրութեան ու եղանակների եւ պաշտօնեաներու գործած ամէն տեսակ ապօրինութիւններու, շնորհիւ տնտեսական նախածեռնութեան կաշկանդման, շնորհիւ յարմար հաղորդակցութեանց, ճամբաներու կատարեալ բացակայութեան, շնորհիւ կառավարութեան պաշտպանած վաշխառուներու, մեծ կալուածատէրերու, պարտատէրերու եւ ամէն կարգի կեղեքիչներու,— մինչդեռ տնտեսական յառաջդիմութեան նոր եւ ընդարձակ պահանջներ են երեւան եկած հասարակութեան մէջ: Տնտեսական ազատութեան եւ աշխատաւոր դասակարգի շահերու համար կառավարական օգնութիւն եւ նպաստաւոր օրէնքներ կ'ուզենք:

Եւ այդ բոլոր պահանջներու գործադրութիւնը պիտի կատարուին ընդհանուր ժողովրդեան կամքով, անոր նախածեռնութեամբ եւ անոր շահերու համաձայն: Ժողովրդեան ամէն չափահասներու ուղղակի ընտրական իրաւունքը կը պահանջենք, որ իրեն ներկայացուցիչներով պիտի ընտրեն եւ գումարեն Ազգային ժողով մը:

Ահա՛, տէր նախագահ, մեր, հայ ժողովրդեան ներկայ անմիջական պահանջները, որոնց իրագործման պիտի դիմէ, ստիպուած է դիմելու եւ արեան ծովու միջով իսկ, քանի որ այլ կերպ չի կրնար հասնիլ իր այդ անմիջական, այդ մօտաւոր նպատակին: Որովհետեւ այլեւս նա յոգնեցաւ, ձանձրացաւ ստրկութենէն, նոր կեանքի անհանդուրժելի պէտք մը ըզգալով: Եւ եթէ այսօր, վաղը նա արեան հեղեղներ թափելով հարթէ իր ճամբան դէպի իր

ազատութիւնը, ատոր պատասխանատուն պատմութեան ինքը չպիտի լինի: Ամէն համբերութիւն իր սահմանն ունի... կանաչ ճիւղերը կարելի է մինչեւ մէկ աստիճան ծռել, բայց երբ այդ աստիճանը կ'անցնի՝ կը կոտրեն: Մարդիկ երբեմն մեծ չարիքներու, ցօղութեան, ծարաւի, ցուրտի եւայլնի կրնան դիմանալ՝ կամ ինքզինքին կը կորսնցնեն եւ կամ կը ձեռնարկեն աւարի, կոտրածի, յափշտակութեան; Օդը կարելի չէ շիշին մէջ ննշել մինչեւ այսինչ աստիճան, եւ այդ աստիճանը որոշ է, բայց երբ այդ աստիճանը կ'անցնի՝ շիշը կը պայթի եւ գուցէ վնաս պատճառէ գինի ճնշողին ու մօտակայից: Արդ, որո՞ւնն է յանցանքը, ճիւղին որ կոտրեցաւ եւ կամ կոտրիլ ստիպուեցաւ, թէ ոչ ձեռքին որ զայն չափազանց ծռեց, աւարի եւ յափշտակութեան յանդգնող ցօղի ամբոխո՞ն, թէ ո՛չ ցօղութիւն ծրընուցանող եւ խեղճութիւն մշակող օրինաց, շիշը պայթեցնող օդի՞ն, թէ ո՛չ չափազանց ճնշողին:

Տէր ճախագահ, ներողութեամբ:

«Ան պրագմայըն, խըրսըզ օլուր,
Զօգ սէօյլէմէյին, արսըզ օլուր:»
— Նօքի բողուէ կ'ըլլայ աւազակ,
Թէ շատ գրուցէք՝ կ'ըլլայ անառակ:

Թէ որ ես եւ իմ ընկերք ոճրագործնե՛ր ենք, ի՛նչպէս կ'ըսուի, թէ որ մենք ընկերութիւն կազմեր ու գազմակերպութիւններ ըրեր ենք եւ թէ որ այսօր կայ կառավարութիւնը զբաղեցնող ներկայ խնդիրը, ասոր պատճառը եւ այս կացութեան պատճառ եղողները պէտք է փնտռուին·— ահա անոնք են մեղապարտ, անոնք են պատասխանատու եւ ոչ մենք:

Տէր ճախագահ, կառավարութիւնը գիս եւ ինձ նման 40—50 հոգիներ ձերբակալելով անոնց մասին ծանր պատիժներ տնօրինելէ ի՛նչ օգուտ կրնայ հաղել, միթէ խնդիրը ասով վերջացած կ'ըլլայ, կարելի՞ է միթէ երկիր մը կամ գաւառ մը համաճարակէն ազատել՝ նոյն համաճարակով վարակեալները մեռցնելով, ո՞չ ապահէն ախտը հիմնովին ջնջելու համար պէտք է ջնջել ախտին պատճառը: Կառավարութիւնը գիտէ ոճրագործ եւ երկրին տէրութեան դէմ դաւաճան կը նկատէ, բայց միթէ այս նկատումը համաձա՞յն է արդարութեան եւ խղճի օրինաց: Մեր վէրքերը երեւան ենք հաներ, դարման կը փնտռենք, ահա՛ մեր յանցանքը, ահա՛ մեր ոճիրը: Յանցաւորն այն է որ իր ցաւն ու ախտը կը ծածկէ բժիշկէն:

Քայլ մը յառաջ երթալով կը յայտարարեմ ամենայն համարձակութեամբ թէ՝ մի ժողովուրդի եւ կամ մի ազգի ներկայ վիճակն ու տագնապալից ժամանակին առ որ անկէ չը ծանուցանող եւ միշտ իրենց անձնական շահերն ու հանգիստն հասարակութեան վնասուց մէջ փրնտրող եւ ամենէն անկապատ պարագայից ներբեւ իսկ թէ՛ ինքզինքին եւ թէ բարձրագոյն կառավարութիւնը՝ «ասայըշ պէր էէմալ տըր» (*կատարեալ անդորրութիւն կը տիրէ*) պարբերական հեռագիրներով խաբողներն են կեղծաւոր պաշտօնեաները, երկրին թշնամիները, այո՛, անոնք են հայրենեաց ու ժողովուրդի դաւաճանները եւ ոչ մենք:

Բարձրագոյն ատեանդ քանի շնորհ ընէ մի անգամ խղճի մտօք ակնարկ մը ձգել մեր անցեալ կեանց վրայ: Ես եւ իմ նմանները, ո՛չ աւազակ, ո՛չ դաւաճան, ո՛չ մարդասպան ու ոճրագործ ենք. այլ այս հայրենեաց եւ մեր հին պատակած կառավարութեան՝ 500 տարիներէ ի վեր ամենայն հաւատարմութեամբ ու անձնուիրութեամբ ծառայող հայերու հարազատ գաւակներն ենք, ի հարկին պատրաստ մեր կեանքը տալու հայրենեաց բարեկարգութեան եւ հասարակաց բարօրութեան համար:

Տէր ճախագահ, քանի տուէք ինձ մի քանի խօսք ալ ասել ծանօթ *Լաֆթա*ներու (յայտարարութիւն) մասին: Արդարեւ, ինչպէս ձեզ յայտնի եղաւ, այս յայտարարութիւնէ Հնչակեան կուսակցութեանս կեդրոնէն տրուած հրահանգին համեմատ այս կողմեր՝ նորա բազմաթիւ մասնաճիւղերի միջոցով ցրուեցան կամ փակցուեցան. բայց այլեւս հարկ է ըսել որ ասոր մէջ ալ մի գաղտնիք կայ· եւ ահա գաղտնիքը, որ է գուտ ճշմարտութիւնն: Թէեւ ատոնք այս կողմեր հայերու ձեռամբ ցրուեցան՝ բայց ատոնց խմբագիրն ու հեղինակները հայեր չեն, ինչպէս շատեր կարծեցին ու դեռ կը կարծեն. անակնկալ մի աղբիւրէ եկան անոնք: Ահաւասիկ ապացոյցներս: Թէ այդ յայտարարութիւնէ եւ թէ ատոնց ցրուումէն ամիսներ առաջ ատոնց օրինակները բարգմանուէն հրա-

տարակող՝ մեր Հնչակեան կուսակցութեան գլխաւոր օրկան՝ «ՀՆՉԱԿ»ի նոյն թիւն՝ այժմ դատարանիդ սեղանին վրայ է, շնորհ ըրէք, բացէք կարդացէք նոյն թիւը, ուր սիտի տեսնէք թէ՝ այս յայտարարութեանց մի շատ օրինակներ կանխապէս ցրուուած են Միջերկրականի եզերաց վրայ մինչեւ Սիւրիա, բայց զարմանալին այն է որ կառավարութիւնը յայնժամ ոչ մի շշուկ չը հանեց, արդեօք ինչո՞ւ...: Այո՛, յառաջագոյն կազմակերպեալ է այսօր Լոնտոնի մէջ գոյութիւն ունեցող Իսլամ Քոմիթէն՝ որովհետեւ Միջերկրականի եզերաց մէջ կըրնար դիւրաւ յարաբերութիւններ ու ճիւղեր հաստատել, այդ կողմեր, իր իսլամ ճիւղերու միջոցաւ յայողեցաւ ցրուել զանոնք, եւ թէպէտեւ կառավարութիւնը մի քանի տեղեր իրագեկ եղաւ խնդրոյն գաղտնեաց, բայց խոհեմութիւն սեպեց գործը շուտով ծածկել, հարկաւ մեր իսլամ հայրենակցաց մէջ յուզման եւ գայթակղութեան առիթ չըննծայելու համար: Բայց, որովհետեւ վերոյիշեալ իսլամ Քոմիթէն ներքին գաւառներու մէջ դեռ յարաբերութեան եւ հաղորդակցութեան դիրքերն չունէր՝ մեր կեդրոնական Քոմիթէին դիմելով աւնոր օգնութիւնը խնդրեց, կեդրոնն իր համաձայնութիւնը տուաւ:

Բաց աստի, յայտարարութեանց պարունակած իմաստն ու ոգին մեր ընկերութեան ընթացակէն ու սկզբունքէն բոլորովին դուրս են: Երբ շնորհ ընէք եւ տաք ինձ «ՀՆՉԱԿ»ի նոյն թիւը, պիտի ապացուցանեմ հրապարակաւ թէ՝ իսլամներէ կազմուած մի Քոմիթէ՝ մի ժամանակ Ֆրանսիայի մէջ գործեց եւ La Turquie Libre (Ազատ Թիւրքիա) անուամբ մի թերթ հրատարակեց, ապա Ֆրանսական կառավարութիւնը, համակերպելով Թուրք կառավարութեան խնդրանաց՝ զանոնք իր երկրէն արտաքսեց, ուսկից անցնելով Քոմիթէն Անգղիա, հաստատուեցաւ ի Լոնտոն, ուր է եւ կը գործէ այսօր: կառավարութիւնը նոյն Քոմիթէի եւ թերթի գոյութիւնը շատ լաւ գիտէ, եւ ես այս կէտը ձերբակալուած օրէս ի վեր կրկին կրկին շեշտած ու համարձակ իրողութիւնը յայտարարած եմ կուսակալ Ապէտտին բաշայի, կեսարիոյ միւթէսարըֆին եւ այլ բարձրաստիճան պաշտօնէից առաջ: Բայց դոհա նոյն յայտարարած իրողութեանս վրայ գէթ առ երեւոյթս, թերեւ աչօք նայեցան եւ կամ գրեթէ կարեւորութիւն չընծայեցին, եւ ես այս պարագան ուրիշ պատեհի չեմ կրնար վերագրել, եթէ ոչ այն խորհրդին, թէ Եւրոպայի մէջ իսլամներէ բաղկացեալ Քոմիթէի մը գոյութիւնը՝ հոս իսլամ ժողովրդեան մէջ չը տարաձայնելու ու կարգ մը շփոթութեանց տեղի չը տալու համար՝ ծանօթ յայտարարութեանց հեղինակն ու խմբագիր՝ հայերը հոչակելով՝ մեր իսլամ հայրենակցաց ատելութիւնը մեր վրայ գրգռեն: Բայց միթէ արդարութիւնը կը ներէ՞ մի այսպիսի խեղաթիւրում:

Տէր նախագահ, ներկայ խնդրոյս նպատակն ու իրողութիւնը ընդարձակօրէն պարզեցի, կը յուսամ թէ կառավարութեան եւ հասարակութեան շփոթ եւ մութ գաղափարները լուսաւորելու բաւական բացատրութիւններ տուի, այս ամէնը արդարութեամբ եւ խղճմտօրէն ճշնելէ վերջ իմ մասին վճիռ մը արձակել ձեզ կը մնայ, ինչ որ ալ լինի ձեր վճիռն ու որոշումը, այժմէն կը յայտարարեմ որ խիղճս անդորր է, զի սուրբ նպատակի մը համար, ըստ կարի, պարտս կատարած եմ: կը խնդրեմ միայն ամենէն գերիվեր ու նուիրական հայրենեաց ու հասարակութեան շահն ու իրաւունքը ի նկատի ունեցէք միշտ եւ ապա կ'ուզէք մահապարտ հոչակեցէք զիս:

Իրեր ու մարդիկներ ժամանակի հոսանքին հետ կը սահին, կ'անցնին, բայց ապագայի համար պատմութիւնը միայն կը մնայ, հետատրիմ աւանդապահ անցեալ ժամանակաց, եւ արդ, ապագան ու արդարութիւնը անհամբեր լարուած աչքերով ձեզ կը դիտեն, ձեզ կը խօսին, եթէ կրնաք անսացէք դոցա ձայնին, ձեռքերնիդ դրէք ձեր խղճին վրայ ու այնպէս արձակեցէք ձեր վճիռը:

29 Մայիս 1893
ԳԱՂԱՏԻԱ ԴԱՏԱՐԱՆ

Ե. Պ. Ա.

ԷՋ ՄԸ ԽՄԲԵՐԹԻ ՀՆԶԱԿԵԱՆ ԿԵԱՆՔԷՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՑԵԱԼ ՄԸ

1893 Յունուար ամսուան սկիզբը, Մ. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան կեդր. վարչութեան վըկայականով, երկու զոյծ էշեր Թուրքիա կը մտնեն: Ամէնքին մէկնելով՝ կը հանդիպին Սամսոն, ուր կը մնան ամիս ու կէս, եւ յետոյ, նոյն քաղաքին վարչութեան կարզադրութեամբ, կը մեկնին Սեբաստիա, Խարբերդ, կ'այցելեն Տիգրանակերտ, եւ, ուսումնասիրելէ յետոյ այդ նահանգական կեդրոններուն պայմանները, Խարբերդ կը դառնան, եւ հոն կ'ընեն իրենց գործունէութեան դլխաւոր վայրը:

Յարմարելով տեղւոյն վարչութեան հետ, սա եղրակացութեան կը յանդին թէ՝ այդ նահանգը, թէեւ բազմահայ, եւ, առհմանակից դաւառները, ամէնն ալ՝ անպատրաստ վիճակ մ'ունէին. եթէ կարելի ըլլար դանոնք դէթ ինքնապաշտպանութեան համար պինել, արդէն մեծագոյն գործը կատարուած պիտի ըլլար:

Տեղւոյն վարչութիւնը չափազանց դգուշաւոր ըլլալ կը յանձնարարէր, եւ արդարեւ իրաւունք ունէր. որովհետեւ անխոհեմ արտայայտութիւն մը՝ ամէն աշխատութիւն, եւ ամէն զոհողութիւն ի դերեւ հաններու պատճառ պիտի դառնար՝ փութացնելով կառավարութեան անդամալուծող հետապնդումները: Բայց, այսպէս դրութիւն մը, իր ծայրագոյն սահմաններուն մէջ՝ ոչի'նչ ընելու համազօր պիտի ըլլար. համակերպելով հանդերձ իրերու կացութեան, պէտք էր կայուն վիճակին մէջ չարժուիլ մ'առաջ բերել, չարժուիլ մը՝ անվտանգ, բայց՝ նպատակին օգտակար:

15 Փետրուար 1894-ին, Խարբերդի Սինամուա թաղին մէջ, առաջին անդամ ըլլալով, «ԴՀՏ» անուամբ, խմորատիպ կնամեայ պարբերական մը լոյս կը տեսնէ: Կը բաշխուէր կառնատարածէս ընկերական չրջանակներուն, առանք ալ, երկնց կարդին՝ անոր բովանդակութիւնը կ'ուսանդէին երկնց համակրական եւ ապդականական չրջանակներուն մէջ: Այն առանձներ, այսպիսի թերթի մը խոր ազատութեան առաջ կը բերէր ընթերցողներու, եւ մանաւանդ լսողներու վրայ, որովհետեւ, անոնք երազել կ'ըլլային այնպիսի եղերութիւններու, որոնք կառավարութիւնը մեծ հոդածութեամբ դադանի պահել կը ջանար ժողովուրդէն...: Խարբերդէն դուրս, ընկերը ջրնեղաններու, կառապաններու, կամ ուղեւորներու միջոցաւ, այդ թերթէն երկուականէն մինչեւ չորսական օրինակ կը դրկուէր, Սդրնի, Սդրնի-Մաադէն, Տիգրանակերտ, Զնքուշ, Սպարկիր, Սկն, Բալու, եւն.:

«ԴՀՏ»ի բովանդակութիւնը կը կազմէին՝ քաղաքական լուրեր՝ Հայկական Հարցին վերաբերեալ, հարստահարութեանց, ոճիրներու, կառավարական անարդարութեանց մասին, եւ թելադրութիւններ՝ ինքնապաշտպանութեան պատրաստուելու համար: Անոր դլխաւոր նպատակն էր հասկընել բնակչութեան թէ ուշ կամ կանուխ՝ ինկինքը՝ յարձակումներու դէմ պաշտպանելու անխուսափելի հարկի մը առջեւ դէպ պիտի դանէ, եւ որպէս զի չկտտորուի, պէտք է որ պաշտպանել դիտնայ ինքզինքը ամէն գնով. սոր համար, պէտք է որ գինուի,

եւ լաւ պինուի: Մտաւորական դասը, որ մեծամասնութեամբ՝ այս պաղպաղաբին կուսակից էր, մեծապէս կը հետաքրքրուէր «Դատ»ով ու ամէն տաննեհինդ օրը անդամ մը գայն անյապօրէն կը փնտռէր:

Տասնի կոտորածները ուանդող լուրերը, նոյնիսկ այդ կոտորածներուն դրուագները ներկայացնող, եւրոպական թերթերէն առնուած պատկերներու չրջաբերութիւնը, Հայկական վէց նահանգներու բարենորոգմանց համար Մայիսեան ծրագրին պատրաստութեան՝ եւ, այդ նկատմամբ՝ մեծ պետութեանց դեսպաններուն՝ Բ. Դրան հետ ունեցած բանակցութեանց դունապեղ պատմուածքներ՝ վախի եւ առաւելապէս քաղցր յոյսերու մթնոլորտ մը կը ստեղծէին, ուր, հայ ժողովուրդը հեւ ի հեւ կը սպասէ դէպքերու թաւալմանց արդիւնքին. երկունքի չրջան մըն էր, դոր ան կ'անցընէր...:

1895–ի գարունն է. Մ. Իմմիրլեան պատրիարքէն հետապիր մը՝ ուղղուած գաւառական Առաջնորդներու՝ հետեւեալ լուրը կը հաղորդէր. «Վեհափառ Սուլթանը (Ապտիւլ Համիտ Բ.) հայարնակ վէց նահանգներու բարենորոգմանց ծրագիրն ընդունած է. յորդորեցէք Հայ ժողովուրդը որ դիւրանայ դրգռումներ առաջ բերող ընթացքներէ եւ խոհեմութեամբ՝ բարենորոգմանց գործադրութեան սպասէ...»: Այս հետապիրն պատճէնները՝ Առաջնորդներու կողմէն բոլոր եկեղեցիներու թաղական խորհուրդներուն կը հաղորդուի նոյնութեամբ, եւ քահանաներ՝ բեմէն գայն կը կարդան ի լուր ժողովրդեան:

«Դատ» բարենորոգմանց այդ ծրագրին մէկ պատճէնը ձեռք ձգելով մաս առ մաս կը հրատարակէ գայն իր ընթերցողներուն համար, որպէսզի մանրամասնութեանց մասին ոչինչ պիտի մնայ, եւ կարելիները նաեւ իր յոռետեսութիւնը՝ անոր գործադրութեան նկատմամբ:

Այդ հետապրալուրը, զոր Պատրիարքարանը կը հաղորդէր, անակնկալ մըն էր, բայց ժողովուրդը, լաւատեսութեամբ կը մեկնէր գայն. քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ ապատարիական դպրութիւն մը կը ծաւալէր, հետզհետէ անտարբերութիւնը ձիւնի պէս կը հալի, ազգասէրներու ուշ մնացող շարան մը գործի կը սկսէր ու կարգ գժուարացնելու կուսակցութեան պաշտօնական մարմիններուն գործը:

Չենք մոռնար յիշատակել թէ՝ իրարու ներհակ երկու իրողութիւններ կային. երեւոյթ, եւ՝ իրականութիւն. մին, երեւոյթը չծանչցող, յուսադրիչ, մինչ միւսը՝ չատերու անըմբռնելի նենգաւոր խորք մը, որ երեւոյթէն իրարախոսիչ էր, մինչ մակերեսային խաղաղութեան մը տակ, մօտալուտ ալեկոծութեան մը պայթումը կը ծածկէր...: Երեւութական ապահովութիւն մը կար, երկիւղը կը փարատէր, դիւշաւորութիւններ մէկդի կը դրուէին, ամէն կողմ արդիւնաբեր երկերու ձայներ կը լսուէին, կառավարութիւնը անտարբեր կը մնար, ո՛չ մէկ արգելք, ո՛չ մէկ հետապնդում...: — Այլեւս, Հայ ժողովուրդը ինքզինքը իր երազած Ապահովութեան սեմին վրայ կը դտնէր...: Ասիկայ երեւոյթն էր...:

Ա.

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐՈՒ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄ

Այս խանդավառ օրերուն, «Դատ»ը նշանակելի բովանդակութեամբ, երեւոյթներուն ներհակ ուղղութեան մը կը հետեւէր. ասիկա պատճառ մը կը դառնայ որ՝ Հիւսէյնիկ աւազանին մէջ, ժողով մը տեղի ունենար, եւ բարենորոգմանց հարցին չուրջ դոյութիւն ունեցող կարծիքները լուսաբանուէին: Այդ առաւօտ ժողովին ներկայ կ'ըլլան նաեւ Հնչակեան երկու գործիչները, բնակչութեան ամէն կարգի ներկայացուցիչներուն կողքին:

Պատրիարքարանի հետապրալուրով ժողովի իօսակցութեանց բացումը տեղի կ'ունենայ:

Երեք կարծիքներ երեւան կուգան:

Առաջին կարծիքը պաշտպանողներ սա տեսակէտը կը յայտնէին թէ՝ Հայկական Հարցը, այլեւս լուծուած պէտք է համարել, քանի որ Բարենորոգմանց ծրագիրը Սուլթանին կողմէն վերջապէս ընդունուած է. գործադրութիւնը կրնայ յապաղիլ բայց վերջապէս տեղի պիտի ունենայ, հետապնդմամբ՝ 61–րդ Յօդուածին գործադրութիւնն երաշխաւորող պետութիւններու, մասնաւորապէս՝ Անգլիոյ. Սուլթանը, այլեւս՝ չպիտի կրնայ նահանջել...: Ամէն ինչ պէտք է վերջացած համարել...:

«Դատ»ի համակիր մտաւորական մէկ ըն-

թէ ըսցուղը՝ հետեւեալ պատասխանը կուտայ.

— Մխամտութիւն է հաւատալ թէ՝ Անգլիա ձեռնամուխ պիտի դնէ Սուլթանին վրայ, եւ Սուլթանը պիտի հարկադրուի իր խոստումը կատարելու... Մեծ պետութիւններէն ոմանք մէկը, որամատիր չէ բնաւ իր մէկ դիտուածն խակ գոհելու ամբողջ հայ ազգին համար, յո՞յս կը դնէք Անգլիոյ վրայ, երբ վէրքոտիա թագուհին կատարեալ չահ մ'ունի Հայկական Հարցը միշտ կանգուն պահելու, ի՞նչ օգուտ առակ մեզի՝ Հայերուս համար... ցնորք մը չէ՞ աս, երբ Սուլթանը ինք պիտի ընէ բարեկարգութիւնները, նախ համոզուեցէք թէ ինք չընաը, եւ երբ նոյնիսկ ընելու հակամէտ ըլլար, մեծ պետութիւնները չպիտի թողուն որ ընէ... ա՛ս է Հայկական Հարցին դժբախտութիւնը...:

Ընթահաս ազգասէր երիտասարդ մը խօսք կ'առնէ.— Պարոնին ակնարկութիւնները շա՛տ ճիշդ են. Հայ ժողովուրդը՝ ո՛չ մէկ պետութեան վրայ թող յոյս չդնէ, ինք պէտք է որ ընէ ի՛նչ որ պէտք է ընել. հիմա է գործելու ժամանակը, պէտք է որ հոս, ու ամէն տեղ, յոյսերը կտրտակենք, որպէս զի մեծ պետութիւնները առիթով ձեռնամուխ դնեն Բ. Դրան վրայ եւ բարենորոգմանց ծրագիրը գործադրել տան Սուլթանին. ա՛ս է միակ ապահով ճամբան, մեր նպատակին ծառայող. մենք պարտաւոր ենք նոյն իսկ այսօր յոյսը կտրտակենք, որ մեծ պետութիւնները մեզի ընկերանան, թող երթամք մենք ապահովինք...:

— Բայց ի՞նչ պատճառ պիտի դնէ երիտասարդութիւնը յոյսը կտրտակենքելու համար, մանաւանդ այս օրերուն, երբ արդիւնաւոր երգերը ապատօրէն կ'երգուին, գոնէ արտասուքներ առիթ կ'ունենան, կառավարութիւնը ո՛չ կը միջամտէ, եւ ո՛չ ալ ձերբակալութիւններ կը կատարէ առաջուան պէս. առանց պատճառի յոյսը կտրտակենքել յանցաւոր ըլլալ կը նշանակէ, ի՛նչ չափազանց խորհուրդ մը...:

— Պատճա՞ռ չկայ, կը պատասխանէ տաքարիւն երիտասարդը, Հիւսէյնիկի եկեղեցիին դանգակը քանի տարի է որ կախուած է, բայց կառավարութիւնը չ'արտօներ որ զործածեն առարկելով որ թուրք կին մը անոր առջին զոհն էղեր է ժամուն վախցեր եւ վիժում ունեցեր է. ասիկա անիրաւ արդիւք մը չէ՞, չ'արժէ՞ր յոյսը կտրտակենքել այդ արդիւքին դէմ, եւ դեռ ասոր պէս բազմաթիւ անիրաւութիւններ զործուած են, ու կը զործուին. անոնց դէմ ցցուիլը, յոյսը կտրելը յանցա՞նք է միթէ...

Խօսքը կը տրուի՝ Ս. Դ. Հնչ. զործիչին:

— Ձխօսինք, նախ, յոյսի նշանակութեան մասին. բայց սա հարցումը ուղղենք յոյսերը կտրտակենքելու առաջարկութիւնը ներկայացնող պարոնին, թէ՝ ի՞նչ միջոցներով, եւ ո՛րքան մարդով պիտի կրնան յոյսը մը կտրտակենքել, ի՛նչ զործիչը:

— Մենք կրնանք յիսուն երիտասարդներ ունենալ մեզի հետ, ամէնքն ալ դիւուած՝ վճռահաւատութեան տարճակներով եւ դաշոյններով ... այսքանը չի՞ բաւեր... կը պատասխանէ հայրենասէր երիտասարդը:

— Կը բաւէ... ի՛նչ զործիչը, բայց մտիկ րլլէք, պարոններ,— խո՛ր լռութիւն կը տիրէ,— դուք կը հաւատաք այդ կարգի յոյսերուն, որոնց արդիւնքին մասին տարակարծիք ենք ձեզի. դուք ունիք վճռահաւատ տարճանակ, դաշոյն, մինչ կառավարութիւնն ունի դիւուածներ տարճակներ անարատ մթերքով, դուք ունիք մարդեր, որոնք դէնքի զործածութեան մասին ծանօթութիւններ չունին թերեւս, մինչ կառավարութիւնը մարզուած դիւուածներ ունի. որ տեղ, 10 վայրկեան հետու, դիւուածները պաշտպանող վաշտեր դիւուածները փողի մը ձայնով խափան պիտի կրնան պաշարել ձեզ, եւ դեռ մէկ երկու վաշտ դիւուած չհասած ձեզ վըճատնել. բազդատութեան այս չափը դեռ շատ կ'երկարի, բայց մենք հարկ չենք տեսներ շարունակելու, միայն մտածենք ասոնց հետեւանքներուն վրայ...:

Դառնանք այժմ յոյսի նշանակութեան. յոյս բառը Հնչակեան բառ է. առաջին օրերուն անիկա բարոյական նշանակութիւն միայն ունէր, բայց այժմ որ քաղաքական դէպքերը հասունցած վիճակ մ'ունին, անոնց վրայ ազդեցութիւն բանեցնելու նպատակաւ տեղի ունեցած յոյսերը այլեւս ազգասիրութեան լուրջ նշանակութիւն ունին. յոյսէն յետոյ ըսել կ'ուզենք թէ ամենէն աւելի պէտք է որ երեւան պիտի գայ, եւ եթէ բանակ պոյութիւն չունի, մարդկային հսկայ դանգուածներ լաւ դիւուած եւ լաւ առաջնորդ-

ուած խիտ դանդուածներ պէտք է որ չարժին, խափանեն գինուորական չարժումներու կանոնաւոր ընթացքը, եւ կանոնաւոր գործողութիւնները չփոթութեան մատնեն, ըսել կ'ուզեմ ցոյցը «կառավարել յեղափոխութեան մը վերածել. կարելի՞ է աս:

Պատրիարքարանը դղուշաւորութիւն ու հանդարտութիւն կը յանձնարարէ. լաւ հրահանգ մըն է աս. պէտք է որ Հայ ժողովուրդը կէտ առ կէտ հետեւի. բայց կայ նաեւ հրահանգ մըն ալ, զոր Պատրիարքին հեռագիրը չի տար, որովհետեւ չէր կրնար տալ... այն է պատրաստ ըլլալ ինքնապաշտպանութեան, եւ ա՛չ թէ յարձակման կամ ցոյցի... ցոյցը՝ կառավարութիւնը ինք պիտի ընէ... բայց կառավարութեան ուղածն է որ մենք ընենք... եւ ան կարենայ ըսել թէ «անկարգութիւնները զսպեցի... անդորրութիւնը կատարեալ»...: Ի՞նչպէս կը մեկնէք անոր՝ ներկայ թոյլտուութիւնները, մենք, զանոնք լաւատեսութեամբ չէ որ կը մեկնենք. ան՝ իր քաղաքական կեանքին մէջ ներող աչքով նայելու պատմութիւն ունեցած չէ բնաւ իր հայատակներուն՝ որքան ալ անոնք արդարացի իրաւունքներ պաշտպանելու պահանջներ ներկայացուցած ըլլան, ան իր պատմութեան հաւատարիմ է, եւ պատմութեան դասը՝ անվրէպ...: Մէկ բան կը մնայ ընել հայ ժողովուրդին, այն է գինուիլ անչուշտ, եւ որքան հնարաւոր է, արագ. հասած է ժամանակը ուր ան այլեւս մխա մինակ պիտի հարկադրուի պաշտպանել իր անձն ու պատիւը հոգ չէ թէ ըլլայ արիւնով...: Այդ՝ թոյլտուու երեւոյթներուն եռեւ՝ ցաւագին դէպքերու ուրուականն է որ կը ճօճի..., ինչպէս կը գրէ «Թայմըզ»:

Ի՞նչ լուութիւն մը կը տիրէ պարտէզին մէջ (ժողովատեղին): Ներկաները կը ցրուին անչշուկ ու մտածկոտ..., երիտասարդներէն քանի մը հոգի դժգոհ կը մնան, երեկոյին կ'ելլեն պանդակատուն, պանդակը հնչեցնեն...:

Լո՛ւռ է կառավարութիւնը...:

Ցոյցը անարիւն եւ անյիշատակ կ'անցնէ...:

Ոսոխը՝ իր գործը դիտէ...:

Այս դառնարուեստն երկու օր վերջ, «Գասս»ը յոյս կը տեսնէ ուշագրաւ խմբագրականով մը, որուն մէկ հատուածը միայն կարելի կ'ըլլայ հոս ներկայացնել՝ առաջին հատուածը:

«Զէնքի՛...:»

«Երբ կը մտածենք, կ'զգանք թէ՝ հացի տեղ զէ՛նք հարկաւոր է...:»

«Երեւոյթներ կան, որոնք մոլորեցուցիչ են. քաղաքական յանցաւորներու ներումը, արդիւնած երդերու ապատօրէն երգուիլը, հաւաքոյթներու թոյլ տրուիլը, կառավարութեան թոյլատու երեւոյթը, ցոյց կուտան անոր անպզքելի նկարագրին վրայ, յանկարծական, անհասատալի փոփոխութիւն մը. երեւութական ազատութիւն մըն է աս, որուն ետեւը՝ ինք դաբանակալ կը դիտէ՝ անզգուշօրէն երեւան եկող անձերը, ոյժերը, միջոցները, չարժումները կարծես՝ անոնց արիւնի նշան մը դնելու համար. ասիկա երեւոյթն է, երեւոյթը սերող ժողովուրդին համար...:

Բայց ի՞նչ են աս իրականութիւնները՝ որոնք աննշմարելի կերպով՝ այդ մակերեսին վրայ կը յայտնուին. ուղղամիտ ճանչցուած կառավարիչներու փոփոխութիւն, բարձրաստիճան պաշտօնեաներ՝ Բուրդ պէտերու՝ բացառիկ՝ աննախընթաց այցելութիւնները, գինուորական հիւրընկալումները, Բուրդերու աննախընթաց այցելութիւնները հայ գինագործներու, իրենց դէնքերուն նորոգութեան համար, վաւօղի եւ կապարի զգալի գնումները, գինուորական դէնքերու բաչխումին պրոյեկները՝ հասարակ ժողովուրդին,— այս ամէնը, հայրենակիցներ մեզի՝ մէկ ու վճռական թելադրութիւն մը կ'ընեն, հետեւեցէք դէպքերուն, եւ անտարբեր մի մնաք...: Երբ կը մտածենք այս ամէնուն վրայ, կ'զգանք թէ հացի տեղ դէնք հարկաւոր է...:»

Բ.

ՎԵՐՋԻՆ ԳՈՒՄԱՐՈՒՄ

1895 Օգոստոսի վերջին օրերն են:

Բարենորոգմանց գործադրութեան ոչ մէկ նշան: Անախորժ պրոյեկներու տարաձայնութիւններ կան. Տրապիզոնէն տխուր լուրեր կը հասնին. իրրեւ թէ հոն Հայեր զէնք պարպեր են գինուորական հրամանատարին վրայ, պայն վիրաւորեր են. արիւնալի դէպքեր տեղի ունեցեր են: Կառավարութիւնն էր որ ըմբոստութեան լուրերը կը գաբրնէր եւ կը տարաձայ-

նէր, յետոյ կարենալ պատասխանելու համար թէ՝ «ըմբոստութիւնը դադիգ...»։ Յուսահատ էրէւոյթները անհետացած էին, եւ ալիկոծութեան մը նշանները օր քան օրէ կ'աւելնային։

Մարքերդի ականատես մէկ անձնաւորութեան բնակարանին մէջ տեղի կ'ունենայ երկրորդ եւ վերջին հաւաքոյթը ուր կը հրաւիրուին նաեւ երկու Ընչակեան գործիչներ. «Դաշնակ»ի ամբագրականին գուշակութիւններէն, եւ կացութեան արագագէտ վտռիարանալէն ապրուած ներկաները, կ'ուզէին դէպքերու առաջքը առնելու համար ելք մը գտնել։ Հոն էր նաեւ վերոգրեալ դատարանի հայ անդամը։

Տանտէրը, սովորական մեծարանքներէն յետոյ խօսք կ'առնէ առաջին անգամ եւ քաղաքական կացութիւնը պարզելէ յետոյ հարց կուտայ թէ ի՛նչ միջոցներու պէտք է դիմել, կոտրածներու առաջքն առնելու համար...։

— Կառավարութիւնը, կ'ըսէ դատարանի անդամը, կ'առաջարկէ որ հոս գտնուող «ֆէտայի»ները (յեղափոխականներ) իրեն յանձնուին, որպէս զի կարենայ լրիւ պաշտպանել հայ ժողովուրդը Քուրդերու յարձակումներուն դէմ..., հակառակ պարագային, ան չկրնայ անպատրաստ երաշխաւորել, կը վախնայ որ չկարենայ Քուրդերուն խօսք հասկցնել...։

— Թուրք կառավարութիւնը, կը պատասխանէ գործիչներէն մին, որչափ է Հայերը կոտորել. բայց կ'ուզէ ձեւը գտնել. իր տեսակէտով, անպատեհ կառավարութիւններու կեղծ. կառավարութեան հրահանգները ձգտելէն դադրեցնելու համար՝ միջոցներու պիտի դիմէ, որպէս զի Հայերը պատասխանատու բռնէ իր ընելիքներուն. արդ՝ եթէ դուք յեղափոխական անուան տակ մարդիկ յանձնէք իրեն, դուք պատասխանատուութիւնը ձեր վրայ առած պիտի ըլլաք՝ գործով իսկ հաստատելով թէ արդարեւ հոս յեղափոխականներ կան.... եւ յետոյ, ան, ձեզմէ պէնքեր ալ պիտի պահանջէ... եւ հուսկ ուրեմն, ձեզ պիտի կոտորէ։ Կառավարութիւնը չի՛ պիտեր թէ հոս յեղափոխականներ կան, կամ չկան, ինք պատրաստ ձերբակալելու, բանտարկելու ամէն միջոց ունի. ինչո՞ւ ուրեմն ձեզի կ'առաջարկէ որ դուք պատրաստ իրեն յանձնէիք...։ Մենք՝ կառավարութեան այդ առաջարկութեան մէջ ոգեմտութիւն չենք գտներ, արդարեւ, այդպէս է, որ Հայերը կոտորուին, ինչո՞ւ պիտի վախնար Քուրդերէն, Քուրդերը պատճառ չունին Հայոց վրայ յարձակելու, եւ ոչ խակ համաձակութիւն, ասելին լսենք, ոստիկանութիւնը ինքն է որ պիտի առաջնորդէ զանոնք, ծպտեալ, ժողովրդական ատրպտով, եթէ ան ձախողի իր այդ դերին մէջ..., այն ատեն կանոնաւոր պինուորներու միջոցաւ՝ կոտորումի ծրագիրը պիտի գործադրէ...։ Հայ բնակչութիւնը եթէ վստահութիւն ունենայ կառավարութեան դոնէ չէզոքութեան վրայ, պիտի կրնայ ինքզինքը պաշտպանել վանելով ամէն յարձակում, եւ եթէ ան օգնէ միդի, այն ատեն ա՛ւելի դէպք տեղի պիտի չտեսնուի...։ Սակայն, իրողութիւնը բոլորովին հակառակն է այս ենթադրութիւններուն։ Ան՝ Քուրդերու անունով պիտի կոտորէ Հայերը, եւ, այսպէս ընելով՝ թէ՛ պատասխանատուութենէ պիտի դերծ մնայ, եւ թէ՛ Հայ եւ Քուրդ ժողովուրդներուն միջեւ արդէն բացուած խորտակը աւելի պիտի խորացնէ...։

— Բայց, ի՞նչով պիտի պաշտպանուի այս ժողովուրդը, ի՞նչ զէնքերով, եւ որքա՞ն զէնք ունիք դուք... կ'ըսէ դատարանի անդամը...։

— Մենք զէնքի մթերանոց չունինք, կը պատասխանէ գործիչը, մեզի ոչի՛նչ յանձնուած է, դուք պիտի ընէք կարելին, ժողովուրդին չատ քարոզուածոյ, որ պատրաստուէր, զինեցէք զայն, եւ Թող զինուին իրենք իրենց միջոցներով, տրամադրեցէք նաեւ ձեր միջոցները. 500 Մարքինի հրացան պիտի բաւէ հայ բնակչութիւնը վրկելու յանկարծական յարձակումէ մը, եւ պիտի կրնայ դոնէ դէպքերու աննպաստ թատրումը դանդաղեցնել։ Հոս, այլեւս կարելի չէ ուրիշ կերպ խորհիլ, յեղափոխական անուան տակ մարդիկ կառավարութեան յանձնելը, չա՛ս չա՛ս՝ յանձնողները պիտի ապահովեն իրենց անձին պաշտպանութիւնը, եւ ո՛չ թէ ամբողջ բնակչութիւնը...։ Հաւաքոյթը անհանգստութեան վերջ կը դնէ...։

Քանի մ'օր վերջ, գործիչը ոստիկանատուն կը հրաւիրուի...։

Գ.

ՈՍՏԻԿԱՆ: ԲԱՆՏԻՆ ՄԷՋ

1895 *տարւոյ Հոկտեմբեր ամիսն է:*

Գործիչը ատենկանապետին վոխանորդին ապՀաւն է, ճիշդ հոն-ուր չորս ամիս առաջ ներ-կայացած էր Սելանիկցի պարկեշտ ատենկանա-պետին, ի ներկայութեան Առաջնորդ՝ Պետրոս Ծ. Վարդ. Բաղրատունիի, եւ Վարչական ժո-ղովի (Խորէ Մէճլիսի) անդամ Տարագճանի. ատենկանապետը պատասխանելով գործիչին քննդատութիւններուն՝ ուղղուած Օսմ. կա-ռավարութեան դէմ, ըսած էր. «Տղա՛ս, քայ-քայուղ տանիքին՝ ես եւ դո՞ւ պիտի ըլ-լանք...:» Ախիկա այն ատենկանապետը չէր տյլեւս, դանիկա ճամբեր էին. ներկան ճամ-բուղին երկրորդն էր, որ անոր յաջորդած էր...:

— Լա՛ւ, հոս եկուր տեսնեմ, պրն. յեղափո-խական, կ'ըսէ ան գաժան երեւոյթով մը. ի՞նչ-պէս, երէկ 500 հատ Մարթինի հրացան տանք ձեզի՝ Քուրդերուն դէմ պիտի կրնա՞ք պաշտ-պանել ինքզինքնիդ... թող՝ Վիքթորիա թա-գուհին այժմ ձեզ պաշտպանէ տեսնեմ... ատ-րուեմ՞ն կ'ուզէք, ահա ձեզի ատաղութիւն...: Տարէ՛ք ատիկա բանտը, կը հրամայէ ատենկան-ներուն...:

Գիշեր է. ամպամած երկինքի մը տակ, թանձր աղջամուղջ մը ամէն ինչ անտեսանելի կը դարձնէր. ցուրտ հով մը՝ սուլելով պատու-հաններուն կը զարնուէր, բերելով իրեն հետ լա-ցի պէսպէս ձայներ եւ չունելու չարաղոյժ ոռնումներ՝ կոտորածները, հրկիզումները, թալանումները սկսած են արդէն հեռաւոր գի-պերու մէջ, եւ վիրաւորներ՝ Մէզիրէի վողոց-ներուն մէջ հազիւ ապաստան գտած են..., տարտամ մը կը տիրէ ամէն կողմ: Բանտարկ-եալները իրենց թուրք բանտակիցներուն կող-քին, ընկղմանած էին իրենց անկողիններուն մէջ. ո՛չ ոք կը համարձակի բառ մ'իսկ խօսե-լու օրուան կացութեան մասին:

Ալիշամ գիւղէն ձերբակալ թուրք մը, ոճրա-գործութեան համար տանուելէհինդ տարուան ազատազրկութեան դատապարտ-ուած, յուզիչներ խոկալով՝ կ'ըսէ. «Տղա՛քներս, կ'դգամ թէ հոգեկան ի՛նչ տառապանքներ կ'ան-ցընէք այս դէպքերուն վրայ. եթէ ձեր տեղը ես ելած ըլլայի, տարբեր դգացում պիտի չունե-նայի. դուք, սակայն, մխիթարուելու պատ-ճառներ ունիք. ըսեմ ձեզի. դուք ցեղի մը պա-տկանելէք, որ տահմանուած է ապրելու. մի՛ վհդովիք, մի յուսահատիք. այս դէպքերը ե-կած պիտի չտեւեն. քանի մ'օրէն խաղաղութիւ-նը պիտի վերահաստատուի. վա՛յ ան ժողո-վուրդին, որու համար՝ վաղն անորոշ է. մխիթ-արացուցիչ. դուք՝ արհեստաւոր, վաճառա-կան, ուշիմ եւ գործունեայ ժողովուրդ մըն էք, այժմ՝ մերկ ու անօթի, վաղն խակ, անտուտղ մեռնելու երկիւղը չունիք: Ձեզմէ յետինը, իր տեղն ու հերիւնը կ'առնէ, անկիւն մը կը նըս-տի, եւ իր օրուան հացը՝ իր ճակտին քրտինք-վը կը ճարէ, մէկ երկու տարիէն՝ անձկութիւն-ները կ'անհետին, եւ նախկինէն աւելի փայլուն վիճակ մը կ'ունենայ. խակ այն ժողովուրդը որ ձեզ կը կողոպտէ, կ'ապաննէ այսօր, նոյն խակ այս րոպէիս, ընդունեցէք թէ ձեզմէ նուազ դժբախտ չէ. դուք հոս բանտին մէջ ականա-տես էք թէ՝ ինչպէս այդ թալանողները եռեւէ եռեւ կը մեռնին, անյագօրէն կերած ըլլալով ձեր իրը, հացը եւ խաւուրմաճ... չատ չան-ցած անոնք պիտի մնան նոյն անօթիները...: Եթէ ձեր տեղը անոնք ըլլան, տարակոյս չկայ թէ մէկ տարիէն պիտի վճանան, բնաջինջ պի-տի ըլլան...:

Ծերունի գիւղացիին այս յուսակ դատողու-թիւնները, յետոյ պիտի հաստատուէր թէ՝ ճըշ-մարտութիւններ էին: Հայ բանտարկեալները կը քաջալերուին անոր գործակից խօսքերէն. եւ կը մտածէին թէ այդ ժողովուրդը ինչո՞վ յանցաւոր էր, պատասխանատուն՝ Սուլթանին կառավարութիւնն էր: Ինք կառավարութիւնն էր որ Քուրդերու միջոցաւ կոտորեց ու կողոպ-տեց, եւ յետոյ յանցաւորները պիտի պատժեմ ըսելով, դլխաւոր պետերուն տեղ խեղճ ու կր-տակ գիւղացիները բանտը լեցուց որպէս թալա-նողներ, եւ որպէս խռովարարներ՝ հարիւր յի-սուն Ալարկիրցիներ, եւ 20–ի մօտ Յարբերդ-ցիներ, իրրեւ թէ ասոնք տեղի տուած էին... խակ միւսները՝ թալանած... կառավարութիւնը անկողմնակալ էր... եւ խաղաղութիւնը կը վերահաստատէր...:

Բանաստեղծը կ'ամբաստանուի որպէս «Դատ»ի հրատարակիչ, ապացոյց, բնաւ չկայ:

«Դատ»ի հրատարակութիւնը կը շարունակուի՝ կառավարութեան կասկածները փարատելու համար... Ամբաստանութիւնները բանտէն կը դրկուին: Հուսկ ուրեմն, բանտարկեալը ազատ կը թողուի:

Դ.

ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒԻՄՆԵՐ

Կատարածները անկէ առնեցան: Տէրքանակէտ արխատար դիմադրեց. ամբողջ թաղ մը անառիկ անմատչելի մնաց: Ոստիկանը յանկարծակի կը յարձակի Հայոց չուկաներու վրայ, որոնք Հայոց թաղէն դուրս, Թրքական թաղին մօտ կը գտնուէին. հոն Հայեր կը կատրուին մաս մը, մնացածները կը յաջողին վերջապէս մտնել իրենց թաղը. կը բանեն փողոցները եւ դիմու զօրութեամբ չեն թողուր որ յարձակողները ներս մտնեն: Քաղաքին բոլոր առուները քարաչէն եւ իրարու կից լլլալով քանի մը փողոցներէ միայն թշնամին՝ պիտի կրնար ներս մտնել, այդ փողոցներն ալ Հայերը գրաւած էին արդէն. իրարու օգնելու համար՝ բոլոր առուներուն պատերը կը ծակեն եւ այս կերպով թաղին մէկ ծայրէն մինչեւ մեւսը՝ թէ այդ ծակերէն եւ թէ՝ տանիքներու միջոցաւ իրարու հետ հաղորդակցութեան մէջ կը մտնեն. ունեւոր մը դիւզացիները իր տունը հաւաքած անոնց կուտայ վաստ, դնդակ, եւ կ'ըսէ. «պարկէք եկողները, մի վախնաք, եթէ կապարը հատնի, արծաթ պիտի տամ, եթէ ան ալ հատնի, ոսկի պիտի տամ որ դնդակի տեղ գործածէք»: Եւ կը պարնեն. ամէն անգամ որ խուժանը՝ առաջնորդութեամբ ծպտեալ ոստիկաններու՝ նեղ փողոցին մէջ կը մտնէ, ապտակահար կը նահանջէ... յարձակողները կը յուսահատին, չարաթ մը իւոյ կայսերական հրամանով յարձակումները կը դադրին...: Այդ անառիկ թաղը, թուրքերը Գալաատա՛ կ'անուանեն...:

Կատարածները կը դադրին եւ բարենորոգումները կ'սկսին...: Սուլթանին կառավարութիւնը Եաքէր վաշան իրրեւ Ընդհ. Քննչէ Հայարնակ գաւառները կը դրկէ. կը հաստի Ակն, ուր կատարած եղած չէր մինչեւ այն ատեն (1896–ի գարնան վերջերը), Եաքէր փաշա, քաղաքը նախկին վիճակին մէջ գտնելով կը յանդիմանէ տեղւոյն կառավարութիւնը, որ անզօրծ մնացած է...: Անկէ մեկնելէն քանի մը չարաթ յետոյ Ակնայ ժողովուրդն ալ կատարած եւ Թալանուած կ'ենթարկուի եւ այնուհետեւ, կը նշանակուին կուսակալներու, գնաատապետներու, ոստիկանապետներու փոխանորդներ, ոստիկան դիւնուրներ, որոնք Հպիւ երկու տարի կը տևան, ու կ'ոտխորուին՝ իրենց դէնքերն ու պաշտօնական պետութիւնները յանձնելու կառավարութեան եւ իրենց տեղերը գտնելու...: Բարենորոգումներու այս շրջանին է որ բոլոր պանդուխտները մերկ ու բոկոտն իրենց Հայրենիքը՝ իրենց թափուր ու կիսաւեր տուները կը գարձուին կառավարութեան կողմէն, եւ բոլորովին կ'արգիլուի անոնց որ իրենց գաւառէն դուրս չ'ելլեն...: Բնակչութիւնը այսպէս, մերկ վիճակով եւ ամէն մրջոցներէ դուրկ՝ պարկերու մէջ վաճելու նպաստակն էր, գայն՝ սովով եւ հեւանգութիւններով վճարցնել..., բայց, այդ դիւզացիները իրենց շրջանին կամ ահմանակից քաղաքները կ'երթային, մինչեւ իսկ օրական 5 մէճիտիէով կ'աշխատէին ու այս չնչին օրականներով ընտանիք կ'պարնցնէին: Այս կացութիւնը երկար չի տեւեր, քաղաքներու բնակչութիւնը արդէն շատ ժամանակ չանցած ինքզինքը կը գտնէ. դիւզացիները կը մնային: Քանի մը տարի յետոյ կարելի կ'ըլլայ վերջապէս կառավարական արդելքները վերացնել եւ Թոյլ տալ որ դարձնել..., արտասահման, մասնաւորապէս՝ Միացեալ Նահանգներու վրայ անցագրեր կը վաճառուին, իւրաքանչիւրը 18 օսմ. դեղին ոսկի, որ կ'ընէ շուրջ 60 տոլար, կառավարիչներու մտերմութիւնը վայելող Հայերու ձեռքով...: Տարագնացութեան հոսանքը կը վերսկսի, դիւզացի երիտասարդներ կ'անցնեն Ամերիկա, եւ չեն մոռնար իրենց հայրենի օճախը, կ'աշխատին, կը շահին, իրենց ժուժկալութեամբը կը խնայեն եւ դրամ կը հասցնեն իրենց ծնողներուն կամ տունը մնացող եղբայրներուն. ասոնք ալ իրենց կարգին կ'սկսին արտեր, պարտէզներ, այգիներ գնել, կը չինեն դիւղերը, մինչեւ 1905 թուականը՝ 1895–ի աւերածութեանց հետքերը կը կորսուին, դիւցի թուրք աղաներ, պէյեր կ'սկսին իրենց

կալուածները հայերու ծախել, վաճառման ու գնումի այս շարժումը աստիճանաբար մտահոգիչ կը դառնայ կառավարութեան՝ որ Թուրք ժողովուրդը դառնախարական էր՝ ազանութիւններով, յափշտակութիւններով, աւազակութեամբ ու ծուլութիւնով՝ 1905–էն մինչեւ 1913, անառեական եւ կրթական խոյանք մըն է որ եբեան կուգայ..., չուկան, առաջուան պէս կը դառնայ հայկական, վաճառականութիւնը կը վերակենդանանայ հայերու ձեռքով:

— Ալիշամցի պատուական ծերունիին դուշակութիւնները իրականացած էին...:

Կուսակցական կեանքն ալ իր յեղաշրջումը կ'ունենար, մանաւանդ Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ: Այլեւս, Հայ ժողովուրդը 1894–5–ի միամտութիւնը չունէր, Հնչ. Կուսակցութիւնը չէր հաւատար Թուրքիոյ բարեկարգութեան՝ անընդունակ բարեկարգուելուն, ժողովուրդը կ'ըմբռնէր այլեւս թէ ուշ կամ կանուխ ինքնապաշտպանութեան նոր փուլի մը հանդէպ պիտի գտնուէր, այս օրերուն ան աւելի պինուած էր ու աւելի զօրաւոր քան 1895 օրերուն ապրող ժողովուրդը. դժբախտաբար, կուսակցութեանց «լեկալ» դրութիւնը ոչ միայն անոնց ներքին վիճակը՝ յաչս կառավարութեան չափազանց թափանցիկ կը դարձնէր, այլ կ'առնչէր անոնց կապմին մէջ կարգ մը չէզոքացնող, անդամալուծող ակարութիւններ, որոնք ուսումնասիրութեան առանձին նիւթ կրնան ըլլալ:

Այս պատմական անցեալէն՝ հարկադրօրէն դանց ըրինք երկու կարճ Հնչակեաններուն Յակոբն եւ Յարեթի՝ Մէզրէի մէջ հրապարակաւ պլխատման վայրապօրէն ցնցող դէպքը, որուն տխուր ապրեցութեամբ՝ գտնուեցան պահակ կեցող զինուորներ որոնք չդիմանալով մահուան:

Այս դէպքը դանց ըրինք որովհետեւ անոր մանրամասնութեան տուգութիւնները կը պակսէին:

ԹՈՐՈՍ ԾԸՌՈՒԿԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ԸՆԿԵՐՆԵՐԸ

(ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱԿԻՐԾ ՆՕԹԵՐ)

Թորոսը ծնունդ է Սեբաստիայի կուսակալութեան Կեսրին քաղաքում: Իր հայրը Մահանէ վարդապետը, պրպտում էր դիւղական առեւտրով (կէչէկճի): Իր վեց զաւակներէ ամենափոքրիկն էր Թորոսը: Տկարակազմ, կարճահասակ, գլուխը կնճռակ, նիհար մի երխտասարդ էր նա: Իր փոքրիկ հասակում նա հիւանդոտ ու Թոյլ, սակայն մեւնոյն ժամանակ ընդունակ մի մանուկ էր: Զը նայած փոքրիկ Թորոսի տկար կազմին, այդ ժամանակուայ «Բրամեան» դպրոցի տնօրէնութիւնը նրա տուել էր մի հսկայ նահապետի անուն, Զարմայր էր կանչում նրան: Անուանափոխութիւնը նորաձեւութեան կարգն էր անցել այդ ժամանակներում դպրոցներում, Թէեւ աշակերտները ոչինչ չէին առանում: Յորինացու պատմած նախնական դարերի առասպելական հերոսները վերակենդանացած էին յանձին Աբրամեան դպրոցի աշակերտներին: Թորոսին կարծես ծաղրելու համար դիտմամբ էին կպցրել այդ հսկայի անունը, բայց վերջը կը տեսնենք, Թէ նա ինչպէս արդարացրեց իրան հաւատարիմ հետեւող դրոնելով իր նահապետական անուան:

Ռուս Թրքական պատերազմի վերջերն էր: Տաճկաստանն անտանելի դրութեան էր մատնուած: Կողոպտուած հայ ժողովուրդն աչ ու ձախ էր ընկնում իր ընտանիքն ապրեցնելու համար: Թրքական մոլեռանդութիւնն իր ծայրայեղ աստիճանին էր հասել: Ռուսաց, «Գարա կեավուրի», ինչպէս Թիւրքերն էին նրան անուանել, յաղթութիւններն աւելի եւ աւելի էին դրդում տաճիկ սինլքորին հայ տարրի

դէմ: Ամբողջ լեռները դասալիք զինուորների առաջամարբերով էին ծածկուած: Այդ պատճառով Թիւրքիայի խուլ անկիւններում գտնուած դաւառների բնակիչներից շատերը չկարողանալով տանել այլեւս իրանց չքնաղատող տեղային աննպատակ հանգամանքներն, այս ու այն կողմ էին գաղթում, տեղափոխութեամբ միայն լաւ ու հանգիստ վիճակի տիրանալու յոյսով: Այդ գաղթականաց հոսանքից ազատ չմնաց եւ Կիւրինը: Սուսար մի բազմութիւն սկսաւ պիտել Մատէն, Դունդուբլու, Գազատիա, Եօղղատ եւ այլեւայլ տեղեր: Թորոսի հայրը, իր Պօղոսի գիւղերում ունեցած վաճառականական շահերն եւս աչքի առաջ ունենալով, խառնուեցաւ այդ գաղթականների հետ եւ հասաւ Եօղղատ:

Պատանի Թորոսը սկսաւ յաճախել Եօղղատի «Վահաննան» դպրոցը: Ամենափոքրիկը լինելով ընտանեկան շրջանում, նա ապրում էր ամենափափուկ կեանքով եւ իր եղբայրների եւ քոյրերի enfant gaté-ն (չփչացած, երես առած ազայ) էր: Բայց նա չկարողացաւ շարունակել այդ կեանքը: Իր դեռ շատ մատաղ հասակում կորցրեց հօրը, եւ մօրը հետ վերադարձաւ իր ծննդավայրը՝ Կիւրին: Եօթը երկար տարիներ անցել էին, բայց նա շատ քիչ փոփոխութիւն էր կրել իր դիմագծի եւ իր հասակի զարգացման մէջ: Նա այդ ժամանակ քիչ թէ շատ սովորել էր հայ եւ տաճկերէն լեզուները, յարմարուել էր Եօղղատի մթնոլորտին եւ սիրել էր այդ երկիրը՝ երբ իր երկրորդ ծննդավայրը:

Իր եղբայրները, Կիւրինում մնալով թողնելով նրան իր այրի մօր հետ, հեռացան: Թոռան այդ ժամանակ ժողովելով իր բաժին ընկած փոքրիկ կարողութիւնը, նրանով դեղագործի խանութ բաց արեց, որ շատ հեշտ էր Թիւրքիայում եւ իր արհեստի հետ, բաւական ծանօթացաւ նրանց ներքին աշխարհին, որը քօղարկուած էր տաճկական կեղծ քաղաքավարական ձեւական խօսքերով: Նա չխուսեցաւ նրանց հետ եւ շատ մօտից կարող եղաւ ուսումնասիրել նրանց իր մասնաւոր կարողութեան աստիճանի համեմատ եւ սկսաւ զզուանքով նայել նրանց վրայ: Այդ գձուձ ու վատոպի պաշտօնեաները սկսան վտանգել մեր դեղագործի փոքրիկ կարողութիւնը: Նա տեսնում էր այդ, թոյլ լուս էր մնում, լուում էր ակամայ, որովհետեւ բանա (հպատակ) էր եւ ամէն պարագայում ստիպուած էր զրուի խոնարհեցնել նրանց առջեւ, կատարել նրանց ամենափոքրիկ մի քմահաճոյքը: Եւ ո՞վ կարող է Թիւրքիայում խօսել տաճիկ պաշտօնեաների դէմ, այն օրից, երբ պաշտօնական սրի վոկը քարշ է տուում նա իր մէջքից՝ ամէն բան պրծնում է.— անթարթոյականութեան համբան այլ եւս թոյլ է նրա տակ, նա տանձարձակ մնասում է ամէն ու ձախ, ապրանքներ է գնում եւ վոխարկում չէ վճարում, կամ իր ուզածի չափ է վճարում, ծաղրում է, հայհոյում է, նախատում է եւ շատ ժամանակ մարակում «անպէտան խոպ կեավուրներին»: Հալալ է համարում առնել նրանց վոսկը, վհատցնել նրանց հարստութիւնը եւ վատաւեր է առաջ բերում իր վայրենի զբօսանքին նպատակաւոր, առարկելով թէ «խոպից մի մաղ անպակ վրցնելը վարձք է»: Ի հարկէ, ըզգայուն սրտերի համար անհնար է այս ամէնը տանել, պէտք է համակերպել եւ զոհացնել Թիւրք պաշտօնեաների ամենափոքրիկ քմահաճոյքին եւ կամ քաշուել հրապարակից: Թորոսի խանութն ենթարկուեցաւ ամենամեծ վտանգների եւ կորուստների, քանի քանի անգամ կրնքեցին նրան, առարկելով թէ վկայագիրը է հարկաւոր եւ ամէն անգամ բանում էին, երբ կաշառքն իր չլացուցիչ ու հրապուրող տեսքով մանում էր նրանց դրպանը: Բայց վերջը չկարողանալով տանել պաշտօնեաների բացարձակ լիուլի ընթացքը, նա վաճառեց իր խանութը եւ ինչ որ մնացել էր իր ձեռքը հաւաքելով մտադրեց իր հօր արհեստին հետեւել — դառնալ կոշկակար (դիւզական շրջիկ վաճառական):

* * *

Քանի երկար տարիներ էին անցել Թաուկեանի Եօղղատից Կիւրին գառնալուց ի վեր. այդ ժամանակամիջոցում նա զգալի կերպով զարգացել եւ առնացել էր. նա թեւակոխել էր քսան տարեկան հասակը եւ երիտասարդական աշխոյժը սկսել էր հետզհետէ երեւան գալ:

Խանութը վաճառելուց հէնց մէկ-երկու շաբաթ յետոյ հրաժեշտ տալով իր այրի մօր նա ուղեւորեցաւ Բօղոս Եօղղատի դիւղերը, որ առ Հասարակ կիւրինցիների առեւտրի կենտրոնն

էր: Հետեւելով վերնակաչ չրջուն վաճառականների դրութեան, նա գնաց հուլունները, փոքրիկ հայելիները, քիչ քանակութեամբ կոտւ, բամա եւ այլեւայլ պզեստեղէն եւ դիւզական պարզների վերաբերեալ բաներ եւ սկսաւ չրջել թէ հայ եւ թէ տաճիկ ու քուրդ դիւղերը: Նա, այդ enfant gaté-ն ենթարկուեցաւ ամէն տեսակ պրկանքների, չարքաշ կեանքի պայմաններին, որ երեսուն անգամ չէր տեսել: Թողած իր հոբելեանական տունը, ուր ամենամեծ քնքշութեամբ էր մեծացել, նա սկսաւ դիւզացիների քուրջի կտորների վրայ պառկել, վարսանների մէջ փաթաթուել, որ ամէն տեսակ ապտտութիւններով լիքն է միշտ: Բայց, երբեւ կիւրինի ձըմարիտ գաւակ, ամենայն համբերութեամբ տանում էր այդ կեանքը: Ու հասարակ կիւրինցիի համար չարքաշ կեանքը ժառանգական է դարեձած. բնակուելով քարուտ լեռներով չղթայուած խոր ձորերում, նա սովորած է միշտ իր ապրուստի պէտքերը հոգալ դրսերից: Լինելով երկու նահանգիտաններին, Ակէքսանդրէթի (Իսկէնտէրուն) ու Սամսոնի մէջ, ձամբաների վերջին ծայր անկանոնութիւնների պատճառով նա երբէք յարաբերութիւն չունի այդ նահանգների հետ:

Նա չէ կարող արտահանել իր բերքերը, իր ձեռագործները, եւ հետեւաբար, խզուած լինելով բոլոր վաճառաշահ քաղաքներից, հարկադրուած է ցիր ու ցան պտտիլ այս ու այն քաղաք փոքր ինչ առակ չահելու եւ ապա վերադառնալով ծննդավայր, իր ընտանիքի հետ մի քիչ հանգիստ կեանք վարելու, եթէ տեղացին հանգամանքները թոյլ տան եւ պետական կոչուած աւազակները չը կողոպտեն:

Չրջուն վաճառականութիւնը բոլորովին վտանգ Թորոսին: Միաժամանակ զրկ ունենալով երեսուն ժամերով հեռի չաս դիւղերում, նա ստիպուած էր ճանապարհորդել գրեթէ միշտ մինակ, այդպիսով անվեհերութիւնն ու քաջութիւնը սկսան կամաց-կամաց դառնալ նրա բնաւորութեան յատկութիւններ: Պէտք էր տեսնել նրան նստած իր սիրական ձիու վրայ, երկայնվէրը կապած մէջքին սուրը քարշ արած ձախ կողից, չէչխանէ հրացանն ուսին, պիւրջիի ստղին եափնջին վրան տուած եւ համարձակ պտտելու դիւղից դիւղ: Ոչ ոք չէր հաւատում, թէ դա, այդ քաջարի անձը, այն վտիտ թուլամորթ վերնակաչ Թորոսը լինէր, որը միաժամանակ վախենում էր դուրս գալ տնից: Բայց դա արդարեւ նոյն ինքն այն Թորոսն էր: Այդ փոքրիկ մարմնում պահուած քաջասրտութիւնը միանգամից ընդմիշտ երեւան եկաւ հետեւեալ դէպքում:

Մէկ անգամ իր ձամբորդութեան ժամանակ մտաւ մի դիւղ՝ իր ձիուն չուր տալու: Այդրեի մօտ կային մի քանի հայ ձամբորդ երիտասարդներ, որոնք կիւրինցի չրջիկ վաճառականներ էին եւ ուզում էին չրել իրենց ձիերը, բայց մօտենալ տաճիկ դիւզացիներ թոյլ չէին տալիս: Թորոսը բանի տեղ չդնելով կառուցած խուժանի ապտռնալիքները, խլեց գոյլը մի տաճիկ երիտասարդից, չրեց բոլոր ձամբորդների ձիերը եւ տպա իրանը:

Դրա վրայ թիւրքերը սկսան նախատել, հայհոյել, քարերով խփել նրանց: Այդ ընթացքից Թորոսի արիւնն անմիջապէս եփեց գլխին, նա դուրս քաշեց բէվօլվէրը եւ ուզում էր արձակել թիւրքերի վրայ, երբ միւս հայ ձանապարհորդներն աղաչանքով միջամտեցին: Թիւրք խուժանը ապտռտած գրուեցաւ: Ամբողջ դիւղը լսելով մի կեռմուրի այս անսպասելի յանդգնութիւնը, բիրերով, հրացաններով, քարերով, ոտքամարդ, կին ընկան նրա եռեւից: Նստած իր գրը (ապետակ) ձիու վրայ՝ նա անխոով առաջ էր խաղում, երբ յանկարծ նչմարեց 20—25 ձիաւոր, որ դուռում գոչում էին, հրացան արձակելով եռեւից: Ասպանդակը խրեւելով ձիու կողին, նա սկսաւ կայծակի նման ընթանալ, երբ մէկից իր առջեւը ցցուած տեսաւ մի խուճբ երիտասարդներ, որ լծոնային ամենամօտ ճանապարհով կտրել էին նրա ուղին եւ ուզում էին կալանաւորել նրան: Մի երիտասարդ համարձակեցաւ նրա ձիու սանձից բռնել, մարակի մի հարուած եւ մերկ բէվօլվէրի տեսքը բաւական եղան հեռացնելու այդ կտրիճին եւ իր ընկերներին: Թորոսն անվտանգ առաջ գնաց, ապշած թողնելով իր եռեւից ընկած ահագին բազմութեան: Նոյն օրը նա լչեւանից մի թիւրք դիւղի քեահեայի մօտ, երբ տաճիկ, Եապան անուան տակ: Այդ օրուայ դէպքը տարածուել էր ամէն կողմ եւ նոյն իսկ իչեւանում տան մէջ խօսում էին մի «քոռնոյքի

վրայով դէպի Սամսոն: Թորոսն ունէր բաւական քանակութեամբ ցորեն եւ գարի եւ նրանց փոխադրութեան միջոցին հանդիպել էր նաեւ Մարգուսն եւ լսել մի գաղտնի ընկերութեան մասին: Նա ունէր մի ծանօթ բարեկամ, Մուրատ անունով, որին դիմելով, յայտնել էր իր ցանկութիւնն անդամակցել այդ ընկերութեան: Եւ մերժում էր առացել: Մի օր ինքնաբերաբար դնել էր Գաղատիայից 1000 փամփուշտ, մի քանի բէյլօրլիէր եւ ութ օրուայ ճանապարհը կըտրելով մի քանի օրուայ մէջ անվտանգ հասել էր Մարգուսն եւ առանց որեւէ շահ ակնկալելու, այդ գործիքները տեղի անձանօթ ընկերութեան ցանկացել էր յանձնել: Այդ ժամանակ Գափուգաճայի անտառներն հերոսը — յայտնի Մինասը, իր խմբով արդէն երեւան էր եկել եւ նա կատարել էր գարմանալի քաջագործութիւններ, սպանելով Լազման եւ Քիւչիւկ Հասան երկու նշանաւոր եւ կառավարութիւնից պաշտօն առացած յայտ աւազակներին եւ Գիւրջի Մկիվլուզ չաւուշ ասելիանին, որով մեծ ապահովութիւն էր ձգել կառավարական եւ ասելիան պետերի չրջանակում: Մինասն ապրանակում էր աչ ու ձախ, ամէն տեղ բաց էր պանում ապրէդն իր առջեւ: Ասելիաններն նրա անունը լսելիս «Ալլահ էքպէր» (մեծդ Աստուած) առելով սարսափահար խոյս էին տալիս:

Թորոսը հետաքրքրութեամբ լսում էր այդ բոլորը եւ բարի նախանձը բոյն դնում նրա սրտում: Եւ նա ապաչում էր Մուրատին, պատգաստում էր, որ ընկերութիւնն ընդունէ եւ մեջ առ նրան գործելու: Մուրատը տեսնելով նրա հաստատ որոշումը եւ անբեկանելի ոգին, ծանօթացրեց նրա գաղտնի ընկերութեան, այն է՝ Հնչակեան կուսակցութեան տեղային վարչութեան հետ, որն ամենայն ուրախութեամբ ընդունելով նրա առաջարկը, թերթերի ցրուիչի եւ քարտուղի պաշտօնով դրկեց նրան Զօրոխ հայրենակ գիւղերը, գրանով նախ ուզենալով փորձել երիտասարդին: Հէնց առաջին քայլին նրա առաջնե բացուեցաւ արիւնոտ ճանապարհ, մի խումբ քրդական աւազակ պատահել էր նրան ճանապարհին եւ ուղել էր կողոպտել: Բայց Թորոսը մի գնդակով վայր գլորելով նրանցից մէկին, քիւրդերը գնդակների տեղատարափէն չփոթուած խոյս են տալիս դէպի Ա-Տաղի ան-

չուփ» երիտասարդ կեանքի մասին, զարմանում էին նրա յանդուգն համարձակութեան վրայ, շատեր պնդում էին, թէ նա թիւրք լաղ էր, թէ կեավուրն այդքան քաջութիւն չէ կարող ունենալ: Թորոսը «քաջի» մասին արած այդ պատմութիւնները մէկ անկիւնից լսում էր լուռ ու մունջ...:

Այդ ժամանակ Սեբաստիայի, Գաղատիայի եւ Հալէպի նահանգներում երեւան էր եկել մի կարճ երիտասարդ, նրա անունն էր Զելլօ: Զարմանալի քաջագործութիւններ էին պատմում նրա մասին: Իր երկու ընկերների հետ միասին նա պրպտեցնում էր ամբողջ Սեբաստիայի, Կեսարիայի, Հալէպի եւ սրանց գաւառների ասելիան պետերին: Սրանից շատեր ապանուել էին, շատեր վէրք առացել, այնպէս որ ոչ ոք չէր համարձակւում Զելլօի վրայ յարձակուել եւ նրա անունը լսելիս՝ ասելիանները դողում էին ու երկիւղից ցրւում:

Կեսարիայի հարեւանցիները երկու վէրք էր առացել իր ազգից, իսկ մի դէպքում մի ասելիան պետ վախից վայր էր դցել իր պէնքը եւ իր ընկերների հետ միասին չփոթուած խոյս էին տուել դէպի պիւղերը եւ այդ տեղ կողոպտել գիւղացիներին:

Զելլօն կուչա-կուչա ծիծաղում էր նրանց վրայ եւ արհամարհում թիւրք կառավարութեան սինլքոր պաշտօնեաներին: Նա միեւնոյն ժամանակ երբէք չէր վնասում ազքատ գասակարգին եւ ընդհակառակը, շատ անգամ օգնում էր նրան կամ գրամով եւ կամ հարուստներից առած կողոպուտով:

Թորոսը որ ականատես էր եղել գիւղացիների քաշած տառապանքներուն, անդիտակցաբար զգում էր մէկ ինչ որ յեղաշրջում իր մէջ: Զելլօի համբաւը, նրա քաջագործութիւնները գարմացրել էին նաեւ Թորոսին, մանաւանդ այդ քաջի բարեգործութիւնները եւ նրա կառավարութեան դէմ ունեցած առասիկ առելութիւնը գարթեցրել էին Թորոսին մէջ մի վրէժխնդրութեան ոգի, նա ուխտել էր կռուել եւ յաւիտեան կռուել:

* * *

Գաղատիայի երկաթուղին դեռ չէր լրացել, այդ ժամանակ, ամբողջ Բողոքը իր արմտիքները եւ բերքերը տանում էր Մարգուսանի

տատուա լեռները, Թողնելով իրենց ապանուած ընկերի դիակը: Իրան յանձնուած պաշտօնն ամենայն յաջողութեամբ կատարելով մէկ ամսուայ ընթացքում Թորոսն անվտանգ վերադառնում է Մարզուան:

Տեղային վարչութիւնը գնահատելով նրա գործունէութեան առաջին փորձը, տալիս է նրա մի հրացան, բաւականաչափ փամփուշտ «Հնչակ»ներ եւ Հնչ. կուսակցութեան հրատարակուած բրօշիւրներ: Այդ պաշարով նա մըտնում է ուղղակի ժողովրդի մէջ. եռանդուն կերպով սկսում է քարոզել, խմբակներ կազմել եւ այլն: Բայց իր անվախ եւ բացարձակ գործունէութիւնը երկար տեւողութիւն չունեցաւ: կառավարութիւնը չուտով նկատեց Թորոսին եւ սկսաւ քայլ առ քայլ հետեւել նրան:

Պօղոսն այդ ժամանակ ապաստարան էր գտնել չաս յեղափոխական վախճառականներին: Թալասցի Հանդուցեալ Աբրահ օղլու Սարգիսը, Փանոսը եւ Կիւլպէնկեանը ծպտեալ պտտում էին այդ կողմերի գիւղերում: Թորոսի յանկարծական երեւան գալը հետաքրքրել էր նրանց. յուսում էին նրա անվեհեր գործունէութեան մասին եւ զարմանում: Կիւլպէնկեի արիւնը մանաւանդ եռեւեռի էր գալիս, ուզում էր անպատճառ միանալ նրա հետ, որ եւ ապաշում է:

* * *

Պատմելով Ծառուկեանի գործունէութիւնը, մենք միաժամանակ պէտք է համառօտ կերպով առաջ բերինք այն անձերի կենսագրութիւնները, որոնք միշտ գործել են Թորոսի հետ, օգնել նրան ամենավտանգաւոր հանգամանքներում եւ մինչեւ հերոսական կերպով խնդրուել Սուլթանի կառավարութեան կախաղանի թակով:

Թորոսի հետ ուղղակի գործ է ունեցել Կիւլպէնկ Բարսեղեանը (կամ Համալեան): Կիւլպէնկը ծնուել է 1873-ին կեսարիայից մի ժամ հեռի Թալաս գիւղում: Նա տեղային դպրոցներում նախնական կէս կրթութիւն առնելուց յետոյ, մտել էր մի հիւանի մօտ եւ բաւական ժամանակ աշխատելուց եւ մի քիչ արհեստը ձեռք բերելուց յետոյ, առ հասարակ Թալասցիների սովորութեան համեմատ, դիմել էր ցինների առեւտրութեան, կ. Պոլիս: Մի քանի տարի պանդխտութեան, կ. Պոլիս: Մի քանի տարի պանդխտութեան մնալուց յետոյ, մէկ ինչ որ անորոշ յանցանքով, որը վերագրել էին իրան անտեղի կերպով, փախել էր կ. Պոլսից եւ Պօղոսի գիւղերում ծպտեալ աշխատում էր երկրագործութեամբ:

Գիւղական ժողովրդի լուռ չարժումները, իր շուրջ կատարուած տարօրինակ փոփոխութիւնները, մարդիկների գաղտնի չշուկները, ակնարկները հետաքրքրել էին նրան: Տպաւորած եւ ընդունակ պատանի, նա երբէք չէր կարող անտարբեր մնալ դէպի այդ տարօրինակ երեւոյթները, լուռ ու մունչ հետեւում էր գիւղացի ռամկի քայլերին, նրա անհետեւական քայքայուած վիճակին արդէն զրաւել էր իր ուշադրութեան. անխիղճ պաշտօնեաների անթափոյական ու անտանելի վարմունքը, կոշտ ու կոպիտ ոստիկան – զինուորների հազարումէկ անիրաւ պահանջները, բոլորը խորապէս ազդել էր նրա վրայ: Այդ ժամանակ նա դեռ պատանի էր, կարճահասակ, լայներես, կարմրայտ, հաստաշուրթ, մկանուտ ու լեցուն էր եւ իր ծնօտների վրայ հազիւ էին բուսել պատանեկութեան չէկ ապուամպերը: Նա լսել էր իր մանկական հասակում, շատ ու շատ բաներ, բայց հիմա ամէն ինչ արդէն իրական կերպով պատկերանում էր իր աչքի առջեւ: Այդ բոլորն այդ կիսակիրթ ու բիրտ արհեստաւորի ղպացման թելերն այն աստիճան լարել էին, որ նա ինքնաբերաբար մղուում էր հերոսների աշխարհը, նախապճեր էր չինում, ծայրայեղ երեւոյթների միջով տարուբերուում էր: Ահա այդ հոգեկան անորոշ դրութեան մէջ վրայ հասաւ Թորոսը: Կիւլպէնկն իր երազների հերոսն իրականացէս տեսնելով իր առաջ, անկեղծօրէն ապաշէց նրան, որ ինքն եւս իրերեւ ընկեր ընդունուէ: Թորոսն այդ՝ իր նման կարճ ու լեցուն նորահաս պատանիին մէջ տեսաւ բաւական տոկունութիւն, անվեհեր ոգի, գարձրեց նրան իրան ընկեր, նրա համար գնեց մի ձի, մի ձեռք լաւ զէնք ու ուրիշ ինչ որ պէտք էր ապստամբի համար:

* * *

Մէկ օր երկու ձիաւոր կարճ տեսքով, ոտքից մինչեւ գլուխ պինուած, երեւցան կեսարիայի Ս. Կարապետ վանքի գառիվերում:

Վարդավառի տօնն էր: Այդ օր չրջակայ գիւղերի բոլոր բնակիչները թափուել էին վան-

քը: Վեղարաւորների երեսը խնդում էր: Բազմութիւնը համրերի բաժնուած՝ նստել էր այս ու այն ընկուզենիի շուքի տակ: Ցուլիսի անտանելի ու հեղձուցիչ օդը ճնշում էր: Շեչտակի զառիվայրի հրաբխային մխապաղպաղ լաւայից առաջ եկած փոշին խեղում էր մեր ձիաւորների երեսին: Մանջըրնի խոր ձորից մինչեւ վանքն առաջանալիս՝ նրանք նեղուել էին բազմաթիւ գոյնով, փոշիի հաստիկները նեղուել էին նրանց եւ անծանօթ կերպարանք տուել: Քիչ վերջ նրանք արդէն բոլորովին մօտեցան ընդարձակ պարտէզին պարսպին: Մօտ տեղից լսւում էր արեւելեան մանրնների, չարքինների (խաղեր) ախուր կկլոցը: Ուխտաւորների համբակներում երեւում էին վեղարաւորների ցից սրածայր գլխարկները, այս պատուաւոր գլխարկների պատուաւոր ակրերը, գինու չոպիից տաքցած, վատշոտ սիմառկներ էին ձգում այս ու այն օրհորդի վրայ: Վանքի այդ որջացեալ աւազակների ոռնն էր այդ օրը: Նրբանք չորոքթում էին, կատակներ էին անում եւ կողոպտում ժողովուրդին: Երկու գինուած ձիաւորների երեսալը էլէքտրական հոսանքի նման խոշոն տարածուեցաւ համբակների մէջ: Կառավարութեան գրկած պահապան ոստիկանները իրանց հրացաններն առած՝ դուրս նետուած վանքի Սաս-Բաղչայի դռնից եւ անցնելով երկու խրոխտ լայ երիտասարդներին, անմիջապէս հասկացան թէ որ հետ գործ ունեն: Ծրաբեցին իրանց պարծենկոտ լեզուն եւ դէմքով ազգական խորամանկութեան, նրբանցից մ'որ վարձ ձիաւորներին դիմաւորելու, որը ձիերը բռնելու... եւ սկսան մանծել ձիերին նրանց քրտինքը չորացնելու համար, ոմանք Թօթափում էին նրանց վրայի փոշին, իսկ մի քանիները Սաս-Բաղչայի չաստրուանի շուրջը պատրաստում էին հեծեալների համար օթեակները եւ մի քանիներն էլ «բուլյուրին» (հրամեցէք) ասելով առաջնորդում էին նրանց:

Բազմութիւնը մի ժամանակ մոռնալով իր ուրախութիւնը, չքնաղաձեւ էր երկու պահակ երիտասարդներին, աքանչանում էր նրանց բաշլըղներին, նրանց չերքայի (նեղ շալվար) վրայ եւ զարմանում, Թէ ի՞նչ համարձակութեամբ նրանք վերցրել էին մարթին եւ ի՞նչպէս էին զարդարել իրանց կրծքերը փայլուն չափրասա ֆիշէնքներով... Մի քանիսի սիրտը տրոփում, տրտնում էր, Թէ ահա չալուշը խոյն նրանց կը ձերբակալէ եւ կատալով կը տանի կենտրոնական բանտը: Վեղարաւորների երեսի գոյնը նետել էր, նրանք, այդ օտարականները, մէկ-մէկ խոյս էին տուել իրանց որջը եւ նրա նեղ պատուհանից հետաքրքիր կերպով դիտում էին երկու երիտասարդների ամէն մի շարժումը:

Անտարակոյս ո՛չ մի քաղաքում տաճկի տարրն այնքան մոլեռանդ, այնքան հայատեաց եւ այնքան արիւնարբու չէ, որքան կեսարիայի եւ իր շրջականների Թիւրք ժողովուրդը:

Նա ունի իր պատմական անցեալը, որը մեծ անպատուութիւն է բերում տաճկ կառավարութեան արդէն անպատիւ անցեալին: Իր նեղկան ունէլի վատ է. նա դեռ չէ Թողել իր հին ընդհէնդրեական բարբարոսութիւնները: Նա հետեւում է հայի (կեսարուի) քայլերին, մանաւանդ ասնի օրերում եւ միշտ աչխատում է պատրել նրա վարդկենական ուրախութիւնին անգամ: Նա ուսում է հայի անգանից, խմում է հայի պէսին եւ յետոյ անարգում, հայհոյում է նոյն հայերին եւ չատ անգամ անպատուում իսկ հայ կիներ: Երբէք չէ եղել, որ վանքի ուխտադնացութեան օրերում հայն առանց մի քանի տաճկ սրիկաների անգան նստէ: Այդ ուրախութեան օրը միամամանակ ատրաճի եւ սրբենհեղութեան օր է դառնում: Զրկամուղի (տաճկ գիւղ, որի բոլոր բնակիչները աւազակներ են) Մանջըրնի, Կէրմիրի, Թալասի Թիւրք խուժանը միացած քաղաքի բարբարոսների վրայ, կարկում, փշրում անգանները, Թալանում ուտելիք ու խմելիքները, գլուխները պատռում եւ հայ հարսների ու օրհորդների վրից քաշ արած ոսկիները չարտոցները բռնի յափշտակելով, հեռանում:

Կառավարութիւնը երբէք չէ հետաքրքրուել այդ անկարգութեամբ եւ չէ էլ պատժել Թիւրք սրիկաների բարբարոսութիւնները, երբ Թէ պրանք չատ բնական եւ կանխամտածուած բան լինէին եւ անհրաժեշտաբար կատարուէին:

Մի քանի ժամից յետոյ Թորոսն ու կիւլպէնկը մոտն վանքը, բաց անել տուին Ս. Կատարինէ նշխարները պարունակող մատուռը եւ

ցլն, դարերի այդ թմրած ապրումը, ընդունում էր նրա ամէն մի խօսքը չորացած երկրի նման որ անյապաղ ծծում է անձրեւի կաթիլները:

Ամէն դիւղ ընդունում էր նրանց իբրեւ իր ազատարարներին: Տաճիկ դիւղացին անգամ հետաքրքրւում էր նրանցով, հիւրասիրում էր, ականջ էր դնում նրանց համաբաձակ խօսքերը եւ բայ անելով իր աչքերը, նա տեսնում էր այն ահաւոր անդունդը, որ կառավարութիւնը, մխանալով դրամատէր վաշխառուների հետ, փորել էր նրա, այսինքն ժողովրդի առաջ: Անկումը մօտ էր եւ այդ սոսկալի վայրկեանին անդնդի ու ապմիկի մէջտեղ յանկարծ կանգնած է երեւում մի նորահաս երիտասարդ, որ ցոյց է տալիս այդ մօտալուտ անկումը եւ նախապատրաստում նրանց: Եւ թիւրք դիւղացիներն իսկ անիծում էին Սուլթանին եւ նրա աւազակ պաշտօնեաներին. «մէհտի» (մեսիա) անուանում Թորոսին եւ պաշտում նրան:

Կառավարութեան պայրոյթն իր սահմանից անցել էր. նա պղացել էր, որ կայ ժողովրդի արդար պահանջների ու բողոքների մարմնացումը եղող մէկ անձ, որ դուրս եկած նոյն այդ ժողովրդի ծոցից, միշտ հարուածում էր կառավարութեան պաշտօնեաներին, ապահում էր նրանց եւ ժողովրդին պրպտում բռնութեան դէմ: Եւ կառավարութիւնը իր ամբողջ զօրութիւնը հաւաքելով հալածում էր նրան, բայց միշտ յաղթւում: Ամբողջ ամիս ու կէս չարունակից այդ փոխադարձ կռիւը: Այդ ժամանակամիջոցում Թորոսն իր ընկերների հետ ենթարկուեցաւ անասելի նեղութիւնների: Նա շատ անգամ ստիպուած էր օրը 40—50 մղոն անընդհատ ճամբայ երթալ եւ մէկ անգամ հինգ օր մնաց անօթի: Պատճառն այն էր, որ մի բրլրակի վրայ դոնուելով, նա չրջապատուած էր ամէն կողմից:

Բայց պէտք էր ելք դտնել եւ դուս: Իր վերջին որոշումը եղաւ դիչերանց ձեղքել թրչնամիներին, ինչ էլ կատարից: Առանց նկատուելու նա անցաւ եւ դիմից դէպի Ագ-Դաղի անտառները: Իսկ նրա տղէտ թշնամիները կարծից թէ, նա համբարձել է: Շատ դէպքերում նրա անկատար հրացանը չքիչ էր մնում, որ մատնէր իր տիրոջ, այդպիսի պարագաներում

դնելով իրանց դէնքերը գերեզմանին վրայ, երկուսն ալ երդուեցան մնանիլ հայ ամիկ ժողովուրդի դատի համար: Իրիկնադէմին նրանք մեկնեցան Տէրէվէնք, ուր ծանօթացան եւ տեսնուեցան Դանիէլ Վարդապետի հետ:

* * *

Լուսադէմին երկու ձիաւորները արդէն դնում էին Պալասի (Բալասի) դաշտով: կառավարական ոստիկան պիտուրներն արդէն գրուել էին դիւղերում եւ փնտռում էին «Նոր Զէյթօնին»: Սերաստիայից Յուսրէվ փաշան (նախկին Զէրքէզ ալադակ) իր հետ ունենալով կիւրինցի Մէհմէտ Բէկ անուն անպատիւ երիտասարդին, 72 պիտուած ձիաւորներով ճամբայ էին ընկել «Նոր Զէյթօնին» հալածելու, որը հին առասպելական գեւերի նման, մէկ օրուայ մէջ երեւան էր գալիս մի տեղ, մէկ էլ 10—20 ժամ հեռաւորութեամբ մէկ ուրիշ տեղ: Գաւառների ոստիկան պիտուրները, անմաքուր ոստոխիններին նման, մերթ այստեղ էին վազում, մերթ այնտեղ եւ միշտ խոյս էին տալիս այն դիւղից, ուր «Նոր Զէյթօյի» հոտն էին առնում:

Կէմէրլիկից երեք ժամ հեռու Գարա-կէօլ հայաբնակ դեղի հարաւային կողմի բլրակի վրայ արեւի ճառագայթները փայլեցնում էին երկու ձիաւորի զրահները: Նրանցից մէկը հեռադիտակը ձեռքին՝ դիտում էր ձիաւորների մէկ անկարդ բազմութիւն, որ արագաբար դալիս էր: Դա Յուսրէվ փաշան էր իր զօրքով, որ հետից չոտպում էր դէպի երկու հերոսները: Կէս ժամ հեռաւորութիւնից արդէն սկսուել էր փոխադարձ հրացանաձգութիւնը. գնդակները վիժում էին... Բայց հապա կէս ժամ անցած, ոստիկ խառնիճաղանչն արդէն սկսել էր տեղ տալ եւ փախչել դէպի Գարա-Գեօլ, երբ Թորոսն իր ընկերի հետ դիմից դէպի մօտակայ դիւղը: Անհեղ հաւաքելով դիւղացիներին իր չուրջը, Թորոսը սկսաւ քարոզել նրանց, ներկայացնել նրանց աչքին իրանց անառնական բռլորովին քայքայուած ու անանկ վիճակը, դրա պատճառները, կառավարութեան խայտառակ ձեռնարկութիւնները, նրա պաշտօնեաների հրէշային գործերը եւն. եւն: Նա խօսում էր ոգեւորուած կերպով, պարզ դիւղական լեզուով եւ չափաւոր ձեւով էր մօտ ապագայում սպառնացող ժողովրդական անհանգստութիւնը: Գիւղա-

նա գործ էր ածում իր Գարատաղ բէվօլվէրը: Իր այդ երկրորդ չէքանն էլ՝ կատարելով ամենամեծ յաջողութեամբ նա վերադարձաւ Մարդուան: Կիւլպէնկը միշտ իր հետն էր:

* * *

Մարդուանում, որպէս ամէն կողմ, արդէն լսուել էր իր համբաւը: Նրան վերագրում էին առասպելական քաջագործութիւններ, որ իր երազումն անգամ չէր տեսել Թորոսը:

Նրան ընդունեցին ամենամեծ սիրով: Նա տուեց իր գործունէութեան եւ դիւղացիներու արամադրութեան մասին տեղեկութիւններ եւ դէկուցումներ: Տեղային Հնչակեան վարչութիւնը, գնահատելով նրա գործունէութիւնը, իրան տուեց պաշտօնական վկայագիր եւ ամենական Բէյլիկ-Մարթին հրացան եւ մեծ քանակութեամբ ռազմամթերք: Այդ ժամանակ Մարդուանի բանտից փախուստ էր տուել Մխիթար Տէր Նշանեանը, իր հետ տանելով Զաւէն հրացանն ու պաշտօնական տուրը, եւ նա յաղթում էր քաղաքում ծպտեալ կերպով, իրան ընկեր ունենալով Չէնկիւճեան Մխիթարը: Ինչպէս յայտնի է, այդ երկուսն էլ Մարդուանի 8 Սեպտեմբերի 1893 թ. հերոս նահատակներն էին: Այդ երկուսին մեացան Թորոսը եւ Կիւլպէնկը: Կարճ ժամանակից յետոյ այդ չորս հերոսներն էլ մի ցոյց անելով Օսմանճըղի ճամբայի վրայ, պատուեցան իրարից: Թորոսն իր ընկերով անցաւ դէպի Զորում, ապաստանելով Չէչբէլի Դէրբէնդի (անցքի) առաջնորդին, որը կոչուում էր անցորդներին: Զորումից մի վաշտ պինուոր միանալով բաշը-բօզուգների հետ, հետեւեցին նրանց: Սունդուրլուի մօտ նրանք ունեցան մեծ կռիւ, երկու պինուոր եւ մէկ բաշը բօզուք լաղ սպանուեցան:

48 ժամ ճանապարհորդելուց յետոյ Կիւլպէնկի ձին անկարող եղաւ շարունակելու ճամբան: Դա մեծ դժբախտութիւն եղաւ իրանց համար, որովհետեւ նրանք ստիպուեցան թողնել մեծ քանակութեամբ փամփուշտ եւ իրանց պղեստէղնի մի մասը եւ ապաւելով դիշերի խաւարին, դիմեցին Եօղսար:

Բայց նրանք չէին կարող հանգիստ եւ անդորձ մնալ եւ ոչ մի տեղ, նոր հոսանքը մղում էր նրանց եւ իրանց համար պարտաւորութիւն էին դղում աւելի եւ աւելի տարածել նրան, այդ նոր հոսանքը:

Նոյն 1892 թ. Օգոստոսի վերջերը նրանք Հանապարհ ընկան դէպի Մատէն, ճամբային կռուի բռնուելով, սպաննեցին երկու ոստիկան պինուորի ու անցան Ղըզըլ-Ըրմաղի հարաւային դիւղերը: Այդտեղ երկու ընկերները հրաժեշտ տուին միմեանց՝ գարնան անպատճառ կրկին միանալու խոստումով... չատ դառն եղաւ նրանց բաժանումը, արտասուում էին, համբուրւում էին, իրար գրկում անդադար: Այնպէս էր կապուած նրանց սրտերը, որ անհնար էր թւում հեռանալ միմեանցից: Մէկ անորոշ նախազգում տանջում էր երկուսին էլ, կարծես նրանց առաջ պատկերանում էր ապագան, պատկերանում էր Սուլթանն իր անարդ կախաղանով՝ որի վրայ նրանք միանգամ եւս ընդմիշտ պիտի միանային... նրանք տեսնում էին իրանց անչնչացած մարմինները կախ ընկած բռնութեան առնգած «անարդ սիւնից» եւ խուժանը, որ ահ ու սարսափով դիտում էր նրանց, դիւղացին որ ապրում էր իր սիրելիների մահը եւ այդ արտասուքները խեղդում էր իր մէջ, բռնութիւնը պատժում էր արտասուողներին:

Այդ անդադրի դրութեան մէջ նրանց արտասուքների ապերեսութիւնից կարմրած աչքերը հանդիստ չէին իրար. մէկ ինչ որ հոդեկան դրութիւնից յառաջացած սարսուռ ցնցեց նրանց մարմինները... վերջապէս նրանք բաժանուեցան եւ այդ բաժանումն առաջնորդեց նրանց դէպի կախաղան...:

Նրանց գործունէութիւնը ոգեւորել էր դիւղացի եւ քաղաքացի հայ ժողովուրդներին եւ սկսել նրանցից դուրս բերել նոր հերոսներ: Մխիթիճան Յանապահանեանը եւ Փանոս Եաղուպեանն այդ հերոսներից էին: Առաջինը մի կտրիճ, փոքրիկ եւ վայելչակազմ երիտասարդ էր. նրա խոհուն աչքերը եւ քաղցր խօսակցութիւնը գրաւում էին իր ընկերներին, իր սուր մտքով, բնական ճարպիկութեամբ նա նախանձում էր ամենափոքրիկ վտանգն անգամ եւ խնայում էր նրանց: Գիտէր օգտուել եւ հանգամանքներից, բնութիւնը նրան ստեղծել էր վազելու եւ սուր չարժելու համար: Փանոս Եաղուպեանը ներկայացնում էր հսկայ ոյժ. հսկայ իրան,

խոշոր աչքեր եւ խոժոռ դէմք: Նա Յանասպա-խանեանի հակապատկերն էր: Թաւլուսեան դիւղում կառաբուած մի ապանութեան համար ամբաստանուած լինելով, ստիպուել էր խոյս տալ: Երկու տարի նա ապրում էր վախտանական կեանքով: Մենք մի ժամանակ տեսանք նրան Պօղոխի դիւղերում: Թորոսի երեւան գալուց ի վեր, նա վերադարձել էր Թալաս եւ Յանասպա-խանեանի բնակակցութեամբ քաղաքումն էին դործում, նրանք պատրաստում էին բնակա-րան, ուտելիք, ռազմամթերք Թորոսի եւ նրա բնակերի համար, հսկում էին եւ փախտի ճամ-բաներ պատրաստելով, առաջնորդում էին նը-րանց: Նրանք, այդ վաւերան երիտասարդնե-րը, խոստանում էին ապագայում մեծ դործեր տեսնել, բայց անարդ մատնութիւնը չուտ վը-րայ հասաւ, վատութիւնը դաւաճանեց նրանց:

* * *

Թորոսը նշանուած էր: Նա իր ծննդավայրը դաղթելուց մէկ ամիս վերջ ամուսնացաւ Օր. Լիմառ Շառուկեանի հետ:

Այդ ամուսնութիւնը եղաւ նրա առաջին սխալը: Ապրատակային կեանքը նրանում առա-ջացրել էր ծայրայեղ յանձնապատասանութիւն, նա արհամարհում էր ամէն ինչ, պաշտօնեաները երբէք նշանակութիւն չունէին նրա առջեւ, նը-րանց վրայ նայում էր իբրեւ դեռնաքարշ ա-պուններ:

Կիւրինի ձմեռը խիստ աստիճ էր այդ տա-րի, նա յիշեցնում էր ծերերին նախկին ձմեռ-ները, երբ կանոններով բարդուած ձիւնն արդիլում էր դրացիական յարաբերութիւննե-րը: Հիւսիսի բուռն քամին մօտակայ բարձր ոլորակների ձիւնը քուլաներով դղդում, թա-փում եւ ահագին հիւսեր էր կազմում այդ խոր ձորամէջ քաղաքում: Ամբողջ երկար երեք ա-միսներ էին անցել, ոչ ոք չէր կասկածում թէ Կեսարիայի, Սեբաստիայի եւ Եօղղաթի գա-ւառների չրջակայքում չհաստատուած կառավարութիւնը դրաղեցնող անձն իր տանը կառավարութիւնը դրաղեցնող անձն էր: Այդ ձմեռ երեւան եկաւ եւ յայտնի «յայտարարութիւնների» խնդիրը: Սարսափած կառավարութիւնը բանտարկում էր ամէնքին, ոստիկան-պինուորները տաճիկ դիւղերում կրօ-նական պատերազմ էին քարոզում եւ դրգռում տաճիկ տարրին կեսարացիների դէմ: Կիւրինի չրջիկ վաճառականները քշուել էին դիւղերից, նրանցից երկուսը գոհուել էին մոլեռանդ խու-ժանի կրքին: Եիւրման Ղազարը Պօղոխի դիւ-ղերում կողոպտուել էր եւ այնքան դանակոծ-ուել, որ մի քանի օր վերջ մեռել էր ցաւից: Հալած – Թորոսեան Յակոբ քաջ երիտասարդը չարաչար խեղդել էին Սարը-Ղըշլայի եւ Ո-ւրուխ պիւղի մէջերում, եւ մարմինն անհետա-ցրել: Ոճրագործները, տեղային գաւրքի տը-պան եւ իր ընկերները, համարձակ պտտում է-ին: Յակոբի եղբայրների դիմումները միշտ անլսելի էին մնում: Բնութիւնը եւ բնութիւ-նը ձեռք ձեռքի տուած կարել էին կեսարացի հա-նապարհորդների անցքը: Երեւան էին եկել եւ մատնիչներ: Դրանց չնորհով Գէտիկ-Օվասիի հայ դիւղերի բնակիչներով լցուել էին բանտե-րը: Պետական ատենակները կողոպտում էին նրանց: Գիւղացիների բնատնեկան յարկը, նը-րանց հարսներն ու օրիորդները մատնուած էին թիւրք պաշտօնեաների վայրենի կիրքերին: Կէ-մալ օղլի Համբարը, Կէմէրէկի միւտիրը, մատ-նել էր Շառուկեանին եւ Կիւլպէնկեին:

Այս վերջինն արդէն բաւական ժամանա-կից ի վեր կեսարիայի բանտում չղթաների տակ էր: Ամէն կողմից լուրեր էին հասնում Թորո-սին՝ հեռանալու ծննդավայրից, բայց մի կող-մից կառավրի անխիղճ բնութիւնն արդիլք էր հանդիսանում նրան, միւս կողմից նրա անխո-հեմութիւնը ծայրայեղութեան էր հասել: Վեր-ջապէս նա գոհ գնաց...

* * *

1893 Փետրուար 17-ին Կիւրինի չուկայում ձերբակալուեցաւ Թորոսը. անմիջապէս չղթա-յեցին նրա ոտքերը:

Գրեթէ 19 օրի չափ տեղային բանտում մնալուց յետոյ փոխադրուեցաւ Սեբաստիա: Այնտեղ մէջին պարիսպի ծանր տանջանքների տակ չատ չարչարեցին նրան: Նա յայտնեց իր ե-րած գործերը: Նրան փոխադրեցին Գազա-միա, ուր տասցաւ իր վերջին ծանր վճիռը...:

Թորոսը միշտ նախատեսում էր այդ եւ յա-ճախ մարգարէաբար յայտնում էր իր ողբե-րական մահը: Կախաղանի տակ էլ նա մնաց նոյ-նը, ինչպէս էր միշտ, հպարտ, չիտակ եւ ան-յուզելի: Նա մտածում էր միմիայն իր գե-

զացինելի, ամէկ ժողովրդի քայքայուած դրութեան եւ հայրենիքի մասին: Այդ նպատակով նա մտաւ գործի ասպարէզը եւ այդ սուրբ աղաղակով «կեցցէ՛ Հայաստան, կեցցէ՛ յեղափոխութիւն» խնդրուեցաւ նա կախաղանի թոկով... Նոյնպէս կախաղանի տակ նրա վանեմ ազգակի խորհրդաւոր արձագանգը տուին իր մեռա քաջ եւ անձնուրաց ընկերները... Բռնակալութիւնը լսեց այն եւ սարսեցաւ...:

ԿԱԽԱՂԱՆԻ ՏԱԿԻՑ ԹՈՐՈՍ ՍԱՌՈՒԽԿԵԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

1.

16 Յուլիս 1893
Գաղաստիա, Բանա

Սիրելի Ընկեր,

Կասկածս կիրականանայ. բանտապահներէն մէկը, որ բան մը չպահեր ինձմէ, այս կէսօրին ըսաւ ինձ թէ դիշերը սասիկ հրամաններ հասած են Պոլիսէն, թէ առանց համեմատ պէտք է մէկ քանիներ կախուին եւ մնացեալներ աքսորուին հեռաւոր տեղեր: Կը յիշես որ նախորդներով դրած էի թէ՝ քանի քանի անպամներ Պոլիսէն հինգիս նկատմամբ մասնաւոր հարցումներ ուղղած էին Ապէտին փաշայի, ինձ համար յայտնի էր այս վախճանը: Հիմա, սիրելիս, ահա կեանքիս վերջին ժամերը կը մօտենան, քեզ կը վստահացնեմ, որ պաղարիւն կերպով կը դիտեմ այս վախճանը. սա զարմանալի չէ, արդէն հաշուի մէջ էր ինձ եւ ընկերներուս համար: Բայց ես աւելի կ'ուզէի գործելու փառքը ժառանգել. քիչ գործեցի, ահա մխակ ցաւս, ժողովուրդին ծառայելու ջերմ փափաքներս ուղածիս պէս չի կշռացան: Ցաւս թող մարի չունչիս հետ, փափաքներս կը կատարեմ ընկերներուս: Ներկային վրայ չեմ խորհիր: Վերջին ակնարկով մը անցեալը կը տեսնեմ առջեւս պատկերացած, լեռները, անտառները, դիւղերը, որ այնքան ինձ մտերիմ են... Ա՛խ իմ կրոխներս... ապագաւակային կեանքը, իր հաճոյքներով ու իր ապրնապներով կը չարուին աչքիս առջեւ... նոյնպէս կը տեսնեմ իմ բազմաթիւ սիրական հայ դիւղացիներս որոնց օգտակար ըլլալու համար սրտանց ուրախ եմ: Գիտեմ, ապագային յոյսերս պիտի կատարուին անշուշտ: Սիրելիս, կախաղանին տակէն կարծես աւելի պարզ կը տեսնեմ մեր ցանկացած առաւօտին արշալոյսը, այն համոզումս ալ միշտ կը մնայ, որ նահատակներու արիւնով միայն հայ ժողովուրդը կրնայ ունենալ նոր բախտաւոր կեանք մը: Այդ կեանքին համար որքան արիւն թափուի՝ քիչ է: Մեր ուզածները օր մը անպատճառ պիտի իրականանան. ժողովուրդը մղուած իր թշուառութենէն պիտի չարժի միշտ, մինչեւ որ նոր կեանք մը ձեռք բերէ. միայն թէ անոր արտատ, խելացի առաջնորդներ պէտք են, այդ ալ դուք պիտի ըլլաք միշտ: Մի մոռնաք ձեր Թորոսի այդ կտակը:

Ուրախ եմ որ միւս ընկերներս պատարիւնութիւն կը պահեն: Կիւլպէնկը կ'ըսէ. «Ախ իմ սիրելիս, խե՛ղճ հայ ժողովուրդ, եթէ տասը կեանք ունենայի, տասն ալ կուտայի քեզ համար»: Եթէ տասիթ դառնամ, կը դրեմ դարձեալ, եթէ չդառնամ, իմ հրաժեշտս կուտամ բոլոր սիրելիներուս: Թող ներէ ինձ բնատանիքս, որ խաղաղ կերպով նահատակի քունը քնանամ: Ֆաշերներդ իմ սիրական դիւղացիներս, բոլոր դառն յաղթանակի մասին: Կրծքիս կը սեղմեմ բոլոր պաշտելի գործիչները, Թող երբէք չի թուլնան եւ միշտ բարձր պահեն յեղափոխութեան դրօշը, Ընչակեան դրօշը: Կորուստով պիտի չահինք:

Ֆոյդ,
ԹՈՐՈՍ

2.

ԿԱԽՈՒԵԼՈՒՑ ՄԷԿ ՕՐ ԱՌԱՋ ԳՐՈՒԱԾ

Սիրելի Ընկերներ,

Ալ առոյգ է. ժամերով կը համրուին մեր օրերը. կ'օգտուիմ առիթէն, քանի որ դիակ մը պիտի դառնամ կամ այսօր կամ վաղը: Կեանքի եւ մահուան մէջտեղը կանգնած եմ, մարդապէսական ոգի մը կուգայ իմ վրայ, ապագան երբէք այսչափ պարզ առած չունէի, հաւատքը ինձ համար իրականութիւն մը կը դառնայ այս պահուս: Այդ հաւատքը ներշնչեցէք ժողովուրդին, նաեւ սա փրկարար համոզումը թէ՝ ժողովուրդի համար ուզել եւ կրնալ նոյն բաները

ԱՆ: Զինեցէք կիներն ալ նոր զազափարներով: Հարուածներէ ու կորուստներէ մի վհատիք. այս՝ ցաւերուն սկիզբն է. դեռ աւելի մեծ հարուածներ պիտի ըլլան, իրարանցումներ, կռիւներ, արիւն, այս է ազատութեան ճամբան: Մի՛ բնաւ թուլնաք, վերկութեան օրը մօտ է, եթէ անօգնական չի մնան զործիչները: Հայուն ազատութիւնը հայը պիտի զարթնէ. մուրալը օգուտ չունի, միշտ պիտի խաբեն ձեզի: Շուտ կը հասնի ցանկալի օրը: Պէտք է շատ այժ տալ ազատատակներու կազմակերպութիւններուն, որոնք հրաչքներ կրնան զործել: Շատ զործեցէք, ակռկ զործեցէք, մխասին եւ կանոնաւոր զործեցէք: Թիւրք բռնակալի ապահանած կառավարութիւնը միշտ աւելիներ պիտի տայ ժողովուրդը կազդեցնելու, այդ կառավարութենէն միշտ պէտք է օգտուիլ: Սիրտ առէք, պատրաստեցէք զիւղացիներուն... ա՛խ իմ սիրելի զիւղացիներս... Զգուշացէք ժողովուրդները խրատու դէմ զրգռելէ, մեր զասը անխրատ, բռնակալ, աղտոտ կառավարութեան դէմ է, որ կառավարութիւն չէ այլ հրէշային մէկ ճիւղ, որ իր հոտած զոյութիւնը պահպանելու համար իր բոլոր ժողովուրդի կեանքը կը ՅՅէ...: Ախազան երկու թուք ունի, մին պիտի թքնէ այս անարդ կառավարութեան ազատա զոյութեան վրայ, միսը՝ պիտի թքնէ մեր ներքին եւ երրոպացի թշնամիներուն երեսը, իսկ մեր թշուառ սիրելի ժողովուրդին կը մնայ վատաւոր յաղթանակը, եթէ դիտնայ առանց յուսահատելու առաջ երթալ այս արիւնալի եւ վշտոտ ճանապարհէն:

Հինգս մխասին՝ պատարիւն կերպով եւ եթէ կարելի ըլլայ՝ արհամարհանքով մահը դիմաւորելէ առաջ, կախաղանի տակէն սրտանց կը զրկենք մեր բոլոր սիրելիները, բոլոր ընկերները, մեր խոնարհ յիշատակը յարգողներուն կը կտակենք շարունակել միշտ զործը: Մնա՛ք բարեաւ, մնա՛ք բարով... ա՛խ, այդ խօսքէն կը սարսռանամ... Այդքան չո՛ւտ... ինքզինքս յուզուած կ'զգամ... Բայց չի պիտի պակսի իմ մէջ այժ եւ մահուան առջեւն ալ պիտի կըրնամ ըսել կեցցէ՛ Նոր Հայաստան... Մնա՛ք բարով, կրկին կը սեղմեմ ձեզ կրծքես... ա՛խ, երանի այդ իրական ըլլար... խօսքս վերջաւ... կախաղանը ինձ կը սպասէ...:

Ձերդ՝

ԹՈՐՈՍ

Գաղատիա — Բանտ
17 Յուլիս 1893

ՊԵՕՏՐ ԼԱՎՐԻՋ ԼԱՎՐՕՎԻ ՆԱՄԱԿԸ

Որս նշանաւոր սոցիալիստ յեղափոխական պետրո Լավրիչ Լավրով 1894 Սեպտեմբերին ղրկած է հետեւեալ նամակը Ֆնչակեան կուսակցութեան գլխաւոր օրկան «Գաղափար»ի խմբագրութեան:

Լավրով առաջնակարգ մտածող, հրապարակագիր եւ փիլիսոփայ էր, որու շուրջին տակ հին ու ապագայ տարբեր կրթուած եւ գործօն ուժեր ամբողջ սերունդներ: Անիկա ճանչցուած էր ուսական սոցիալիզմի ամենահեղինակաւոր ներկայացուցիչը:

* * *

ՀԱՅ ՍՕՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԵՌԱՄՍԵԱՅ ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

«Գաղափար»ի խմբագրութեան,

Թանկագին Ընկերներ,

Ինձ հասաւ ուրախալի լուր, որ այն հերոսական կռուի միջոցին որը մղում են հայերն իրանց ազգութեան ննշողների դէմ, հայ մարտնչողների առաջաւոր խմբերն ըմբռնել են, որ ներկայ րոպէում մարդկութեան մէջ ոչ քաղաքական ազատութեան եւ ոչ ժողովրդային անկախութեան համար չէ կարելի արդիւնաւոր կերպով կռուիլ, եթէ այդ մասնաւոր ու տեղական խնդիրների հետ չը կապել ժամանակակից համաշխարհային կռիւը, կռիւն աշխատանքի ընդդէմ կապիտալի, կռիւը սոցիալիստական սկզբունքների ընդդէմ կապիտալական հասարակական կազմակերպութեան:

Այժմ դուք, սոցիալիստներն հին ժողովրդի, որը քա՛նի անգամ իր անունն արձանագրել է մարդկութեան պատմութեան մէջ: Հիմնում էք ձեր նոր, երկրորդ սոցիալիստական օրգանը, որը, ինչպէս եւ առաջին օրգանը, կը լինի միաժամանակ օրգան ձեր կռիւի ազգային ազատութեան համար, բայց այնպիսի ազատութեան որը միեւնոյն ժամանակ պէտք է լինի տնտեսական ազատութիւն աշխատաւորի համար:

Թոյլ եմ տալիս ինձ ամբողջ հոգւով ողջունել հայ եղբայր–սոցիալիստներիդ յաւուն միջազգային մեծ գործի եւ ցաւում եմ որ ինձ անհասկնալի է այն լեզուն որով հայ մարտիչները մեծամարտութեան ձեռնոց են խփում հին աշխարհի երեսին:

Այո՛, ազատութիւնն ու անկախութիւնը Հայաստանի, ինչպէս նոյնպէս, ինչպէս ազատութիւնը ստրկութեան լծի տակ չի կարող իրականանալ առանց միջազգային մեծ յաղթանակի, որ աշխատանքը պէտք է տանի իր տնտեսական շահագործողների դէմ: Տարբեր են իրաւական պայմանները զանազան երկիրների, ուր առաջաւոր մարտիչները ձգտում են ձեռք բերել լաւագոյն ապագայ: Տարբեր են զանազան էպոխաներում սոյն մարտական կոչերը, որով համախմբում են այդ մարտիչների շուրջը իրանց կողմնակիցները: Բայց իսկապէս դարերի սկզբից մինչեւ այժմ երկրագնդիս բոլոր անկիւններում, ուր թափանցել է մարդավայել կերպով ապրելու ու զգալու անհրաժեշտութեան գիտակցութիւնը, տեղի ունի միեւնոյն կռիւը, այսինքն կռիւ լաւագոյն կերպով ըմբռնելու համար արտադրութեան ու ճշմարտութեան խնդիրները, աւելի ամբողջական կերպով իրականացնելու համար այդ խնդիր-

ները, ժողովուրդների աւհատական ու հասարակական բոլոր կողմերի պահանջների իմաստով: Երկար ժամանակ մարդիկ փնտռում էին իրանց դժեռի ու կարողութիւնները յանուն ցնորական կրօնների, յանուն իրարու թշնամի ազգայնութիւնների, յանուն իրաւական ազատութիւնների, որոնք միայն ֆիչերի էին միջոց ապիս ապրել մարդավայել կերպով: Սօցիալիզմը ցրուեց աւցեալի այդ տեսիլները եւ աշխատաւորների միջազգային միութեան առջեւ դրեց իրական պայմաններ ընդհանուր բարօրութեան եւ ընդհանուր ազատութեան, որոնց առջեւ աւհետանում են երկրների, ազգերի ու ցեղերի սահմանները:

Այս օրերս դուք՝ հայ սօցիալիստներդ ինձ պատիւ արիք, ուղարկելով ողջոյն իմ տօնի առիթով, այժմ ես ինձ թոյլ եմ տալիս ողջունել ձեր նորանոր ջանքերը հռանդուն կերպով մասնակցելու այն կռուի մէջ, որ մղում է մեծ սկզբունքների համար, որոնք աւելի ու աւելի բնդարձակ կերպով ընդգրկում են ժողովրդին:

կեցցէ՛ մարդկութեան միջազգային միութիւն՝ ընդհանուր զարգացման համար, արդարութեան ու ճշմարտութեան համար ամէն տեղ: Եւ թող հասնի շուտով բոպէն սօցիալիզմի յաղթութեան ամէն երկրում:

Պ. ԼԱՎՐՈՎ.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՐՔ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ

(Ամասիոյ մէջ, 1894, Դեկտեմբեր 23-ին, հետեւեալ ապդը գրուած է Հնչակեան Մասնաճիւղի՝ իսլամ ժողովուրդին, Թիւրքերէն լեզուով):

«Իսլամ Հայրենակիցնե՛ր,

«Տապահակրթուած երկիրներու մէջ, ուր խորութիւն չկայ կրօնի եւ ազգի, կայ ազատութիւն մամուլի, խղճի, խօսքի· բայց մեր հայրենիքը զրկուած լինելով այդ ամենակարեւոր ազատութիւններէն, մեր պարտքը կը համարենք ժամ առաջ ձեզ իմաց տալ, ինչ որ կարեւոր եւ ինչ որ իրական է: Թուրք կառավարութեան ներկայ հայհոյուած ու սնանկ վիճակը կը տանի երկիրը դէպի կործանում: Ժողովուրդի վրայ ծանրաբեռնեալ անթիւ ու խոշոր տուրքերը եւ անոր տնտեսական անկեալ վիճակը կը տանի եւ տարած է արդէն, հայհոյում եւ թշուառութիւն: կառավարութեան պաշտօնեաներու հարբեցող, շնացող, անիրաւ լինելը, խարդախ, կաշառակեր եւ անարդար վարչութիւններն եւ ժողովրդի ներկայ դառն վիճակը կը տանի երկիրը աւերում: Այս բոլորը տեսնելով հայրենիքի հարազատ զաւակ մը կարող չէ անտարբեր մնալ: Իսլամնե՛ր, մինչեւ ե՞րբ պիտի մնաք ստրուկ լուծեան մէջ, եւ երբ չգործէք հայրենիքի ազատութեան համար, մօտ օրէն հայրենիքը պատառ պատառ պիտի ըլլայ: Իսկ մեզի, հայերս, երբ այսչափ ներքուստ իւներ կը հաշենք ձեր աչքին առջեւ հայրենիքի փրկութեան համար, մեզ «խռովարար» անուանը կուտաք· երբ զոհեր կուտանք բանտերու մէջ, կախաղաններու վրայ հայրենեաց ազատութեան համար, մեզ կուտաք «աւազակ» եւ «գող» անունները: Իսլամնե՛ր, արթնցէք ձեր քունէն եւ ժամ առաջ խորհեցէք ձեր փրկութեան մասին...:»

* * *

Իսկ պիւղերու համբաներուն վրայ, գտնուելով Հնչակեան Մասնաճիւղին կողմէ, հետեւեալ յայտարարութեան օրինակները գրուած էն, նոյնպէս Թիւրքերէն գրուած.—

«Գիւղացի ժողովո՛ւրդ,

«Անշուշտ լսած ըլլալու էք հայկական շարժումներու մասին, բայց ձեր կեղծ բարեկամ-

ներբը սխալ կը հասկցնեն ձեզ մեր նպատակը: Դուք ալ ճնշուած ու հարստահարուած էք մեզ, հայերուս, նման: Ձեր արդիւնաբերած ներու համար ուրոյն – ուրոյն, ծանր, բազմատեսակ հարկեր կառավարութիւնը առնելէ զատ, շահու տուրք ալ կ'առնէ, մինչեւ անգամ հակառակ ձեր անկարողութեան, բռնի վաճառելով երբեմն ձեր ունեցածները, որ բոլորովին անարդարութիւն է: Դուք այսպէս ճնշուելու համար չէ որ աշխարհ եկած էք· դուք պատրաստելով ձեր, այսինքն ժողովրդի ամենահարկաւոր պէտքերը, պէտք է իրաւունք ալ ունենաք ազատ եւ հանգիստ ապրելու: Երբ մենք, հայերս, շարժումներ կ'ընենք, այդ հարստահարութեան պատճառաւ է, որ կառավարութիւնը ի գործ կը դնէ ամէն մէկ հպատակի վրայ: Օր մը կը հասնինք մեր նպատակին···: Գիւղացիներ՛ը, ձեր պարտքն է ձեր վրայ մտածել···:»

ՍԱՍՈՒՆՑԻ

ՍԱՍՆՈՑ ԸՊՑՏՄՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐ՝ ՄՈՒՐԱՏ ԵՒ ՏԱՄԱՏԵԱՆ

Արդէն Տաճիկ կառավարութիւնը չորս տարիէ ի վեր կը ձգտէր Սասունը առնակոխ ընել եւ յարմար առիթ կը փնտռէր իւր վայրագ կիրքերն յագեցնել հայի արեամբ, արդէն 1893 թուի Յունիս 17–ի պատերազմը Թուրք եւ Քիւրտ տարրի արտ անորոշելի վէրքերն եղան ուր ներկան հարիւրաւոր քիւրտեր:

Հնչակեան ղեկավարներու՝ Մուրատի եւ Տամատեանի մուտքը ի Սասուն յառաջացուցած էր մեծ ոգեւորութիւն, գիւղերու մխիթարական ժանդակութեան դաշտերին մեծ գարկ տրուած:

Այդ տարի գարնան հետ վերսին ողջունեցին զմեզ հարատահարութիւնք ու խժդժութիւնք: Ինչպէս նախորդ թղթակցութիւններով դրած ենք, ժողովուրդը երեք տարիէ ի վեր վերջին ճգնաժամի մէջ կը հնձէր, մի կողմէ տաճիկ կառավարութեան վայրենութիւններէն եւ միւս կողմէ անտանելի սովէն: Եւ տաճիկ կառավարութիւնը այս յարմար առիթը ձեռքէ չէր թափեցնելու համար, գարնան բացուելուն պէս յատուկ արհեստաւորներ ղրկեց Սասնոյ սիրտն ու հոգին՝ Տալուորիկի Սասանայի կամուրջը նորոգելու, որով Սասունցին դուշակեց իր օրհասական եւ անխուսափելի վտանգն: Ի ժողով դումարելով Տալուորիկի Հարիւր Թաղի Միաբան Գասպարի տունն վերջապէս այն եղրակացութեան յանգեցան որ լաւ է մեռնիլ պատուով եւ գոհուիլ ժողովրդի շահերի համար, քան լինել ստրուկ այն կառավարութեան, որ վաղ թէ անագան պիտի կոխոտէ եւ ոչնչացընէ զմեզ:

Զարմանալի է տեսնել այդ լեռնականներու՝ Սասունցւոց տակ վիճարանութիւնքն ընդհանրական չահերու նկատմամբ:

Աստ դումարուած էին Տալուորիկի լեռն Թաղերու պետերը՝ — Հարիւրի Միաբան Գասպար, Ծամնուտի Գամէնան Համզէն, Փուրխիտ՝ Գամբրիէլ արհամհոչակ քահանան Տալուորիկ համանուն Թաղի, Զօռոյեան Պետրոս, Հր-

լողինքի՝ Համչէեան Աբթին, Հազմանքի՝ Գօլօեան Գասպար եւ Մկրէ՝ երկու եղբարք, Դուալինքի, Գասպար Սպղանքի՝ Խաչօ եւ Մակար երկու եղբարք, Եղկարդի Մակար: Դոցա մէջէն Զօրօեան Պետրոս ոգեւորուած սրտով նկատելով իրենց նիւթական եւ ոգեկան բարեկեցութեան պաշար չունենալը կը դառար «Ազատութիւնք կամ մեռնիլք, որ ազատութիւնք այս կեանքէն:» եւ իրենց այս որոշումը տեղեկացուցին Կելիկիոզանի, Շէնիքի եւ Սէմալի գործակից եղբարց: Սոքա եւս ի ժողով գումարուեցան Կելիկիոզանի մէջ ուր ներկայ էին Շէնիքի 25 տարեկան քալ երիտասարդ Բէյա Գրգօն, Գորքէեան Սաքօն, Սէմալի՝ Տ. Յովհաննէս Քահանան, Կածօեան Շաուօն, Ալիանցիքի՝ Պօղոս եւ Աւօ, Կելիկիոզանի՝ Բէյա Պետօ, Տ. Ղազարեան, Տ. Պետրոս Նորընծայ, Նիկօեան Օհան եւ Տ. Քալ Քահանան: Իրենց վճռակի վրայ շատ մը քննադատութիւններ ընելէ վերջ միահամուռ դառացին «մահ ընդ ընկերաց հարսանիք է», եւ սիրով պատասխանելով, յայտնեցին Տալւորիկի եղբարց ի միասին ապրիլ եւ մեռնիլ:

Երբ վերջիններու սիրոյ եւ անկեղծութեան խորհուրդները եւս հասան ի Տալւորիկ անմիջապէս որոշեցին խումբ մը յարձակիլ Սասունայի կամուրջը չինողներու եւ անդ հակող 17 օրաց վրայ: Յարձակման ժամանակ կուռ մէջ ինկան օրաց 7 հոգի, միւսները փախչելով ի Մուշ տեղեկացուցին կառավարութեան:

Վերջին այդ պատէհ առիթը չի կորսնցնելով հրաւէր կարդաց Քիւրտ աշիրէթներուն եւ յատուկ պատուիրակ ղրկելով Զիլանցի Շէյխ Մէհմէտին որոյ անունն ու պատիւ անցեալ տարուայ պատերազմէն ի վեր աւելի բարձրացած էր, հրահանգեց արձակել Տալւորիկի եւ շրջակայից վրայ: Քիւրտ աշիրէթները 1893 Թուի պատերազմէն լաւ խրատուած լինելով՝ չէին համարձակիր յայտնի արշաւել Սասնոյ առիւծներու վրայ եւ սկսան աւազակային յարձակումներ գործելով աւարի առնել այն ոչխարաց գոմերն ու տները որք առանձին չինութիւն ունէին:

Հայերը կը փոխանակէն. Քիւրտերը սարսափած յետս կը մղուին: Այս առաջին յարձակողական դրից մէջ նշանաւորագոյնն է Սէմալի եւ Շէնիքի դէպքը, որը սկիզբ դրեց Սասնոյ մեծ կռիւներուն եւ ներկայ վիճակի: Ոլիդցի Թուրք ցեղը, որ Մշոյ քաղաքի մէջ կը բնակի եւ քրտական սովորութեան համեմատ գարնան բացուելուն պէս Մշոյ Սիմասրի վրայ կը բարձրանայ վրանարնակ Քիւրտ աշիրէթներու պէս, եւս անմասն չի մնալու Հայերու աւարէն, կապուտ ու կողոպուտէն, յարձակեցաւ Յուլիս 27–ին Շէնիքի եւ Սէմալի վրայ:

Գիւղէն բաւական հեռու դանելով նոցա ոչխար տաւարները, կը քշեն կը տանին: Հովիւները վազելով դէպի գիւղը հաւար կը ձգեն: Առանց ժամանակ կորսնցնելու Շէնիքի Բէյա Գրգօն եւ Սէմալայ Տ. Յովհաննէսը՝ գինեալ երիտասարդաց առջեւ ինկած՝ հեռեւներէն կ'իյնան եւ նոցա վրաններու առջեւ հասնելով կը սկսի ահեղ կռիւ մը: Հրացանները կ'որոտան, երթալով թրքաց բազմութիւնը կ'աւուաբանայ, վերջապէս Սասունի որջերէն դուրս ելած առիւծները կը յառաջանան:

Երբ կառավարութեան ականջն հասաւ Շէնիքցոց եւ Սէմալցոց քաջութեան լուրը, այլեւս իր բոլոր ոյժն թափեց Սասնոյ նօթի ու ծարաւ, մերկ ու քաղցած ափ մը ժողովրդեան վրայ: Տաճիկ կառավարութիւնը հեռագիր հեռագրի վրայ տալով՝ չրջակայ կուսակալութեանց օրքերը ի Մուշ կը ժողուէ եւ այդ ոյժն բաւական չի համարելով հրաւէր կը կարդայ Համիտիյէ հնծեւազնդին եւ Քիւրտ մոլեռանդ ժողովուրդին տալով նոցա կանոնաւոր պէնք եւ ռազմամթերք: Աստ իւր կրօնական մոլեռանդութեամբ ամենաառաջին հանդիսացաւ Զիլանայ Շէյխ Մէհմէտը, որ հպարտաւոր խառնիճաղանճ Քրդաց բազմութիւնն ի մի հաւաքելով, բարձր կռուի վրայ կանգնած կը քարոզէր. «Քրիստոնէի մը կինը ու աղջիկը առեւանգել արդարութիւն է, նոցա եկեղեցիները հանդելով ու այրելով՝ Աստուածային գործ մը կատարել է. ձեր թափած արեան կաթիլներու չափ հիւրի (յաւերժահասն) պիտի առնէք Աստուծոյ ճէննէթին մէջ»:

Օգոստոս 1–ին այդ խառնիճաղանճ բազմութիւնը ուխտելով Շէյխի եւ Մուհամմէտի անուան վրայ, սկսաց քալել դէպի Սասուն:

Այս ու այն կողմէ լրաբերներ հասնելով՝

կը պատմեն Թխլոք եւ Ֆխլոտ զօրաց անհամար բազմութիւն գալն:

Սասունցիք նկատելով իրենց անխուսափելի վտանգն Տալւորիկցիք ամբացան ի Ցղիքբաքար: Արեւելեան կողմէ եկող Մարչանցի, Պէլէքցի, Բազրանցի, Շէյխոսմանցի, Խանցի, Ձէլալցի եւ մինչեւ Հալէպի կողմի Ֆխլոտ աշխրէքները հասնելով՝ Տալւորիկը կը շրջապատեն:

Այդ ժամանակ Մուշ գտմարուած կանոնաւոր 12,000 զօրքն կենձի Մուսթաֆա փաշայի եւ Բազէշի կուսակալի առաջնորդութեամբ չաս մը թնդանօթներով յարձակեցան Շէնիքի եւ Սէմալի վրայ: Արդէն Շէնիքի, Սէմալի եւ Տաղարի կոչուած կից գաւառակի Գելաչէնն, Շուշնամերկ, Ֆօր, Կէրմաւ եւ Երիցանք գիւղերու գիրքն փոքր ինչ պաշտպանի լինելով, զոցա հայ բնակիչներն մտածեցին հանձնել Սասնոյ Անտխոք լերան պատաթը, որ Կէլիկիւզան գիւղէն մի քանի վայրկեան հեռաւորութեան վրայէ գէպի արեւմուտք, շրջապատած Կէլիկ (Ս. Յակոբ) լեռան քարքարուտ ապառաժներու հետ:

Անդին այդ ժամանակն կանոնաւոր զօրաց հետ կը միանան Խնուսի եւ Պուլանուխի Համիտիյէ հեծելազնդերն, այն է Հայտարանցիք, Հասնանցիք, Ձէլպրանցիք եւ Մէյտանցիք եւ ապա մինչեւ Թուսական եւ Պարսկական սահմանագլխի քիւրտ ցեղերը եւ Պատգանցի կոչուած մեծ քիւրտ աշիրէթն:

Երբ սոքա հասան Մշոյ Սիմասրի պատքը, Շէնիքցիք եւ Սէմալցիք, իրենց բնակավայրերը թողելով, դիմեցին դէպի Անտոք, ուր արդէն կէլիկուզանի, Աղրակի, Հիթինկի եւ Ալիանցոց ձեր ու մանուկ, կանայք ու աղջկունք, պատանի ու երիտասարդ ժողուած կը

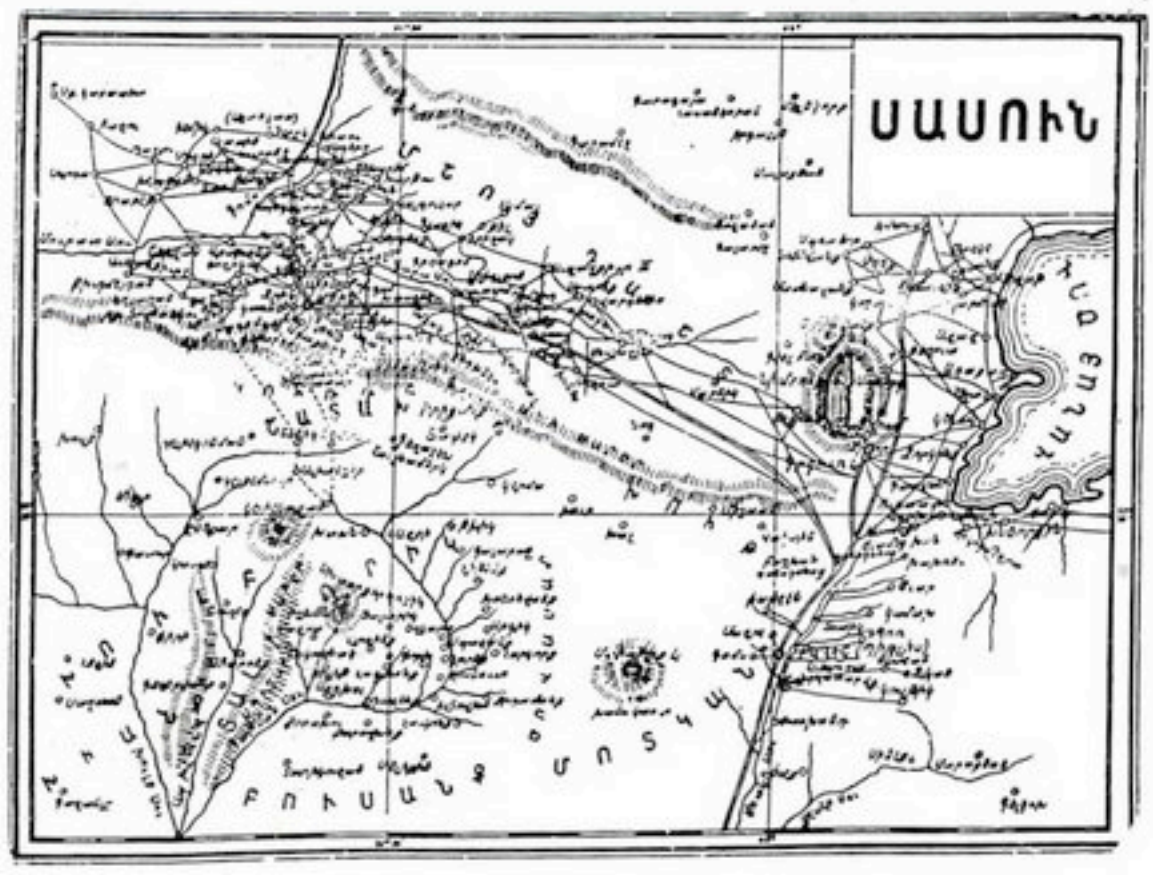

նաւոր 12,000 զօրքն կենձի Մուսթաֆա փաշայի եւ Բազէշի կուսակալի առաջնորդութեամբ չաս մը թնդանօթներով յարձակեցան Շէնիքի եւ Սէմալի վրայ: Արդէն Շէնիքի, Սէմալի եւ Տաղարի կոչուած կից գաւառակի Գելաչէնն, Շուշնամերկ, Ֆօր, Կէրմաւ եւ Երիցանք գիւղերու գիրքն փոքր ինչ պաշտպանի լինելով, զոցա հայ բնակիչներն մտածեցին հանձնել Սասնոյ Անտխոք լերան պատաթը, որ Կէլիկիւզան գիւղէն մի քանի վայրկեան հեռաւորութեան վրայէ գէպի արեւմուտք, շրջապատած Կէլիկ (Ս. Յակոբ) լեռան քարքարուտ ապառաժներու հետ:

Անդին այդ ժամանակն կանոնաւոր զօրաց հետ կը միանան Խնուսի եւ Պուլանուխի Համիտիյէ հեծելազնդերն, այն է Հայտարանցիք, Հասնանցիք, Ձէլպրանցիք եւ Մէյտանցիք եւ ապա մինչեւ Թուսական եւ Պարսկական սահմանագլխի քիւրտ ցեղերը եւ Պատգանցի կոչուած մեծ քիւրտ աշիրէթն:

Երբ սոքա հասան Մշոյ Սիմասրի պատքը, Շէնիքցիք եւ Սէմալցիք, իրենց բնակավայրերը թողելով, դիմեցին դէպի Անտոք, ուր արդէն կէլիկուզանի, Աղրակի, Հիթինկի եւ Ալիանցոց ձեր ու մանուկ, կանայք ու աղջկունք, պատանի ու երիտասարդ ժողուած կը

ապաստէին, պատրաստած ու քաջ, օրհասական ժամուն: Սակայն Շէնիքցիք, Սէմալցիք եւ Տաղարցիք վերոյիշեալ գիւղերու բնակիչներն հասան Զայ կոչուած փոքրիկ լեռնադաշտը, որ Անտխոքի ստինն է, երբ եռանէն հասաւ թուրք եւ քիւրտ զօրաց անհամար բազմութիւնը:

Օգոստոս 2–ի կէսաւուր մօտ էր, երբ Գլքրան գոռաց «Ֆաջ եղէք, պատուով մեռէք»...: Հրացանաց որոտքը օդը կը թնդացնէին, ծուխն ամպի պէս պատած է Սասնոյ լեռներն եւ կարծես հրաբխային լաւաներ կը ցայտեն վիրաւորաց դիակաւոյ խառնուրդը, ապառնեցոց հառաչանքը, պատերազմիկ երիտասարդաց գոռումն ու գոչումը, կանանց ու ազջկանց իրաիւսական ձայները օդը կը թնդացնէին: Ահա

Անտիոքի գագաթէն կը հանին կէլիկուգանցի քաջ երիտասարդներն, Հայք կը յառաջանան, Քրդաց եւ Թրքաց բազմութիւնն չուարած վախուտաի կը դիմէ, Թողլով գաշտի վրայ 850–էն աւելի դիակ, Հայոց կողմէ կ'իյնան 30 երիտասարդ եւ 8 կին:

Հայերն ուրախ եւ գուարթ կը բարձրանան Անտիոք լեռան գագաթը եւ կ'ամրանան Քարեաց ապառաժներու մէջ, բայց ասո՛ղ, անոնք առանց հացի էն, միակ ուտելիքն է Քան ու Թանհատ, բանջար–եւ անալի միս...:

Գարնան բացուելուն պէս Փառուբի գյուղապետ ոչխարահամարի երնեկով՝ անտանելի խստութեամբ սկսաւ հարկահաւաքութեան եւ չեմ դիտեր թէ ի՞նչ երազ տեսաւ, յանկարծ լուր ղրկեց Յուլբի եւ Եխանի, Ահարոնք, Գեղվանք, Ընձքար, Լհուբ, Սաղտուն, Փառկայ, Հելին, Ընկուզնակ, Սխիթա, Արտիօնք, Իչմանձոր, եւ Պիրմ դիւղերուն թէ «Այսուհետեւ կառավարութիւնը զձեզ կը ճանչցնայ ապստամբ», 37 տարեկան եւ խստմբ մը Քիւրտ հետեւելով յիշեալ դիւղերու գլխաւորներն ձերբակալելով հասաւ մինչեւ Իչմանձոր դիւղը, որն Տալւորիկէն դէպի հարաւ 2 ժամ հեռաւորութեան վրայ է: Այստեղ պահանջեց Տալւորիկի մի քանի իչխաններըը, Հնչակեան Մուրատը եւ Տամատը:

Երբ նոքա այդ առաջարկը չընդունեցին, հրաման լրաւ Օգոստոս 2–ին Սասունը չրջապատել մի քանի հազար Համիտիյէ գնդերով, Քիւրտ աշիրէթներով եւ 12000 կանոնաւոր զօրքով: Բայց երբ տաճիկ կառավարութիւնը տեսաւ Տալւորիկի ամուր եւ անմատչելի դիրքն՝ իր բոլոր ոյժը թափեց Անտիոքի վրայ:

Պատերազմի փողը հնչեց եւ միաժամանակ յարձակում լրաւ չորս կողմէ: Թնդանօթները կ'որոտան եւ պատերազմը անընդհատ կը տեւէ 24 ժամ: Հայերը Հնչակեան զէնքավարութեամբ ամէն մի հարուածէ կը պատասխանեն, ինկող երիտասարդաց տեղ կը փոխարինեն կանայք, վերջապէս բազմաթիւ դիակ թողելով Անտիոքի չրջակայքը՝ կրկին փախուստի կը դիմեն Թուրքերն ու Քիւրտերը: Ատա ինկան Հայոց կողմէ 100–էն աւելի երիտասարդ ու կանայք:

Հրամանատար փաշան կատղած գազանի պէս կրկին եւ կրկին յարձակման փողերը կը հնչեցնէ. մի քանի անգամ Հայք միշտ յաղթող կը հանդիսանան: Եւ ահա օգոստոսի 15–ն ալ կ'անցնի՝ զեռ Հայք անվհատ կը դիմադրաւեն:

Բայց Հայոց ուտելոց պաշարն արդէն հատեր էր, որպէս եւ ռազմամթերքը: Ի՞նչ ընէ խեղճ Սասունցին, ուր կարծես բնութիւնն ու Թշնամին միացած կը կռուին անոր դէմ, նեղած սով, իսկ դուրսէն Թշնամւոց գնդակները կը հալեն ու կը մաշեն: Այս անել վիճակին չի կրնալով երթ մը դանել, Անտոքէն պիչերայն պատգամաւորներ հասան ի Տալւորիկ, որ արդէն անընդհատ պատերազմի մէջ էր: Անուանի Հնչակեան Մուրատը եւ արիահոչակ Տ. Գաբրիէլ Քահանան մի խումբ զինեալ երիտասարդներով օգնութեան կը հասնին Անտոք, բերելով ռազմամթերքի պաշար: Երկրորդ օրն կրկին կ'սկսի ահեղ եւ աննկարագրելի պատերազմը եւ Թշնամիք կրկին ի փախուստ, Հայք զէ կրկին յաղթող: Այդ օր գարմանալի եւ նշանաւոր հանդիսացան Ազամ, Գեւս եւ Կրպօ անուն զեռահաս երիտասարդներըը, որոք հրացամբի երիտասարդներէն էին: Թշնամիք տեսնելով նոցա անպարտելի քաջութիւնն եւ զերբնական տոկունութիւնն կը դիմեն կանոնաւոր զօրաց հրամանատարին ըսելով. «անկարելի է ոոցա յաղթել, ոոցա հետ կայ գերբնական զօրութիւն մը որ անյաղթայ կը ջարդէ Մուհամէտի զաւակները. արձակէ զմեզ ապա թէ ոչ այսուհետեւ մեզի իրարու դէմ կը կռուիք»: Տահիկ հրամանատարը չուարած մնալով կը դիմէ սովորական խարեբայութեանց, հաչտութեան պրօչակ կը բանայ եւ պատգամաւոր դրկելով հայերուն բանակցութեան կը հրաւիրէ, խոստանալով բոլոր վնասները կատարութեան դանձէն տուժել:

Հակառակ Մուրատի եւ Գրպօի ամէն համոզմանց ու խնդրանաց վերջապէս զոհով Սասունցի տէրձնները կը պիջանին հացի եւ ռազմամթերքի չգոյութեան առջեւ: Կ'բնտրուին 160 երիտասարդներ եւ Տ. Յովհաննէսի, Տ. Պետրոսի, Սագօի եւն. գլխաւորաց առաջնորդութեամբ իրենց ամուր դիրքէն վար կ'իջնեն Անտոքի ստորոտը: Անմիջապէս պատերազմի փողը կը հնչէ Թիւրքերու կողմէն եւ չորս կողմէն կ'որոտան թնդանօթներ եւ հրացաններ: Հայք կ'իմանան լարուած որոգայթը, բայց ա-

հասցնելու: Կ'անցնի Անտօքէն ի Հեղին գիւղ: Հետեւեալ օրը Թշնամին իր վերջին ուժը գումարելով՝ սկսաւ յառաջ քալել:

Թշնամին անհամար բազմութիւն էր, հայ կանայք ու աղջկունք բռնած իրենց փոքր եղբարց ձեռքերը եւ մանր մանուկները կապած կռնակնուն կը կռուէին:

Հափաչ անուն ծերուն կինը կը պոռայ.

ՇԱՐՔ

«Ռոյրեր վատութեամբ չազատուեիք Սասունցւոց աւուրը»...: Եւ անդադար 24 ժամ կռուելով, վերջապէս Թշնամին երթալով կ'աստիճանայ: Սասունցի կանայք եւ սակաւ կտրիճներ անօգնական, քաղցած, ուժասպառ տեղի կուտան: Այդ ժամանակ կ'սկսի աննկարագրելի կոտորած, փախուստ, երեխայոց ճիչն ու լացը երկինք կը բարձրանան... Վերջապէս հայերը կը հասնին կեփէի Քարուտ գագաթը, եւ կը տեսնեն որ չորս կողմէն պաշարուած են:

Այս վերջին ճգնաժամի մէջ Գրգօի նոր-

ոանց չուարելու այդ վերջին ճգնաժամի մէջ կ'սկսին կռուիլ, իրենց դիակները լեռնանման կը բարդուին մխեանց վրայ, չարաչար կը խողխողուին ամէնքն ալ: Բայց այդ 160 երիտասարդներն իրենց արեամբ պատկուեցան անմահութեան դրոշմը կրելով իրենց ճակատնին վրայ խաւն Թշնամեաց դիակաց հետ նոքա քաղցրիկ կը ննջեն: Ասա ինկան գովելի քաջութեամբ Ազամ, Գևւօ, Կրպօ, դիւցազն պատանիք, նոյնպէս նշանաւոր հանդիսացաւ Տ. Ղազարեան Տ. Պետրոս նորընծան, որն անցեալ տարուան Տալւորիկի պատերազմի ժամանակ Հարիք Թաղի Գասպարի տան մէջ մեծ քաջագործութիւն ըրաւ: Թշնամու ուշադրութիւնը չի վրիպեցաւ այդ նոր Ղեւոնդը եւ միւս զրահաւորները, որք ողջ-ողջ ձերբակալելով Տ. Պետրոսը գլխէն մինչեւ ոտներկայ քերթելով, նորա մեռնիլ կտոր կտոր ընելով կրակի վրայ կ'եփեին, որոյ ձենձերն ու հոտը կը բարձրանայ, բայց նոր Ղեւոնդը լուռ ու մունջ կը տոկայ եւ տոկալի տանջանքներէն մէջ կ'աւանդէ հոգին: Սէմալցի Տ. Յովհաննէսի աչքերը հանելով՝ կը հրամայեն պար խաղալ, նա «օրհնեա՛ աւձմ իմ գՏէր» ըսելով կը պարէ: Շէնիքի Տ. Տօնապետ և Տալւորիկի Փուրխ Թաղի արիահոչակ Տ. Գաբրիէլ քահանաները աննկարագրելի տանջանքներով Թշնամեաց մէջ կ'աւանդեն իրենց հոգիները Թողլով անմահ անուն: Մուրատ եւ Գրգօ իրենց քաջերով ականատես կ'ելլեն այս սղեխարշ տեսարանին, բայց անոնց անհնարին կը լինի անտարբեր Թողուլ այդչափ մատաղեալ մանկունք ու կանայք եւ հասնիլ իրենց եղբարց վտանգ: Այդ մեծ ու սարսափելի կորուստները եւ անասնելի նօթութիւնը սարսափահար ընելով՝ հայոց մի մասը գիշերանց կը փախի եւ իրան կը ձգէ Տալւորիկի գիրկը: Սակայն Գրգօն ուխտելով կը գոռար «պիտի մեռնիմ իմ հողի եւ եղբարց վրայ եւ չը պիտի վատութեամբ հեռանամ»: Այդպիսի անդրդուելի քաջութեամբ վեց օր չարունակ քարով ու արով պատերազմելով՝ վերջապէս այդ ամէհի առիւծը Թողելով կը դիմանի սովի տալչեւ եւ տեղւոյն պաշտպանութիւնը Թողելով կանանց, կոյս աղջկանց եւ սակաւաթիւ այրերու ինքն իր քաջերով կ'որոշէ երթալ Խուլբի եւ Խանի հայ գեղերն հաց ու ռազմամթերք

հարս կինը Շաքէ օրինակելի քաջութեամբ եւ պերճական առաքինութեամբ, երբ աչքը այս ու այն կողմը դարձնելով կը տեսնէ Թշնամոյն տնհամար բազմութիւնը, կ'զգայ որ այլեւս անհնար է աղաւոսիլ։ Նա կը բարձրանայ քարաժոյտի մը վրայ եւ մի ամեայ երեխան գըրկած Թիւրքաբէ վրայ, կը կանչէ. «Ղոյրե՛րս, մեզ Տլկու ճանապարհ մնաց, կամ մեռնիլ եւ չը մոռնալ մեր երկիրը, պատիւը, ամուսինը, եղբայրը եւ կամ Տարեբէն վար ձգելով զմեզ՝ չ'իյնանք Մուհամէտի զաւակաց պիղծ ձեռքերու մէջ...։» Այսպէս գոչելով եւ աչքերն դէպի երկինք բարձրացնելով կ- Նեաուի խոր անդունդի մէջ...։

Հերոսուհոյ այդ ձայնին հետեւեցան չաւեր։ Թշնամին տեսաւ այդ անմեղ գոհերու օդի մէջ ճօճալը եւ յետս ընկրկեցաւ, ապշեցաւ... չուառով ձորը լեցուեցաւ, եւ վերջինները իրենց ընկերուհիներու վրայ կէս ողջ մնացին։

Թշնամիք հասնելով բազմաթիւ կանայք եւ կոյս աղջկունք եւ մանր մանուկներ գտնելով ձերբակալեցին։ Աստ եւս մտրակ, խարազան, չիկակարմիր ձող չամփուր իրենց մահաբոյր պաշտօնը կը վարեն, այլ եւս բռնաբարութիւնը կանանց, նոցա ողջ-ողջ անդամահատութիւնը աննկարագրելի է... Տեղեկութիւններ կը հարցնեն Մուրատին եւ Գրգօի Եւ Տամատեանի վրայ, սակայն անկարելի կը լինի բան մը կորզել այդ կենդանի նահատակներէն։ Անտօք, կեղէ, եւ չրջակայ լեռն ու քարը, հովիտն ու ձորը դիակներով ծածկուած էին, անթաղ դիակներ թռչուններու կերակուր դարձած էին։ Բայց դեռ Տալւորիկը կ'որոտար, հրացանները երբեմն այս ու այն կողմ դարձնելով, կարծես հրաւէր կը կարդար ամէն հայ եղբարց հասնիլ, մասնակցիլ, օգնել։ Այդ դըժբախտ գոհերու հետ կարծես կապուած էր դիւցազն Գրգօի եւ իր քաջաց բախտն եւս, երբ նոքա Հեղին դեղէն դուրս գալով բարձրացան Հեղինու սար...։

Այդ սարին վրայ ալ Հայք անօթի, ուժասպառ կ'սկսին կուռիլ, անթիւ գոհեր տալէ վերջ դիւցազն Գրգօն եւս վիրաւոր՝ ուշաթափ դեսին կ'իյնայ։ Քիւրտը ճանչնալով նորա դիակը ուշաթափ վիճակի մէջ կը բերեն երդնակալի բանակատօրի հրամանատար Զէքի փաշայի առջեւ։ Երբ Գրգօն առաջին անգամ կ'սթափի՝ հաց կ'ուզէ, կարծելով թէ դեռ իր քաջերու մէջ կը գտնուի, բայց փոքր ինչ մտածելով կը տեսնէ գօրաց բազմութիւնն եւ ինքնիրեն կ'ըսէ. «Գըրգօ՛, ամօթ չէ՞ որ դու ալ գերի բռնուիս, դէ՛հ մեռիր», եւ ելնելով ու վազելով տեղէն ոստիկանէ մը հրացանը կը խլէ եւ կը յարձակի դէպի հրամանատար փաշան... Սակայն կ'որոտան հրացաններ, կը քաշեն սուրեր եւ դիւցազնը անչնչացած դետին կը փռուի... Թշնամիք՝ Շէննիք, Սիմալ, Ալիանցիք, Կէլիկուզան, Աղբիւկ, Կէլիէկանման, Գեղաչէն, Շուշնամերկ, Քօբ, Կէրման եւ Երիցանք այրելով իրենց եկեղեցիներով հանդերձ՝ բոլորովին քարուքանդ ընելէ վերջ՝ կ'սկսին հետամուտ լինել լեռներու մէջ, թէ ողջ մնացած մը գտնուի՝ ոչնչացընեն։

Այդ պահուն քարայրի մը մէջ պատսպարելով Մուրատին եւ իր ընկերներուն, կը յարձակին, հրացաններ կ'արձակեն, բայց Հայք քանի մը օր քաջարար կը պաշտպանուին, ուտեստի պաշարը եւ վատօդը սակայն հատած ըլլալով նոքա եւս կը լռեն, այդ ժամանակ Թուրքերը ծուխ կը թողուն քարայրի ներսը եւ այդպիսով կը յաջողին ձերբակալել Հնչակեան գնդապարներն եւ անոնց ընկերները...։ Ապա աւելի կ'ոստիկանան եւ կը պատսպրին կէլիկուզանցի նշանաւոր Բէյ Պեհօին, 60 տարեկան, որ ամեհի առիւծի պէս դիմադրաւելով քանի մը թըշնամի նա դետին կը փռէ եւ երբ այլեւս վատօդ չունենար, սուսերամերկ կը յարձակի եւ աչ ու ձախ հնձելով կը յառաջանայ։ Բայց թշնամոյ բազմաթիւ հարուածներէն վերջապէս այդ առիւծն ալ կ'իյնայ...։

«ՀՆՉԱԿ» 1894 Հոկտ.

●

ԾԱՆՕԹ. ԽՄԲ.— Սասնոյ ապստամբութիւնը յաջող ելքի հասցնելու համար ընկեր Մուրատ ծպտուած կ'անցնի կովկաս հայ հարուստներէն օգնութիւն ստանալու յոյսով։ Բայց յուսախաբ կ'ըլլայ։ Վերադարձի պահուն Աղաեանց կը թելադրէ դիմում կատարել եւ Դաշնակցութեան, այդ տարիներուն անիկա հարուստներէն ստացած ըլլալով նկատելի գու-

մարներ հայ ազատագրութեան աճուրդով:

Ընկեր Մուրատ, մաճուր հայրենասէր, առանց նկատի առնելու գաղափարական տարբերութիւնը եւ Դաշնակցութեան մղած պատուպայքարը ընդդէմ Հնչակեանութեան, Սասնոյ ժողովուրդը փրկելու միակ մտածումովը գրաւուած, կը կատարէ դիմումը, որուն Սիմէօն Զաւարեան, Դաշնակցութեան պաշտօնական մարմնի կողմէ, կը պատասխանէ հետեւեալը.

— *«Եթէ յայտարարում էք թէ այդ ապրամբութիւնը Դաշնակցութեան գործն է, ծանրակութիւն տալիս ենք ձեզ...»:*

ԳՈՒՐԳԷՆ ԹԱՀՄԱԶԵԱՆ

ՀԱՄՐՈՐՉՈՒՄ ՊՕՅԱՃԵԱՆ

[ՄՈՒՐԱՏ]

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՄԵՐ

Ա՛չ մէկ ապրի յեղափոխականութիւնը այնքան քննադատուած չէ, գուցէ, որքան Հայկական յեղափոխութիւնը: Գլխաւոր պատճառն անոր դժբախտ ելք ունենալն է: Մեր նիւթէն դուրս է այս մասին երկար կանգ առնել եւ հայկական յեղափոխութիւնը արդարացնել: Ապագայ սերունդը աւելի անաչառօրէն եւ պարբերութեամբ՝ հիմնուած պատմական փաստերու վրայ, պիտի վերջնահատութեան պիտի ենթարկէ: Պատմութիւնը պիտի արձանագրէ անոր տուած վճիռը,— վճիռ մը զոր անուղղակօրէն չպիտի յուզեն ինկելի յիշատակը, հայկական յեղափոխութեան գմայլելի հերոսները, որոնք ինկան ազատութեան ճանապարհին:

Մեր յեղափոխութեան պատմութիւնը հարուստ է այդ անձնուրաց հերոսներով: Քանի մը անյայտ, անուանի թէ անանուն հատորներով կը հաշուեին անոնք՝ որ հայկական ազատամարտերուն անմահ փառքը կը կազմեն:

Անոնց ստուարին կարգը կազմել է դասը Մուրատը, որ Թալասէի կատաղութիւնը կսկծել տուաւ Կեսարիոյ մէջ 1915-ի ամրան:

* * *

Համբարձում Պօյաճեանը ծնած էր 1860-ին Հաճընի՝ համեստ ընտանիքէ մը, որ հայութեան տուած էր ժխորալի նման սքանչելի ազգայիկօր մը:

Արդէն յեղափոխական աւանդութիւններով լեցուն եւ տոգորուած հայրենասիրական մաքուր զգացումներով, Համբարձումը Պոլիս կուգայ բժշկութիւն ուսանելու: Բայց երիտասարդ Հաճընցիին խոչընդոտ համալսարանի պատերուն մէջ չէր սահմանափակուելը: Ան կ'երազէր սրբատան գործը:

Իր խառնուածքով Պոլսոյ կեանքին համար չէր ծնած, ու արդէն եղելութիւններու շուռով պինքը պիտի քշէին դէպի իր սիրած ասպարէզը:

Անդամ՝ Պոլսոյ Հնչակեան գործաւոր մասնաճիւղին, ան խոհոյն պեհապարի դեր կ'առանձնէ:

Բոլէի ապաւորութիւնը կարելի չէ համարել Համբարձումին Հնչակեանութեան յարելը, այլ ինք ճակատագրականօրէն պիտի հետեւէր այն ճամբան, ուրկից կը քալէր անդրանիկ յեղափոխականը՝ Ժխորալը: Վերջինս արդէն հրաշակ հանած էր Եղպատի շրջաններուն իր կատմակերպած ապստամբական շարժումներով: Ան ալ կը կռուէր նոյն գործին տակ, նոյն եղերելի թուրք վարչութեան դէմ, ի նպաստ նո՛յն ազգային խէալին:

Աւա՛ղ, երկուքին ալ սահմանուած էր ուննալ նո՛յն եղերական վախճանը — կախարդանք...:

«ՀՆՉԱԿ»ի մէկ թիւը խօսելով Մուրատի 1890–ի Հնչակեան ցոյցին իր մասնակցութեան մասին, կարգ մը թանկագին տեղեկութիւններ կուտայ, որ կ'արժէ բնթերցողներուն ներկայացնել —

«Նոյն թուին (1890) խիստ կերպով խանդավառեալ Գ. Պոլսի անմոռանալի ցոյցին մէջ, խուսափելու համար կառավարութենէ, որ նրան փնտռում էր, նա պահուեցաւ նոյն իսկ Գ. Պոլսում մի տան մէջ: Նրա պատկերը մեծադիր գիրքով նկարուած ու կախուած էր սանդիկանապետ Նազըմի ընդունարանում ուր նա ցոյց էր տալիս ամէն ձերբակալուածի թէ տալիս չդիտէ՞ ուր է, իսկ լուսանկարը բազմաթիւ օրինակներով բաժնուած էր սահմանակներին եւ լրտեսներին: Նրա գլուխը գնահատուած էր 2000 ռուբլի: Ու այդ ապիտակ տերօրի օրերին, Պօյաճեան անխոով կերպով շարունակում էր կատարել իր գործերն ու պարտականութիւնները, ի հարկէ մեծ պահուած ձեւերով:»

«ՀՆՉԱԿ»ը կը մոռնայ տակաւին յիշել մանրամասնութիւն մը զոր Պ. Տամատեանէն քաղած եմ: Եթէ Թուրք կառավարութիւնը այդքան սուղ կը գնահատէր Մուրատին գլուխը, պատճառն այն է, որ 1890–ի պատմական այդ ցոյցին հոգին Մուրատն էր եղած ու կարդացած Հնչակեան պահանջագիրը՝ Մայր եկեղեցւոյ կամարներուն տակ:

Մուրատ կը յաջողի խուսափիլ Թուրք կառավարութեան ճանկերէն եւ հասնիլ Աթէնք առաջին նաւով մը, Քէֆալօնիի տարապին մէջ ձգտուած եւ յոնքերը, արտեւանունքն ու մօրուքը ածիլուած:

Ընդամէնը Մուրատ հագիւ մէկուկէս տարի Թուրքիայէն դուրս կը մնայ: 1892–ի աշնան ան կ'ուղարկուի: Մեծ յեղափոխականին ճամբորդութիւնը ուղղակի առասպելական է: Անիկա խիկնաձրան դուրս կուգայ եւ առջի պէպի Սասուն:

Ի հարկէ ճամբան կը ցանէ «նոր գաղափարի սերմերը», որոնք չուտով պիտի «հասուցնեն

յին ու կարմիրցայիկի արեան ներման»: Կիլիկեան՝ ուր կ'այցելէր, իրեն ծանօթ էր արդէն: Այդ շրջանը առաջին վկան եղաւ իր յեղափոխական գործունէութեան, սկսած 1886 թուականէն, երբ դեռ ան կը գործէր Զաքըրեանի հայրենական խումբին հետ:

Սասունը Մուրատին երազած հայկական կոյս մէջավայրն էր:

Իր լեռնցիի յատկութիւնները կատարելապէս կը յարմարէին տեղական պայմաններուն եւ բարքերուն: Ան կ'ապրէր Սասունցիի պարզ կեանքը:

Անոր տեղանին կլկլի եւ կօնիկի հացը կը բաժնէր սիրով: Վէրին ասոխճանի հոգատար, մանրակրկիտ, բարեխիղճ եւ ուշիմ կապակերպով՝ յեղափոխական գործիչը տեղական հայ բնակչութեան լիակատար վստահութիւնը կը վայելէր:

Սասունի եղելութիւնները առիթը ընծայեցին որ Մուրատ պետի մը պէտք եղած բոլոր պիղծիկ յատկութիւնները ցոյց տայ: Արդարեւ Սասունի փառաւոր ապստամբութիւնը Մուրատին կազմակերպական տաղանդին արդիւնքն էր: Պատմութիւնը զայն իրաւունքով անուանած է «Սասունցի Հերոս Քաջ Մուրատ»:

Բայց, նախ քան Սասունի դէպքերուն մէջ Մուրատին դերը վեր հանելը, յիշեմ մանրամասնութիւն մը՝ որ անոր անձնապահ նկարագիրը կը բնորոշէ: Իր կռուի ընկերը՝ Միհրան Տամատեանը ինձի պատմեց այս մանրամասնութիւնները:

«Այնքան յանդուգն էր Մուրատ, այնքան անվեհեր, բաւ Տամատեան յուզուած չեշտով մը,— որ 1893–ի ձմրան մանաւանդ պաշտօնով մը, զրպանը միայն տասը դահեկան ունենալով, առջի ձմրայ իննկաւ Կովկաս երթալու համար, հակառակ այն առնուան կառավարական ամենախիստ հսկողութեան: Մենք այնքան վստահ չէինք իր վերադարձին, ու իրեն բաւած էինք թէ՝ եթէ վեց ամիսէն չվերադառնայ պինքը կտրուած համարելով հարկ եղած վճռական որոշումները պիտի տայինք:»

«Բայց որքան քաջ եւ յանդուգն էր Մուրատ, նոյնքան խոհեմ եւ աչալուրջ էր: Ու հակառակ Թուրք իշխանութիւններուն հսկողութեան եւ բռնութեան տարապայման խստու-

Թիւններուն, արիւնաբեր պատուիրակը կը յաջողի կովկաս անցնիլ, հոն կատարել իրմէ ըսպասուածը եւ դարձեալ Սասուն վերադառնալ, այնպիսի առեն մը, երբ ամէնքը յուսահատ էին դինքը ողջ տեսնելու։»

* * *

Յօսէպ Մուրատին Սասունի 1895–ի ապստամբութեան մէջ կատարած դերի մասին, այդ կը նշանակէ նոյն այդ չարժումին պատմականը ընել։ Բան մը, որ ինձ չա՛տ հետաքրքրած է տակաւին։ Երկու խօսք միայն։

Տալորիկի առիւծները, այլեւս չկարենալով տանիլ Թուրք կառավարութեան հարստահարութիւնները ու խժդժութիւնները եւ մեա կողմէն արհեստական սովի հետանկարէն մղուած ապստամբութեան դրօշակը պարզեցին Տաճիկ իշխանութիւններուն մէկ «փրօվոքասիօն»ին վրայ։ Տնտեսական այս անտանելի պայմանները էին որ Սասունցին մղեցին դէպի յեղափոխութեան։ Հնչակեան գործիչին դերը եղաւ կազմակերպել այդ ինքնաժին չարժումը։

Սասունի մերձակայ գիւղերու հայերը Անտոքի քեռը կը բարձրանան եւ հոն կ'ամբոնան։

Թշնամին՝ Մուսթաֆա փաշայի հրամանատարութեան տակ 12,000 զօրք հաւաքած եւ բաղմաթիւ Քղտանօթներ բերած՝ կը պաշարէ քաջերու բոյնը։

Մուրատ սակայն վճռած էր դերադոյն ճիդը թափել եւ սուղի, շա՛տ սուղի ծախել Հայու թափած իւրաքանչիւր արեան կաթիլը։ Կարգախօսն էր՝ «դիմադրել, դիմադրել միշտ, դիմադրել որքան կարելի է երկար», մինչեւ որ «խուլ Եւրոպայի» ականջը հասնի Քղտանօթներու որոտը, Սասունցին «եա մարթաբա՛» ոգեմակուչը։

Մուրատ հո՛ն էր, ուր մեծագոյնն էր վտանգը, ուր սովը էն շատ կը սպառնար։ Տէր Գաբրիէլ Քահանային եւ խումբ մը ուրիշ պինուած երիտասարդներու գլուխը անցած՝ Տալորիկի դիրքերը կը ձգէ եւ Թշնամի դիծերը Հեղքելով Անտոքի բարձրանայ, սովամահ կարիճ պաշարուողներուն ոգեմաթերք եւ պատերազմ հասցնելու համար։

Անտոքի դիմադրութիւնը աչքառու դարմացուց։

Թշնամին հակառակ իր մեծ թիւին եւ քղտանօթներուն՝ կը ստիպուի մէկ քանի անգամ նահանջել, գետնին վրայ հազարաւոր դիակներ ձգելով։ Վերջ տալու համար այս յաղթականի դիմադրութեան, Թուրք հրամանատարը կը դիմէ զարհուրելի խորամանկութեան մը։ Կը պարզէ սպիտակ դրօշակ եւ բանակցութիւն կը խնդրէ հաչտութեան գալու համար։

Մուրատ եւ Գրիգոն մինակ դէմ կ'առնեն յայտնուին բանակցելու որոշումը տուող ժողովի մը մէջ։

Դժբախտաբար ազգամաթերքի եւ պաշարի սպառումը կ'արդիլէ որ Մուրատին խօսքերը մոխիկ ընեն։

Պարտուց առաջնորդները չեն դադար լարուած թակարդը։

Ու գաւառի Թուրքը համապարիսով կ'ընդունի այն 160 հայ կտրիճները որոնք իրենց դիրքերէն իջնելով բանակցելու կ'երթային։

Անհաւասար պատերազմը կը վերսկսի։ Շամերական այս կռիւներուն մեծ ու փոքր դերեր կը ջնջատանջէին իրենց քաջագործութիւններով։

Պարտուած հայ կիները անձնասուր չեն լլար։

Շաքէները անդունդները կը լեցնեն իրենց մանուկներով ժայռերու կատարներէն ինքզինքնին պահակելով։ Կիսամեռ հայ կոյսերու, մայրերու եւ մանուկներու դիակները բուրգեր կը ձեւացնեն։

Այս ամէնը տեսաւ Մուրատ եւ անհունօրէն տրտմեցաւ։

Յեղափոխական գործիչին համար անցեալը վրայ ափսոսալը ժամավաճառ բլլալ է։ Պէտք էր դարձեալ գործել։ Ու ջանաց ցրուած ուժերը հաւաքել եւ դերադոյն ճիդը թափել։ Ամէն աշխատանք ապարդիւն էր սակայն։ Թշնամին չորս կողմը տիրապետած եւ աւերակի վերածած էր։ Ապստամբութիւնը արեան մէջ խեղդուած էր ու պոռնիկ Եւրոպան լուռ։

Կառավարութիւնը դէպքին կազմակերպիչը կը փնտռէր փուքիոտ։ Թուրք դիւանագէտները կը յաջողէին վերջապէս գտնել Մուրատին եւ իր ընկերներուն պահուած քարայրը։ Քանի մը օր դիմադրելէ վերջ վառօդն ու հացը կը հատնին ու Թշնամին ալ ծուխով կը լեցնէ քարայ-

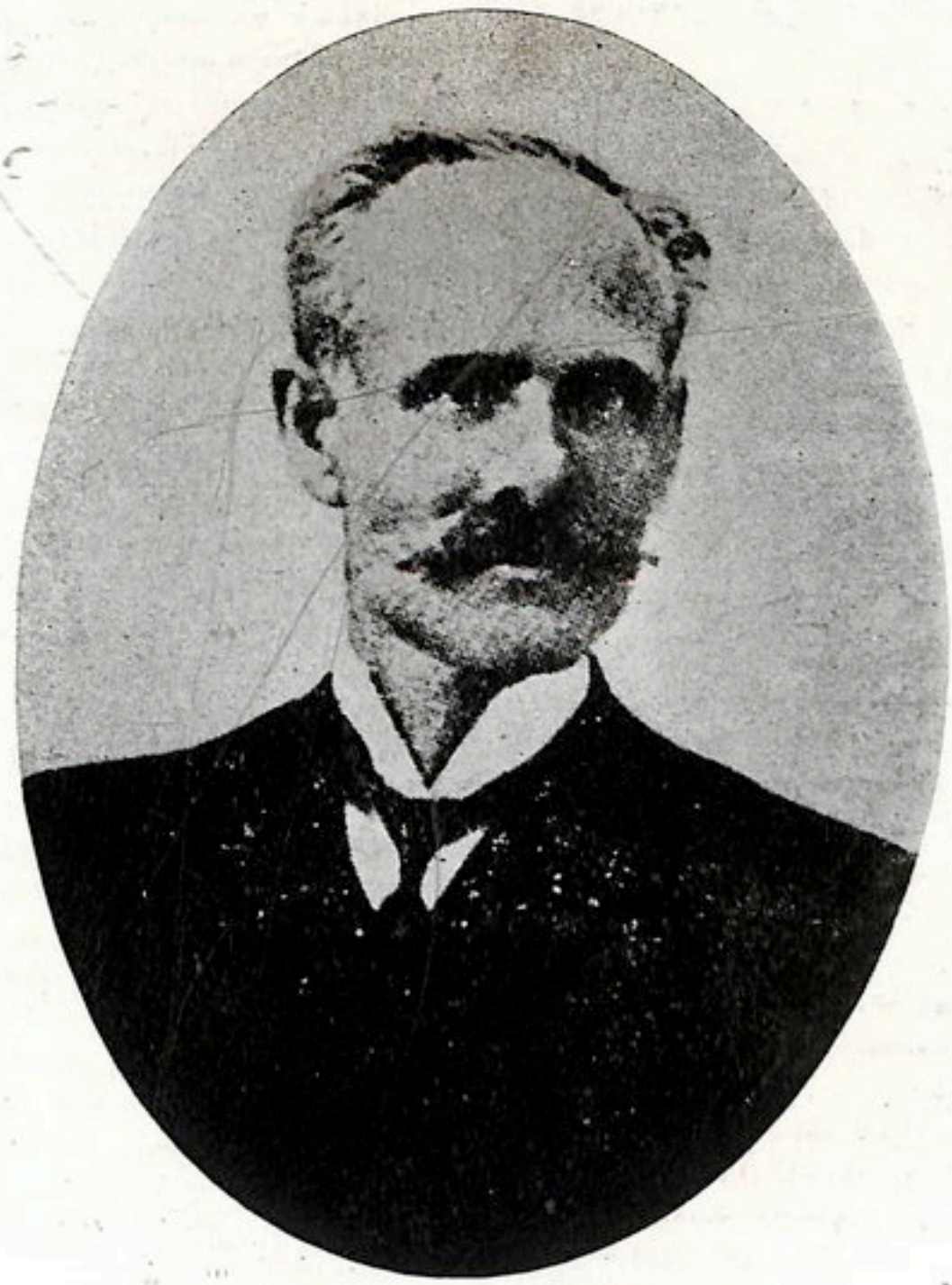

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊՕՅԱՃԵԱՆ
(ՄՈՒՐԱՏ)

րը, որպէսզի ընչելու օդն ևս պակսի, հայ քաջերը առիթուած դուրս կուգան եւ Թուրքերուն ձեռքը պերճ կ'իյնան:

Վերջապէս Մուրատը՝ Համխոի այդ պատուհասը՝ ձերբակալուած էր:

Այս կը պատահէր 1894–ի Օգոստոսի վերջերը:

* * *

Տեղական բանակերը քաշ տալէ եւ դժոխային չարչարանքներու ենթարկուելէ յետոյ, Մուրատ կը տարուի Պոլիս, ուր պատապարտուելով ցմահ բերդարգելութեան՝ կը զրկուի իր պատժավայրը՝ Ախլխիկեան Տրխոլիս:

Ամբողջ տասնեւմէկ տարի կը կենայ իր աքսորավայրը: Կեդրոնի իր նախկին ընկերներուն եւ իր քրոջ Հայկանուշի կողմէ կարգ մը փախուստի փորձեր անյաջողութեան կը մատնուին: Կը պատմեն նոյն իսկ որ ինքը Մուրատ չէ ուզած փախչիլ, վասն զի կուսակալին պատուոյ խօսք տուած ու չէր ուզեր խօսքը դրժել:

1905–ին Ընչակեան կեդրոնը կը յաջողի վերջապէս դուրս քաշել զինքը իր բանտէն: Այն ատեն Պօղոսեան 45 տարեկան էր. յեղափոխականի ոգին խապար մեռած չէր իր մէջ: Իր բոլոր էութեամբ ան կը մնար իր երիտասարդական գաղափարներուն հետեւող:

Մուրատ իր ապաստութիւնը ստանալէն յետոյ եկաւ Փարիզ, Ընչակեան կեդրոնը, ուր «ՀՆՉԱԿ»ի մէջ հրատարակեց կոչ մը ի նպաստ համերաշխութեան:

Յետոյ անցաւ Ամերիկա համերաշխութիւնը իրական հողի վրայ դնելու համար:

Ամերիկահայ գաղութին մէջ իր գտած ընդունելութիւնը վստահ յաղթութիւն մրն էր: Բոլոր հայ թևերն ու հայ կուսակցութիւնները վստահանեցին Ստեփանի հերոսը: Ամերիկեան մամուլն անգամ գնահատական խօսքեր չտալեց անոր հասցէին:

Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ իր հայրենակիցները զինքը խնդրեն երեսփոխան ընտրեցին Օսմանեան վարչամէնթին եւ նաեւ Ազգ. Երեսփոխանական ժողովին: Իր բոլոր պաշտօնակիցները զինքը կը սիրէին ու կը յարգէին, այնպէս որ երկու առիթով Գաղափարական ժողովին անդամ ընտրուեցաւ:

* * *

Երիտասարդ Թուրքիան Համխոի հայ հերոսին հանդէպ ունեցած ոխը լուացնելով, մահուան դատապարտեց Մուրատը: Թալեաթ ինքն իսկ հարցաքննելով զինքը Պոլիս, ոչ մէկ յանցանք չգտնելով ապատ թողած էր, երբ մեծ Գնդապետ Ընչակեան բանտարկեալները՝ կախաղանի կը դատապարտուէին Ճեմնիսի կէսին, պետական դատարութեան ամբաստանութեամբ: Մուրատ աւելի քան կատաղելի էր Իթթիհատականներուն համար, անոր անցեալը մգճատանջ մրն էր իրենց համար:

Հայութեան այդ անձնուէր զաւակը չէր պատրաստ բողոքելէ իրենց դատավճռի վճիռին դէմ եւ ի նշան բողոքի չէր մասնակցած 1912ի բարեմաղթական ընտրութիւններուն: Երբ կեանքիա կ'աքսորուի, հոն գրեթէ առանց քննութեան կախաղանի կը դատապարտուի իրեն անցեալի «յանցանքը» քաւելու համար: Համոտ պահակութիւնը կը պակսէր այս չարաբաստիկ պատկերը լրացնելու համար: Բայց Ժէօն Թուրքերը՝ Թալեաթներն ու Ինվէրները Համխոն ալ գերապանցեցին:

Այսօր, երբ մենք մեր յարգանքի բաժինը կը բերենք հայ հերոսին, ոչ թէ իբր կուսակցականի, այլ որպէս անձնուրաց մարդ, մենք անոր յիշատակին կը մխացնենք բոլոր գաղափարի պահերուն յիշատակը, յիշատակը Պօղոս Խանի կախաղանին, ինչպէս նաեւ Զօհրապի ու Վարդգէսի, Աւոյի ու Իշխանի եւ վերջապէս յիշատակը այն հարիւր հազար ապրումիններուն, որոնք ինկան տասնապանքի Գողգոթայի ճամբուն վրայ:

Մինչեւ գեսին կը խոնարհինք անոնց աճիւններուն առջեւ:

Անհամեմատ են մեր կորուստները, բայց «մեր հրճուանքը կը ծիծաղի մահուան վրայ. ճակատագիրը դիակներով եզերուած է, բայց ան կը տանի դէպի ազատութիւն(*)»:

(*) Ժորէսի խօսքերը Փրէսանսէի մահուան առիթով:

ՀՆՋԱԿԵԱՆ ՇԱՆԹ ԳՈՒՆԴԸ

Հնչակեան «Շանթ» գնդի կոխը Թուրքիոյ սահմանապլիսին վրայ տեղի է ունեցել հետեւեալ պարագաներու մէջ:

Հնչակեան «Շանթ» գունդը Ապրակի մօտերը արբենալից մի պատահական ընդհարում է ունենում խիստ բազմաթիւ գինուած ֆետաեների հետ: Կռիւը տեւում է երկար: Կռուի ամենաառաջ եւ ճակատագրական րոպէում «Շանթ» գնդին օգնութեան են հասնում Վասպուրականի Հնչակեան խմբերը, ինչ ժամանակ ֆրզական բանակի թիւն էլ առատացել էր հետզհետէ կռուի վայրը հասնող նորանոր քիւրտ խմբերով: Քիւրտերը յաղթահարուած նահանջում են:

Հնչակեան խմբերը ամենայանդուգն կերպով յարձակում են քիւրտերի վրայ, իրենց շրջապատող չղթան ճեղքում են եւ մեծ կորուստ տալով թշնամուն, անցնում են յառաջ: Հնչակեան խմբերը յաղթական մտնում են Վասպուրականի խորերը: Հայերը կորցնում են միայն մի քանի հոգի, իսկ քիւրտերի կորուստը աւելի շատ եղած է:

Կռուի ժամանակ սահմանապլիսից անցնում է Դրօշակեան մի խումբ 150 հոգուց բաղկացած, որը լսելով Հնչակեաններէ ընդհարումը քիւրտերի հետ եւ միաժամանակ ծագած լինելով իրանց մէջ նեղբին խռովութիւններ՝ սահմանապլիսից նահանջում են, գառնում են յետ:

Լեռներ

ԲԱՐՍԵՂ ՉԱՓԱՐԵԱՆՑ

Հայութեան կրթուած ծաղիկ երիտասարդութեան մէջ Զաքարեանցներ շատ քիչ կան: Նրա մէջ համոզմունքի հաստատութիւնը միախառնուած էր պատմութեան ջերմութեան հետ, դատողութեան պարզարիւնութիւնը դորժելու եռանդի հետ. ընտրած ճանապարհի բոլոր արհաւիրքների դիտակցութիւնը՝ դէպի դորժը ունեցած վառվռուն յափշտակութեան հետ:

Նա ամէր էր մէկ ազնիւ բնաւորութեան, ուղղամիտ, լուրջ մտածող, սիրող, մեղմ, անուշաբոյր:

Նա յարգուած ու սիրուած էր իր բոլոր ընկերների կողմից: Զարգացած կարգացած ու խելացի իր 22 տարեկան հասակի համեմատ շատ ու շատ աւելի՛ նա հասուն երիտասարդ էր եւ միշտ մեծ ուշադրութեամբ էր յարգում նրա իւրաքանչիւր կարծիքն ու դատողութիւնը: Ընդունակ կազմակերպող յեղափոխական խմբերի, իր պարզացման ու լրջութեան շնորհով նա օրինակելի պրոպականտիստ էր նաեւ ինչպէս ընդունակ վիճաբանող:

Նա տաղանդ չէր, բայց նա մէկ ոյժ էր, հասարակական մի կարեւոր ոյժ, որպիսիները շատ չեն հայ երիտասարդութեան մէջ: Նա մէկ ոյժ էր դրական, հաստատ, ինքնավստահ,

ատկուն, ինքնուրոյն: Հայ Եկեղեցական լուսապոյն տիպերից մեկին էր նա:

Իր միակ մտածումը գործն էր, իր մշտական մտատանջութիւնը կուսակցութեանս ներքին գործերի հոգսն էր: Իր անձնական անձը նա մոռցած էր, անձնականը, առողջութիւն, նիւթական սուղ վիճակ, մինչեւ իսկ համալսարանական ուսումը, որ նա պաշտում էր, բոլորը նրա համար ոչինչ դարձան, երբ նա զգաց իրան պատրաստ եւ բնդունակ ծառայելու հայ ժողովրդային գաղափարին: Այդ արիւնալից ապստրէղում, այդ ջղային, վտանգալի գործունէութեան մէջ նա ամփոփուած էր տեսնում իր ձրդուումների արտայայտութիւնը, իր գոյութեան իմաստը, իր հոգու բաղձանքը, աշխատելով ինքն էլ բերել մի քար այն հասարակական չինքի կառուցման համար, որ պէտք է մեկ օր իրականացնէ իր պաշտած գաղափարները եւ որի համար մղուած կուռւմ նրա ճակատը, ա՛ւ՛ղ տարաժամ կերպով պէտք է պսակուէր նահատակի փշէ պսակով:

Մահի մասին նա չէր մտածում, բայց միշտ սպասում էր նրան, քաջ գիտնալով, որ պատուհասի մեծ, բայց անհաւասար կուռւմ մահը միշտ նեկայ է:

Բարեկ Զաքարեանցը Կովկասի Շուշի քաղաքի մի համեստ ընտանիքի որդի է: Իր մինչնոսկարդ ուսման ընթացքն աւարտելով Կովկասի Բազու քաղաքին լչալական դպրոցում, մի հարուստ հայի նիւթական չնչին օգնութեամբ անցաւ Եւրոպա, Ժնեւի համալսարանը ուր արձանագրուեց իրրեւ ուսանող համալսարանի դրական ու սոցիալական (հասարակարանական) գիտութիւնների բաժինում: Դեռ լչալական դպրոցում իր աշակերտ եղած ժամանակը, իր խելքով ու լրջութեամբ աչքի էր ընկնում եւ ունէր միշտ իր շուրջը ժողովուած դպրոցական ընկերներից: Պարզ էր, որ այդ չրջանի հոգին էր: Սնուած ուսուց բնորոշ ու հարուստ, որպէս ուրոյն, նոյնպէս թարգմանական դրականութեան վրայ, ուշադիր ընթերցող հայոց աղքատիկ դրականութեան պատանի Զաքարեանց ունէր արդէն պարարտ հող, լայն, բարձր, լուսաւոր գաղափարների համար, որ պէտք էր ձեռք բերէր յետոյ Եւրոպայում, եւ արդէն տոգորուած էր հայ ժողովուրդի ապատութեան ձգտումներով: Գալով Ժընեվ 1890 թ. վերջերը նա հապուսպիտա ապահութեամբ սկսում է կարդալ եւ ուսումնասիրել իր ընտրած մի շարք գիտութիւններին վերաբերեալ դիրքերը, յաճախել համալսարանի դասախոսութիւնները: Այդ ամբողջ երկու տարին, այսինքն մինչեւ 1892 թ. ամառը, կազմում են նրա կեանքի այն չրջանը, երբ նա իւրացնում է եւ վերջնականապէս կազմւում են նրա քաղաքական ու հասարակական հայեացքներն ու ձրգտումները: Նա դառնում է համոզուած մարքսիստ սոցիալ դեմօկրատ եւ յարում է Ընչականների կուսակցութեան, եւ չուռով հանդիսանում է նրա ամենաեռանդուն ու ամենակարող անդամներից մեկը: Ո՞վ կ՚ասէր որ այդ 22 տարեկան երիտասարդն ունենար այնպիսի անընկճելի կամք, համոզման այնպիսի ոյժ, հայեացքների այնպիսի պարզորոշութիւն եւ կենդանի գործիչի ոգի: Եւ սակայն Զաքարեանցն այդ բոլորը միացնում էր իր մէջ: Ազգագրի յոյսերն ու երազները գործի վերաբերութեամբ հարուստ էին նրանում, եւ թուում էր թէ նա ապագայի համար էր նշանակուած, որ ապագայում հայ ժողովուրդի քաղաքական կացութեան ազատ պայմանների գոյութեամբ, նա պէտք է հանդիսանար աշխատաւոր ընդհանրութեան պատմական չահերի ու ձգտումների ականաւոր ջատագովներից մեկը: Այդ գերի համար նրա մէջ արդէն նկատուեցին գաղափարական հարկաւոր պատրաստութիւնները ու հոգեկան օրաւոր ընդունակութիւնները:

1892 թ. ամառը նա գիմում է Ընչականների կուսակցութեան կեդրոնին, յանկութիւն յայտնելով երթալ Թուրքաց Հայաստան.— «Ո՛չ այնքան գործելու համար — աւելացնում էր նա իր համեստ ու մատիտ եղանակով, որքան փորձելու իմ ոյժերս»: Կեդրոնն անմիջապէս չէ համաձայնւում, խորհուրդ տալով յետաձգել իր որոշումը, բայց Զաքարեանցի խօսքը հաստատ էր: Նոյն ամառը նա մեկնում է դէպի Կիլիկիա իրրեւ կուսակցութեան գործադիր անդամ: Իջնելով Մերսինի նաւահանգիստն օսմանահպատակի անցագրով, տեղական թուրք ոստիկանութիւնը մի քանի օրից յետոյ, առանց վերադարձնելու նրան իր անցագիրը պահանջում է հեռանալ երկրից եւ միայն մի քանի հե-

դինակաւոր պաշտպանութիւնների չնորհով էր, որ նրան հարկադրում են թողնել Տաճկաստանի հողը, այլապէս ոչնչանալով ձերբակալել: Ջաքարեանց ըստ երեւոյթին համաձայնւում է, բայց պահանջում է իր անցագիրը: Պատասխանը լինում է մերժողական:

Վիճակն այլեւս ձգուած էր նրա համար: Նոյն օրերը նա անհետանում է ոստիկանութեան աչքից եւ մի ամիսանոց պաղտնի մնալով այդ կողմերը, գործերի վերաբերեալ անելով յայտնի կարգադրութիւններ, եւ այն ժամանակ, երբ թիւրք ոստիկանութիւնը նրան փնտռում էր, նա դուրս է գալիս Մերսինի նաւահանգիստի դռնից եւ չուռով ձեռք բերելով մէկ ուրիշ անցագիր նորա է մտնում կրկին Կիլիկիա Ալէքսանդրէթի նաւահանգստի դռնից: Համարձակութիւնն անուրանալի է:

Այդ տեղից նա նորա է թափանցում երկիր, անցնելով քաղաքներ, առնակցելով ընկերների հետ, կարգադրելով գործերը, կազմելով նորանոր խումբեր եւ առհասարակ անձնասուր լինելով մէկ անխոնջ աշխատութեան:

Այդ կողմերը նա մնում է մօտ երկու ամիս, մի քանի անգամ խուսափելով ծանր վտանգից, մինչեւ որ վտանգն այնքան խստանում է, որ նա ստիպուած է լինում մնալ մի քաղաքում փակուած մի տան մէջ, դէթ առժամանակ:

Բայց եւ այդտեղ նա գործի կարգադրութիւններ անելուց չէ դադարում, շարունակ առնչւում է ոմ հետ որ հարկ է եւ մինչեւ իսկ առնակցութիւն է ունենում հայ ժողովուրդի կողմից իրան ուղարկուած պատգամաւորների հետ: Այնպէս յաջող ու սիրելի ոտքատրութիւն է թողնում նա իր խորհուրդներով ու անձով պատգամաւորների վրայ, որ այս վերջիններն առանց երկար մտածելու, սկսում են խօսել նրա մասին շատ հարցերի հետ, յայտնելով անդամ նրա թաքստի տեղը: Ժողովրդի առուար մի բազմութիւն դիմում է դէպի նրա բնակատեղին եւ խոնուած տան առջեւ պահանջում է, որ «կեդրոնի առաքեալը» պատուհանից դուրս հանէ իր «պաշտելի գլուխը»: Հակառակ իր խնդրանքներին որ բազմութիւնը հեռանայ, նա ի վերջոյ ստիպուած է լինում դուրս նայել պատուհանից եւ մօթ ձայով մէկ-երկու խրատական կարդալ: Այնուհետեւ նրա կիլիկիա մնալն անհնարին է դառնում երկրորդ անգամ: Ընկերների խնդրանքով նա ստիպւում է վերադառնալ Ադէքսանդրիա, որտեղ հապճեպ խուսափելով ձերբակալութեան վտանգից, կարողանում է մի թուրք նաւավարի կաշառելով, ձգել իրան Ֆրանսական չոգենաւ:

Իր ոյժերի այդ առաջին «փորձից» յետոյ, չորս հինգ ամիս մնում է Յունաստանում, միշտ պրպտուած կուսակցական գործերով եւ ապա կրկին ցանկութիւն է յայտնում գնալ Թիւրքահայաստան: Կուսակցութեան կեդրոնի պլենումները հրաժարուել այդ ցանկութիւնից եւ գնալ չարունակել եւ աւարտել համալսարանական ուսման ընթացքն՝ այս անգամ եւս ապարդիւն անցնում է:

Ջաքարեանցը յանցանք էր համարում «գլնալ եւ դամուել համալսարանական նստարանի վրայ» այնպիսի ժամանակ, երբ կրակում գլտնուած ժողովուրդն առաջնորդների պէտքն ուներ, որոնք այնքան քիչ են, եւ յեղափոխական գործը գիտակցական պինդուրների: «Համալսարանական ուսման օգտակար ու անհրաժեշտ ընթացքը մեր ներկի համար չէ, գէթ բախտաւորների համար» աւելացնում էր նա իր սովորական հեգ ժպիտով — «մենք պէտք է չարունակենք մշակել մեր միտքը թէ՛ գրքերով եւ թէ կեանքի մէջ եւ միեւնոյն ժամանակն էլ յետ չմնալ մեր պատմական սպառազինութիւնից, գործնականապէս»: Սո՛ւրբ չարժառիթ, զօրաւո՛ր կամքի որոշում, ի՞նչ կարող էին առարկել նրան կեդրոնի անդամները, որոնց իւրաքանչիւրի համոզումը նոյնն էր:

Եւ Ջաքարեանցն, այս անգամ արդէն իրեւ ներկայացուցիչ կեդրոնի, մեկնեցաւ դէպի Աբաստումանի կողմերը, մեկնեցաւ, աւա՛ղ, այլեւս չվերադառնալու համար: Ժամանակաւորապէս նա պէտք էր մնար Մարզուան, ուրտեղ գործերի ընթացքն ու վիճակը պահանջում էին նրա ներկայութիւնը: Գործերը նրան ստիպեցին մնալ այնտեղ ամբողջ ամիսներ, որոնց ընթացքում մի քանի անգամ ճարպիկութեամբ կարողացաւ խոյս տալ հաստատ ձերբակալութիւնից: Այդ տեսակէտից Մարզուանում նրա վիճակը միշտ եղել է դժուար:

Ֆանիցա նրա գրուեցաւ կեդրոնի կողմից Թողնել Մարդուանը եւ չարունակել իր ճանապարհը դէպի Նեբսանը, որտեղ գործերի համար նա նոյնքան անհրաժեշտ էր, բայց միշտ բացակայում էր պատասխան, թէ աշխատում է կարգադրութիւնները վերջացնել եւ ապա մեկնել: Այդ տեղ նրա գործունէութիւնը միշտ չդադրին, եռանդուն, անխոնջ էր:

Ուշադրութեամբ ու համբերութեամբ քննում էր ամէն մի գործ, ամէն մի դրութիւն, ամէն մի տեղեկութիւն:

Նա յեղափոխութեան մշակ էր:

Մինչդեռ այդ ժամանակի ընթացքում, տաճկական «յայտարարութիւններից» եւ կառավարչի դէպքից յետոյ, Մարզուանի առհասարակ հայերի եւ մանաւանդ յեղափոխականների վիճակը գնալով վատթարանում էր, այդ քաղաքն իր վրայ գրաւած լինելով կառավարութեան խստութիւնները: Քաղաքի հայ անեղում արած խուզարկութիւնների թիւն այլ եւս համարել չէր կարելի, ձերբակալութիւնները հայերի մէջ գնալով չատանում էին, փողոցում յեղափոխական կասկածաւորներին ձերբակալել փորձելիս, մի քանի անգամ տեղի ունեցած յաջող դիմադրութիւնները ղէնքով: Կառավարութիւնը իր խստութիւնները հասցրել էր մինչ այն աստիճան որ փնտռուած յեղափոխականների տեղ ձերբակալում էր նրանց ազգայիններին, ծնողներին կամ որդիներին, կիներին անգամ իրանց մանուկ զաւակներով բանտարկում էր անորոշ ժամանակամիջոցով, մինչեւ որ նրանք «խոստովանեն», թէ ուր են պրտնեում փախստականները: Կառավարութեան կասկածոտութիւնը, երկիւղը, չվոխութիւնը աւելի էր խստանում նաեւ Մարզուանում այդ ժամանակ տեղի ունեցած մի չարք տեռորական սպանութիւններից, գլխով բոլորն յաջողութեամբ գործադրուած յեղափոխականների ձեռքով՝ լրտեսների ու դաւաճանների վրայ:

Կառավարութիւնն իր անգօր կատաղութեամբ՝ տեսնում էր իր տկարութիւնը յեղափոխականների դիմաց, մանաւանդ երբ Մարզուանի տեռորական վիճակները յաջորդուեցան նոյնպիսի գործողութիւններով Ամասիայում եւ ուրիշ տեղերում, որպէս նաեւ մի քանի «վտանգաւոր» յեղափոխականների յաջող փախուստով նոյն կողմերի բանտերից: Կառավարչական ապիտակ տեռորը խիստ էր, յեղափոխականների վիճակը չատ բարդուած: Այդպիսի հանգամանքներում Զաքարեանցի մնալը Մարզուանում այլեւս ծայրայեղ յանդգնութիւն էր, կառավարութիւնը կատաղութեամբ փնտռում էր «Ֆէսադրաչի (ապստամբապետ) Ռուսաստանցին»: Ընկերները չէին դադարում պրել նրան հեռանալ Մարզուանից: Անձնուրաց գործիչը խոստանում էր, բայց եւ չարունակում էր մնալ: Իր ստրաժամ մահից մէկ երկու օր առաջ ընկերներին ուղղած նամակում այդ պրնդումների նկատմամբ նա գրում է ի մէջ այլոց հետեւեալը.— «Այժմ կարող եմ ասել, որ վիճակս արդարեւ չատ կրիտիկական է, բայց ատացէք, խնդրեմ, ի՞նչպէս թողնեմ Մարզուանը կրակի մէջ եւ ամենակարեւոր գործեր պրեթէ առկախ: Ես դեռ պէտք է մնամ այստեղ դէթ կարճ ժամանակով, յեղափոխութեան հարատեւ պինուորներից մէկը չե՞մ արդեօք — իմ տեղս դեռ այստեղ Մարզուանն է»:

Վերհանձն քաղաքացիական արիութեամբ շնչող խօսքեր, բայց նա ո՛չ թէ «հազարներից մէկն» էր, այլ ինքը մինակ՝ հազար էր, մի բան, որ իր համեստութեամբ չէր հասկանում:

Մինչ այդ ժամանակ առկայծ օրը հասել էր, այն օրը, որ պէտք է պատմութիւնը վկայութիւն տար մի յեղափոխական կարեւոր եւ անխոնջ գործիչի եւ հայ հասարակութեան անմեռաժանեւոր եւ օգտակար զաւակներից մէկի մարտիրոսական մահի մասին:

Սեպտեմբերի ութն էր:

Առաւօտեան կանուխ Մարզուանի ազգաբնակութիւնը զարթնեց հրացանների որոտից: Քաղաքը պինուրական պաշարման մէջ էր: Թրքական զօրքը, աւազակ չէրքէզներն ու կիւրջինները, բոլորը թուով վեց հարիւր, գրաւած էին փողոցները, պաշարած ամբողջ քաղաքը, գրաւած քաղաքի բարձրաւանդակ տեղերը: Մի-նարէների գլխից մուէզինն իր սովորական աղօթքի վոխարէն կանչում էր թուրք ազգաբնակութեան «կեավուրներ»ի դէմ:

Սրանք բնակիչներ ութը հոգի, տներից եւ պատերի եւռւից հերոսաբար կռւում էին իրանց մեծաքանակ թշնամու դէմ, գնդակահա-

բում էին նրանց, մի չատ ահաւոր կռիւ, որպէսզի ինների մէջ այդ աստիճան սակաւաթիւ կողմի պարտութիւնը՝ կամակոր, երկարատեւ եւ քաջ դիմադրութիւնից յետոյ խնդապէս յայտնւում է մի պատմական յաղթանակ:

Այդտեղ Հնչակեաններն մի փոքրիկ կարիճ առաջատակների խումբ անցընում էր սոսկալի ժամեր, սակայն անմոռանալի, վեհ, հերոսական:

Պատերազմի կիրքը, անմահ դաղափարի ոգեւորութեան տակ, կատաղել էր այդ եօթը հոգու մէջ: Մոլեգնած, ապահ ոխակալութեամբ դարաւոր թշնամու դէմ, նախանձախնդիր յիշատակին անուան ու գործի, նրանց աչքին երկինք ու երկիրը խառնուել էին եւ իրանց առջեւ տեսնում էին միայն այդ գործը՝ այնքա՛ն ահաւոր, այնքա՛ն արիւնալցու, այնքա՛ն սոսկալի պատնէշ կազմած իր մեծ քանակութեամբ:

Այդ տեղ էր եւս Զաքարեանցը որ, միակն ամբողջ Մարզուանի հայերի մէջ, որոնք մասամբ սոխուած, մասամբ երկիւղից պահուել էին իրանց տներում, դէնքը ձեռքին հասել էր օգնութեան իր կուռ բռնուած սիրելի ասպատակներին: Նրա խրախուսանքները, նրա սեփական քաջութիւնը, հէնց նրա ներկայութիւնն անսահման ոգեւորութիւն էին տալիս ասպատակներին: Գնդակներ էին թափւում թշնամի բանակից, գնդակներ ու պայթուցիկներ էին արձակւում հայ քաջերի կողմից, որոնք վեհերոտութեամբ մերժել էին թշնամու առաջարկութիւնն՝ անձնատուր լինել եւ որոնք դիտէին ու տեսնում էին, որ հասել էր իրանց գոյութեան վերջին ժամը: «Մոտիկ էին նրանք... նրանց դէմքերի արտայայտութիւնը սուրբ էր» — նկատել էր մէկը ականատեսներից...:

Սակայն մահն անխուսափելի էր, ապստակները, որ հոգատար էին իրանց անձնուրաց առաջնորդի կեանքին, սկսում են թախանձել, որ Զաքարեանցը մի կերպ խոյս տայ եւ իրան ապաւէն: Զաքարեանց չի համաձայնւում, միւսներն աւելի են պնդում: Երկար վարանելուց յետոյ՝ վերջապէս նա պիջանում է: Խոյս տալու հանգամանքները սակայն աւելի վտանգաւոր էին, քան կռիւը: Նա սոխուած էր իրան ու իմբին պատսպարող պատերի եռեւից դուրս գալ բաց տեղ եւ ապա ապաստան գտնել որեւէ դրացի տան մէջ: Եւ նա յայտնւում է ճանապարհին գտնուած մի բարձրաւանդակ բլրի վրայ՝ չրջապատուած թշնամիներով: Հրացանի գնդակներն ամէն կողմից կարկուտի պէս թափւում են նրա վրան վերաւորում է ոտքից, չտապելով անհետանալ այդ բարձր բլրից, նա ցատկում է դէպի ցած եւ խիստ վնասւում է նրա մի ոտքի սրունքը: Բայց եւ այնպէս նա կարողանում է հասնել ու բարձրանալ մի տան կտուրը եւ այն տեղ պահուել ծխնելոյզի մէջ:

Մինասիկների բարձրութիւնից գիւղացիները, ջժբախտաբար, նկատում եւ ճանաչում են «Ռուսաստանցի փէսայ բաչի»ն: Կռիւը որ տեւել էր ամբողջ հոթաուկէս ժամ, այդ ժամանակները դադար առած լինելով երկու կարիճների ու մի պատանու մահով եւ մնացածների խիստ վիրաւորուելովն ու ձերբակալութեամբ, որպէս եւ 32 սպանուածներով ու բազմաթիւ վիրաւորուածներով թշնամու կողմից — մինասիկի վրայ գտնուած գիւղացիների մատնացուցութեամբ՝ ասոխականութիւնը գործով անմիջապէս գնում է խուզարկելու Զաքարեանցի ապաստանած տունը: Հէնց այդ միջոցին, թուլանալով իր առատ վէրքի արիւնհեղութիւնից եւ մի քանի վնասուած ոտքի ցաւերից, նա այլեւս չէ կարողանում իրան պահել ծխնելոյզում եւ ընկնում է ցած: Խուզարկող ասոխականներն ու գիւղացիները տեսնելով նրա եւ չը նայած որ նա նրանց ձեռքում էր, այնու ամենայնիւ վայրենի անպատմելի կատաղութեամբ յարձակւում են վրան եւ սուիններով եւ հրացանի կոթերով անխնայ հարուածներ տալիս գլխաւորապէս ոտքերին եւ այլ տեղեր բանալով նոր վէրքեր: Այդ սոսկալի վիճակում նրան տանում են կառավարչական պալատը, որտեղ մահամերձ դործիչին ենթարկում են հարցաքննութեան: Նրա պատասխանները լինում են կարուկ ու խելացի եւ նպատակաւոր ու նպատակայարմար գործի տեսակէտից:

Այնուհետեւ թիւրիմ է կանչւում, որ յայտնում է, թէ վէրքերն անբուժելի չեն, բայց վիճակին անյուսալի է իրան ուշ խմաց արուելու եւ արիւնհոսութիւնը դադրեցնելու համար իր ժամանակին ոչինչ դարման տարուած չլինելուն պատճառով:

Նոյն օրը, կուսից վերջ, վեց ժամ ապրած-վելի տանջանքներ կրելուց յետոյ Զաքարեանցը այլեւս անշունչ էր մեռնելով նահատակ:

Այդպէս էր այն մարդը, որ կորցրինք, այդպէս էր նրա համոզմունքը, որոնց համար նա իմացաւ զոհուել. այդպէս էր այն գործիչը, որ գործը երբէք չէ բաժանել իր անձից, այդպէս էր նրա գործունէութիւնը, որ օրինակելի է եւ շատ արժանաւոր. վերջապէս այդպէս էր նրա մահը.— ի՛նչ ենք ասում,— նրա սուրբ նահատակութիւնը, որ նախանձում ենք մենք, նրա ընկերները, եւ որ կարող են նախանձել այն ամէնքը, որոնք սիրում են ժողովուրդին եւ ուզում են գործել այնպէս, ինչպէս սիրում եւ գործում էր նա, Զաքարեանցը, որ կտակից ապագային մէկ անուն ու յիշատակ այնքան քաղցր ու աղնիւ եւ այնքա՛ն պանծալի:

ԱԿՆ-ԵԱՆՑ

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐՈՒԽԱՆԵԱՆ

Իր կեանքը... երկա՞ր եղաւ մթէ նա.. Հազիւ սկսած ծաղկել անգութ մանգաղով նա կտրուեցաւ յաւիտեան: Մի կեանք՝ նուէն պատմոլ,— այո՛, մի կեանք ազնուապէս մաքուր սողոմուած,— այո՛, բայց մի կեանք այնքան կարճատե՛ւ, այնքան արագահաս, որ եկաւ ու անցաւ, ինչպէս երազ, ինչպէս տեսիլ, ինչպէս պարնան մէկ առաւօտ, որ հայոց կեանքի հորիզոնում փայլեց եւ ապա չուտով մարեցաւ... այդ ազնիւ սիրտը, որ պիտեր բաբախել այնքա՛ն ուժգին այն նպատակի համար, որը նրան բարախեցնում էր, այդ քաղցր ու համեստ, բայց եւ հաստատամիտ ու վճռական բնաւորութիւնը, որ ջերմութիւն ու կրակ էր հաղորդում այն գործին, որին ծառայելու համար էր առնծուած, այդ միտքը, խոհուն ու համարձակ, անխոնջ ու չիտակ, բարձր ու մշակուած,— ո՛չ, այդ ամէնը չպիտի այդպէս շուտ չքանային, զրկելով իրանցից այն ժողովուրդին, որն այնչափ պէտք ունի այսօր իր սակաւաթիւ, հաղուագիւտ գաւակներին կեանքին ու աշխատութեան... եւ սակայն նա չկայ այլեւս:. եւ նրա աղնիւ կերպարանքը, որ կարծես մշտամեր աչքին առջեւն է օրհասական օրից ի վեր, նրա կերպարանքը մի նորոգուած կսկիծով ու ցաւով առաջ է բերում մէկ ուրիշ առաւել, որ երբէք չէ բաժանւում մեր մտքից: Մարտիրոս Սարուխանեանց հազիւ 23 տարեկան, ընկաւ վանում սուրբ գործի պատերազմի դաշտում, երբեւ հերոս, անձնուրաց ու անմահ նահատակ՝ մեծանոյն ժողովրդային գաղափարի համար, հնչակեան դրօշի տակ...:

Մարտիկն, ինչպէս մեր մեծ նահատակը՝ Բարսեղ, պատկանում էին նոյն խմբին, որ դեռ այդ երկուսն էլ իրանց պատանեկան հասակում կազմել էին բազուկ բէնալական դպրոցում: Մարտիկն էլ, ինչպէս Բարսեղը, Շուշի (Կովկաս) քաղաքումն է ծնուել:

1892 թուին Մարտիկն էլ ուսանող էր, երբ գալով Հնչակեան կուսակցութեան կենտրոնը, իր ջերմ փափաքը յայտնեց ու թախանձեց գործել Թիւրքաց – Հայաստանում, իր կեանքն ու

ապագան ամբողջովին նուիրելով Հայ Յեղափոխական գործին: Մարտիկն ուսանող էր Ս. Պետերբուրգի Տեխնօլոգիական Բարձրագոյն դպրոցում: Վառուած յեղափոխական կայծով եւ դարուս ամենաթարմ գաղափարներով, նա նոյն յանգանաք համարեց դեռ նստած մնալ ուսանողական նստարանի վրայ, երբ իր հայրենիքը հեղեղւում էր արեան մէջ, երբ իր ժողովուրդի դոյութեան ու ապագայի խնդիրն էր առաջ դրուած, երբ ամէն մի հայ արդարան պարտականութիւն ունի իր ոյժն ու միտքը այդ օրհասական խնդրի լուծման ծառայեցնել: Եւ 1895 թ. Մայիս ամսին նա դնաց Վան իբրեւ Հնչակեան Կուսակցութեան Ներկայացուցիչ:

Նա իրան կեղծ մականուն ընտրեց Լեւոնեան անունը, իբրեւ յիշատակ իր անմոռաց ընկերի, Զաքարեանցի, որի կեղծ անուն էր Լեւոն, նա դնաց ուխտելով իր Բարսեղի վրէժն առնել: Եւ նա առաւ այդ վրէժը, բայց ի՜նչ ծանր գնով.— միւսի սպանման վրէժի համար նա ինքը սպանուեցաւ, եւ սպանուեցաւ Վանի այս ամառուան պատմական կռիւների մէջոցին, կռիւներ, որոնց տապանագաւոր վարագն ինքըն Մարտիկն էր, որ եւ անպատմելի հերոսութեամբ կռուեց Թշնամու դէմ մինչեւ իսկ այն ժամին, երբ իր բոլոր հարիւր ընկերներն էլ սպանուած՝ ինքը մինակ էր մնացել միայն երկու ընկերի հետ պատերազմի դաշտում: Այն մեծ ծառայութիւնները, որ արել է Մարտիկն իր մի տարուայ գործունէութեան ժամանակամիջոցում Վասպուրականում, այսօր չենն ուրանում իր հակառակորդներն անգամ, եւ սպանի աւելի որոշ կերպով կը գծագրէ այդ անմոռաց ու հաղուագիւտ գործիչի դերն ու արժանաւորութիւնը Վասպուրականի վերջին տարուայ յեղափոխական գործերում:

Մարտիկի տարաժամ մահը մի խիստ ծանր կորուստ էր հայ յեղափոխական գործի համար, որի սուրբ ասպարէզում մէկ առանձին վայլուն ու արտառուչ շրջանակի մէջ է ամփոփւում քաղցր անունն իր ընկեր Բարսեղի քաղցր անունի հետ, մէկ առանձին ուրոյն տեղ գրաւելով հայ յեղափոխական գործի անմահ արձանի վրայ: Մարդ մի խորին տխրութեամբ է հանի վրայ: Մարդ մի խորին տխրութեամբ է համակւում այդ երկու Քանկապին գոհերի առջեւ, որ ծածկուեցան վատ Թշնամու դէմ մինչեւ իսկ այն րով ու սուիններով: Մարտիկ եւ Բարսեղ յեղափոխական պատմութեան մէջ ներկայացնում են իրենց մէկ առանձին դոյդ օժտուած բարձր արժանիքներով, վասնզուն՝ իրանց դեռահաս տարիքով, անձնուէր՝ իրանց հարուստ ու սիրող սրտերի ամբողջ զօրութեամբ, օրինակելի՝ իրանց մեծ գործով եւ անմահ՝ իրանց մահով: Բարսեղն այսօր հանդիստ քնած է Մարգուանում, քնած է սառ հողում այն երկնքի

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐՈՒԽԱՆԵԱՆ

տակ, որ այնքան սիրում էր նա: Մարտիկն... աւա՛ղ, նրա Քանկապին ու սիրելի մարմինը կորած է մեզ համար. մենք չդիտենք, թէ ինչ եղաւ նա բարբարոսների ձեռքի տակ... Վասպուրականի դեղանի դաշտերն ու հովիտները՝ ամէն մի քայլափոխում միշտ կը յիշեցնեն Մարտիկի հետքը, Վասպուրականի լեռները դեռ երկար, երկար տարիներ արձագանգ պիտի տան Մարտիկի խրոխտ ձայնի քաջարի կոչերին, Վասպուրականի հոսուն ջրերը դեռ երկար կը հնչեցնեն հայոց ականջին այն վատքի երգը, որ երգում էին նրանք Մարտիկի ականջին, երբ սա մերձ ի մահ փակում էր ընդմիշտ իր արծուի աչքերը, եւ Վասպուրականի այն վայրում, ուր պատեցաւ նրա անգին մարմինը...:

Յարգա՛նք նրա յիշատակին:

ԴԵՂԱՄ ՎԱՐԴԵԱՆ

ՊԱՊԸ ԱԼԻԻ ՅՈՅԸ

Ամէն 42 տարի առաջ, 1895 Սեպտ. 18–ին, Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցաւ մինչեւ այդ թուականը նմանը չունեցող հոչակաւոր դէպք մը, որ հրաբուխի, ահռելի երկրաշարժի նման ցընցեց ոչ միայն Թրքական կառավարութիւնը, այլ եւ՝ Եւրոպական պետութիւնները:

Այդ դէպքը Հայ Յեղափոխութեան — Հընչակեան Պատմութեան մէջ ծանօթ է ՊԱՊԸ Ալիի ՅՈՅՑ անունով:

Հայկական Յեղափոխութեան — Հնչակեան Կուսակցութեան առաջին ցոյցը էր Պապը Ալիի դէպքը: Այդ թուականէն առաջ կարգ մը ցոյցեր, հայդուկային կռիւներ, ճակատամարտներ, պետական պաշտօնեաներու դէմ բռնութիւններ, սպանութիւններ կատարուած էին Հնչակեանութեան մէջտեղ, բայց 1895 Սեպտ. 18–ի դէպքը, մայրաքաղաքին մէջ, բռնադատութեան քթին տակ, եկաւ այդ բոլորն ալ դէպատանցնց ու պատմականացաւ:

Սեպտեմբեր 18–ի ցոյցը աննպատակ չէր եւ ոչ ալ քմահաճոյքէ մը յառաջացած մոռծում: Հնչակեան Կուսակցութիւնը, որու ձեռքը կը գտնուէր Հայութեան ճակատագիրը այդ օրերուն, չէր կարող քմայքէ, սոսկ ցոյց մը ընելու ցուցամոլութենէն ատրուած՝ այդպիսի պատասխանատու քայլ մ'առնել, եթէ իրերու դրութիւնը չդար եւ անխուսափելի չդարձնէր այդպիսի ցոյցի մը ապրքատրումը, նպատակու Համար Հայութեան արդար իրաւունքին, պահանջին:

Անոնք որ այդ օրերուն ապրած եւ ուշադրութեամբ հետեւած են հայկական հարցի պատման փուլերուն, մանաւանդ Սասնոյ Հնչակեան ճակատամարտին յետոյ, որ Սուլթանը իր հրէշային թաթը երկարեց մինչեւ հեռաւոր վայրերը՝ անպէն, անօգնական ժողովուրդի մը վրէն ու սեղմեց, ոչ միայն հետեւութեամբ կը հաշտուին ցոյցին հետ, այլ եւ կ'արդարացնէին, կը նկատէն անհրաժեշտութիւն մը եւ այդ ատթիւ եղած արիւնահեղութեան ամբողջ պատասխանատուութիւնը կը ձգեն Սուլթանական կառավարութեան եւ եւրոպական ներգամիտ դիւանագիտութեան վրէն:

Բարենորոգումներու նախագիծը, որ չատ նիհար եւ ողորմելի բան մ'էր ինքնին, Սուլթանը կը յամառէր ընդունել՝ քաշքշուած եւրոպական պետութեանց անվճռականութենէն ու պանդագաչարժութենէն: Այս կը նշանակէր որ Հայութեան ահաւոր վիճակը, մանաւանդ թալանն ու կոտորածը, որ անարդել կը շարունակուէր, մանաւանդ ծրագրի մը արդիւնքն էր, այն էր՝ Հայը կաթիլ առ կաթիլ անէացնելով վերջակէտը դնել անոր:

Այս բոլորով յայտնի կ'երեւար նաեւ այն, որ եւրոպական դիւանագիտութիւնը, պիտակ Սուլթանին ապահովական ծրագրին, յայտնի աստիճան թոյլտուութեամբ, գերիշխանութենէն մին կը հանդիսանար հայկական բարենորոգումներուն, աւելի ճիշդը՝ Հայկական Դատին, որ կը թուէր թէ այս վերջնոյն ալեկոծութեամբ՝ ի մօտոյ իր լուծումը պիտի գտնէր:

Այսպէս, Հայկական Հարցին կը սպասնար ոչ միայն Սուլթանական կառավարութիւնը,

այլ եւ՝ Եւրոպական դիւանագիտութիւնը:

Եւ հայկական իրականութիւնը աւելի քան ոսկեայլի էր, աղէտներն ու արիւնը դարձած էին յաճախակի:

Իրերու այս դրութեան տակ ի՞նչ պէտք էր ընել: Թողուլ որ Հայութեան ձայնը բոլորովին մարի՞, անոր իրաւունքը, գաղը ընդմիշտ զե՛ւ ընդմանուի՞, թէ ոչ բարձրացնել այդ ձայնը աւելի ուժգին, նոյն իսկ Հայ Յեղափոխութեան բուռնգքը ցոյց տալ Բոնակալին, Եւրոպական պետութիւններուն անդամ մ'ալ մօտենալու Հայկական Հարցին եւ պահանջել անոր չուտափոյթ լուծումը:

Հնչակեան կուսակցութիւնը չէր կարող առաջին ուղին բռնելով գաւաճանել իր կոչումին: Միակ յեղափոխական ոյժը հայ կեանքին, բռնեց երկրորդ ուղին ու երեան եկաւ ցոյցով մը, բուն իսկ բռնակալութեան որջին մէջ...:

* * *

Սասունի արեան հեղեղէն յետոյ, որ Սուլթանը կը կարծէր թէ Հայ Յեղափոխութիւնը խորտակուած է, Սեպտեմբեր 18–ի ցոյցը առկայն բոլորովին անակնկալի բերաւ, ցնցեց բոլոր պաշտօնէութիւնը եւ Հայկական Հարցը անդամ մ'ալ Դամոկլեան սուրի նման կախուած առաւ իր գլխին:

«Հնչակ»–ը այդ օրերուն, կարմիր գծերով եզերուած իր խմբագրականը հետեւեալ նախադասութիւններով կը վերջացնէր.

«Հնչակեան կուսակցութիւնը այս մեծ ցոյցով աւգամ մ'եւս վառեց փրկութեան կանթեղը: Այսօր ամբողջ Եւրոպան, կառավարութիւնը, դիպլօմատիա, մամուլ, հասարակութիւն — սարսափած հայ յեղափոխական կարմիր տեսիլից, մի չտեսնուած, մեծ իրարանցման մէջ են ընկել հայկական խնդրի առիթով: Ցոյցը, յեղափոխական այդ ձայնը, կտրեց պետութիւնների հաշուի թելը, պատեց նրանց դիմակները տհասութիւն պատճառելով նրանց եւ ստիպեց նորից եւ այլեւս լուրջ կերպով դիմել հայկական խնդրի լուծման...

«Եթէ Եւրոպան այսօր է միայն հասկանում հայ յեղափոխական գնդակի զօրութիւնը, մեծ վաղուց գիտենք: Եւ ահա՛ թէ ինչո՛ւ ենք պըղծել, պնդում էինք յեղափոխական ընդարձակ շարժումների ժամանակայարմարութեան վրայ:

«...Ասում ենք դարձեալ ու դարձեալ,— մեր ճակատագիրն ու ապագան մեր ձեռքն է...»:

«Հնչակ»ի այս ոգեւորող, յեղափոխաչունչ եւ աւիւնոտ տողերը երեւակայութեան մը արդիւնք չէին, այլ իրականութեան մը, որ յառաջացուցած էր Պոլսոյ Հնչակեան գեկավար մարմինը այդ դէպքով:

Ուրեմն հետեւինք այս պատմական ցոյցի զարգացման փուլերուն:

* * *

Իրերու դրութեան եւ Եւրոպական դիւանագիտութեան ընթացքի տրամաբանական հետեւանքը եղող այդ ցոյցը՝ Հնչակեան Պոլսոյ Գեկավար Մարմինը որոշած էր ընել խաղաղ, ամէն կերպ ջանալով խուսափիլ ընդհարումէ եւ արիւնահեղութենէ: Բ. Դրան պիտի ներկայացուէր դրաւոր բողոք մը, որպէս զի վերջ դրուէր Հայաստանի մէջ գործադրած բռնութեանց: Հնչակեան Մարմինը սակայն քայլ ծանօթ ըլլալով Թուրք պաշտօնեաներու ջարդատար Հոգեբանութեան, անպատրաստ գտնուած չէր պատահականութեանց առջեւ:

Ամխաներ տեւող դաղտնի պատրաստութիւնները կը լրանան Սեպտ. 16–ին: Յայտարարութիւնները, 40 օրինակ հայերէն, 10 Ֆրանսերէն եւ 10 Թուրքերէն, կը ցրուբեին նոյն օրը կէսօրին, մինչդեռ առեն օտար դեսպանատուներուն Ֆրանսերէն լեզուով հետեւեալ նամակը կ'ուղարկուի.—

«Վսեմափայլ Տէ՛ր,

«Կ. Պոլսոյ հայ ժողովուրդը որոշած է ցոյց մը ընել պահանջելու համար որ երկրին մէջ բարեկարգութիւններ մտցուին: Այս ցոյցը զուտ խաղաղասիրական հանգամանք պիտի ունենայ, ուստի ոստիկանութեան կամ զինուորական իշխանութեան կողմէ գայն արգիլելու փորձ կրնայ ունենալ ծանր հետեւանքներ, որոնց պատասխանատուութիւնը այժմէն կը ձգենք Օսմանեան կառավարութեան վրայ»:

Այսօրինակ նամակներ կ'ուղարկուին նաեւ Վոսփորի ընդհանուր դեսպանատուններուն եւ եղեռնադաս առեանի նախադահ Խոխայ Էֆէնտիի: Այս վերջինը երբ նամակը կը կար-

դայ ու պարտնախութիւնը կը հաղորդէ իր չուրջի մարդոց, բոլորի դէմքերն ալ կը դունատուին, ահասիրը կը տիրէ, որոնք կ'ուճապարեն Բիզա Փաշայի մէջտեղ հաղորդել ոստիկանութեան անօրէն Հիւանի էֆէնտիի, որը նոյն երեկոյին Նազըմ Փաշայի կողմէ կը ներկայանայ Պաորխարքին եւ կը խնդրէ որ յիդափոխականներու պարագլուխները հրաւիրելով պատուիրէ անոնց ոեւէ ցոյց չընել, թէկուզ այդ բլլայ խաղաղ:

«Էֆէնտի, ես ո՛չ մեծ եւ ո՛չ ալ պզտիկ յիդափոխական կը ճանչնամ», կը պատասխանէ Սրբազան Պաորխարքը. «ինչ որ կրնայի ընել յուսահատ ժողովուրդին, ըրած եմ, թերացած չեմ իմ պարտականութեան մէջ»:

Հիւանի կը մնայ դլխահակ:

Նոյն դիշերը Սուլթանին պալատը կը դումարուի ընդհանուր ժողով, ուր ներկայ կ'բլլայ եւ Նազըմ Փաշան: Հնչակեաններու այդ խաղաղ ցոյցն իսկ վոխորկած էր Սուլթան Համիտը եւ իր կամարիլլան: Այդ ցոյցը, եթէ թոյլ տրուէր, ճամբայ պիտի բանար նոյնանոյն նմանօրինակ ցոյցերու, որոնք պիտի երեւան հանէին Սուլթանի կառավարութեան ապիկարութիւնը իր հպատակները կառավարելու դործին մէջ, եւ մանաւանդ իր դործած սխալները, որոնք դարձած էին յաճախակի:

Դպանացած Սուլթանը, իր անձի պաշտպանութեան մտահոդութենէն ատրուած, կը հրամայէ իր պալատի հսկողութիւնը կրկնապատկել եւ Բարձրադոյն Դրան վոստոյնները զինուորներով շրջապատել, կազմ ու պատրաստ բլլալ՝ ցուցարարներու յառաջխաղացքը ամէն գնով կասեցնելու...:

Սեպտեմբեր 17, կիրակի, կ'անցնի խաղաղ: Նոյն օրը Իսկիւտարի Ս. Խաչ Եկեղեցին կը պատարագէ Ալէքսեեան Եպիսկոպոսը, որ կը խօսի յեղափոխաչունչ քարոզ մը.— «Խաչը պիտի յաղթէ աշխարհի» բնաբանով: Ժողովուրդը, խռնուած ներսը թէ՛ դուրսը, կը յուզուի, կ'ալեկոծի... «Կեցցէ՛ Հայաստան, կեցցէ՛ Յեղափոխութիւն» կ'ազազակէ...:

«Շատ եկեղեցիներու մէջ Հայաստանցիները կը հպարտուին,— կը դրէ Ս. Գ. այդ օրերուն դրած իր մէկ թղթակցութեան մէջ — վաղուան ճակատամարտին իբր պատրաստութիւն, ու բոլորն ալ կը յիշեն այն օրը երբ հայ ժողովուրդը կը հպարտուէր Ասարայրի ճակատամարտին պատրաստուելու համար:

«Զանազան դաղերէ Հայերը, վախկոտները, լսելով որ վաղը տեղի պիտի ունենայ ցոյցը, կը չունեն կոզիները...»:

Սեպտեմբեր 18-ի առաւօտն է, Երկուշաբթի, Խաչվերացի Մեհլոցի օր: Հազարաւոր երկանս բազմութիւն մը լեցուցած է Գումգափու, մեծ մասը բազէշցի, վանեցի, Մշեցի եւ Պոլսեցի: Պաորխարքը, Իմմերլեան Սրբազան, արտասովոր բազմութիւնը պատահելիք արտակարգ դէպքին նախանշանը կը համարէ, որուն ծանօթ էր եւ այդ խոկ պատճառաւ եկած էր Պաորխարքարան՝ բլլալու համար ժողովուրդին մօտ:

Կէսօրուայ մօտ ցոյցի Հնչակեան դեկավարները կը մտնեն Պաորխարքարան ցուցարարները առաջնորդելու դէպի Բարձրադոյն Դուռը: Շարժումը կ'սկսի ու ամենայն արագութեամբ կը ծաւալի, կ'առանայ այնպիսի մակընթացութիւն մը ճանապարհին վրայ, որ կարծես Պոլսոյ բովանդակ Հայութիւնը ոտքի եղած էր: Կէս ճամբուն վրայ սակայն, խաղաղ ցուցարարներու առջեւ կը ցցուին հարիւրաւոր պօրքեր եւ ոստիկաններ որոնք սուիններով կը վտարեն արդիլել անոնց յառաջխաղացքը: Կառավարութեան յայտնի եւ անյայտ դործակալները, անկարող բլլալով մարդկային այդ հեղեղն առջեւ կանդնիլ, կ'սկսին կրակ բանալ: Իրարանցումը, կոխը կը վերթի... ոստիկաններն ալ կը դրկուին թուրք ամբոխը, որը մխանալով ոստիկաններուն եւ զինուորներուն, կ'սկսին դոծի, որոնց՝ բոլորովին ակամայ՝ կը պատասխանեն ցուցարարները:

Կէս ժամուան մէջ ամբողջ Սթամպուլը, Ղալաթիան եւ Բերան իրարանցումի կը տիրէ: Հայերու հետ կ'ոստիկանուին եւ թուրքեր...:

«Թուրք փաշաները հետզհետէ կը հասկնան եւ ահ ու դողով կը մտնեն իրենց պաշտօնատեղերը... Հետաքրքրական էր տեսնել թէ ասոնք, այդ խրոխտ էֆէնտիները, ի՛նչպէս սկսած էին, շատեր առանց երկար սպասելու իրենց պաշտօնատեղին, կառք մտած՝ դողդողալով կատուրջ կուգային եւ շոգեկառքերը մտնելով կը փախչէին...»:

Յուցարարները, որոնք նպատակ ունէին Մեծ Եպարքոսին պահանջագիր մը ներկայացնել, իբրեւ բողոք կառավարութեան դէմ, Հայկեր հանդէպ դրծադրուած անարդարութեանց մասին, անկարող ըլլալով դիմադրել չորս կողմէն խուժող Քարդարար ամբոխին, կը դրուէն. բայց կարգը վերահաստատել անկարելի կ'ըլլայ: Թուրք կառավարութիւնը այնպէս կ'դպայ որ Հնչակեան Յեղափոխականները չատ ոյժ մթնած են: Եւրոպական դեսպանատուներն ալ պահ մը այդպիսի մտածում կ'ունենան: Եւ այս մտածումը կը յառաջանայ այն բանէն որ ցուցարարներուն մեծ մասը պ'նուած՝ եւ անոնց քով գտնուած վնց–հարուածեաններն մխեւնոյն տեսակէն եղած են:

Նոյն օրը երեկոյեն նախարարները Սուլթանին պալատը կրկին ժողով կը գումարեն...

Եւրոպական դեսպաններն ալ Թարապիա ժողովի կը նստին...

Պատրիարքարանի մէջ եւս տեղի կ'ունենան Քաղաքական եւ կրօնական զոյգ ժողովները...

Հնչակեան խաղաղ ցոյցն խոկ սարսափի մատնած էր բոլորն ալ:

Ստեղծուած կացութիւնը չատ լուրջ էր: Հայ ժողովուրդը թէեւ առած էր բաւականաչափ զոհեր, բայց իր արամագրութեան բարձրութիւնը դեռ կը պահէր, ընկճուած չէր:

Պոլսոյ Եւրոպացիներու, Յոյներու եւ Հրեաններու ամբողջ համակրութիւնը կ'ներթայ Հայերուն, մանաւորապէս Հնչակեաններուն, որ այդպիսի յանդուգն ցոյց մը կազմակերպած են:

Ի՞նչ եղած էր ցոյցի ապրեցութիւնը արտաքին աշխարհի վրայ սակայն:

* * *

Հնչակեան կուսակցութեան Սեպտեմբեր 18–ի ցոյցին արձագանգը եւրոպական հասարակ նման անցած էր արտաքին աշխարհին ու դերթ հրապուրիչ պայմած էր պետութեանց մայրաքաղաքներուն մէջ: Անգլիական մամուլը այս տեսակէտով առաջնութիւն կը դրաւէր: Պահպանողական թէ ազատական թերթեր արտաքին պատեհութեամբ կ'սկսին ցոյցը արդարացնել Հայութեան քաշած տառապանքը՝ թրքական բռնակալութեան տակ՝ պատկերացնելով իր բոլանդակ ահաւորութեամբ:

Նմոյշի համար տանք մի քանի հատուածներ եւրոպական մամուլէն, որ այդ օրերուն կը խարանէր մեծ մարդասպանը:

«Կ. Պոլսի Հայերը պատեհ առիթ են ըստեղծեր ժողովրդային ցոյց մը ընելու, որ յայտնի էր թէ պիտի արգիլուէր Սուլթանի կողմէ...: Բարեկարգութիւնները պէտք է յառաջ տարուին...: Անգլիան նախապէս ստանձնեց պաշտպանել Հայերը, բայց մինչեւ այժմ թերացաւ իր յանձնառութեան մէջ: Հասարակութեան կարծիքը նպաստաւոր է այն մտքին, որ այդ պաշտպանութիւնը մինչեւ հիմա իրականացած պէտք է ըլլար:» («Սթէնտըրտ»ի Սեպտեմբերի առաջնորդողէն):

«...Ակնհայտ է, որ դրութիւնը խիստ լուրջ է, չնայած Թիւրքիայի կողմէն եղած պաշտօնական բացատրութիւններու մեղմացուցիչ բնութագրութեան: Պարզ է, որ Սուլթանը եւ իր խորհրդականները վրդովուած են եւ գուցէ ներկայ թագաւորութեան ընթացքին առաջին անգամ պատահած ապստամբութիւնը՝ գրեթէ պալատի դիմաց՝ Ապտիւլ Համիտի տարօրինակ բնաւորութեան վրայ վերջապէս կ'ազդէ շատ աւելի խիստ կերպով, քան տիպօմատական դիմումները, եւ կը փաստէ ամէն վտանգը այն դանդաղ բաղաբականութեան, զոր կը վարէ անիմոխոս:

«Ամէն պէտք է բաց յայտնի ըլլայ, որ միայն մեծ պետութեանց խորհուրդն ընդունելով, կարող է դեռ ունենալ խուսափիլ ծանր եւ միեւնոյն ատեն վտանգաւոր դէպքերէն («Թայմզ»ի Հոկտեմբերի առաջնորդողէն):

«Հայերու յիշատակագիրը չի չափազանցեր այն պահանջները, որոնք առաջնորդուած են պետութեանց կողմէն: Եթէ Մեծ Եպարքոսը ընդունէր յիշատակագիրը, տխուր դէպքերը տեղի չէին ունենար, որովհետեւ Հայերուն մտքէն չէր անցներ ցոյց կազմակերպել Պոլսոյ մէջ...: Բ. Դրան կողմէ բարեկարգութիւններու ձգձգումը, բնական կերպով առաջացուց դրժգոհութիւն Հայերու մէջ եւ մշտնջենական ձերբակալութիւնները փոքր Ասիայի մէջ, ծորանոր գազանութիւնները Բեմախի եւ Երզնկայի մէջ աւելի հրահրեցին այդ դժգոհութիւնը: Այդպիսի պայմաններու մէջ յիշատակագրի մը ներկայացումը չափաւոր եւ խելացի գործ էր: Ան-

տիկանութեան ու զօրի միջամտութիւնը առիթ էղաւ արիւնահեղութեան: Այս դէպքը կը ստիպէ եւրոպական պետութիւնները, մանաւանդ Անգլիան, որ շարժին: Անգլիական Միջերկրականի ճառատորմիղը Լեմնոսի մէջ կը գտնուի, որ կրնայ դիւրութեամբ ճպաստել հայկական բարեռորոգմանց, եթէ Բ. Դուռը դեռ յամառի: Հարիւրաւոր ձերբակալութիւններով չէ որ կը լուծուի Հայկական խնդիրը, եւ մեծ պետութիւններու շահերն ու արժանապատուութիւնը կը պահանջէ որ սկսուած դիւանագիտական բանակցութիւնները վերջացնան արդիւնաւոր»: (*«Բերլինի «Ցօսիշէ Ցայթունիկ»–ի Հոկտեմբերի առաջնորդողէն*):

«...եթէ թոյլ տրուի որ Սուլթանի կառավարութիւնը այսպէս շարունակէ, այն ատեն ֆրիստոնեաներու բնաջնջումը Թիւրքիայի մէջ կը լուծէ վէճի խնդիրը եւրոպական տէրութիւններու եւ Բ. Դրան մէջ: Յաւիտենական ամօթը կը չոքի պետութիւններու վրայ, եթէ այդպիսի լուծում տրուի հարցին...»: («Տէյլի Նիւզ»–ի *Հոկտեմբերի առաջնորդողէն*):

«Ճշմարտութիւնը այն է, որ Ապտիւլ Համիտ չարահամբաւ գազան մըն է, որ կը բնաջնջէ իր կայրութեան մէջ ապրող Քրիստոնեաները... Մեծ պետութիւնները այդ գազանը անզօրութեան պէտք է մատնեն...

«Մեծ պետութիւնները թոյլ կուտան որ իրենց աչքերուն առջեւ կատարուին ամէն տեսակ ոճիրներ եւ առանց խղճահարութեան կը դիտեն ամբողջ ժողովուրդի մը — Հայութեան կոտորումը:

«Մեր միսիոնարներու անտարբերութիւնը դաւանանութեան համազօր է, որուն Բերլինի դաշնագրով պարտաւոր են արգելք դնել մահմետական Թիւրքերու եւ սպանիուած Հայերու մէջ...» (*Բարիզի «Լ'Ընիթրանսիժան» Թերթի Հոկտեմբեր 10 եւ 15 համարներու առաջնորդողէն*):

«Ցոյցի ղեկավարները, որ «Հնչակ»ի կամ Լոնտոնի Կոմիտէի մարդիկն են, ապացուցին որ խոր հմտութիւն ունին ժողովրդի վիճակի եւ տրամադրութեան մասին...: Պատրիարքը որ միշտ հիմա Հայերու իրաւունքներու ներկայացուցիչն ու պաշտպանն էր, հիմա մէկ կողմ ացեր է. թոյլ է տուեր որ «Հնչակ»–ի մարդիկ դեկավարեն ժողովրդային այդ շարժումը...:

«Թիւրքիան, խուսափելու համար բայֆայումէն, պէտք է իր կառավարութեան սիստեմը փոխէ» (*Հեռագիր Պոլսէն «Աքէնտըրտ» Թերթին*):

Ազատ, Պապը Ալբի ցոյցը, եւրոպական մամուլը շարժած էր ի նպաստ Հայութեան:

Այդ մամուլին մեծ մասը դժբախտաբար իր բարձրութեան վրայ չի մնաց մինչեւ վերջը, յանկարծ փոխեց իր արտայայտութեան ձօնը, մէղմացուց իր յարձակումները Սուլթանին վրայ, մասն ալ բոլորէ պաշտպանի դերին մէջ, բռնակալ բՀժիմին տակ ապրող ժողովուրդի մը ազատագրական այդ խոյանքը — ցոյցը — արիւնի մէջ խեղդողները արդարացնել չանալով...:

Մամոնային — ոսկին — երկրպագող մամուլն այդ դիմադարձութիւնը սակայն չկրցաւ ցոյցի տպաւորութիւնը մեղմել, Հայ Յեղափոխութեան — Ընչակեանութեան Թաքուն ոսկին, համբերին մահացու հարուած հասցնել:

Սուլթանը եւ իր շրջապատը ահով ու սարսափով մը համակուած էին:

Դէպքերը իրարու կը յաջորդէին արագօրէն:

Սպրատամ Սայիտ Փաշան, որպէս անկախ, պաշտօնանկ կ'ըլլար, որու կը յաջորդէր Ռեսամիլ Փաշան, որ բոլորովին նոր մը չէր այդ պաշտօնին:

Երբ Ռեսամիլ Փաշա իր նոր պաշտօնին կ'անցնէր, եւրոպական վեց դեսպանները, համախորհուրդ, ծանուցագիր մը կը յանձնէին Բ. Դրան, որու պարունակութիւնն էր ա) բանտարկեալներու արձակում, բ) ժողովուրդին ապահովութիւն, գ) քննութիւն դէպքերուն եւ պատիժ՝ Հայերը կոտորողներուն, դ) Հայաստանի մէջ մացուելիք բարենորոգումներու ծրագրի վաւերացում:

Ծանուցագրի ամենէն վերջինը ապտակի ցուցած էր Սուլթան Համիտ: Առաջին երեքին հետ կարող էր հաշտուիլ, կերպով մը գոհացում տալ անոնց, բայց վերջինի լուծումը, ցոյցէն անմիջապէս յետոյ, պիտի նշանակէր Հայ Ցեղափոխութեան յաղթանակը Թուրք կառավարութեան վրայ:

Օրերը կը սահէին:

Պոլսոյ Հայութիւնը դեռ հանգարտած չէր. կարգ մը առեւտրական տուներ տակաւին փակ կը մնային: Թուրք կառավարութեան համար այս ապացոյց էր որ Հնչակեաններէն դեռ կազմութեան ոչերը կը մնային, երբ մանաւանդ Պատրիարքը իր անզօրութիւնը խոստովանած էր եկեղեցիներու մէջ հաւաքուած ժողովուրդը ցրուելու համար: Եթէ ասոր վրայ աւելցնենք մինչեւ Սուլթանին ականջը հասած այն չշուկը, թէ՝ կրկին պիտի պոմբկայ Հայ Յեղափոխական Ոյժը թէ՛ Պոլսոյ եւ թէ՛ հեռաւոր նահանգներու մէջ, Բարձրագոյն Դրան մէջ տիրող տագնապին ահաւորութիւնը յայտնի կ'ըլլայ:

Ներգամխա, հայ արեան ծարաւի Սուլթանը քաոսէն դուրս գալու միջոցը գտաւ ցոյցէն ուղիղ մէկ ամիս վերջ:

* * *

Հոկտեմբեր 18–ին պաշտօնական Իրատէն կ'ատորագրուէր...:

Սուլթան Համիտի պէշտամը, գլուխ ծռելը Հայկական Դատին առջեւ բոլորի համար անոպառելի էր այդքան կարճ ժամանակի ընթացքին: Անդիջող, կատաղի վագրի նման գոռացող քին: Անդիջող, կատաղի վագրի նման գոռացող քին: Անդիջող, կատաղի վագրի նման գոռացող ք

համբաւքնական մը, «Մեծ Յունքանակ» խորագրով, որու մէջ մարզարէական հետեւեալ պարբերութիւնները կային.

«...Մեր վիճակի անմիջական բարելաւումն առաջադրում է, իբրեւ առ նուազն միւիմում ծրագիրը, այն պահանջները, որ կ. Պոլսի վերջին շարժման միջոցին յայտարարեց Հնչակեան կուսակցութիւնը եւ ներկայացրեց վեց մեծ պետութիւններին: Մեր այդ պահանջներն էին ընդհանուր խօսքով — Անկախ Հայաստան եւ Կիլիկիա, ժողովրդային ինքնավարութեամբ՝ ընդհանուր եւ ուղղակի քուէարկութեան իրաւունքով եւ բաղաքական կատարեալ ազատութիւններով:

«Մեր այդ մօտակայ նպատակին դեռ չհասանք... բայց անհերքելի է, որ բարենորոգումների նախագծի ընդունելովը մենք մեր ընթացքում մի քայլ առաջ ենք գնում: Կը գործադրէ՞ արդեօք մուսուլմանների կատաղած խալիֆան այդ բարենորոգումները: Այժմեանից իսկ կարելի է *բացասական* պատասխան տալ...

«Բայց եթէ անոնք գործադրուելու էլ լինեն, մենք տակաւին ոչինչ չենք վաստակում, մենք մնում ենք նոյնպէս զուրկ քաղաքական իրաւունքներից ու ազատութիւններից, որպիսիները են մամուլի, խղճի, խօսքի, գումարումների, ագիտացիայի եւայլն ազատութիւնները. մենք հնարաւորութիւն չենք ունենալ ձեռք բերելու միջոցներ մեր հասարակական րնկած վիճակը վերականգնելու համար, չենք ունենալ այդ միջոցները գործադրելու համար անհրաժեշտ զէնքը, որ այսօր հիմնական պայմանն է մեր դատի — ժողովրդային ընտրական իրաւունք եւ դրանով ընտրուած ազգային օրէնսդրական ժողով:

«Պարզ կը լինի մի կէտ միայն. այն որ եթէ մշուշապատ բարենորոգումները գործադրուին, յեղափոխականներին գործունէութեան տակտիկայի, ընթացքի, եղանակների համար գոյանում է մի որ հող, որ պահանջում է այդ նոր ստեղծուած հանգամանքների համաձայն մի գործունէութիւն՝ հասնելու համար մեր մօտակայ նպատակին:

«Այս բոպէիս իրերի դրութիւնը խիստ կնճռոտ է ու անորոշ: Տակաւին սպասելի են բարդութիւններ, անակնկալներ: Տակաւին նոյն իսկ ընդունուած բարենորոգումների գործադրութեան խնդիրը կարող է միանգամից ուրիշ հողի վրայ դնել մեր դատը, նորից լարելով Անգլիայի եւ կամ սրա հետ միասին նաեւ ուրիշ եւրոպական տէրութիւնների, օրինակ Իտալիայի ու Աւստրիայի, յարաբերութիւնները Թիւրքիայի հետ: Եւրոպական վառօդի հոտը դեռ չէ անցել բոլորովին: Ժամանակները չեն: Ամէն բան պէտք է սպասել: Ստանօս եւ խոստմնազանց՝ Սուլթանը նաեւ խաբեբայ է, եւ թէեւ յաղթուած մեզնից, բայց խորամանկ է:

«...Ձնանդավառուենիք եւ չարքենանիք եղածովը — լինինք շրջահայեաց եւ ուշիմ. պինդ կանգնած մեր տեղը՝ պատրաստ դիմագրաւելու ամէն դժուարութիւններին եւ բարդութիւններին...»:

Արդարեւ չուտով յայտնի կ'ըլլար որ, սուտանօս, խոստմնազանց եւ խաբեբայ Սուլթանը երբ մէկ ձեռքով կ'առարկէր Իրատէն, ընդունելով Հայաստանի մէջ մարզային բարենորոգումներու նախագիծը, միւս ձեռքով՝ դաշնաբար՝ կ'առարկէր Հայկական Ջարդերու նոր Հրամանագիրը:

* * *

Դժոխասիրտ Հրէշը — Սուլթանի Հայկական նոր Ջարդերու Հրահանգը, դաշնային անկիւնաքարեամբ, սկսած էր գործադրուիլ Հայկական կեդրոններու մէջ: Թալանն ու աւերը Ջարդը սեւ ամպի նման առջեւով անցան Տրապիզոնէն, Երզնկայէն, Բաբերդէն, Պիթլիսէն, Սեբաստիայէն, Մարզուանէն եւայլն Հայաչատ քաղաքներէն ու Հարիւր Հազարաւորներ մոխիրի վրայ նստեցուցին...:

Զարդարդ Սուլթանը կրկին գրժած էր իր խոստումը, լիցած իր առարկութիւնը ու նահատակներ չարժման մէջ դրած: Հայութեան Իրաւունքները, պահելու գոյացող, յաւիտեական Թուրք կառավարութիւնը Հայուն Քրիստեական գոյութեան իսկ չէր կարող Հանդուրժել:

Թէ ի՛նչպէս խաղաղ ցոյցերէն իսկ գոյացող, ամբոխ գաղանը Համաթաճակ կոտորածներ կը սարքէր, այս Հարցին պատասխանը կուտայ «Հնչակ» իր Նոյեմբեր 10 Թիւի խմբագրականին Հետեւեալ տողերով.

«Արդարե՛ւ, բարենորոգումները գործադրւում են. Հայերի հայզարաւոր դիակների կոյ-

տերը բուրգերի նման բարձրացել են եւ իրանց արեան ծովի միջոցով ուղարկում են իրանց ագիտագոչ ոգեղենն ամբողջ Եւրոպային...:

«Մեր այս արեան հեղեղի պատասխանատուութիւնը ամբողջովին ընկնում է երեք պետութիւնների վրայ: Ռուսաց կառավարութեան կեղծաւորութիւնն ու ջիզուիտութիւնը, որ աւելս միանալով Անգլիային՝ մեր դատի լուծման իբր աջակցելու, ներքինապէս մեր դէմ գաղտնաբար որոգայթ էր լարում եւ նեցուկ հանդիսանում Սուլթանի գազանութիւններին. Ֆրանսիական մեծախօս բուրժուազական կառավարութիւնը, որ ծառայի պէս հետեւում էր առաջինին, Բրիտանական կառավարութիւնը, որ արդէն նախապէս ցոյց տուեց մէկ անվճռական ու թոյլ ընթացք եւ վերջը դիպլոմատական պարտութիւն կրեց իր Ռուս ընկերի դաւանանութեամբ — ահա դրանք են պատասխանատու մեր արեան եւ յաղթական բաշիբոզուկ Սուլթանի հրէշաւոր ոճիրների ընդդէմ մարդկութեան:»

Ուրեմն մեր Թուրք կառավարութիւնը չէր որ իր յանձնառութիւնը դրժած էր, Եւրոպական դիւանագիտութիւնն ալ ահաւոր. վատութիւնը գործած էր լսելեայն ուժաւորելով Սուլթանը որ հայ անմեղներու արեան մէջ իր ձիրանները դարձեալ խրէ:

Արդէն Յարական կառավարութիւնը Սեպտեմբեր 18–ի ցոյցէն չափազանց վրդովուած էր, հաշտ աչքով չէր դիտեր Սուլթանի կատավարութեան մօտ կատարուած այդ բողոքը Յայկեան վաճառք վճռակի բարելաւման ի նպաստ:

Հոկտեմբեր 10–ին Մոսկուայէն Տէյլի Քրոնիքլի քաշուած հետեւեալ հեռագիրը պերճախօսօրէն կը բացատրէր ցարական քաղաքականութիւնը.

«Ռուսական մամուլը աստիճ յուզուած է Կ. Պոլսի դէպքերու վրայ եւ գրեթէ միաձայն է այն կարծիքին մէջ, թէ այդ բաղաքի արիւնահեղութիւնը եւ խռովութիւնները կը վերաբերին Լոնտոնի Հայկական Հնչակեան կոմիտէին գործունէութեան: Մեծ անհանգստութիւն կը տիրէ նաեւ պաշտօնական շրջանակներու մէջ, որովհետեւ կը վախնան թէ Հայաստանի մէջ տիրող գրգռումը կարող է անցնիլ եւ Ռուսական Հայաստան, ուր արդէն դժգոհ ժողովրդներու ահագին բազմութիւն կայ կառավարութեան զանոնք ռուսացնելու բաղաքականութեան հետեւանքով: Այս հանգամանքներու տակ բոլորովին բնական է, որ Ռուսիան խիստ զայրացած է Անգլիայի դէմ, երեւակայելով որ անիկա յանցաւոր է Ռուս սահմանագլուխին վրայ գտնուող յեղափոխականները գրգռելուն համար:

Ռուսական կառավարութիւնը կը փափաքի նեցուկ լինել Սուլթանի խախուտ կառավարութեան, ինչպէս եղաւ Անգլիան 1877–ին...»:

Այսպէս, ցարական կառավարութիւնը երբ մէկ կողմէն Սուլթանին նեցուկ կը հանդիսանար հայ ազատագրական պայքարը խորտակելու, մինչ կողմէն Անգլիա եւ Ֆրանսա ձեռնթափ կ'ըլլային բարենոգումներու ծրագրէն, ու Հայութիւնը կրկին կը ձգուէր իր բախտին:

Ազատութեան համար մարտնչող փոքր, չատ ակար ազգ մը մահուան երախը կը նետուէր այս անգամ ոչ միայն չարագործ Սուլթանին կողմէն, այլ եւ՝ քրիստոնեայ Եւրոպային:

• • •

Պապը Ալիի Ցոյցով սակայն Հնչակեանութիւնը Հայկական Դատը, Իրաւունքը անգամ մը եւս ընդունել տուած էր Եւրոպային:

Պապը Ալիի Ցոյցով Սուլթան Համիտ խոնարհած էր Հայ Յեղափոխութեան Այժին առջեւ, տեղի տուած՝ երբ առորագրած էր Հայաստանի մէջ մացուելիք Բարենորոգումներու Ծրագիրը:

Այն բոլոր ձիրքերը որ Հոկտեմբեր 18–էն վերջ գործունեցան Հայաստանի մէջ, չկրցին Հայ Յեղափոխութեան կայծերը մարել, անոնք, ընդհակառակը, աւելի արծարծուեցան, ծաւալ առացան ու Զէյթունը եւ Կիլիկիան իմաստեցին նոր ապստամբութեան մը գաղափարով՝ Հնչակեանութեան համառարած այժը անգամ մը եւս ճակատեցնելու համար Թուրք բռնակալութեան դէմ:

Պապը Ալիի խաղաղ ցոյցը Հնչակեանութիւնը քանի մը ամիսէն պիտի փոխադրէր Զէյթունի բարձունքը ու գայն պիտի վերածէր արիւնալի ճակատամարտի մը...:

Հայ Յեղափոխութիւնը — Հնչակեանութիւնը ուրիշն պարտուած չէր մեծ պետութեանց լուռ մեղսակցութեամբ կատարուած ո-

ճիրնեբովը, անիկա մոած էր աւելի վճռական վտուլի մէջ, պիտի զար անպամ մ'եւս Սուլթանին եւ Եւրոպական պետութեանց հանդիսաւ խոովելու՝ Հայութեան ազատագրութեան հարցը միջազգային սեղանին վրայ դնելով:

Պապը Ալիի պատմական դէպքի այս հակիրճ անդրադարձումը լրիւ ըլլալու համար անդրադառնանք այն պատմական փաստաթուղթը — Բողոք–Պահանջագիրը, *որ յանուն Հայ ժողովուրդին ներկայացուեցաւ Բարձրագոյն Դրան եւ Եւրոպական պետութեանց:*

ԲՈՂՈՔ – ՊԱՀԱՆՋԱԳԻՐ

Կ. Պոլսոյ տեղացի եւ ասիական ամէն ցեղախումբէ պանդուխտ Հայերս միաձայն հաւատքեամբ կազմակերպեցինք այս ցոյցը, հանդիսաւոր կերպով բողոքելու համար մեր երկրին մէջ տիրող արդի կացութեան դէմ եւ Բարձրագոյն Դրան ու Եւրոպայի ներկայացքելու համար Հայ ժողովուրդին պահանջները:

Մենք կ'ուզենք այսօր անգամ մը եւս մեր կացութեան վրայ հրաւիրելով հաղաքակիրթ աշխարհին ուշադրութիւնը, յայտարարել, թէ անխախտելի որոշում տուած ենք այլեւս հանդուրժողականութեամբ չտանիլ արդի մահաբեր եւ անիրաւ վիճակը:

Մենք կը բողոքենք այն սեստեմատիկ հալածանքին դէմ, որուն ենթակայ եղած է մեր ժողովուրդը մանաւանդ այս վերջին հանի մը տարիներս, որ Բարձրագոյն Դրան կողմէ ընդունուած է իբր կառավարական սկզբունք, միակ նպատակ ունենալով բնաջինջ ընել Հայերը իրենց բնիկ երկրէն: Այս իրողութիւնը լիուլի կը հաստատեն մէկ կողմէն հիւպատոսներու տեղեկագիրները ու եւրոպական թերթերուն թղթակցութիւնները եւ միւս կողմէն, պաշտօնական տեղեկագիրները եւ շարունակական գանգատները, որոնք կը տեղան Ազգային Պատրիարքարանը:

Մենք կը բողոքենք հաղաքական անթիւ ձերբակալութեանց դէմ, բանտարկեալներուն վրայ գործադրուած բարբարոսական եւ հակամարդկային տանջանքներուն դէմ, Փիւրտերու վայրագ խժդժութեանց դէմ, ինչպէս նաեւ պաշտօնեաներու եւ հարկահաւաքներու անիրաւ կեղեքումներուն դէմ:

Մենք կը բողոքենք Սասունի կոտորածին դէմ, յորում, ինչպէս հաստատուած իրողութիւն մըն է այսօր, մեր հազարաւոր եղբայրներն ու քոյրերը, որոնք համարձակած էին խնդրել ապահովական երաշխաւորութիւններ իրենց կեանքին, ինչքին, իրենց պատուոյն պաշտպանութեանը եւ իրենց կրօնքին ազատ պաշտամունքին համար, նկատուեցան իբր ապըստամբներ, ուստի եւ զինուորներէն ջարդուեցան եւ իրենց արիւնին մէջ լողացին:

Մեր ժողովուրդը անհրաժեշտ պէտք ունի անդորրութեան եւ ապահովութեան, որպէս զի կարենայ, ինչպէս իր արդար իրաւունքն է, համեմատաբար բարեկեցութիւն ձեռք բերել ու հասնիլ այն յառաջդիմութեան եւ քաղաքակրթութեան, դէպի ուր կը դիմեն ուրիշ ժողովուրդներ:

Յանուն մեր այդ արդար ձգտումներուն՝ —

Մենք կը պահանջենք օրինական իրաւունքներ, որոնք բացարձակօրէն երաշխաւորեն մեր կեանքին եւ ինչքին բացարձակ ապահովութիւն, մեր պատուոյն պահպանութիւն եւ յարգանք:

Մենք կը պահանջենք ազատութիւն խըղճի, խօսքի, մամուլի եւ հաւաքային գումարումներու, օրէնքի առջեւ ամէնուն բացարձակ հաւասարութիւն:

Մենք կը պահանջենք, որ որեւէ ձերբակալութիւն անմիջապէս իր արդարացումն ունեցայ դատարաններու առջեւ, որով կարելի է նախնական բանտարկութիւնը եւ կամայական ձերբակալութիւնները արգիլել: Որ մեզի արտօնութիւն տրուի զէնք կրել, հանի որ անկարելիութիւն կայ Փիւրտերը զինաթափ ընելու:

Մենք կը պահանջենք, որ վարչական բաժանումներուն մէջ գեղչուի հայկական վեց նահանգներուն մէջ, որոնք են Էրզրում, Փիրլիս, Վան, Սվազ, Մամուրէթ – իւլ – Ազիզ եւ Տիարպէքիր: Այս գեղչումը պէտք է կատարուի այնպէս, որ վերոյիշեալ կուսակալութեանց ժողովուրդները ազգագրական սահմանագծերով որոշուին:

Մենք կը պահանջենք այդ վեց նահանգներու համար ընդհանուր կառավարիչի մը հաստատումը: Ամէն պարագայի մէջ այդ պաշտօնը պիտի յանձնուի Եւրոպացիի մը, որ պիտի

ցիշաւակուի պետութիւններէն: Այդ պաշտօնեան պիտի կառավարէ իր վարչութեան յանձնուած երկիրը աջակցութեամբ տեղեկաւո ժողովի մը, որուն անդամները պիտի ընտրուին ընդհանուր ֆուէարկութեամբ, առանց խտրութեան ցեղի, կրօնքի եւ դասակարգի:

Մենք կը պահանջենք տնտեսական բարեկարգումներ տեղական պէտքերուն համաձայն, ինչպէս են, հարկերու թեթեւացում, տարապարհակ աշխատութեանց ջնջում, ֆիւրտ պէյերու եւ աղաներու համար աշխատութեանց ջնջում, ինչպէս նաեւ ջնջում ֆիւրտերու դրած ապօրէն հարկերու եւայլն: Ամբողջ երկրին համար միաձեւ տուրքերու միատեսակ դրութիւն, երկրագործութիւնը եւ արդիւնագործութիւնը վերակենդանացնելու յատուկ բարեկարգումներ: Վերջ դրուի այն դրութեան, որով Հայոց հողերը բռնութեամբ անոնց ձեռքէն յափշտակելով ֆիւրտերուն կը բաշխուի, ինչ որ տեղի կ'ունենայ նամանաւանդ լեռնային տեղեր: Ընդհակառակն կ'ուզենք որ հող տրուի չունեցող գիւղացիներուն, եւայլն:

Հաստատ համոզուած ենք, որ վերոյիշեալ պահանջներուն իրականացումը անհրաժեշտ է թէ՛ Հայերուն ընդհանուր ապահովութեանն ու բարեկեցութեանը համար եւ թէ այն տարբեր ժողովուրդներուն համար, որոնք մեր երկիրը կը բնակին եւ որոնց հետ մեր շահերը միեւնոյնն են:

Հաստատ համոզուած ենք ընդհակառակն, որ իրաց ներկայ անկանոն վիճակին շարունակութիւնը անխուսափելի կերպով ամենամեծ չարիքներու պատճառ պիտի ըլլայ թէ՛ մեր երկրի, թէ՛ մեր դժբախտ ժողովուրդի եւ թէ՛ ամբողջ Օսմանեան կայսրութեան համար:

Սակայն հայկական ձմեռը, բաղաքա – տնտեսական շատ մը խստութեանց եւ դժուարութեանց հետ միատեղ, կը մօտենայ, այնպէս որ կորովալիր եւ անմիջական գործողութեան մը հարկը անհրաժեշտ է:

Այս պատճառաւ որոշեցինք վճռական կերպով յիշեցնել Սուլթանին եւ պետութեանց հայկական խնդրոյն նպաստաւոր եւ անմիջական լուծումի մը անհրաժեշտ հարկը:

Ուստի ընդհանուր կերպով մը անոնց կը ներկայացնենք մեր օրինաւոր պահանջումներն բարեկարգումներու, որոնց գործադրութիւնը միայն կրնայ երաշխաւորել խաղաղութիւնը եւ ապահովութիւնը մեր երկրին, որ այնքան երկար ատենէ ի վեր մատնուած է անիրաւ հալածանքի եւ արիւնալից խռովութեանց:

Սեպտեմբեր 18, 1895

Կ. Պոլիս

* * *

Որո՞նք էին սակայն այս պատմական ցոյցի դիակալարները:

Այս հարցին պատասխանելէ առաջ ըսենք որ Պոլսոյ Հնչակեանութիւնը այդ օրերուն երկու անջատ վարչութիւններ ունէր, որոնք անդիր սահմանադրութեամբ գործերը կը վարէին անոր համագործակցութեամբ մը, առանց սակայն իրարու մօտէն ծանօթ ըլլալու:

Առաջինը՝ վերին Մարմինն էր, որ գրեթէ բովանդակ Թիւրքիոյ յեղափոխական գործին ուղղութիւն կուտար Ընդհանուր Կեդրոնական վարչութեան պետութեամբ եւ հաւանութեամբ:

Երկրորդը՝ Գործադիր Մարմինն էր, որ կը դիակալարէր կազմակերպչական գործը վերին Մարմինէն որոշած հրահանգներուն համաձայն:

Այս երկու մարմիններէն մխիթարութեան տեղեակ կ'ըլլային երկուքէն ճանչցուած վստահելի ընկերոջ մը միջոցաւ, որ «երկու վարչութեանց ներկայացուցիչ» տիտղոսով կը ճանչցուէր: Ընդունուած կազմակերպական օրէնքին համաձայն՝ պաշտօնական անձնաւորութիւններն իսկ պէտք էր միմեանց անծանօթներ մնային:

Վերին Մարմնի անդամներն էին՝ Լ. Մկրտիչեան, Ս. Սուրէնեան, վաստակաւոր Գուրգէն Լֆէնտի, Վ. Աբգուհան եւ Ա. Օհանջանեան, այս վերջինը Հնչակեանութեան Պօլսոյ պաշտօնական ներկայացուցիչն էր:

Գործադիր Մարմնի անդամներն էին՝ Մ. Հայգազօրեան, Ա. Կամսարական, Արծրունի, Վ. Յարութիւնեան, Վ. Աբգուհան եւ կարօ Սահակեան (Հէվրիլի կարօն):

Ցոյցը կազմակերպողը Գործադիր Մարմինն էր իր տրամադրութեան տակ գտնուղ տաճնեակ ընկերներով:

Լեւոն Մկրտիչեան, որպէս լեզուագէտ, Դեսպանատուններու եւ Պատրիարքարանի մէջ եւս յարաբերութիւն պահողն էր, որու միջոցաւ Վէրին եւ Գործադիր Մարմինները տեղեակ կ'ըլլային անցուդարձերուն: «Հնչակ»-ի մէջ, օրուան դէպքերու մասին «Կացին» առոտրագրութեամբ, հետաքրքրական տեղեկութիւններ տուողը եղած է Լեւոն Մկրտիչեան:

Բողոք – Պահանջագիր իմբռագրողն է եւ դած՝ Վէրին Մարմնի հրահանգով՝ Միհրան Տամատեան:

Պատմական այս ցոյցին ամենամտանգաւոր պործը — Բողոք – Պահանջագիրը Բարձրագոյն Դրան ներկայացնելը յանձն առած է Ճշմարիտ յեղափոխական եւ հայրենասէր Հէվրիլի Կարոն, որ այսօր մեր դաղութին՝ Բաքուլի Մէտ-ի մէջ, յեղափոխական այդ հերոսական չրջանի միակ կենդանի վկան է...:

ՆՈՒՐՀԱՆ ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ

ՉԷՅԹՈՒՆԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Չէյթունի 1896-ի ահեղ ճակատամարտի — Հնչակեան Կուսակցութեան պործունէութեան է'ն սխրալի մէկ դրուադի կարեւոր փուլերը տալէ առաջ անհրաժեշտ է ընթերցողին հակիրճ ծանօթութիւն մը տալ Չէյթունի մասին:

Չէյթունի հիմնադիրները.— Ըստ «Յուշիկք Չէյթունի»-ի, Չէյթունի հիմնադիրները եղած են Անիէն գաղթող եօթը տուն հին գաղթականները, որոնք ապրած են «Մամիկոնեան Գայլ Վահանի թոռնիկներէն իջած Բագրատունեաց Հարստութեան վերջին թագաւոր «Տարտարաղ Գագիկ»-ի գերդաստանէն: Այս գաղթականները այժմեան բուն Չէյթունէն մօտ տասը մղոն հեռի ձորի մը մէջ կը հաստատուին, «որ մինչեւ այսօր Անի Ձոր անունով կը կոչուի:»

Բագրատուներուն կոթծանուածէն յետոյ, կ'ըսուի որ, նոր գաղթականներ գալով կը մեծնան հիններուն ու կը կազմեն մօտաւորապէս եօթ հարիւր հայ տուն բնակչութիւն մը, որ հետզհետէ ընդարձակուելով կը հասնին ու կեդրոն կ'ընտրեն այժմեան Չէյթունը:

Չէյթուն Անունը.— Ի՞նչու Չէյթուն կը կոչուի, կամ ո՞երկէ ասացած է այդ անունը: 1896-ի ճակատամարտին մէջ ճշմարիտ հերոսի մը դերով ներկայացող Տիար Կ. Տ. Յակոբեանի, Չէյթունցի, տուած տեղեկութեան համաձայն,— որ այս տողերը առթագրողը 1914 թուին հանդիպելու առիթը ունեցաւ մը քանի ժամ ներկայութիւնը վայելելու Բանաստայի մէջ,— երբ գաղթականներու թիւը չատանալով դեկավարի մը, այսինքն՝ դիւզապետի մը պէտքը կ'զգացուի, առաջին գաղթականներու սերունդէն բարի, ազնիւ եւ առատաձեռնի մէկը, Սէթ անունով, կ'ընտրուի ժողովրդապետ, որուն բարի համբաւը, համայքը կը տարածուի հեռուներու, մինչեւ Մարաշ: Գիւղապետին անունը, Սէթ, տարիներու ընթացքին կրկնուելով, կրկնուելով կը դառնայ Սէթին, այս՝ալ հետզհետէ փոխառելով կ'ըլլայ Չէյթին, որ յետոյ, ի յարգանս արդարութեամբ կառավարող գիւղապետին, երկիրը կը կոչուի այդ անունով, երկար տարիներ վերջ վերածուելու համար Չէյթունի:

Չէյթունի Դիրքը.— Չէյթուն, բառին բուն նշանակութեամբ լեռնային է: Հալէպի կուսակալութեան պատկանող Չէյթունը կը գտնուի Սիսի հիւսիսային արեւելեան եւ Մարաշի հիւսիսային արեւմտեան կողմը: Չէյթունի տուները քար, կրովի եւ աղոր են, որը կը

վէրագրուի բարեխառն կլիմային եւ տեղւոյն անառիկ դիրքին:

Զէյթունցին, կ'ըսուի որ, ակիզբէն իսկ եղած է օտարամերժ, չէ հանդուրժած այլազգային ժողովուրդներու գոյութեանը իր մէջ: Անկէն զատ Հայերէն առաջ այդ հողամասին վրայ ապրած են յոյներ, բայց հայ զաքիանները հառաջատուելէ վերջ յոյները զաղթած են, որովհետեւ չեն կրցած հաշտուիլ Հայերու ոչ բարեկամական ընթացքին հետ:

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԻՇԽԱՆՆԵՐԸ.— Զէյթուն կառավարուած է չորս իշխաններով, վասն զի քաղաքը բաժնուած է չորս թաղերու, իւրաքանչիւրը ունենալով իր առանձին իշխանը: Ամէն թաղ կրած է իր գլխավորի ազգանունի անունը, այսպէս՝ Եաղուպեան, Սուբէնեան, Շամլոյեան եւ Եէնի Տիւնեա: Այս գլխավորները միշտ իրարու հետ հաշտ եղած չեն: Մանուանդ հին առիւնները, երբ Թուրք կառավարութեան անարդ թաթը այդ բարձունքին վրայ հասած չէր, անոնց մէջ կռիւը յաճախակի եղած է: 1865–ին երբ Թուրքը կը յաջողի հաստատել հոն իր բոյնը, անոնց մէջ սովորական դարձած կռիւները հետզհետէ կը մարին ընդհանուրի թշնամիին դէմ միասնաբար կուրծք տալու համար:

Զէյթունցիները իրենց կարիճ եւ ազատասէր բնաւորութեամբ միշտ կռուի մէջ եղած են: Թուրք բռնակալութեան դէմ իրենց կռիւը կ'սկսի 1780 թուականէն, երբ Թուրք կառավարութիւնը բոլորովին կը փոխէ իր վերաբերմունքը Զէյթունի հանդէպ: Այդ կռիւներուն, պատերազմներուն մէջ Զէյթունցին ցոյց կուտայ անընկճելի կորով, եւ պատերազմական տաղանդ:

Զէյթունի պատմութեան մէջ Տէլի Ֆէչիլի քաջագործութիւնները եղած են նշանաւոր:

Թուրք կառավարութիւնը, հակառակ Սուլթան Մուրատ Դ.–ի 1618 (1036) Փետրուար 17 թուակիր հրովարտակին, որով Զէյթունը կը հռչակուէր զրեթէ կիսանկախ, զայն քանդելու համար միջոցներուն մէջ խոր չէր դներ, որոնց մէջ ամենէն վայրագը պիտի նկատել 1884 թուականի հրդեհը, զոր Թուրք պաշտօնեաները զիշերանց յառաջացուցած են, զրեթէ ամբողջ քաղաքը մոխիրի վերածելով:

Այդ ահաւոր ոճիրն իսկ Զէյթունցին չէ սպասած իր տեղէն. անիկա աւելի փարած է ժայռերուն եւ իր աւերակուած բոյնը չինած աւելի հաստատուն հիմերու վրայ:

Սուլթան Համիտի կառավարութիւնը սակայն ուզեց գերազանցել իր նախորդները իր ստոյգագուշակ ոճիրներովը՝ Զէյթունցին իր անառիկ վայրէն վար բերելու համար: Թրքական պաշտօնեաներու եւ զինուորներու նորանոր առաքումներով նպատակադրած էր աւելի ամուր անդամել անոր վիզը:

Հնչակեան կուսակցութեան ցոյցերը, որ սկսած էին դառնալ յաճախակի եւ Եւրոպական պետութեանց ուշադրութիւնը գրաւել, Համիտին քունը խանգարած էին, ու անիկա կը մտահոգուէր այն մտածումով թէ՝ եթէ հայ յեղափոխականները — Հնչակեանները անցնէին այդ բարձունքներուն վրայ, կրնային հեշտութեամբ հարուածել իր կայսրութեան հիմերը: Սանոյ Հնչակեան ապստամբութիւնը սարսափահար ըրած էր զինքը ու չէր ուզեր որ նոյնանման դէպք մը այդ բարձունքին վրայ եւս կրկնուէր:

Հայկական անկախութեան վերջին լոյսը այդ տեղ չէջած էր, կրնար եւ այդ տեղէն ծնիլ նոր անկախութեան մը առաւօտը, որ իր ցոլքերը կրնար այդ բարձունքէն աւելի հեռուները տարածել:

Այս մտածումը սարսած էր Համիտի էութիւնը, երբ մանաւանդ տեղեկացած էր որ Հնչակեանները իրենց ոյժերը այդ կողմը բերած են կեդրոնացնել:

Ու Թուրք կառավարութիւնը կ'ամապարէր իր զիւային ձրագիրը գործադրել, այն է՝ Զէյթունը զարնել կռնակէն դեւ 1896 թուականը իր վախճանին չհասած...:

* * *

«1894–ի Սասունի ապստամբութենէն եւ կատարածէն վերջը, կը գրէ՝ ընկեր Գազիկ Օզանեան, Իզմիրլեան Պատրիարքի եւ Հնչակեան կուսակցութեան Ղանքիրով, վերջապէս Պերլինի դաշնագիրը ստորագրող վեց մեծ պետութիւններու ուշադրութիւնը դարձած էր «Հայկական Բարենորոգմանց Ծրագրի մը մշակման վրայ, եւ պատրաստուած ալ էր այդ ծրագիրը: Սուլթան Համիտ վերջապէս հաճած էր գիջանիլ եւ իր ստորագրութեամբ իսկ խոստովանիլ

Հայկական վեց նահանգներու բարենորոգման պէտքը, բայց գործադրութիւն չկայ: Հայաբնակ բոլոր գաւառներու մէջ հալածանքները կը չարունակուէին աւելի ուժգին թափով: Հանդիսաւոր բողոքի մը անհրաժեշտութիւնը կար: Տաճկահայ իրականութեան մէջ գործող միակ ժողովրդական կուսակցութիւնը,— Հնչակեանութիւնը,— 1895 Սեպտեմբեր 18–ի օրը իր ղեկավարութեամբ կատարեց Պասըլ Ալիի ցոյցը, պահանջելով յետաձգուած բարենորոգումներու գործադրութիւնը: Այս խաղաղ եւ օրինական չրջանակի մէջ կատարուած ցոյցը պատրուակ մը եղաւ կառավարութեան ձեռքը որ հայաբնակ նահանգներու մէջ հայ արիւնը աւելի առատօրէն հոսեցնէ»:

Այսպէս երբ Հայաստանի ժողովուրդը բնկճուած էր պատանային ոյժերու գրոհին տակ, անդին սակայն Տօրոսի բարձունքներուն վրայ Քառած Զէյթունը՝ Հնչակեան վեց գործիչներու,— Ապասիի, Ապահէ, Հրաչեայի, Նշանի, Մլեհի եւ Կարապետի — ղեկավարութեան տակ՝ պատրաստուութիւն կը տեսնէր Թրքական պաշտպութիւնը փճացնելու եւ հայ ազատութեան դրօշը բարձրացնելու, որուն պիտի հաւաքէր ամբողջ Կիլիկիան:

Այս էր Զէյթունի ապստամբութեան հրահրող Հնչակեան գործիչներու ծրագիրը, որու իրականացման համար աշխատանքի մղուած էին Կիլիկիայի մէջ, բայց դեռ այդ աշխատանքները չլրացած, չհասունցած, թուրքը իր նենգութիւնով, 1895 Հոկտեմբերին ստիպած էր ղբկնք որ ապստամբութեան դրօշը պարզեն:

Ու Զէյթունցին պարտած էր դրօշը Հնչակեան գործիչներու առաջնորդութեամբ:

«Մութ գիշեր է, սեւ ամպ նման եւ կծու քամին մեղուի նման կը խայթէ, իսկ գետինը ձգուած է Աստուծոյ ճերմակ անկողինը՝ ձիւնը, կը գրէ «Հնչակ»ի թղթակիցը այդ օրերուն Զէյթունէն:

«Մէկը չկար որ գործունէութեան մէջ չը լինէր: Ընտանիքի հայրն ու մեծ որդին պատերազմի մէջ են արդէն, փոքրերը կուռողներուն պաշար տանելու պատրաստ: Ռազմամթերքի պատրաստութիւնը եւ բաշխումի աշխատանքը յանձնուած է Մլեհին: Զէյթունցի կիները պարձած են անհամբեր, բոլորն ալ պատրաստ էն իրենց ինկած բաժինը լրիւ կատարելու:

«Գիշերուայ ժամը երկուքն է: Քաղաքային Ընդհ. ժողովը եւ Պատերազմական Յորհուրդը գումարուած է Ս. Աստուածածնի ժողովարահին մէջ, Հնչակեանութեան ներկայացուցիչ Ապասիի նախագահութեան տակ: Աղջային դրօշին հետ կը ծածանի եւ յեղափոխական արնոտն դրօշը: Հնչակեան պաշտօնական երգը կ'երգուի ժողովը բացուելէ առաջ:

Ժողովը կուտայ հետեւեալ որոշումը.

«Ա.— Որպէս զի ժողովուրդը ամբողջութեամբ գնայ պատերազմի՝ պէտք է նախապէս ձի հեծնեն բոլոր իշխանները ու աղաները իրենց գաւակներով ու ազգականներով միասին:

«Բ.— Ծանուցանել բոլոր եկեղեցիներու մէջ եւ մուենտիկ կանչել տալ բոլոր փողոցներու մէջ, որ 14 տարեկանէն մինչեւ 70 տարեկանը պատերազմի պէտք է գնայ, եթէ ոյնի իսկ զէնք չունենայ:

«Գ.— Անխախտ եւ անդաւաճան կռուիլ հայութեան քաղաքական եւ տնտեսական անկախութեան համար:

«Դ.— Բոլոր կարգադրութիւնները պէտք է լինին Հնչակեան կուսակցութեան գործիչներու գիտութեամբ եւ կարգադրութեամբ:

«Ե.— Չվնասել թուրքերուն, երբ անոնք ենթայարձակ չըլլան եւ համերաշխ մնան մեզ հետ:»

Ժողովի այս որոշումը կը խանդավառէ Զէյթունի ամբողջ հայութիւնը:

Խօսքը այժմ տանք Տխուր Կ. Տ. Յակոբեանի:

ԱՌԱՋԻՆ ԿՈՒԻԼԸ.— 1895 Սեպտ. 26–ին, երբ Զէյթունցիք պրաստած էին այդեկութքի դործերով, հոչակաւոր հերոսապետ Շամբ Քէշիշեան Փանոս ապայի, Հրաչեայի, Նազարէթ Չամուչի եւ կապանցի կորիճ Չալլապին առաջնորդութեամբ 60–ի չափ պատերազմիկներ, երեք թեւի բաժնուած, ճիհան գետ գետնաց անցնելով կը խիպախէին Բերդիզ Չայի Թուրք գօրապետներուն դէմ, արգիլելու համար անոնց մատրած յարձակումը Աբեգնի վրայ, որ նախատեսած էին ու գիտէին թէ Զէյթունի գօրքերուն թիւը պիտի երթայ չատցնել, որուն պէտք ցոյց տուած էր հետապրով մը, Մարաշի կառավարիչին՝ Զէյթունի գին-

ուրական ուժին դնդապետը: Մէս կողմէն Կ. Տ. Յակոբեան՝ Հրաչեայէն ընդունած մէկ տոմսակին վրայ, փոքրիկ խմբակով մը չտապնց ճամբայ ելնել պատերազմին մասնակցելու, եւ ճամբան մեացած Յունուէն եւս հրաւիրուղ խումբի մը, հասաւ կուտաղաշտը այն պահուն, երբ երկուստեք հրացանները սկսեր էին որոտալ:

Հակառակ Զէյթունցիներու քիչուորութեան, 700–ի չափ զօրքերը 33 սպաններուած եւ 12 վիրաւոր Թողելով կռիւը դաշտին վրայ, երբ կը պատրաստուէին փախչիլ, հազարաւոր Բերդի թուրքեր սկսան խուժել ամէն կողմէն եւ հերոսները խոհեմութիւն համարեցին կռիւը չարունակելով նահանջել ու անցնիլ գետը:

ՁՕՐԱՆՈՑԻՆ ԳՐԱԻՈՒՄԸ.— Բերդիզ հայի պատերազմին տեղը Զէյթունէն գրեթէ 6 ժամ հեռաւորութիւն ունի: Կռիւը երբ վերջացաւ, կէս օր էր. Զէյթունցիք այդ առեն 300 հոգի եւ պած էին եւ քիչ մը հանգստանալէ ու քաղցերնին անցնելէ վերջ, որոշեցին նոյն գիշերն իսկ զօրանոցը պաշարել, թէեւ առտուկ յոգնած, բայց դանդաղիլ նեղելի չէր, որովհետեւ թէ հոս հաւաքուած գիւղացիները կրնային ցրուիլ եւ թէ զինուորական ոյժերը բազմապատկուիլ ու զօրացնել զօրանոցի պրաւման ծրագիրը:

Զօրանոցի պրաւման գործողութեանց ընկալ առաջ սակայն Հնչակեան ներկայացուցիչը հեռեւեալ նամակը կ'ուղարկէ պայմագրին եւ յիանապետին.

«Գայմագամ պէյ եւ յիսնապետ էֆէնտի.

«Մենք մարդասպանի ոճրագործներ չենք, մենք, ճշմարիտ մարդեր, հայրենիքի յառաջդիմութեան պաշտպան հարազատ զաւակներ ենք: Թուրք գիւղացին ու զինուորը մեզի չափ ճնշուած են եւ մեր եղբայրներն են. միայն զօրանոցը օդը բարձրացուցած էիք, բայց մենք կ'ուզենք խնայել ձեր ընտանիքները, ձեր զաւակները, որ խեղճ են: Գրեցէք զօրանոց որ անձնատուր լինին, ապա թէ ոչ ողջ ողջ կը վառենք, օդը կը բարձրացնենք գիրեն:»

Զօրանոցին դնդապետը սակայն առանց կարեւորութիւն տալու այդ նամակին, հրահանգած էր որ ամբողջ զօրքերը զօրանոցէն դուրս իջնամոլ պատրաստուած պահնէչներու մէջ եւ չրջակայ սպաններուն տուները դիրք բռնեն ու սպաններուն ընտանիքները զօրանոց փոխադրուին: Արշալոյսին երկու կողմէն բուռն հրացանաձգութիւն մը սկսաւ որ տեւեց ամբողջ օրը, Զէյթունցիք յաջողեցան զգալի յառաջխաղացում ունենալ եւ կարեւոր դիրքեր գրաւել, կարելին զօրանոցին եւ Մարաշին միջեւ գտնուած հեռագրաթելը եւ վանքէն զօրանոց տարուած ջուրին ընթացքը, թէեւ գիտէին որ զօրանոցին մէջ ջրամբար չինուած էր եւ ժամանակ մը կրնայ բաւել հոն գտնուողներուն: Զէյթունցիներուն թիւը հետզհետէ կը տուրբանար քաղաքէն նոր եկողներով եւ զօրքերուն մէկ մասը իրենց դիրքերը ձգելով զօրանոց ապաստանելցան, զարմանալին այն էր որ երբեք թնդանօթ չէր արձակուեր պաշարողներուն կամ քաղաքին վրայ: Զօրանոցին հարաւակողմէն՝ որ Մարաշ Գափուսի կ'ըսուէր, պաշարողներն էին Ս. Սարգիսի եւ Ս. Յովհաննէսի թաղեցիները՝ առաջնորդութեամբ Կարապետ Տ. Յակոբեանի, եւ Շամը Գէչիչեան Փանոս աղային, որոնք օձի պէս սողալով առաջնորդած էին իրենց հետեւորդները Պախմխնցիներ կոչուած ձորէն վեր զօրանոցին մօտակայ տուները քովերը. իսկ հիւսիսակողմէն՝ Ս. Լուսաւորչի թաղեցիները, որոնց մէջ նշանաւոր հանդիսացաւ Մարտիրոս Սերոբեան անուն քահանայ երիտասարդը: Երկրորդ օրը առաւօտուն, Զէյթունցիք այնքան մօտեցեր էին, որ զօրանոցին ճիշդ քթին առջեւ անկած էին իրենց դրօշակը, կռիւին առտուկացած ժամանակը, աներկիւղ գինուոր մը յանդգնաբար վազից դրօշակը խլելու եւ յաջողեցաւ ապահովելի մեծ ժայռի մը տակ, ուր կը ծածանէր հայ դրօշը, միաժամանակ Մարտիրոս Սերոբեան եւս գացաւ հոն դրօշակը պաշտպանելու եւ ժայռին միւս կողմը ապահովանեցաւ, տեսարանը հիանալի էր, ժայռը գահավէժ տեղ մը կը գտնուէր ու ոչ ոք կը համարձակէր օգնութեան երթալ այդ երկու հակառակորդներուն, գինուորը ժայռին վերի, իսկ Մարտիրոս վարի կողմը կը կենային անչարժ, որովհետեւ փոխանակուած գնդակներու անդադար թոյլ չէր տար իրենց երեսալու: Զէյթունցի պատերազմիկները ձայն տուին Մարտիրոսին թէ գինուորը ոտքէն վիրաւորուած է, քալ տղան տո-

դալով յաջողեցաւ դինուորին ոտքէն քաշելով իր քով տանիլ եւ առնել անոր վամփչտակալը ու անոր հրացանը, զրաւուած առաջին մարթինին էր այս դէնքը:

Զօրանոցին զրաւումը Զէյթունցիներուն հաշուով ուշացած էր. նախապէս ենթադրած էին որ երկու օրուան մէջ կրնան զրաւել, զրաւումը փութացնելու համար Զագրեան, Կէսպրենան եւ Տ. Յակոբեան խորհրդակցելով դիմած էին քաղաքին ճարտար զարբիններէն Զօլագեան եղբարց եւ Մանուկ Փասլեանի, ինչպէս նաեւ առաղձագործ Գէորգ Շովսոյեանի, եւ պատրաստել տուած անոր. երեք մատնաչափ լայնութեամբ երկաթ տախտակներէ չինուած վանդակներ, դնեղուած անիւներու վրայ, որոնց իւրաքանչիւրը կրնար 2—3 պատերազմիկներուն ապաստանարան ըլլալ, անվըտանգ, զօրանոցին պարիսպներուն մօտենալու համար:

Երբ այսպէս մէկ կողմէն զօրանոցի զրաւումին կ'աշխատէին ապին, անդին ալ քաղաքին մէջ ուրիշ դիննալ խումբ մը կառավարութիւնը պաշարած էր եւ անձնատուութիւն կը պահանջէր հոն գտնուող 60-ի չափ զօրքերէն:

Կառավարական ապարանքը ընդարձակ ու կանոնաւոր չէնք մըն էր քաղաքին ճիշդ կեդրոնը, Սասունի կոտրածէն ետքը աւելի ընդարձակած, լայն պարիսպով մը շրջապատուած եւ պարիսպին կառարնալ պաշտպանութեան որմնածակներ բացած էին զօրանոցին նման:

Այդ միջոցին զայմագամը Բասիլոսեան կապտեա ապային տունը ապաստանած էր. Զէյթունցիք ապառնալիքով պահանջեցին իրմէն զօրքերուն անձնատուութիւնը. զայմագամը վերջապէս համակերպեցաւ ու զօրքերուն հրացաններն ու փամփուշտները զրաւուեցան:

Այս նոր յաջողութեամբ աւելի ոգեւորուած ու մանաւանդ կասկածելով որ զօրանոցին զրաւման յապաղումը Մարաշի միջամտութեան, եւ օգնութեան ուղի տալով կը զըժուարացնէ գործը, Զէյթունցիք որոշեցին այդ դիշեր ամէն գնով տիրել զօրանոցին, զոր ի հարկին այրելու համար քարիւղի շատ մը տուկներ պատրաստեր էին, ուստի բազմապատկեցին իրենց արիութիւնը: Յաջորդ օրուան առաւօտուն, զօրանոցէն գադրած էր կրակը եւ անձնատուութեան նշանը պարզուած:

Գնդապետը զօրանոցին մէջ զրան պատըզամէն դլուխը դուրս հանած խօսիլ կ'ուզէր, Հրաչեայ, որ եւրոպական տարազով հագուած էր եւ մէջքէն ալ կապած էր անձնատուր եղած կառավարական պաշտօնեաներէն մէկուն տուրը, կարապետ Տ. Յակոբեանի ընկերակցութեամբ մօտեցաւ գնդապետին, որ յայտնեց թէ՝ կ'ուզէր իրենց հետ երեք ապայ զրկել յաջիանութեան պետութեան քով բանակցելու համար: Կ. Տ. Յակոբեան խնդրեց լուր զրկել ձանքը՝ Ազապիին, որ զօրանոցէն քանի մը քայլնկեց հեռու տեղ մը գայ, նստի ու պատկառելի դիրք մը տայ, զրկուելիք թուրք ըսպանութեան հետ հայերէն խօսի ինքը եւ ուրիշ մը թուրքերէնի թարգմանէ: (Ազապ կոխնութիւն չէր մտանակէր ու վանքը կը մնար. Զէյթունցիք ուղեցին գայն իրրեւ բարձրաստիճան մէկը, պետ մը ցոյց տալ հասարակութեան): Հրաչեայ եւ Տ. Յակոբեան բանագնացները առաջնորդեցին Ազապին մօտ, որ նստած էր պետինը փռուած վերարկուներու վրայ՝ Զաքրեան Աւագ ապայի եւ կէսպրենան Աւետիք էֆէնտիի հետ, շրջապատուած ապառազէն Զէյթունցիներու խումբով մը, ապանները յարդալից խոնարհութեամբ գնդապետին խնդիրքը ներկայացուցին Ազապին, թարգմանի պաշտօնը կատարեց Աւետիք էֆ. կէսպրենան, ապանեաուն պատասխանուեցաւ, թէ՝ գնդապետին նստելիքին համեմատ զօրանոցին բոլոր ընտանիքները եւ առաջապահ պաշտօնեաները իրենց զոյքերով անվնաս Մարաշ պիտի զրկուին, բայց զօրքերը, գնդապետը, թնդանօթաձիգները եւ զայմագամը Զէյթունի մէջ պիտի պահուին ապահով, ցնոր անօրինութիւն, եւ հարկ է որ զօրանոցը անմիջապէս յանձնուի: Ապանները այս պայմանները հաղորդեցին գնդապետին, որ քառորդ ժամ վերջ զօրանոցի փոքր դռնէն երեւանալով երեք անգամ «էմնիյէթ վա՞ր մը օղլում» հարցուց Հրաչեայի եւ Տ. Յակոբեանին, որոնք զրան երկու կողմը կանգնած էին, որուն հաստատական պատասխանին վրայ, գնդապետը ապահովուած դուրս եկաւ: Տ. Յակոբեան, քաղաքավարութեամբ մը բաւ անոր, որ սուրը իրեն յանձնէ. Գնդապետը խնդրեց սուրը քակելով Հրաչեայի երկընդալով յանձնել տալ իրեն, որ ինքն ալ այդպէս ըրաւ:

Ապա գնդապետը ձիու վրայ նստելով, Զէյթունցիներէն 30 հոգի ընտրեալ զինուորներ ետեւէն առնելով, զօրանոցէն դուրս ելաւ, եւ Զէյթունցիներուն ետեւէն ալ զօրանոցի մնացեալ զինուորները, ամէնքն ալ զէնքերնին ձեռքերնին, ելան զօրանոցէն, եւ ամէնքն ալ Զէյթունցիներուն ետեւէն քաղաքին մէջ մտան:

Զէյթունցիներ զօրանոցի զրաւումին ետեւէն ուրիշ դիշեր մը ալ քաղաքին մէջ ուրիշ դինեալ խումբ մը կառավարութիւնը պաշարած էր եւ անձնատուութիւն կը պահանջէր հոն գտնուող 60-ի չափ զօրքերէն:

Կառավարական ապարանքը ընդարձակ ու կանոնաւոր չէնք մըն էր քաղաքին ճիշդ կեդրոնը, Սասունի կոտրածէն ետքը աւելի ընդարձակած, լայն պարիսպով մը շրջապատուած եւ պարիսպին կառարնալ պաշտպանութեան որմնածակներ բացած էին զօրանոցին նման:

Այդ միջոցին զայմագամը Բասիլոսեան կապտեա ապային տունը ապաստանած էր. Զէյթունցիք ապառնալիքով պահանջեցին իրմէն զօրքերուն անձնատուութիւնը. զայմագամը վերջապէս համակերպեցաւ ու զօրքերուն հրացաններն ու փամփուշտները զրաւուեցան:

Այս նոր յաջողութեամբ աւելի ոգեւորուած ու մանաւանդ կասկածելով որ զօրանոցին զրաւման յապաղումը Մարաշի միջամտութեան, եւ օգնութեան ուղի տալով կը զըժուարացնէ գործը, Զէյթունցիք որոշեցին այդ դիշեր ամէն գնով տիրել զօրանոցին, զոր ի հարկին այրելու համար քարիւղի շատ մը տուկներ պատրաստեր էին, ուստի բազմապատկեցին իրենց արիութիւնը: Յաջորդ օրուան առաւօտուն, զօրանոցէն գադրած էր կրակը եւ

ցուց, որովհետեւ Տ. Յակոբեան պատերազմին մէջ իր եւրոպական պգեսաններըը հանելով բնիկ տարազը հագած էր. Հրաչեայ արդէն կանխաւ պրաւած սուրը մերկացուցած կը կենար, ուստի Տ. Յակոբեան փութաց առնել զնդապետին սուրը եւ կապել մէջքը, յետոյ զնդապետը առաջնորդուեցաւ հակողութեան տակ կիլլաներէսեան Նազարէթ ազային տունը:

Զնդապետին եռեւէն սկսան դուրս գալ կիներն ու տղաքները, տեսարանը յուզիչ էր, բոլոր թրքուհիները Հրաչեային եւ Տ. Յակոբեանին մօտենալով կուլային եւ արտասուքով կը խնդրէին որ իրենց կեանքին: Ա՛հ չատ ու չատ հայուհիներ այդ աղերսանքը ունեցան, բայց որո՞ւ, ապառաժ սիրտերու, անողոք անասնական կիրքերով բորբոքած վաւաշոտներու...: Թրքուհիները կը քաշալերուէին ու կը սպասէին հոն իրենց պատուոյն ու կեանքին կատարեալ ապահովութիւն, որովհետեւ հայը վեհանձն է ու բարոյականը մաքուր, ան չգիտեր կոխկռտել անպաշտպանն ու անզօրը...: Ընդհանրապէս այս թափօրին յաջորդեցին զինուորներ իրենց ապահներով, բնականաբար ամէնքն ալ զինաթափ. դերիներու այս հոծ բազմութիւնը կ'անցնէր երկու կարգի վրայ խիտ ու խիտ շարուած, յոտից ցգլուխ զինուած ահարկու կերպարանքներով Զէյթունցի կտրիճներուն մէջէն եւ կ'առաջնորդուէր քաղաքը, ուր տեղ-տեղ դասուեցան զինուորները կեդրոնական վարդապետարանի եւ կառավարութեան ապարանքը, եւ ժարանը եւ կառավարութեան ապարանքը, եւ արուեցաւ իրենց ամէն խնամք վերահանձնօրէն, եւ բոլոր բնակիչները յաջորդ օրն իսկ ղըլեացան Մարաշ, ինչպէս որ խոստացուած էր:

Զօրանոցը պարպուելու վրայ էր ամբողջութեամբ, երբ քաղաքէն եկան խումբ մը զինեալ ձիաւորներ, Զէյթունի իշխաններն ու զլխաւորներն էին ասոնք, իրենց հետ ունենալով Ցրնուզի վանահայր Բարթուղոմէոս վարդապետը, որոնք ուզած էին արդիլել զօրանոցին պետը, որոնք ուզած էին արդիլել զօրանոցին պետը, խոհեմութեան հակառակ նկատելով Հնչակեան գործիչներու եւ անոնց հետեւողներու ընթացքը:

Զօրանոցին պարպուելէն վերջ, քանի չափ անձինք, առաջնորդողներէն՝ մտան ներս եւ դուռը ամրապէս փակեցին, խնդրելով Բարթուղիմէոս վարդապետէն որ հակողութիւն ի գործ դնէ եւ չթոյլատրէ խուժանին՝ դուռները կոտորել ու ներս խուժել: Զօրանոց մտնողները գրեթէ ամէնքն ալ Բերդիչ Զայլ կռիւին խմբապետներն էին եւ Նազարէթ Զաւուշը՝ որ նոյն պատերազմին մէջ աչ ոտքէն վիրաւորուած եւ այդ օրը հոդ եկած էր իր ձիով: Զօրանոցին մէջ մթերուած գոնուեցաւ ահագին հարստութիւն մը, 100-ի չափ ձիեր եւ ջորիներ, մեծագին գորգեր, կապերտներ, կահկարասիներ, 20-ի չափ խոշոր ու կղպուած սընտուկներ, որոնք սպանելուն ընտանեաց կը պատկանէին, մեծ քանակութեամբ բրինձ, իւղ, չոքաբ, աղ եւ այլն: Գանի մը ամբար՝ գարիով լեցուն, ճոխ դեղարան մը, գաւիթին մէջտեղը բլուրի մը պէս բարձրացած կը տեսնուէր գինուորներուն զէնքերը, կարճ ու երկար սուրեր, սուիններ, վամփշտակալներ խիտ ու խիտ լեցուն, հրացաններ, տակառներով վառօդ, ռումբ նետուկներ, ռազմամթերքի 100-ի չափ խոշոր նետուկներ, երկու թնդանօթ ու դեռ ո՞ր մէկը թուեմ...: Առաջին կարգադրութիւնը ռազմամթերքին համար եղաւ, զոր եօթը բաժին բրին, չորսը Զէյթունի չորս թաղեցիներուն եւ երեքը դիւղացիներուն բաժնուելու համար եւ այդ կարգադրութիւնը նոյն օրը գործադրուեցաւ:

ՀԱՅ ՈՅԺԵՐՈՒ ԿԵԴՐՈՆԱՅՈՒՄԸ.— Զէյթունի չրջականերուն հակելու եւ թշնամի բանակներուն նկատմամբ տեղեկութիւններ առնելու համար որոշ խումբեր որոշուած էին, ամէն հասած լուրերը սոսկում պատճառող հանդամանք ունէին, Մարաշի կողմը հաստատուած բանակը հետզհետէ կը տեսնար նաեւ Եմէնէն, Մէքքէէն, Դամասկոսէն, Երուսաղէմէն, Հալէպէն գետի նման հոսող Արաբներով եւ Ֆէլլահներով, նոյնպէս Ախթապոլի բանակին վրայ հետզհետէ հեղեղի պէս կուգային, կ'աւելնային Կեբրինէն եւ Ալպիսթանէն հասնող թուրքերն ու քիւրտերը:

Այս ծանրակշիռ վիճակին մէջ, Զէյթունի չրջակայ հայ դիւղերը բոլորովին կտրանցուցած կեանքի ու ինչքի ապահովութիւնը, կը կեդրոնանային Զէյթուն եւ Ցրնուզ, որոնք երկաթեայ վանդակի մը մէջ բանտարկուող առիւծներու պէս անհանդիստ ու սրտատրոփ խապրիկի մը կ'սպասէին տակաւին ապրէն ու Եւրոպայէն.

իրենք այդ ապաստամբական չարժմանը յանգած էին ու սոխպուած ընել, հայկական խնդրոյն վրայ խուլ Եւրոպայի ուշադրութիւնը հրաւիրելու նպատակով: Հրաչեայ եւ Ազատ պիշեր ցեղին նամակները կը գրկին եւ Զէյթուն գոնուող քանի մը անձնուէր երիտասարդներու միջոցաւ կը հասցնէին Այնթապ ու Մարաշ, բայց գրասար այդ կորիճ ապաւիններր չէին վերադառնար կրկին Զէյթուն:

Հրաչեայ, որ Ընչակեան առաջին գործիչն էր Զէյթուն մանող, բարձրահասակ եւ քաչախազդամ երիտասարդ մըն էր, մտաւորապէս զարգացած եւ անվախ պատերազմիկ մը, ան՝ որ իր մարտնչումներուն մէջ Զէյթունցիի մը քաջասրտութեամբ ոգեւորեցաւ ու ցոյց առաւ անընկճելի կորով մը: Ազատ տիպարակազմ ու պատերազմելու անկարող թէեւ, բայց ունէր նոյնքան մտքի զարգացում եւ սրտի պաղարիւնութիւն, հարկ է ըսել թէ իր առաւելութիւնն էր պերճախօսութիւնը, որով ան կրնար սէրը ճերմակ ու ճերմակը սեւ հաւատացնել դիմացինին: Պատմութիւնը պէտք է արձանագրէ այս հանգամանքները այդ երկու հերոսներուն, որոնք Հնչակեան կազմակերպութեան փառքը կը ներկայացնէին Զէյթունի մէջ:

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԱՐՇԱԻԸ.— Կը մտաննային մեծ երկունքին օրերը, 1895 Դեկտեմբեր ամիսը կը սկսէր պարզ ու վճիռ օդով մը, Զէյթունի անմեղ մանկիկները անդիսում վերահաս ահեղ վտանգին, կը ցասկոտէին տանիքներու վրայ, մինչ իրագեկները ինքզինքնին կը նետէին Գէթաեմանի պարտէզին մէջ ու կը խորհէին թէ հասած էր իրենց վերջին օրը, սակայն հաւատալով որ այդ խաչելութիւնը պատճառ պիտի դառնար ապրելու երկութեան, պատրաստ էին քաջամարտիկ Զէյթունցիք դառնութեան այդ բաժակը քամել ցմրուր:

ԲԱՆԱԿԸ ԿԸ ՍԿՍԻ ԻՐ ԱՐՇԱԻՈՒՆՔԻՆ.— Մուսթաֆա Րէմզի փաշայի հրամանատարութեամբ Մարաշի կողմէն յառաջացող մեծ բանակը Դեկտ. 12–ին վրաններր վերցնելով սկսած էր չարժիլ դէպի Զէյթուն, լուրը կայծակի արադութեամբ Պիւլպիւլեան փառոս անուն քաջ երիտասարդը՝ որ երկու բնակիններով լրտես կարգուած էր այդ բանակին, հասցուց Զէյթունցիներուն, որոնք անմիջապէս վերադրաւել կանխորոշուած դիրքերն եւ պատրաստած պատնէշներու նաեւ ամրանալ, բանակը կանգ առաւ իրարի մը վրայ եւ բաժնուելով քանի մը թեւերու սկսան յառաջանալ, վաչաեւրուն կ'առաջնորդէին Բևրդիչի գիւղերէն հաւաքուածնները, որոնք Զէյթունցիի պէս թէ քաջ եւ թէ սեղերուն ծանօթ էին. փողերը հնչեցին ու թնդանօթները մխահատոն որոտումով մը սարսեցին լեռները, սպմամարժ բանակը սառաջին վտրճով մը յաջողեցաւ վիժեցնել յանդուգն Զէյթունցիներու ծրագիրը եւ կարեւոր դիրքեր գրաւել, որովհետեւ Զէյթունցիք խորհելով թէ բանակը Սագերի նեղ ու դահավէժ միակ ճամբայէն պիտի քալէր առաջ, ինչպէս եղած էր ուրիշ կռիւներու առեն, ուստի ամրացած էին Սագերի դէմ Զօլախանոց Պայիր կոչուած տեղը եւ իրենց փոքրիկ խումբերը հոս հոն դարանամուտ եղան, սակայն բանակին մէկ թեւը քալեց Զէյթունէն երբ 2 ժամ հեռաւորութեամբ Ս. Փրկիչ վանքը եւ գայն այրելով ու Սիլլիսի լեռան ստորոտէն քալելով բարձրացաւ Պէրչինկայի գագաթը եւ անկէ լեռաւ առաջիկ կրակ տեղալ հայ խումբերուն վրայ, որոնք կռիւ բռնուած էին բուն բանակին դէմ, այս անակնկալ յարձակումէն սոխուեցան Զէյթունցիք Թողուլ Սագերի դէմ բռնած դիրքերնին եւ կառապղ դիմադրութեամբ մը, որու միջոցին գինուորներու բազմաթիւ գնդակներով ծածկուեցաւ դետինը, նահանջել դէպի զօրանոցը, Զէյթունցիք այդ կռիւին մէջ յաջողեցան թնդանօթ մըն ալ գրաւել, բայց գետեղուած տեղը ապառաժուտ էր ու իրենք չէին գիտեր հրանօթին գործածութիւնը, որով չկրցան տեղափոխել, զօրքերը ետապատկելով իրենց դիրքը կրկին սիրեցին գերի թնդանօթին եւ պատերազմի այդ առաջին օրը երեկոյացաւ քանի մը հոգիի կորուստ ալ պատճառելով Զէյթունցիներուն, որոնց մէջ էին Պապիկ Փաշայի 18 տարեկան բարձրահասակ կոթիւնը՝ Աւետիք եւ Տ. կարապետ Քահանայի որդին Վարդիվար, նոյն տարիքով ու զարգացական դասընկերը, Թշնամիներուն կորուստը բնականաբար Զէյթունցիներուն հարիւրապատիկն էր:

Առաւօտեան կանուխ, փողերն սկսան հընչել եւ թնդանօթները որոտալ: Զէյթունցիք

անհաւատալի խիզախութեամբ նետուեցան թշնամիին դէմ դարձնալ, կ՚ուզէին նախորդ օրուան յաւաչխաղացումին վրէժը լուծել, իրենց թնդանօթներուն համար տակաւին ունէին ռումբի առատ պաշար եւ հրացաններուն համար փամփուշտ, վառօդ ու դնդակ: Հաղիւ արեւը բարձրացած էր, ահա՛ Զէյթունի արեւմտեան լեռներու առորոններէն, Առանա նահանգէն կատմուած վիթխարի բանակին փողերուն ու թընդանօթներուն ձայներն ալ սկսան դղրդել լեռներն ու ձորերը, որոնց մէջ հազարապատիկ աւելի զօրաւոր թշնամիի մը վրայ կուգային աւելնալ նոր ահեղ ոյժեր ալ, որոնցմէ առկայն մեր առիւծասիրտ լեռնականները չվախցան, անտեսանելի խորտակել մը մտրակուած, որ անշուշտ կուգար իրենց հաւատքէն ու յոյսէն, հոգեպրութեան բաժնել իրենց ոյժը եւ մեծ մասամբ Ս. Սարգիսի թաղկիները՝ վուիթացին պիտաւորել Զէյթունի արեւմուտքէն ապառնացող ահարկու բանակը, որ իր փողերը հնչեցնելով կռիւի սկսած էր, երկու բանակները առանձին ձիեր կը թափէին եւ իւրաքանչիւրը կը փափաքէր Զէյթունը դրաւելու փառքը իրեն վերապահել, կարծես հայոց Բօրթ Ալբիւրն էր ան եւ սիրող հրամանատարը ո՛վ պիտի ըլլար պատիւներ ու չքանչաններ կակնկալէր առանալ Կարմիր Սուլթանէն: Օդը պայծառ էր եւ կարմիր արեւ մը կարմիր օրը կը լուսաւորէր, երբ բանակներն դէմ դիմի ճակատած էին, սրտակէզէք ու ահեղ էր տեսարանը, փողերը անդադար կը հնչէին, թշնամի գունդերը առաջ քալելու ձիեր, իսկ Զէյթունի խումբերը արշիւելու ջանքեր կը թափէին, երկու կողմէն արձակուած թնդանօթներուն որոտումները, հրացանները պայթումները, եկեղեցիներու զանգերը, այլեւայլ գիւղերէ եկող եւ քաղաքին մէջ խոնուող խաչինքներու, արջառներու բառաչները, չուներուն կաղկանձումները, աքաղաղներու ձայները, կիներու եւ ծերերու աղաղակները, մանուկներու սուր ճիչերը, ականջակները, մանուկներու սուր ճիչերը, ականջներ կը խլացնէին եւ ամբողջ Զէյթունը աննկարագրելի եռ ու գոռումի մէջ կը գտնուէր: Ճակատամարտը կը սաստկանար հետզհետէ, վրիժառութեան բոցերով հրդեհուած էին երկու կողմն ալ...:

Գերապանց ոյժի մը դէմ մղուած այս անհաւասար պայքարի օրն ալ իրիկուն եղաւ. մեծ էր տագնապը եւ Զէյթուն վտանգի մէջ, լեռները հրապներու ծուխին տակ պահուըտած եւ արեւը ժպտուած էր, կարծես չէին ուզեր ականատես ըլլալ խրոխտ Զէյթունի ջախջախուելուն:

ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՐԷՄԶԻ ՓԱՇԱՅԻ ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐԸ.— Առաւօտ եղած էր, բայց մարտահրաւէր փողերու սովորական ձայները չէին լսուեր: Աբեւելեան բանակէն ձերմակ դրօշ մը ծածանեցընելով պատգամաւոր մը եկաւ Զէյթուն եւ յայտնեց թէ, ընդհանուր հրամանատարը կը փափաքէր իշխաններէն առնել եւ խօսիլ կարեւոր խնդրոյ մը մասին. այս հրաւէրը սիրայօժար ընդունուեցաւ եւ պիւտուրներէն Նազարէթ ապա Կիւլմանէսեան, Կարապետ ապա Բասիլոսեան, Պապա ապա Բասիլոսեան, Տ. Կարապետ Քահ. Երկանեան՝ իրենց հետ առնելով ծերասունապարոյ Ղազարոս Իշխանը, հնձան ձիերնին եւ բանակը գացին, երբ մօտեցան բանակատեղիին, պահակ մը արդիւնց դիրքերնէ եւ սարերէ ճամբայ մը ցուցուց յառաջանալու, հոն գտնուող պահակն ալ ուրիշ ճամբայ մը եւ այս կերպով ամբողջ բանակին չրջանն ընել տուին Զէյթունցիներուն, անշուշտ բանակին ոյժը եւ մեծութիւնը մօտէն ցոյց տալու եւ երկիւղ պատճելու դիտաւորութեամբ: Զէյթունցիք հաղիւ իրիկուան մօտ կրցան հասնիլ հրամանատարին գտնուած տեղը, ուր վրան մը յատկացուեցաւ իրենց, ճաշ արուեցաւ եւ բաւեցաւ թէ՝ ժամանակը ուշ է, առաւօտուն պիտի ներկայանան վեզիրին: Միւս օրը վաշան ընդունեց դիրքերնէ ու յայտարարեց որ կայսերական հրամանով պիտի տյլէ Զէյթունը, բայց իրրեւ մարդկային պարտականութիւն, վերջնական յայտարարութիւն մ՚ընել կ՚ուզէր Զէյթունցւոց, որպէսզի անոնք որ կը փափաքին հպատակութիւն ցոյց տալ վեհափառ Սուլթանին, իրենց բանտիքները առնելով ու ձերմակ դրօշակ մը պարզելով բանակը դիմեն եւ ազատութիւն որոշուած այդ անխուսափելի բնաջնջումէն: Այս խօսքերէն յետոյ, վաշան հրամայեց Զէյթունցիներուն, որ չուռով քաղաք դիմեն ու առակտելի իրողութիւնը հաղորդեն բնակիչներուն:

Հայ պատուիրակները դեռ քաղաք չհասած, արեւելեան բանակէն փող մը հնչեց եւ

անմիջապէս արեւմտեան բանակէն թնդանօթի ռումբեր եւ հրացանի գնդակներ սկսան տեղալ եւ պատուիրակները սարսափահար հարիւ կըլլան իրենք զիրենք քաղաք նետել ու պատմել փաշային հրահանգները, ասոր վրայ Զէյթունցիք խիստ պայթացած, փակելին քաղաքէն դուրս ելլելու բոլոր ճամբաներն ու անցքերը, ապահովելով որ մէկ մէկը համարձակի դուրս ելլել անմիջապէս գնդակահար պիտի ըլլայ, որով, անոնք որ առ ահի մտադիր էին հեռանալ, հաղիւագրուեցան իրենց տուներուն վրայ ճերմակ դրօշակներ պարզել՝ ի նշան հպատակութեան, վախնալով հրամանատարին՝ Զէյթունը այրելու սպառնալիքէն, այս կարգի վհեր տներ սակայն կարի աննշան թիւ մը կը կազմէին եւ հազիւ 20–ի չափ ճերմակ դրօշներ տանիքներու վրայ երեւցան:

ԶԷՅԹՈՒՆԸ ԱՅՐԵԼՈՒ ԾՐԱԳԻՐԻՆ ՓՈՐՁԸ.— Բանակները ամբողջ օր մը առանց ընդհատումի անցուցին, սպասելով որ Զէյթունէն դիմողներ ըլլան անձնատուութեան: Հետեւեալ առաւօտ երկու բանակներէն միհադոյն հընչեցան փողերը ու թնդանօթները սկսան որոտալ, Արեւելեան բանակը իր ամբողջ ոյժը թափեց զօրանոցը գրաւելու համար, այնպէս որ զօրանոցին շրջականները դիակներով ծածկուեցաւ, ահեղ ու կատաղի եղան երկու բանակներուն յարձակումները, ահեղ ու կատաղի նամբուն յարձակումները, ահեղ ու կատաղի նահապետ դիմադրութեանց կրնար չարունակուեցաւ անընդհատ մինչեւ իրիկուն եւ երկու կողմէն ալ ծանր կորուստներ տեղի ունեցան, այդ օր Զէյթունցիք կորսնցուցին Զօննան Խաչիր անուն տասնեւսեխրտ երիտասարդը, որ խորունկ էսկիծ պատճառեց ամենուն, բայց մխիթարութիւնը այն էր, որ ո՛չ միայն Զէյթուն չայրեցաւ եւ իր տեղը հաստատուն մնաց, այլ նոյն իսկ զօրանոցն ալ չկրցան գրաւել թշնամիները, որուն համար ա՛յնքան կորուստ տուին:

ԶՕՐԱՆՈՑԻՆ ԱՅՐՈՒԻԼԸ.— Զօրանոցը երկու դուռ ունէր, մէկը չէնքին հարաւակողմը բացուած, որ կը կոչուէր Մարաշ Գափուսու, իսկ միւսը արեւմտեան կողմը: Երբ Զէյթունցիք գրաւեցին զօրանոցը, խոհեմութիւն համարեցին երրորդ դուռ մըն ալ հիւսխայիններ կողմը բանալ, ինչ որ չէին պիտեր թշնամիները եւ որ քանի մը հարիւր կարիճներու կեանքն ազատելու պատճառ եղաւ: Զէյթունցիք պատերազմին առնը իրենց մեծագոյն ոյժերը քաղաքին շուրջ հաւաքած էին եւ զօրանոցին պաշտպանութեան հոգը յանձնուած էր հռչակաւոր Շամ–Քէչիչեան Փանոս աղային, որ իր ձեռքին տակ ունէր նաեւ գրաւուած թնդանօթներէն մէկը, զոր վարժուած էր գործածել:

Զօրանոցին վրայ գարձեալ խիստ կատաղի յարձակումներ գործեցին զօրքերը եւ վերջապէս ահագին կորուստներէ վերջ, յաջողեցան գրաւել եկեղեցին զոնուած գաւառները, ուրկէ մինչեւ զօրանոցը հազիւ քարընկեցի մը հեռաւորութիւնը կը մնար: Այդ վերջին կատաղի ընդհարումին մէջ Փանոս աղան չորս անգէ վիրաւորուած քաղաք փոխադրուեցաւ եւ քանի մը օր վերջ մեռաւ:

ԲԱՆԱԿՆԵՐՈՒՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԸ ԿԸ ՓՈԽՈՒԻ.— «Թշնամին թշնամիին վիճակէն անգիտութիւն չունենար» կ'ըսեն, ու շատ իրաւամբ: Զէյթունցիք իրենց տագնապներով լեցուած, չէին գիտեր թէ ի՛նչ կ'անցնի իր զօրանոցին մէջ: Օր մը գարձեալ ապիտակ դրօշակիկը մը արեւելեան բանակէն պատգամաւոր եկաւ եւ յայտնեց թէ Մուսթաֆա Րէմզի փաշան պաշտօնանկ եղած է եւ իրեն յաջորդը Էֆհէմ Փաշա կը յայտարարէ Զէյթունցիներուն, որ եթէ գէնքերնին վար դնեն, վերահաստ Սուլթանը ընդհանուր ներում պիտի շնորհէ իրենց: Զէյթունցիք պատասխանեցին որ չեն կրնար վստահիլ Սուլթանին խոստումներուն, ուստի գարձեալ կռիւը սկսաւ շարունակուիլ մինչ ի նպաստ Զէյթունցւոց ու աննպաստ՝ թշնամիին:

ՁԷՅԹՈՒՆԻ ՄԷՋ ԱՂԻ ՍՈՎԸ ԿԸ ԴԱՐՄԱՆՈՒԻ.— Լեռները չաւոնց ծածկուած էին ձիւնով, բանակները մօտեցած էին որ քաղաքին դրաւումը անհնար պիտի ըլլար ու բանակներն ալ յուսահատած էին, Արեւելեան բանակը աւելի մօտ էր քաղաքին, քան արեւմտեանը՝ ուրեմն եւ Զէյթունի մէջեւ ահագին ապառաժ մը կը բարձրանար, անձեռնմխելի կամուրջով մը միացած քաղաքին. հոգ կեդրոնացուցեր էին իրենց ոյժը Ս. Սարգիս Թաղերնները: Կամուրջէն անդին գտնուող թշնամիք առն առն կը պոռային. «տուգրըդ, սապունըդ կեամուրըտ, թէալիմ օլուն». Զէյթունցիք ալ այս կողմէն կը

պատասխանէին. «իզիմալըզ, պէքմէզսիզ թիւրքլէր, հէվլինիզի զըրմալըյըզ»: Այդ միջոցին, 100–ի չափ թուրք կիներ Զէյթունը կը գըտնուէին, որոնցմէ իրր 30–ը բնիկ Զէյթունցի, իսկ մնացեալները զրացի գիւղերէն, որոնց այրերու մեծագոյն մասն ալ թշնամի բանակին կը ծառայէին, իբրեւ անոնց օժանդակ եւ առաջնորդներէն մէկը օր մը ձայն տուաւ. «Աստուր տպա, թէսլիմ օլուն, արիւա կէթիրմիշըմ, Զէյթունէ քրիստիանները չուրնէ էքէճէյիմ», որուն պատասխանեց Զէյթունցի թուրք կին մը, «Օամա՛ն, կէօղլէրին քէօր օլսուն, օ կիւնի կէօրմէյէսին, կէչիմի՞ն մը թաթլը գօնչուլարսան»: Իրօք Զէյթունցիք ապի եւ օճառի կարօտը կը քաշէին երկար աւանէ ի վեր, եւ ահա այդ միջոցին ապի սովը մեղմացաւ քիչ մը, իւմր մը Ֆրնուզի գիներու ժամանակով, որոնք Ֆրնուզը պարտնէրուն մէջ արդեւափակ, չէին կարողացած Զէյթուն երթալ, ամբողջ շրջակաները ծուռառ բանակներէն պրաւուած ըլլալուն հետեւանքով ու այսպէս սովամահ կորսուելու վրայ էին եղեր, երբ տեսնելով որ Ալի պէյ էին բանակին համար Աստանայէն պաշարարարձ կարաւան մը կուգայ, յուսահատական կատաղութեամբ մը յարձակեր ու պրաւեր էին եւ զրուած մթերքով ապով բնակուորուած Զէյթուն մտնելու յիշուած կամուրջէն:

ՀԻՊԱՏՈՍՆԵՐՈՒ ՄԻՋԱՄՏՈՒԹԻՒՆԸ.— 1895–ի Դեկտեմբերը վերջանալու վրայ էր, Զէյթունցիք ու բանակները չարունակ ընդհարումներ կ'ունենային: Գիշեր մը արեւմտեան բանակէն ձայն մը լսուեցաւ որ կը գոչէր. «կապարակա ապա՛, կապարակա ապա՛, սիկէ էօվրօ վատան թէլէկրաֆ կէլմիշ, սապահտան պէյտպէտ պիրիսինի կէօնտէրինիզ վէրէլիմ». այս իսկը քանի մը անգամ կրկնուեցաւ, մինչեւ որ հասկցուեցաւ թէ կանչողն էր Զէյթունի մէջ յաճախ պաշտօնավարող ծանօթ յիւսիսցի մը: Իսկ կանչուողը՝ Բաբկտանի կարապետ աղան, որ Զէյթունի ամենէն հարուստ հայն էր եւ չարունակ դասարանի անդամ: Առաւօտուն կանուխ Յարութիւն անուն մէկու մը չափ մը ցորեն վարձք եւ ձերմակ դրօշակ մը տալով բանակը դրկեցին, իրօք Յարութիւն վերադարձաւ հետապով մը, որ առորագրած էին Հայէպի եւրոպական վեց պետութեանց հիւպատոսները, ահա՛ հետագրին պարունակութիւնը. «Զէյթունի ներկայացուցիչներուն, եթէ մեր միջամտութիւնը կ'ընդունիք, պատասխանեցէք որ գաւիթ ու միջամտեցիք:» Վեց պետութիւններու հաւաքական միջամտութեան այս առաջարկը մեծ նշանակութիւն ունէր, որով աւելորդ է ըսել թէ հետագիրը աննկարագրելի խանդավառութեամբ ու նոր ոգեւորութեամբ մը լեցուց Զէյթունցիները:

Զէյթունցիք ո՛չ միայն պահ մը կարծեցին թէ ազատութիւն ձեռք բերած էին, այլ եւ խորհեցան որ հայկական հարցը լուծուած էր միանգամ ընդմիշտ: Անմիջապէս Զէյթունի առաջնորդական փոխանորդը Տ. Սարգիս Քահանայ, պրկուեցաւ բանակին մէջ, որ հետագրին հաստատական մը տայ: Զինադադարի այս միջոցին սակայն, երկու պատերազմիկ կողմերն ալ իրենց դիրքերը խնամով կը պահէին:

1896 Յունուար 11–ին հիւպատոսները Զէյթուն հասնելով հիւրընկալուեցան պօրանոցին մօտ անվնաս մնացած տուն մը: Իտալական հիւպատոսը, որ ամենէն ծերն էր ու ձի հեծնելու անկարող, պատգարակով մը բերուեցաւ Հալէպէն մինչեւ Զէյթուն, այս ծերունին երբ կը հասնի բանակատեղին ու կը տեսնէ բանակներուն մեծութիւնը եւ պատերազմական խոչոր պատրաստութիւնները, կարծելով թէ Զէյթուն ըսուածը՝ որուն դէմ ահագին ոյժ կը կուռի, մեծ ու բազմամարդ, պարսպապատ ու օրաւոր քաղաք մըն է, կը հարցնէ թէ «Ո՞ւր է Զէյթունը». ցոյց կուտան թէեւ խակոյն, սակայն ան՝ տեսնուածը Զէյթունի մէկ գիւղը կը կարծէ ու կը վախնայ որ ըսեն թէ «բուն իսկ մեծ Զէյթունը ո՞ւր կը գտնուի»: Ու երբ կը համոզուի իրականութեան, ապշահար կը դիտէ փոքրիկ քաղաքը, որ այդչափ երկար աւանն հերոսաբար դիմադրած էր երկու օրաւոր մեծ բանակներու:

Հիւպատոսները հետեւեալ անուններն ունէին.—

Եքիմանեքի՝ Ռուսական հիւպատոս, Բաբթէլմի՝ Ֆրանսական փոխ–հիւպատոս, Պարնէկրան՝ Աւստրիական փոխ–հիւպատոս, Պարնհամ՝ Անգլիական փոխ–հիւպատոս, Վիթօ՝ Ի–

տալական փոխ–հիւպատոս, Զօլֆնկըր՝ Գերմանական փոխ–հիւպատոս:

Բանակցութիւնը սկսաւ Յունուար 15–ին: Հիւպատոսներու հրահանգին համեմատ, Զէյթունի չորս թաղեցիք ընդհանուր ժողով մը գումարելով՝ ընտրեցին իրենց հետեւեալ պատգամաւոր–ներկայացուցիչները, որպէսզի պաշտօնապէս բանակցութեան մտնեն:

Ս. Սարգիսի թաղէն ընտրուեցան՝ Աստուածատուր ագա Անդրէասեան եւ Կ. Է.Փ. Տ. Յակոբեան:

Ս. Յովհաննու թաղէն ընտրուեցան՝ Դաթրաս ագա Շօրմօյեան եւ Պետրոս ագա Զաղրեան:

Ս. Աստուածածնի թաղէն ընտրուեցան՝ Կարապետ ագա Բասիլոսեան եւ Տ. Կարապետ Բահանայ:

Ս. Լուսաւորիչի թաղէն ընտրուեցան՝ Նազարէթ ագա Կիւլմանէսեան եւ Նազարէթ Զաւուշ:

Այս ութը ներկայացուցիչներուն կցուեցան նաեւ Ընչակեան գործիչներէն՝ Ագասին, Հրաչեան, Ագահը, ու խումբով ներկայացան հիւպատոսներուն եւ ընդունելեան պատուոյ սրահը: Անոնք հետաքրքրական ու կարեկցական նայուածքներով պահ մը դիտեցին ապստամբեան այս խրոխտ մարտիկներուն յպարտացած ու յոգնած դէմքերը եւ ապա իրենց յուշառեւերներուն մէջ արձանագրեցին Զէյթունցի ութը պատգամաւորներուն անուններն ալ:

Ժողովին կը նախագահէր Իտալական հիւպատոսը, որ առնանը բացուած յայտարարեց եւ Ֆրանսերէն լեզուով սա խօսքերը ուղղեց Զէյթունցիներուն, զոր Թարգմանեց Թուրքիոյն Ֆրանսական հիւպատոսարանի Թարգմանը.

«Հայկական խնդիրը մեր պետութեանց սեղանին վրայ կը գտնուի: Մենք յատկապէս եկած ենք Զէյթունի համար, եթէ ան մեր առաջարկները ընդունիք պիտի միջամտենք որ բանակիցները–իրենց տեղերը դառնան եւ պատերազմը վերջացնայ.— Ա.— Զօրաւոր էր որ այրած էք, պարտաւոր էք վերաշինել: Բ.— Զօրացողին աւարառութեան փոխարէնը դուք պէտք է որ առնէք: Գ.— Գրաւուած պետական գէնիերը ու ռնդացօքները վերադարձնէք: Դ.— Ձեր մէջ գտնուած յեղափոխականները հարկ է որ պատժուին: Ե.— Կառավարութիւնը ըստ առաջնոյն պիտի շարունակուի:»

Զէյթունցիք արձանագած մնացին այս կոչնագրին անակնկալին առջեւ, թարգմանը ականկալին առջեւ, թարգմանը անոնց խոժոռած դէմքերը, կռահեց որ հիւպատոսներուն առաջարկները չա՛ռ ծանր եկած էին, ուստի իր երկու ցուցամատները աչքերուն վրայ դրաւ ու աւելցուց. «Այս առաջարկները աչքերնիդ գոցեցէք ու ընդունեցէք. ասոնցմէ աւելին չեն կրնար բնել»: Զէյթունցիք պատասխանեցին թէ այդ առաջնան ծանրակշիռ առաջարկներու չեն կարող պատասխանել՝ առանց ժողովուրդին կամեցողութեան դիմելու եւ խոստացան նոյն գիշերը ժողով մը գումարել եւ յաջորդ առաւօտ որոշուած պատասխանը բերել:

Գրեթէ բոլորովին յուսահատ վիճակով քաղաք դարձան պատգամաւորները եւ կացութիւն արտօնութեամբ լուր դրկեցին իրենց կուսակալութեան, որ առայժմ մեծ հոգ մանին իրենց դիրքերուն եւ իրենց տեղերէն չերեւան, կամ ու պատրաստ դառնան միշտ, հակառակ պարագային կռիւը վերսկսելու համար:

Գիշերը գումարուեցաւ մեծ ժողով մը, ուր թէ ու դէմ կարծիքներու վոխանակութենէ ետք վերջ, համոզուեցան թէ՛ Զէյթունի խնդիրը հայկական խնդրին հետ սերտ կապակցութիւն մը չէ ունեցած եւ որոշեցին տրուելիք պատասխանները:

Հետեւեալ օրը նոյն պատգամաւորական խումբը կրկին ժողովատեղին դնաց, երբ հրատարակեցան գումարումի արդիւնքը, Զէյթունցիք տեսան որ Ընչակեան երեք գործիչները ներկայ չէն հոն, ուստի վոխարէնը պատճառը հարցրին: Հիւպատոսները պատասխանեցին թէ անոնք քանի որ բնիկ Զէյթունցի չեն եւ օտարհպատակ են, չեն կրնար այս կարգի պաշտօնական ժողովներու ներկայ գտնուիլ, անոնց մասնաւոր հրաման եկած է Թուրքիոյ հողէն դուրս ելնելու, ուստի իրենց մեկնումնին հետ բանակը պրկուած են, որ վաղը առաւօտ ապահովութեամբ ճամբայ հանուին իրենց տեղերը վերադառնալու համար:

Զէյթունցիք պատասխանեցին հիւպատոսներուն.—

«Մենք զօրանոցը վերաշինելու եւ դատարկուած հարստութիւնը տուժելու նիւթական անկարելիութեան մէջ կը գտնուինք մեր աղքատութեան պատճառով:

Պատրաստ գտնուած զէնքերն ու թնդանօթները կը յանձնենք, պայմանաւ որ պակասներն ու կոտորուածները խստութեամբ չի պահանջուին: Մեր մէջ խոռվարար անձեր չունինք, եթէ այդ բառով զէնք բռնողները կ'ակնարկէք, ամէնքս ալ միևնոյն իսկ մեր կիները, իմքնապաշտպանութեան համար ստիպուած ենք զէնքի դիմել ու կռուիլ: Այսուհետեւ թուրք կառավարութեան խոստումներուն չենք վստահիր. առաջին անգամ չէ որ այսպէս ահագին բանակներ եկած են մեր վրայ մեզ բնաջնջելու նպատակով: Կ'ուզենք որ Եւրոպացիներու կողմէն հրիաստանեայ կառավարիչ մը որոշուի մեզի: Մեր բոլորին այգիները ու ծառաստանները զօրքերը կտրած փճացուցած են: Անագին վնասներու ենթարկուած ենք: Թագաւորէն մեր վնասներուն հատուցումը կը պահանջենք ու կը յայտնենք, թէ՝ միևնոյն ծօթը տարի տուրք չենք կրնար վճարել, անկէ վերջն ալ պէտք է որ մեր տուրքերը գեղչուին:»

Հիւպատոսները ինքնինքին պահ ցոյց տուին Զէյթունցիներուն այս պատասխանին համար եւ խոստացան աշխատիլ որ այդ հիմերուն վրայ հաշտութեան պայմանները կնքուին:

Կ'ապրիլ հոս յիշել թէ ինչպէս կը կատարուէին բանակցութիւնները: Հիւպատոսները Զէյթունցիներուն առաջարկները կամ պատասխանները հեռագրով կը հաղորդէին Պոլիս իրենց դեսպաններուն, որոնցմէ առնուած պատասխաններն ալ կը հաղորդուէր ընդհանուր հրամանատար Լիվէմ փաշային, իսկ հրամանատարը իր կարգին հիւպատոսներուն առաջարկը կը հեռագրէր պատասխան ու բնդունած հրամանները ապա կը հաղորդուէին Զէյթունցիներուն՝ հիւպատոսներուն միջոցաւ: Ահա այս էր պատճառը որ բանակցութիւնները սկսան Յունուար 15–ին եւ վերջացան 28–ին միայն:

1896 Յունուար 28–ին հաշտութեան պայմանները կնքուեցան, բանակցութիւնները վերջացան ու այս պատմական ահեղ ճակատամարտը՝ Զէյթունի քաջերուն այս աննման ու անհաւատալի յաղթութիւնը իր վերջակէտը դրաւ, անմոռաց փառքի պսակներ հիւսելով իրենց ճակատին:

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ա.— Կատարեալ ներում ո՛չ միայն Զէյթունցիներուն, այլ եւ հոն ապաստանած գիւղացիներուն, ճամբորդներուն, եւ հայ հրոսակային խումբերուն:

Բ.— Պիտի հաստատուի Քրիստոնեայ կառավարիչ մը, եւրոպական պետութեանց հաւանութեամբ ընտրուած:

Գ.— Զէյթունի ոստիկանութիւնը, ոստիկան-գինուորները, հարկահաւաքները և կառավարական պաշտօնեաները պիտի ընտրուին ու կազմուին նոյն իսկ Զէյթունցիներէն:

Դ.— Զէյթունցիները պիտի չվճարեն յետաձգուած տուրքերը (որոնք 70–100.000 օսմ. ոսկիի կը հասնէին) եւ հինգ տարի որեւէ տուրք չեն պիտի վճարեն:

Ե.— Հաստատուին հարկերու համեմատական դրութիւն, իւրաքանչիւրին կարողութեան համեմատ:

Զ.— Զէյթուն ապաստանած բոլոր Հայ գիւղացիները ու խումբերը ապահով իրենց տեղերը պիտի դառնան բանակցող հիւպատոսներու հսկողութեան տակ:

Է.— Զէյթունցիներու կեանքը, ինչքը, պատիւը եւ կրօնական ազատութիւնը կ'ապահովուին ու կ'երաշխաւորուին եւրոպական պետութիւններու կողմէն:

Ը.— Զէյթունցիներու գրաւած պետական զէնքերն ու երկու թնդանօթները պիտի յանձնուին Օսմ. կառավարութեան. պայմանաւ սակայն որ Զէյթունի շրջականները գտնուած Թուրք եւ Չերքէզ գիւղացիներուն նոյն օրինակ զէնքերն ալ առնուին: Զէյթունցիներուն պիտի մնան միայն իրենց սովորական զէնքերը:

Թ.— Ալրուած զօրանոցին վերաշինութիւնը կառավարութեան կը վերաբերի:

Ժ.— Զէյթունի գաւառէն պիտի հեռանայ Օսմ. բանակը, միայն արտաքին յարձակումներու դէմ ապահովութեան համար գունդ մը զօրք պիտի մնայ, որ սակայն իրաւունք չունի միջամտելու Զէյթունի ներքին գործերուն:

ԺԱ.· Բանակցող հիւպատոսները Զէյթունէն պիտի չմեկնին, մինչեւ որ այս պայմանագրին տրամադրութիւնները ամբողջ գործա-

դրուին: Միջազգային պայմանի մը արձանագրութեամբ պիտի երաշխաւորուի Զէյթունի ևոր բէժիմին պահպանումը ամէն ոտնձգութեանց դէմ Օսմ. հաղաբային եւ գիւղական իշխանութեանց կողմէն:

ԺԲ.— Եւրոպական պետութիւնները Մարաշի մէջ հիւպատոսներ պիտի ունենան, որոնք պիտի հսկեն ևոր բէժիմին պահպանութեան եւ տեւական գործադրութեան:

ԺԳ.— Հաշտութեան ներկայ պայմանները գործադրութիւնը երաշխաւորուած է վեց պետութիւններու դեսպաններուն եւ Բ. Դրան միջեւ կնքուած պայմանագրով: Այս պայմանագրին բոլոր տրամադրութիւններուն զօրութիւնը կը տարածուի Զէյթուն հաղաքին եւ իր շրջակաները՝ հարիւրի մօտ գիւղերուն վրայ, ասոնց մէջ հաշուելով 10-ի չափ բրիտանական գիւղերն ալ:

Ահա Զէյթունցիներուն կնքած պայմանադիրը, որուն տրամադրութիւններուն ամենամեծ մասը գործադրուեցաւ, հարկ է ըսել... թուղթի վրայ:

Զէյթունցի պատերազմիկներուն թիւը 600-է աւելի չէր, իսկ Քշնամի բանակներուն թիւը աւելի քան 110,000, որոնց 4,000ը կանոնաւոր զօրքեր էին եւ 70,000ը անկանոն, ամբողջ պատերազմի ընթացքին մէջ, որ տեւեց 45 օր. Օսմ. բանակին 13 թնդանօթները անպատրաստ ուժեր տեղացուցեր էին քաղաքին Քէ արեւելքէն եւ Քէ արեւմուտքէն՝ պատերազմիկներուն ու Զէյթունի վրայ: Զէյթունցիք իրենց տրամադրութեան տակ ունէին միայն զօրանոցէն գրաւուած երկու թնդանօթները, որ անվարժ ձեռքերու մէջ բնականաբար այնքան ալ կարեւոր դեր մը չէր պիտի կարենային խաղցած ըլլալ, 600-ի չափ ալ մարթիներէ հրացան, որով կռուողներուն ամենամեծ մասին ունեցած դէնքերն էր կայծքարով (չախմախլը) հրացանը, Զէյթունցիին պաշտելի հրեշտակը: Անուրանալի է որ պատերազմի մէջոցին չրջականերէն Զէյթուն ապաստանող գիւղացի հայերուն մէջ գտնուեցան բաւական թուով կտրիճ հերոսներ, որ մասնակցեցան կռիւին եւ արհամարհելի ոյժ մը չէր որ անոնց ներկայութեամբ աւելցած էր քաղաքին մէջ:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՀԵՏԵՒԱՆԵՒՈՎ, ԿԵԱՆՔԻ ԿՈՐՈՒՍՏ.— *Դէղին տեսրակին արձանագրութեան համեմատ (էջ 84—85) թուրքերուն կողմէ բաւական եղած է 20,000, որուն 13,000-ը կանոնաւոր զօրք, 7,000-ը անկանոն: Սակայն բապուր Բեաբիայի Մուտասֆա էֆէնտիի վկայութեամբ, բանակը բաղկացած էր 110 հազար զինուորէ, 40 հազար կանոնաւոր, իսկ 70 հազար անկանոն ու կորուստն է եղած 25,600 մարդ: Մուտասֆա էֆէնտիի հաշիւը աւելի ուշիկ է քան Դէղին Տեսրակինը, որովհետեւ անհնարին է կանոնաւոր զինուորներուն թիւը 20,000 ներկայացնել եւ անոնցմէ 13,000-ը զոհացնել, նոյնպէս մարթիի նման չորս կոզմերէն բանակին մխացող թուրքերուն եւ Զէյթէնցիներուն թիւը 30,000 ցոյց տալ, իրականին կէսէն ալ պակաս ըլլալը ըմբռնելու ո՛չ մէկ դժուարութիւն կայ:*

Զէյթունցիներէն ուղղակի պատերազմին մէջ ապահոված կը հաշուուին մօտաւորապէս 150 կռուողներ, բնիկ Զէյթունցի եւ դրսեցի:

ՋԷՅԹՈՒՆԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ ՀՆԶԱԿԵԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐՈՒ ՄԵԿՆՈՒՄԸ

Անգլիական հիւպատոսի թարգմանի ընկերակցութեամբ եւ Անգլիական ու Իտալական հիւպատոսներուն գաւազնեըի եւ յատուկ սըրտուած Թուրք մի խումբ պինուորներու պաշտպանութեան ներքեւ Զէյթունի վեց Հնչակեանները հասան Մերսին, ուր նաւելով Ֆրանսական չոգենաւ, մեր ընկերները Ալեքսանդրիոյ ճանապարհով ճամբայ ինկան դէպի Մարսէյլ:

Շոգենաւի մէջ կը վայելէին բոլոր Եւրոպացիներուն մարդոց ակն ու յարգանքը:

Հնչակեան մանուածիւղերի հեռագիրներն ամէն կողմ աւետած լինելով, երբ շոգենաւն հասաւ Ալեքսանդրիայի առաջ, իսկոյն դիմաւորել եկան Հնչակեան գործիչները Ադր. Թաղական Խորհրդոյ առենապետի եւ պատուաւոր ազգայիններուն հետ, որոնք վաճառքեցան դուրս առնել մեր ընկերները, մղուած բուռն եւ անհիւղ զգացումներէ, գնահատելու եւ արժանավայել յարգանքներ մատուցանելու Հնչակեան հերոսներին, որոնք հայ ազգին պինուորական ու ազգային պատիւը բարձրացուցին եւ ազգային պատմութեան էջերը վառաւորեցին:

Բայց որովհետեւ մեր ընկերները կը ճանապարհորդէին ոչ թէ իրը պարզ անցորդ, այլ Ֆրանսական պետութիւնը իր վրայ առած էր ապահով ազատ հողի վրայ հասցնելու երաշխաւորութիւնը, ծօլաոյ Ֆրանսական դեսպանը իր Մերսինի հիւպատոսի միջոցաւ հեռագրել եւ պատուիրել էր նաւապետին զերծանք խիստ ապահով կերպով հասցնել, հակառակ պարագային պատասխանատուութիւնը կը ծանրանար նաւապետի վրայ:

Հետեւաբար ինչքան ալ դժուար էր դուրս առնել, այսուհանդերձ պատուաւոր ազգայիններ երաչխաւորելով նաւապետին, վայելուչ չքեղութեամբ դուրս տարին Ալեքսանդրիա քաղաքը:

Լուր առնելով՝ հետզհետէ զաղթականութիւնը, խուռն ու հետաքրքիր բազմութեամբ կը դիմէին հիացմամբ տեսնելու Զէյթունի հերոսները: Ոչ նուազ էր օտարազգիներու հիացումը եւ հետաքրքրութիւնը:

Մի քանի ազգայինների այցելութիւն տալէ վերջ Թաղ. Խորհրդի հրաւէրի վրայ, առաջնորդութեան ազգային նկեղեցի, ուր կրօնական եւ ուսուցչական մի պատգամաւորութիւն խիստ սիրալիր կերպով ընդունեց զերծանք: Նախապէս այցելեցին երկաթ վարժարանները, եկեղեցին եւ ապա հրաւիրուեցան Առաջնորդարան, այդ տեղ սիրալիր ու հետաքրքրական խօսակցութիւններէ վերջ՝ տեղի ունեցան ճառախօսութիւններ: Մէկ մամ նաւելէ յետոյ՝ հոծ ազգայինների հիացման ներքեւ դուրս եկան մեր ընկերները:

Առաջնորդարանի դուռն առջեւ երկաթ հայ մանկտին քաղցրանուագ երգերով ու կեցցէներով վերջին յարգանք արտայայտեցին: Անչափ քաղցր ու արտաշարժ էր այդ տեսարանը, եւ այդպիսի անկեղծ ցոյցեր կարող են կրկնապատկել ազգի անկեղծ գործիչների թիւը:

Նոյն գիշեր վերադառնալով չոգենաւ, առաւօտեան, նոյն պատուաւոր ազգայիններէ մի-ջոցաւ դուրս եկան եւ այցելութիւններ տուին հայ եւ օտարազգի ականաւոր անձնաւորութիւններին: Բոլոր վայելուչ հիւրընկալութեան

ծախսերը ստանձնել էր Թաղական Խորհուրդը: Ժամը երկուսին վերադարձան չոգենաւ: Չոգենաւ եկեր էին հարիւրի մօտ ազգայիններ, նոյն իսկ Գահիրէէն, որոնց մէջ կային կրօնաւորներ եւ հայ տիկիններ, սիրալիր յարգանքներն ու աքանչացումները մեծ գործացում պատճառեցին նոյն իսկ ճամբորդներին, եւ արտաուսախառնութիւններ եղան վերջին յարգանքները: Չոգենաւը մեկնեցաւ:

Հասնելով Մարսէյլ, Ֆրանսական մի կօմիսար մաքսատան մէջ դիմաւորեց չատ յարգանքով եւ առաջարկել տալով մի փրօսէս վարպետ, ապատ Թողուց Ֆրանսական հողի վրայ:

Դուրս գալով մաքսատնէն, Մարսէյլի ազգային դպրոցականների մի պատգամաւորութիւն, մանաւանդ Հնչակեան կուսակցութեան կենտրոնէն յատուկ Լոնտոնէն Մարսէյլ ուղարկուած պատգամաւորներ դիմաւորեցին մեր ընկերներին եւ կառքերով առաջնորդեցին կանխապատրաստուած վայրը: Երկու օր սիրալիր ոգեկէն անհամբեր եւ արտասուք:

ընդունելութիւններ տեղի ունեցան տեղական ազգայիններուն կողմէ:

Մարսէյլէն հասնելով Լոնտոնի Վերջնական կայարանը Հնչակեան կուսակցութեան կենտրոնի անդամները այլ ընկերներով, ազգայիններով, եւ օտարազգի Թղթակիցներով հետ այնտեղ կը

ՋԷՅԹՈՒՆԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ ՀՆՁԱԿԵԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐԸ

Այն ինչ դուրս կային մեր հերոսները, տեղի ունեցան կարօտալից դրկախառնութիւններ ու համբոյրներ, այն համբոյրները որոնք աւելի քաղցր, ամենէն անկեղծ, ծանօթ ու ոգեւորիչ էին: Վեց հատ գնդեցկապոյն ծաղկեայ փունջեր նաեւ պահներ պատրաստուած լինելով մատուցուեցան մեր վեց ընկերներին եւ այս մեկնեցան մխաին դէպի Կուսակցութեան կենտրոնը, ուր պատրաստուած էին նորանոր ընդունելութիւններ:

Հերոսների յաղթական կռիւներէն ետքը՝ անոնց ճամբորդութիւնն ալ Մերսինէն մինչեւ Լոնտոն ցնծական թափոր մըն էր:

ՀՆՉԱԿԵԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

(1 8 9 6)

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄ

Հայութիւնը խանդավառող, ոգեւորող Հնչակեան հերոսական ցոյցերը խոնարհեցուցած էին Սուլթան Համիտը, որ 1896–ին կը սոսկար դէմ Հայաստանի բարենորոգման նախագիծը Եւրոպ. պետութեանց երաշխաւորութեամբ: Այդ խանդավառ օրերը կարճառեւ կ'ըլլան, կը յաջորդեն յուսալքումի օրերը, որովհետեւ Եւրոպական պետութիւնները կը դաւաճանեն իրենց սոսկալի խոստումները, քոյլ տալով որ Սուլթան Համիտ հայկական նոր կոտորածներ սարքէ Հայաստանի վեց նահանգներու մէջ:

Եւրոպական պետութեանց այս անսպասելի դաւադրութիւնը, որ Հնչակեան ամբողջ գործունէութիւնը ձախողանքի ենթարկած էր, յառաջացուց ուժեղ յուսալքում հայութեան բոլոր խաւերուն մէջ: Հնչակեան կուսակցութիւնը պէտք չմնաց այդ կացութենէն: Անոնք որ Հնչակեան կուսակցութեան մէջ եկած էին առանց խոր համոզման, լոկ այն բանէն դրդուած որ աւուր ձեռիին մէջ կը գտնուէր Հայկական Յեղափոխութեան Դրօշակը եւ աւուր ուսեցած գործունէութենէն կ'սպասուէր Հայաստանի ազատութիւնը, այդ տարրերը եւ երկչոտները դուռնէ բարձրացուցին: «կուսակցութեան Սոցիալիստական ծրագիրն է պատճառը որ Եւրոպական պետութիւնները լքեցին հայկական դատը, հետեւաբար աւուր սոցիալիստական մասը պէտք է վերցնել եւ գուտ ազգայնական հողի վրայ գործել հաճելի ըլլալու համար Եւրոպական պետութեանց:»

Այս մխքը հրապարակ դնողները չուշացան անմիջապէս, առանց սպասելու օրինական Ընդհ. ժողովի, ըմբոստութեան դրօշ պարզել կեդրոնի դէմ՝ զայն ամբաստանելով եւ «դեկտատուրա»ութեան մէջ:

Հնչակեան կուսակցութեան երկրորդ Ընդհանուր Պատգմ. ժողովը սակայն, նոյն տարուոյ Սեպտեմբերին գումարուելով Լոնտոնի մէջ, «12–րդ նիստում վկայաբերութիւններով ու վկայութիւններով ճշմարիտ բացեց Արփիար Արփիարեան, Միհրան Տամատեան, Աւետիս Իշտունի անուն անձերի եւ դրանց գործակիցների ընթացքի նկատմամբ, որ ցրտաճիճ բռնած են Հնչ. կուսակցութեան գոյութեան, նրա սկզբունքի եւ նրա շահերի դէմ: Գտնելով, գտաւ կատարելապէս հիմնաւոր այն վճիռը, որով Արփիար Արփիարեան անձը դեռ աւելացել Մայիսին պաշտօնապէս արտաքսուած էր կուսակցութենէն, որի շարքերում նա սպրդել էր դրանից կէս տարի առաջ, եւ առանձին նկատողութեան առաւ այն, որ Արփիարեանի դէմ արձակուած վճռագրի տակ կուսակցութեանս նախորդ կեդրոնի անդամների հետ՝ նրա խորհրդատու անդամների թւում կան նաեւ Տամատեանի, Ազատի եւ Ապահի անունները:

«Այնուհետեւ Պատգմ. Ընդհ. ժողովը հաստատեց իբրեւ ճշմարիտ ու անհերքելի այն ծանրակշիռ հիմունքները ու վճիռը, որոնց զօրութեամբ կուսակցութեանս նախորդ կեդրոնը հարկ անհրաժեշտ է տեսել աւելացել Օգոստոս 26–ին անել «Պաշտօնական Յայտարարութիւն»,

որով այժմ Արփիարեանի գործակից դարձած Մ. Տամատեան, Ռշտունի, Աղասի, Մ. Սվազլեան, Յ. Օհանջանեան եւ դրանց գործակիցներ՝ այլեւս չեն կարող ո՛չ մի առնչութիւն ունենալ կուսակցութեանս հետ եւ հռչակւում են կուսակցութիւնից արտաքսուած:»

«ՀՆՉԱԿ» 9-րդ Տարի, թիւ 18, 1896 Սեպտեմբեր 28:

* * *

Արտաքսուող այս անհատները՝ իրենց հետեւորդներով, ոչ միայն թող կուսան իրենց խօսել Հնչակեան կուսակցութեան անունով, այլ եւ լոյս կ'ընծայեն «Հնչակ» անունով թերթ մը, որ իր արտաքին ձեւով յար եւ նման էր իսկական «ՀՆՉԱԿ»ին, Մայր կուսակցութեան կիզբոնական օրգանին:

Այս կերպ «Հնչակ»ի շարունակութիւնը սահման Անգլիական դատարանի մէջցաւ չուտով կ'արգիլուի ու անոնք այսպէսով կ'սուանան բարոյական ապտակ մ'եւս:

Ահաւասիկ Անգլիական դատարանի որոշումը այս մասին.

«Սվազլին եւ իր ընկերները իրաւունք չունին գործածել «ՀՆՉԱԿ» անունը եւ արգիլել Նազարբէկին նոյն անունը գործածելու:

«Մշտնջենաւոր կերպով կ'արգիլուի Սվազլիի եւ իր ընկերներուն «ՀՆՉԱԿ» անուն հրատարակութիւն հանելու:»

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ

Ուժերը համադրել եւ ներքոյն միացնել՝ աւելի արդիւնաւէտ պայքարելու համար բռնակալութեանդ դէմ, ահա՛ եղած է Հնչակեան Կուսակցութեան գլխաւոր աշխատանքնեըէն մին:

Թուրք բռնակալութեան դէմ պայքարող Յեղափոխական անձատ ուժերու համագործակցութեան համար գրուած կոչերը, յաճախ գարձած են Հնչակեան մամուլին էջերը, եւ այդ ուղղութեամբ հսկայ աշխատանք կատարուած:

Հնչակեան կուսակցութենէն արտաքսուողները, որ վերակազմել Հնչակեան անունի տակ հրատարակ եկած եւ անդ անդ՝ քիչ թէ շատ՝ ուժ հաւաքած էին՝ գրպարտութիւններով եւ ստոյգ տարաձայնութիւններով, 1901-ին կ'ակսին անոգասելի բազմանք յայտնել մէ-

ութեան մը՝ Մայր Կուսակցութեան հետ: Մէութեան այս բազմանքը հետզհետէ կ'ուժգնայ, արձագանգ կը գտնէ հրատարակաւ: Անոնք կը համաձայնին մէութիւն կազմել «ՈՈՒՐԿԵԼով ՆՈՅՆԻՍԿ ՍՕՑԻԱԼԻԶՄԻ մասին:

Հնչակեան կուսակցութիւնը, ինչպէս ընդունք, ուժերու մէութեան չեմ կողմնակից, այլ բազմանքին անկեղծութեան հաւատալով, ակով կ'ընդառաջէ մէութեան առաջարկին: Լոնտոնի մէջ բանակցութիւնները կ'սկսին Հնչակեան Երրորդ Համագումարով 1901 Սեպտեմբերի վերջերը ու Մէութիւնը կը հռչակուի 1902 Մարտի սկիզբը, ընդունելով Հնչակեան ծրագիրը անխտիր:

Մէութեան տարեկ «ՀՆՉԱԿ», 15-րդ տարի, թիւ 1, 1902, Ապրիլ 1, կը հրատարակէ հետեւեալ պաշտօնական յայտարարութիւնը.

«Անհուն ուրախութեամբ կը հաղորդենք հայ հասարակութեան, թէ Հին եւ վերակազմեալ Հնչակեան երկու հաստուածներու մէջ միութեան բոլոր պայմանները վրայ վերջնական համաձայնութիւն գոյացած ըլլալով՝ միութիւնը կատարուած է:»

Իսկ նոյն թերթի խմբագրականը կը վերջանայ հետեւեալ պարբերութիւնով.

«կանգնած Միութեան բարձրութեան վրայ, լեցուած ապագայի յոյսերով, Հնչակեան կուսակցութիւնը հրաւիրում է բոլոր անկեղծ յեղափոխականները, բոլոր նրանց, որոնք միութեան գաղափարով տարուած՝ նրա մէջ էին փնտռում փրկութիւնը, գալ միանալ նրա դրօշի տակ եւ միասին տանիլ բռնութեան դէմ բացուած ազատութեան կռիւը:

«Մեծ անհուն ուրախութեամբ, անհուն բերկրանքով, ողջունում ենք կայացած միութիւնը:»

* * *

Կատարուած մէութիւնը կը խանդավառէ ոչ միայն Հնչակեան երկու հատուածները, չարքերը, այլ եւ բոլանդակ Հայութիւնը, հայ ժողովները տեղի կ'ունենան զանազան քաղաքներու մէջ խանդավառ ու ներշնչող:

Մէութեան մեղրալուսինը հազիւ վերջ գտած, կը յայտնէ սրբերդութիւնը դժբախտաբար: Երեւան կուգայ, որ վերակազմեալ պե-

կամարները Մխիթեան ձգտած եւ զայն իրականութիւն դարձնելու համար Սօցիալիզմն իսկ ընդունելու յօժարած են ո՛չ թէ անկեղծ համոզումով եւ հայ ժողովուրդի ապառապրութեան նպաստելու տեսակէտով, այլ իրենց կոտրած վարկը վերկենալու, զեղծումները պարտկելու եւ, որ գլխաւորն է, Հնչակեան կուսակցութեանը ամբողջովին տիրապետելու եւ զայն իրենց ցանկութեան համաձայն դեկավարելու համար:

Մխոցեալ կեդրոնի Հնչակեան անդամները՝ Սապունի, Հովհաննեան եւ Արզուեան, կեդրոն հասած նամակներէն տեղեկանալով վերակազմեալ դեկավարներու այս անօրակելի եւ ահաւոր դաւադրութիւնը, որու դեկավարող ոյժն է նշած կ. Փափազեան Ամերիկայէն, յանկարծակի կուգան, բայց չեն կրնար իրենց պատրաստութիւնը ու նշածը հաղորդելով չրջանները, կը հրաւիրեն Ընդհ. Պատգամաւորական Ժողով, կուսակցութիւնը փրկելու համար:

Մեր կուսակցութեան արխիւին մէջ գտնուող վերակազմեալներու դաւադրական ոգին ապացուցանող փաստերէն մէկ հատը ահա նմոյշի համար:

«...Պատգմ. Ժողովը որոշեց միւնչեւ տարի մը հին Հնչակեան Ծրագրով կառավարուիլ, պայմանաւ որ միութեան յայտարարութեան մէջ բառ մը իսկ չըսուի սօցիալիզմի մասին...:

«...իսկ յառաջիկայ Ընդհ. Ժողովին մէջ կրնաւ իսպառ չախչախել սօցիալիստ տարրը, հակառակ պարագային կ'արտաքսեւ զիրենք իրենց «ՀՆՉԱԿ»ով եւ «Ազգային Յեղափոխական Միութիւն» անուամբ կը ճանչցուիլ անկէ վերջը...:

«Միւնչեւ իսկ կրնաւ ձեւապէս լուծել Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ նոր անուն մը առնելու համար միեւնոյն ժողովին մէջ:»

Այս դաւադրական նամակին հեղինակն է վերակազմեալ պարագլուխներէն կ. Յ. Փափազեան, որ Պոսթոնէն — 15 թէմիքլ Փէյս — 1902 Փետր. 11 եւ 12 թուակիրներով կ'ուղղէ իր պաշտօնակիցներուն, Լոնտոն, որոնք Մխիթեան բանակցութիւնները կը կատարէին...:

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺԱՆՈՒՄ ԱՐՏԱՔՍՈՒՄ ԴԱԻԱԴԻՐՆԵՐՈՒ

Հայ յեղափոխութիւնը արդէն դաչնահարելու կոչուող այս դաւադիրները բարեբախտաբար չուռով բռնուելով իրենց վատ դերին մէջ, Հնչ. Զորրորդ Ընդհ. Պատգմ. Ժողովը, գումարուած 1902-ի վերջերը, կը ներկայացնէ դանոնք հայ հասարակութեան հետեւեալ պաշտօնական յայտարարութիւնով.

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Սրանով պաշտօնապէս յայտարարում ենք բոլոր Հնչակեան շրջանիներին եւ հայ հասարակութեան, 1) թէ ամէն կարգի ոճրագործութիւնների եւ հայ յեղափոխական գործի դէմ իրենց լարած սոսկալի դաւադրութեան պատճառով, կուսակցութեանս շարքերից ընդմիշտ արտաքսուած են նախկին վերակազմեալ Հնչակեան հերձուածին պատկանող Ալեքսան Արզուեան (Վահէ), Վահան Շահրիմեան, Վահրամ Գրիգորեան, կարապետ Փափազեան, Պատ. Գաբեգին Զիրճեան, Դեւոնդ Վարդապետ Մարդուկէսեան, Դազարոս Կալոզեան (Սուրէն Սուրէնեան), Զաքէի Գոչեան, Մարտիրոս Տ. Յովհաննիէսեան ու Բարդամեան եւ իրենց տգիտութեամբ դրանց ձեռքին գործիք դարձած խմբակը:

2) Հնչակեան կուսակցութեան պատկանող անհատներ Հմայեակ Խուշպուլեան, Սմբատ Ղ-ասիկեան (Կռունկ) եւ Գրիգոր Գաբրիելեան (Հրաչեայ) արտաքսուած են առաջինների դաւադրութեան մասնակցելու համար:

3) Վերոյիշեալ խմբակի դաւադրական ձեռնարկը ամբողջովին երեւան եկած լինելով, դեռ անցեալ Դեկտ. 5-ին նիերիին շրջաբերականով յայտարարուած էր Արզուեանի, Շահրիմանի եւ Գրիգորեանի կուս. կեցտ. վարչ. անդամակցութիւնից արտաքսումը, Հնչ- մասնաճիւղերի հետ որեւէ յարաբերութիւն ունենալու, նաեւ կուսակցական որեւէ պաշտօն վարելու իրաւունքից զրկուած լինելը: Բայց օգտուելով այն հանգամանքից, որ Հնչ. միութեան ժամանակ Վ. Շահրիման եւ Վ. Գրիգորեան եւս ընդունուած էին Հնչակի իրաւասիրութեան ցանկի մէջ, որպէս նախկին վերհերձուածի ներկայացուցիչներ, իրենք իրենց

նեւտրոն թխելով, սկսեցին իսկական «Հնչակ»ի հետ զուգընթացաբար մի կեղծ «Հնչակ» հրատարակել տարբեր հասցէով եւ Ա. Քօլպարա կեղծ անուանով:

Յայտնելով այս բոլորը ի գիտութիւն ընդհանուրի զգուշացնում ենք մեր բոլոր ընկերներին եւ հայ հասարակութեան՝ այդ կեղծ «Հնչակ»ի եւ յիշեալ դաւադիր եւ չեղ. գործը շահագործող խմբակի ամէն կարգի շահատակութիւններից:

ՀՆՉ. ՊԱՏԳԱՄ. ԺՈՂՈՎ.

* * *

Աւելորդ է ասել որ Հնչակեան կուսակցութեան դէմ արքունի այս դաւադրութիւնը ամբողջին դաւադրութիւնէն աւելի ճնշից եւ չարաչքից հայ ժողովուրդը:

Հայ Յեղափոխութեան դէմ այս ոճիրը արքունիքը հայութեան դատապարտանքն չարաչարեցան ատկայն, անոնք վերակազմեալ անունով երեւան գալով աւելի ահռելի ոճիրներու մղուեցան՝ սպաննելով պատուական կեանքեր Հնչակեան չարքերէն:

Շատ չանցած՝ վերակազմեալ անունով հրատարակ եկող այս ահռելահոչակ անհատները պատակուեցան եւ սկսեցին գիրար ամբաստանել եւ սպաննել, գերճախճոյսէն հատատուելով որ իրենց պայքարը Մայր Կուսակցութեան — Հնչակեանութեան դէմ անկեղծութենէ, հայրենասիրութենէ բնաւ չէր բղխեր, այլ անհատական գաղտ հաշիւներու, վատասիրութիւններու արդիւնք էր:

Բայց լաւ է որ Հայ Յեղափոխութեան պատուաւոր պատմութիւնը արտատպող այս էջը վակենք եւ անցնինք յառաջ գործքերու եւ գիմքերու:

ՓԱՐԱՄԱԶԻ ՃԱԹԸ

(Պաշտպանողական ճառ՝ խօսուած Օգոստոս 1–ին, 1898. «վանի հաղաբի հրէական դատարանի մէջ»):

Պարոն նախագա՛հ, մեր դատավարութեան ամբողջ ընթացքում, դուք՝ կանխակալ կարծիքների վրայ հիմնուած, անուանեցիք ինձ եւ իմ ընկերներին «խռովարարներ», «սրիկաներ», «աւազակ», «կողոպտիչներ», «ժողովուրդի անդորրութիւնը վրդովողներ», եւն. եւն: Սրանով գալիս եմ ապացուցանելու ձեր կարծիքների անհիմն լինելը, որով եւ արձակուելիք վճիռների՝ թէ իրաւաբանականի եւ թէ խղճի կողմից զուրկ լինելը: Միակողմանի չլինելու համար դուք, Պրն. Նախագահ, որպէս արդարութեան պաշտպան պիտի լսէք ամենայն անդորրութեամբ եւ մեր պաշտպանողականը, որը մեր իրաւունքն է արտայայտել, իսկ ձերը՝ լսել:— Մենք խռովարարներ, սրիկաներ չենք: Սրիկայ լինել, խռովարար լինել եւն. եւն. ընդհանուր է շահագործել ժողովուրդը, խախտել այդ ժողովուրդի մէջ գոյութիւն ունեցող ահմանադրութեան էութիւնը, որ բոլոր օրէնքների մայրն է, ազգաբնակութեան առաջադիմութեան շարժառիթը:

Լինել այդպէս ու այդ տեսակ վարուել՝ բոլորովին հեռու է մեր խղճից, զգացումից ու պաշտօնից, այլ վարուեցողութեան այդ եղանակը սեփական է մի դասակարգի, որը իր գոյութիւնը պահպանելու համար ամէն տեսակ

արգելքներ է դնում առաջադիմող ազգաբնակութեան ոտքերի առջեւ, որով եւ ծնեցնում այդ ազգաբնակութեան մէջ մեզ նման ժամանակի ու պահանջների հարազատ զաւակներ. նրա բողոքների անվեհեր արտայայտիչ պաշտպաններ՝ յեղափոխականներ: Այո՛, մենք Յեղափոխականներ եմք, Յեղափոխականներ դավոխականներ եմք ճանչցուած եմք բաղաքական աշխարհից: օրինական Յեղափոխականներ, որ եւ ունինք մեր ծագման մանրամասն պատմութիւնը՝ հաստատուած ճոյն իսկ Օսմանեան կառավարութենից:

Ահաւասիկ եւ փաստը — մինչեւ սրանից 20 տարի առաջ Օսմ. կառավարութիւնը լինելու կատարեալ տէր հպատակ ազգաբնակութեան, կատարում էր, հէնց կատարում էլ է, այդ ազգաբնակութեան մէջ սուտ Աստուծու դերը: Բալքանեան ազգերի պատմութիւնը մեր աչքի առջեւն է: Այնտեղ գուցէ, դուք եւս գիտէք

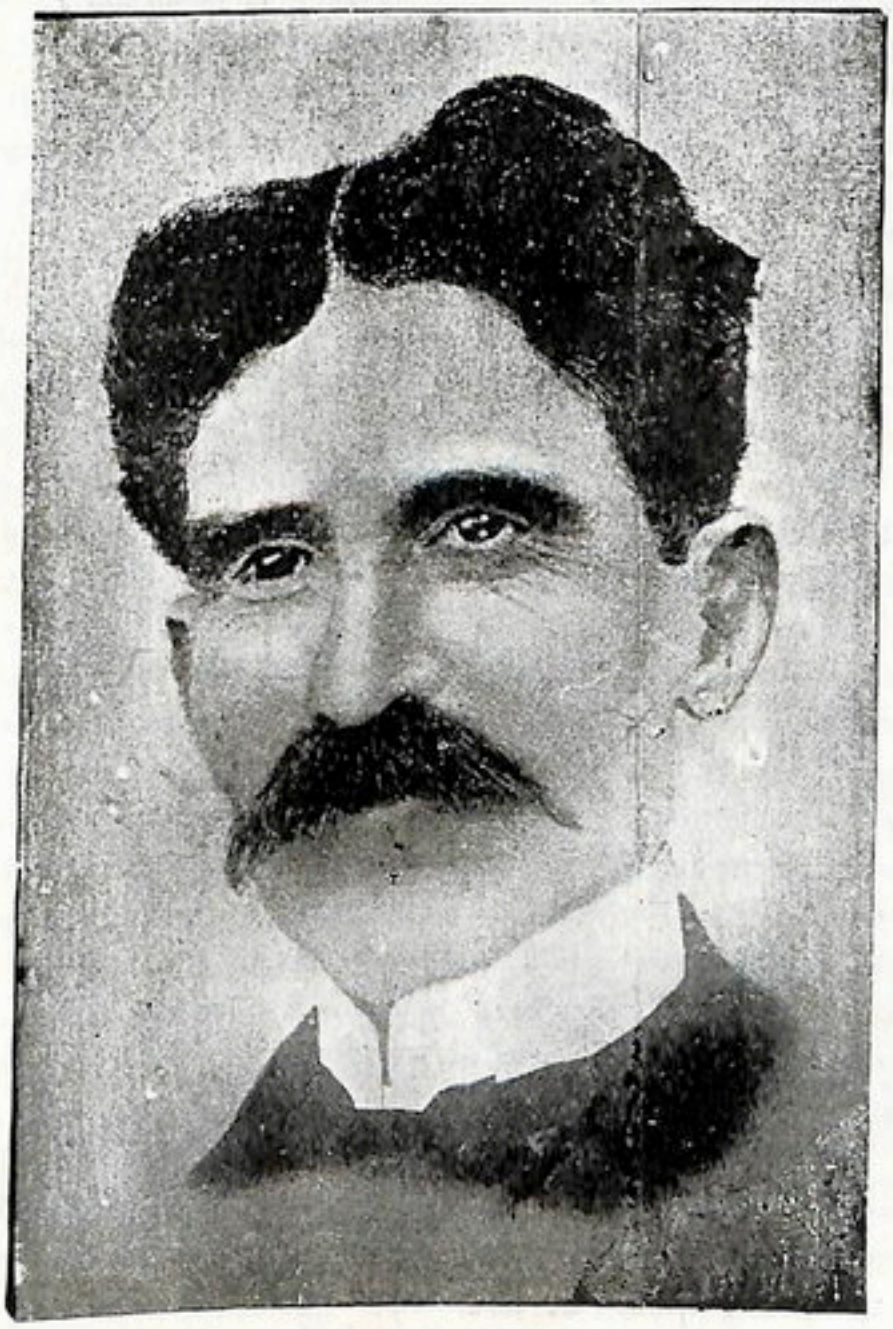

ՓԱՐԱՄԱԶ

Պրն. Նալսազան, թէ Օսմ. կառավարութեան պաշտօնեաների խժդժութիւնները, վայրենի գործողութիւնները ի՞նչ հասմնելի տպաւորութիւն էին գործում ինչ ու շատ զգայուն սրտի վրայ:

Այնտեղ՝ այդ խաղաղ ազգաբնակութեան մէջ, Օսմ. կառավարութիւնը միայն մի սկըզ-

բուեիֆ ունէր — որեան կարելի է ոչնչացնել մի ժողովուրդ, որ զգում է, ապրում է առաջդիմող սկզբունքներով, որ ունի յուսալից ապագայ, որ շատ ուշ իր բախտը բաժնելու է Օսմանեան յետադիմող, հաղաքակրթութեան անընդունակ բախտից:

Եւ սուրն ու հրացանը՝ կոպիտ ոյժը, իր բացարձակ ասպարիզում նախնիքներ էր գործում, կոտորում էր մարդ արարածը, իսկ Օսմ. կառավարութիւնը, սարսափը տիրապետելու միջոց համարելով, այդ կոտորուած մարդ արարածների գլուխներից բուրգեր, մինարէներ էր կառուցանում, իր հաջագործութիւններին արեան էր կերտում: (Բողոք դատախազի կողմից): Հոսում էր արիւնը ջրի փոխարէն եւ օրը կէսօրին վայրագ գինուորները կնոջ արգանդը պատռելով՝ հանում էին չկազմակերպուած երեխան ու սուինների վրայ խաղացնում, հրեւում: (Բողոք դատախազից, դադրեցնում: Կոնսիլներու ստիպմամբ շարունակում):

Վերջապէս բալկանների լացն ու կոծի հառաչանքը արեան գոլորշիներից կազմուած ամպերի միջից անցնելով ընդհարուեց նախախնամութեան գահին, որտեղից անդրադառնալով թափանցեց Ռուսաց ազատարար կայսրի՝ Ալէքսանդր Բ-ի սրտին մէջ: Բալկանեան ազգերի ազատութեան գործը իր վրայ առնելով՝ Ալէքսանդր պատերազմ հրատարակեց Սուլթանական կառավարութեան դէմ: Խրոխտաց իւիճակալը եւ Օսման ու Մուխթար փաշաներին զօրքի գլուխ հրաւիրելով՝ հրամայեց ինքնիշխանութեան սրբազան դրուրան, հիւսիսային բեւեռի վրայ տնկել:

Սկսուեց ահեղ պատերազմը, արիւն արեան փոխարէն: Եւ 19-րդ դարը Արդարութեան ճաշարը ձեռին, իրաւունքի պսակը գլխին հասաւ օգնութեան Ազատարարին կնքելով իր վերջնական որոշումը՝ մանէ, թէկէլ, փարէս — չափեցի, կշռեցի, բաժնեցի: Ռուսաց յաղթական զօրքը իր ետեւում թողնելով Բաբում, Արտահան, Ղարս, մեծ հրնուանքով անցաւ Սեւ Ծովը, անցաւ Վռափորը եւ Պօլսի խարխուլ պատերի տակ իր նախանաշիկը վայելեց:

Բայց եւրոպական պետութիւնների վանահականական շահերը յետ կասեցրին Ազատարարի յաղթական բանակը մինչեւ Սան Ստէֆանօ, ուր եւ կայացաւ Օսմանեան հպատակ ազգերի Ազատութեան գործը: Այդ դաշնագրութեան 16րդ յօդուածը վերաբերում է հայերիս, որ եւ հաստատել է ներկայ Սուլթանը՝ կամայ թէ ակամայ:

Տեսնում էք Պրն. Նախագահ, ի՞նչպէս հայկական հարցը քաղաքական աշխարհի մէջ մրտաւ ունենալով իր իրաւաբանական հիմքը, որ է տանիկ կառավարութեան իմքնավայել բռնութիւնը: Շարունակենք, նոյն եւրոպական պետութիւնների ամբեցիան ու ներքին շահերը այդ դաշնագրութիւնը փոխեցին Բերլին, ուր հայկական հարցը անցաւ 61-րդ յօդուածի մէջ: Այդ յօդուածի տրամադրութիւնն է — Սուլթանը երաշխաւորում է հայկական բնութիւնների համար եւրոպական աւագ պետութիւնների առջեւ եւ պարտաւորւում է այդ բնութիւնների եւն. եւն: Բայց, Պրն. Նախագահ, Տանիկ կառավարութիւնը կատարեց ազնիւ երաշխաւորի դերը: Պատմութիւնը մեր ամենասրդար փաստն է: Երաշխաւորելուց յետոյ՝ փոխանակ ժողովուրդի շահերը պաշտպանելու, ազգաբնակութեան մէջ բշնամութիւն սերմանեց Տանիկ կառավարութիւնը, սուտ լուրեր տարածելով՝ իբր թէ հայերը բէկութիւն, բազութիւն են ցանկանում, այն ինչ նոյն այդ ձեր կառավարութեան, Պրն. Նախագահ, յայտնի է հայերի պահանջը Պապ Ալիի ցոյցով, 1895 թ. դեպով, Գաղատիայի դատավարութեամբ եւն. եւն., որոնցմով ցոյց տուեց Հայաստանի ազգաբնակութեան պահանջը թէ Օսմ. կառավարութեան եւ թէ եւրոպական պետութիւններին «Հնչակեան» կուսակցութիւնը, որի դրօշակի եւ սուրբ սկզբունքների ջերմ երկրպագուներից մէկն էլ պատիւ ունեմ ես լինելու: Տէրութեան սերմանած բշնամութիւնները ազգաբնակութեան մեծ աղէտների ենթարկեց:

Յիշենք այստեղ Տանիկ կառավարութեան միմիայն 4րդ զօրաբանակի հրամանատար Մահմէտ-Զաֆի փաշայի ախտագործութիւնները, որ գլխին հաւաքելով կոպիտ զօրքն ու վայրենի խուժանը բնաջինջ արեց Սասունի մի ափ խաղաղ հայ ժողովուրդը ու արժանացաւ... բարձրագոյն շնորհի:

Գրգռուեց եւրոպական ժողովուրդը, եւ Զաֆիի կործէն ու ճակատը, որ արժանացել

էին պետութեան ամենաբարձր շքանշաններին, սրժանացաւ եւրոպական ժողովուրդի թուէ ու մուրի, իսկ այդ զգուելի գործի հեղինակը Պրն. Նախագահ, Անգլիայի մեծ ծերունւոյ — Գլադստոնից կնճռուեց մեծ մարդասպան, մեծ ոճրագործ անուանով:

Վայե՛լ անուն. (բողոք, իրարանցում): «Չի կարելի, էֆէնտիմ», ասում է դատախազը:— «կարելի է, ադա միւտտայի ումումի (դատախազ) պատասխանում է ֆուսաց գոնսիլ Պ. Հիւպպիուս: Պաշտօնական մարմինը վեր է կենում գրուելու, իսկ գոնսիլները ստիպում են յանուն միջազգային օրէնքի: Վերջապէս կարգը պահպանում է):

Եւրոպայի գրգռման ներքեւ Տաճիկ կառավարութիւնը այլեւս չկարողանալով ծածկել իր ոճիրները ստիպուեց ստորագրել Հայաստանին 6 նահանգների բարեկարգութեան ծրագիրը: Այսպիսի մի ծրագիր եւս ստորագրուեց Զէյթունի փառաւոր պատերազմից յետոյ: Իսկ թէ կատարե՞ց Սուլթան Ապտիլ Համիտ էֆէնտին իր խոստումը՝ այդ նոյն իսկ՝ դուք եւս կարող էք ձեր աչքով տեսնել, Պրն. Նահանգապետ, եթէ նեղութիւն բաշէք վանի փողոցները պտըտիլ, ուր այրուած տների սեւ սեւ պատերն ու փլատակները խոստացուած ու Սուլթանական ձեռքով ստորագրուած բարեկարգութեան ամենափառաւոր իրագործումն է... համաձեռնեք Պրն. Նախագահ, Սան Ստեֆանոյի եւ Բերլինի դաշնագրութիւններով Հայկական Հարցը բաղաքական իրաւունքի տակ մտաւ, Սասունի եւ Զէյթունի ծրագիրների ստորագրումով՝ վանի, Տիգրանակերտի, Էրզրումի, Երզնկայի, Բաղէշի եւ Զէյթունի ազգաբնակութիւնը եղա՞ւ լիակատար տէր իր երկրի: Եւ ոթիւնը եղա՞ւ լիակատար տէր իր երկրի: Եւ ոթիւնը թոլիեետեւ Սուլթանական այդ խոստումը փոխանակ իրագործելու, աւելի ու աւելի կոտրածներ, աւերումներ առաջ բերեց, բնակաչակեանութիւնը» մեր իրաւունքի օրինական պահանջողներն եւ, ուրիշ խօսքով պատուաւոր յեղափոխականներ եւ ո՛չ թէ «սրիկաներ», «խռովարարներ», «ժողովուրդի հանգստութիւնը խանգարողներ» եւն. եւն., ինչպէս մի ուժեղ ձեռքից ճնշուած, դուք եւս այդպէս էք անուանում մեզ Պր. Նախագահ: Այո՛, մենք յեղափոխականներ ենք, «Հնչակեան» անվեհեր յեղափոխականներ:

Ի՞նչը ստիպեց մեզ յեղափոխական լինելու, կ'ուզէք իմանալ Պրն. Նախագահ, չէ՞: Այս ձեր պաշտօնը ստիպում է ձեզ այդ եւս լսել, միայն թէ այդ պաշտօնին անենց ասպետ էք: Տաճիկ կառավարութեան անպատմելի բռնութիւնը ստիպեց մեզ յեղափոխական լինելու: Աւանդութիւնը, դարերով կազմուած աւանդութիւնը ժողովուրդի սրբագործած ճշմարտութիւնն է, նրա կեանքի կացութեան ճշմարիտ պատկերը՝ հայելին է:

Այսպիսի մի աւանդութիւն պտտում է Տաճիկ կառավարութեան հպատակների մէջ, իբր թէ Սուլթաններից մէկը, կարծեմ Օրխան՝ մի թուղթ կնճելու համար, կօշիկի պայտը թանաքոտում է ու սեղմում թղթին, ձեւակերպուած նախշը դուրն է գալիս եւ ի՛նչ... նրանից առնում է արդարութեան նշանի տիպը՝ թուղթան: Այս աւանդութիւնը ցոյց է տալիս, որ Օսմ. կառավարութեան արդարութիւնը աֆացին է: Իրական կեանքը արտայայտում է այս աւանդութիւնը:

Համառօտակի թուենք մի քանի այսպիսի աֆացիներ, որ հասարակութեան մէջիցն ու նախտին են կպչում:

1.— Տէրութեան հրամանով կոտորած ու կողոպուտ.— Զորս տարուայ ընթացքում կոտորել են 175,000-ից աւելի հայեր, 80 հազարից աւելի ընտանիք կողոպտուել են, 2500 գիւղ կրակի է տրուել: Սրանք կատարուել են տէրութեան հրամանով, Սասդ-Խտտին, Զէֆի, Բահրի եւ ուրիշ փաշաներ դրա հերոսներն են:

վանի մէջ մէկ բարձրաստիճան պաշտօնեայ՝ Ղալըպ փաշա, հարուստ հայերին իր տունը հրաւիրեց պաշտպանելու նպատակով, բայց կողոպտելուց յետոյ իր ձեռքով ամէնքին ալ՝ մօտ 200 հոգի, անասելի չարչարանքով սպանեց:

Արճակում 450 հոգու եկեղեցու մէջ գիւղացիները ոչխարի պէս մորթեցին: Ալջաւազում տեղական միւտիրը 40 հոգու ձորձահորի մէջ կենդանի թաղեց՝ օրինակ վերցնելով Զէֆի փաշայից, որ 600 հոգի կենդանի թաղել էր հորի մէջ: Մոսխի կառավարիչը տեղական հայերին

խոստովանեց՝ «Ձեմ կարող, ասում է, ձեզ պաշտպանել բանի որ տէրութեան հրամանն է»: Շարաթ բէյ՝ աւագակ Շաբիր, Ջաֆար բէյ, եւ այլն, տէրութեան շնորհիւ շբանիշանների արժանացան, որովհետեւ շատ կոտորեցին ու կողոպտեցին:

Մենք կոտորածների ու կողոպուտների մանրամասնութեան մէջ չենք մտնում, այդ ամէնքին յայտնի է, նոյնպէս մանրամասն օրինակներ չենք ներկայացնում ապացուցանելու կառավարութեան ձեռով լինելը, միայն այսքանս ասենք, Պ. Նախագահ, «Հնչակեան» կուսակցութիւնը Պապ Ալիից ուղարկուած՝ հայերին կոտորելու մի հրաման է ձերբակալել ու ներկայացրել, ուր հարկն է:

2.— Սրբապղծութիւն: Խիղճը՝ ուրեմն եւ մարդուս հոգեկանը անձեռնմխելի է նոյն իսկ վայրենիների մէջ, իսկ Տանիկ կառավարութիւնը դրա հետ խաղում է այնպէս, ինչպէս կատուն մկան հետ: Հայոց եկեղեցիները (570). վանքերը (80) այրուել, ու ապականուել են:

Մի մեծ գիւղում, որտեղից բոլի կրօնափոխ եղած բահանան ինձանից օգնութիւն էր պահանջում՝ տեղական գայմագամը ստիպում է բահանային շան լակոտը Քրիստոնէական ծէսով մկրտի ու հաղորդի, որ եւ կատարում է, որից յետոյ մեռոնը հայի վրայ լեցնելով շներին է էցում:

Մի ուրիշ պաշտօնեայ շունը, կատուն, էշը, սեղան հանելով՝ հաղորդել է տալիս, ու Քրիստոնէական ոչնչութիւնը բարբանջում: Դեռ չենք ասում դրանց միջոցաւ խուժանի գործած սրբապղծութիւնը: Մօտ 300 եկեղեցի փոխել են մէչիթի, 100 գիւղ բոլի կրօնափոխ են արել: Մեծ թուով հայ կանայք ու աղջիկներ հարէմ տարուել, անբիւ պատանիներ ու կիներ, աղջիկներ բոնաբարուել եւայլն, եւայլն:

3.— Հարկ եւ հաւաքելու եղանակը, գիւղերի երեսը վանաւում է հարուստ կապալառուներին, որով եթէ գիւղը պիտի տայ 100 ոսկի, կապալառուն ստանում է 200-էն աւելի: Զինուորական տուրքը փոխանակ ստանալու 21 տարեկանից, ստացում է ծծկերից: Զորքոտանիների տուրքը ստացում է այն չհաւորներից, որոնք կենդանի անգամ չունեն, կամ ունէին՝ կողոպտուել թալանուել է: Նոյն իսկ տուրքի ժամանակ աղաներ իրենց կենդանիները վերագրել են տալիս թոյլեր, որով եւ նրանց հարկ վճարել տալիս: Գլխահարկը ստացւում է արգանդի երեխայից անգամ, նոյն իսկ վաղուց մեռածներից: Մէկ Արտամիտցի տանիկ ինձ պատմել է, «Մեր ծառի տանձը գնահատեցին 20 ղրշ. իսկ ես ծառը իր վրայի տանձով առաջարկեցի նրանց գնել 10 ղրուշով, որի փոխարէն լաւ ծեծելուց յետոյ՝ վճարեցի տուրքը»: Բայց գիտէք, Պ. Նախ., որքա՞ն այսպիսի տանձի եւ ուրիշ ծառեր կան:

Հետաքրքիր է խաղողի տուրքը. մի պաղից վե՞ց տուրք:

Նախ հողի տուրք (ջրինն էլ աւելի), յետոյ խաղող պտղի տուրք, մի տուրք եւս խաղողը շիրայ շինելու համար, մի տուրք եւս խաղողի չամիչի համար, դարձեալ մի տուրք օղի հանելու համար, մի տուրք եւս օղին ու գինին վաճառելու համար, դեռ չենք ասում մի տուրք եւս դրանով պարապողի աշխատանքի համար: Տեսնո՞ւմ էք, Պ. Նախ., մի պտղի համար անվերջ տուրք: Մանրամասնութեան մէջ չենք մտնում: Իսկ ո՞վ է հաւաքում տուրքը: Ի հարկէ ոստիկանը: Պաշտօնական որոշմամբ հեծեակ ոստիկանը պիտի ստանայ մէկուկէս ոսկի ամսական, իսկ ձիաւորը 3¼ ոսկի:

Իսկ հինգ տարի յետոյ նա այդ ռոճիկը չի ստանում չի նայելով իր մեծը՝ Ալայի բէյը այդ ռոճիկը իր գրպանն է դնում հետեւեալ կերպով:

Ոստիկանին պէտք է գալիս՝ գնելու մէկ լիտրը իւղ, կամ մէկ երինջ դաւուրմայի համար, նա ստիպուած ամբողջ ստանալիք, իր ռոճիկի ստացականը տալիս է ու ստանում է մէկ լիտր իւղ, կամ մի երինջ եւ կամ մի բանի չափ ցորեն: Նշանակում է՝ ոստիկանը մէկ լիտր իւղ, կամ մէկ երինջ առնում է 10, 20, 30, 40, 50 եւ աւելի ոսկիով: Ձիաւոր ոստիկանը պիտի գայ պաշտօնի, ձի չունի, իսկ Ալային տալիս է նրան 1—2 ոսկինոց մէկ ձի փոխարէն ստանալով խեղճի տէրութեան վրայ մնացած հինգ տարուան ռոճիկի ստացականը: Նշանակում է խեղճ ձիաւոր ոստիկանը մէկ ձին առնում է իր մեծից 20—60 եւ աւելի ոսկիով: Սքանչելի պահեստիկներ են, որ կարում են եւ վաճառում: Այսու ամենայնիւ այս

ոստիկանը ապրում է, տուն ընտանիք է պահում, մինչեւ անգամ հարստութիւն էլ է դիզում: Ո՞րտեղից:— Ի հարկէ գիւղացիներին կոդոպտելով, լինի այդ գիւղացին հայ, թուրք, ֆիւրտ, ասորի, չէրքէզ, ճոյն իսկ մթրթ – գնչու, այդ ոստիկանի համար միեւնոյնն է՝ նրա ապրել պէտք է, մանաւանդ գիտէ երկրի կարգ ու կանոնը: Թէ ոստիկանը գիւղում, ճոյն իսկ ֆաղաքներում ինչ պահանջ է անում, այդ մասին լռում եմ:

Ստրուկ ժողովուրդ՝ ֆաղցած ոստիկան, եգրակացութիւնը դուք արէք:

Բանտ եւ արդարադատութիւն:— Խոնաւ, մութ բորբոսնած սենեակ՝ մարդուս արժանապատուութիւնը շղթայել բռնութիւններով, — ահա տանկական բանտը:

Համառօտ ասենք, ծեծելով, տանջելով ասել են տալիս չեղած իրողութիւններ: «Հասիրհաւասին» տակ՝ գործեր ու անտես անճանաչ մարդիկ: կոտորում են մարդու ոտները, որ այդ դժոխքից չփախչի: Սոված, ծարաւ, շղթան վզին, մեբենաւ ոտներին մաշում ու անպատում են առանձնապահում:

Նօգդատում՝ բանտի մէջ եօթ պաշտօնեաներ բռնաբարեցին մէկ յայտնի օրիորդի: Անգարայում, ճոյնպէս, չորս երիտասարդներ բռնաբարուեցին պաշտօնեաներից, էրզրում ճոյնպէս: Նոյնիսկ վանի մէջ ներկայ պաշտօնեաներից մէկը՝ Միւտիր խանայիլ էֆէնտին բռնաբարել է Աւետիս անունով մէկ երիտասարդի, իսկ դուք յիշում էք, որ ճոյն բռնաբարութեան ենթարկուեց եւ Օր. Զարուհին՝ Շամսի փաշա վալիի բանտում, նախ ֆան աֆսոսուն ելը: Արուամոլութեան ախտով տառապած ձեր փոլիսները, պ. Նախ., միշտ սիրուն երիտասարդներին զանազան պատրուակներով դէպի կապալքի են ֆշում: վերջապէս տանկական բանտ ասուած հիմնարկութեան համար համեստութիւնը ստիպում է մեզ լռել, միայն այսֆան ասենք, որ շատերը բանտ բերուելու փոխարէն, ապանուում են, օր., Տէրօեան Տիգրան, իմ ընկեր Ստեփան, եւն. եւն: Արդարադատութիւնը կախում ունի բանտի հետ, իսկ այս երկրի արդարադատութեան փոխարէն՝ բնագդներն են առաջին տեղ բռնում. այստեղ օրէնքը պաշտօնեաների կամայականութիւնն է:

Օրինակ ձեզ, պ. Նախագահ, այստեղ մեզադրուած ու տասը ամիս բանտի մէջ տանջուող Աւետիսի յանցանքը այն է, որ ունի սիրուն կին, որին Հուսնի եւ ընկերութեան փոլիսների լիրք վոհմակը արդարութեան, այն էլ տանկական արդարութեան հիման վրայ սեփականացրել է, մարդուս ձերբակալելով, իսկ դուք այդ լաւ գիտէք, ու ի՞նչ արիք:

Նոյնպէս փոլիսներին ինչ ինչ լիրք բնագդով շատերի ձերբակալութիւը գիտէք, իսկ այդ լիրքերին ֆշեցի՞ք դուք այդ պատասխանատու պաշտօնից, Արդարութիւն ձեր տանկական բառարանում նշանակում է կաշառք, օրինակները շատ ունիք: Եւ բանտից, պ. Նախագահ, ֆանի՛ ֆանի՛ անմեղների հառաչանքներ են բարձրանում դէպի երկինք ձեր վերջաւորութեան համար բողոքելու...:

5.— Համիտեա՛:— Ենիչարիների հարազատ շարունակութիւնն է ժողովուրդի համար պատրաստուած այս խարազանը: Ազգաբնակութեան արիւնը, աշխատանքը ծծողն է այս Համիտեան, նրա պատուի բռնաբարողն է այս կազմակերպութիւնը: Եւ այսպիսի մի կազմակերպութիւն կարող է հաստատուել միմիայն Ֆանկաստանում, այն էլ միմիայն ամենամեծ ոճրագործը կարող է երեւակայել այսպիսի մի կազմակերպութիւն:

Համիտեան տանկական կառավարութեան վերջաւորութեան սկիզբ դնողն է:

6.— Ծխախոտի րէժի, նրա պաշտօնեաներ:— Սա եւս Համիտիյէի նման մի կազմակերպութիւն է, աւազակների մի խումբ է, որ սուռանց միջոցների խտրութեան ամէն տեսակ գողութիւն, լրբութիւն կատարում է, ազգաբնակութեան վրայ մեծ բեռ դառնալով: Սրա լրբութիւնից գերծ չի մնում եւ իգական սեռի պատիւը, սա է, որ օրը կէս օրին, հրապարակի վրայ ամօթխած կնոջ, սիրուն աղջկայ ներքնաշորերն է խուզարկում եւ ծխախոտ գլուխելու պատրուակով՝ իր լիրք գազանական կիրքերին յագուրդ տալիս: Գոլչի եւ համիտեա՛,— տանկական պետութեան 19-րդ դարու ամենափառաւոր գիւտն է:

Բայց սրանով մենք չենք ասում թէ տանիկ պետութիւնը իր ժողովուրդին, մասնաւորա-

պէս հայերին, չի սիրում: Նա կը սիրէ··· եւ իր հայեացքը սրտայայտել է Բահրի փաշայի բերանով: Ամէնիին յայտնի է վանեցի խեղդ Կէօրոճ (Գէորգ), որին Բահրին միշտ դրամներ էր տալիս, փաղաքշում, սիրում, ասելով «ես հայերին կը սիրէի, եթէ ամէնիը այսպէս լինէին», այսինքն եթէ բոլոր հայերը խեղդ լինէին, չէ՞:

Սա ցոյց է տալիս, որ Տաճիկ կառավարութիւնը՝ բաղաքակրթութեան, յառաջդիմութեան հակառակ լինելով, սիրում է միմիայն բնութեան վիժածներին, հրէշներին···:

Ահաւասիկ Պ. Նախագահ, այն աֆացիները, բռնութիւնները, որ արդարացնելով ժողովուրդի մէջ պտտուող բաղնիքի աւանդութիւնը, (ահա աւանդութիւնը՝ ներկայ Սուլթանի հայրը բաղնիքում եղած ժամանակ, Սուլթան Համիտի ծնուելու լուրն են բերում: Տխրում է Սուլթանը ու ասում· «Դա ո՛չ թէ աչքալուսանիք է, այլ բօթ, որովհետեւ ես մերկ, նորածինս մերկ, բնականաբար, երկիրս պիտի լինի մերկ), ստիպում են յեղափոխականներ ծնելու, որոնք զգալով ներկայ օրէնքի, վարչութեան, ժողովրդի կեանքին անհամապատասխան լինելը, բռնի միջոցներով կամենում են այդ կործանող կարգերը բանդել ու նրանց տեղ դնել այնպիսի օրէնքներ ու վարչութիւն, որ ժողովրդին տանի դէպի բարօրութիւն, դէպի երջանկութիւն: Ազգաբնակութեան բարօրութիւնը,— ահա Հայ Յեղափոխականներիս մտածմունքն ու նիգը:

Ժողովուրդի կեանքը բարւոքելու համար, Յեղափոխականներս պահանջում են·

Ա.— Խղճի Ազատութիւն.— Խիղճը մարդուս հոգեկանն է, աստուածայինն է, եւ որքան յայտ ու ընդարձակ է Աստուածայինը, որքան անճառելի է նա, այնքան էլ մարդուն խիղճը պիտի լինի յայտ, ընդարձակ, ազատ ամէն բռնութիւններից ու ճնշումներից:

Ճնշել խիղճը՝ նոյնն է թէ մեռցնել մարդուս մէջ ազնիւը, վեհը, բարին: Մենք պահանջում ենք հոգեկանի կատարեալ ազատութիւն, ուրեմն մենք Յեղափոխական ենք եւ ոչ «սրիկայ»:

Բ.— Մամուլի Ազատութիւն.— Ազատ մամուլը մարդուս մտքի մէջ լոյս թափանցելով՝ ընդարձակում է նրա հասկացողութեան հորիզոնը, սրում է նրա ուղեղը՝ տալով աւելի նոր, աւելի բարձր գաղափարներ, ընդունակութիւններ դիտելու, հասկնալու ու իրեն ծառայեցնելու բնութեան հրաշալիքները, որով եւ իրբեւ մարդկային արժանաւորութեամբ ապրելու: Մենք պահանջում ենք մարդավայել կեանք, ուրեմն մենք Յեղափոխական ենք եւ ոչ «խռովարարներ»:

Գ.— Գումարման եւ խօսքի Ազատութիւն.— Գաղափարների շփումով նորանոր հասկացողութիւններ են առաջ գալիս՝ հասարակական կեանքը աւելի բարձր ու ժամանակի յարմար ուղիի վրայ դնելու համար:

Ազատ գումարմամբ ու ազատ խօսքով է, որ մարդս կրում է իր վրայ «բնութեան բազ եւ պակաս» անունը, եւ որովհետեւ խօսքը իմն անհատն է, մենք պահանջում ենք անհատի մըտքի ու գաղափարի, հետեւաբար եւ իր բացարձակ ազատութիւնը, ուրեմն մենք Յեղափոխականներ ենք եւ ոչ «ժողովրդի անդորրութիւնը վրդովողներ»:

Դ.— կեանքի, ինչքի, ու Պատուի Ապահովութիւն.— կեանքը բնութեան պարգեւն է եւ նա կարող է միայն այդ պարգեւը գլանալ, խըլել: Ստացուածքը՝ դառն հրտիւքով ձեռք բերուած, կեանքի շարունակութեան միջոցն է, ուրեմն եւ անբաժան կեանքից, իսկ պատիւը՝ լինելով հոգւոյ անդորրութեան պատճառ, ուրեմն եւ կեանքի զարգացման ու բարգաւաճման գլխաւոր գործօն, առնչական է կեանքին ու նրա միջոցներին, հետեւաբար պէտք է լինին անձեռնմխելի: Բայց որովհետեւ, Պ. Նախագահ, այստեղ փոխանակ իրաւունքի ոյժի՝ ուիրում է ոյժի իրաւունքը, ուրեմն պէտք է մարդուն ինքնապաշտպանութեան միջոց տալ պաշտպանելու իր անձը, ստացուածքն ու պատիւը:

Զպիտի ազգաբնակութեան մի մասը զրկել զէնքից, իսկ միւս մասը զինել ու նրա ջանին ցցել: Սրանով մենք պահանջում ենք անհատի, ուրեմն եւ հասարակութեան ապահովութիւնը, հետեւաբար մենք Յեղափոխական ենք — ազգաբնակութեան սիրելիներն ենք եւ ոչ «աւազակ – կողոպտիչներ»:

Ե.— Անուղղակի Տուրբերի Ոչնչացում.— Որովհետեւ անուղղակի տուրբերը ժողովրդի բարօրութեան համար չեն գործածւում, այլ գործ են ածւում մի բուռն դատարկապորտների գոյութիւնը պաշպանելու համար, ուստի մենք պահանջում ենք, որ ազգաբնակութիւնը ազատուի այդ տգրուկների գոյութիւնը պահպանելուց, հետեւաբար մենք Յեղափոխականներ ենք, ազգաբնակութեան շահերի պաշտպաններ ենք եւ ոչ «ազգաբնակութեան թշնամիներ»:

Զ.— Մեր պահանջներին վերջ չկայ, քանի որ կեանքի պահանջներին եւս վերջ չկայ, եւ որովհետեւ մեր պահանջները չեն կարող Օսմ. պետութեան տակ ապահովուիլ, ուստի մենք Յեղափոխականներս մարդկային ամենայն իրաւունքով պահանջում ենք՝ Հայաստանի ազգաբնակութեան բաժանում Օսմանեան պետութիւնից: (Դուք շատ բան էք պահանջում, առում է Նախագահը, բայց չեն տալ: Ընդհանուր ծիծաղ): *Սրանով մենք չենք ուզում Հայկական բէկութիւն, կամ Թագաւորութիւն, ինչպէս այդ քարոզում ու տարածում են ամպատուար ուղեղները, իրանց գոյութեան ոչնչանալու վրայ զղացողները: Երբէք մենք չենք առաջնորդւում ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆ ՂԷՅՐԱԹՈՎ:*

Մենք քրտու ազգայնամոլներ չենք, մենք ազնիւներ ժողովրդասէրներ ենք ու շատ լաւ գիտենք, *որ ազգային թագաւորը, բէկը նոյն բանութիւններն են գործելու, ինչ գործում է օտարը: Մեր պահանջն է՝ Հայաստանի ազգաբնակութիւնը, այսինքն, հայ, չէրքէզ, ասորի, եզիդի, մինչեւ անգամ մութրուպ-պնչուն իր քուէով ընտրի իր կառավարիչը ու կառավարուի իրենց կարգած մարդերով ու օրէնքներով, որը բարօրութեան հասնելու կարճ ճանապարհն է: Մենք պահանջում ենք Հայաստանը իր մէջ ապրող ամբողջ ազգաբնակութեան համար:*

Ես վերջացրի Պ. Նախագահ, եւ Յեղափոխականի սուրբ հաւատով հաւատում եմ որ պիտի հասնիմ նպատակիս: Ես հաւատում եմ, որ ազգաբնակութեան արդար ձայնը չպիտի խեղդուի, ես հաւատում եմ ու առաջ եմ բերում այստեղ Պարսից մեծ բանաստեղծ Սաադիի երկտողը, որ ասում է.

«Վախենում եմ չհասնիս Քէբէ, ով արաբ,
Այս նաւապարիը, որ գնում ես, դէպի
Թուրքստան է:»

Եւ իրօք, Պ. Նախագահ, Օսմանեան պետութեան այս ընթացքը նրան ոչ թէ դէպի Քէբէ սրբավայրն է տանում, այլ ուղղակի դէպի Թուրքստան, որտեղից 500 տարի առաջ դուրս ե՛ւ այս երկրի համար Աստուածային խարազան լինելու:

Ես վերջացրի, Պ. Նախագահ, եւ Յեղափոխականի վսեմ արհամարհանքով լսում եմ ընդհանուր դատախազի անատամ ամբաստանութիւնները ու ձեր վճիռները: Ես հաւատացած եմ, որ այդ ամբաստանութիւններն ու վճիռները անթառամ պահեր են որ անգիտակցաբար դնում էք Յեղափոխականներիս գլխին, եւ այն՝ որ դուք իրրեւ դուք ու մուր էք դնում մեր ճակատին, ապագայ սերնդի պաշտամանց առարկաներն են լինելու: Վճռեցէ՛ք, որքան կարողանաք, արհամարհում են. վճռեցէ՛ք, բայց վախեցէ՛ք ապագայից, որ սե՛ւ սե՛ւ գոյներով է մրոտելու ձե՛զ, ձե՛զ, ազգաբնակութեան երդուեա՛լ թշնամիներ:

Կեցցէ՛ Յեղափոխութիւն:
Կեցցէ՛ Հնչակեան Կուսակցութիւն:

(Կարդացած Վանի Վճռաւոր Ատեանի առաջ 1898 թ. Օգոստոս 1-ին, որից յետոյ առացայ կախաղանի վճիռ):
29 Յուլիսի, 1898 թ., Վան.
(Ռուսաց Կօնսուլի բանտում):

Վ. ՄԱՐՍԵԱՆ

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ՄԷՋ

«ԷԴԻԼ» ՄԱՄՆԱՁԻՒՂԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ

1903 թ. ամռան էր երբ ես առաջին անգամ կարճ ժամանակով եկայ Աստրախան: Դա մի մեծ վաճառաշահ քաղաք էր եւ Ռուսաստանի առաջնակարգ նաւահանգիստներից մէկը: Գտնուելով Վոլգա գետի եւ Կասպից ծովի միւսին՝ նա հանդիսանում էր Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի միջեւ ապրանքների փոխանակութեան խոշորագոյն կենտրոն: Այդպարնակութեան թիւը հասնում էր 200 հազարի, որոնց մեծ մասը 7—8 հազար հայեր՝ գաղթած մեծ մասամբ դեռ Պետրոս Մեծի ժամանակ Պարսկաստանի գանազան վայրերից, ինչպէս նաեւ Մոզդոկից, Ղզլարից եւ այլ տեղերից:

Բնիկ Աստրախանցի հայերը թոլորն էլ բաւականին էին եւ հարուստ, գրաւում էին առեւտրով, կային նաեւ մեծ թուով պաշտօնեաներ եւ ազնուականութիւն:

Բազմաթիւ այդ հայ գաղութը կարուած լինելով հայկական կենտրոններից, ապրում էր առանձնայատուկ ու մեկուսացած կեանքով, խօսում ոուսերէն, թէեւ իր սրտին մօտ պահում այն բոլորը ինչ որ հայկական էր եւ ազգային, ասկայն այդ բոլորը ամփոփուած տեղական նեղ շրջանակի մէջ: Այդ տեղ էր գտնում Աստրախանի ընդարձակ թեմի առաջնորդարանը, կային մի շարք կուլտուրա-կրթական եւ բարեգործական հիմնարկութիւններ, ինչպէս օրիորդաց գպրոց, օրիորդաց միջնակարգ գպրոց, հայկական դիմնագիա (Ներսիսեան), Ազգաբանեան հնամենի գպրոցը, անկեալոց, Հայուհեաց բարեգործական Ընկ. եւն.:

Բոլոր հիմնարկութիւնները գտնում էին քաղաքի ազանների ձեռքում եւ մի կերպ պահպանում նրանց ժլատ քսակներից այժմ կորզուած նուիրատուութիւններով կամ կտակներով:

Ժողովրդական լայն զանգուածները զբաղուած էին կրաւորական գերի մէջ եւ խոպան մնկուսացուած ազգային հասարակական կեանքից, որը ազանների դերիշխանութեան ենթարկուել էր տարուած, անգործ եւ մեռելային կերպարանք:

Երիտասարդութիւնը դատախարակուած ուսական գպրոցներում միանգամայն խորթացել էր հայ կեանքին եւ կապուել ուսական շրջանակներին: Հակառակ այն բանին, որ յեղափոխական – քաղաքական շարժումները եւ հայ կուսակցութիւնների գործունէութիւնը կովկասում եւ Ռուսաստանի գանազան հայաբնակ գաղութներում ուժեղ արձագանգ էր գրաւել եւ համատարած բնոյթ առանալով բնդհանուր ոգեւորութիւն եւ լայն շարժում առաջացրել այդ վայրերի կենսունակ եւ գիտակից տարրերի մէջ, Աստրախանի հայութիւնը մի ահուր բացառութիւն էր կազմում եւ ոչ միայն չէր մասնակցում որեւէ չափով այդ շարժումներին այլ նա նոյն իսկ անծանօթ էր մնում կովկասի եւ Տաճկաստանի ազգային – քաղաքական կեանքում տեղի ունեցող խոշորագոյն երեւոյթներին: Այդ էր այն ահուր եւ ճնշիչ տպաւորութիւնը, որ ես առաջին երբ 1903 թ. եկայ Աստրախան: Թէեւ աշակերտական նատանեկան դեռ նոր հեռացած, ասկայն ոգեւորուած իմ պատկանած կուսակցութեան՝ Հնչակեանու-

Շիրվանպադէի մի պատմուածքը, որից յետոյ ըստ սովորութեան պիտի ընտրուէր նախագահ՝ վարելու ընթերցուած նիւթի շուրջը բացուող վիճաբանութիւնները: Ինձ համար մխանգամայն անսպասելի կերպով բոլորը միաձայն դիմեցին ինձ խնդրելով նախագահել: Իրրեւ նոր անձնաւորութիւն այդ խմբում ես փորձեցի հրաժարուել, սակայն ինչպէս երեւում էր Տէր Գէորգի մասը խաոն էր այդ գործում եւ ես ստիպուած եղայ ենթարկուել ներկաների անյողդողդ կամքին եւ պրաւել նախագահական աթոռը: Ինձ շրջապատող խումբը պատրաստի նիւթ էր հանդիսանում իմ ծրագրած կազմակերպչական նպատակների համար եւ ես վճռեցի օգտուել պատեհ առիթից: Տալով խմբի ուսուցչադրած նպատակների գնահատականը եւ մատնանշելով այդ նպատակների թերի եւ սահմանափակ բնոյթի վրայ առաջարկեցի աւելի ուշադրութիւն դարձնել ազգային–քաղաքական կեանքում կատարուող երեւոյթների, յեղափոխական շարժումների կազմակերպչական խընդիրների վրայ եւ ջանալ երկնց գործօն մասնակցութիւնը բերել այդ բոլորի հանդէպ:

Մուսացութեան տալով կարդացած նիւթը ներկաները մի առանձին ոգեւորութեամբ ըսկսեցին ինձ անվերջ հարցեր տալ, որոնց ես ստիպուած եղայ երկարօրէն պատասխանել: Իմ բերած արտայայտած բուռն ցանկութեան համաձայն, մի քանի օր յետոյ, ես կարդացի մի ընդարձակ ոեֆերատ Հնչակեան Կուսակցութեան ծագման, ծրագրի եւ գործունէութեան մասին, որից յետոյ խմբի ժողովները ստացան տարբեր բնոյթ եւ ընթացք: Միաժամանակ ես աշխատանք էի տանում մի խումբ բանուոր եւ ծառայող հայերի շրջանում, որոնցից կարճ ժամանակում ինձ յաջողուեց կազմակերպել Ատրպատականի առաջին Հնչակեան խումբը «Թուրգիկ» անունով, բաղկացած 25—28 ընկերներից:

Այդ խմբի անդամներից շատերը յետագայում Կովկասում եւ Անդրկասպեան երկրում խոշոր դեր կատարեցին մեր Կուսակցութեան կեանքում, որոնցից ընկ. Լեւոն Մարանչեանը՝ փոխադրուելով Շուշի մեծ չափով նպաստեց Շուշիի մասնաճիւղի կազմութեանը եւ ապա հերոսաբար ինկաւ Հայ–Թաթարական անմխիթար կռիւների ժամանակ:

Տէր Գէորգից ես իմացայ, որ նրա ջանքերով Ատրպատականում գոյութիւն ունի 18—20 երիտասարդներից կազմուած մի խումբ, որը շաբաթական մի անգամ հաւաքուելով պրաղում է հայ հեղինակների գրուածքների ընթերցանութեամբ եւ քննադատութեամբ: Նա հրաւիրեց ինձ ներկայ լինել առաջիկայ հերթական ժողովին եւ ծանօթանալ խմբի անդամների հետ: Ես ուրախութեամբ ընդունեցի այդ հրաւէրը: Ժողովները կայանում էին հէնց Տէր Գէորգի բնակարանում: Այդ տեղ ես հանդիպեցի մի խումբ վառվռուն եւ ոգեւորուած երիտասարդների, որոնց թւում Թոմանոս Ատուռածատուրեանին, համալսարանից իրրեւ խռովարար վտարուած ուսանողի, որը հետագայում, կերենսկու կառավարութեան ժամանակ նշանակուեց Ատրպատկանի նահանգապետ եւ Մենշեւիկեան Օրգրուհինսկու հոսանքի կարեւոր գործիչներից մէկը դարձաւ, մեր սպասպայ գործիչներ ընկ. ընկ. Սօլօվեանին, Քարաշեանին, Բախրեանին եւ ուրիշներին: Ընթերցանութեան նիւթն էր որքան յիշում եմ

Ալաթարեանի հայկական լճացած կեանքը չարժելու եւ որոշ հետաքրքրութիւն առաջ բերելու դէպի մեր ակամայ գործը ես գրեցի մի թղթուղեկ–կոչ ուղղուած Ալաթարեանի հայութեան եւ իմաց անունից հեղաւորաթի վրայ ապելով մեծ քանակութեամբ տարածեցինք քաղաքում: Թուղթիկը չափազանց ուժեղ տպաւորութիւն թողեց հասարակութեան վրայ եւ լուռի կերպով արթնացրեց մեր յոյսերը:

Մի քանի պատահութիւններից յետոյ ընկ. Զաւուչեանի օգնութեամբ ինձ յաջողուեց կազմակերպել Արթունեցի կօշկակար բանուորներից երկու բազմանդամ խմբեր, ինչպէս նաեւ երկու օրիորդաց խմբեր: Ինռեւլիգենտ ոյժերից արդէն մեր շարքերը մտել էին Գէորգ Քհնյ. Մկրտումեանը, Գ. Քարտաշեանը, Մեսրոպ եւ Դաւիթ Տ. Զաքարեաններըը, Յովակիմ Սօլօվեանը, Տիկ. Մանուչակ Եաղուպեանը (նշանաւոր Ռուս գրող Նէմիրովիչ–Դանչենկոյի մօրաքրոջ աղջիկը), Սարգիս Բախթեանը, Ս. Ալանեանը, Ա. Սարգիսեանը եւ շատ ուրիշներ: Այդ բոլորից յետոյ հարկ համարուեց կազմել օրինաւոր մասնաճիւղ եւ բնարել վարչութիւն:

Խմբական ժողովներից յետոյ տեղի ունեցաւ ներկայացուցչական ժողով, որը եւ բնարեց նորակազմ Հնչակեան Մասնաճիւղի («Էդել» անունով) վարչութիւնը հետեւեալ բնկերներից բաղկացած՝ Գ. Ք. Մկրտումեան (Լմխլ), Յովակիմ Սօլօվեան (Ժանիք), Տիկ. Մանուչակ Եաղուպեան, Գ. Քարտաշեան եւ Ս. Բախթեան: Ընդհանուր դեկավարութիւնը իրրեւ կենտրոնի ներկայացուցչի թողնուեց ինձ:

Ժողովի արձանագրութիւնը բազուի Մասնաճիւղի, որի հետ մենք սկսու յարաբերութեան մէջ էինք, ուղարկուեց կենտրոն ի հաստատութիւն շուտափոյթ կնիք ուղարկելու խնդրանքով:

Դրանից յետոյ սկսուեցին ընդհանուր եւ կանոնաւոր պարապմունքներ խմբերի հետ, որոնք տեղի էին ունենում բնկերուհի Մ. Եաղուբեանի բնակարանում եւ բնկ. Սօլօվեանի տեսչութեան տակ գտնուող դպրոցում:

1904 թ. ամառն էր: Վարչութիւնը որոշեց հասարակութեան լայն խաւերի աչակցութիւնը ձեռք բերելու մի չքեղ պաշտահանդէս կազմակերպել: Կիրակի էր: Առաւօտեան ժամը 10–ին սկսեցին հաւաքուել հիւրերը քաղաքի մօտակայքում գտնուող էլդարեանի այգում: Մենք թէեւ բացի ընկերներից մօտ 200 հրաւիրատոմար էինք ուղարկել, սակայն ժամը 12–ին կողմնակի անձանց թիւը արդէն 600–ից անցնում էր: Քաղաքի ունեւոր եւ ինռեւլիգենտ դասակարգից մի մեծ խումբ տիկիններ եւ օրիորդներ ընկ. Եաղուբեանի դեկավարութեամբ իրենց վրայ էին վերցրել բուֆէի կազմակերպումը եւ հիւրերի ընդունելութիւնը: Այգին չքեղ զարդարուած էր եւ չինուած էին մի քանի զեկուցիկ կիոսկներ, ուր մեր բնկերուհիները վաճառում էին փոստ կարտներ Հնչակեան գործիչների նկարներով, ծաղիկներ եւ կազմակերպել էին վիճակախաղ: Մօտերն մի չարք բնկերներ նուիրատուներով Հնչակեան կուսակցութեան գործունէութիւնը եւ ծրագիրը: Կօնցերտային մասը բաղկացած էր ազգ եւ խմբական երգերից, երաժշտութիւնից եւ պարերից: Ժամը 4–ին սկսուեց ճաշը, որի ժամանակ արտասանուեցին բազմաթիւ բաժակաճառներ յեղափոխական – քաղաքական բովանդակութեամբ:

Պէտք է ասել, որ բնկերները կազմակերպելով գաշտահանդէսը բացառապէս նպատակ ունէին լայն չափով առաջ բերել հասարակութեան գանագան խաւերի հետ եւ այդ պատճառով թէ մուտքը եւ թէ հիւրասիրութիւնը ձրի էր նամանաւանդ, որ բիւֆէի ամբողջ ծախքը մի խումբ տիկիններ ինչպէս նաեւ այդեակը էլ զարեանը վերցրել էին իրենց վրայ: Տիրող ուրախութեան ապացոյցների տակ ճաշի ժամանակ յանկարծ ոտքի է կանգնում Ղարաբաղցի ծերունի Աւետիս Բարսեանը եւ դիմելով ներկայ հանդիսականներին արտասանում է հետեւեալը՝ «Այսօրուայ հանդէսը մեզ համար մի մեծ ուրախութիւն է եւ ես ինձ այս ծեր հասակումս չափազանց մխիթարուած եմ համարում անանկով թէ ինչպէս այս հանդէսը կազմակերպող եւ մեզ իրենց շուրջը հաւաքող Հնչակեան վարմունքը երիտասարդութիւնը ամենայն զոհողութեամբ լծուել է ամենքիս համար մի վեհ եւ սուրբ գործի: Մեզանից շատերը, եւ ես դա ամօթ եմ համարում, զուրկ են այդ աշխատանքին մասնակցելու պատուից եւ եթէ չենք ուզում նախատինքի առարկայ դառնալ, մենք պարտաւոր ենք,

եթէ ուրիշ ոչնչով չենք կարող օգտակար դառնալ, գէթ մեր նիւթական աջակցութիւնով օրական հանդիսանանք այդ երիտասարդների սկսած ծանր ու գաղափարական վեհ գործին»: Այդ ասելով Բարայեանը խնդրում է ընդունել իր լուման — 100 րուբլի:

Բուռն ծափերի տակ ներկաները հետեւում են Բարայեանի օրինակին եւ մի ժամից աւելի տեւում է մինչեւ որ վարչութեան գանձապահուհի ընկ. Մանուչակը կարողանում է ընդունել եւ արձանագրել բոլոր ցանկացողների սրբատարեալ նուէրները: Երեկոյեան ոգեւորութիւնը հասել էր ծայր աստիճանի: Կամուրջին խմբական եւ ապագային պարբը, որոնք տեւեցին մինչեւ առաւօտ: Հասարակութիւնը, որ չէր ուզում հեռանալ անվերջ դիմում էր հանդէսի կարգադրիչներին եւ խնդրել յաճախ կազմակերպել նման հաւաքոյթներ՝ խոստանալով ամէն տեսակ նիւթական աջակցութիւն: Այդ յաջողութիւնը մեծ ոգեւորութիւն էր առաջ բերել մեր ընկերների մէջ, որոնց ուրախ վայլուն դէմքերը պատկերացնում էին մեր յետագայ յաջողութիւններին: Հանդէսից անսպասելի կերպով ստացուել աւելի քան 1200 րուբլի դուռ արձնք:

Այդ դէպքից մի երկու ամիս յետոյ մեր օրիորդաց եւ կանանց խմբերը օրիորդաց դպրոցի ընդարձակ դահլիճում կազմակերպեցին մի չքնաղ երեկոյթ – ներկայացում: Հէնց այդ ժամանակ էր, որ ես Ամերիկայից ընկ. Վարդապատից ստացայ ձայնագրուած «Հեռաւոր երկիր»ը: Երգեցողութեան ուսուցիչ Նիկ. Մխիթարեանը վերցնելով նօթաները, կարճ միջոցում պատրաստեց իր 60 հոգիանոց քառաձայն երգեցիկ խումբը եւ երեկոյթին «Հեռաւոր երկիր»ի դռո եւ մարտական հնչիւնները դուրս թռած 60 երիտասարդ կրծքերից, թնդացնում էին դահլիճի խաղաղ կամարները եւ ոգեւորուած հոծ հասարակութեան պահանջով բազմիցս կրկնւում: Երեկոյթը ամէն տեսակէտով անցաւ չատ վայլուն: Այստեղ միջանկեալ պիտի ասեմ, որ Ասարեանի իրրեւ հետամնաց մի քաղաք, հեռու լինելով տեղափոխական կենտրոններից մինչ այդ դուրկ էր մնացել տեղափոխական կազմակերպութիւններից եւ շարժումներից· այդ պատճառով էլ տեղական ոստիկանութիւնը եւ ժանտարմները չափազանց անփոյթ էին եւ չունէին ուրիշ քաղաքների իրենց ընկերների հսոտութիւնը եւ վերաբերմունքը: Դրանով պէտք է բացատրել, որ սկզբնական շրջանում մեր ժողովները եւ հաւաքոյթները անցնում էին անվտանգ:

Այդ ժամանակ արտասահմանից ես ստանում էի փակ ծրարներով «Վերածնութիւն» եւ «Երիտասարդ Հայաստան» թերթերը, իսկ Բաքուի մատնաճիւղից «Հնչակ»ը, որոնք խմբերում կարդացուելուց յետոյ տրւում էր հատաբակութեանը: Մի օր, մեր ընկերներից Աբչակ Սարգիսեանը, որը ծառայում էր մաքսատանը հետաքրքրասիրութեամբ ինձ նախազգուշացրեց, որ մաքսատուն են բերուած իմ հասցէով 8—10 ծրարներ, որոնք ոստիկանապետ Շաֆիրովի ներկայութեամբ բացուելով նրանց մէջ գտել են «Վերածնութիւն»ի համարները: Ջանցաւ կէս ժամ եւ ես հապճեպ կարողացել էի բնակարանիցս հեռացնել մի չարք կուսակցական թղթեր, նամականիներ, հեկտոգրաֆը եւ վարչութեան կնիքը, երբ ինձ մօտ մտաւ ոստիկանապետը՝ շրջապատուած մի քանի ոստիկաններով եւ ժանտարմներով: Սկսուեց մանրամասն խուզարկութիւն եւ հարց ու փորձ: Խուզարկութիւնը ոչ մի արդիւնք չտուեց, իսկ ես օգտուելով այդ հանգամանքից, որ ծրարների վրայ մակագրուած էր «յանձնել Վ. Միլիբին» յայտնեցի, որ այդ ծրարները ինձ հետ կապ չունեն այլ պատկանում են, ինչպէս երեւում է ինչ որ Միլիբի, որին ես թէեւ չեմ ճանաչում, բայց երեւի կը պայ ստանալու իր ծրարները:

Ոստիկանապետը իր հետ վերցնելով ծրարները ինձ պատուիրեց, որ եթէ այդպիսի մի անձն ինձ դիմելու լինի իրեն լուր տամ եւ թոյլ չտամ ու հեռացաւ: Առաջին վտանգը թէեւ անցաւ սակայն, այդ օրուանից ես հսկողութեան տակ առնուեցի եւ ստիպուած էի զգուշանալ: Մօտ մի ամսից յետոյ նոր խուզարկութիւն կատարուեց նաեւ ընկ. Բարսաչեանի մօտ, բարեբախտաբար առանց արդիւնքի:

Կուս. գործը մեկանում դրուած էր կանոնաւոր հիմքերի վրայ: Մենք մշտական յարաբերութիւն էինք պահպանում դրսի կազմակերպութիւնների, ինչպէս նաեւ Բագուի մատնաճիւղի միջոցով կենտրոնի հետ: Կարճ միջո-

յում մեզ նոյնիսկ յաջողուեց մօտ 500 րուբլու մի խոշոր գումար փոխադրել կենտրոն եւ մեր մամուլին:

Աստրախանում եւ շրջակայքում մեր գործունէութիւնը օրէցօր ծաւալում էր: Մենք արդէն մուտք էինք գործել բոլոր ազգային – հասարակական հիմնարկութիւնների մէջ եւ նրանց ղեկավարութիւնը մեր ձեռքն առել:

Մեր բուրժուազիայի մէջեւ ահաւոր բուռն պայքարը այդ ժամանակ փոխադրուած էր պարբերաբար հրաւիրուող ընդհանուր ծխական ժողովների մէջ, որի իրաւասութեան տակ էին գտնւում բոլոր ազգային հիմնարկութիւնները եւ որին մենք կատակով «ազգային պարլամենտ» անունով էինք մկրտել: Պայքարը հետզհետէ աւելի կերպարանք էր ընդունում եւ ապանները տեղի տալով մեր դրօհին քայլ առ քայլ, ստիպուած էին մեզ յանձնել երկնից դիրքերը եւ հեռանալ աստիճէրից:

Աստրախանում Հնչակեան Մասնաճիւղից բացի այդ ժամանակ չկար այլ յեղափոխական կազմակերպութիւն:

Ճիշդ է կային բաւական թիւով անհատ Սօց. Դէմ. Սօց. Յեղ.ներ, որոնք միայն մեր հրապարակ գալուց եւ մեզ հետ շփման մէջ մտնելուց յետոյ, սկսեցին կենդանութեան նշաններ ցոյց տալ եւ հարկադրուեցան անցնել կազմակերպչական գործի: Մի խումբ Հայ Սօց. Դէմ.ներ՝ Ռ. Աստուածատրեան, Գ. Սուքիասեան, Թարգուլեան եւ ուրիշները մինչ սերտ յարաբերութեան մէջ լինելով մեզ հետ եւ մասնակցելով մեր պայքարներին եւ հետեւելով մեր օրինակին համախմբուեցան ռուս ընկերների հետ եւ հիմք դրեցին Ռ. Ս. Դ. Բ. Կ. տեղական կազմակերպութիւնը, որը իր յետագայ գործունէութեան մէջ ստիպուած էր շատ բունակ յենուել մեզ վրայ:

Աստրախանի մօտիկ, վօլգայի վրայ գտնուում էին Յարիգին, Սարաթով, Սամարա քաղաքները՝ բաւականաչափ հայ գաղթականութեամբ: Մենք որոշեցինք ընդարձակել մեր շրջանը եւ կազմակերպել նաեւ այդ քաղաքները: 1905 թ. Յառաջին, օգտուելով արձակուրդներից, ես եւ ընկ. Յանիկը ուղեւորուեցինք դէպի այդ քաղաքները եւ ժողովների ու դասախօսութիւնների միջոցով մեզ յաջողուեց կազմակերպել խմբեր Յարիգինում մօտ 60 հոգուց բաղկացած, Սարաթովում 30 հոգուց: Յետագայում ընկ. Ա. Յախվերդեանի ջանքերով, Սարաթովի ընկերները խմբեր կազմեցին նաեւ Տամբովում եւ Սամարայում: Այդ խմբերը կապուած լինելով Աստրախանի մեր վարչութեան հետ եւ նրանից առանալով հրահանգներ եւ ղեկավարութիւն գործում էին մեծ նոմանդով: Հայ թաթարական ընդհարումների ժամանակ նրանք կարողացան մեծ քանակութեամբ զէնքեր գնել եւ այդ շրջանի մեր մշտական շրջիկ – սուրհանդակ Երեւանցի ընկ. Վարդգէսի միջոցով փոխադրել «Էտել»ի վարչութեանը, նաեւ այս վերջինը իր հերթին փոխադրում էր Բագու եւ Կովկաս: Այդ զէնքերի շնորհիւ էր, որ Աստրախանի հայերը եւ հրեաները փրկուեցին յետադիմականների ծրագրած ջարդերից:

1905 թ. էր: Մօտենում էր Մայիս Մէկը եւ մեր մասնաճիւղը որոշեց առաջին անգամ Աստրախանում կազմակերպուած կերպով տօնել բանուորական այդ մեծ տօնը: Նախօրօք համաձայնութեան գալով Ս. Դ. եւ Ս. Յ.–ների հետ եւ միասին մշակելով տօնակատարութեան ծրագիրը եւ բաց թողնելով այդ աւթիւ յատուկ թռուցիկներ, Մայիսի Մէկին վաղ առաւօտեան մեր խմբերը, ինչպէս նաեւ Ռուս բանուորութիւնը հոծ բազմութեամբ դիմեցին քաղքից մի քանի վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնուող թաթարական «Տրեօխ Պրխատկ» դիւղի պարտէզները:

Ժամը 10–ին բացուեց միտինգը, դիւղին մօտակայ մարզպետնի վրայ: Մեր հաւաքման կէտում հարթօրէն ծածանում էր Հնչակեան կարմիր դրօշակը եւ ընկերները, իրար վրայ փոխարինելով, բարձր, զիլ ձայնով խօսում էին օրուայ նշանակութեան, դասակարգային պայքարի, ընկերային յեղափոխութեան մասին: Ժամը 2–ին դէպի քաղաքը երկարող ճանապարհի կողմից լսուեցին մեր պահակ դիրուած ընկերների ատրճանակների ձայները, որոնք նրանք, համաձայն նախօրօք եղած հրահանգի նախապէս յայտնում էին մեզ մօտալուտ վտանգի մասին: Քիչ յետոյ հեռում երեւացին ձիաւոր կօզակների եւ ժանդարմների մի մեծ խումբ, որը մեծ իրարանցում առաջացրեց մեր միտինգի մասնակցողների մէջ, որոնցից շատերը անկուսակցական էին եւ պարզ հետաքրքրութիւնից: Դրանցից մի մասը անմիջապէս փախուստ

ոմէ դիմեց: Կօդակները յանկարծ բաւական հեռաւորութեան վրայ կանգ առան, իսկ ժանտարմները ցած իջնելով ձիերից եւ բարձրանալով մօտակայ ծառերի վրայ իրենց դիտակները ուղղեցին մեզ վրայ, երեւի ցանկանալով նախքան յարձակման դիմելը հեռուից պարզել պատգուխների անձնաւորութիւնները: Օգտուելով մեր կողքին եղած պարէտների բնձեայած յարմարութիւններից, մենք բարձրացնելով դրօշակները եւ յեղափոխական երգեր երգելով ցրուեցինք պարէտներում, ուր ձիաւոր կօզակները անկարող էին հետապնդել եւ անցնելով մօտակայ վանքը, ուր հոգեզաւուռի առիթով հաւաքուել էին տասնեակ հազարաւոր ուխտաւորներ, եւ խառնուելով նրանց անվտանգ վերադարձանք քաղաք: Իրենց ունեցած անյաջողութիւնից կատղած ժանտարմները այդ օրերը կասկածով ձերբակալեցին մի քանի բնակիչներին, բայց շուտով ազատ արձակեցին:

1905 թ. Հոկտեմբերի 18-ին երեկոյեան մենք բոլորս հաւաքուած էինք հերթական վարչական նիստին: Յանկարծ նիստս մտաւ նիստին ուշացած բնակ. Բախրեանը եւ յայտնեց, որ համաձայն Պետերբուրգից նոր ստացուած հեռագրի, Ռուսաստանին տահմանադրութիւն եւ քաղաքական ազատութիւններ են տրուած Ցարի կողմից եւ որ այդ լուրի ազդեցութեան տակ ժողովուրդը խռնուած փողոցներում է նրա ճչդմանը:

Մենք իսկոյն, մի կողմ թողնելով օրակարգի հարցերը, անցանք մեր բռնելիք դիրքին եւ անելիքին: Րոպէն պատմական էր եւ յուզիչ: Վճռեցինք անմիջապէս ընդհատել ժողովը եւ դուրս գալ փողոց, հաւաքել բնակիչներին եւ ջանալ ցոյց կազմակերպել: Հէնց այդ րոպէին մեզ մօտ եկան մի խումբ Սօց Դեմոկրատներ՝ առնչնալու, թէ ինչ ենք մտադիր մենք անել: Իմանալով մեր որոշման մասին, նրանք բնակեցան մեզ եւ մենք բոլորս ուղեւորուեցինք քաղաքի կենտրոնում, նահանգապետի տան կողքին գտնուող պարտէզը, ուր շարունակ մեծ թուով գրօսնող հասարակութիւն էր լինում: Ճանապարհին մեզ միացան չատ բնակիչներ եւ երբ պարտէզ մտանք մեր թիւը արդէն 50—60 էր հասնում: Մեր այդպիսի մեծ խմբով պարտէզում երեւալը մեծ հետաքրքրութիւն առաջ բերեց գրօսնող հասարակութեան մէջ եւ նրանք մեզնից նոր լուրեր առանալու ցանկութեամբ սկսեցին համախմբուել մեր չուրջը: Հոգեբանական դա մի լուրջ մոմենտ էր եւ պէտք էր օգտագործել այն: Եւ ահա բնակիչներից մէկը բարձրանալով մօտակայ լապտերի վրայ եւ պարզելով կարմիր դրօշակը, որը մենք հետներս բերել էինք, արտասանեց մի կրակոտ ճառ: Ոատիկանական մի սպայ փորձեց մօտենալ եւ խլել դրօշակը, սակայն նրան դէն հրեցին եւ թոյլ չտուին այդ անել: Նա չչմած քաշուեց մի կողմ եւ ջգայնացած չգիտեր որոշել իր անելիքը, իսկ մի քիչ հետուն հաւաքները չարունակում էին յաչորդել իրար եւ արտասանուած ճառերի ազդեցութեան տակ մտավախ, ստրկամիտ ամբոխը արդէն սկսել էր ոգեւորուել եւ ծափահարում էր մեր բնակիչներին: Հետզհետէ պարտիզում հաւաքուող մեր բնակիչների թիւը 200-ից անցաւ, իսկ մեզ չրջապատող ժողովուրդի թիւը հասնում էր հազարի: Յանկարծ լսուեց Մարսէյէզի խրոխտ երգեցողութիւնը եւ մենք թափօր կազմած դուրս եկանք պարտէզից եւ դիմեցինք դէպի նահանգապետի տունը: ուր եւ կանգ առանք: Նահանգապետը վախից ամուր փակելով դռները եւ պատուհանները քաշուել էր ներքին սենեակները: Նորից սկսուեցին ճառախօսութիւնները եւ երգեցողութիւնը, ապա թափորը, որին արդէն մասնակցում էին 5—6 հազար հոգի չարժուեց դէպի նոյն փողոցին վերայ գտնուող քաղաքային թատրոնը:

Այդ տեղ թափորը նորից կանգ առաւ: Թատրոնում ներկայացում կար: Յուցարարները պահանջեցին որ երաժշտախումբը դուրս գայ եւ նուագի Մարսէյէզը: Երաժշտախումբը փողոց դուրս գալով յայտնեց, որ-իրենք Մարսէյէզը չգիտեն եւ առաջարկեցին փոխարէնը որեւէ մարշ նուագել: Ժողովուրդը պնդում էր իր պահանջի վրայ: Երաժիշտները ապշած կանգնել էին, երբ նրանց մօտեցաւ մեր բնակիչ Ժանիքը եւ վերցնելով մէկի ձեռքից ջութակը, սկսեց նուագել Մարսէյէզը: Ներկայ եղող եւ լաւ կանգնած բարմաթիւ ոատիկաններին ժողովուրդը սակաց վերցնել զինարկները եւ զինարաց լսել այդ ժամանակուայ յեղափոխական հիմնը: Կարգապրիչ յանձնախումբը, որը կազմուել էր թափորի ժամանակ հնչակեաններ-

բի, Սօց. Դէմ. եւ Սօց. Յեղ. ներկայացուցիչներից, արդէն ուշ գիշեր լինելու պատճառով յաւտաբարից ցոյցը վերջացած եւ առաջարկից հետեւեալ օրը կէսօրից յետոյ, ժամը 4–ին հաւաքուել Ալեքսանդրեան այգին կայանալիք միտինգին:

Հոկտեմբեր 19–ին վաղ առաւօտից ընկ. Սօլոմեանի պաշտօնավարած դպրոցում, որի առաւչն էր նա, «Էդիլ» մասնաճիւղի հարիւրաւոր անդամները արդէն գործի վրայ էին: Կառաբեում էր աշխատանքի բաժանում: Առանձին եռուզեռ էր տիրում պինուորական խմբի մէջ, որի մօտ 60 հոգուց բաղկացած եւ լաւ պինուած անդամները պիտի հսկէին կայանալիք միտինգի ապահովութեան եւ կարգապահութեան վրայ, որովհետեւ իր որամատրութեան տակ պէնք եւ պինուորական ուժ միայն մեր կուսակցութիւնն ունէր: Օրիորդաց խմբերի անդամուհիները չուտպով պատրաստեցին մի մեծ եւ գեղեցիկ կարմիր դրօշակ Հնչակեան Կուսակցութեան անունով եւ օրուայ լոզունգներով գրուած Հայերէն եւ Թուրքերէն: Կարմուեց նաեւ մեր Հաւատիօանների ցուցակը:

Ժամը 4–ին Ալեքսանդրեան այգում սարքած տրիբունի վրայ արդէն ծածանում էր մեր դրօշակը, որի շուրջ համախմբուած էին մեր բնակիչները եւ մեծ թուով Հրեայ երիտասարդութիւն: Սկսուեց միտինգը: Ճառախօսները հերթով մօտենում էին եւ կանգնում մեր դրօշակի տակ (ուրիշ կուս. դրօշակ չունէին) ու ժողովուրդի բուռն ծափահարութիւնների տակ արտասանում օրուան գէպքերը չօշափող իրենց ճառերը: Մէջ ընդ մէջ բոլոր ներկաները գրկախառնուելով էրգում էին Մարսէյէզը: Տեսարանը վեհ եւ արտասովոր էր: Ժամը 7–ին մօտ 10,000 հոգուց բաղկացած թափորը կանոնաւոր շարքերով, առաջից ունենալով Հնչակեան դրօշակը, դուրս եկաւ այգուց եւ անցաւ քաղաքի գլխաւոր Մոսկովեան փողոցով եւ ցրուեց: Նոյն օրը, երեկոյեան ժամը 8–ին հաւաքականը հաւաքուեց նշանակուած էր մի այլ միտինգ: Ներկայ էին մօտ 120 հոգի, գլխաւորապէս ինտելլիգենտ դասակարգից, որոնց թուում նաեւ չատ կանայք: Ի նկատի ունենալով, որ քաղաքում արդէն սկսել էին երեւալ ինչ որ կասկածելի խմբեր, որոնց մէջ նկատուել էին գենդարմների գերում հագուստները փոխած ոստիկաններ, մեր վարչութիւնը հարկ համարեց միտինգի ապահովութեան համար ձեռք առնել նախապատրաստական միջոցներ: Մեր Զինուորական խմբի անդամներից 40—50 հոգի պրաւել էին Ակումբի մուտքը եւ չարուած անդունքների վրայ՝ հսկում էին բոլոր երթեւեկողներին եւ կասկածելի անձանց ձերբակալում: Միտինգը սկսուելուց հարիւր մի ժամ անցել էր, երբ փողոցի կողմից լսուեցին ազմուկներ եւ դրսից նետուած քարերը չարտելով պատուհանների ապակիները թափուեցին ակումբի դահլիճին եւ թէթեւ վիրաւորեցին մի քանի հոգու: Սկսուեց մի բնդհանուր պանիկա: Հաւաքութիւնը, ինչպէս նաեւ կարպ. Յանձնախումբի անդամները պահպանել՝ խնդրեցին, որ մեր պինուորները ապահովեն իրենց խուլիգան մօնարխիստների յարձակումներից: Զինուորական խմբի պետերից ընկ. ընկ. Մ. Հայրապետեանի եւ Զաքուչեանի միջոցով հարկ եղաւ հրահանգները ուղարկուել ներքեւ յարկում գտնուող խմբին, որի անդամները դուրս գալով փողոց մի քանի համազարկից յետոյ փախուստի մատնեցին խուլիգաններին: Միտինգը չարունակելը այլեւս անհնար էր, ուստի հաւաք դիմումների հիման վրայ ներկաներին բաժնեցինք խմբերի բուռ իրենց ապրած թաղերի եւ մեր պինուորների պաշտպանութեան տակ ուղարկեցինք իրենց տները: Հոկտ. 21–ին մօնարխիստները, որոնք իշխանութեան աջակցութեամբ արդէն բաւականաչափ կազմակերպուել էին, իրենց հետ ունենալով ժողովրդի ստոկանքները եւ քրէական տարրերը, ոստիկանների բնակութեամբ, դուրս եկան փողոց հաւացոյցեր կառարելու: Տեղի ունեցան մի քանի ընդհարումներ յեղափոխական ցուցարարների հետ, սակայն ոստիկանական խուլիգանական ոյժերի վրայ յենուած յետադիմականները կարողացան չուտով գրութեան տէրը դառնալ: Յեղափոխութիւնը այլեւս պարտուած էր: Սկսուեց ռէակցիայի սեւ շրջանը, յեղափոխականների դէմ սկսուած հալածանքները եւ ձերբակալութիւնները պարտզուխնների չաուերին ստիպեցին թաղնուել կամ հեռանալ քաղքից: Ուստ բնակիչների համար թագաւորները պատրաստելու եւ հեռացողների ճանապարհա-

ձախանքը հոգալու ձանրութիւնը դարձեալ ինկաւ Հնչակեան վարչութեան վրայ:

1906 թ. էր: «Նոյա Ժողովուրդի Միութիւն» անունով մօնարխիստական կազմակերպութիւնը սանձարձակ խլեակ էր ամէն ուրեք: Օրէցօր ուժեղացող ռէակցիան մի առանձին եռանդով հետապնդում էր «խռովարար սոցիալիստներին»: Քաղաքում յամառ կերպով խօսւում էր, որ մօտ օրերը ապառում են հայ-հրէական ջարդերը:

Մօնարխիստների պարագլուխ Տիխանովիչ Սամբիկին կառավարութիւնից բաւական խոշոր դրամական նպաստ էր առացել եւ եռանդով ջարդարար խմբեր էր կազմակերպում:

Դրութիւնը կրիտիկական էր, ուստի «Ինքնապաշտպանական» վարչութիւնը հարկ համարեց մի կողմից հրաւիրել եւ միասին խորհրդակցել ապառնացող վտանգի առաջն առնելու միջոցների մասին: Ժողովը երկար վիճաբանութիւններից յետոյ, մեր ճնշման տակ, որոշեց պինել բոլոր բնակիչներին եւ 20—30 հոգուց կազմել խմբեր պահակելու վտանգաւոր կէտերում՝ գլխաւորապէս հայերի եւ հրեաների թաղերում եւ յարձակման դէպքում պինուած դիմադրութիւն ցոյց տալ: Բարեբաղդաբար այդ ժամանակ մեր մասնաճիւղը իր տրամադրութեան տակ ունէր մեծ քանակութեամբ հրացաններ եւ մաուզէր աւտճանակներ, որոնք պատրաստել էինք կովկաս ուղարկելու համար: Ի նկատի ունենալով, որ միւս կուսակցութիւնները զէնք չունին, մենք մեր զէնքերի մի մասը բաժնեցինք Սօց. Դէմ. բանուորական եւ Ուսանողական խմբերին: Ժողովուրդի պաշտպանութեան գործը վարելու համար ընտրուեց միջկուսակցական մի դիւանաւոր մարմին, սակայն յետագայում գործի ամբողջ ծանրութիւնը ընկաւ մեր եւ Սօց. Դէմ. վրայ, իսկ Ազգային ներկայացուցիչ Աբշակ Մարգարեանի ձերբակալութիւնից յետոյ Սօց. Դէմ. իւրացրեց ոյժերը դրին մեր տրամադրութեան տակ: Շտաբը գտնուում էր Բժ. Սինիմարակու բնակարանում: Ինքը բժիշկը բացակայ էր քաղաքից, ուստի էր միայն տիկինը: Ամբողջ ժամանակ նստած հետախոսի առաջ մենք լսում էինք խմբերի հաղորդած տեղեկութիւնները եւ տալիս համապատասխան կարգադրութիւններ:

Մի մեծ խումբ օրիորդներ առանց կասկածի տեղիք տալու, շարունակ շրջում էին քաղաքում եւ մեզ տեղեկութիւններ էին բերում մօնարխիստների չարժումների մասին:

Երրորդ օրը մեր շտաբի անդամներից Սօց. Յեղ. ներկայացուցիչ Եվրենովը (յետագայում պետական Դումայի անդամ) մի պատահականութեան պոհ գնալով ձերբակալուեց:

Ինչ յետոյ նաեւ վտանգուեց մեր շտաբը եւ մենք ստիպուած եղանք փոխադրուիլ ստամբոյժ Գօլանդակու բնակարանը: Օրական երկու անգամ հերթով շտաբի անդամներից մէկը պինուորական զեկավար մեր ընկ. Մ. Հայրապետեանի հետ այցելում էին բոլոր խմբերին եւ հարկ եղած հրահանգներ եւ ցուցումներ տալիս: Ընչակեան ամենաուժեղ խմբերը գտնուած էին հայկական քաղաքամասում, ինչպէս, օրինակ, Կրիուչում հայկական Ս. Կատարինէ եկեղեցու բակում, ընկ. Սօլօվեանի դպրոցում, թեմական դպրոցում, Կատօլիկների փողոցում եւ այլուր, իսկ մի խումբ հրացանաւորներ ընկ. Սեդէյ Սարգսեանցի զեկավարութեամբ դիրք էին բռնել թեմականի դիմացը գտնուող հայկական եկեղեցու զանգակատունը: Հրէական թաղում միւս խմբերից բացի, ինքնաբերաբար կազմուել էին հրեաներից բաղկացած ինքնապաշտպանութեան 18—20 հոգուց մի խումբ, որը իրեն դրել էր մեր շտաբի տրամադրութեան տակ: Այդ խմբի այցելած ժամանակ մենք նրանց մօտ գտանք ընդամէնը 10—12 զործածութեան համար միանգամայն անպէտք տրճանակներ: Այդ կէտը ուժեղացնելու նպատակաւ մենք հետախոսով կարգադրեցինք անմիջապէս մեր տղաներից 15 հրացանաւորներ ուղարկել, որոնք կէս ժամից յետոյ արդէն նշանակուած տեղն էին: Մեր տղերքի գալը եւ նրանց հրացաններով պինուած լինելը մեծ ոգեւորութիւն առաջացրին բազում խռնուած հրեայ հասարակութեան մէջ եւ նրանք օվացիաներով ընդունեցին մեր ընկերներին:

Մօնարխիստները եւ ոստիկանութիւնը արդէն պիտէին մեր պինուորական խմբերի եւ զարկերը արդիլելու համար ձեռք առած միջոցների մասին եւ այդ պատճառով նրանք ստիպուած էին իրենց զսպուած պահել: Հէնց այդ օրերին էր, որ մի խումբ խուլիգաններ փոր-

ձեցին թալանել մի քանի հայերի տները: Վերայ հասած մեր ազանների արձակած դնդակների սարսափի տակ նրանք անմիջապէս դիմել էին փախուստի: Այդ դէպքը եկաւ վերջնականապէս համոզելու ջարդարարներին, որ իրենց սրբելիքն էլոյքը չպիտի անպատիժ անցնի եւ նրանք սոխոտած եղան հրաժարուել իրենց ջարդերը կազմակերպելու ծրագրից: Այդպիսով, չնորհիւ գլխաւորապէս «Էդիլ» Մանուճիւղի ձեռք առած եռանդուն միջոցներին եւ Հնչակեան ընկերներին ցոյց տուած անսահման անձնուիրութեան եւ յեղափոխական պարտաճանաչութեան Ասարախանի հայ եւ հրեայ ազգաբնակութիւնը փրկուեց նրա վրայ ծանրացած ջարդերի սպառնալիքից:

1907—1908 թ. ամէն կողմ տիրում էր յաղթական սեւ ռէակցիան: Շատերը յուսալքուած հեռացել էին գործի ասպարէզից, սակայն դէպքերի նոր ընթացքը չպղնց «Էդիլի» գործունէութեան վրայ: Մեր Մանուճիւղը պահպանել էր իր կենսունակութիւնը եւ շարունակում էր իր աշխատանքները: Փոխուած քաղաքական հանգամանքները մեզ ստիպեցին պատգամաւորական ժողով գումարել եւ մշակել գործունէութեան նոր ծրագիր: Նախագահելով այդ ժողովին եւ արծարծելի տեսական տապրական օրգան ունենալու միտքը: Ընկերները թէեւ համակրանքով վերաբերուեցին դէպի իմ այդ առաջարկը, բայց գոան այն անիրագործելի: Բանը նրանումն էր, որ Ասարախանում ոչ միայն, երբէք հայերէն դիրք եւ թերթ չէր հրատարակել, այլ չկային նաեւ հայերէն տառեր: Այդ հանգամանքը ինձ թոյլ չտուաւ անցքից, այլ մի քանի օրից յետոյ, ընկ. ընկ. Լմիլ եւ Տ. Տէր Զաքարեանի հետ դիմեցի հանդանակութեան եւ տեսական տառեր ձեռք բերելու եւ թերթի սկզբնական ծախքերը հոգալու համար հաւաքեցինք մօտ 1400 րուբլու մի դումար: Այդ ժամանակ եւ իրրեւ Կովկասի եւ Թուրաստանի գործադիր յանձնախումբի անդամ բնակիչների կողմից կանչուած էի Թիֆլիս: Գալով Թիֆլիս եւ անմիջապէս Մառերի ձեռքերանից գնեցի թերթի համար հայերէն տառերի անհրաժեշտ կոմպլիկանների եւ ուղարկեցի Ասարախան: Երկու ամսից յետոյ եւ արդէն Ասարախանումն էի եւ ձեռնարկեցինք «Լրաբեր»ի հրատարակութեանը: Աւտօնատէրն էր մեր «Թուրցիկ» խմբի անդամներից ընկ. Կարապետ Յաչատրեանը, իսկ խմբագրական կոլեգիայի մէջ մտնում էին «Էդիլ»ի վարչութեան անդամները եւ ես: Սոց. Դեմոկրատներից կային 2 հոգի, սակայն նրանցից մեկը՝ ընկ. Ռ. Ասատուրեանը, այն եւս քաղբնական չէջանում, գործօն մասնակցութիւն ունէր. «Էդիլ»ի օրերն «Լրաբեր»ի լոյս տեսնելը բնդհանուր ոգեւորութիւն առաջացրեց մեր շարքերի մէջ, ոչ միայն Ասարախանում, այլ նաեւ Կովկասում, ուր այդ ժամանակ մենք դեռ տեսական թերթ չունէինք: Կարճ ժամանակում «Լրաբեր»ի միջոցով մենք կարողացանք մեզ հետ կապել Անդրկասպեան երկրի, մասնակի հայ գաղութներ Մոզդոկի, Ղզլարի, Յարիցինի, Սարատովի, Մոսկվայի, Պետերբուրգի եւ այլ տեղերի մեր գաղափարակից ընկերներին եւ նպաստել այդ վայրերում մեր կազմակերպչական գործին: Մոսկվայից «Լրաբեր»ին աշխատակցում էին յայտնի բանասաեղծներ Ա. Մասուրեանը, Վահան Տէրեանը, Պետերբուրգից ուսանող ընկ. Վ. Տէր Թովմասեանը, Պարսկաստանից ընկ. ընկ. Աւօն եւ Հրահատը, Ամերիկայից ընկ. Սիրվարդը, Բուլղարիայից ընկ. Կամսարականը եւ շատ ուրիշներ: Երկու տարուայ ընթացքում մեր մարտական «Լրաբեր»ը կատարեց խոշոր հեղափոխական գործ եւ նա ամենամեծ եռանդով կը շարունակէր իր սահմանած դերը, եթէ ժանտարմական բռնի ոյժը բռնի կերպով չդադրեցնէր նրա հրատարակութիւնը:

Ես ստիպուած եղայ հեռանալ Ասարախանից եւ անցնել Պարսկաստան: Գնալով Թաւրիզ եւ պռնուելով ամբողջովին «Լրաբեր»ի հրատարակչական գործի պատճառութեան տակ եւ, հատկապէս մի քանի ընկերների յարուցած դժուարութիւններին հետք գրեցի «Զանգ» շաբաթաթերթին, որը յետագայում նոյնպէս շատ խոշոր դեր կատարեց մեր հեղափոխական կեանքում: 1911 — 1914 թ. եւ պռնուում էի Զուիցերիայում եւ ուսանում Լօզանի համալսարանում: 1915 թ. կրկին գալով Ասորեստան սկսեցի հրատարակել «Բանբեր» շաբաթաթերթը, որը շատ համար լոյս տեսնելուց յետոյ կառավարութեան կողմից փակուեց:

Այդ ժամանակ կովկասում պատերազմը առաջ էր բերել մեծ չարժում հայերի մէջ եւ յոյսեր ներշնչում Տաճկահայաստանի մօտալուտ ապատագրմանը: Հայերը ամէն տեղ ատրուել էին կամաւորական գործելով: «Էդիլ»ը անկարող եղաւ դերծ մնալ այդ չարժումից եւ ընկերներից կազմելով մի կամաւորական խումբ ինք. Հայկ Բժշկեանի ղեկավարութեամբ հանդիսաւոր կերպով եւ մեծ ցոյցերով ուղարկեց պէտք պատերազմի դաշտը: Այդ խումբը մըտնելով կամաւորական վերներորդ բանակի մէջ քաջագործութեան չատ ապացոյցներ տուեց, իսկ ինք. Հայկը մեծ դեր կատարեց նաեւ Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան ժամանակ վերջը պատնաշով Մօրհրդային Հայաստանի Թագմադոնալով Մօրհրդային Հայաստանի Թագմաժողովում եւ ապա միութենական 2-րդ հէնելյոզի բանակի ընդհանուր հրամանատար:

Պատերազմի սկզբում Տաճկաստանից կովկաս նեբս խուժեցին մի քանի հարիւր հազար վախճատական հայեր ամենաթշուառ վիճակում: Մինչ կովկասում այդ թշուառներին, որոնք օրական հարիւրներով մեռնում էին սովից, օգնութիւն կազմակերպելու գործը կուսակցական – թաղթային նեղ, գձուձ հաշիւների առարկայ էր դարձել, Էդիլ Մատնաճիւղը իր կոչման բարձրութեան վրայ կանգնած, ինք. Էմիլի հետ կովկաս ապաստանած գաղթականներին ուղարկից վեց վագոն մթերքներ: Ինք. Էմիլը տարած մթերքները փախստականներին բաժնելու ժամանակ տեսաւ նրանց ծայրայեղ թշուառութիւնը, լքուած վիճակը, մահացողութիւնը, եւ նրա պատճառն թշուառների, զրկուածների համար բարեխոզ սիրտը չդիմացաւ այդ ծանր տեսարանին եւ պայթեց: Ընկեր Էմիլը մեծ իրրեւ իսկական յեղափոխական, պարտականութեան զգացում, մի վէհ գործի հանապարհին՝ իրրը կակիծ պատճառելով իր գաղափարակից ընկերներին եւ նրան յարգող հասարակութեանը: «Էդիլ»ի վարչութիւնը անմիջապէս իր անդամներից ինք. Գարասաչանին ուղարկեց Ալեքսանդրապոլ (Լենինական), որը այնտեղից ինք. Էմիլի աճիւնը փոխադրեց Ախալքալաք, ուր կատարուեց նրա հանդիսաւոր թաղումը:

1915 թ. վերջերն էր: Կովկասի մեր կենտրոնական վարչութիւնը ինձնից, իրրեւ այդ վարչութեան անդամի, հեռագրերով եւ նամակներով պահանջում էր մեկնել Թիֆլիս եւ կազմակերպել կուս. Կովկասի օրգանի հրատարակութեան գործը: Գալով Թիֆլիս, ես անմիջապէս ձեռնարկեցի «Գաղափար» օրաթերթի հրատարակութիւնը, սակայն այդ չրջանի դժուարութիւնը դուրս չ մեր ոյն գրութեան նիւթից:

Ախալքալաքի «Էդիլ» (Վոլգա գետի թաթարական անունը) մասնաճիւղը իր երկարամեայ ընդհատուր գործունէութեամբ ունի գրաւած պատուաւոր տեղ Հնչակեան գործօն մասնաճիւղերի չարքում եւ նրա այժմ հանգուցեալ անդամների ինք. ինք. Էմիլի, Մեսրոպ Տէր Զաքարեանի, Յովակիմ Սօլօվեանի, Լեւոն Մաքսենեանի եւ ուրիշների լուսաւոր յիշատակը միչտ վառ կը մնայ նրանց գաղափարակից ընկերների սրտում:

Հնչակեան կուս. 50 ամեակին, ես կարծում եմ, որ մեր ընկերները մի պեղեցիկ գործ կատարած կը լինէին, եթէ վերահրատարակէին ինք. Էմիլի բազմաթիւ գրուածքներից այնքան պեղեցիկ «Ընթոան երկեր» յեղ. բանաստեղծութիւնները:

ՍԻՐՎԱՐԴ

ԿՈՎԿԱՍԻ ՓՈԽԱՐՔԱՅ ԻՇԽԱՆ ԳՈԼԻՑԻՆԻ ՏԷՒՕՐԸ

Ա.

1903 *Թուականին էր։*

Սաւունի երկրորդ ապստամբութիւնը, զօրավար Անդրանիկի զեկավարութեամբ, վերջ տուած էր ապարդիւն։ Սուլթան Համիտ, եւրոպական պետութեանց լուռ մեղսակցութեամբ, պարձեալ դրժած էր իր խոստումը ու հրդեհած հայ գիւղերը։ Եւրոպական երկիրներու մէջ, ազատական տարրերու դրաւոր եւ բեմական հայանպաստ արտայայտութիւնները կացութիւնը չէին փոխած, ու հայ արիւնը կրկին սկսած էր հոսիլ…։

Ցարական կառավարութիւնը, ներքնապէս սպակցելու համար Սուլթանին, արդէն 1895 թուականներէն սկսեալ բազմաթիւ հայ յեղափոխականներ Կովկասի մէջ ձերբակալած ու հեռաւոր վայրեր աքսորած էր։ Կովկասի մէջ հայ յեղափոխականներու — Ընչականն եւ Դաշնակցական — ուժերը քանդելու եւ ապագային անկախութեան գաղափարը անոնց մէջ բոլորովին սպաննելու մտօք վրացական իշխաններու հետ համախոհուրդ Գոլիցինը ներքնապէս լսեցուցած էր դաւադրական աշխատանքի մը, որու համար յատկապէս ուղարկուած էր Կովկաս, փոխարինելու Շերմխաեւին, որ չատ թոյլ էր եւ վրացի իշխանուհիներու գերին դարձած։

Հայակը Գոլիցինը նախապէս ճանչցուած, աւելի ճիշդը՝ ինքզինքը ցոյց տուած է հայաստէր։ Առանց մը կովկաս ապրելով եղած է անոնէր։ Առանց մը կովկաս ապրելով եղած է անոնց մէջ այն համոզումը, թէ անիկա մեղմ բնաւորութեան հետ կը մխացնէ եւ հայասիրութեան զգացումները, եւ հետեւաբար Շերմխաեւի թացած վիհը՝ հայերու եւ վրացիներու միջեւ, պիտի կարենայ գոցել։ Հայերու այս համոզումը աւելի կ'արմատանայ, երբ Գոլիցին կռվկաս հասնելէ մի քանի օր յետոյ հարուստ հայերու հետ տեսակցութիւն մը կը սարքէ եւ իր «հայասիրական» զգացումները անոնց կը հաղորդէ։

«Լաւ եմ յիշում, *կը զրէ ընկեր Ռ. Խան Ազատ*, «Մ ԵԱԿ»ը մի անգամ բերկրանքով էր յայտնում, թէ ինչպէս Գոլիցինը ոտքով գբօսանքի էր դուրս եկել եւ հանդիպել էր մի խեղճ հայ ընտանիքի հարսանեաց հանդէսին։ Կանգնեցրել էր հարսանիքի երթը եւ մի բանի րոպէ էր ուսումնասիրել փեսայիին»։

Այս ձեւով, այս մեթոտով էր սկսած Գոլիցինը իր հայասպան ծրագրի իրագործումը, — այն է՝ խաբել, քնացնել հայ ժողովուրդը իր կեղծ հայասիրական ցոյցերով ու անոր եռեւէն մահագործի դանակը չողացնել…։ Այս ձեւով պիտի կարենար թակարդել հայ մխամիտ հասարակութիւնը՝ ձակատացնելով յեղափոխականներու, մասնաւորապէս Մարքսիստ Հընչակեաններու դէմ, որու սխրական ուժը ո՛չ միայն զգալի էր Թրքահայ ազատագրական պայքարին, այլ Անդրկովկասեան բանուորական շարժումներու մէջ, պատճառ նեղկացնելով «խռովարարներ», «ապստեր համերաշխութեան գաւուններ»։

Գոլիցինը իր կեղծ հայասիրական դիմակը երկար չկարողացաւ պահել ամբողջ։ Մեղրա-

լուանի ամիսներուն կը յաջորդէ դժբախտ եւ արիւնալի օրերու նախընթացը, երբ կաուավարական օրհան «կոլկաս» ռուսերէն օրաթերթին խմբագիրը կը նշանակուի Ցանոթ բանաստեղծ Վլլիչկօն, որու գրիչը կը թաթխուի արիւնի մէջ... Հալածանքի արշաւանք մը Ցայր կուսակցութեան դէմ: Պետական այդ թերթը՝ խմբագրին գրչովը՝ հայութիւնը կ'ամբաստանէ ազատակութեան, դաղութեան ու խաբեբայութեան մէջ, ու կը պահանջէ պատիժ:

Հայասէր համարուած Գոլիցինը փոխանակ զսպելու, վերջ դնելու այսպիսի գրգռիչ հրատարակութիւններուն, կը յայտնուի իսկական հայակերի պատկերովը, երբ իրարու ետեւէ խնամ հալածանքի կ'ենթարկէ հայկական բոլոր մշակութային հաստատութիւնները,— կը փակուին դպրոցները, գրադարանները, Բարեգործական Ընկերութիւնը:

Այսքանով ալ չի բաւականանար:

Ամիսներ վերջ Գոլիցինը կը տեղեկագրէ իր սկրջ, Ցարին, թէ հայերը ահագին եկեղեցիներ եւ եկեղեցական կալուածներ ու կանխիկ դրամներ ունին, որոնց գումարը կը հասնի միլիոններու: Գոլիցին կը թելադրէր որ այդ դրամները պէտք է առնել կառավարութեան անմիջական հսկողութեան տակ: Ցարը կ'ուզարկէ հրաման,— կ'արտօնէ Գոլիցինը որ այդ դումարները կառավարութեան հսկողութեան տակ առնէ:

Գաղանային այս անապատելի հրամանը կը չանթահարէ հայութիւնը:

Նախ Ցրիմեան Հայրիկ, Կաթողիկոս, եւ ամբողջ հոգեւորականութիւնը կ'ընդդիմանան, ամբողջ հայութեան անվիճականութիւնը դող առնդնելը Գոլիցինի արամադրութեան տակ չեն ուզեր դնել: Գոլիցինը Ցարի հրամանը պէնքի ուժով գործադրելու մտածումը կ'ըսպառնայ:

Կովկասահայութեան համբերութեան բաժակը կը լեցուի այս ձեւով, ու անիկա ամբողջութեամբ, պեկավար ընդնալով յեղափոխական կուսակցութիւնները — Հնչակեան եւ Դաշնակցական — ոտքի կը կանգնի: Կովկասահայութեան այս հայրենասիրական ժեստը, ցուցադրած կորովը կը կատղեցնէ Գոլիցինը, որ ընկճելու համար այդ ոգին՝ հալածանքը հայութեան դէմ կը հասցնէ իր ծայրագոյն աստիճանին:

Հնչակեան Կուսակցութիւնը կը պատասխանէ Գոլիցինի այդ հալածանքին: Բոլոր հայկական գիւղերու մէջ կը բանայ գաղտնի ընթերցարաններ, կը կազմակերպէ դասախոսութիւններ, կը հիմնէ դպրոցներ, նոյնիսկ կը կազմակերպէ դասարաններ, կ'ունենայ իր բանտերը, ու կ'ատուարացնէ պատրաստ գինուորներու թիւը: Դաշնակցութիւնը եւս կը հետեւի Հնչակեան Կուսակցութեան գործունէութեան, ու երկու կուսակցութիւնները կը նուիրուին հայ ժողովուրդի պատմական իրաւանց պաշտպանութեան:

«Հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները, կը գրէ ընկ. Ցան Ազատ, հետզհետէ իրենց ձեռքն էին առել եւ դատարանները: Ունէին իրենց բանտերը, գինուորները: Հայերը այլեւս պետական դատարանին չէին դիմել...:

«Հայ գիւղերը բաժանուել էին երկու կուսակցութիւնների միջեւ, այսինչ գիւղը գլխովին Հնչակեաններ էին համարուում, իսկ այն գիւղը դաշնակցականներ: Եւ այս գինուորական ուժի տեսակէտով, եւ ո՛չ թէ պրօպականդի, խօսքի եւ համոզումի...:»

Գոլիցին անհանգիստ էր իր դէմ գտնելով պողպատեայ կեմպրական ուժ մը, որ չէր կարող մոքէն անցնել թէ կրնայ երեւան գալ խաղաղ, եւ իր ապրուստը Ցարելու մտածումով ապրող ժողովուրդի մը մէջ, մանաւանդ բաժանուած, մերթ իրարու դէմ կատաղօրէն պայքարող յեղափոխական ուժերու համագործակցութիւնն ու միութիւնը կը կատղեցնէր գինքը:

Այս ազատող, քայքայող եւ ելեքտրականացած մթնոլորտը պէտք էր մաքրուէր ամկայն, վերջ պէտք է տրուէր այս անհանգուրժելի կացութեան որուն մէջ կ'ապրէր հայութիւնը, եւ որու չարունակութեան մէջ կը տեսնուէր անոր կաթիլ կաթիլ մահացումը:

Կովկասի Հնչակեան դեկավարութիւնը զբաղած էր միջոցը Հայութեան պատմական իրաւանց դէմ տարբուած դաւադրութեան վիժեցումին:

Բ.

կէս գիշեր էր։

Թիֆլիզի Սօլօլօկ փողոցի Հնչակեան տան մէջ Բագուէն եկող հինգ Հնչակեան ընկերներն ու Թիֆլիզի Հնչակեան Մասնաճիւղի վարչութեան անդամները սեղանի մը շուրջ բոլորուած էին։ Աւելի քան երկու ժամ տաք խօսակցութենէ մը յետոյ լուած էին բոլորն ալ։

Այդ խորհրդաւոր լուութիւնը չուշացաւ խլրտիլ մեզմ եւ սակայն վստահութիւն, արիութիւն ներշնչող ձայն մը։

— Երեք ընկերներ բաւական են...։

— Մենք, հինգ ընկերներս, եկած ենք քս տրամադրութեան տակ դնել մեր կեանքը, ըսին մխաբերան Բագուի ընկերները։

— Ո՛չ, ձեղնէ երեք հատը միայն բաւական է, լսուեցաւ նոյն ձայնը։

Բագուէն եկող հինգ ընկերներէն երեքը, առանց ժամանակ կորցնելու, ոտքի ելան եւ մխաբերան կրկնեցին։

— Պատրաստ ենք ամբողջ գործին համար...—

Որո՞նք էին այդ երիտասարդները, Հնչակեան անձնուրաց գինուորներ, որոնք ամենայն պատրաստակամութեամբ իրենց կեանքը պոհել կ՚ուզէին հայութեան իրաւունքներու պաշտպանութեան համար։

Երեքն ալ տարիներ առաջ Թիւրքիայէն եկած էին ու հայրենեաց պաշտպան Հնչակեան խումբերու միացած։ Երեքն ալ ընտանիքի եւ դաւակներու տէր էին, եւ սակայն հայրենիքի պերճութիւնը, թշուառութիւնը մոռցուցած էին անոնց անհատական ցաւերն ու տառապանքները, ու գանոնք նետած ընդհանուրի օգտին պայքարող Հնչակեան բանակին մէջ։ Երեքն ալ անվեհեր ու խիզախ մարտիկներ էին...։

— Մի՛ մոռնաք, որ դուք մահուան դէմ պիտի գնաք... լսուեցաւ նոյն ձայնը։

— Հնչակեան կուսակցութեան գրօշին տակ երդուած ենք մահէն չվախնալ, մեր կեանքը պատարագել հայութեան համար եղաւ անոնց պատասխանը։

Փարամազ անդամ մ՚ալ նայեցաւ անոնց բոլորի աչքերուն մէջ, անդամ մ՚ալ չափեց անոնց հասակը, ու հրճուեցաւ ներքնապէս, երբ տեսաւ իր գինուորներու կորովին ի տես, ու ձեռքի չարժումով հասկցուց որ ծնրադրեն։

Երեքն ալ ծունկ չոքեցին եւ ձեռքերը վեր բարձրացնելով սպասեցին։

Փարամազ խօսեցաւ։

— Ընկերնե՛ր, Բագուի եւ Թիֆլիզի Հնչակեան վարչութիւնները միաձայն որոշումով Կովկասի կառավարչէ հայակերը Գոլիցինը տէրօրի ենթարկած են, եւ դուք այդ որոշումը գործադրողները պիտի ըլլաք... Այս օրուընէ դուք իմ տրամադրութեան տակ էք... Երեք չարաթը բաւական է այդ գործը յաջողութեան մէջ դնելու...։ Միայն Գոլիցինը պիտի սպանէք, իր ուղեկիցներուն պիտի չդպչիք... Գործածելիք ձեր զէնքը պիտի ըլլայ դաշոյն, իսկ ատրճանակ՝ անյաջողութեան պահուն... Ձեր քով պիտի ունենաք եւ բոյն ձեզ համար գործածելի երբ բոնուիք...։ Կ՚երդնո՞ւք որ պիտի չնահանջէք այս գործին մէջ։

— Կ՚երդնո՛ւնք, գոչեցին միաբերան։

— Այժմ հետեւեցէք ինձ, ըսաւ ու իր երեք նոր գինուորներով մեկնեցաւ, միւս ընկերները թողելով կուսակցական աւօրեայ գործերու դասաւորման աշխատանքին մէջ...։

Գ.

Նոյեմբերի ցրտաչունչ գիշերներէն մին էր։

Թիֆլիզի վրայ տնազող քամին վազուց ամայացուցեր էր փողոցները եւ լուսավառութիւնը տեղի տուած խաւարին։

Կէս գիշերը անցած էր։ Քաղաքի ողջ բնակչութիւնը խոր. քնոյ մէջ թաղուած, նոյն իսկ գիշերային ոստիկաններու չուքն իսկ մարած էր։ Գիշերային այս յաւակացած պահուն Ծանօթ Սօլօլօկ փողոցի տան ներքնայարկը ճրագի աղօտ լոյս մը կը պլպլար, որու շուրջ կ՚երեւէին Փարամազ եւ իր երեք գինուորները՝ Փայլակ, Շանթ եւ Կայծակ, եւ Թիֆլիզի Հընչակեան Վէրին Մարմնի գիւանի անդամները՝ Սէրգօ, Ղարիպ եւ Անցորդ։

Լուութիւնը խորհրդաւոր էր։ Բոլորին դէմքերը լուրջ արտայայտութեան մը առուերովը ջրջանակուած էին, իսկ անոնց աչքերուն մէջ վրէժի հուրը կը վայրաւակէր։

Փարամազ նայեցաւ մէկ մը ժամացոյցին, մէկ մը դէպի պատուհանը եւ խզեց լուութիւնը։

«Ընկերներ, լուսաբացը մօտ է ու մեկնումի վայրկեանը գրեթէ հասած... Բոլոր պատրաս-

տուբիւնները տեսնուած են··· Մեր ազգի իրաւունքները յափշտակող դաւաճանի դիակը գետին փռուած պահուն թերեւս ձեզնէ ոմանց եւս կեանքին արեւը խաւարի···

Կանգ առաւ Փարամազ, նայեցաւ իր դիւցազններու դէմքին ու չարունակեց.

«Դուք գիտէք որ մեր կուսակցութիւնը — Հնչակեանութիւնը՝ մարդասպանական կուսակցութիւն մը չէ, ան մեզ կրթած չէ մարդասպանութեան համար: Մեր կուսակցութիւնը ելեւեան եկած է Արդարութեան եւ Իրաւունքի պաշտպանութեան, բոլոր ազգերու եւ անհատներու ազատ ու անկախ ապրելու իրաւունքի ապահովութեանը համար միայն: Մենք կ'ատենք մարդասպանութիւնը: Մենք մարդասպաններ չենք, բայց երբ մարդիկ կան որ մեզ կ'սպանեն, մեր ազգի պատմական իրաւունքները կ'անտեսեն, կը յափշտակեն, այդ պարագային մենք չենք կարող լռել, համբերել, այդպիսիներու ձեռքերը կտրելու մեր պարտականութեան մէջ թերացած կ'ըլլանք եթէ չնչակեան յեղափոխական գիդակը եւ դաշոյնը չխօսեցնենք···:

«Գոլիցինի հայահալած բաղաքականութեան վերջ տալու համար է որ այս առաւօտ աւոր կեանքին վերջ պիտի տամ··· Այս առաւօտ կոնոլի ճանապարհին վրայ աւոր դիակը պիտի փռէք դուք··· Այդ արարքը, ոճիր չէ բնա՛ւ, այլ Արդարութեան յաղթանակը Ձարութեան վրայ··· Եթէ ձեր մէջ չարիքը պատժելու կորովը կայ՞, համոզուած չէք ձեր արարքի արդարութեան, լաւ է որ այս վայրէն դուրս չգաք···»:

Լռեց Փարամազ ու աչքերը ուղղեց Փայլակին, որ այդ վայրկեանին անհանգստութեան նշաններ ցոյց կուտար···: Փայլակ կը կռահէ Փարամազի մտքը···: Անոր հսկայ հասակը կը չարժի ու հուժկու բազուկները վեր կը բարձրանան.

— «Իմ կեանքս դուրբան Հայոց ազգին· այս բազուկներս Լուսաւորիչը զօրացուցած է որ մեր ազգի պատուհասները պատժէ··· Ես կը սատկեցնեմ շուն Գոլիցինը· · · *կ'արտասանէ Փայլակ ու կը նայի իր ընկերներուն, որոնց աչքերուն մէջ կը տեսնէ հաւանութեան, անձնուիրութեան նշանը:*

Փարամազ կը չարունակէ.

«Նորէն կը կրկնեմ, որ մենք մեր կամքով, մեր հաճոյքին, եսին համար արիւն չենք ուզեր թափել, ընդհակառակը մեր աշխատանքն է բռնակալներու հոսեցուցած արեան հեղեղներուն վերջակէտը դնել եւ ազգերու եղբայրակցութիւնը իրականացնել: Բայց երբ անոնք — բռնակալները մեզ կ'ստիպեն արիւն հոսեցնել, յանցաւորը մենք չենք···: Եթէ դուք զոհուիք, ձեր վրէժը մենք պիտի լուծենք···:

Փարամազ կրկին կը նայի ժամացոյցին:

«Մեկնելու պահն է, ընկերնե՛ր: Ջեզնէ իւրաքանչիւրը իր ընելիքին գիտակ է արդէն···: Ամէն ինչ պատրաստ ունի՞ք ձեր քով:

— *Այո՛, ունինք, կը պատասխանեն երեքն ալ պատրաստակամօրէն:*

— *Հայութեան պատմական իրաւանց պաշտպանութեան նուիրուած ձեր բազուկները զուրբան···:*

Փարամազ կը վերջացնէ իր խօսքերը, կը ձեռնասյ անունց ու եղբայրաբար ջերմ համբոյրներով կը ծածկէ բոլորի ճակատները···: Միւս ընկերներն ալ կը հետեւին Փարամազի օրինակին:

Լուսաբացը նոր սկսած էր ճեղքուիլ երբ երեք սէօօրխանները դուրս գալով կ'անյայտանան աչ կողմի փողոցին մէջ, իսկ Փարամազ եւ իր ընկերները ձախ կողմէն նոյն ուղղութեան կը հետեւին···:

Դ.

Շաւիթ, Փայլակ եւ կայծակ — *Հնչակեան երեք անձնուէրները առաւօտ արեւածագէն առաջ, Սօլօլօկի փողոցին վրայ, բուսաբանական պարտէզին վերեւը գտնուող հովիտին մէջ կը պառկէին··· Յուզումն ու սպեւորութիւնը զանոնք պատած էր, գերագոյն րոպէն կը մօտենար···: Հայութեան դահիճ Գոլիցինի սպանութիւնը անսահմանօրէն ոգեւորած էր, չատ երջանիկ էին անոնք որ Հայութեան համար իրենց կեանքը վտանգի տակ նետած էին:*

Արեւը Հոլիպոնին վրայ արքայականօրէն սկսած էր բարձրանալ:

Վայրկեանը մօտեցած էր:

Գոլիցինի կառքը, սովորականին նման,

կոճռի ճանապարհին ուղղութեամբ ընթանալով դարձաւ դառիվեր…:

Հակիչ ընկերներու ապրանչանը — գայլի ոռնոցի նմանող ձայնը կ'արձագանգէ մէջոցին մէջ…:

Գոլիցինի կառքը արուշած վայրին հասած էր: Ապրանչանը կը կրկնուէր:

Փայլակ՝ սարճանակը ձեռքը՝ դուրս կը ցատկէ թաղամոցէն ու «Էս բազուկով պիտի սատկեցնեմ էֆզ» ըսելով երկու հուժկու բազուկներով ձիերը կը սանձէ, իսկ Շանթ եւ Կայծակ, դաշոյնները մերկացուցած, կայծակի արագութեամբ կը խոյանան կառքէն ներս, ուր անապահովլիօրէն կը դանան է՛ւ իշխանուհին… Գոլիցինի կողքին:

Երկու ընկերները կ'աշխատին Գոլիցինի կեանքի թելը կտրել անմիջապէս, բայց իշխանուհին իր ամբողջ մարմնով կը ծածկէ պարն ու կ'աղաչէ որ խնայեն: Փայլակ կը նկատէ դուրսէն եւ կը վրդովուի, չի կարողանալով երկար համբերել, ինք եւս խոյանալով ներս կը ձայնէ՝ «տիկին, դուք մի՛ խաոնուիք, մեմ ձեզ հետ գործ չունիմք»:

Իշխանուհին կը մնայ անդրդուելի:

Տէօրթեաններու համբերութիւնը կը սպառի… Փայլակ իր հուժկու բազուկներով իշխանուհին մէկ կողմ հրելով եւ Գոլիցինը վերցնելով դնդակի նման կը նետէ կառքէն դուրս ու անոր գլխին կ'իջեցնէ դաշոյնը…: Սիրտ կը պատրաստուին կրկնել հարուածները, պահակները մէկէն կը հասնին ու կ'սկսին սարճանկներու մեռամարտը… Շանթ ու Կայծակ կ'սպաննուին, իսկ Փայլակ կ'անհետութեանայ չուսաման մասնելով թիկնապահներն ու հետզհետէ հասնող կոզակները:

Լուրը կայծակի արագութեամբ կը հասնի Թիֆլիս, Բեթրոկրատ եւ անկէ դուրս կ'անցնի, կ'արձագանգէ աշխարհի բոլոր անկիւնները…:

— Կովկասի Փոխարքան սէօրթ եղեռնակուա՛ծ…

Արտասանեին իսկ ոճիրի համապօր էր:

Աբիւններու մէջ թաթախուած բռնակալ Գոլիցինը կը փոխադրուի իր պալատը, Թիֆլիզ… Բեթրոկրատն կը հասնին բժիշկներ եւ քննիչներ այս դէպքին առթով: Բժշկական քննութիւնը, օրեր տեւող, դժբախտաբար վէրքը մահացու չի դանեը:

Կովկասեան ժողովուրդները կը ապրին… Հայութիւնը լայն չունչ մը կը քաշէ… կը հրճուի նեբքնապէս, բայց արտաքնապէս ցոյց կուտայ հակառակ պատկեր:

Ամէն տեսակ սէօրթ սպասելի էր, բայց Փոխարքային սպանութեան փորձը կարելի չէր երեւակայել իսկ…

— Հայ յեղափոխականներու գործն է…:

Այս էր ընդհանուրի տպաւորութիւնը: Բայց ո՞ր յեղափոխական կազմակերպութեան: Ո՛չ

ՓԱՅԼԱԿ ԿԱՅԾԱԿ ՇԱՆԹ

ոք կարող էր որոշ բան մը ըսել, կարծիք մը յայտնել:

Գոլիցինի վէրքը օր ըստ օրէ կ'սպիանայ թէեւ բայց անոր մտայինն վիճակը կը դառնայ մտահոգիչ: Զայն պատող տարտամը սկսած էր իր աւերը գործել, անիկա սկսած էր ամբողջ դիշերներ անքուն մնալ, հակիլ որ նոր սէօրթեաններ իրեն չհամարձակին մօտենալ:

Գոլիցինի կեանքի տոգորութեան եւ արեւշատութեան համար նկեղեցիներու մէջ աղօթքներ եւ մաղթանքներ կատարելու հրաման դուրս կուգայ: Հնչակեան Մարմինը նամակներ կ'ուղարկէ բոլոր հայ նկեղեցականներու, ըստորագրուած «Գոլիցինի Տէօրի կազմակերպիչ

Մարմինն» անունով, ապառնալով որ չհամարձակին ժողովրդական մաղթանքներ կատարել հայութեան դահիճին համար: Բոլոր եկեղեցիներու մէջ, օրինակ, Հրեայ, Վրացի, Թուրք եւ Ռուս, այդ հրամանը կը գործադրուի, բայց ոեւէ հայ քահանայ չհամարձակիր Ընչակեան պաշտօնական մարմնի ապառնալիքին հակառակ չարժիլ, ալն է՝ աղօթել Գալիցինի արեւշատութեան համար:

Հայերու այս ընթացքը, սեսակ մը ցոյցը, որ տարաձայնուած էր թէ արդիւնք է տէօօրտինեան կազմակերպութեան ապառնալիքին՝ հետեւանք բոնակալին — Գալիցինի սեպհ ատրասի կ՚ապրէ: Ան կ՚սկսի մտատանջուիլ թէ՝ ինք այդ Մարմինի ձեռքէն ապատելու յոյսէն ընդմիշտ զրկուած է . . . :

«Օր մը ևս յայտնուած է, կը գրէ ընկ. Ա. Նչատ, թէ գիշերները խուլ ձայներ է լսում գետնի տակից: կը նշանակէ, մտածում է ևս, որ հայ տէօօրիատները ականներ են տեղատուրում պալատի տակ, յօդս ցնդեցնելու համար:

«Անմիջապէս կարգադրութիւն են անում ու սկսում են պալատի շուրջը մի մեծ խրամատ փորել, հայ տէօօրիատների դրած ականները գտնելու համար: Շատ խորն են փորում, շատ հող են դուրս տալիս, բայց ոչինչ չեն գտնում: վէրջը պարզում է, որ Գալիցինի լսած գիշերային ստորերկրեայ ձայները պալատի ստորին յարկում գետեղած կառավարական տպարանի մեքենաների ձայներն են եղել միայն:»

Գալիցինի նոր հալածանքները, մանաւանդ տապէս տէօօրիատական կազմակերպութեան անդամները ձեռք ձգելու առնդուտ աշխատանքը դեռ չմեղմացած, կը ծագի՝ ռուս-ճարտնական պատերազմը . . . :

Ե.

Շնորհիւ Ռուս-Ճարտնական պատերազմին, որ սկսած օրէն իսկ ռուսական պարտութեան նշանները ցուցադրեց, Գալիցինեան հայահալած քաղաքականութիւնը ո՛չ միայն մեղմացաւ, այլ՝ վերջ գտաւ:

Ցարական կառավարութենէն հրահանգ հասած էր Գալիցինի, որ հալածանքին վերջ տալ, որպէսզի ներքին թշնամութիւնները վերջ գտնելով խաղաղութիւն սիրէ ու բոլորը համերաշխ ու միացեալ ճակատով արտաքին թշնամիին դէմ ճակատելու մտածումով գրաւուին:

Այսպէս են բոլոր բռնակալները: Դժուարութիւնը երբ կը չրջապատէ զիրենք, կը դառնան հեզ, կը վարեն խաղաղասիրական քաղաքականութիւն, բայց երբ այդ վտանգը կը հեռանայ, կ՚ապատին կաշկանդող, մտահոգող դժուարութիւններէ, այն ատեն կը դառնան պարձեալ դպան ու դպանային քաղաքականութիւն չարունակելու եռեւէ կ՚ըլլան:

Ցարական կառավարութիւնը հայերու սերտը բոլորովին զրաւելու համար 1904 թուականի ամառը Գալիցինը եւս կը կանչէ ու անոր տեղ կը նշանակէ հակառակ քաղաքական ուղիղ վարող պաշտօնեայ մը:

Երբ կը փոխուի ցարական քաղաքականութիւնը, Գալիցին կը հեռանայ Կովկասէն, կը սկսին մերթ ընդ մերթ չշուկներ լսուիլ Դաշնակցութեան չրջաններու մէջ եւ հետզհետէ դուրս գալ անկէ ու տարածուիլ ոչ-դաշնակցական խաւերու մէջ, թէ՝ Գալիցինի տէօօրը կազմակերպողը Դաշնակցութիւնն էր:

Ընչակեան չատ սեղմ չրջանակին ծանօթ էր այդ գործի Ընչակեան ձեռնարկ մը ըլլալը: Թիֆլիսի եւ Բագուի վարչութենէն դատ ոչ ոք գիտէր, նոյն իսկ Ընչակեան Ընդհանուր կեդրոնական վարչութեան անծանօթ մնացած էր: Այս պարագան եւ Ընչակեաններու բացարձակ լռութիւնը այս դէպքի մասին, Դաշնակ գեկավարներուն գրգիռ մը կ՚ըլլայ որ ոչ միայն իրենց չրջանակին մէջ հպարտութեամբ յայտարարեն որպէս իրենց գործը, այլեւ հրապարակային նամանօրինակ ելոյթներ ունենան, որու արձագանգը կը հասնի մինչեւ արտասահման:

Դաշնակցական գեկավարները այլոց արժէքաւոր գործունէութիւնները իւրացնելու մէջ չատ վարպետ են: Առաջին անգամը չէր որ Ընչակեան հերոսական գործերուն տիրանալու, իրենց ներկայացնելու աշխատանքին մղուած էին օգտուելով միշտ Ընչակեաններու համեստութենէն եւ մերթ ալ զանոնք չրջապատող դժուարութիւններէն:

Կովկասեան Ընչակեան Գաշտօնական Մարմինը նախապէս կարեւորութիւն չընծայեր դաշնակցականներու այդ յայտարարութեանց,

յոխորտանքներուն, բայց երբ հեռաւոր չրջաններէ կ'ստանայ պաշտօնական տեղեկութիւն, թէ՝ դաշնակցականները այդ դէպքը չահադործելուն մէջ այնքան յառաջացած են որ հասարակութեան մէջ սկսած են դրամական հանգանակութեան «ասէօրխաններու ընտանիքներուն ի նպաստ», բաժակը լեցուած կը նկատէ...:

Դաշնակցութեան այս նոր չանթաժին վերջ տալու եւ անոր դիմակը մի անգամ ընդմիշտ պատռելու համար Կովկասեան վերին Մարմինը, 1904 թուականի Դեկտեմբերին, «Հնչակ»ի տասնեւօթերորդ տարի, թիւ 12–ի մէջ հետեւեալ պաշտօնական ադդը կը տպագրէ՝ ասէօրխատ ընկերներու լուսանկարներով հանդերձ:

Ահա՛ այդ ադդը.

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ

Կովկասի նախկին կառավարչապետ իշխան Գոլիցինի դէմ եղած ապանինութեան փորձի տաթեդարձին առիթով հրատարակում ենք, Հընչակեան մասնաճիւղերի ցանկութեամբ, երեք ասէօրխատ ընկերների լուսանկարները: Այս առիթով կ'ուզենք յայտնել հայութեան, թէ՝ այլ եւ այլ կուսակցութիւններ, այդ տէրօրական գործը ներկայացնելով իբրեւ իրացը, այս ամբողջ տարին չարաչար շահագործեցին հասարակութեան դիւրահաւատութիւնը: Այսօր գալիս ենք բառն կերպով բողոքելու այդ շահագործման դէմ. որ շատ երկար տեւեց, միանգամայն անհրաժեշտ համարելով այդպիսով իրաւունքը դնելու իր պատմական ճշմարտութեան շրջանակում:»

Ռուսերը պայքած էր Դաշնակցութեան դէմ: Դաշնակցութեան կեղծ դիմակը պատուհցաւ, ինչպէս այն բարձրութենէն, ուր ինքզինքը տեղաւորել, հաստատել կարծած էր: Կովկասահայութիւնը մեզ ապշահար այդ անսպասելի կեղծիքին ի տես:

Հնչակեանութեան համբերը ա՛լ աւելի բարձրացաւ, անոր թագուն ուժի հակայութիւնը անգամ մ'ալ յուցադրուեցաւ ու Հայութեան պատմական իրաւանց պաշտպանութեան համար անոր ունեցած մաքրութիւնն ու նախանձախնդրութիւնը կրկին արեգակի նման վայելեցաւ:

Հայ ժողովուրդի մէջ տեղ չունեցած այն մբռամածումը, թէ Հնչակեանութիւնը աւելի շատ յուրեամբ գործել կը սիրէ ի նպաստ հայութեան, էանի հրապարակը ադմկել այլոց նման, *այս պատմական դէպքը նկատ ու աւելի խորացուցած էր...:*

Ամբողջ աշխարհ իմացած էր որ աշխատասդղդող այդ ասէօրի հեղինակները Հնչակեաններն եղած էին...:

* * *

Բայց թէ ինչ պատահեցաւ փայլակի, երբ ան իր արտակարգ ճարպիկութիւնով կրցած էր ազատել Գոլիցինի թիկնապահներու եւ տասնեակ կոպակներու հետապնդումներէն, ասիկա ուրիշ պատմութիւն մըն է, դժբախտաբար մխուր, ապատա՛լ պատմութիւն մը,— դաշնակ ոճիր մը որուն նման յարմար առիթով մը կ'անդրադառնանք:

Ս.Դ. Ֆ.Կ.
1887
1937

ՀՆԶԱԿԵԱՆ ՋԻՆԱՆՇԱՆԻ ԻՄԱՍՏԸ

1887 թիւը կաւսակցութեան հիմնադրման թուականն է, իսկ 1937 թիւը՝ հերոսական գործունէութեան յիսնամեակի: Մէջտեղի Դաշոյնը կը խորհրդանշէ Արդիւնաւորող ոյժը: Ձեռը աջ կողմի Մուրճը կը ներկայացնէ Աշխատաւորութիւնը, իսկ ձախ կողմի կարմիր Դրօշը՝ Յեղափոխութիւնը:

Մուրճի եւ Դրօշի ձողերէն վար կախուող Ցորտաճ գերութիւնն է, որու Դաշոյնի տակի մասը կոտրած է Յեղափոխութեան ծնունդովը: Իսկ շղթային երկու ծայրերու պայտաձեւ մասերը ամբողջական օղակին բաժանուած երկու կիսաթոդրակներն են:

ԱՐԾԻՒ ԽՈՒՄԲԻ ԽՄԲԱՊԵՏՆԵՐԸ

(ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱԿԻՐՃ ՆՕԹԵՐ)

Ա.— ԲԱԲԿԷՆ ԽՄԲԱՊԵՏ
(Պօղոս Գրիգորեան–Ալագեան)

Սաանոյ Հեղէն պիւզանդ էր նա, 30 տա–րեկան բարձրահասակ, բաց ու պնդեցիկ դէմ–քով, լուրջ, ծանրաբարոյ, հասուննասակամ:

Նա աշակերտել է նախ Տիգրանակերտի թեմական դպրոցում, ապա Ս. Կիրակոսի կեդ–րոնականում եւ ի վերջոյ Մշոյ Ս. Յովհաննու վանքի Ժառանգաւորաց ուսումնարանում: 1892 թ. նա գրուեց անդամ Հնչակեան կուսակ–ցութեան: Պօղոս խմբապետ էր Տալորիկի 1893 թ. առաջին կռուի մէջ, ուր ապանուեց մեզա–նից 6 հոգի, վիրաւոր 3—4, թշնամուց ընկան 45, վիրաւոր 52: Այս է լինում Սաանոյ մեծ կո–տորածի յաւաջաբանը: Մուրատ ժողովի է հր–աւիրում բոլոր պիւղերը, առաջադրում է պրոհ տալ Մէրկէզ – Մօղան, ուր Ալայ պէյը բանակած էր 500 զինուորներով, բնաջինջ ա–նել ու պրաւել մթերքը:

Այս հերոսական ծրագիրը որ բանալին էր յաղթական մարտին, չընդունեցին Շէնիք եւ Մէմալ պիւղերի պատգամաւորները, որ պատ–ճառ դարձաւ սրածութեան:

Այս ժողովից յետոյ՝ Պօղոս Մուրատի հետ բարձրացաւ Ախտոք իր խմբով եւ սկսեց կռիւ: Նա միայն իր 15 հոգու խմբով յարձակում է Բաղբքան էշիրաթի վրայ, մի քանիսին վիրա–ւորում, 130 ոչխար բերում բանակին: Այնու–հետեւ սկսում է պիւցպնական խաչոր ողբե–գութիւնը՝ Ցրոֆրոքարի կռիւը, Սաանոյ պա–տերազմը, որի մէջ մինչեւ վերջ հաւատարիմ ախոյեան մնաց Բաբկէն, 60.000 կանոնաւոր զօրքի, նոյնչափ համխառական քիւրտերի դէմ, ուր 26 օրուայ ընթացքում մերոնցից ընկան 7 հոգի, եւ 128 կուռող Հնչ. պինուորները կո–տորեցին հազարներ: Այս բոլորն ու վախճա–նը քաջ յայտնի են հայութեան:

Սաասուն ընկաւ 24 պիւղերով, ցրուեցան Մուրատի քաջ խմբերը, հերոսները ոչ այն–քան սովից որքան վատօդի պակասութիւնից: Բռնուեցաւ Մուրատն իր մի քանի ընկերներով ...: Սաանոյ արշալոյսը խաւարեցաւ ,արեան եւ մոխրակոյտերի մէջ ցրուեցան Զէքի վաչա–յի վրաններըը:

Պօղոս թէպէտ 10 օր քաղցած, խորխոր ձորերի միջով, հալածական ժողովուրդին խր–րախուսելով՝ գնում էր դէպի հայրենի պիւղ ահմանները, որի կէսը քիւրտ է: Ճարահաձալ մէջ անցնում է աշունը, ապա՝ մի կերպ ընկ–նում է Բշիրիկ, ուր ծնողները էին ապաստա–նած Պօղոսի պատճառով:

Գարնան հետ ծագկում էին Հայի յոյսերը: Եւրոպական մեխլսմասխան «Բննիչ Յանձնա–ժողով» է ուղարկում: Տիգրանակերտի չրջանի տեղեկագիրը ծոցը գրած, քիւրտ կառաւարի հետ, որ 35 հոգուց էր բաղկացած եւ բացի ի–րանցից ոչ մի հայ չկար, Պօղոս ուղի է ընկ–նում:

Ճանապարհին քրտերը կասկածում են, կիսովին ճանաչում, որ նա Մուրատի ընկեր–ներից է: Այնուամենայնիւ պատանու սառնա–

բնեռեքիենը, պրական պատասխաններըը ա-պատում են վոանդից: Պօղոս ներկայացնում է տեղեկագիրը Վ. Վարդապետին եւ երկու օրից յետոյ՝ Սառնոյ կոտորածը մանրամասն յանձնում է «Քննիչ Յանձնաժողովին». Պօղոս պատէ դատ չրջելով գնում է կարին եւ հան Զանկատի ու Ալրամ Ալրամեանի հետ ծանօթանում: Որովհետեւ այն ժամանակ Հ. Յեղ. մէջ չհար յայտնարաժանում, Հնչ. կուսակցութիւնն էր տիրած ամէն կողմ եւ հարկ տեղ տեղ լրեւում էին դաշնակցականները, մեր հայան առանց պետական խառնուածքա երկդէմեան տարմնին, մի քանի ընկերներով ուղարկուածքա Էչմիածին, Տօռմերան, Քէօփրիւ-Քէօյ, Նազան, քաղաքէս կոտուածքա, Հարածից Սուլթանի հրոսակներին:

Պօղոսն ականատես է լինում Զանկատի անպատուարեր արարքներին, մանաւանդ Կարնոյ խոշոր կոտորածին, Զանկատը գուարճանում էր պինով եւ ծեծկլտոյքի մէջ ապատանում: Պօղոս այդպիսի ընկերներից յուսահատուած 1896 թ. մոտ Կովկաս Զանկատի սխրագործութիւնները գրից հրապարակ: Նա կ. պատահելով Զանկատին, որ իրրեւ իշխան՝ Տաճկաստանից գինքի համար բերած 400 օսմ. ոսկին մաքրելու մեծ քաջութեամբ էր գրաւուած, կեղտոր երեսին է տալիս եւ թքնելով հեռանում: Այսուեղ գոռ իր գինակից Սեւ Մելքոնին: Կազդանում ձերբակալուածքա, 20 աչխ նատից Կարսի բանտում, ապա ուղարկուածքա արեան աշխարհը՝ Տաճկաստան: Կարնոյ բանտին մէջ երկար բանտակից եղաւ Աշոտ-Թաթուլի (Ալրամ Ալրամեանի) հետ, նորա չարաչար մահը աչոտ կախաղանի վրայ:

Պօղոս բանտի գաղրահոտութիւնից, խոնաւութիւնից համարեա անդամալուծուածքա: Ցամանքին նորանից յոյսը չկարից, բարեհաճեցաւ երաչխաւորով, փողով գուրս թողնել, որ չեանի բանտից հետը: Այսպէս Թրքական արգելարանի մէջ երկու եւ կէս տարի մնալուց յետոյ, գուրս բերուածքա հակոյի մարմինը մահամերձ վիճակի մէջ...:

Եւ յանկարծ մի գեղեցիկ օր հակոզութեան աստուածոյ Պօղոսը անյայտացաւ էրզրումի հրապարակից:

Նա անցաւ Կովկաս, գոռաւ իր գինակից եւ բոխտակից քաջ ընկերներին: Պօղոսն իր դրօշին հաւատարիմ մնաց, չլսեց «Ֆէդերալիստներին» չացուցիչ խոստումները, «Զանկատի, հարեանի կամ նրանց նմանների հետ ես արքայութիւն չեմ երթալ, ուր մնաց կուռի գաչա»:

Այն օրից մինչեւ 1904 թ. Յունիսի սկիզբները չրջել է կուսակցութեանս մի քանի մասնաճիւղերի չրջաններում իրրեւ գինուորական մեծ ոյժ, Հնչակեան Յմբապետ, վայելել է բոլոր ծանօթներից համակրութիւն ու յարգանք, գրոշմել է ամէնքի սրտի վրայ իր անունն ու յիչատակը անմոռանալի... Այս անցեալով «Արծիւ» խումբի գլուխը՝ մոտ Ալաչկերտ, Մօղա-Սար, Նպատ, որոնք եղան նրա վերջին վոտքի գաչոյ, չատերին խոստակերուց, գէնք ու մթերք գրաւելուց յետոյ, երեք ընկերների հետ ընկաւ Բարկէնը... 1904 Յունիսին:

ՔԵՌԻ

(Աբրօ Մարտիրոսեան–Կարապետեան)

Ծնուած է 1868 կամ 69 թ. Բալուի Օխտ գիւղում եւ վերաբնակուած մանկութիւնից Խնուսի Խօշու գիւղում:

Բարձրահասակ, արեւավառ ու գեղեցիկ դէմքով, գիւրաբորբոք, անահ, վտանգ ոտնատրող էր նա:

Մտած է Հնչ. կուսակցութեան չարքը Մուրատի յորդորով, մինչեւ իր մահը կուսակցութեան մէջ ունէր իր յատուկ տեղը իրրեւ գործիչ գինուորական ոյժ...: Քանի քանի անգամներ իրրեւ խմբապետ Կովկասից Թուրք է գալի իր արիւնահոս հայրենիքը...:

Աբրօն հաչի Ալարոյի, Ալի Զիւնանցի Լիւռն վարժապետի, Խութեցի Աւօյի, Ախալցխայի Վարդանի եւ այլ 17 ընկերների մտանակցութեամբ, առաչին արչաւանքին Խօշու Օլանլուա գիւղին կուռ են բռնում քիւրտերի հետ՝ երկու կողմից պաչարուած: Մարտի վերջերն էր, մի գեղեցիկ օր, առաւօտեան ժամը 10-ից մինչեւ 4:30 գիշեր մահ ու կարկուտ տեղացին իրարու վրայ: Թշնամուց գլորեցին Զուրկան էչիրչիի իչխան Խանօ բէկը եւ երկու ուրիշներ, մի քանի վիրաւոր թողին, ասկարն եւ իրենց

քաջ ընկեր Ալի Ղեւենցի Լեւոնն ընկել էր թըշնամու դնդակից: Թշնամին իր քիչ կորուստը պարտական էր այն քարքարուտ դիրքին, որ պատած ունէր:

Արաբօ, Սեւ–Մելքոն եւ չորս ընկերներ Մուշ են գնում՝ Սասուն մտնելու համար: Ի վերջոյ Արաբօն բաժանուելով խմբից հինգ ընկերներով առաջացաւ դէպի Կէլ–Աւէշ ձորը, ուր դործից իր հաւատարիմ ընկեր Ախալցխացի Վարդանն, Աջոյլ, Բուլղար Մարտօի հետ, ապահովեցաւ մեզ Սեւ–Մելքոն, իսկ ինքը թիւից վիրաւոր, իր ճարպիկութեան շնորհիւ վիրաբաժաւ: Գեղի փոքրիկ խմբերու մէջ յարաբերութեան լարն էր: Այս բոլորից յետոյ խուզարկում բանտարկում են նրան: Արբօ՝ իբրեն ճարպիկութեան շնորհիւ բանտից մի կերպ ապաուելով փախչում է Կովկաս:

Շատ քիչ վերջ վերադառնում է երկիր Քաջ Մուրատ, Աւագի, երկու Ղարաբաղցի ընկերների հետ՝ առնելով բաւականին ոսկեմաթերք: Ձմեռն իր տան մէջ հանգստանալիս՝ մտածում եւ ձերբակալւում է, լիուլի հաշակում իր Գադաթոյ դատապարտեալ մարտիրոս ընկերների տանջանաց բաժակից, Թուրք դահիճների հնարած զարհուրելի բոլից անցնում է քաջ դիւռորը... Ապա այս անգամ կաշառքով, նրից ազատում ու փախչում է:

Գեղուն մտանել էր Ռէս–Բազօն, որին հայ հաւատարկութիւնը պատժեց օրինակելի մեթոտով: — Բազօի հետ խզում է բարոյական ամէն մի կապ, ոչ բարեւ տալ, ոչ խօսել, ոչ–խարն ու տուարը ջոկում, հեռացում ինչպէս սիւռով վարակուածից: Վրէժխնդիր Գեղին մի երեկոյ վերցնում է նրա ոչխարի հօտը, մտնելը տեսնում է իր եւ ապդի մէջ բացուած խոշոր վիհը, ընկնում է սեւամաղձ մտածութեան մէջ. եւ չտուով կաթուածահար մեռնում: Միեն օրինակով պատիժներ տեղի ունեցան նաեւ Կովկասում վերջին տարիներս...:

Այս բոլորն անելուց, տեսնելուց յետոյ՝ Արբօն Կովկաս ժամանեց:

1895–96 թ. Արբօ երկու անգամ դիմուած խմբերով Խնուս մտաւ:

Հայկական մեծ կոտորածներին, 39 օր որպէս պատուհասող մարմին իր խմբերով այս ու այն գիւղերում դիմագրաւեց, տեսոյ կատեցուց թուրքերին, նա ճակատեցաւ 25 ալայ (25000) համիտականների դէմ, չը թողեց Խնուսն ու Մուշը խաղաղ աւերելու, կոտորածից յետոյ, ձմեռը, բոլոր քաղաքների, գիւղերի աղեխարշ անցքերի նկարագրութիւնն իր հետ առած ցըրտին, բերին ուղի է ընկնում:

Բասխանի կոտորածն էլ տեսնելուց, առնելը ցրտից տարուած Գեղին մտնում է Կովկաս, 5 օր ձիւնի մէջ մնալուց յետոյ... մի ժամանակ կ. մնալուց յետոյ ձերբակալւում, բանտարկւում է 4 ամիս: Կուսակցութեանս գործերի տեսչութ դադարման պատճառով՝ նա պարապում էր գործերով մինչեւ 1900 թ.:

Երբ Թուրք Սուլթանի սերտ բարեկամ Ռուս կառավարութիւնն զաղթած Թիւրքահայերին առաջարկում է ռուսահպատակ դրուել, Գեղին նրանց մէջ չըջելով հակառակն է յորդորում եւ յեղափոխութիւն քարոզում, ուստի բանտն է նստում վեց ամիս իբրեւ պետութեան հակառակորդ: Ազատուելուց յետոյ Եղեսիա մտնում ճանփուղի չըջանում Արբօն փայլեց իբրեւ յայտնի ոյժ եւ մինչեւ «Արծիւ» խմբի մեկնած օրը գործում էր լուռ ու մունջ, իբրեւ խմբապետ, իբրեւ պինուոր: Եթէ մանրամասն գրել փորձէինք Գեղու արկածներով լի կենսագրութիւնը՝ դուրս կը գար մի հատոր... Արբօ խմբապետն իբրեւ անձնուրաց պինուոր, մտաւ «Արծիւ» խմբի մէջ՝ որպէս օգնական Բարկէն խմբապետի եւ 1904 թ. Յունիսին 25–ին մտաւ երկիր...:

ՍԱՄՍՈՆ

(Մուրատ Ղազարեան)

Սասնոյ Հիթէնք գիւղից, 24 տարեկան, միջահասակ, ջղային նուրբ կազմով, իսկական Սասունցու դէմքով, խրոխտ հայացքով մի արդամարդ էր նա, ուղամարդ՝ ծխի արեան բովերի միջից դուրս թռած, մահը բուն տակին, միշտ պատրաստ թշնամիների դէմ եւ հերոսաբար մեռնելու. մանուկ հասակից Մուրատ հետեւորդ լինելով, մինչեւ 1898 թ. եղել է Սասնոյ մէջ տեղական գինուոր բառին բուն նշանակութեամբ, ապա մտանուել, բռնուել, փախել, գործել: Այս բոլորը Մուրատի համար սովորական էր դարձել:

Մի բուռն ընկերներով հարիւրաւոր գին-

ուրնեը, զօրքեր հալածել, զէնք խլել, քիւրտերից վրէժ լուծել, աս ու ան բէկի վրայ յարձակուել — Մուրատի համար սովորական էր: Ձիշեալ Թուին մանում է Ալխաթ, վասպուրականի եւ նորից վերադառնում Սասուն: Երբ լսում են քաջ Սասունցիք Սոխորթցի Սերոբ վաշայի տարդի գլխաւորութեամբ՝ վրէժով լեցուած խմբապետ Անդրանիկի հետ, Գէորգ խմբապետի զեկավարութեամբ՝ իջնում են Զուխուր — Մշու դաշտ դարանամուտ լինում Մորթ կամ Մառնիկ քրտական գիւղերի մօտ, քանդէ յայտնի ցեղապետ Խալիլ-Բէկ, համխռական վաշան Սերոբ Աղբիւրի խնկելի գլուխը նիզակի շամփրած, իր սպառազէն մարդասպան գնդով, «ի տես կանանց եւ տղայոց» չրջեցնում էր հայ հերոսի կառափն ամէն տեղ եւ եկած էր Մոթրից սկսելով մինչեւ Մուշ մտնել յաղթական գնացքով:

«Մենիք մուրազատուր արիքիք — պարզ կերպով ասում է Մուրատ — Գէորգ հրամայեց, մենիք ալ թըմիերի տակ մտանիք, Խալիլ Փաշան վըր դուրս եկաւ, հրացաններ գոռացին, երկու բէկեր ու հրդեր սպանիներիք, ես ու հըյտը մուդիս, որ ճստուկ ի ֆո ոտներին մօտ, բռանիք բռնիքիք Խալիլ Փաշէն, բերիքիք Գէորգին, Անդլանիկի մօտ...»:

— Տղերք, յայտնում է Գէորգ, նահատակ Սերոբի գլուխը վերցրէք — իսկոյն երկու պիներ «Անլաց աչօք...» վերցնում են հերոսի կառափը, համբուրելով ճակատը փաթաթում սեւ սպարոչի մէջ, իսկ վրէժխնդիր Գէորգ ասում է Անդրանիկին.

— Օ՛, իմ սիրտն այրւում է... Սերոբի գլո՞ւխը... Անդրանի՛կ, դատը դու վարիր: Այս բէկին պատմել տուր, ապա իր գլուխն անցուր նիզակի ծայր:

Անդրանիկ լրջօրէն, առանց յուզման հարցընում է:

— Խալիլ Բէկ, Սերոբ Փաշէն ո՞ւ սպանեցիր:

— Ե՛ս:

— Գլուխն ո՞վ կտրեց:

— Ես:

— Շիտակն ասա՛, Սերոբ մեռած էր, թէ կենդանի, երբ գլուխը կտրեցիր...

— Կարծեմ... կենդանի էր, երբ ձեռս մատերի ձիպ տուի մազերից, աչքը բացեց, ժպտեցաւ դառնապէս եւ...

— Դու հոգեւարքում սպանեցիր նրան ուրիմն...:

Եւ Խալիլ բէկին մորթում են երեք գինուորները, գլուխը ցցում նիզակի ծայրին եւ տանում դէպի Սասուն:

Մեր խմբի մտած հայ գիւղում ուրախութիւն եւ տխրութիւն էր թագաւորում, որովհետեւ Մուրատ ամենից առաջ գնում էր Խալիլ վաշայի գլուխը նիզակի անցկացրած, իսկ նրա հետեւից սպակիր գինուորների շարքը: Առանձին խմբով գալիս էր Գէորգ խմբապետը Սերոբի գլուխը սեւ չղարչով ծրարած: Սասնոյ յաղթական մեծ չքով թագւում է Սերոբի գլուխը Սասնոյ իշխան մեր Տօնոյի եւ մեր Սպօյի դամբարանների մէջ:

1902 թ. գինուորները մտնում են Աբաղ գիւղում. Մուրատ իր անբաժան Մոլլէս, Մհասաք եւ մի այլ ընկերներով 3 ժամ կռիւ տալով բարմաթիւ համխռական քրտերի եւ զօրքերի դէմ, մօտենում են Գէորգ, Գալէ, Բարսեղ ընկերների եւ անցնում դէպի Սասուն, չնորհիւ երեկոյ գրաւած անմատչելի դիրքերի, ինչ ինչ նկատումներով չեն կամեցել մարդ սպաննել, նիթադրելով որ Աբաղ, Բերդակ գիւղերը կարող են թշնամիք աւերել:

Խալիլ փաշայի վրէժը լուծելու համար, Բողքան էշիրէթը վճռում է Շուշնամերձ գիւղից 5 հայի գլուխ կտրել: Անդրանիկ 12 հոգիով գնում է նոյն գիւղը, երկու մաս բաժնուած կուում: Մուրատն իր ընկերներով 3 մարդ է սպանում ու քաշւում լեռը:

Կատաղած քրտերը տեսնելով՝ որ չեն կարող երեսից ուզածն անել, սպանում են երկու ձերբացած հայերի, որ արեւը նստած տաքնում էին անվրդով ու փախչում:

1903 թ. Փետրուարի վերջերին, Անդրանիկ 35 գինուորներով մտնում է Առաքելոց վանք, այնտեղ գիշերելու: Նոյն գիշերն իսկ պաշարում է վանքը մի կանոնաւոր բանակով, անհամար քիւրտերով: Մենք չենք ուզեր կուի տալ մանրամասնութիւնները այստեղ մէջ բերել: Վանքը պաշարուած է մնում, 22 օր չարունակ կուում են, 12 գինուոր մեզանից, 550-ից աւելի զօրքերից, նոյնչափ եւ աւելի գուղ

վանքին չուրջ սպանուածներ թողելով՝ Անդրանիկ իր խմբով յաջողում է՝ կտրելով գօրքի շղթան՝ ելնել Սասուն: Այս անցքերից յետոյ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմից գնում է Թումանի խումբը եւ յայտարարում է թէ «Հնչակեանութիւնը լուծուած է, չկայ»:

Երկաթը մնում է նրանց դրօշի տակ, գէորգ խմբապետն հարիւրաւոր փորձուած գինուորներով չեզոքանում է, Անդրանիկ խոհեմաբար, առանց Դաշնակցութեան դիտութեան, իր հաւատարիմ ելնէք քաջերը, Մուրատ, Մովսէս, Միսաք, ուղարկում է Կովկաս որոնք մըտնային մեր մէջ եւ յետոյ «Արծիւ» խմբի մէջ մտած՝ սլացան արեան դաշտը:

ՀՐԻՇ

Մոսէս կամ Մովսէս կամ Մուրատ Մարգարեան, չէկ, գիղեցիկ, թաւ պեխերով, բարձրահասակ, ճերմակգլ, 23 տարեկան:

ՄՈՒՍԱ

Միսաք Մարտիրոսեան, չէկ, նիհար, լուրջ ու խոհուն, 24 տարեկան: Ութ ընկերով Նոր-Ձէն գիւղում մտնում են: Մուսա մտնակցել է եղել մէկ արշաւանքի Սասնոյ կողմերը, կռուել է 200 գինուորների դէմ, սպանում է մի բինպաշի, 7 գինուոր, մի քանի քիւրտեր, 3 ձի, սպահովապէս ճեղքում է թշնամու հոսանքն ու բարձրանում Սասուն:

ԽՆՆԹ ՍԵԹՕ

Աբօ Մելիոնեան: Խնուսի Տուման գիւղից, ծնուել է 1876 թ., համեստ ու լռակեաց երիտասարդ, մանկութիւնից մտել է կուռզ ոյժերի շարքը, պտնուել Խաթունիկի եւ Այնթափի կռուի մէջ (Դաշնակ պէնքերով), 10 օր ու գիշեր կռուել են գերապանց ոյժերի դէմ: Ընկնում են 59 հոգի, եօթը փախչում: Խննթ-Սեթօն բանտարկւում է այդ առթիւ, մի օր էլ բանտ պատը ծակում, փախչում է Կովկաս եւ մըտնում Քեռու խմբի մէջ, ապա «Արծիւ» խմբի շարքը:

ՓԱՄԻ

Ղուկաս Թարխանեան, Մշոյ Սոխպամ գիւղից: Մտել է Հնչ. Կ.եան ծոցը Բօլգարիայում: Փամու եւ փոթորիկի պէս չրջել է ամէն տեղ, ուր որ հրամայուել է երթալ:

Սուրհանդակ գէնք փոխադրող եւ այսպէս արագաշարժ ու ճարպիկ գործերում շատ օգտակար է եղել Փամին: 38 տարեկան էր նա եւ ոչ մահը գիտեր եւ ոչ էլ կեանքը, այլ մի բան ծառայել յեղափոխութեան համեստ ու հնազանդ կերպով:

ՋՆՃԻԼ

Սեդրակ Հազրեան.— «Հլը չեմ իմնա իմ պապու կնքանուն... Ես ծննը եմ Բուլանխու Թէղուտ գիւղը, եօթ տարի է Հնչ. Կ.եան գինուոր եմ, ինչ ասին՝ արեր եմ, Թուրքն էլ փէտցուցեր եմ...», 22 տարեկան վճռական բնաւորութեամբ չէկ դէմքով երիտասարդ էր նա: Մասնակցել է Բազում Սօց. Դէմ. Կ.եան ցոյցերին եւ բանտ նստել 3 ամիս:

ՇԱՇՕ

Կնեազ Մխիթարեան,— Խնուսի Ղարաչօպան գիւղից 20 տարեկան անհոգ գինուոր:

ԱԻԱՋ

Կնեազ Մաւուկեան, դրօշակակիր «Արծիւ» Խմբի Խնուսի բերդից, 27 տարեկան, հսկայատիպ առոյգ դէմքով:

Մասնակցել է Հարամիկի եւ Խնուսի մեծ կռիւներին: Բանտից փախել եւ մտել է մեր գինուորների շարքը: Նրա ընկեր կարնեցի Տիգրան Մկրտիչեան մատնում եւ բռնել տալիս է: Սարսափելի ծեծ ու տանջանք կրում է բանտում եւ մխիթարում իր բանտակից Աշոտ-Թաթուլի (Արամ Արամեան) ներկայութեամբ»:

Կնեազը փախչում է եւ դաւաճանին սպանելով իր եղբօր ձեռքով՝ մէկուկէս տարի կարծես թէ հանգիստ է ապրում եւ Հասան Գալէի բանտերը մնալուց յետոյ քաջ կերպով կռուելով գալիս է Կովկաս, գտնում է իր իդէալական ընկեր Աբրօ Խմբապետին, Ալիկին: Վրէժխնդիր կտրիճը վերադառնում է Հասան-Գալէ, սպանում է գօմխէր Մահմէտ էֆէնտուն եւ 3 ամիս էլ դրա համար բանտարկւում, նորից փախչում Կովկաս ուր գործում է միշտ Հնչ. Կուսակցութեան շարքերում եւ մասնակցում եկեղեցական թալանի ցոյցին:

ԵԱՍԻՆ

Աւետիս կամ Ալիկ Խուշուտեան, Խնուսի բերդից, 27 տարեկան մի համակրելի երիտասարդ, որ իր քաղցր ձայնով ու ռազմական եր-

դերով խմբի մեկնած ժամուն բոլորին լացայրբեց: Տասը տարի զործել է մեր չարքերում, դէնքերի յայտնի խիզախ մաքսանենդի անուն ունի Կ.ի շրջանակում: Սերտ փաչայի խմբի մէջ լինելով, երկնց անհատական փոզով 16 հրացան առած՝ յանուն Հնչ. Կ.–եան տեղափոխում են Կարս: Փամփուշտները քաղաք տանելիս նախունձի տակով, փողոցի մէջ 4 ժանդարմաներ փորձում են ձերբակալել նրան, բայց նա յաջողում է փախչել, որի պատճառաւ ձերբակալւում է մի աւազակ քիւրտ:

Եասին վերցնում է մի այլ ընկեր եւ գնում Ս. գիւղում, ուր կռուի բռնուելով երկու պինուորների հետ սպանում եւ ծոցերից հաններով Թուրքաց պաշտօնական հրամաններ եւ այլն, վերադառնում է Արագած: Կ.եան մի չատ օգտակար, կարգապահ պինուորներից էր Եասին:

Նա կնոջ հետ մասնակցեց եկեղեցական թաղանի ցոյցին Կ. քաղաքում եւ բանտարկուեցաւ: Կառավարութիւնն վճռեց 3 տարի աքսոր, բայց նա կրկին փախաւ եւ միացաւ հին ընկերներին: Ունէր կին եւ 3 փոքրիկ երեխաներ, որոնց հոգածութիւնը կուսակցութիւնը իր վրայ վերցրեց:

ՎԱՀԱՆ

Մինաս Գալստեան, Բուլանխի Ք. գիւղից, 27 տարեկան, չէկ ու բարձրահասակ, կուսակցութեանս մէջ մտել է դեռ պատանի: Նա լսած էր Մուսա Բէկի մասին ձախուն: Զերբակալւում եւ մնում է Բաղէշի բանտում վեց ամիս: Մահուան, կախաղանի սպառնալիքով չեն կարողանում խօսեցնել, բանտից փախչելով հասնում է Կովկաս եւ կրկին անցնում գործ...:

ԱՐՇԻ ԽՈՒՄԲԻ ԿՈՒՆԵՐԸ

ԲԱՂՈՒԱԾ ԽՈՒՄԲԻ ՏԱՍՆԱՊԵՏ Հ. Դ.–Ի ՕՐԱԳՐԻՆ

1. կնեայ պինուորի բերած լուրը Մօկա տարից, Յունիսի 25–ին, առաւօտեան մեզ շրջապատուած գտանք հազարաւոր քիւրտ աշխարհազօրներով՝ երբ պրաւելով Մօկա լեռան վրայ, սկսեցինք կռուել մինչեւ երեկոյ: Թշնամին տարատեսակ հարուած առացաւ, բայց մենք մեր անմատչելի դիրքի շնորհիւ ոչ մի կորուստ չունեցանք: Գիշերը վրայ հասնելուն պէս թնդերներս լինճ վերապարձուցին ակարութեանս համար, իսկ երեկը չարունակեցին ճանապարհը դէպի առաջ:

2. «Արծիւ» ունեցաւ երկրորդ ընդհարում նոյն տարի վրայ այսպէս.— Մենք յարձակուեցանք զօրանոցի եւ մթերանոցի վրայ Յունիս 28–ին, արշալոյսի ժամանակ կոտորեցինք 60 պինուորներին, մթերանոցի պէնքերէն խլելով՝ պինեցինք տեղացի երիտասարդներին, առուտրացրինք մեր չարքերը, մի քանի օսմանեան թնդանօթներ խլելով՝ խորտակեցինք ժայռերի վրայ, ապա բարձրացանք պրաւեցինք նոյնի դիրքերը ուժեղ խմբով: Միւս առաւօտ մեզ շրջապատուած գտանք հազարաւոր զօրքերով ու քիւրտերով: Ահա այդ ժամանակ մենք տուինք ուժեղ չարդ պինուորներին:

Մեզ — երկու պինուորիս խմբապետ Բարկէնն ուղարկեց «Արագած» կարեւոր յանձնարարութիւններով եւ գիշերը զրօշակն ամրացնելով Ս. Յովհաննու աւերակ վանքի գլխին,

Թշնամին մոլորեցնելու համար՝ ինքը գնաց Սեւ–Սար... Այս կուսի մէջ գոհ ուրինք չորս ընկերներ:

3· Այս բոպէիս մեր առաւարացած խումբը, 80—90 հոգու չափ, Սեւ Լերան վրայ տաք կռիւ բռնուած կանոնաւոր զօրքերի եւ Քիւրտ էշիրէթների բազմութեան հետ: Շրջապատուած ենք թնդանօթներով: Մի վտառաւոր–կռիւ ունենալով՝ իհաս մեծ հարուած հասցրին Թշնամուն ուժերով՝ առնուազն 1000 հինուր կորուելով:

4· Նպատ Լերան ընդհարումից յետոյ ասեղիները ու քրտերը Իւչքիլիսէի չրջակայքում աւերեցին 5 հայկական գիւղեր: Ահաբեկուած ժողովուրդը ուսական սահմաններից նեռս խուժեց: Նոցա եւ Եզիտների բերած տեղեկութիւնները իհաս սխուր են նկարագրում երկրի դրութիւնը: Յիշեալ գիւղերի երիտասարդները զինում են «Արծիւ» խմբի զօրչ տակ, հաստատակաց Թշնամու հետ կռուելու: Ծերերը, կիները, երախաները մատնուած են սաստիկ տանջանքների եւ բռնակալութեան: Սպասում է Մշոյ հիւպատոսների գալուստը: «Արծիւ» խումբն իր չուրջը հաւաքած ոյժերով մինչեւ հիմա ունեցել է 3 մեծ ընդհարումներ՝ Մօկա Լերան, Նպատ Լերան եւ Սեւ–Սարի չուրջը:

ԻՒԶՒԻԻՍԷԻ Ս· ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՎԱՆՔԻՆ

Գրուած Նամակէ Մը կը Քաղենք Հետեւեալը·

8 Յունիս 1904

Յունիս 26–ին ամենայն յայտնութեամբ երկիր անցաւ «Արծիւ» զինուոր խումբը: Խմբի առաջնորդն ու հրամանատարը մեր յեղափոխական պատմութեան մէջ քաջութեան ու անվեհերութեան անուն հանած Սասունցի Բարկէնն է:

Մենք սրտատրոփ սպասում էինք, թէ կ'անցնինք սահմանն անմիջապէս եւ անվտանգ հրամանատարի կարգադրութեամբ՝ մեր Թոյլ ոյժերով օգնութեան կը հասնինք Թշուառ հայ ժողովրդին:

«Ահա եւ մենք,— արտասանեց Բարկէնը, նայելով դէպի անհուն տարածութիւնը: Մենք եւս ձեզ հետ ենք, տանջուո՛ղ եղբայրնե՛ր, անարգուած, լկտուած, անպատուուած քոյրեր... մենք գալիս ենք մեր կեանքի արժէքով պաշտպանելու ձեզ, որքան որ կարող ենք»:

Մենք ահագին ճանապարհ էինք կտրել դէպի Մօկա–Սարը: Թէեւ շատ էինք յոգնած եւ արժէր, որ իջնէինք մի քիչ հանգստանալու, սակայն խմբապետի խօսքերը մեզ այնքան ոգեւորեցին, որ մենք մի հրամանի, մի ակնարկի էինք սպասում նետուելու կռուի դաշտը անարգ Թշնամու դէմ:

Յունիս 28–ին կազդուրուած Թէթեւ նախաճաշից յետոյ ամէն ինչ կարգի բերելով՝ սպասում ենք խմբապետի հրամանին առաջ շարժուելու համար: Նա մեզանից ոչ այնքան հեռու կանգնած հետազիտակով դիտում էր, ուսումնասիրում չրջակայքը, երբ հրամայեց պատրաստ կենալ, որովհետեւ Թշնամին մօտենում էր...:

Կռուի ժամն էր մերձենում... կազմ ու պատրաստ՝ ճչդութեամբ կատարելու խմբապետ Բարկէնի բոլոր հրամանները, սպասում էինք Թշնամուն:

Պահպանւում էր կատարեալ դիցիպլինա...

«Տղաք ձեզ տեսնեմ, դոչեց խմբապետը, մեր սրբազան դրօշին չպատճառենք, նրա պատիւը ինչպէս անցեալում, այժմ եւս բարձր պահենք... չատրտափինք Թշնամու բազմութիւնից... տեսած եմ այդպիսի մեծ քանակութեամբ զօրքեր, որոնք խոպան չնչուած կամ ցիրուցան եղած են Սասնոյ մի բուռ ժողովուրդի, կռուող ոյժի առաջ... Ուրեմն չի մոռնանք, որ ուժը քանակութեան մէջ չէ, այլ քաջութեան, հետու, հետու ուրեմն մեզանից վախկոտութիւնն ու Թուլութիւնը...»:

Անդադար կռւում էինք Թշնամու դէմ չորս կողմից: Բարկէնի ներկայութիւնը, նրա քաջագործութիւններն աւելի ոգի էին տալիս մեզ եւ մենք հինգ–վեց ժամուայ ընթացքում գտնուին փոեցինք 100–ի չափ Թշնամիներ: Շնորհիւ մեր անմատչելի զիրքի, այդ օրը ոչ մի կորուստ չունեցանք մենք:

Արշալոյսը բացուելուն պէս՝ անմիջապէս պատրաստուեցանք եւ յանկարծակի յարձակում գործեցինք կէս վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնուած Թրքական զօրանոցի եւ մթերանոցի վրայ: Կռուի միջոցին գինուորներից սպանուեցին 60 հոգի, որից յետոյ մթերանոցի գէնքերը

դրաւելով՝ տեղական հայ եբիտասարդներին պիտեցինք եւ այդպիսով առուտրացրինք մեր խումբը:

Ելեցինք մի քանի ինդանօթներ եւ ոչնչացրինք տեղն ու տեղը, որովհետեւ ոչ մի հնարաւորութիւն չի կար սարը բարձրանալու նըրանց: Մենք դարձեալ նպատ բարձրացանք եւ դիրքեր գրաւեցինք:

Յունիս 29-ին առաւօտեան Թշնամին մեզ նորից պաշարեց: Կրակին սկսուեց ահեղ կռիւը: Ես ահա այս կռուի մէջ մերոնք գործեցին աչքի ընկնող քաջագործութիւնները:

Անվերջ կռւում էր կորիւն Բարկէնը եւ իր օրինակով ընկերներին խրախուսում: Թշնամին դարձուբեց, սարսափեց, երբ տարափի նման տեղում էին նրա գլխին անթիւ գնդակներ եւ ռումբեր, որոնք պայթելով՝ տանջանք մարդիկ էին վռւում սարի լանջերին ու տափարակներում: ...Բարկէնը մեր դրօշակը Ս. Յովհաննու աւերակ վանքի գլխին ամրացնելով՝ Թշնամուն մոլորեցնելու եւ չփոթեցնելու համար՝ խումբը տարաւ դէպի Սեւ-Սարը...:

«Արծիւ» խումբը, որ այժմ բաղկացած է 90 հոգուց Սեւ Լերան վրայ կանոնաւոր գօրքերի եւ քիւրտ էշիրէթների բազմութեան հետ կռուելով՝ գետին փռեց աւելի քան 1000 հոգի Թշնամուց, որոնց մէջ եւ երկու անուանի արիւնարբու քիւրտ չէյխեր — ցեղապետներ:

Խումբն անվնաս է եւ այժմ ունի բաւականաչափ ուտելու պաշար եւ ռազմամթերք:

ՄՈԳ.

ՀՆՉԱԿԵԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ԲԱԳՈՒԻ ԳՈՐԾԱՐՈՒԼԸ

1904 Դեկտ. 14, Բագու.

Այս առաւօտ պայթեց նաւթաղբաջին բանուորների ընդհանուր գործադուլը:

Առաւօտեանից բոլոր գործարանները արդէն կանգնած էին: Կէս օրին բացօդեայ մեծ մխիթինկ կայացաւ քաղաքից դուրս, գործադուլն ունենալով հանդերձ անտեսական պահանջներ, նաեւ քաղաքական է եւ ձեռնարկում են մեծ ցոյցերի: Յրուեցան թռուցիկներ քաղաքական խմաւոով եւ գործադուլ եւ ցոյց անելու կոչով. ժամէ ժամ գործադուլն ընդունում է հսկայական եւ ընդհանուր կերպարանք, թէ՛ քաղաքում, թէ՛ Բաչխանի, թէ՛ Բիբի-Էյբայի, թէ՛ Սեւ քաղաքում իր չրջակայքով՝ բոլոր գործարանները, նաւթահանքերը, սկսած երկուանից, բոլորովին կանգնած են: Հաղարաւոր գործաթողների ոգեւորութիւնն ու եռանդը անհակադրելի են: Հասարակութեան եւ ժողովուրդի վերաբերմունքն խիստ համակրական է: Յաղթականութեան եւ գօրքի հետ դեռ ընդհարում եղած չէ:

Գործադուլը, որպէս եւ պալիք ամէն մի, առիններ ու ցոյցեր, նախաձեռնուած, կազմակերպուած եւ ղեկավարում են Բուռասատանի Ս. Դ. Բ. Կ.-ևան եւ Հնչակեան Կ.-ևան տեղական կոմիտէների կողմից՝ յատկապէս ընտրուած մի խառն յանձնախումբի ձեռքով:

Ահա այդ «Թռուցիկներից» երկուսը, որ

ցրուած էին զոհծադուլի հէնց առաջին օրերը:

«Պրօլետարներ Բոլոր Երկիրների, Միացէ՛ք»
Ռուսաստանի Սօց. Դէմօկ. Բանուորական
Կուսակցութիւն
Կովկասեան Սոց. Դէմօկ. Բանւ. Միութիւն

Բազում բանուորներ, բանուորուհիներ եւ ցարի կառավարութեան բոլոր ճնշուածները:

Հրաւիրում ենք ձեզ ձեր համարձակ բողոքն ու զայրոյթն արտայայտել ընդդէմ Ցարի կառավարութեան — մեր չհապօրծողների դաշնակցի, Հ. Ա. Բևեռլքում տեղի ունեցող բռնապանդանոցի հեղինակի, ապառ խօսքի ու մտքի, դաւանանքի ու խղճի ազատութեան թշնամու դէմ... Հաւաքուեցէք քաղաքի փողոցներում կիրակի ժամը 12-ին:

*Ռուսաստանի Սօց. Դէմ. Բանուորական
Կուսակցութեան եւ Հնչակեան Կուսակցութեան Բազում Կոմիտէներ*

* * *

«Թռուցիկ Երկրորդ.—

Բոլոր Բազաքացիներին

Մենք, բանուորներս, դուրս կուգանք Բազուն փողոցները, որպէսզի ամուր եւ ազատ կերպով ասենք, որ ինքնակալական կարգը, մինչեւ այժմ կենդանի ամէն ինչ ճնշող — պէտք է ոչնչանայ, ջնջուի եւ փոխարինի ազատ կերպով ընտրուած ժողովուրդի ներկայացուցիչների կառավարութեամբ, որ ձգտօղնիայի դէմ մղուող անմիտ կռիւը անհրաժեշտ պատերազմը պէտք է դադրեցուի, որ մշակուին նոր օրէնքներ, որոնք ապահովէին ամէն մի մարդու, ով որ ուզէ նա լինի — հայ, ռուս, հրեայ, Թուրք եւայլն — միատեսակ հնարաւորութիւն լիակատար մարդավայել կեանք:

Անցեալի փորձից դուք լաւ գիտէք, որ մեր ցոյցերը ոչ մի մտանաւոր մարդու ոչ մի կերպ չեն ազատում: Բայց ինչպէս ձեզ յայտնի է կառավարութիւնը Թիֆլիսից զօրք է բերել որպէսզի մեզ հնարաւորութիւն չտայ ցոյց կազմել:

Մենք, սակայն, չենք կարող այդ արգելքի առաջ կանգ առնել, ինչ որ լինի մենք դուրս կը գանք ցոյցի Թէկուզ Բազուի փողոցները արեամբ հեղեղուին:

Մի լինէք անմտանակից հանդիսատեսներ, միացէք մեզ հետ քանի որ մենք կուռւմ ենք ձեր երջանկութեան համար: Որքան հակայական լինի ցոյցը նոյնքան հաւանական է, որ կառավարութիւնը երկիւղ կրի դէնքի դիմելու:

Խանգարեցէք արմինադրացիային, ազդեցէք զօրքին եւ սպաների վրայ, որպէսզի նոքա չը ձգնին այժմ ճնշել մեր բողոքը:

Բանուքեան մենք բռնուքեամբ կը պատասխանենք:

Ինքնակալական կարգը խեղդուում է սեփական յանցանքների մէջ եւ նրա դէմ մղած միահամուռ, սերտ զրոհը մեզ յաղթանակ է խոստանում:

Ով որ պատիւ ու խիղճ ունի, ով որ Թանկ է գնահատում իր զաւակների ապագան, իր հայրենիքի ապագան, նա չի մնայ անուշադիր հանդիսատես եւ մեզ միանայ:

Դէպ հրապարակ մեր կարմիր զրօշակների տակ. մենք կուռւմ ենք Ցարի կառավարութեան բոլոր ճնշուածների, հարստահարուածների ապաստութեան համար:

Մենք պահանջում ենք.—

Ամբողջ ժողովրդից ազատ կերպով ընտրուած հիմնադրական ժողովի հրաւիրելը:

Ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի եւ գաղտնի ընտրողական իրաւունք:

Բոլոր ժողովուրդների օրէնքի առաջ հաւասարութիւն առանց սեռի եւ ազգութեան խտրութեան:

Մամուլի, խօսքի, ժողովների, միութիւնների եւ զօրծադուլների ազատութիւն:

Ութ ժամեայ բանուորական օր:

Կորչի՛ Ցարի ինքնակալութիւնը:
Կորչի՛ պատերազմը:
Կորչի՛ Ցարի մանիֆէստը:
Կորչի՛ կապիտալիզմը:

Կեցցէ դէմոկրատական հանրապետութիւն:
Կեցցէ՛ Ռ. Ս. Դ. Բ. Կուսակցութիւն:
Կեցցէ՛ Հնչակեան Կուսակցութիւնը:
Կեցցէ՛ Միջազգային Սօց. Դէմոկրատիան:
Կեցցէ՛ Սօցիալիզմը:

Ռ. Ս. Դ. Բ. եւ Հ. Կ.
Բազուայ Կոմիտէներ

* * *

Բաքու, 14 Դեկտ. 1904

Գործադուլը, որ ընդունել է ընդհանուր կնքատարանք, նախաձեռնուել, կազմակերպուել եւ դեկավարւում է Ռ. Ս. Դ. Բ. Կ.–թեան եւ Հնչակեան Կուսակցութեան տեղական կոմիտէների կողմից, իրանց ընտրած յատուկ յանձնախումբի միջոցով:

Երէկ, առաւօտեան 6–ին բանւորների մի խումբ դիմելով Ռօչչիլտի նաւթահանքը, դադրեցնել է տալիս աշխատանքը: Բանւորներից մի քանիսը սուլեցնում են սուլիչը, ինչպէս հրդեհի ժամանակ: Դա նշան է ընդհանուր գործադուլի: Այդ խումբ–խումբ դիմելով դանադան գործարաններ, ամէն տեղ կանգնեցնում են գործը: Մի քանի ժամուայ ընթացքում ամբողջ Բալախանիում գործերը կանգնեցին եւ գործերի ընդհանուր լուռ դադարման մէջ սկսան հընչել գործաթող բանւորների երգերն ու աղաղակները եւ կողակների ձիերի աղմուկը: Գործադուլի ընթացքում մի ժամանակ սկսում են ոստիկանական ձերբակալումներ: Զօրքերը չատ տեղ միջամտելով, ջանք են անում ոստիկել բանւորներին գործի երթալ, տեղի են ունենում չատ կռիւներ ծեծ, մարտակոծներ: Բայց դա եւս տեղի պրծում է գործաթողներին եւ գործադուլն էլ ընդունում է տեղի լայն ու սուր կնքատարանք:

Ամէն Ֆիրմայում գործերը կանգնելուց յետոյ, գործաթողներ առուտր խմբերով հաւաքւում են Սարունչիի կայարանը, յարձակում են երկաթուղու դնացքի վրայ, նպատակ ունենալով այդտեղ ծառայողներին գործադուլ անել տալ, բայց չեն յաջողում: Մի ժամանակ գործաթողների մէկ այլ խումբ կտրտւում է քաղաքի եւ Բալախանիի հետախօսների թելերը:

Առաւօտեան ժամը 9–ից կօզակներն ու ոստիկանները սկսում են ձերբակալութեան: Երբ կայարանի մօտով տանելիս են եղել մի ոուս եւ երկու հայ ընկերի, գործաթողները յարձակում են ոստիկանների վրայ եւ խլում տպաւում են ընկերներին:

* * *

Բաքու, 18 Դեկտ. 1904

Գործադուլը չարունակւում է ամենաուղեն կերպով եւ հսկայական ծաւալով: Ամէն օր երկու անգամ երեք տարբեր կէտերում տեղի են ունենում բացօդեայ միտինգներ, ուր տուած հրահրիչ ճառերով սոցիալ–դեմոկրատական խօսքն են հնչեցնում բանւորների առանջին, բացատրում են գործադուլի պատճառները, յառաջացնում այն պահանջները, որ պէտք է անեն գործաթողները, եւ այլն: Ամէն միտինգին դումարւում են 4—5 հազար բանւոր: Կառավարութիւնը դգուշանում է միջամտելու եւ չէ խանգարում քաղաքից դուրս կատարուած միտինգները:

Գործաթողների մի խումբ յարձակուել է Բալախանի երկաթուղու վրայ եւ կոտրատել վագոնների ապակիները:

Նաւթահանքերում մի քանի տեղ գործաթողների զրկուած խմբերի կողմից փճացուել եւ կոտրատուել են մեքենաներ: Կառավարութիւնը դգուշացել է միջամտել:

Երէկ պիտի տեղի ունենար քաղաքական մեծ ցոյց, անկարելի եղաւ: Նա տեղի կ'ունենայ այս օրերս ստանձնակ հաղորդուող գործաթողների կողմից: Գլխաւոր կոչն է լինելու պատերազմի դադարումը, ցարիզմին անկում, սահմանադրութեան պահանջ ու սոցիալիզմը, որպէս նաեւ գործաթողների առանձնական պահանջները, որոնք բաղկացած են 34 կէտերից: Ռ. Ս. Դ. Բ. Կ.–թեան կոմիտէից եւ Հնչակեան Կ.–թեան կոմիտէից ընտրուած խառն յանձնախմբի ձեռքով այդ պահանջները պիտի ներկայացուին նաւթարդիւնաբերողների խորհուրդի համաձայնութեան:

Քիաքարչի բոլոր ծառայողներն էլ գործադուլի մէջ են եւ այդ երթեւեկութիւնը դադրած է: Այսօր սակայն, այդ գործարողներն ստացան կատարեալ բաւարարութիւն իրանց բոլոր պահանջներում եւ ձիաբարշը նորից դրուեց երթեւեկութեան:

Երկու օր առաջ բանուեցան Ռ. Ս. Դ. Բ. Կուսակցութեան պատկանող երկու տպարանները, ոստիկանների կողմից տպարանը կոխած միջոցին տեղի ունեցան ահռելի ձերբակալութիւն, իսկ դումարումների միջոցին քաղաքի չայօնում ձերբակալուել են 200 հոգի որոնցից բանտում պահուեցան 13 հոգի, մնացեալները արձակուեցան:

Տարածուել էին լուրեր, թէ իբր նահան–

պատեան խորհրդում որոշել են ղէնքի միջոցով բռնութեան չը դիմել գործաթողների դէմ: Այդ յուլը սակայն սուտ էր:

Յեղափոխական կուսակցութիւնների դիրքն ու ընթացքը նկարագրում խիստ բնորոշ է: Յայտնի է որ գործադուլը նախաձեռնուել է ու կառավարում է Ռ. Ս. Դ. Բ. Կ.–թեան եւ Հնչակեան Կ.–թեան անդամ Ջաւիշեանի միջոցով: Սակայն մինչ մի քանի թերթեր անդամ Ռ. Ս. Դ. Բ. Կ.–թեան ծոցում «մենշեւիկեան» եւ «փոքրամասնութեան» մէջ, բայց յետոյ պարզուեց դրութիւնն ու կազդարուեց: Տխուր դեր կատարեց մեր նացիոնալիստ Դաշնակցութիւնը: Այդ բուրժուական կուսակցութիւնը նախ փորձեց խաղնուել գործադուլի գործերում, ի հարկէ, իբրեւ «գայլ գառան մորթ հագած»:

Ռ. Ս. Դ. Բ. Կ.–թեան եւ Հնչակեան միաւորի գործող կուսակցութիւնները յետ մղեցին ու չկարողացան Դաշնակցութեան, չուզենալով գործ ունենալ բանւորական գործի նկատմամբ այդ անհաւատարիմ տարրերի հետ, որոնք ամէն ջանք գործ էին դնում գործադուլը

Բնորոշ էր այն, որ Դաշնակցութիւնն ուզում էր գլխաւորապէս մէջտեղ ածել այն բանակցութիւնների մէջ, որ պիտի տեղի ունենային գործադուլի յանձնախումբի եւ նաւթարդիւնաբերողների խորհուրդի համագումարի միջեւ: Երբ գործադուլի յանձնախմբի կողմից բացարձակապէս մերժուեց Դաշնակցութեան «ծառայութիւնը», վերջինս անմիջապէս վար գլորեց իր դիմակը եւ հրատարակեց մի բռնութիւնների նախագծուած ցոյցին:

Այդ ընթացքը եւ այդ մտքով նրանց արած ազիտացիան մթնոլորտից ընդ միշտ պարզեց այն ինչ մինչեւ հիմա այդ կուսակցութիւնը ձգտում էր վարագուրել, նա ծառայում է հասարակ պուրժուազիայի չահերին եւ ուրեմն հակառակ է պրօլետարիատին: Այսպէս կամ այնպէս, Դաշնակցութեան այդ ընթացքը ո՛չ մի յն նացիոնալիստական, բուրժուական եւ հակասոցիալիստական էր, այլեւ ուղղակի հակայեղափոխական է յայտնում, երբ աչքի առաջ ենք առնում այն պայմանները ու հանգամանքները, որոնց մէջ կատարում էին գործադուլը եւ ցոյցերի պահանջը: Եւ հենց այդ պատճառով բաւական թէ՛ ամեն յեղափոխական կազմակերպութիւնները եւ թէ ամբողջ հասարակութիւնը, առանց դասակարգի խարութեան, խիստ զգոյշ ու նախապատական վերաբերութիւն ցոյց տուեցին դէպի այդ կուսակցութիւնը, որ իր ահագին ազդեցութեամբ նամանում է դատարկ կարասի աղմկին:

Կառավարութիւնը զգոյշ կերպով դիմումներ էր արած տեղիս Պարսիկներին, խնդրելով որանցից, որ իրան «օգնեն» ցոյցի ժամանակ: Կառավարութիւնը որ կարծում էր դրդռանով դրդռել պարսիկներին քրիստոնեաների դէմ, առացաւ մի դեղեցիկ եւ արժանաւոր պատասխան.— պարսիկները բացարձակապէս եւ անպայման մերժեցին ընդհարման մէջ բնկնել իրանց «եղբայրակից» ժողովրդների հետ:

Պարսիկների մէջ համակրական մեծ հանգամանք կայ այժմ դէպի հայերը եւ մանաւանդ պէս հայ յեղափոխականները: Ինչ ասել կ'ուզէ, որ պէտք է ջանք չխնայել մերձենալ այդ երկու ժողովուրդների միջեւ:

Գործաթողների չորս ներկայացուցիչները — երկու Հնչակեան եւ երկու հոգի էլ Ռ. Ս. Դ. Բ. Կ.–թեան անդամներից — բանակցութիւն ունեցան կապիտալիստների համագումարի խորհրդի հետ, եւ ամենից առաջ պայմանաորուեցաւ այսպէս:— Ինը ժամուայ աշխատանքի օր եւ վճարների յաւելումն հարիւրին 10—20 առկոս: Բայց կապիտալիստների այդ առաջին զիջումները դեռ չի յաջողացուած, սկսեցաւ նաւթահանքերում մի սոսկալի հրդեհ: Այրուեցան բազմաթիւ նաւթաղբիւրներ, մեծ քանակութեամբ չտեմպանուած պատրաստի նաւթ: Հարիւրին 95–ը սուժեցին Նօբէլ, Կասպեան Ընկ. եւ առհասարակ դրանց նման հարուստ ֆիրմաները: Գիշերները թաթարների կողմից տեղի ունեցան հրացանաձգութիւն, դողութիւն, երեկոյեան ժամը 6–ից ի վեր նաւթահանքերում ոչ մի գինուորական չէր համաձայնում մնալ: Իսկ մթնոլորտները չարունակում են անընդհատ եւ ապատ: Ռ. Ս. Դ. Բ. Կ.–թեան եւ Հնչակեան Կ.–թեան բազուկ կոմիտէները, իրբեւ կազմակերպիչներ այդ հակայական, անմոռանալի եւ վերջին հաշուով պրօլետարիատի համար յաղթական գոր-

ծաղուկի յայտարարութիւն ցրուեցին, հրաւիրելով բանւորները ամսոյ 28–ին գործի դնալ, համաձայն գործաթողների ներկայացուցչների եւ համապատասխան իշխրդի պայմանաւորութեան: Եւ թէեւ այսօր 20 է, եւ գործաթողները ամենքը դեռ չեն անցել գործի, բայց յոյս կայ, որ մի քանի երկրորդական բաւարարութիւններ էլ առանալով, բանւորները վերջ կը տան գործադուլին:

Բալախանիում ապառնուած բանւորների ամպրիններն ամսոյ 26–ին բերին քաղաք Թաղել, յուզարկաւորութեան ներկայ էին մեծաքանակ բանւորներ: Փորձեցին կարմիր դրօշակ պարզել, բայց ոստիկանութեան հետ ունդի ունեցաւ ընդհարում: Սպանուած ընկերների դագաղին վրայ դրուեցաւ կարմիր ժապաւէն հետեւեալ վերտառութեամբ առաջին.— «Քաղիկագին ընկերներին: Թո՛ղ կորչի՛ միապետութիւն»: Գերեզմանատունում երկու կրակոտ ճառ ասուեցան եւ ժողովուրդը ցրուեցաւ պարզելով յեղափոխական կարմիր դրօշակ:

ԳՐԻԳՈՐ

ՀԱՅ ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԿՈՒԻ ՁՈՒՐՋ

Մոքի պարմանալի պատմածութեամբ մինչեւ վերջերս մի կարգ մտածողներ այն կարծիքն էին յայտնում թէ Քաթարական չարժումները ոչ այլ ինչ էին, եթէ ոչ՝ ճնշուածների, հարստահարուածների պինու բողոքի ձայն իրենց հարստահարող հայ տարրի դէմ: Սկզբից ի վեր մենք հակակարծիք էինք այդ մտքին, յենուելով այն բացորոշ իրողութեան վրայ որ հայ ժողովուրդի մեծամասնութիւնն էր որ ուղղակի չարչարանքի էր ենթարկուում զանազան կարգի պաշնների, բէկերի եւ խաների կողմից: Եւ մենք պիտում էինք որ Քրքա – հայկական ընդհարումները առեղծողը եւ առաջ բերողը ուղղակի Թուս բիւրոկրատին էր, նա էր չարժիչ պին հայ–Քրքական ամբողջ դրամային: Հետզհետէ եկող լուսաբանութիւնները որոշակի կերպով ցոյց տուին մեր կարծիքի հիմնաւորութիւնը: Այս այժմ մի կողմ թողնելով խնդրի ընդհանուր կողմը անցնինք մեր քաղաքին:

Թէ սկիզբից ի վեր Գօլիցինեան բէժիմի պրպանակները ինչ խաղեր խաղացին Թիֆլիսի պղպարնակչութեան պինին ընդհանրապէս, հայերին մասնաւորապէս — պրանց բացատրութիւնը մեզ շատ հեռուն պիտի տանէր, միայն այսքանը պիտի նկատենք, որ բիւրոկրատիայի պաւակներին շատ անտրժելի էր որ քաղաքիս մէջ ամփոփուած ինտելիգենտ այժմ Քաղիմեան մի պիչերի ենթարկուէր: Նեյատկատութիւնը կարծում էր Թէ պրանով մի

մեծ հարուած տուած կը լինէր յեղափոխական գործին: Ոչ մի միջոց չփախցրեց կառավարութիւնը, որ Թիֆլիսից էլ մի բադու, մի նախիջեւան առաջ բերէր, բայց նա այդ պատեհութիւնը չունեցաւ, ուղիղն ասած՝ մի այդպիսի վտանգ իր ուժերից վեր տեսաւ: Եթէ մեծ չափով նա իր սիրած գաղափարին աշխատեց մարմին տալ:

Թիֆլիսի թաթար ազգաբնակութիւնը այնքան քիչ էր համեմատելով հայերին հետ, որ նա երբէք իր մաքսին անգամ չէր կարող անցնել յարձակում գործելու հայերին վրայ, եթէ բուրոկրատիայից աղղուած եւ խրախուսուած չլինէր: Եւ հէնց դրա համար՝ ընդհարման օրերից դեռ առաջ՝ քաղաք էին լցուում Բորչալուից ապաստուած թուրքերը: Սրանք գալիս էին նախապէս համոզուած լինելով, որ թէ՛ «Տէրութեան» հաճելի պիտի լինէր իրենց արարքը եւ թէ կարող կլինէին լաւ թալանով յետ դառնալ:

Նոյեմբերի 20-ից սկսած «Շէյթան Բազար»ը եւ իր շրջակաները թաթարական մի ծով էին ներկայացնում, դրսից եկողների թիւը տեպինների երեք չորս անգամ աւելի էր:

Մենք Ընչակեաններս թաթարի դէմ դէնք չենք բարձրացնում ազգային եղական եւ վերջ ի վերջ բանական տեսակէտից, երբէք, մենք կըռւում ենք միայն այն պատճառով, որ թաթարները ներկայ պարագաներում ռուս բիւրոկրատիայի հարուստ գործիքն են հանդիսանում, եւ հետեւաբար անզօրութեան, պարտութեան մէջ դնելով թաթարներին՝ մենք հարուածում ենք բիւրոկրատիային ու խախտում բռնապետութեան սիւները, ուրիշ խօսքով՝ մեր կռիւը հանդիսանում է մի ձեւը, մի երեսը այն ընդհանուր կռուի, որ տապալ է դնում ամբողջ ռուսիայի մէջ, որ դէմ առ դէմ կեցած են մի կողմից բռնապետութիւնը իր խաւարային տարրերով միւս կողմից յեղափոխական ոյժը իր բոլոր առորակութիւններով:

Եւ մենք ստիպուած էինք զէնքի դիմել, որովհետեւ թշնամին մեր դրան առաջն էր հոգած հրացանը ձեռքին, պատրաստ մեր վրայ խուժելու:

Այստեղ մենք առանձինն ախորժակ չունէնք Թիֆլիսի կուռի բոլոր մանրամասնութիւնները տալու, քանի որ տեղական լեզալ համուլը ամէն ինչ իր գոյնով եւ ձեւով դուրս բերեց, մենք միայն այսքանը կասենք, որ այդ դէնքի օրերում Ընչակեան գինուորները իրենց պարտականութիւնը լուռի կատարեցին: Ոչ միայն նրանք իրենց քաջագործութիւններով ամենազօրեղ ազգակներից մէկը Հանդիսացան թուրք խուժանին յետ մղելու եւ պարտութեան մէջ դնելու, այլ այդ կռուի միջոցին, գնդակների փոխադարձ տարափի տակ, նրանք ժամանակեցին յարգանքը իրենց պատերազմի թշնամիներին, վերջիններս տեսան թէ ինչպէս Ընչակեան գինուորը գիտէ քաջութիւնից չբաժանել եւ ասպետական հոգու մեծութիւնը: «Զանգի նշան» կրող գինուորների ողամարդութիւնը անջինջ կը մնայ թաթար մարտիկների եւ խուժանի յիշողութեան մէջ, ու նրանք չատ ուրիշներ կ'ունենան կրկնելու թէ տեղական ամէն պաշտօնեաներից եւ ամէն մարդից աւելի մէկը իր կեանքը միշտ կարող է վստահել «Զանգի նշանը» կրծքին ունեցող գինուորին, որովհետեւ նրանք ունեն իրենց ասպետական աւանդութիւնները: Գոլիցինին խողխողող ձեռքերը կանգ առան երբ իրենց առաջը տեսան անմեղներ...: «Շէյթան Բազար»ի «Ալիւր Մէյտան»ի մէջ պատնէշների վրայ կուռ կեցող եւ կուռ տապը առաջ տանող «Զանգի նշան» ունեցողները կրնային գնդակահարել դանոնք, բայց չերբին այդ, պաշտպանեցին...: Ու այսպէս յառաջդիմութեան բարեկամների ընդհանուր չանքերով կարողացանք վանել ընդհանուր թշնամուն՝ բիւրոկրատիայի այդ անպետակից դործիքին, բայց ամէն ինչ ժամանակաւոր է: Բիւրոկրատիան այժմ, ինչպէս ուրիշ տեղ, մեզ մօտ էլ մի առանձին հրճուանքի մէջ է, բայց Հեռու չէ ժամանակը, երբ նորանոր դէպքեր մի անգամ էլ կուգան ասելու որ՝ «ժերուկ պառամեալ, քեզ մնում է միայն գերեզմանիդ չափը տալ գերեզմանատերին»: Այդ օրն էլ կը տեսնենք:

Փետրուար 13, 1906

Թիֆլիս

Ա. ՋԻՒԱՆՇԻՐԵԱՆ

ՀՆՁԱԿԵԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՍԵՒ ԾՈՎԻ ԱՓԵՐԻՆ

ՄԱՅԻՍ ՄԷԿԸ ԵԱԼԹԱՅՈՒՄ

Թուղթի թերթերը դեռ վերջին Թուեղիզ քաղաքի եւ նրա շրջակայ կալուածների բռնութիւնների եւ ապստամբութեան հրաւերում էին ուռնել Մայիսի Մէկը այս տարի աւելի շուքով, աւելի փառաւոր քան անցեալ տարինները: Այս ապստամբութիւնը, ինչպէս եւ սպասելի էր բաւականին զզուեց մեռնելու րոպէներու մէջ խորտացող կառավարութեան կամակատար ոստիկանների բերան չիզները: Այս պատճառով մասամբ նախապէս երկիւղ ազդելու նպատակաւ հասարակութեան, մասամբ էլ յեղափոխութեան ապրեցութիւնը Թուլացնելու դիտաւորութեամբ նա կանխապէս «սեւ հարիւրեակներին» բերանով որպէս պատասխան եւ ժխտուի յեղափոխութեան յայտարարութեան, որ տարածեց թէ ապրիլ 23—30-ին պէտք է խուզարկութիւններ լինին եւ աների մէջ խողխողուի ինանվիզենա երիտասարդութիւնը: Այդ առթիւ Ռուս. Սօցիալ Դէմօկրատ Բանւ. կուսակցութեան տեղւոյս կազմակերպութիւնը դիմեց Հնչակեան կուսակցութեան մասնաճիւղի վարչութեան, որ նա յամենայն դէպս, պատրաստ ունենայ իր մարտիկ խումբը եւ եթէ աւելորդ դէնքեր ուզուին իրանց եւս որուի ինքնապաշտպանութեան համար:

Մայիս մէկի նախընթաց օրը Հնչակեան կուսակցութեան եւ Ռ. Ս. Դ. Բ. կուսակցութեան ներկայացուցիչների խառն ժողովը վճռեց տօնել Մայիսի Մէկը խաղաղ մի օրեայ գործադուլով՝ առանց հրապարակային ընդհարման յառաջացնող ազդակի ցոյցերի, ի նկատի ունենալով մի շարք աննպատակ հանգամանքներ: Սակայն, այնուամենայնիւ, այդ միօրեայ գործադուլն էլ իրագործելու համար ամօթը կորցրած ոստիկանութիւնը ամէն ճիգ ու ջանք թափեց, որ հակառակ իւր ակնկալութեան բոլորն ալ ի դերեւ ելան: Ապրիլ 28 — 29-ի թուերին հետեւակ եւ հեծելազօր զօրքերի վաշտերը յաջորդարար չրջում էին քաղաքի փողոցներով եւ դրանով ապացուցում ապստամբութեան որ իրանք կան եւ ապրում են Եալթայում եւ իրանք են որ պէտք է ճնշեն, մեռցնեն իրենց պնդակներով, սուինով եւ հրացանի կոթերով ապստամբեան եւ արտարութեան անունով սրբուած ամէն մի պահանջ կամ բողոք: Ինքը գաւառական ոստիկանապետը, Գիլօզդեւիչը, մի քանի ոստիկանական սոսրին պաշտօնեաներ հետն առած՝ չրջում էր քաղաքում, մտնում էր խանութները առեւտրական տները եւ հրամայում Մայիս Մէկին չգոյել խանութները հակառակ դէպքում օրէնքի չհնազանդուողները կ'ենթարկուեն 300 րուբլի տուգանքի:

Բայց հակառակ այդ բոլոր ի գործ դրուած ճիգ ու ջանքերին, Մայիսի Մէկին քաղաքի բոլոր խանութները մնացին փակ: Քաղաքը միանգամայն օձնական բնաւորութիւն էր առացել, փողոցներում նկատելի էր անսովոր անց ու դարձ: Ժողովուրդի բազմութիւնը մերթ այս կողմն էր ուղղում իր հոսանքը մերթ միւս, երբեմն քաղաքային այգին դիմում, երբեմն ալ Ծովափի փոքր հասարակական պարտէզը՝ հրապարակային ժողով գումարելու նպատակով: Սակայն չյաջողուեց չնորհիւ աչքերը չորս արած ոստիկանութեան: Քաղաքային այգին,

ուր նուագում է քաղաքի կոմիտեի հրաւիրուած եթաժշտական խումբը անմիջապէս մի քանի վայրկեանի մէջ պրաւուն հետեւակ օրքի վաշտով, երբ երիտասարդութիւնը սուլուցներով, պժդոհութեան ազաղակներով սկսեց լռել եւ թողնել հեռանալ եթաժշտական խմբին, երբ վերջինս հրաժարուեց նուագել «Մարսէյեզը»:

Տեսնելով, որ ցամաքի վրայ չէ յաջողում հրապարակային ժողովը, յեղափոխական տարրը Հնչակեան եւ Ք. Ս. Դ. Բ. կուսակց. դրօշներու ապահովութեամբ կէսօրից յետոյ նաւերով նաւերը, թուով 25—30 լողաց դէպի ծովը: Մի քանի րոպէների մէջ ծովի պատմական Պոնտոսի երեսը ծածկուեցաւ յեղափոխականների բազմամարդ նաւերով, որոնց կամերի վրայ խելագարօրէն ծածանում էր յեղափոխական կարմիր դրօշակը:

Հետեւից նայողներին թուում էր թէ մի ահագին նաւատորմիղ է բանակել: Ծաղակ հանդարտ պատմական Պոնտոսը իր ալիքների քընքոյշ ծածանումներով, արեգակի ճառագայթների բազմօրինակ արտացոլումներով միանգամայն համապատասխանում էր այնքան խաղաղութեամբ եւ համեստութեամբ ծօնուող պրօլետարիատի ու աշխատաւոր տանջուող մարդկութեան մեծագոյն ծօնին Մայիսի Մէկին: Երկար ճառախօսութիւններից, ուրախութիւններից յետոյ պրօլետարիատի յաղթական նաւատորմիղը յեղափոխական երգերի ներդաշնակութեան տակ առաջ չարժուեց դէպի ծովափը, հասարակական փոքր պարտէզը, ուր մինչեւ երեկոյեան ժամը 8-ը անհամբերութեամբ սպասում էր ժողովուրդի հոծ բազմութիւնը: Ծովափին նորէն խօսուեցան մի քանի կարճ ճառեր, որոնց ցամաքի վրայ կանգնած հանդիսատես հասարակութիւնը վարձատրում էր ներկատեւ ծափահարութիւններով, ուրրանեերով եւ կեցցէներով: Այս վերջին ճեռնարկութիւնը մեակ եւ ամենայաջող ելքն էր յեղափոխութեան ձեռք առած միջոցներից, որին այս առթիւ կատարած ատելանութիւնը, հակառակ իր ցանկութեան, չկարողացաւ ոչ մի կերպով խոչնդոտ հանդիսանալ:

Մայիս 4 (Հ. Տ.) 1906

Եալթա

ԿՈՉ

Հնչակեան Մ. Դ. Կուսակցութեան Ռուսաստանի եւ Կովկասի գործադիր յանձնախումբը հետեւեալ թուղթին է բաց թողած Դումայի ընտրութիւնների առթիւ:

«Պրոլետարներ բոլոր երկիրների՝ միացէք»

ԴԷՊԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԴՈՒՄԱՆ

Ժողովուրդ,

Հրաւիրուում է երկրորդ պետական Դուման: Սկսում է ընտրական յամառ պայքարը...

Կուսակցութեան դէմ լարուում է նոր ուժով չնոր թափով, ներկայումս կուսակցական պայքարի եւ պետական Դումայի միջոցով է մղում:

Առաջին Դումայի երկիւղը չափազանց մեծ է միապետութեան աչքում, որովհետեւ նա չարդարացրեց բոնակալի յոյսերը եւ չդարձաւ նրա հլու գործիքը: Զր բաւականալով ընտրական իրաւունքի կրճատումներով, բոնակալ ցէժիմը այժմ բացէ ի բաց կազմակերպում է իր բոլոր սեւ ուժերը, անամօթ կերպով վարում է լրագիրները, արգելում ժողովները:

Ձինուորական – դաշտային դատարաններով ու պաղիր բռնութիւններով կամենում է տարտաղնեցնել ժողովուրդին, որպէս զի ունենայ անուանական հրու Դումա: Անուանական Դումայի միջոցով ձգտում է յեղափոխական շարժումները խեղդել եւ իր դաւադիր գործերին օրինական վաւերացում տալ...:

Շտապեցէք խանդարել եւ անպատճան խանդարել բռնակալի այդ դաւադիր մտայնութիւնը:

Ուղարկեցէք Դումա նրանց, որոնք կարող կը լինին կռուել ժողովրդի շահերի համար: Իսկ այդ անելու ընդունակ եւ կարող են միայն նրանք, որոնք ուզում են հիմնովին տապալել նեկուայ միապետական բէժիմը:

Եւ ահա դրա համար է, որ Հնչակեան Սոցիալ Դեմոկրատ կուսակցութիւնը մասնակցում է երկրորդ Դումային եւս, նա այդ անում է իբրեւ միապետութեան հակադիր յեղափոխական ոյժ, իբրեւ աշխատաւոր պրօլետարիատի շահերը պաշտպանող մի կուսակցութիւն:

Ցոյց տանք, որ ժողովրդի բողոքող ձայնը չեն կարողացել խեղդել նոյն իսկ ո՛չ կախաղանները, ո՛չ աքսորները եւ ո՛չ ալ գնդակահարումները:

Գնանք Դուման կատարելութեան բոլոր անկատարութիւնները մերկացնելու, գնանք Դուման՝ յեղափոխական ժողովրդի պահանջները ներկայացնելու, գնանք Դումա, որ դարձնենք այդ բիւրոկրատական հիմնարկութիւնը մի յեղափոխական ամբոխ, գնանք մեր քաղաքական իրաւունքները պաշտպանելու, գնանք կազմակերպուած շարքերով եւ պահանջենք համաժողովրդական սահմանադիր ժողով:

Կեցցէ՛ յեղափոխութիւն:
Կեցցէ՛ սահմանադիր ժողովը:
Կեցցէ՛ Հնչակեան կուսակցութիւնը:

ԽՄՐԲԵՐԻ ԴՐԱՄԱՆ

Նոյեմբեր 21–ին (Արեւմ. ոճով), առաւտեան ժամը 2–ին՝ լսո թրքաց, ամբողջ Ցարբերդը չանթահարուեց, երբ առաւտեան այն լուրը, թէ այդ օրը Յակոբ եւ Յարբէթը պիտի դիմառէին:

Ամէն կողմ լուռ եւ հանդարտ էր. Ցարբերդի ամբողջ հայութիւնը տակի մէջ էր, ամենքի սրտին սրիւն կը հռէր, լացը, կոծը ընդհանուր էր. շատերը իրրեւ ախտիանք չէին ուզեր հաւատալ, որ այդ տեսակ մի եղեռն այդքան բացայայտ կերպով պիտի կատարէր Օսմանեան պատանամիտ կառավարութիւնը... Սակայն, քանի մը վայրկեանէն յետոյ սխալ իրողութիւնը փռուած էր ամենքի աչքի առջեւ... եւ խեղճ ժողովուրդը նորէն մտաւ մտմտքումի մէջ:

Այս երկու ամիս եւ անձնուրաց երիտասարդները Շապին – Գարահիսարցի այն քաջերն էին, որ տարիէ մը աւելի Ցարբերդի բանտի մէջ կը մնային՝ պատապարտուած 101 տարուայ էներպարիլութեան վճռի տակ:

Իրենց դիմառութէն 15 օր առաջ, անակնկալ կերպով, չղթայակապ կը նետուին բանտին փօլիս ըսուած նկուղներու աննեակի մը մէջ: Հակոզութիւնը շատ խիտ էր, բանտարկեալները արտաքին ամէն յարաբերութիւնէ զրկուած էին: Յակոբը եւ Յարէթը այդ վայրկեանին հասկցած էին թէ իրենց ինչ վախճան կ'ապասէր:

Հակառակ հիւպատոսներու, մանաւանդ Յրանսիական, ժրաջան աշխատութեանց, անհնար եղաւ առաջն առնել եւ թոյլ չտալ որ այդ դրաման կառարուէր: Երկար ժամանակ փըրկութեան յոյս կար եւ այդ այն պատճառաւ, որովհետեւ տեղւոյս կուսակալը երեսին թանձր դիմակ մը առած՝ անոր տակ բաւականին մեղմ եւ արդարակորով մէկը կ'երեւէր Հայութեան առաջ, սակայն դէպքերը ցոյց տուին որ Թըրքական այդ մեղմութեան ներքոյ՝ Համիտ ճիւաղի համապատկերը ճիւաղն էր այն կուսակալը, որուն քիչ մը առաջ հայերս խաբուած՝ ուղղամիտ եւ արդարադատ մէկը կը համարէինք: Դէպքերը ցոյց տուին որ գլխաւոման այդ գործին մէջ մեծ դեր ունեցած է նոյն այդ կուսակալը եւ ինքն էր աշխատած գլխաւոման բարձրագոյն հրովարտակը հանել:

Առաւօտեան կանուխ, ժամը 2–ին գոհերը բերուած էին հրապարակ՝ պաշարուած 100–է աւելի գօրքերով:

Թուրք ամբոխին սրտերը ուրախութենէ կը բաբախէին եւ անձկանօք կ'սպասէին վայրկենին՝ երբ եղեռնը պիտի կատարուէր եւ իրենց ծարաւին յագեցումն տրուէր:

Բոլոր հայերը մխուր, վշտաբեկ, լուռ կուլային, արցունք կը թափէին:

Յակոբ ադան յաղթանդամ կազմուածքով, դիւթիչ եւ վեհանձն նայուածքով, առանց սըրտաբեկութեան եւ երկիւղի ո՛եւէ նշոյլ ցոյց տալու, կանգնած էր վերի Մէյտան ըսուած հրապարակը (Մէղրկի մէջ). անոր չուրջն էին խմբուած Իսթինաֆի ժողովականները, Մէճլիսի Իտարէի թուրք անդամները եւ ուրիշ կարգ մը քաղաքական եւ պինուորական բարձրաստիճան պաշտօնեաներ: Յակոբը ծունկի վրայ նստեցուցին, չղթայ զարկեցին ոտքերին եւ ձեռքերին, աչքերն ալ թանձր թաշկինակներով կապեցին: Դահիճները գլխին կանգնած, սուրերը ձեռքերնին, իրենց գոհին չրջապատած, նշանի կ'սպասէին:

Յակոբին առաջարկուեցաւ որ ըսէ, եթէ ըսելիքներ ունի. Յակոբը արհամարհանքի եւ պայրոյթի կնճիռը իր դէմքին վրայ՝ վեհութեան ու անսասրերութեան չարժումով մը ըսաւ. «Ըսելիքներ չա՛տ ունիմ, չա՛տ. . . սակայն բախտս այսպէս է եղել...» եւ իր խօսքերուն հետ խառնեց երեք հատ «ա՛խ, ա՛խ, ա՛խ» հառաչանքները: Երբ կը մտածեմ իր կեանքի վերջին րոպէն բանտապետին ըսաւ որ իրեն ծխախոտ մը տայ, ծխախոտ տրուեցաւ, Յակոբը սկսաւ ծխել ուժգին ներշնչումով եւ արտաշնչումով մուխը ալեծածան դուրս կուգար իր ռունդներէն... Ծուխի այդ քուլաները արդեօք ի՛նչ Թագուն խորհուրդներու արտայայտութիւններ էին, անոնք չախչախուած ժողովուրդի մը իրաւունքի մէկ տխուր մեղեդիներն էին, որ դէպի վեր կը բարձրանային... անոնք չատերին հասկնալի էին, չատերին ալ ղեռ ո՛չ:

Գլանիկը դեռ չլրացած, ժամը 2·45–ին, Քէսէրիկցի Մահմէտ Օնպաշին, որ Յակոբի մէկ կողմն էր կեցած՝ մսագործի խոշոր դանակը ձեռքին, Զարսանճապցի Մուրը ըսուած գազանը, որ Յակոբի միւս կողմն էր կեցած՝ դարձեալ մսագործի ահագին դանակը ձեռքին, երբ նշանը տրուեցաւ, այդ երկու գազանները մէկը մէկ՝ մէկալը՝ միւս կողմէն սկսան հարուածներ իջեցնել Յակոբի վրան. եւ 13 հարուած տալէն յետոյ Յակոբին գլուխը դեռ ինկաւ, արեան լճի մէջ: Յակոբը այլեւս չկար. գլուխը վար ընկնելէն յետոյ՝ աչքերը դեռ բաց ու խուժ կ'ընէին, վերջին «ա՛խ»ը դեռ որոշ կերպով կը թրթռար իր շրթունքներուն վրայ:

Հայերէն չատերը սկսան բարձր ձայնով լալ եւ ճչալ:

Տաճիկները բարձր ձայնով ցնծութեան գոչականներ կ'արձակէին եւ հայհոյանքներ կը տեղային դէպի ապանոցողը:

Ժողովուրդը այնուհետեւ սկսաւ խուժել Տպարանատան առաջ, ուր պիտի հոսէր միւս գոհի՝ Յաբէթի արիւնը:

Յաբէթն ալ ծունկի վրայ եկած՝ իր ոճրալի վախճանին կ'սպասէր:

Յաբէթին քանի մը անգամ առաջարկուեցաւ որ ըսէ, ինչ որ ունի ըսելիք:

Յաբէթ խրոխտ կերպով, թուրք լեզուով, հետեւեալն ըսաւ.

«Անպարտ կը մեռնիմ, դիս կը մեռցնէք Սուլթանի հրամանը միայն իրագործելու համար: Ես կը գոհուիմ ազգիս սիրոյն համար: Իմ վրէժխնդրութիւնս անոր կը կատարեմ»: Եւ կապուած ձեռքերով իր վերջին խօսքերը կը

ծափահարէր՝ ըսելով. «Մէմլէքէթ չէն օլսուն»· (Հայրենիքը ողջ ըլլայ)։ Եւ վերջին բացագանչութեան ժամանակ սուրի երկու հարուածները իր վզին էին իջած, զարձեալ նոյն երկու դահիճներէ կոմէն... ուր հարուածով Յակոբ եւ Յաբէթ

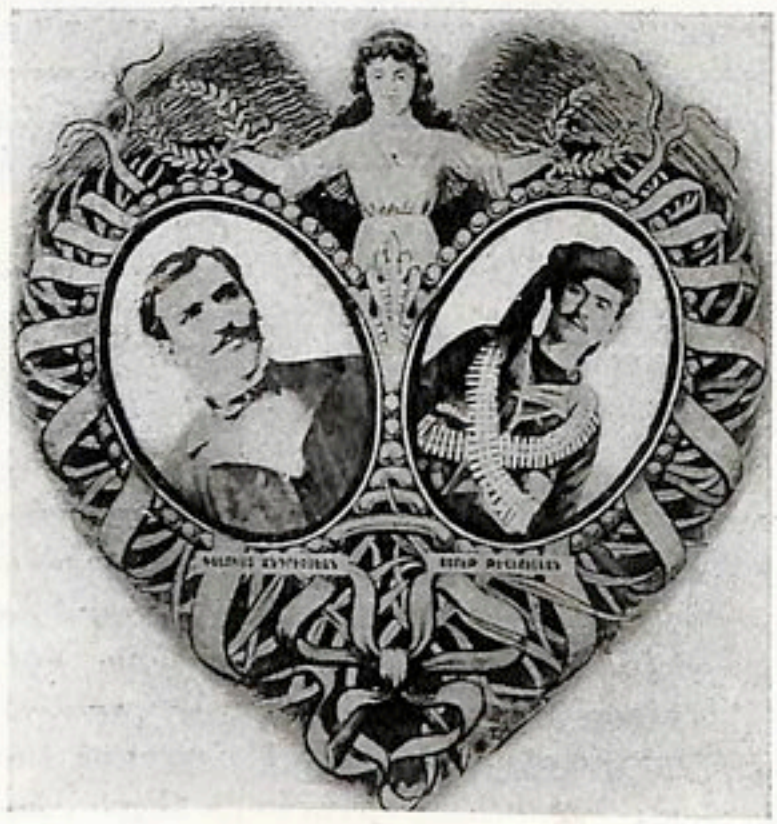

ՅԱԿՈԲ ԵՒ ՅԱԲԷԹ

վիզը կտրուած եւ գլուխը մէկ կողմ ձգուած էր ... ժամը 3–ն էր, ամէն ինչ վերջացած էր։

Հայութեան համար զոհուող այս նահատակներէ մարմինները 3 ժամ հրապարակի վրայ մնալէ յետոյ, փոխադրուեցան ազգային դերեզմանատունը, ուր երկուքը միասին, մէկ դամբարանի մէջ դեռեղուեցան, կուրծք կրծքի, ճակատ ճակատի եւ շրթունք շրթունքի... Սեւ հողը ծածկեց երկու հերոսները, որոնց լուսաշող մարմիններէն դամբարանի մէջն էլ իրար պրկեցին, ինչպէս որ կեանքի մէջ անոնք իրարմէ անբաժան մնացած, անբաժան պրկած էին Ցեղասպանական Ս. Գործը. նրանք միասեղ էին քալած արեան ճանապարհով, եւ իրենց լոյն կուրծքին մէջը դեռեղած էին խնդձ հայի ապառազանքի հնոցը։ Անոնք՝ նահատակուեցան միասին, թաղուեցան միասին, անբաժան կեանքնուէնան ժամանակ, անբաժան նահատակուելն ալ յետոյ։

Վերջին «ա՛խ»ը, որ պահեցին դանակը վերջ տուեց, պէտք է հասկցուէր «ա՛խ, Իարբերցինե՛ր», որ ո՛չ միայն չկրցին գիրենք ապառել, այլ չափով մըն ալ պատասխանատու են հեղուած այդ անմեղ արեան...։

Թող Յակոբը եւ Յաբէթը հանդչեն անխռով հայ հերոսներու շարքին մէջ. անթառամ է անոնց յիշատակը. անոնց պաշտելի շիրմին առջեւ կը խոնարհի Հնչակեան ընկերը, կը համբուրէ նրանց սուրբ հողը եւ Յաբէթի կտակի դործադրութիւնը դոյութեան նպատակակէտը կը դարձնէ։

23 Նոյեմբեր 1904
Խարբերդ

ԳԱԼՈՒՍՏ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ

(ԳԵՂԱՄ, ՅԱԿՈԲ ԱՂԱ)

1867—1905

1867–ին Զարայի Գաբապօղազ գիւղին մէջ, լոյս աշխարհ տեսած է Գալուստ, որ իր կեանքի ամենէն առոյգ ու կենսալից տարիքին մէջ կրցած է հասուն եւ բեղմնաւոր գործունէութիւնով մը իր հայրենասիրական պարտականութիւնները կատարած ըլլալու հոգեկան գերազոյն հրճուանքն ու գոհունակութիւնը ունենալ, հայկական յեղափոխութեան Սբ. Գործին տառնըհինդ ամեայ եւ աւելի ընթացքին մէջ՝ բռնապետութեան ծանր լուծին եւ տարկուէնան դէմ կատաղի բողոքող մը եւ հակայ կըռուող մը հանդիսանալով, բախտին մէկ քմահաճոյքովը, մեծ մարտիկի մը եւ հակայ գինուորի մը քաջութիւնն իր մէջ պահպանող այս մանու-

կը՝ զարմանալի հակառնեայութիւնով մը կը ձնի երկրագործ գիւղի մը մէջ, իբրեւ երկրագործ հօր մը՝ Անդրէասեան Աւետին դաւակը: Շրջապատուած գիւղական անշուք կենցաղի մը տաղտկացուցիչ պայմաններէն՝ Գալուստ իր երեխայի եւ պատանիի կեանքին ժամանակամիջոցին մէջ մաճով ու խոփով կ'զբաղի Գարապօղազի մէջ մինչեւ որ առժամանակեայ կերպով իր մաքին ու սրտին մէջ տանճուած զգացումները կ'ալեկոծին յանկարծ, ինքնաճանաչութիւնը կ'արթննայ եւ ապատ կենցաղի հրապոյրները թեւ կ'առնեն իր մէջ եւ չի կրնար տանիլ այլեւս որ իր մէջ մրափող կարիճ ուժը թմրած մնայ՝ ու ինք ապրի տակաւին լուռ եւ հանդարտ, անզգայ՝ ապագային ապնիւ եւ ամենամաքուր զգացումի թրթռումներուն առջեւ: Բարբարոս կառավարութեան ճնշումներուն եւ վաչխառու թուրքերուն հրամայական դոռոզութեան ճակատագրականօրէն ենթակայ գիւղացի ժողովուրդին սորուկ կեանքը երբէ՛ք հաճելի չի թուիր Գալուստին:

Ազատ մթնոլորտի ճախրանքին գաղափարը ունեցող թռչունը չկրնար բանտարկուիլ վանդակին մէջ: Իր սրտին մէջ ազատ կեանքի պահանջներու գաղափարն ունեցող հայը, չկրնար հանդուրժելի գտնել վայրաքարշ կեանքը:

Լեռան կեանքը, ազատ օդը եւ համարձակ կենցաղը կը համային գինքը, ու զգուելի կը դարձնէին իրեն՝ գիւղի այդ երկրագործ կեանքը, դաշտի այդ տափակ միօրինակութիւնը: Հերոսի մը ձգտումներուն խայտանքն իր մէջ զգացող Գալուստը՝ բարձունքներու եւ սարերու կարօտը կը քաշէ աննման խանդով: Անգործացած մաքով մը գիւղացիի խեղճուկ գոյութիւնն մը կը քաշկռտէ մինչեւ այն օրը, երբ այլեւս վայրկեանը կը հասնի՝ գէն ի ձեռին գիւղատարածելու Հնչակեան Կուսակցութեան:

Ու Հոկտ. 22—23 տարեկան, պլլուսած հայ Յնչ. Հնչակեան դրօշին կ'սկսի մասնակցիլ երբեմն յեղափոխական գործերու առեն մը եւ վերջիվերջոյ համառօտ անձնուիրութիւնով մէկ կողմ չուռ տալով արօրն ու խոփը, մոռնալով իր տունը տեղը, ընտանիքն ու զաւակները, իր վրայ ծանրացած պարտականութիւնը կատարելու անատակիտ ըմբռնումովն ու գնահատելի ձգտումովը, կը միանայ Երկայի ու Շ. Գարահիսարի միացեալ Հնչ. հերոսամարտին՝ Գեոլին (որբացեալ Տուբէն Շիլմանեանին) իբրեւ ընկեր: 1892–94 երկու տարի անընդհատ Տուբէնի հետ գործած է Գարահիսարի ու Երզնկայի չրջանակները, միշտ հերոսի աննման անվեհերութիւն մը եւ անօրինակ կորիճութիւն մը ցոյց տալով բոլոր գործերու մէջ: Գիւղ ժամանակի մէջ Գալուստ մեծ համարում կը վայելէ իր բոլոր ընկերներէն առհասարակ եւ Տուբէնն կը գնահատէ գինքը իբրեւ զօրեղ աչակից մը որուն կորովի արիութիւնը կը ցայտէ իր գիւղի բոլոր քայլերուն մէջ: Մեռնելի ամենէն վտանգաւոր անգամը դառնալով Գալուստ, բարձրը գիրքի մը կը տիրանայ հետզհետէ եւ կ'օժտուի առպատակային կեանքի մը փորձառութեան բոլոր անհրաժեշտ դասերով:

Ճարպիկ կռուող մը եւ խոհեմ յեղափոխական մը, հրոսակային կեանքէն անբաժան բոլոր խոչնդոտներուն մէջէն յաղթական դուրս կ'ելնէ ու միշտ նուիրուած Յեղափոխական գործին, չը հեռանար բնաւ գաղափարին նպատակ ամէն գործառնութիւններու սահմանէն: «Այլ բէն գիմ»ը չճանչցող գիւղի այս դաւակը, հրոսակի յաճախ փակուած կեանքին մէջ, ինքնօդնութեան լուրջ ջանադրութիւնով բաւական ալ զարգացում կրնայ միջներ մտաւորական տեսակէտով: Իր յաղթ կազմուածքը հերոսի մը արտաքին չքեղութեան բոլոր վայելքը կուտայ իրեն, ու ֆիզիքական ոյժ մը՝ չլսալինդ բռնութիւններու եւ հաժկու իրանի մը կաշմբուռն միացումովը չղուտ կեանքի մը էութիւնը կը պարզէ: Կ'արժէ մէջ բերել հետեւեալ պարագան, որ երեան կը հանէ իր խիզախ նկարագրին բուռն ոգին: Կիրասօնի ճամբուն վրայ, խումբը Ցոյն գիւղերէն բաւական հեռի, կը նեղուի ուտեստ անգամ մը: Գալուստ կ'սախալուի մեծ գէնքը թողած սարճանակով մը միայն գիւղ իջնել եւ ուտեստ հասցնել: Ցոյները կասկածելով, խարդախութեամբ կը բռնեն գինքը եւ վեցհարուածը խլելով չաղացքի մը մէջ կը փակեն սիւնի մը կապած, լուր տալու համար կառավարութեան: Գալուստ գինքը կապկպող չուաններըը թուլցնելով կը յաջողի ինքգինքը այդ կաշկանդումէն ազատել, եւ չաղացքին վարի անիւին անցքէն չուրի խողովակի սրոթկուն հոսանքին մէջէն դուրս ելնելու եւ հաս-

նիլ ու ընկերներուն մխանալու:

1895 Սեպտեմբերին, Գարահիսարէն Սըվազ մեկնող հայատեաց եւ շատ ախուր անուն մը թողած ընդհ. դատախազի անսիրտ մուտքին նը Զօպան – Տէրէսիի մէջ կ'սպաննուի խուժդին կողմէ: Այդ գործով Գալուստ Սըվազի դատաբանին կողմէն մահուան կը դատապարտուի ի բացակայութեան: Ինքն ալ այդ գործէն վերջ, յեղափոխական կարեւոր գործերով Գալուստ երկու ընկերներու հետ քաղաք կուգայ:

Այդ ժամանակ կոտրածներու արհաւիրքները կը ծնին եւ հերոսները կ'սոխուին քաղաք մնալ, իրենց մխա ընկերները Սեբաստիա թողած:

Կը հասնի վերջապէս Գարահիսարի կոտրածն ու յարձակումը՝ 95 Հոկտ. 15–ին, կիրակի օր: Ներկայացուցիչ Սրամ, Գալուստ եւ իր երկու քաջարի ընկերները եւ Գարահիսարի յեղափոխական երիտասարդութիւնը պահապան հրեշտակներ կը դառնան քաղաքին: Ժամը 8–ին առաւոտները խուժանը թափերու վրայ կը յարձակի՝ առաջնորդուած թուրք նշանաւոր ժողովրդապետներէ: Ա՛լ համբերել անհնար է քաջերուն համար: Գալուստ սրտաորոյն կ'սպասէ այն վայրկեանին՝ երբ ալ ազատ պիտի ըլլար իր պաշտելի հրացանովը կրակ սփռելու թշնամիին մէջ:

Հիանալի էր տեսնել Գալուստը ուրախ – դուարթ, ճկուն հերոսի իր դեղեցիկ լայն ըղեսին տակ ակնախոխոջ սպառազինութիւնով՝ հրացանը ձեռքը, մերթ նետէն, մերթ դրսէն, երդիքէն՝ կրակելով ապուշ խուժանը, որ սհաբեկ ու խելացնոր, առանց աչ ու ձախ նայելու, մոռցած թալան ու աւեր, որուն նպատակովը յանդգնօրէն առաջ կը քալէր քիչ առաջ, բոլոր ոյժովը կը վախչէր քաջերու դնդակներու տարափէն: Գալուստ մէկ կողմէն իր հրացանը կ'որոտացնէր եւ մխա կողմէն կ'երգէր:

Չէնքին իւրաքանչիւր պատկումին հետ ընկերացող իր խրոխտ եւ ուժգին բամբ ձայնն ու մէկ կողմէն ընկերներու եւ ամբողջ ժողովուրդին ուղղուած քաջալերական խօսքերը՝ ահաբեկու տպաւորութիւն մը առաջ կը բերէին թուրքերուն վրայ եւ ամբողջ քաղաքին մէջ: Գիշերը, երբ հեռաւոր անպաշտպան տուն մը կրակուած էր խուժանը, հրդեհի լոյսի ճառագայթումին եւ խուժանի բարբարոս ուրախութեան քրքիջներուն մէջ՝ ահա Գալուստի ձայնն էր որ չանթի մը պէս կը սլանար իր դնդակներու օդի խաւերուն մէջ եւ խուժանը կը հեռացնէր դէմի քաղերէն ալ:

Սրամի սրտապնդիչ հրահանգումը Գալուստի եւ իր երկու կորիճ ընկերներուն ահեղ դիմադրութիւնը մէկ կողմէն եւ Շ. Գարահիսարի երիտասարդութեան աջակցութիւնն ու կռիւի օգնութիւնը միւս կողմէն՝ անկարող կ'ընէն խուժանը՝ քաղաքին թալերը մոնել: Զօրքը եւ ոստիկանութիւնը զայրացած՝ կ'սկսին դնդակի բոնել դիմադրական կռիւին կիզերուն հանդիսացող՝ հերոսներու եւ ներկայացուցչին դրան նըւած տունը, Երիտղան Ֆէօչքը եւ սակայն անկարող կ'ըլլան վնաս մը հասցնելու մինչեւ առաւօտ, երբ այլեւս կառավարութիւնն ալ հոգուած՝ թէ առանց մեծամեծ կորուստներու չպիտի կրնայ իր նպատակին հասնիլ՝ դործին վերջ տալու միջոցները ձեռք կ'սոնէ եւ հետզհետէ կը չանայ ցրուել խուժանը: Առտուան դէմ, արշալոյսին, Գալուստ այնպէս հրացանը դրկած սերտաուն զաւկի մը կամ սիրականի մը պէս պաղլաման կը թրթռացնէր՝ եղանակաւորելով յեղափոխական դիւթիչ երգ մը: Ու Գարահիսար կոտրածէն կ'ազատէր:

1895 – 96 քաղաք կը մնայ Գալուստ իր երկու ընկերներով, որոնցմէ մին կը ձերբակալուի առանձինն իր տան մէջ...:

Ամրան Հիւսխանան Նազարէթէն բանի դրամ առնելու ամբաստանութեամբ վախտահան 5 երիտասարդներ ալ մխացած՝ նոր հրոսախումբ մը կը կազմակերպուի դարձեալ՝ Գալուստի համրաւելուն սակ:

Այս նոր խումբը, համրաւելուն առաջնորդութեամբ քաղաքէն դուրս եկած ժամանակ կրնիւ կը բռնուի կը ժխի, դէպերուն հետ եւ ի հարկէ սոխելով, իր ճամբէն չեղելով՝ մօտակայ արուարձան մը կ'ապաստանի: Գալուստ կը խորհի պահ մը իր խումբով մօտակայ քարը քաշուիլ եւ դիւցազնարար կռուիլ, սակայն, նկատի ունենալով կոտրածի մեծ վտանգը, իր ընկերներուն հետ կ'որոշէ մօտենալ նախապէս որոշուած եւ պատրաստուած թաքստոցը: Յեղափոխական կեանքը ապրողներ եւ մանաւանդ հրոսակային ապառ կենցաղին ու անկէ անբա-

ժան կռիւներուն վրայ դաղափար ունեցողներ մեզի կրնան երեւակայել եւ դնահատել թէ ի՛նչ մեծ անձնուիրութիւն էր այս զոհողութիւնը, որ [illegible] քաղաքին խնայելու համար: Այս քայլը ո՛րչափ ծանր էր Գալուստի պէս պատակից ու արի հերոսի մը համար: Դժբախտաբար մատնութեամբ մը, խումբը հոգ կը ձեռնարկուի եւ բոլոր ոգեաքը մէկ կը բանտարկուին:

Հարցաքննութեան առնն յեղափոխականները ամայել կերպով ոգայոց բերանէն բան մը առնլի չքաշելով, կառավարութիւնը կատղած՝ կ'սկսի տանջանքներու դործադրութեան: Զարհուրելի տանջանքներն ու անհանդուրժելիները կը փորձուին Գալուստի վրայ մանուանոք: Այս տանջանքներուն վրայ բանտին մէջ ծանր կերպով կը հիւանդանայ եւ առանց խնամովանութեան դիջելու բանտի պահապաններէն մէկէն Թոյն կ'ուզէ՝ կեանքին վերջ տալու համար...:

Պահապանը սակայն աղնիւ մարդ մը ո՛չ միայն բանտարկեալին վտիտքին զոհացում չի տար, այլ նաեւ՝ մարդասիրական ամենաբարձր աղնուութիւնով մը կը խնամէ դինքը եւ մահուանէ կ'ազատէ: Քանի մը շաբաթ վերջ կապուած, ընկերոջ մը հետ ճամբայ կը հանուի Սըվազ դրկուելու համար:

Սըվազի մէջ ալ իփատէ առնելու ապօրինի մէջոցները, ծեծ եւ տանջանք կը դիմաւորեն դինքը: Բայց միշտ յեղափոխական դաղափարին դիտակից ուժովը զօրացած՝ կը տակայ ամէն տառնց եւ վերջապէս ի բացակայութեան մահուան դատապարտուած այս հերոսը՝ 101 տարուան վճիռ կ'ընդունի որ ձերբակալուելէն 109 օր վերջ նոյնան արժանանալով 1897-ին՝ Ծըննունդին, իր դիւղը, Գարապօղաղ կ'աքսորուի:

Այդ Թուականէն ասդին, կառավարական ամենախիստ հսկողութիւններու եւ իր դիւղէն դուրս ելնելու արգելքին տակ, մինչեւ 1902 Սըվազի եւ շրջականերուն մէջ կատմակերպական դործով կ'պրաղի՝ նոյն խանդով ու յարատեւութիւնով:

1903 Թուականին անիկա կ'անցնի Խարբերդ, ուր իրեն կը միանայ Յարէթը, իր նման կտրիճ մը, որուն դեռ իրենց մխիան չէր լրացուցած՝ կը ձերբակալուին հայու մը մատնութիւնով:

Բանտին մէջ ալ, անդամանօքէն մինչեւոյն ու օրերը կ'անցնին Յարէթի հետ, տարապայման տանջանքի ենդութեան ու Թշուառութեան դժբախտ օրերը:

Խարբերդի դատարանը մահուան վճիռ կ'արձակէ Յակոբի համար ալ, Յարէթի հետ, ու այդ վճիռով մէկուկէս տարիի չափ բանտային մարտիրոսութեան դառն պտուղը ճաշակելէ վերջ, դարձեա՛լ միասին, իրենց բնդուն եւ օդատաչատ կեանքին վերջակէտը դրին՝ մեծ մարդասպանին հրու պաշտօնեայ սուսերամերկ դահիճներու անդթութեան առջեւ:

38 տարեկան՝ կը մեկնի Յակոբ աշխարհէս, բայց իր երեսունըուէ տարիներու կեանքը այնչափ շատ օրինակելի նկարագիր մը երեւան կը բերէ, որ մարդ առանց հիացումի չկրնար խորհիլ իր խոհեմ ուղղութեան, խելացի մատծողութեան, յանդուդն քաջութեան եւ անձնատուր յեղափոխականութեան վրայ:

Պաշտա՛նք անունիդ եւ հիացո՛ւմ մեծ դործիչ:

Շ. ԳԱՐԱՀԻՍԱՐՑԻ

ՅԱԲԷԹ ԹԷՎԷՔԷԼԵԱՆ

(ՅՈՎՍԷՓ, ՃԱՆ–ՊՕԼԱԹ)

1876 — 1905

Շապին Գարահիսարի պարտէզի Հայոց թաղի մէջ 1876 թուականը ծնունդ առած է եւ նախայ Յաբէթին, որուն հայրը, Անդրանիկ աղա Թէվէքէլեան, պիւզական եւ փոխգրի գործով զբաղող եւ բաւական դիրքի տէր անձնաւորութիւն մ'էր: Մանկական տարիքին հազիւ պատանեկան շրջանը թեւակոխած՝ պզտիկ Յաբէթը կը դրուի իր թաղին Սպ. Ս. Փրկչեան վարժարանը, որ փայլուն վիճակի մը մէջ կը գտնուէր: Տակաւին փոքրիկ հասակին մէջ Յաբէթ ցոյց կուտար այն բոլոր ընդունակութիւնները՝ որոնք ապագայ յեղափոխական նշանակելի գործիչի մը կեանքին նախաքայլերը կը յատկանշեն: Ուշադիր հոգեբան մը դիւրաւ պիտի կրնար դուշակել յեղափոխականի այն մեծ ապագան, որ բացայայտ կերպով կը ցոլանար այս կրակոտ պատանիին եռանդուն բնաւորութեան եւ ազգասիրական մաքուր զգացումներուն մէջ:

Քիչ առնի մէջ մեծ դիրքի մը կը տիրանայ իր ընկերակիցներուն եւ գալոցի ամբողջ ուսանողութեան մէջ՝ թէ իբր յաջողակ աշակերտ մը եւ թէ՛ իբրեւ համակրելի եւ սիրուած ընկեր մը որուն արտանոյ կապուած կ'զգային իր բոլոր ընկերակիցները:

Բարձր եւ անբիծ նկարագիր մը ու հոգեկան ու արտ առաւել կամ նուազ անկեղծ զգացումներու վունչ մը իրեն բարոյական հեղինակութիւն մը կը չինեն հետզհետէ նկարագրի օրինակելի աստիճան մը՝ որ կրցաւ միշտ բարձրը բռնել, մինչեւ իսկ Խարբերդի մէջ, կատաղեալ սրամերկ դահիճներուն առջեւ, իր կեանքի ու գոյութեան վերջին շունչը տալէ առաջ գժբախտ ու լացնող հանգամանքներու մէջ, ու խաղաշունչ պայմաններու տակ, ատա՛ղ:

Իր բոլոր գաղերուն մէջ ցոյց տուած գոհունակ յաջողութեան հակառակ, սկիզբէն ի վեր տակաւ մնացած էր միշտ թուրքերէնի ճիւղին մէջ, որ չէր սիրեր հակառակ իր ուսուցիչներուն թուրքերէն լեզուին կարեւորութեանը մասին առած յորդորներուն, սակայն վերջէն բաւական տիրացաւ լեզուախոսական դործին մէջ իր ունեցած գործունէութեան հետեւանքով, փորձառութեամբ ըմբռնելով անոր օգուտը՝ կեանքին մէջ Թրքահայ յեղափոխականի գործիչի մը, որուն գործը յաճախ կառավարութեան, դատարաններու եւ բանտապահներու հետ կ'ըլլայ ճակատագրականօրէն:

Յաբէթի մանուկ կուռդի կեանքէն գաղափար մը տալու համար կը բաւէ եւ կ'արժէ յիշատակել հետեւեալ դէպքը, որուն մէջ երեւան կուգայ իր անվեհեր հոգին:

Անգամ մը երկու ընկերներով կուռի կը բռնուի Ամուխմուչքի արհեստական 15–ի չափ թիւով հասակաւոր ազայոց հետ եւ այնպիսի սոսկալի ծեծ մը կը՛քաշէ անոնց, որ անոնք այլեւս վերջնականապէս հայոց թաղերու չեն մօտենար եւ ոչ ալ հայ ճամբանեերէն կ'անցնին:

Ասիկա բաւական չ'ըլլար, ու միշտ իր ընկերներով չանապէր կ'ըլլար անպաշտպան հայ տղաքները պաշտպանել եւ անոնց ալ ինքնապաշտպանութեան եւ անկախութեան գաղափարը կը ներշնչէ իր եւ իր ընկերակիցներուն: Ան-

մոռանալի ըլլալու է դարձեալ իր բարոյական մաքուր կենցաղը որով միշտ հետապօտած է անբարոյականութեան հակամխող մոլորած պատանիները եւ մեծ բարերար ազդեցութիւն ունայ բերած անոնց վրայ:

Մտաւորական, բարոյական, հոգեկան, սրտի ու ֆիզիքական այնչափ ընդունակութիւններով օժտուած պատանի մը բնականաբար պղտիկ դիրք մը չէ որ պիտի կրնար բռնել միջավայրին ընկերական պայմաններուն եւ չրջանակին մէջ:

Յարէթի պատանեկութիւնը կը զուգակցի ա՛յն ժամանակներու, ուր յեղափոխական պատրաստը դեռ նոր ծաւալ կը գտնէր առանձնաշնորհեալ յեղափոխական ընդունակութիւն ունեցողներուն մէջ: Յեղափոխական գործիչներ ու պրոպականտիստներ քիչ քիչ սկսած էին յարաբերութիւններ հաստատել չրջանակներուն հետ եւ կազմական կանոնաւորութիւններ առաջ բերել հետզհետէ խտանալով Հնչակեան կուսակցութեան ժողովրդական դրօշին տակ:

1889–90 Յարէթ, հազիւ 14—15 տարեկան, առանց որեւէ թելադրութեան, իր ընկերակիցներուն հետ, յեղափոխական բնածին զգացումներէն մղուած, տակաւին դպրոցական դրասեղաններու վրայ, կը կազմակերպէ պատանեկան խումբ մը եւ կ՝սկսին միշտ վառ պահելու ջանք մը ընել ազգասէր զգացումներ: 1890–ի Կարնոյ եւ Գում Գափուի ցոյցերը կը ցնցեն հայ ժողովուրդը, ու այս պատանի խումբն ալ, աւելի հրահրուած եւ վառուած, կը յառաջանայ իր նպատակին մէջ:

Ակից վերջ երկու տարի եւս կը մնայ դպրոցին մէջ եւ ապա ընտանեկան պարագաներու հարկադրանքին տակ վարժարանը կը թողու եւ հօրը գործով երբեմն քաղաք եւ երբեմն ալ Ադպաւեր գիւղին մէջ առեւտրական գործերով կ՝զբաղի: Յարէթ, գործնական կեանքին մէջ մտնելով չթողուր սակայն իր զգացումները անմշակ, այլ միշտ մխեւնոյն աշխոյժով որդեգրած յեղափոխական գաղափարը, աստիճանաբար աւելի լայն սահմանի մը մէջ կ՝սկսի գործել միշտ նուիրուած իր գաղափարին սուրբ ըմբռնումներուն: Իրերու բնական ընթացքով եւ միութեան յարաճուն ծաւալումովը՝ Գարահիսարի չրջանակներուն մէջ թափ կ՝առնէ յեղափոխական գործը եւ ժողովուրդը քչիկ քչիկ կ՝սկսի համակիր չեչտով մը դիտել յեղափոխութիւնը, տակաւին քօղի տակ: 1893–ին Հնչ. կուսակցութեան մէջ: Ու այնուհետեւ կ՝սկսի Հնչակեան անունով գործել ընդհանրապէս Ադպաւերի եւ չրջակայ գիւղերուն մէջ, ուր կը մնար առհասարակ այդ տարիներուն մէջ, իբրեւ գիւղական առեւտրական գործին վրայ:

1894–ին Գարահիսարի Հնչակեան մասնաճիւղի վարչութիւնը կ՝որոշէ ահաբեկող ցոյցով մը ապահովել Ադպաւերի գիւղի միւտիր էսէֆը, Քեհեա Եմրեմը ու միւտիրին ծառան՝ որոնք դաշնակից գործակցութիւնով մը գիւղին եւ չրջակայ հայերուն պատուհասն էին դարձած, նիւթապէս ու բարոյապէս ջանալով ճզմել եւ սորուկ պահել բոլոր հայ չինականները:

Յարէթ գիտակից վրէժխնդրութիւնով մը՝ արդար պատիժին եւ վրէժխնդրութեան ջերմ կուսակիցն ըլլալով՝ սերով կ՝առաջնորդէ հրոսակային խումբը եւ կը պահպանէ Ադպաւերի չրջականները գանոնք լրտեսելով չարունակ ըլլալէք գործը, որուն գործադրիչը պիտի ըլլար խումբը, կազմուած հրոսակ կամ ոչ հրոսակ ընկերներէ: Օրերով, սոսկալի նեղութիւններու մատնուած, կը կերակրէ ու կը խնամէ խումբը, անձամբ հայթայթելով եւ տանելով խումբին կերակուրն ու այլ պէտքերը, յաճախ կէս ժամուան կամ ժամուան հեռաւորութենէ հասնելով անոնց՝ կատարեալ չարքաշութիւնով:

Նոյն տարուան Սեպտ. 4–ին գործը կը կատարուի եւ խումբը վառաւոր մուտքով մը, իրիկուան դէմ Ադպաւեր մտնելով, իր պարտականութիւնը կը կատարէ եւ կը քաշուի մօտակայ անտառը: Սպաննուող միւտիրի եւ ընկերներուն հետ սպաննութեան վայրը գտնուող Ա. րամ Պ. Վարդեան (գաղափարակից ընկեր մը), կառավարութեան խաբեպատ խոստումներէն չըլանալով եւ սպառնալիքներէ վախնալով բրած մատնութիւններուն հետեւանքով թէ քաղաքին թէ գիւղերուն մէջ ձերբակալութիւնները կ՝սկսին եւ քիչ օրեր վերջ Յարէթին ալ՝ տակաւին 19—20 տարեկան Ադպաւերի մէջ ձերբակալուելով մօտակայ պայմազամութեան՝ ինտերէս կը դրկուի: Վայրագ կառավարութեան անօրէն պաշտօնեաները, չկրնալով ձերբակալուածներու հարցաքննութիւններէն բան մը քաղել կը սկսին անօրինակ խժդժութիւններու եւ տանջանքներու մատնել բանտարկեալները՝ բռնի

բան մը կորզելու համար անոնց բերնէն: Գանոնութիւնը չափ եւ սահման չունենար եւ ծեծ ու խոշտանգանք իրենց բոլոր սոսկալի տեսակներովը կը դործադրուին խեղճերուն վրայ:

Սակայն Յարէթ բոլոր զրկանքներուն, նեղութիւններուն քաջարար տոկալով ու համբերելով, կատարեալ համարձակութեամբ կը պաշտպանէ ինքզինքը եւ բնաւ բերնէն բան չի վախցներ: Գանի մը օրեր վերջ Գարահիսարի բանտը փոխադրելով ծանր շղթայ մը կը զարնեն Յարէթի ոտքին: Յարէթ սիրով եւ յօժարութիւնով, քաղցր պարտականութիւն կը համարի յեղափոխական դաղափարի սիրոյն համար հաճոյքով կրել այդ շղթան եւ ճշմարիտ ու արդար պարծանքով մը չախրցնել բանտի չորսվակին մէջ: Բանտին մէջ վատ Աթամի ու քանի մը թոյլ ընկերներու դատապարտութեան առեն իրենց առջի խիփատէն փոխելու համար ցոյց տուած յամառ վախկոտութիւնը օր մը այնչափ կը զայրացնէ պային, որ քիչ կը մնայ սպաննէ պանդոք: Դատապարտութեան առեն վերջապէս 6 տարի բանտարկութեան վճիռ կ'ընդունի եւ տասը ամիսի չափ փակուած մնալէ վերջ կայսերական ներման արժանանալով կ'ազատուի:

Այս բոլոր նիւթական եւ ֆիզիքական նեղութիւններէն, տանջանքներէն ու բանտարկութիւնէն վերջ, Յարէթ փոխանակ վհատելու եւ թուլնալու, ընդհակառակը աւելի կը վառուի յեղափոխական դաղափարով եւ վերանորոգուած աւիւնով մը դարձեալ գործունէութեան կ'ակսի:

1895–ի Սեպտեմբեր 2–ին Գարահիսարի Հնչակեան հերոսախումբը Զօպան–Տէրէսի բուռած ձորին մէջ կ'ոպաննէ պաշտօնական կերպով Գարահիսարէն մեկնող ընդհ. դատախազ Մուամլինը՝ որ սխրահռչակ հերոսն հանդիսացած էր յայտնապէս Գարահիսարի բանտէն փախչող վեց գինեալներու ոճիրին եւ Աժպաեռի գործին առթիւ կառավարութեան գործադրած խժդժութիւններու եւ տարապարտան ու անարդար վճիռներուն մէջ: Յարէթ քաղաքին մէջ դարձեալ կը ձերբակալուի եւ դիշեր առեն թեւերը կապկապուած ու կաշկանդուած բոլորովին, խիստ հսկողութեան մը տակ ճամբայ կը հանուի Սեբաստիա տանելու համար:

Դանիէլ Զաւուշի Հնչ. հրոսակախումբը կը պատրաստուի ճամբան կտրելով Յարէթը ազատել ոստիկաններուն ձեռքէն եւ ապահոյն խումբէն յարձակում կրելու հաւանական կանխատեսութեամբ՝ ոստիկանները ահադին ճամբայ մէկ դիշերուան մէջ առնելնուն եւ տարբեր ճամբաններով դրկուելնուն համար խումբը անյաջող կ'ելլէ:

Յարէթ Սեբաստիոյ բանտին մէջ 28 օր անլուր չարչարանքներու կ'ենթարկուի: Սակայն չնորհիւ իր համարձակ, ահաւն ու համոզիչ լեզուին, իր կորովի քաջութիւնով ու տոկուն նկարագրովը վերջապէս անպատրաստ կ'արձակուի ան ի բերան թողելով բոլոր հարցաքննիչ պաշտօնեաները, որոնք անկարող կ'ըլլան վրան որեւէ յանցանք հաստատելու:

Անմիջապէս դառնալ կ'ուզէ քաղաք Հոկտեմբերի մէջ, ճամբան Անդրէաս կ'ասխտուի քանի մը օր մնալ՝ մասնակից ըլլալու համար այն բոլոր կարդադրութիւններուն, որոնք հրոսախումբին եւ ուղին ընկերներու կողմէն կ'ըլլային կոտորածներու տարաձայնութիւններուն հանդէպ: Այդ օրեր խումբը մասնուելով պիտի երթար կ'որոշէ: Յարէթ խումբին կ'ընկերանայ մինչեւ դիւղը: Խումբը կը փափաքի ապահանած դիւղը մնալ եւ պաշտպանել, բայց դիւղացիք, անոր նեղիայութիւնը աւելի տպաւորելով՝ հետեւալը կը խնդրեն, խումբը կը մեկնի իսկ Յարէթ կը մնայ դիւղը եւ դիմադրութեան համար լրացիք կարդադրութիւններուն մասնակցելով կը վերադառնայ Անդրէաս: Կոտորածը դադրելէն վերջ անմոռաս քաղաք հասնելով հոն կը դտնէ ողջ եւ անմոռաս իր բոլոր ընկերներն ու ամբողջ քաղաքը եւ մասնաւանդ դիմադրական փառաւոր յաղթանակ մըն ալ: Ուրախութիւնը չափ ու սահման չունենար չնայելով որ Աժպաեռի մէջ իրենց բոլոր նիւթական կարողութիւնը վճռացուցած էր խուժանը: Այլ տակէ վերջ Յարէթ կ'ակսի գործօն յեղափոխութեան: Իր քաջութիւնը, նկատողութիւնը եւ խոհեմ փորձառութիւնը ամէն մեջոց կ'ընձեռուին իրեն յաջող դերս դալու համար չատ մը վտանգաւոր ձեռնարկներու մէջէն, որոնց յօժարակամ կը մասնակցի: Իր համոզիչ լեզուն մեծ առաւելութիւն մը կրնար սեպուիլ իրեն պէս անձնուէր եւ կարող գործիչի մը:

Դժբախտաբար 1896–ին Յարէթի հայրը կը

մեռնի եւ ընտանեկան հոգը ծանրագլխա կը մնայ իր վրայ, սակայն Յարէթ նուիրուած բոլորովին իր խնդալին կը մոռնայ ամէն բան միակ նպատակ ունենալով — յեղափոխական գործը:

Հօրը մեռած առեն յաւելով կ'ըսէր. «Հօրս մեռնելուն, բնական է որ կը ցաւիմ, բայց ցաւս աւելի խոր է, որովհետեւ կը վախնամ որ պոռիկները ու ընտանեկան հոգը վրաս ծանրանան եւ ես կաշկանդուիմ աւելի ազատ գործելէ», ինչ վախ ինքնամոռաց նուիրուածութիւն կ'արտահայտի սա խօսքերուն մէջէն, որոնք անկեղծ յեղափոխականի մը ճշմարիտ նկարագիրը կը մատնանշեն: Գաղափարին սրբութիւնը ամէն բան մոռցնել կուտայ իրեն եւ այնուհետեւ մէկ կողմէն իրենց ընտանեկան ապրուստին հասնելու ջանալով հանդերձ աւելի ուժգին յարատեւով կը կապուի յեղափոխական գործին հետ, ու 5—6 տարիներ անընդհատ, մեւնոյն արիութիւնով, անձնուիրութիւնով եւ անվհատ ոգիով կը գործէ ձեռնհասօրէն մասնակցելով ներկայացուցիչ Պ. Աբամի բոլոր ձեռնարկներուն եւ խորհուրդներուն: Քանի քանի անգամներ մահացու վտանգներ չեն կրնար ընկրկեցնել զինքը ու ինք, միշտ մեւնոյն այիոյժով վառուած՝ կը հետապնդէ յեղափոխական գործին պահանջները: Իր խնլացի խորհուրդներն ու գործակցութիւնը դպալէ կ'ընէին միշտ իր ճարպիկութիւնը, անվհատութիւնը ու ճշմարիտ գործունէութիւնը՝ որեւէ գործի մէջ ամենէն վտանգաւոր մասն առանձնելը իր սկզբունքն էր այլեւս: Եւ գիտեր ամենէն նուրբ գործին մէջ իսկ, եթէ ոչ ամենէն յաջող՝ գէթ անվտանգ դուրս գալ:

Սիրուած ու յարգուած ընկեր մ'էր Յարէթ, մանաւանդ անձնուէր՝ բառին լայն առումով: 1902–ին ... քաղաքը բանտարկուած ընկերոջ մը ի նպաստ ուրիշ տեղ մը ըլլալէ անմիջական ձեռնարկութիւն մը կար, Յարէթ առանց նկատի ունենալու առաջիկ ձմեռն ու արհաւրոտ ցուրտը, որ քանիները առեցուցած էր այդ օրերուն մէջ՝ առ ոչինչ դրելով նոյն իսկ ընկերներու թախանձանքը՝ վայրկենապէս ճամբայ կ'ելնէ ու վերջը գործը իր առնին տեսնելով անվտանգ կը վերադառնայ քաղաք: Տեսնելու էր Յարէթի չջնահայեաց արիութիւնը՝ վտանգաւոր րոպէներուն եւ կամ լսելու էր իր կշռուած ու բոլէն անցած խորհուրդները, որոնք գործի մը յաջողութիւնը մեծապէս կ'ունենային կէտ նպաստակի: Շատ մը դեղեցիկ եւ օգտակար ծրագիրներ ունէր իր մտքին մէջ, ծրագիրներ՝ որոնք անիրագործելու բաներ չէին, այլ գործնական, եւ սակայն բախտը չհաացուց անոնցմէ եւ ոչ մէկին գործադրութիւնը աչքովը տեսնելու:

1902–ին Յարէթը կազմակերպելու գնաց եւ անվտանգ վերադարձաւ: 1903–ին երկրորդ անգամ գնալով իր վերջին բաժանումը եղաւ:

— Այս անգամ երթալը չա՛տ ծանր կուգայ ինծի: Ո՞վ գիտէ, թերեւս ալ չտեսնենք գիրար...

Ի՞նչ բնազդում էր նոյն իսկ ամենավատանգաւոր ճանապարհորդութիւններու վարժ այս քաջը ընկճած էր քիչ մը՝ վերջին մեկնումին:

Յարէթ Յարբերդ հասնելուն Գալուստ (Յակոբ աղա) կը միանայ: Միասին դեռ գործի չ'ակսած կը մատնուին ու ամիս մը չանցած կը դատնան վախտանական:

Երկու հերոսներուն կեանքը հոս կը միանայ վերջնականապէս: Այս երկու հերոսները քանի մը օր Յարբերդ մնալէ վերջ Եփրատը անցնիլ ու Գարահիսար վերադառնալ կը մտադրեն: Ճամբան Գալուստի եղբօր հիւանդութիւնը արգելք կ'ըլլայ որ իր առնին Աչվանի ժամադրութեանը չը հասնին ու դժբախտութիւնը կ'սկսի: Յարէթ ծայրայեղ անձնուիրութիւնով խնամք կը տանի իր ընկերոջ, եւ օտար այդ տեղերու մէջ յանդուգն ձեռնարկութիւնով, նոյն իսկ ուսերով զայն քանի մը օրէն հասիւ Աչվան կը հասցընէ:

Աչվանի մէջ Յահսիլտարն ու հնծեալ ոստիկան մը, տեղացի հայու մը մատնութիւնով կը պաշարեն տպայոյ գտնուած տունը, ուր Գալուստ հիւանդ կը մնար: Ու երբ յանկարծ ներս մտնելով Գալուստի վրայ կը յարձակին՝ Յարէթ կը փոէ անոնց մին ու կ'ապատէ Գալուստն՝ որ հիւանդապին վիճակին մէջ, միւսն ալ ինք կը յաջողի դեռին տապալել չնչասպառ:

Ալ չեն կրնար Եփրատը անցնիլ: Յարէթ թէեւ կրնար լողալով իսկ անցնիլ Եփրատը, բայց ընկերը որ հիւանդ էր եւ լաւ լողալ չէր գիտեր՝ չկրնար թողուլ:

Այս գառն պայմաններուն տակ՝ Յուլէի վանքը կ'ելլեն, բայց վանքցիներու ընդդիմութեան վրայ կ'ստիպուին դուրս գալ: Կ'իջնեն

դարձեալ Խարբերդ եւ ապա կը տեղաւորուին Սորսըրիի մէջ հայու մը տունը: Մատնիչը հոս ալ իր դերը կը կատարէ, ու կառավարութիւնը մէյ մ'ալ յանկարծ կը պաշարէ դիւղը: Տղաք մխիթարին վեցհարուածներով կը կռուին հերոսաբար: Զօրքերը չոր խոտով ու քարիւղով տունը բռնկցնել կ'սկսին: Մուխը չնչասպառ ընել կ'սպառնայ քաջերը: Տղաքը տեսնելով որ ալ անկարելի է դիմադրել այդչափ զօրքին, քիչ վերջ ամբողջ տունը հրոյ ճարակ պիտի ըլլայ եւ իրենք ալ պիտի այրին կը հաւկադրուին անձնատուր ըլլալ 1903 Յունիս 1–ին՝ պայման ինքելով Թուրք պաշտօնեաներուն հետ որ ողջ պահուին մինչեւ իրենց հարցաքննութիւններու լրանալը:

Տեսարանը կը փոխուի: Կառավարական վայրենի դազանութիւնը ծնունդ կ'առնէ նորէն բանտին մէջ: Յարկի եւ Գալուստ ամենքան-

ներուն ու չարչարանքներուն ամենէն սոսկալինեերուն կ'ենթարկուին օրերով, բայց եւ ո՛չ մէկը բառ մը կը վրդնէ բերանէն, անսասունջ համակերպութիւնով մը իրենց դժբախտ ճակատագրին: Յարկի նկարագիրն ու կորովի քաջութիւնը հո՛դ ալ երեւան կուգայ:

Դատավարութեան մէջտեղն Յարկի սահուն եւ ճկուն թուրքերէն լեզուին, որուն վրայ կը հիանան բոլոր կառավարական պաշտօնեաները, նոյն իսկ դարձեալ, յայտնի Հակառակութիւնով, մահուան կը դատապարտեն գինքը Խարբերդի մէջ:

29 տարեկան հասակին մէջ, իր կեանքին ծաղկալից գարունին յաղթանդամ վիթխարին մէջ, վերջացաւ Յարկի այս բեղուն կեանքը, որ կը խոստանար Գարահիսարի յեղափոխական շրջանակին անչէջ ջահն ըլլալ, եւ որ սակայն, ափսոս չատ չուտ մարեցաւ...:

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԸԹՀԱՆՈՒԻ ՊԱՏԳԱՄ. ԺՈՂՈՎԸ

1905 թ. Սեպտեմբերին Բարիզի մէջ կայացաւ Հնչակեան կուսակցութեան Հինգերորդ Ընդհանուր Պատգ. Ժողովը, որ՝ իբր առաջադրած «նոր գործունէութեան հարցով» կուսակցութիւնը դրած էր նոր գժուարութեան մը առջեւ:

Կեդրոնական վարչութիւնը, որուն անդամներն էին ընկ. ընկ. Նապարթէկ, Յան Ազատ, Եփրեմ Կամարեան, Սիմոն Տաշիրեան եւ Ազատ Աչըքպաշեան, յատուկ հրշալերտականով մը ժողովէն ամիսներ առաջ՝ «նոր գործունէութեան» մասին խօսելով կը գրէր որ «Թիւրքիայի տրուեսական ու սոցիալական պայմանները հարկադրել էին մեր կուսակցութիւնը գուտ ազգային գործունէութիւն վարել այնտեղ՝ Թիւրքիայում,— մի գործունէութիւն, որի տաքտիկան ու ձեւերը միանգամայն տարբեր են գուտ սոցիալ–դէմոկրատական միջազգային բանւորական գործունէութիւնից, պարզ է, որ գործունէութիւն սկսելով կովկասում, Ռուսաստանում մենք պարտաւորուած ենք մշակել բոլորովին տարբեր տաքտիկա եւ ձեւեր: Իսկ այդ պարագայում կուսակցութեան միեւնոյն կեդրոնն ու օրկանը անկարող են լինելու դեկավարել երկու տարբեր երկիրներում տեղի ունեցող երկու՝ միմեանցից բոլորովին տարբեր բանւորութիւն կրող՝ յեղափոխական շարժումները, առանց խոշոր հակասութիւնների մէջ ընկնելու

եւ առանց մի երկրի շարժումը միւսին զոհելու:»

Այս «Հակասութիւններ»էն դերծ մնալու համար կեդրոնը իր չրջաբերականին մէջ կ'առաջարկէր երկու մէջոց.

«Առաջինը՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը բաժանուում է երկու որոշ ու ինքնուրոյն կազմակերպութիւնների. մէկը զուտ սոցիալ դէմոկրատական՝ Կովկասում, Ռուսաստանում, իսկ միւսը ազգայնական՝ Թիւրքիայում: Նրանք ունենալու են իրենց յատուկ կեդրոնները եւ օրկանները, գործելու են միմեանցից անկախ եւ ինքնուրոյն եղանակներով, պահպանելով իրար մէջ միմիայն գիւտական փոխադարձ օժանդակութեան կապ:

«Երկրորդ՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը ամբողջութեամբ ընդունում է Թիւրքահայ Դաշնակցութեան միակ ասպարէզ ունենալով Թրքաց Հայաստանը, ու չի խառնուում Կովկասի, Ռուսաստանի շարժումներին: Իսկ այն Հնչակեան մասնաւիրները, որոնք ձգտում էք գործել Կովկասում, Ռուսաստանում, որպէս սոցիալ – դէմոկրատներ, պէտք է դադարին Հնչակեան լինելուց եւ միանան տեղական Սոցիալ – Դէմոկրատ կազմակերպութիւններին»:

Պէտք է ըսել որ այսպէս մտածողները, այս ուղղութեամբ Հնչակեանութիւնը կազմալուծել ջանացողները, որոնք իրենց ապերջութեամբ կրցած էին կեդրոնի միւս անդամներուն վրայ պղտել եւ այդպիսի չրջաբերական մը խմբագրել, մխիթարն երկու ընկերներ էին, Յան Ազատ եւ Նազարբէկ, որոնք Ռուս Սոցիալ Դէմոկրատ բանւորական կուսակցութեան արտաքսմանեան դէկավարութեան շատ մօտիկ ապրած ըլլալով՝ այդպիսի մտածման մը վրայ կանգ առած էին «իրար հակառակ գործունէութեան մը ոկզբունքները» նշմարելով Հնչակեանութեան մէջ:

Պատգամ. Ժողովը, բարեբախտաբար, այդ «նոր գործունէութեան» մէջ Հնչակեան կուսակցութեան լրիւ անդամալուծումը տեսնելով, եւ առաջ բերուած փաստերը, այսինքն «Հակասութիւնները» հիմնական չնկատելով՝ մեծամասնութեամբ կը մերժէ այդպիսի առաջարկ մը ու պարզեալ կը կանգնի նախկին ուղղութեան վրայ, այն է՝ Կովկասի մէջ միջազգային յեղափոխական գործունէութիւն, իսկ Թիւրքահայաստանի մէջ նախ բաղաքական դէմոկրատական համար պայքար՝ հիմնուարուած Մարքսիստական սկզբունքներով:

Պատգամ. Ժողովի այս որոշումը պատճառ կ'ըլլայ, որ շատ աննշան փոքրամասնութիւնը — Նազարբէկ, Յան Ազատ եւ Գրիգոր Վարդանեան — դուրս գան կուսակցութենէն ու փորձեն անջատ հոսանք յառաջացնել Կովկասի մէջ:

Այդ թուականներուն սակայն Ռուս Սոցիալ Դէմոկրատ կուսակցութիւնը երկու թեւի — Մենչեւիկ եւ Պոլչեւիկ — բաժնուած ըլլալով՝ Հնչակեանութենէն անջատուող ընկերները չեն կարող որոշել թէ այդ երկու թեւերէն ո՞ր մէկին պիտի միանալ:

«Երկար վիճաբանելուց յետոյ, *կը գրէ ընկեր Յան Ազատ իր յուշերուն մէջ*, որոշեցինք Մարտովի մեզ տուած խորհուրդին հետեւիլ, այն է՝ առայժմ չմիանալ ո՛չ մի կուսակցութեան, այլ ընդունելով Ռուսաց Սոցիալ – Դէմոկրատ Բանւորական կուսակցութեան ծրագիրն ամբողջութեամբ, մնալ ինքնուրոյն, ընդունելով միեւնոյն որ բոլշեւիկների եւ մենշեւիկների միջեւ ծագած տարաձայնութիւնները հարթուին:»

Ու այսպէս ընկերները՝ ապահով՝ ոչ միայն չի կրցին հոսանք առեղծել, այլ եւ իրենք իսկ չմխացան ոեւէ հոսանքի ու դարձեալ երկար տարի հայութեան քաղաքական եւ անտեսական ազատագրական աշխատանքին ծառայէ: Իրենց աշխատանքը եղաւ միայն նեղքին կոչի մը հրատարակութիւնը, ուղղուած Հնչակեան շարքերուն, ուր Հնչակեան կուսակցութենէն իրենց հեռացումը պատճառաբանուած էր:

* * *

Հինգերորդ Պատգամ. Ժողովը սակայն այդ երեք կարեւոր ընկերներու հեռանալովը երբէք չի յուսալքուիր: Ճորտպէս համոզուած որ Հնչակեան կուսակցութեան գործունէութիւնը եղած է ուղիղ եւ իր մէջ սկզբունքային «հակասութիւններ» չունի, կը լուծէ օրակարգի միւս հարցերն ալ ու կ'ընտրէ Ընդհ. Կեդր. Վարչութիւնը, բաղկացած հետեւեալ ընկերներէն, Արամ Աչէրքպաշեան, Մուրատ եւ Մամիկոնեան, իսկ Ս. Սապահդիւլեան «ՀՆՁԱԿ»ի խմբագիր:

Անհրաժեշտ է այս տեղ ըսել որ երբ ընկ. Մուրատ Կեդրոնական Վարչութեան անդամ կ՚ընտրուէր դեռ Ամերիկեան Տրխալլես աքսոր էր։ Բայց անոր վախճանի բոլոր պատրաստութիւնը տեսնուած էին, այլեւս օրերու հարց դարձած էր ընկերոջ վախճանը — պատրաստութիւնը, որ չուշացաւ, ամիսներ վերջ հասաւ կեդրոն եւ անցաւ իր պաշտօնին, չուտով հրատարակելով հայ յեղափոխական ուժերու համերաշխութեան, համագործակցութեան հռչակաւոր կոչը։

Հնչակեան Կուսակցութիւնը՝ ընտրուած նոր կեդրոնով ուժեղ գործունէութեան հիմը կը դնէր ու շրջաններու մէջ կ՚աւաջացնէր պայքարի նոր ալիք։

ՄՏՐԱԿ

ԼՈՆՏՈՆԻ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԸ

Հոկտ. 26–ին Պատրմ. ժողովի նիստի վարկեանէն յետոյ, երեկոյեան ժամը 9–ին Սպրուներ հիւանդութեան պատճառով առն է չատպուած հանդիլ։ Հէնց այն ժամանակ, երբ նա բարձրանում է ժողովի սասիճանների վրայ եւ աշխատում է բանալիով բաց անել դուռը՝ ձախ ձեռքում պահած ունենալով բաց անձրեւանոցը՝ մթութեան մէջ դարանի մտած ոճրագործը երկու անգամ իրար վրայ արձակում է ատրճանակի վրայ, որից գնդակները սակայն մահառիթ չեն լինում։

Մէջքից եւ թեւից վիրաւորուած՝ հէնց որ Սպրուներն շուռ է գալիս եւ ձեռքը ատրճանակին տանում արձակում են չարագործի երկու նոր գնդակները, որոնց մէկը դիպչում է նրա աջ թեւին, իսկ միւսը կրծքին, որը եւ մահառիթ վէրք է բաց անում։ Ոճրագործը փախչում է՝ դէպքի տեղից քիչ հեռու ձգելով ատրճանակը եւ ամերիկեան գլխարկը։

Անձրեւը, մթութիւնը, եւ Նահէդ Կրօվ ժողովի մարդկանցից դասարկ լինելը նպաստում է նրա անյայտանալուն իր երկու — քիչ հեռուն պահուած — ընկերների օգնութեամբ, որոնք նրա թեւերի տակն են մտնում եւ վարձկում։ Իսկ Սպրուներն, չնորհիւ իր ամուր կազմուածքի եւ որտի, միայն այն ժամանակ է ընկնում իր տանտիրուհի տիկին Վինսլոյի գիրկը պ. Սմիթհի թեւերի վրայ, երբ ներսի կողմից տան դուռը բաց են անում։

Կայծակի արագութեամբ դէպքի լուրը տարածւում է ամբողջ Լոնդոնում, հասաքւում է ահագին բազմութիւն յիշեալ ժողոցում, վրայ են հասնում ընկեր պատգամաւորները եւ նրան քաղաքային հիւանդանոցը տեղափոխում, ուր կէս գիշերին վախճանում է Թանկագին ընկերը։

ՀԱՄՐ

(ԱՐԱՄ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ)

Արամ Գրիգորեան հազիւ 25 տարին բոլորած՝ մի ինտելլիգենտ երիտասարդ էր։ Ծնած էր 1878 թ. Ալէքսանդրապոլ քաղաքում։ Ծնողները պատկանում են էնաֆ դասին։ Զնացած իրենց ո՛չ մեծ նիւթական կարողութեան՝ ոչինչ խնայած էին դասախարակելու իրենց զաւակները, մանաւորապէս փոքրիկ Արամը։ Նախապէս սովորել էր տեղւոյն ծխական վարժարանում եւ ապա փոխադրուել էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանը, ուր ամէն տարի դասարան

վոխելով ամենայն յաջողութեամբ՝ հասել էր Ե. դասարանին եւ պատրաստւում էր Զ.-ի քննութեան, երբ 1895 թուին, ձեմարանում առաջ եկաւ աշակերտական մի չարժում ընդդէմ ձեմարանի ղեկավարների, որոնք ամէն կերպ սեղմել էին աշակերտների ապաստութիւնը եւ նրանց մարզամտքննայ էին ուզում դարձնել: Բոզպոլների առաջին խմբում գտնւում էր պատանի Արամը: Երկար կռիւներից եւ ձիգ բանակցութիւններից վերջը, երբ բոլոր լսարանցինները եւ դասարանցիներէն այն ամէնքը,

ՀԱՄՐ

որոնք չէին դադրել բոզբոզ լինելուց, տեսչութեան կարգադրութեամբ եւ Կաթողիկոսի հրամանով ձեմարանից արձակուեցին:

Արձակուածների մէջն էր եւ Արամը: Աշակերտները խմբովին կ'անցնէին Երեւան, ուր ժողովրդի կողմից կ'ընդունուին մեծ խանդավառութեամբ: Այդ տեղից աշակերտների մի մասը կը ցրուէն իրենց տները, իսկ մի խումբ կ'անցնի Թիֆլիս եւ մի կերպ գրանից ոմանք, ինչպէս եւ Արամը, կը տեղաւորուին Ներսէսեան դպրոցում:

1897 թուին Արամ կ'աւարտէ Ներսէսեան դպրոցը ամենայն յաջողութեամբ ու կ'որոնէ միջոցներ շարունակելու իր ուսումը բարձրագոյն կրթութիւն առանալու համար, սակայն անկարող կը լինի գտնել մի բարերար, որ օգնէ իրան, ուստի մի քանի ամիս Թիֆլիզում մնալուց յետոյ՝ կը գտնայ հօր օճախը, որ վաղուց արդէն տեղափոխուել էր Կարս եւ ապա Կաղզուան:

Կաղզուանում հասարակութեան խնդրանօք նա յանձն կ'առնէ ուսուցչական պաշտօն՝ նրուիրելով միանգամայն այդ նոր կոչման: Իր ընէ օժտուած ժողովրդական մաքուր զգացումներով եւ լեցուած ժողովուրդին ծառայելու անհուն ունէզով, Արամ քիչ ժամանակից յետոյ, չնորհիւ իր ժրաջան աշխատանքների, դարձաւ ժողովուրդի սիրելին:

Նա չը զոհացաւ միայն դպրոցական սահմանակ աշխատանքից, այլ սկսեց ամառները հեռուռան մանդալ կարսի եւ Ալէքսանդրապոլի դիւղերը, ուսումնասիրելու համար հայկական ժողովրդական պարերն ու երգերը եւ հաւաքելու հեքիաթներ, առակներ եւ այլ ասացուածքներ:

Այս կարգի ընդարձակ հաւաքածու ունի, որ յանձնած է իր սիրելի ուսուցիչ Ս. Մ.-ին՝ հրատարակութեան համար: 1899 թուին նա հաստատուեց Բազում, ուր ծառայում էր նաեթային Ֆիրմայում կատարելով նրա նաեթահանքերից մինը:

Այս է մեր սիրելի ընկերոջ լեզալ կեանքը, այլ սակայն եւ նա ունեցել է թէեւ համեստ բայց օրինակելի յեղափոխական կեանք:

Համր էր կոչւում նա, եւ այս անունը ո՛չ թէ իր կնքածն էր, այլ էջմիածնի ձեմարանում դեռ աշակերտ եղած ժամանակ, սակաւախօս լինելուն, ընկերները դինք մկրտել էին այդ անունով, եւ նա սիրում էր այդ անունը, դի դա յիշեցնում էր իրան իր պատանեկութիւնը, իր սիրելի ընկերական չրջանը:

Հնչակեան Կուսակցութեան 90—95 թուականների մէջ ունեցած փայլուն դործունէութիւնը չէ թէ միայն Տաճկահայ ժողովուրդին էր սիրտ տուել, կեանք ներչնչել, այլ եւ արտասահմանեան հայութեան, ինչպէս նաեւ Ռուսահային:

Մեծից մինչեւ փոքրը, աղքատից մինչեւ հարուստը, աշակերտից մինչեւ ուսուցիչը, աշխատում էին մի կերպ անմասն չի մնալ, եւ դրանից չատ չատեր նոյն իսկ ակտիւ դեր էին ստանձնում:

Դրանց մէկն էր եւ մեր նոանդուն Համրը:

Նա էր, որ ոգեւորից հէնց ձեմարանի նստարանների վրայ եղած ատեն հայութեան ապատագրութեան գործով ու Հնչակեան գաղափարներով, եւ նա էր, որ աշակերտական Հըն-

չակեան խմբի կազմը յառաջ բերեց:

Համբի առաջին յեղափոխական գործն այս է եղել, որից յետոյ հետզհետէ ընդարձակելով իր գործունէութեան սահմանը, նոյն իսկ Ներսէսեան դպրոցում հանդարտ չի մնար, այլ պահելով իր նման յեղափոխական ոգի ունեցող ընկերներ՝ մխասին կը կազմակերպէն նոյնպէս աշակերտական եւ բանւորական խմբեր: Սակայն Համբը առնել պէտք էր այն պահուն երբ մի դրսանում «Հնչակ» կամ այլ յեղափոխական թերթ, մխա դրսանում ծրագիր եւ կամ մի բրօշիւր՝ խանութից խանութ, արհեստանոցից արհեստանոց մեղուի նման կը մտնէր, կ'ելնէր: Այդ գործողութեան մէջ նա այլեւս համբ չէր, այլ մի հռետոր, մի յեղափոխական, որ խորհրդաւոր համոզուած իր քարոզածին, բուռն կերպով առաջ կը տանէր իր պրոպականդան:

Կաղզուանի իր կեանքը եղել է աւելի ակտիւ եւ աւելի արդիւնաւէտ, որովհետեւ այն տեղ թէ կազմակերպական եւ թէ այլ կարեւոր — պէնքի, մարդի փոխադրութեան — գործ կար: Յորինկը դպրոցում, երեկոները չուկայում, խանութներում, իսկ գիշերները այս կամ այն գիւղի ճանապարհին, չաս անգամ մեն մինակ ի՞նչու — որովհետեւ մարդ կար գալիք, որովհետեւ այս ինչ կամ այն ինչ ապրանքը պիտի փոխադրուէր:

Ամբողջ երկու տարի Համբ այդ չրջանի գեկավարողն է եղել ու մեծնոյն առնն իր չրջանի ամենից սիրելի դէմքերից մէկը:

Ու եկաւ մի օր, որ Համբն էլ ստիպուեցաւ թողնել իր սիրական վայրերը ու գալ հասնիլ Բագու նաւթի չառրուանների հայրենիքը.

Այլ առիթն հարիւ թէ պահիկ մը հանդիստ առած կը թուէր, երբ հասաւ Հնչակեան չարաբաստիկ մխութիւնը:

1902 թ. աշնան Հնչակեան կուսակցութիւնը դառնալով խիստ կրիտիկական վիճակում, հարկ անհրաժեշտ էր, որ նրա անցեալին եւ ապագային նախանձախնդիր ընկերները մէջտեղ նետուէին վրկելու նրա արիւնոտ դրօշը:

Ու Համբը որպէս նախկին գինուոր, անկասկած լինելով համբերել՝ մոտացաւ նորից ամէն բան, տուն-տեղ, եղբայրներ, քոյրեր, հայր, մայր եւ թոռ'ւ ասպարէզ:

Ասպարէ'զ վշոտ, ասպարէ'զ արիւնոտ...:

Մի քանի ամսուայ ընթացքում, Համբը կրցաւ իր արժանավայել դերըքը բռնել Բագուայ յեղափոխական չրջանում ու կարող եղաւ իրեն յանձնուած բոլոր մխանները ամենապատասխանատու եւ մաքուր կերպով գլուխ բերել: Վերջին անգամ, Յունիս ամսուն, Բ. Մանուճեանի կողմից մխաձայն պատգամաւոր ընտրուեց:

Երբ իրեն յայտնի եղաւ այդ ասասիկ որոշումից, վի զգում էր, թէ գժուարին գործ էր, որ իրեն յանձնում էին:

Տասապանքի, թշուառութեան գաւակը այս անգամ էլ չուզեց կանգնել, գասալիք լինել, միշտ պերպատանելով Հայրենիքի պատասպրութեան գործը բարձր, շա՛տ բարձր, քան անձնականը եւ վերջնականապէս Թողուց իր պաշտօնը եւ մեկնեց Լոնդոն:

Լինելով հոգով սրտով հակատակորդ եղբայրասպան սիստեմին ու նուիրուած լինելով ամբողջ էութեամբ բուն գործին՝ այնուամենայնիւ նոյն սիստեմի ծնունդ եղող ոճրագործի սեւ գնդակի զոհը եղաւ ան:

Զո'հ, այո', բառի բովանդակ նշանակութեամբ, եւ այսօր այդ զոհը կը հանդչէ օտար հողի, օտար լուսնի տակ:

Մենք ցաւում ենք մեր պաշտելի ընկերոջ կորուստը, կորո'ստ խիստ գգալի եւ կորուստ յեղափոխութեան:

ՈՐՍՈՐԴ

(ՏԻԳՐԱՆ ԻԶՄԻՐԵԱՆ)

Բաւական բարեկեցիկ ընտանիքի գաւակ Տիգրանը ծնուեց Զմիւռնիայում: Նրա հայրը, որ քիչ ու չատ գրել կարդալ գիտէր եւ գնահատում էր գրագիտութեան նշանակութիւնը, կամեցաւ իր որդուն տալ ժամանակի պահանջած կրթութիւնը: Եւ փոքրիկ Տիգրանի առաջ բացուեցան Զմիւռնիայի եւ Երզնկայի ազգային ուսումնարանի գռները:

Աշակերտական չրջանում նա աւելի եւս եռանդ բերեց իր հակումը դէպի ընդհանուրի օգտին ծառայելու գործը, այնպէս որ նա — Ասիացի ուրիշ երիտասարդների նման — չի

կղզիացաւ ինքն իր մէջ, այլ ձգտեց հետզհետէ լայնացնել իր ընկերների շրջանակը, որի մէջ ինքն էլ առանձին տեղ բռնեց թէ՛ ուսումնարանական պարտականութիւնները կատարելու եւ թէ մանկական խաղերն ուելի արագ եւ ուելի ուրախութեամբ չարունակելու ամբողջ ժամանակը:

Որպէս ուսումնարանի աշակերտ՝ նա երբէք չի կամեցաւ ուսուցչական նկատողութիւններին ենթարկուել, ինչպէս եւ աշխատեց իր ընթացքում չաւելին էլ այդ մտքով միշտ յետդոր կարդալ:

ՈՐՍՈՐԴ

Իսկ որպէս խաղի ընկեր՝ նա միշտ էլ իր քաղցր բնաւորութեամբ խաղակիցների հրամանատարը հանդիսացաւ:

Շնորհիւ իր առացած հեղինակութեան՝ նա ընկերական կռիւների, վէճերի մասին դատավճիռ արձակելու մշտական դերի մէջ մնաց: Մանուկ դատաւորը իր արդար վճիռներով ամէնքի սիրելին դարձաւ:

Գերեխաները, որ Տիգրանի համար ամէն խաղերից լաւն էր եւ որ նա անչափ սիրում էր, նրա ռազմական ընդունակութիւնների գործադրութիւնը եղաւ: Եւ որպէս կռուող մանուկ՝ նա որոշ ժամանակից յետոյ զէնքեր ունենալու բուռն փափաքով լցուեց: Փայտեայ ու ոսկեայ զէնքերը նրան բաւականութիւն տալուց չուտով դադրեցան, այնպէս որ հետզհետէ զինագործութիւնը դարձաւ նրա իդէալը, մանաւանդ որ միջավայրն էլ այդպէս պահանջ էր ներկայացնում:

Վերջապէս ուսումնարանական պարապմունքներն սկսեցին իրենց նշանակութիւնը կորցնել նրա աչքում եւ Տիգրանը դրւեց տեղ ամենամեծ հաճոյքով բռնեց մուրճն ու խառատը: Մի քանի տարիներից յետոյ պատանի զինագործին համբաւը չատ չուտով տարածուեցաւ շրջակաները: Նա հետզհետէ այնքան առաջդիմեց իր արհեստի մէջ, որ նրա չինած հրացանները եւ վամփուշտները իսկականներից ոչինչով չէին տարբերում:

Եւ ահա հէնց այդ ժամանակներում գրտնուեցաւ մէկը, որ աւելից լաւ գնահատեց նրա զինագործական կարողութիւնը:—

Տէրսիմի հերոս Քեռին իր քաջերի մէջ պէտք ունէր տեսնելու մի հաւատարիմ զինագործի, քանի որ նրա հրոսախմբի զէնքերը երբեմն երբեմն նորոգելու հարկի մէջ էին գտնում:

Քեռիի տեսակցութիւնը Տիգրանի հետ եւ նրա հրաւէրը՝ թողնել քաղաքը եւ բարձրանալ իր արծւային թագաւորութիւնը — երջանկութիւն էր Տիգրանի համար:

Առողջ ամրակազմ զինագործը, որ յեղափոխութեան կրակով ինքն իր մէջ այրւում էր, առանց ժամանակ կորցնելու հաւաքեց գործիքները եւ գնաց զէնքեր պատրաստելու, նորոգելու նրանց համար, որոնք այնքան պէտք ունէին իրան եւ որոնք աւելի էին արժանի իր ձեռքի աշխատանքի պտուղներով մահ սփռելու թշնամու շարքերի մէջ:

Քեռիի ուրախութեան չափ չկար: Նա Տիգրանի մէջ տեսաւ իր ոյժերի անխորտակելիութեան մի մասը, եւ հէնց այդ պատճառով էլ լեռան զինագործը նրա առանձին ուշադրութեան եւ պատւանքին արժանացաւ:

Եւ մինչդեռ Քեռիի խումբը մի կողմից ըստպառում էր ռազմամթերքը թշնամիների — Զէքի փաշանների — դէմ մղած կռիւներում, միւս կողմից էլ Տիգրանը իր մուրճի ձայնը միախառնելով քաջերի յաղթական աղաղակների հետ՝ նորերն էր պատրաստում եւ նրանց տրամադրութեան տակ դնում: Եւ այսպէս չարունակ:

Տիգրանը Քեռիի աչ բազուկը դարձաւ։

Սակաւախօս եւ համեստ վիճապօրէն՝ միայն իր աշխատանքի արդիւնքը նուիրեց Սեպուհ լեռան քաջերին, այլ եւ իր կեանքը չէր պլացաւ թշնամու գնդակների առաջ դնել, կըռուող ընկերների չարքում կանգնելով։

Զինագործական եւ վիճուորական պարտականութիւնները նա լիուլի կատարեց Քեռիի մըզած յայտնի կռիւների մէջ։

Տիգրանը շատ անգամներ զործնականապէս ապացուց, որ ինքը յիրաւի արժանի է որսորդ անուան։

Նրա գնդակը հասկ էր վրիպում։ Նշանառութեան մէջ չափազանց հմուտ լինելով՝ նա Քեռիի նոր գինուորների ուսուցիչը եղաւ հրացանաձգութեան մէջ։

Մի անգամ, երբ Քեմախի եւ Երզնկայի զայմազամը յեղափոխականներ վնտռելու պատրուակով մտաւ Ուբայ, սակայն ոչ ոքի չը գտնելով՝ դիւղը կողոպտել սկսաւ, Քեռիի խումբը վրայ հասաւ եւ գիւղացուրի բերանով ապտնաց կատորելու թէ զայմազամին եւ թէ նրա գինուորներին, եթէ նրանք առանց կռիւ մը բան առնելու չհեռանային։ Զայմազամը հնազանդեց, սակայն մինչեւ այդ՝ Որսորդը մի որ եւս սրեց — մի չամուչ գետին թաւալեց։ Խումբը աւարը գիւղացիներին դարձնելուց յետոյ լեռը բարձրացաւ։

Վերջին անգամ Երզնկայի յայտնի զէպքից յետոյ, երբ քաղաքի անները խուզարկելից կառավարութեան պաշտօնեաները զտան Քեռիի խմբի զէնքերի մի մասի հետ նաեւ Տիգրանի զործիքները ու նրա էլ բանտը տարան, Որսորդին մնում էր միայն փախչելով ապաստանել ամենախիտ պատժից։

Մի երեկոյ նա մտաւ բանտապետի սենեակը եւ նրան այնտեղ չը գտնելով՝ հարցաւ նրա վերաբերուն, դրից դլխարկը ու պահապան գինուորի առաջից հանդարտ անցնելով՝ անհետացաւ մթութեան մէջ։

1895 թուի կատորածից յետոյ, երբ Քեռիի խումբն էլ ցիր ու ցան եղաւ, Որսորդն անցաւ Կովկաս։ Բաթումում դարձ նա մի քիչ հանդստութիւն եւ անդորրական ընկերների մէջ մտաւ ու նոխկին հաւատքով յեղափոխական զործին ձառայեց իր բոլոր ոյժերով։

Վերջապէս «Նաւասհասիգիասո» եւ «Ժխտոնո» մականուններով կոչուած ընտրուեցաւ պատգամաւոր Հնչակեան Կուսակցութեան Դ. ըդ. Ընդհ. Պատգամ. ժողովին մասնակցելու համար։ Այդ պատրականութեամբ ալ անցաւ Լոնտոն։ Եւ երբ նա պատրաստուում էր, ժողովից անմիջապէս յետոյ զարձեալ ուղղակի երկիր մտնել՝ հայ չարագործի ձեռքով նահատակուեցաւ բնաւորութեամբ ամենահամեստ եւ անբասիր զործիչը՝ Թողնելով ամուսինը եւ մի փոքրիկ տղիկ զաւակ։

Վ. ՄԱՐՍԵԱՆ

ԿՈՎԿԱՍԵՑՆ ՎԵՐՅԻԶՈՒՄՆԵՐ

Կովկասի փոխարքայ իշխան Գալիցինի վերջայ կառավարած Հնչակեան տեսօրի առաջացրած հալածանքի եւ խոշտանգութիւնների ծանր օրերն էին երբ ես Յարկովից մի քանի ամսով եկայ Թիֆլիս ցանկանալով արձակուրդս անցկացնել հայկական մի ջերմավայրում եւ տեսնուել գաղափակից ընկերներիս հետ: Թիֆլիս հասնելով հէնց երկրորդ օրը առաւօտեան մտնում եմ Ֆիաչեանցի ծխախոտի մեծ գործարանը ուր բանուորութեան մեծագոյն մասը Հնչակեաններ էին եւ տեսնում ընկերներ Գաբրիէլին Մկրտիչեանին եւ բարմանիայ գործիչ բանուոր Թոխալ Յովհաննէսի հետ: Պարմանաւորում ենք հէնց նոյն երեկոյեան հանդիպել իրար: Անհամբեր եմ: Շտապում եմ ժամ առաջ անհրաժեշտ տեղեկութիւններ առանալ Մանուճիւղի վիճակի, գործող ընկերների կառավարող աշխատանքների մասին: Գալիս են ընկերները: Զարհուրանք ուրախ են ինձ հանդիպելու համար, բայց հէնց որ սկսում եմ խօսել ինձ հետաքրքրող հարցերի մասին երկուսն էլ անմիջապէս բռնկում են եւ պայթյունով լցուում: Սկսում է բուռն զանգատներ, բողոքներ, քննադատութիւններ ղեկավար ընկերների ամանց հասցէին: Յատ ի սիրտ տեղեկանում եմ որ տեսօրից յետոյ չատերը հեռացնդումներից խոյս տալու նպատակով հեռացել են քաղաքից կամ մեկուսացել, Մանուճիւղը կազմալուծուել է, վարչութիւն գոյութիւն չունի, իսկ քայքայուած բարմաթիւ խմբերը թողնուած իրենց բախտին: Զարմանքով լսանում եմ որ Լազօն Թիֆլիսումն է բայց ջէն սրած քաշուել է Բեթղեհէմի լեռան գագաթին պատուող իր պատմական անակը եւ խոպան մեկուսացել կուսակցական կեանքից: Անտարբերութեան, դատալքութեան, անպատասխանատուութեան մեղադրանքներ լսեցի նաեւ մի շարք այլ ընկերների հասցէին: Այդ բոլորը ինձ վրայ ծանր, ճնշող տպաւորութիւն թողեցին: Ես եկել էի Ռուսաստանի խորքերից այն վայրից որ Թիֆլիսում կը գտնեմ ընդարձակ կազմակերպութիւն ինչպէս որ տեսել էի 2 տարի առաջ, գործող ընկերների լայն շրջան եւ որը ամենապիտուն է կենդանի գործ, բայց այդ բոլորի փոխարէն տեսնում եմ դեռ երէկ հպատուոր անդամներ ունեցող Թիֆլիսի գործուոր Մանուճիւղը քայքայուած եւ տակն ու վրայ եղած: Թոխալ Յովհաննէսը եւ Գաբրիէլինը զայրոյթով լցուած տեղեկացան պատասխանատու են բռնում մի քանի ինտելիգենտների որոնք զեկավարութիւնը իրենց մեծ նաչնորհը համարելով ամէն կերպ արգելք են հանդիսանում նոր, թարմ, կենսունակ ոյժերի հրապարակ գալուն: Ես էս ընկերոջ հետ համամիտ եմ որ գիտակից կուսակցական բանուորը ալելի անձնուէր է, աւելի յամառ պայքարող, կենսունակ եւ հետեւողական քան որեէ կարգի մտաւոր, հասակը, ստատնուող եւ մեծամիտ ինտելիգենտները, բայց եւ այնպէս ստիպուած եմ յայտնել որ չի կարելի այդ միտքը ընդհանրացնել ու վերագրել բոլոր ինտելիգենտներին, աշխատում եմ համոզել որ մեզ հարկաւոր են նոյնպէս պրոլետարիատի շահերին անկեղծօրէն նուիրուած ինտելիգենտ ոյժեր որոնք բանուորութեան ներկայացուցիչների հետ ձեռք ձեռքի տուած վարէին զեկավարութեան գործը: Երկար վիճաբանութիւնից յետոյ որո-

Առաջին հերթին վարչութիւնը դիմեց խմբերի վերակազմութեան գործին եւ աշխատանքների բաժանմանը: Իր անդամների մէջ կարճ միջոցում Թոփալ Յովհաննէսի, Գաբրիէլեան, Շաթոյի, Սեդրակ Մուրատեանի եւ Լիդեցի մի քանի բանւորների ջանքերով վերակազմուեցին 60—70 բանւորական խմբեր: Անքանոնատոյլի ընկ. Սէյլանը կազմակերպել էր Ներսիսեան դպրանոցի բարձրագոյն դասարանների աշակերտներից երկու բազմանդամ խմբեր, որոնք յետագայում մեր աշակերտական Միութեան կորիզը հանդիսացան. դիմնազիաների մէջ եռանդուն աշխատանք էր տանում 3-րդ դիմնազիայի աշակերտ Հայկ Հովհաննը, իսկ օրիորդաց դիմնազիոնում Օր. Սոֆիա Խնչումեանը մի վերին աստիճանի կուսակցական էր եւ եռանդուն դիմնազիաուհի: Շնորհիւ ստեղծուած ազատութեան մի քանի ամսից յետոյ աշակերտական խմբերի թիւը 30ը անցաւ եւ նրանք ընդհանուր ժողով գումարելով հիմքը դրին «Հնչակեան Աշակերտական Միութեան» լրւնց համապատասխ օրգանով: Ընկ. Մարօյի եւ Խնչումեանի ջանքերով կազմուեցին նաեւ 10-ից աւելի կանանց խմբեր: Թէ վերակազմուած եւ թէ նորակազմ խմբերը պահանջում էին որ լրւնց մօտ յաճախ ակդրուածքային – ծրագրային ընդերքներին շուրջ դասախօսութիւններ տեղի ունենան: Վարչութիւնը դասախօսի պարտականութիւնը յանձնեց ինձ, բայց ինչպէս կարող էր մի հոգի բաւարարութիւն տալ այդչափ խմբերին, ամէն օր կրկնւում էր նոյն պահանջը ամէն մի դասախօսութեանը ներկայ էին լինում նաեւ 5—6 այլ խմբերի ներկայացուցիչներ, որոնցից իւրաքանչիւրը, դասախօսութիւնը վերջանալուց յետոյ ամէն կերպ աշխատում էր դասախօսին տանել իւր խմբի մօտ, օրեր էր լինում որ առնուազն էլ լինում 8—10 ժամ անընդհատ դասախօսել պահպան խմբերում: Հետզհետէ աճող պահանջին բաւարարութիւն տալու համար առնուազն եղանք վարչութեան մէս անդամների աշխատանքները կրճատել եւ նրանց եւս ուղարկել դասախօսելու: Վարչութիւնը առանց դրան էլ չափազանց ծանրաբեռնուած էր կազմակերպչական եւ վարչական աշխատանքներով, ուստի անհրաժեշտ համարուեց բանւորական խմբերի համար

չում ենք անմիջապէս անցնել Մանանճեանի վերակազմութեան գործին: Թոփալ Յովհաննէսը եւ Գաբրիէլեան բանւորութեան կողմից խոստանում են ամէն կերպ աջակցել այդ ուղղութեամբ տարուող աշխատանքներին, պայմանով որ նոր վարչութիւնը կազմուած լինի բանւորութեան վստահութիւնը վայելող ինտելիգենտներից եւ բանւորութեան ներկայացուցիչներից: Նոյնն է եւ իմ տեսակէտը: Տրուած խոստումը հաստատ երաշխիք է մեր ձեռնարկի յաջողութեան որովհետեւ դիտեմ որ Թոփալ Յովհաննէսի եւ Գաբրիէլեան եռեւում կանգնած է մեր դեռ իւր կազմակերպչական ոյժը պահպանած բանւորութիւնը: Հետեւեալ օրը այցելութեան եմ գնում մեր եռանդուն գործիչներից ընկ. Գաբօյի (Գաբրիէլ Սադաթեան) մօտ: Նրա բնակարանում բաւական հանդիպում եմ ընկերուհի Մարօյին, մի լուրջ, պատրաստուած եւ կուսակցական վարժուհու որը խոշոր աշխատանքներ էր տանում կանանց շրջանում: Երկար խոսակցութիւնից յետոյ համաձայնութեան են գալիս կազմելու ժամանակաւոր մի վարչութիւն որը առաջին հերթին պրպտէր Մանանճեանի վերակազմութեան գործով եւ ընկերների համախմբումով: Ասում ենք թեկնածուների մասին, ընկ. Գաբօն եւ Մարօն դէմ են Լապօյի թեկնածութեանը՝ պատճառաբանելով որ մեր բանւորութեան առաջադէմ եւ գիտակից մասը համարում է նրան ապազգայնական թեքումներ ունեցող եւ դասակարգային պայքարով չը հետաքրքրուող մէկը: Դա ինձ եւս յայտնի էր, բայց ի նկատի ունենալով որ Տաճկահայ բանւորների որոշ մասը սիրում էր Լապօյին եւ նրանից շրջանում մեծ հեղինակութիւն էր վայելում, ուստի նոր դժուարութիւններից խոյս տալու նպատակով պնդում եմ Լապօյի թեկնածութեան վրայ, որը ի վերջոյ ընդունւում է:

Տեսնում եմ Լապօյի հետ, որը երկար զրոյցներից յետոյ տալիս է իւր համաձայնութիւնը: Այցելում եմ Տոքթ. Գէօղեանին, որը անմիջապէս միանում է մեզ: Այդպիսով կազմւում է Թիֆլիսի Մանանճեանի ժամանակաւոր վարչութիւն բաղկացած ընկ. ընկ. Տոքթ. Գէօղեանից, Լապօյից, Գաբօյից, Մարօյից, Թոփալ Յովհաննէսից, Գաբրիէլեան Մկրտիչեանից եւ ապերիս պրոցից:

դասախօսներէն կազդեր պատրաստելու նպատակով ընտրել 30–ի չափ ընդունակ եւ ուշիմ ուսանողներ եւ բանւորներ զանազան խմբերէից որոնց հետ ես սկսեցի կանոնաւոր պարապմունքները: Այդ տղաները մի քանի ամսէց յետոյ արդէն իրրեւ դասախօսներ սկսեցին այցելել խմբերին, կազմակերպեցին նորերը եւ առհասարակ ցոյց տուեցին արուարձրդ եռանդ եւ ընդհանուր ոգեւորութիւն առաջ բերին չարքերում: Այդ բոլոր աշխատանքները տարւում էին քաղաքական ծանր պայմաններում, ենթակայ օրէցօր աճող կառավարական հետապնդումներին: Մի օր ինձ մօտ են գալիս Թուխալ Յովհաննէսը մի ուրիշ ընկերոջ հետ, խորհրդաւոր կերպով դրսանից հանում է մի թուղթ եւ խնդրում ապահով միջոցով կենտրոն հասցնել: Հետաքրքրւում եմ բովանդակութեամբ: Պարզւում է որ դա Գոլիցինի տեղօրն որոշման իսկական արձանագրութիւնն է: Յանձնարարութեամբ կարդում եմ եւ իմանում, որ Թիֆլիսում կայացած խորհրդաժողովը, մասնակցութեամբ Թիֆլիսի, Բաքուի, Բաթումի, Երեւանի եւ Կարսի մասնաճիւղերի ներկայացուցիչներին որոշում է տեղօրն ենթարկել Ջոջ ապային (Գոլիցինի) որի կարմակերպումը եւ իրագործումը յանձնւում է Փարամազին: Նախնական ծախքերի համար Բաքուի Մասնաճիւղը արամադրում է հինգ հազար ռուբլի, տեղօրհասներ տալիս է Բաթումը, իսկ մեւս պէտքերը եւ լրացուցիչ ծախքերը յանձն առնում են հոգալ մեւս Մասնաճիւղերը: Պատմական այդ օրհումենաը ապահովագրած ծրարով ուղարկում ենք Թաւրիզ այնտեղի Մասնաճիւղը վարչութեան անդամ ընկ. Ստեփան խան Եղիազարեանին խնդրելով անմիջապէս կենտրոն հասցնել:

Ձիշդ այդ ժամանակ էր որ մենք յիշեցինք մեր հին ընկերներին՝ Ղազարոս Ազաբեանցին, Շերվանզատէին, Սեւ Սանդրօյին եւ այլոց, որոք Թիֆլիսի Մասնաճիւղի առաջին հիմնադիրներն էին եղել եւ որպէս հնչակեան գործիչներ ժամանակին բանտարկուել եւ աքսորուել էին: Մենք առանձին տպաւորիքներ չունէինք նրանցից, գիտէինք, որ նրանց գործունէութեան շրջանը արդէն անցել է եւ այլ եւս ընդունակ չեն նոր պայմաններում ակտիւ աշխատանքներ կատարելու բայց եւ այնպէս որոշեցինք այցելել նրանց, ծանօթացնել մեր կազմակերպչական վիճակի հետ եւ ցոյց տալ, որ իրենց սկսած գործ, նոր սերունդի թափած ջանքերի շնորհիւ հսկայ ծաւալ է առացել եւ օրէցօր ընդարձակւում ու ուռճանում: Առաջին հերթին գնում ենք Ղազարոս Ազաբեանցի մօտ: Երբ բացատրեցինք մեր այցելութեան նպատակը խեղճ ծերունին չափազանց զգացուեց, յուզուեց եւ դժ եղաւ որ իրեն չի մոռացել այն կուսակցութիւնը որի համար տարիներ աշխատել է, բանտարկուել ու աքսորուել: Յայտնեց որ ինքը մնացել է նախկին հաւատաւոր Հնչակեանը, ցանկանում է մեզ յաջողութիւն եւ եռանդ, «այժմ ես ծերացել եմ եւ ուժասպառ եղել, Թող ջահէլները շարունակեն աւելի եռանդով մեր սկսած գործը, իսկ իմ տան դռները միշտ բաց են իմ կուսակցական գաւակների առջեւ»: Այդ եղաւ Հնչակեան Պապի մեզ ուղղած վերջին խօսքերը որոնց ներկայ էր նաեւ իւր որդին այժմ յայտնի կոմպոզիտոր Մուշեղ Ազաբեանը: Մեր երկրորդ այցելութիւնը եղաւ վիպասան Շերվանզատէին, որը բանաստեղծ Յովհ. Թումանեանի հետ ժամանակին եղել էր Թիֆլիսի Հնչակեան վարչութեան անդամ եւ պրոպագանդիստ: Ձիշդ է նա մեզ շատ սիրալիր ընդունելութիւն ցոյց տուեց, հաճոյքով վերյիշեց Հնչակեան շարքերում իւր ունեցած գործունէութիւնը, բայց աւելացրեց նա «գա պատկանում է անցեալին», ներկայումս նա մեզ բարեկամ լինելով հանդերձ իւր մէջ չի զգում յեղափոխական ջիղ, սեմպերամենտ, հետեւապէս եւ չի կարող ակտիւ մասնակցութիւն ունենալ մեր գործում: Յետագայում մեզ համար պարզուեց որ Շերվանզատէն, այդ տպաւորիչ վիպասանը եւ դրամատուրգը, եթէ իւր կեանքում ունեցել է գործունէութեան գրական եւ լուսաւոր մի շրջան, դա եղել է հէնց վերյիշեալ այդ «անցեալում», իսկ յետոյ նա կապուելով հայկական եւ թրքական բուրժուական շրջաններին իւրացրել էր նրանց յոսի բարքերը — թղթախաղ, ցոփ կեանք եւ այլն եւ գրական ասպարէզից դուրս դառել բացասական մի տիպ: Մեր երրորդ հանդիպումը եղաւ «Նոր Դար» օրաթերթի գլխաւոր աշխատակից եւ վիպասան Նար–Դոսի հետ: Նա մշտ եղել էր մեզ բարեկամ, ուստի համաձայնուեց մանել մեր չարքե-

լը բայց նախապատրաստեցին որ դժուար թէ ակռաւիվ մասնակցութիւն կարողանայ ունենալ: Այդ օրերն էր որ վանքի բակում հանդիպեցի յայտնի դրագէտ եւ նկարիչ «Գեղարուեստ»ի խմբագիր Գարեգին Լեւոնեանին, որի հետ երկար խօսակցութիւնից յետոյ պայմանաւորուեցինք նոր հանդիպում ունենալ: Յետագայ մի քանի տեսակցութիւններից յետոյ Գարեգին Լեւոնեանը մտաւ մեր շարքերը, ակռաւիվ մասնակցութիւն ունեցաւ Թիֆլիսում եւ ապա երբեւ ձեմարանի ուսուցիչ վտարուելով էջմիածին՝ Վաղարշապատի Հնչ. Մասնաճիւղի վարչութեան անդամ ընտրուեց: Վերսկսեցին երկոյց դործունէութիւնը մեր նախկին յայտնի դործիչներից ընկ. Նաւասարեանը (Սօսի Գուգարք), Յաչիկ Վարդանեանը եւ ուրիշները:

Թիֆլիսի Մասնաճիւղը նորից սուացաւ իր նախկին ոյժը եւ հմայքը, որը նա ժամանակաւոր կերպով կորցրել էր մի քանի անարժան «ինտելիգենա»ների նասկանութեան չնորհիւ: Դիւրախտարար այդ երեւոյթը կրկնուել է ամէն տեղ: Մեր մասսան մշտ եղել է հետեւողական, անձնուէր, զոհող, մխարան, իսկ կռիւ, պայքար, քայքայում, պատակուում առաջացրել են երկոյց նսր ամէն բանից վեր դասող եւ թիւրիմացութեամբ մեր շարքերում դտնուղ մի շարք երկոյց ինտելիգենտ համարող յուսակոտ եւ մեծամիտ անհատներ:

* * *

Կաթողիկոսական (Իմմիրլեան) ընտրութեան օրերն էին: Արտասահմանից Կովկաս էին նկել մեծ թուով պատգամաւորներ: Թիֆլիսում այդ պատգամաւորները ամէն օր մօտիկ շփման մէջ էին հասարակական դանազան հոսանքների ներկայացուցիչների հետ եւ փորձում համաձայնութիւն կայացնել կաթողիկոսական թեկնածուների շուրջ: Միաժամանակ պատգամաւորներից ոմանք աշխատում էին մօտիկից ծանօթանալ Կովկասահայ հասարակական շրջանների, այնտեղ տիրող մտայնութիւնների հետ: Կաթողիկոսական ընտրութիւնները մեզ բոլորովին չէին հետաքրքրում թէեւ Իմմիրլեանի անունը այն չափով որ չափով կապուած էր երկոյց Պետրոյ Հնչակեան ցոյցերի հետ, որոշ ժողովրդականութիւն էր վայելում մեր շարքերում: Ի նկատի ունենալով այն հանդամանքը, որ արտասահմանեան պատգամաւորները նամանաւանդ Թիւրքիայից եկածները վերադառնալով երկոյց տեղերը երկոյց տպաւորութիւնները եւ հանդիպումները պիտի պատմէին որոշ շրջաններում ուր հատանական է դառնում նաեւ մեր ընկերները, որոնք բնական է որ պիտի հետաքրքրուէին Կովկասի Հնչակեաններով, Թիֆլիսի վարչութիւնը նպատակայարմար դտաւ մի թէյասեղան պատրաստել եւ հրաւիրել մի խումբ մեզ համար կարեւոր պատգամաւորներ: Հիւրասիրութիւնը տեղի ունեցաւ Լիմմօնաեան փողոցի վրայ դտնուղ ընկերուհի Ցլօրա Վարդանեանի մանկապարտէզի ընդարձակ դահլիճում: Մենք հրաւիրել էինք 8—10 պատգամաւորներ, որոնք բոլորն էլ ներկայ էին: Մեծ հետաքրքրութիւն էր յայտնում մեր կուսակցութեան մասին: Այդ դիմումով մեծ պայթիւն սուաջ բերեց մեր ընկերների մէջ դէպի «չարախոս թզուկը», որը Հնչակեանութեան բացարձակ հակառակորդ էր համարւում: Ընկերներից մի քանիսը այն կարծիքը յայտնեցին որ Հ. Յառաքեանը ուղում է պարզապէս լրտեսել մեր ժողովը: Որոշ փոփոխութիւններով ստիպուած եղանք տալ մեր համաձայնութիւնը: Թէյասեղանին ներկայ էին Իմմիրլի առաջնորդ Ինճէեան եպիսկոպոսը, Զիթիէ Սարաֆը, Պէրպէրեանը, Համբ. Յառաքեանը, մեսանների անունները չեմ յիշում: Մասնաճիւղի կողմից ներկայացուցիչներ էին ընկ. ընկ. պրօֆէսօր Մ. Բարեանը, Տոքթ. Ս. Տաշիրը, Ցլօրա եւ Յաչիկ Վարդանեանները եւ ես: Ներկաների ընդհանուր թիւն էր մօտ 25 հոգի: Անդլիախօս պատգամաւորները խմանալով որ ընկերուհի Ցլօրան իր բարձրադոյն կրթութիւնը սուացել է Լօնտոնում ուր նա երկար տարիներ դործակցել էր մեր կենտրոնին սկսելի խօսել անդլիերէն եւ վերյիշել Լոնտոնի կեանքը: Սուղծուեց ասք բարեկամական մթնոլորտ: Մասնաճիւղի ներկայացուցիչները սկսեցին խօսել իւրաքանչիւրի համար նախօրօք սահմանուած նիւթերի մասին: Պարզեցինք Հնչակեան տեսակէտները մի շարք ազդային –

հասարակական խնդիրների վերաբերեալ. Հընչակեան կոմկասեան գործունէութիւնը, Տաճկահայ խնդիրը, մեր ընդհանուր տակտիկան եւ այլն. պատգամաւորները խորին ուշադրութեամբ լսում էին մեր ճառախօսների լուրջ, կշռադատուած, համոզիչ եւ ազդու ճառերը: Հրապարակը ազմկող, լեզալ դոյութիւն ունեցող հասանքների խնդիրներից եւ խարխլրից յետոյ Հնչակեան այդ հաւաքոյթը անսպասելիօրէն նրանց համար յայտնաբերում էր մի որ, թափուն, լուրջ եւ պատկառելի մի ոյժ, որը տիրող քաղաքական պայմաններին չնորհիւ ստիպուած լինելով գործել գաղտնի, արդասի աչքերով հսկում է հայ քաղաքական – հասարակական – տնտեսական կեանքի բոլոր անցուդարձերին եւ խիղախ, աննկուն պաշտպանը հանդիսանում ժողովրդական շահերին երբ դրա կարիքն է զգացուում: Կարապէտ ազդուած մեր յայտարարութիւններից Ինճէեան եպիսկոպոս, Զիվէէ Սարաֆ եւ ուրիշներ իրենց անկեղծ զոհունակութիւնը յայտնեցին որ այդ հաւաքոյթը հնարաւորութիւն տուեց իրենց ծանօթանալ Կոմկասի Հնչակեան ներկայացուցիչների եւ նրանց տեսակէտների հետ, որոնք լաւագոյն տպաւորութիւնը թողեցին իրենց վրայ եւ խոստացան վերադարձին այդ բոլորին հաղորդակից անել նաեւ իրենց ծանօթներին եւ հասարակական շրջաններին: Ցաւք է վերջնում նաեւ Համբ. Ասաքեանը, եւ անսպասելի կերպով սկսում է դրուատել Հնչակեան կուսակցութիւնը: Բոլորս մնում ենք ապշած: Ի՞նչ էր դա, վարիանցութի՞ւն թէ տիրող մթնոլորտի ազդեցութեան տակ արտասանած անկեղծ խօսքեր:

Պատգամաւորները բաժանուեցին մեզանից չոփսպանց գոհ: Մենք եւս գոհ էինք նրանց հետ ունեցած չփման այդ պատեհութիւնից

ԴԱՆԻԷԼ ՋԱՎՈՒՇ

Հնչակեան յեղափոխական այս անվեհեր գիտուորը ծագումով է, իմ բնակեա Հնչակեան խումբերու:

Դանիէլ Զաւուշ նշանաւոր է իր կռիւներով, մանաւանդ Հաճնոյ գոյամարտին մէջ իր բերած մասնակցութիւնովը:

Հաճըն, Ատանա, Իզմիր, ան ցոյց տուաւ իր կորովը, հայրենասիրական անբեկանելի ոգին՝ մինչ մնալով կուռ պատնէշին վրայ:

ՎԱՀԱՆ Մ. ՋՈՒԳԱՍԸՋԵԱՆ

ՓՇՐՆԿՆԵՐ ՓՈՓՐ ՀԱՅԿԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻՆ

Փոքր Հայքը ընդհանրապէս եւ Սեբաստիան մասնաւորապէս, Հնչակեան յեղափոխական շարժումներու բոցավառ հնոցներէն մին եղած է, անոր համար, որովհետեւ, դաղափարական, ազատագրական ոգիմը խիստ պարարտ հողի վրայ ինկած է, եւ այս ա՛յն աստիճան, որ այդ հնոցէն դուրս ժայթքող կայծերը, իրենց սահմանը նեղ գտնելով, նետուեր են հայութեան բոլոր խաւերուն մէջ, եւ իրենց լոյսն ու ապքութիւնը տարածելէ վերջ, անցեր են յաւերժական անմահութեան դիրկը:

Այսպէս, ո՞վ չէ լսեր ու հետեր, Հնչակեան կուսակցութեան ու հայ յեղափոխութեան պատմութեան էջերը փառաւորապէս գրողը, Սեբաստիոյ բնիկներէն, Նազարէթ Լուսիկեանի կեանքին դրուագները, որ Գում Գաւուի Հնչակեան գոյքի պահուն, առաջին անդամն ըլլալով, կազմակերպուած հայ յեղափոխութեան սուրը մերկացնելով, շրջացուց Թուրք սուլթանական բռնապետութեան ճակատին, եւ որը, տարիներ շարունակ պայքարի հանապարհէն քալելէ վերջ, հերոսաբար ինկաւ, 1896–ի վանեցի ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն մէջ:

Ո՞վ չէ լսեր ու աքանչացեր, Սեբաստիոյ՝ Տիվրիկի գաւառին ու անոր կից, հերոսներու բոյն Սրմատանի ու Փինկեանի՝ Գալուստ Սրխանեաններու, Գէորգներու, Գուրգէններու, Յարէններու, Սարգիսներու, Դաւիթներու, Նահաններու, Աշխէններու, եւ հայ արժանապատուութիւնը մինչեւ երկինք բարձրացնող անմահն Նազենիկներու բնդոխմութիւնները, մեծ քաջագործութիւններով լի տուած գրոհները, քարայրներու մէջէն՝ փոքր ուժերով ահագին թիւով թշնամիներու հանդէպ մղած յաղթական կռիւները, որոնցմէ չատեր Թուրք հիճներ ու հայ մատնիչներ մաքրագործելէ վերջ, ազատութեան երգը չրթներնուն վրայ, մահացան բանտերու մէջ, կախաղաններու կատարը ու խարտոյկներու վրայ:

Ո՞վ չէ լսեր ու աւխնով, խանդավառութեամբ ու ներշնչումով չէ լեցուեր, Սեբաստիոյ՝ Կիւրէնի գաւառին տասնեակ մը գաւակը՝ Զէյթունի, անոր բնիկը՝ Աբտան – Կիւլպէնկի ու անոր խումբին խիզախ ճակատամարտները, անհամեմատօրէն մեծ թշնամի ուժերու դէմ անոնց՝ բանաւորներու արամին, ճակտին գրկած չնչատակի, չանթահարող հարուածները, եւ առաջնացած կառավարչունչ վոհեմորիկը, ամբողջ Սեբաստիոյ կուսակցութեան մէջէն, դէպի Սուլթան Ապտիւլ Համիտի որջը՝ Ելտըզ, եւ ոնք Գազատիոյ գառավարութեան պահուն, եւ մինչեւ կախաղանի առորակը, չի քաշուեցան մերկացնելէ դիւցազնէ, բարբարոս բռնապետութիւնը, չ'ուրացան իրենց կառարած գործերը, եւ դէպի, չղթայակապ հայութեան ու բոլոր ժողովուրդներու արքայան վրէժխնդրութեան կառակը տալէ վերջ, վահեցին իրենց աչքերը:

Ո՞վ չէ լսեր ու օրհնութեան մրմունջ մը չէ թողուցեր իր շրթներէն, Սեբաստիոյ՝ կամխա դիւղին անմոռանալի եւ վեհ որդւոյն Դանիէլ Զաւուշին եւ անոր խմբի անդամներուն Ղուկասի, Թագուրի, Գալուստի, Գուրգէնի, Բարսեղի, Գառնիկի, Աբրահամի, Սամուէլի, Օհանի, Թագեանի, արդարութեամբ լի վրէժխնդրական

ու մաքրապծող քայլերը, որոնց օրով, Սեբաստիոյ անպաշտպան հայ դիւղերուն վրայ ապտակի ձգող Համիտիէ Աբդըլհիներ՝ դվխաւորութեամբ Մէհր–Ալի կոչուած զազանին, չո՛ր մը թուրք, քիւրտ եւ չէրքէզ դիւղեր ամբիր, ծակէ ծակ մտեր են, ինչպէս նաեւ՝ Հնչակեան բանտարկեալները չարչարող, պատուհաններէն վար նետել տուող թուրք պաշտօնեաներ, Հնչակեան յեղափոխական պատարանին առջեւ պատուէր ու մահավճիռով պատժուելիք են. Եապին – Գարահիսարի Մուավինը առանցմէ մին եղած է, որուն բնակեցող երկու ոստիկաններ, երբ փորձած են Զօպան–Տէրէի մէջ բնդդիմանալ ու իրենց տէրը պաշտպանել, Ղուկաս ու Բարսեղի գնդակները նախ զանոնք մաքրած են, մէկը բերնէն ու միսը ձեռքէն, եւ յետոյ իրենց անխիղճ պաշտպանեալը:

Դանիէլ Չաւուշի խումբը իր գոյութիւնը չարունակած է մինչեւ 1896 թուականը, եւ յաջողական կռիւներէ վերջ, ձմրան ու ցուրտի անակնկալ սաստկութիւնը, ռազմամթերքի ու ուտեստեղէնի պակասը, պատճառ դարձած է, որ խմբապետն ու մէկ քանիներ անձնասպան իրենց կեանքին, տաք կլնեն վերջ տան, արհամարհելով թուրք հրոսիւի մը պահուն, արհամարհելով թուրք հրոսիւմանուսարին ու պինուրնեբուն յանձնառութեան տասնեակը, մէկ քանիներն ալ յաջողած են կերպով մը ճողոպրիլ ու վախչիլ, եւ ոմանք ալ բռնուելով, Սեբաստիոյ բանտը նետուած են հարիւր մէկ տարուան վճիռով:

Այս խմբի անդամներէն Գալուստը միշտ ծածկելով իր խնդութիւնը, ժամանակ մը, Սեբաստիոյ մինչեւ Թուրական սահմանադրութիւնը իր կատապանութեամբ պրպտած է, եւ ո՛ւր որ զացած է, ուժ տուած է կազմակերպչական գործին:

1895ի կոտորածէն վերջ, եկած է չրջան մը, ուր Հնչակեանութիւնը կազմալուծուած է Սեբաստիոյ մէջ ու չրջակայքը, բայց Գալուստի ջանադրութեամբ նոր մասնաճիւղեր կազմուած են նոր ուժերով, եւ միշտ վարած մնացած են ազատագրական գործին ու չարժումին,

Իսկ 1904–ի մօտերը, ան Յարէթ Թէվֆըքլիանի հետ անցած է Խարբերդ, ու հոն դվխաւորած իր ընկերոջ հետ հրապարակի վրայ, ամուսնաց

ուշադրութեան առարկան դարձած է, կառավարական պաշտօնեաներ, որոնք յոխորտալից կեցուածք մը ունէին կեավուր հայուն հանդէպ, բամպակի պէս կակղցած էին, եւ մուավինին գլուխը ուտողին ուրուականէն ահաբեկած:

Իբրեւ Հնչակեան, իրենց յեղափոխական կամ հրապարակային դրուագները ունեցեր են, Սեբաստիոյ բնիկներէն Գ. Նալպանտեան, նորագոյն երիտասարդ ուժերէն Ս. Աբմադանեան, Սեբաստիոյ՝ Նիքսար գաւառակէն Ն. Մխէքեան, ըլլայ Կովկասի մէջ, Պարսկաստան կամ Կիլիկիա, պատերազմէն առաջ ու պատերազմի պահուն, որոնց կենսագրականները կ'արժէ տալ ուրիշ առթիւ աւելի լայն պատեհութիւններու առիթ:

Առանց կարգին, պէտք է յիշել նաեւ Մուրատը, Սեբաստիոյ Խուտխուն դիւղի մեծ եւ ազնիւ գաւակը, որը իր վրայ քիչ խօսեցուցած է, եւ սակայն, կառարած է հրաշալի քաջագործութիւններ Պարսկաստանի ու Կովկասի մէջ. նախանձաւոր Դաշնակցութիւնը այս ընկերն ալ ապահովել փորձած է, որ մինչեւ վերջին վայրկեանը քալած է հարազատ Հնչակեանի ճանապարհէն, ամուսնացած է Սեբաստիա, ուրուն այրին ընկերուհի Նապլի՝ կը գտնուի Շիպակոյի մէջ:

Անորդարութիւն պիտի ըլլար, հո՛ս, մոռացութեան տալ, Սեբաստիոյ Կոլտուն դիւղի քաջ գաւակը՝ Մուրատ, որուն կեանքի դրուագները չատերուն ծանօթ է, եւ որը՝ իր յեղափոխական առաջին դասախարակութիւնը առած է Հնչակեան կուսակցութեան մէջ, որն՝ Մարտունի Հնչակեան խմբին անդամ եղած է առաջին օրէն իսկ:

Անարդարութիւն պիտի ըլլար զարձեալ, հո՛ս, առանձնապէս չը յիշել, Սեբաստիոյ քաղաքին էն իսիպսխ Հնչակեանը՝ Աչճի Նշան, որը՝ Նաթանի կախաղան բարձրանալու վճիռը լսելուն պէս, կազմակերպած էր խումբ մը, որուն հետ միասխարար կազմ եւ պատրաստ էր, դնդակահարելու Սեբաստիոյ մազմանոցէն, առաջին մարդը իսկ, որ համարձակութիւնը պիտի ունենար, չուանը Նաթանին վիզը ձգելու: Թուրք կառավարութիւնը սակայն, զգոնի ու դիւէքանոց, կախաղանը պատրաստած ու իր հրէշային եղեռնագործութիւնը կատարած լրելով, կանխած էր ամէն ինչ:

Աչճի Նշանի խիպսխ ոգին, վերջին անգամ պղպջաց 1904–ին Պոլսոյ մէջ, երբոր ցարական ժողովրդին մեքենային պահուն, որուն պայթիւնով չատ մը բարձրաստիճան թուրք պաշտօնեաներ օդը ելան, եւ անշուշտ զգոն Համիան ալ անոնց հետ ճամբու պիտի դրուէր, եթէ խօսքի բռնուած ըլլալուն պատճառով, իր առօրեական ժամադրութենէն չհեռած չ'ըլլար՝ երբորդէն դէպի մզկիթ երթալու համար:

Այս դէպքէն վերջ, թուրքերէն եւ հայերէն թերթեր, չատ մը անուններու կարգին, Աչճի Նշան (ճաշարանապետ) անունը հրապարակ գրին, որը կատարուած պայթիւնին իրրեւ մեղսակից, ուղղութիւն ցոյց տուող մէկը, խառն հարցաքննուած էր դատարանին մէջ, եւ սակայն, ան ճարպիկօրէն, բնական պէտքի մը հարկին տակ ըլլալը զգացնելով, յաջողած էր արտաքնոցը երթալ, ու հոն ջրի թիթեղով բազկերակը կտրելով, կեանքին վերջ տալ:

Յետոյ, հասան աւելի մանրամասնութիւններ ծածուկ ապրիւրներէ, որոնց համաձայն, դատարանին մէջ հարցաքննութեանց պատասխան տալու վրայ, ամենակծու լեզուով յարձակած էր, Սուլթանէն սկսեալ բոլոր կեղեքիչ պաշտօնեաներուն ու կառավարական «չուննէրուն» վրայ, եւ ա՛յս, թուրք աշխարհի ամենէն բորբոքած պահուն, ուրկէ վերջ, առանց այլեւայլի, Աչճի Նշան, արտասովոր դատարանի անմիջական վճիռով, ասիկաններու կողմէ սպանուած եղած էր:

Անցնելէ առաջ, ուղղակի Սեբաստիոյ քաղաքին Հնչակեան չարժումներուն, պարտք կ'իյնայ ամէն տողերը գրողին վրայ, հոս գոնէ նշագրել չեշտել թէ, փոքր Հայքի ու Սեբաստիոյ Հնչակեան չարժումներուն հետ, կապ ունեցող չատ մը անուններ, աշակիցներ ու գործակիցներ կան, մեր յիշած ու յիշելիք անուններէն դուրս, որոնք իրենց մեծ արժէքը ունեցած են, ինչպէս նաեւ չատ մը մոռցուած դէպքեր, որոնք աւելի լայն պատեհութեամբ պէտք է կազմեն լրացուցիչ մասը Փոքր Հայքի Հնչակեան չարժումներուն, եւ որոնց մանրամասնութիւնը տալու ո՛չ մէկ հնարաւորութիւն ունինք ժամանակի, միջոցի ու արձիւններու պակասութեան պատճառաւ:

Նմանապէս, Սեբաստիոյ նահանգին գլխաւոր քաղաքներուն Շապին Գարահիսարի, Թո-

դաոի, Ամասիոյ, Մարզուանի, հոյակապ շարժումներն ու դիմադրական դրուագները կան, իրենց հոյակապ գաւակներով, պատերազմէն առաջ ու պատերազմի չրջանին, առաջնորդութեամբ Աչըզպաշեաններու, Օզանեաններու, Անդրանիկներու, որոնց կատարած հսկայական գործերը գրի առնել, պիտի նշանակէր Հնչակեան Յեղափոխ. Յուշարձանին ամբողջ էջերը գրաւել, առ այդ՝ այս բոլորը ապագայ պատմագրին համար մատնանշելէ վերջ, պիտի անցնինք. մխիթարական է սակայն հոս յիշել թէ, այդ բոլորի մասին, բաւական մանրամասնութիւններ հանրութեան տեսակցութիւնը դարձած են արդէն:

Գարձեալ, Սեբաստիոյ նահանգին գլխաւոր դաւառներէն ու գիւղերէն Գոչ-Հիսար, Զառոյ, Կիւրին, Տարչնակ, Բրգնիք, Կալոյ, Թուորակ, Աքհանոս, Յանծարայ, Բոաբերդ, Եարասար, Քէչէ Եուրտ, Քարհատ, Գարապօդաղ, Կոմառան, Յաոոխան, Մանճալըխ, Եէնիխան, Շար-Գըշլա, Կէմէրկէ, Զիլէ, Նիքսար, Հերէկ, Կիւմիւշ Հաճի-քէօյ, Թամզարա, Ինդարէ, իրենց հոյակապ բաժինը ունեցեր են Հնչակեան չարժումներուն մէջ, տուեր են հերոս գաւակներ, կատարեր են դիմադրական գործեր պատերազմէն առաջ ու պատերազմի չրջանին, եւ ամէն մէկին հոգը ներկուեր, նբ. էլրագործուէր է իր անմահ գաւակներուն արիւնովը

Յայտնի կամ ծպտուած եկող ու գացող Հնչակեան գործիչներ, Շմաւոն, Ժիրայր եւ ուրիշներ, որքան ալ որ իրենց մեծ աւաքելութիւնը կատարած են Սեբաստիոյ մէջ, եւ սահման մը յաւելլելու ապրելութիւնը անոնց գործը չափազանց դիւրացուցած է, այնպէս որ, անոնք առանց դժուարութեան, յաջողած են, պատրաստ ու գործօն ուժերը իրար բերել, կազմակերպել, եւ պետական ու սոցիալական նորագոյն ըմբռնողութիւնով պատուաստել:

Այսպէս, անցեալ գարուն սկիզբը, երբ Գոլոյ մէջ, հայ մտքի լուսաւորութեան ու վերածնութեան նոր թուական մը կը բացուէր, գաւառներու մէջ, Սեբաստիան առաջինը կ'ըլլար, այդ չարժման արձագանգ տուողը, իր ազգային ուրոյն գոյացը ունենալով, ուրիկ վերջ, ան լուսաւորութեան կեդրոն մը դառնալով, հետզհետէ աստղաբէդ կը նետէր, վաղուան ազգային, հասարակական ու ընկերային չարժումներուն պատրաստ ուժեր:

Այս մարզին մէջ, չափազանց մեծ դեր կատարած են Վարդան Վարժապետ, եւ ի մասնաւորի՝ աչազուրկ Թադէոս Վարժապետ կէդիւքեան, որոնց գաստիարակած աշակերտներուն չնորհիւ, յանձինս Մինաս Զուգասըպեաններու, Մանուկ Պաոուելի Նորհատեաններու, Աւետիս Տէր Կարապետեաններու, Երանոս Ոսմէտեաններու, Գոնտոքթոր Սերովբ Օտապաչեաններու, Փիլոս Վատիկեաններու, Փասգալ Անտուրեաններու, Գալուստ Շէքէրճեաններու, Ցրէնկիւլեան Խալֆաններու, Թաչճեան Հաճիներու, եւ ուրիշ չատ մը Սեբաստիոյ յայտնի ու ականաւոր անձնաւորութիւններու, Սեբաստիան կամաց կամաց ոտքի ելնել սկսած է, իր վրայէն նետելու համար խաւարի ու բռնութեան մահացուցիչ փոչիները:

Այս դէմքերէն չատերը, Սեբաստիոյ հասարակական կեանքի սիւները դարձեր են, կանգներ են ուսուցչական եւ այլ պատասխանատու պաշտօններու վերեւ, հիմնադիրները եղեր են չատ մը ձեռնարկներու ու հաստատութիւններու, կազմակերպիչ են գերազանցական խումբեր, ու հայ ժողովրդի յարութեան ծառայող փիէններ ներկայացուցեր, կազմակերպեր են Լուսաբեր Ընկերութիւնը, որուն չնորհիւ ձրի գիրք, գրիչ, մելան, գաստիարակութիւն տուեր են չքաւորներուն, եւ մտքի լուսաւորութեան գործը առաջ մղեր են ժողովրդային չարժումով առանց մեծ ու փոքրի, հաչուառի ու աղքատի խտրականութեան:

Իսկ Թադէոս Վարժապետ իր աշակերտներով, կատարեր է այնպիսի մեծ ծառայութիւն, որը պիտի յիշուի սերունդէ սերունդ մեծ երախտագիտութեամբ, անոնք՝ մինչ պիտի մնան նախակարապետները Սեբաստահայ մտքի լուսաւորութեան, որուն սահմանը հասեր է մինչեւ յեղափոխութեան չարժումը:

Սոյն տողերը գրողը, Սեբաստիայէն Ամերիկա չանցած, պատահութիւն ունեցած է չատ անգամ տեսնուելու Թադէոս Վարժապետ կէդիւքեանի հետ, որ հակառակ իր առաջացած ու ծերունազարդ տարիքին, կը խօսէր երիտա-

սարդի մը աւիւնով ու թափով, ան կը նուա-
ղէր սրինգ ու ջութակ՝ իր ունեցած չատ մը
պիտական ու լեզուական հմտութիւններէն
դուրս, ինչպէս՝ փիլիսոփայութիւն, հոգեբա-
նութիւն, գրականութիւն, հայերէն տաղաչա-
փութիւն, ֆրանսերէն, թուրքերէն եւայլն:

Հեռեւեալը իր հեղինակութիւնն է վարդա-
նանց պատերազմի վրայ:

Իջաւ սրբավայր, տեղի ճակատոյն,
Հայոց վեհ հրեշտակն, հոգին աննկուն,
Եւ շնչեց կորով, աշխոյժ աստուածեան,
Ոգիմ դիւցազնաց եւ ուժ անսահման.
Կարդաց հաջալեր, «ապա լեռնո՛ւմ հաջ,
«Բարւոմ ընթանամ յառա՛ջ օն յառաջ,
«Զինւորմ հայարիմ, ձեր զօրագլխին,
«Առէ՛մ, ահա ձեզ վարդանայ ոգին»:
. . . . . .
Կը կատաղին մարդոն, եւ երկու կողմէն;
Մահատու երկաթի արիւն լափլիզեն,
Իսկ տկարին եւ վատմ գայլոց վոհմակէն,
Սրտաբաւի եղած սատիկ կը գոչեն,
«Անհե՛տ ոգին վասակաց,
«Անէ՛ծմ այն ժա՛նտ կատաղեաց,
«Ոյց չար նախանձմ դժոխայեռ,
«Այրեց լափեց հէմ ազգ յիւր,
«Երկինմ ցոցա գլուխ տեղան,
«Վրիժուց շանթեր հրահոսան:»

Կարե՞լի է վայրկեան մը իսկ կասկածիլ,
թէ՝ այսպիսի մարտադաշտ երգերու ամպրոպա-
յին ժայթքումներով, իր աշակերտները դաս-
տիարակող ուսուցիչ մը, լուսաւորութեան հետ
միասին, անոնց հոգւոյն մէջ չարիքի դէմ նաև
եւ յեղափոխութեան անդրանիկ բոցավառու-
թիւնը: Եւ այս ուղղութեամբ մշակուած Սե-
բաստիոյ հոգը, այլեւս կրնա՞ր Հնչակեան
շարժումն ու պատգամը անարձագանգ թողուլ,
քանի որ այդ շարժումէն, այդ պատգամէն ա-
ռաջ իսկ, Սեբաստիոյ մէջ, Հաճի Իսկենտէր
Էշկիեան անունով գեղեցիկ եւ առիւծի սեռքով
կտրիճ հայ մը, նախանձոտ թուրքերու դաւով
ու դաւաճանութիւնով սպանուելուն պատճա-
ռով, ամբողջ Սեբաստիոյ հայութիւնը մէկ
մարդու պէս ոտքի կանգնած կուսակալը պա-
տասխանատու բռնելով, անոր տունը, ապակի-
ները քարկոծած ու քարուքանդ ըրած էր:

Թաղէոս կէդիւրեանի պաշտօնավարու-
թեան ընթացքին, ըմբոստ խառնուածքով ու-
սուցիչ մը կ'երեւի Սեբաստիոյ հոբելեանին վր-
րայ, յանձին Տէր Եղիշէ Քահանայ Յովհաննէսի,
որ ուսուցչական աշխատանքին հետ զուգընթա-
ցաբար, առաջ կը մղէ յեղափոխական բռնկում-
ներու գործը. առաջին անդամագրուողներէն
մին կ'ըլլայ Հնչակեան Կուսակցութեան, այն
պահուն, երբ՝ ազատագրական շարժումներու
հեղեղներով ողողուիլ կը սկսի Սեբաստիան:

Այս նոր Տէր Դևոնդը, մէկ ձեռքը խաչ
բռնած ու միւս ձեռքը սուր, տարիներ վերջ,
էն տաղնապալից վայրկեաններուն, իբրեւ կրօ-
նական, կը մտնէ քաղաքական բանտարկեալ-
ներուն մէջ, եւ անոնց՝ հաղորդութիւն ու հո-
գեւոր մխիթարութիւն տալու պատրուակին
տակ, կուսակցական հրահանգներ տանելով,
մնայուն յարաբերութեան մէջ կը պահէ դա-
նոնք Սեբաստիոյ Հնչակեան մասնաճիւղին
հետ, ու այսպէսով շատ մը բանտարկեալնե-
րու՝ թևթևա պատիժներով վերկուելուն պատ-
ճառ կ'ըլլայ:

Օրին մէկը, ինքն ալ կը ձերբակալուի, եւ
դատարան մտած պահուն, «դատեա՛յ Տէր
զայցոսիմ, որ դատեն զմեզ, մարտիր ընդ այ-
ցոսիմ, որ մարտնչին ընդ մեզ» բանով, կը
կանգնի դատաւորին դիմաց:

Այս վերջինը սակայն, դայլացած, փափագ
ի՞նչ կը մղուտս քթիդ տակէն, կը հարցնէ:

— Ի՞նչ պիտի մղուտամ, թագաւորին հա-
մար կ'աղօթեմ··· կը պատասխանէ, եւ վրս-
տահ եմ վերի արդարութեան, աւետ դատաս-
տանին ու տիօրինութեան···:

Այս քահանան, չատ մը գրականներու ու
հարչարանքներու տակ, 1895 դէպքէն վերջ,
անկողին կ'իյնայ, ու իր պատրաստութիւնը
կատարողի մը խղճի խաղաղութեամբ հոգին
կ'աւանդէ:

Հնչակեան յեղափոխական անդրանիկ կո-
չին, արձագանգ կուտան, նաեւ՝ Սեբաստիոյ
չատ մը մտաւորական ու ականաւոր դէմքեր,
հայութեան բոլոր խաւերէն, առանց կրօնական
ու դաւանական խտրութեան, որոնք կը դառնան
Հնչակեան մասնաճիւղի հիմնադիրներն ու լի-
տրներուն տարիներ շարունակ, եւ որոնց դիմա-
տրներն են Մխիթար Զուգասրդեան, Հաճի Պէկ
Տէրսարեան, Պօղոս Քէօչէեան, Աչճի Նշան,

Ղազարոս եւ Նազարէթ Ղազարեան, Սեւ Համբար, Պախալ Խաչիկ, Թադէոս Զըլըզճեան, Թադէոս Աֆարեան, Եողպաշլէ Յովհաննէս, Ոսկան Տողրամաճեան, Նշան Մարմանեան, Սիմէոն Օնպաշեան, Մովսէս Նահապետեան, Կարապետ Գարիկեան, Յակոբ Բալուգեան, Մխիթար Իսպիրեան, Աբրահամ Պալիոզեան, Տիգրան Շիրինեան, Յովհաննէս Զարիֆեան, Յարութիւն Մախաթեան, Մխիթար Ղօնչակիւլեան, Մանուկ Քիւրքճեան, Թորոս Ճիւչիւկեան, Յակոբ Հայգազորճեան, Տիգրան Տէվէճեան, Ս. Զաքարեան, Հ. Գամէչեան, Պետրոս Մերկերեան, Գրիգոր Ղարամանուկեան եւ ուրիշ շատեր:

Առանցմէ Հաճի Պէկ Տէրսարեան, այլ անունով՝ Կոմս կամ Տէրսարենց Փաշան, կարելի է ըսել, մանանաճուղի հանճարն է եղած, անոր ոտքերը, արունքները կկատնդամալոյծ, դրեթէ մեռած վիճակի մէջ էին, ան մինչ անկողնի մէջ պառկած, եւրոքարական մեքենայով մը, դեղ մը կը արկէր իր կենսունակութենէ դուրկ անդամներուն վրայ, որպէսզի նեխումէ, փճացումէ հետեւ մնային:

Անոր ուղեղը սակայն, ամէն կենսունակութիւն իր մէջ կեդրոնացուցած էր կարծես, ատոր համար ալ, ամբողջ սերտաստահայութիւնը յարդանքով ու ակնածանքով կը մօտենար անոր: Սերաստիոյ ու չրջակայքի կուսակցական բոլոր շարժումներուն մէջ, անոր մասը կար, կը ղրէր, կը հրահանգէր, ու կը առեղծէր:

Տարիներ առաջ, ան մարդարէական տեսութեամբ բսած էր, թէ ամբողջական հայութեան բնաջնջումը կը տեսնեմ, գէթ Սերաստիոյ մէջ, մեծ կրնամ, բնաջնջուելէ առաջ, փառաւոր դաս մը տալ մեր գոյութեան թշնամիներուն:

Ի՞նչպէս, կը հարցնէ Հնչակեաններէն մին:

Շատ մը մէջոցներով, օրինակ, ամէն հայ, հինգ օրուան բաւելիք ջուր թող պահէ, որպէսզի ջուրին ամբարին մէջ թոյն լեցնել սալով հաշիւը մաքրեմ մեր դարաւոր թշնամիներուն...:

Առաջին պատեհութեամբ, անշուշտ այսպէսի մխոք մը, յղացում մը, հրէշային թուի ընթերցողին, բայց, երբ ի մխոի բերենք, թէ՝ գոյութիւնը վտանգուած ժողովուրդ մը, պարտաւոր է զայն պաշտպանել ամէն մէկ միջոցով, երբ մանաւանդ ի մտի բերենք, թէ թուրքը, կամ նոյնն է ըսել կառավարութիւնը. առանց իր գոյութեան վտանգը տեսնելու, Ջէյթունի հինգ հարիւր մանուկները պատանասով թունաւորեց, Սահմանադրութեան օրերուն, թունաւոր չաքար ձգելով փողոցները հայ մանուկներու մահուան պատճառ դարձաւ, ալ չենք յիշեր պատերազմի չրջանին անոր կատարածները, չենք ալ յիշեր, այսօրուան մեծ ու փոքր պետութիւններու թունաւոր կէտը, որ ոմանք կը պահեն իրր թէ ինքնապաշտպանութեան համար. Տէրսարեանի յղացումը ինքնին կ'արդարանայ, որը՝ իր ամբողջ կեանքը մաչեցուց յեղափոխական գործով, սաստիկ հալածուեցաւ կառավարութենէն, որ զայն պատժելու համար աքսորեց, ուրիշ վերադարձին, հազիւ կարճ կեանք մը ունենալով, թողուց կիսկատար իր գործը, ու մեկնեցաւ անդարձ կերպով ժողովրդային յարգանքի ու փառաբանութեան բաղումով մը:

Տէրսարեան Կոմսէն վերջ, իր հասակը, իր հոգեկան հակայութեամբ ցոյց կուտայ Պօղոս Քէօչէեան, որ Հնչակեան մանաճիւղի դիմաւոր սիւներէն մին էր. անոր համար կ'ըսուէր, թէ Սերաստիոյ պատերուն վրայ Հնչակեան եռագոյնի ինք փակցուցած էր: Կառավարութիւնը զայն ձերբակալեց ու բանտարկեց, ուրիշ ապատ արձակուելէ վերջ, 1895-ի Սերաստիոյ կոտորածին օրը, իր եղբայրներուն կօշկակարի խանութին մէջ գտնուելով, ուրիշ տասնեակ մը անձերու հետ, յանկարծակիի բերուած, խոհեմութիւն կը սեպեն թաքստոց մը ապատանիլ:

Դժբախտաբար, քիչ վերջ տեղերնին կը յայտնուի, ըրովհետեւ թուրքին մէկը, իր հրացանին փողը, թաքստոցի փոքր պատուհանէն ներս երկնցուցած, կրակել կը սկսի, Պօղոս, դալիք վտանգը տեսնելով, հրացանին փողէն կը բռնէ ու կը կոտրէ, հետեւանքը սակայն այն կ'ըլլայ, որ մեծաքանակ չարդարարներ թաքստոցին մօտ հաւաքուած, կեավուր դո՛ւրս եկուր, եթէ ոչ ամբողջ չէնքը կրակի կուտանք՝ բսելով, կը սպառնան, Պօղոս առանց այլեւայլի, իր եղբայրներուն ու ընկերներուն դառնալով՝ «մնաք բարով» կ'ըսէ, դուրս կ'ելլէ ու կը սպաննուի վայրկենապէս, փրկելով ի հարկէ

միւս պահուըտոցներուն կեանքը իր անձնուիրութեամբ:

Անոր սպանութենէն վերջ, հասնող թուրքը, դաշոյն կը մխէ անոր կողը: Գումիքօ Պաշինն է ըսելով, մէկն ալ, աւելի զազանամիտ, կացինով երկուքի կը բաժնէ անոր գանկը:

Հնչակեան պարագլուխներու ցանկէն, հոս յիշենք նաեւ.

Ա.— Սեւ համբար, մարտական ուժերէն, որ Ամասիոյ բանտը ծակած վախած է, եւ իր մօր թախանձանքներուն վրայ, վերջին ժամանակները ձերբ բաշած է յեղափոխական գործէն:

Բ.— Պետրոս Մէրկէրեան, մարտական ուժերէն, որ կատորածին օրը, երբ ջարդարարները իր խանութին մօտեցած են, դէնքը քաշելով, երկու թուրք զարկած է, ուրկէ վերջ, պուրսա Ջէյթունլու կեավուր վար ըսելով, մարդ չէ մօտեցուցած անոր:

Գ.— Ոսկան Տողրամաճեան, մարտական ուժերէն, որուն մէկ կռիւին ականատես եղած է, սոյն տողերը գրող, աւելի քան երեսուն թուրքերու դէմ, որոնք պիրենք, թէեւ լինչ ընելու չափ ծեծած են, բայց, ինքն ալ անոնց ամէն մէկին քթին, բերնին, ակռային, աչքին մէկ մասը ծակած, կտրած ու ախնելուայ ըրած է:

Դ.— Մովսէս Նահապետեան, աչխոյժ ու վառ ուժ մը իր պատանի ու երիտասարդական օրերուն մէջ, քաղաքական խնդրով ձերբակալուած ու աքսորուած է Թրխոլլէ, Զարպէտարպլուս, ուրկէ ազատ արձակուելէ վերջ, վերադարձած է Սեբաստիա Իթթիհատի սահմանադրութեան օրերուն, ու հոն ժամանակ մը մնալէ վերջ, անցած է Ամերիկա, ու այժմ կը գտնուի Տիթրոյիթ քաղաքը:

Ե.— Զարարոս եւ Նազարէթ Զարարեան, երկու եղբայրներ, որոնք թէեւ ունեւոր վաճառականներ, բայց, անոնց առած չէին յեղափոխութեան դործը, Առանայի կատորածի պատհուն, երբ ջարդարարութեան գոյժը Սեբաստիա կ'անցնէր, Զարարեան վաճառատունը, որ մեծաքանակ դէնքեր բերել տուած էր, ձրի կը բաշխէր շառերուն զանոնք, այն պայմանաւ որ, վտանգը անցնելէ վերջ ետ դարձուէին, եւ կամ փոքը վճարումով մը մնային փախստականներուն քով:

Զէնք ծանրանար հոս, միւս պարագլուխներու մասին, մանաւանդ մտաւորական, որոնց մասին չատ գրուած է ու պիտի գրուի դեռ:

Փոքր Հայքի Հնչակեան կեդրոնը Մարզուան էր, բայց, դէպքերու բերումով եւ իբր կուսակալանիստ քաղաք, Սեբաստիան, թէ' կեդրոնին, թէ' կուսակցութեան բազկերակն էր:

Հո'ն կը տեսնուէր խիտ ազատները, Հնչակեան շարժումներուն ու յեղափոխական տեղեկատուութիւններուն:

Տեղական Հնչակեան մասնաճիւղը, ցանցերով կապուած ամբողջ շրջանին հետ, մեղուի գործունէութեան գծուած էր:

Ան, օդնութեան կը հասնէր բանտարկեալներուն նիւթապէս ու բարոյապէս:

Իր բոլոր միջոցներով կ'աջակցէր, լեռը բարձրացող ապստամբախռովներուն: Հաղար ու մէկ հնարքներ կը գործածէր, որպէս զի Հնչակեան գինուորներու կեանքը վտանգէ զերծ մնայ:

Յորդանանկութեան հետ, կը գործածէր նաեւ ապառնալիք, եւ այս ճանապարհով, քիչ պատհուղութեամբ ապստամբական հսկայ նպատակը կը հետապնդէր:

Հակառակ կառավարական խուզարկութիւններուն ու վտանգաւոր թղթերու համար որոշուած պատիժներուն, ծպրտական երկ մը կը թրթռար բոլորին չրթներուն վրայ՝ թրքերէնով ու հայերէնով խառն:

Օլան ֆեափիր, սէնտէ մարթին էվրագ վար ըմըշ:

Եօգ էփէնտիմ, իփտիրա ոըր, պիլմէմ, կէօրմէտիմ, գիտե՛մ, չե՛մ ըսեր···:

Ամէն տեղ, նշանարան մը կը տարածուէր, թէ՝ հայ ազատութեան սուրբ գործին արգելք եղողին վճիռը մա՛հ է:

Սեբաստիոյ Պալագ Սոգագը, վառահամբաւ թուրք մը տէրօրի ներկուած էր Հընթաւ թուրք մը տէրօրի ներկուած էր Հընչակեաններու ձեռքով, որ մահաճիւղի պէսին վրան դարձած էր, նոյնպէս՝ ակամայ տէրօրի ներկուած էր կ· դիւղէն Համբարձում անունով մէկը, որ յեղափոխականները երբ անկէ նիւթական աջակցութիւն մը ուզած էին, չէ նիւթական աջակցութիւն մը ուզած էին, պէնքով պատասխանած էր, այս կրկնակ խընդիրներով, կարգ մը ընկերներ բանտը նետուած

էին, որոնց՝ իբրեւ քաղաքական բանտարկեալներ, Սուլթանէն ներում եկած էր, ահա այդ պահուն սակայն, թուրք կառավարութեան հաւատարիմ Ն. Փ. անունով հայ պաշտօնեայ մը, հանրապետութիւն մը կը պատրաստէ, յեղափոխականները՝ թէ՛ գողեր որակելով եւ թէ՛ անոնց ազատութեան արդելք ըլլալու փորձեր կատարելով, որուն հետեւանքով, ան դաշնահարուեցաւ Սերասախոյ Մայր Եկեղեցիի դուռին մօտ՝ իր դանկէն ու կողէն, եւ շնորհիւ Հնչակեան մասնաճիւղին, ահաբեկիչներէն եւ ոչ մին ձերբակալուեցաւ:

Քաղաքական բանտարկեալներու կարգին, ողբերգական եղաւ Քարհատցի Օհանին վիճակը, որուն ոտքերուն չղթան այնքան պինդ դարկած էին, որ վերջապէս թունաւորուեցան, եւ բժշկական զործողութիւնով կորուեցան: Նաեւ ողբերգական եղաւ, Էնտրէսցի Գառնիկին եղբօր, Գրիգորի վախճանը, որ գատավարութեան պահուն, փոխան խոստովանութեան, հայհոյութիւնով պատասխանելով սուինահար եղաւ:

Գուրդէնի փախչելու փորձէն վերջ, կառավարութիւնը ամէն տեղ փնտռտուքներու սկսաւ, թէ, ո՞վ էր անոր հագուստ, կօշիկ, զաւազան եւ այլն բերողը, եւ իր աչխատանքը ի դերեւ ելլելէն վերջ, օրին մէկը ձերբակալեց, արճեփութեամբ զրաղող, Էնտրէսցի երիտասարդ մը, որ իբր հայրենակիցց, Գուրդէնի ընկերը Գառնիկին այցելած էր բանտը, եւ սակայն զործին մէջ ունէ մասնակցութիւն չունէր, այս չկրցաւ արդելք ըլլալ, որ խեղճ տղան ծնօտն ու ակռաները չփշրուին ծեծի տակ:

Առանց յամենալու այսպիսի սովորական վատ երեւոյթներու վրայ, բանէ որ կային եւ քաջալերական երեւոյթներ, օրինակ, Ղազարոս անունով հայ մը, որ թրքացած էր ու Թէյֆիք էֆէնտի կը կոչուէր, որուն համար կ'ըսուէր թէ Հնչակեաններու թելադրանքով, դաւանափոխ եղած էր, ըստ ոմանց ալ, անհատական ու անձնական խնդիրներու հետեւանքով:

Կառավարութիւնը, այս հայուն վրայ վստահելու միամտութիւնը ունենալով, ու կամ անոր ճարպիկութենէն խաբուած, բռնուած հաւատարմագրերուն թարգման նշանակած էր:

Անոր այս թարգմանի հանգամանքը չատերու ազատութեան պատճառ եղաւ, որովհետեւ եկած զրութիւնները կամ կը փճացնէր, կամ տարբեր իմաստով կը պարզէր:

Ազատուածներու ցանկին մէջ կը գտնուէր, Կաբացի մտաւորական եւ Հնչակեան յայտնի զործիչ, Բարունակ Վ. Փափազեան, որուն թրքերէն խիտակ ու սահուն գրչին տակէն, հայատառ ու թրքաբարբառ տէտտաւիներ ելած են, եւ նկարագրուած Հնչակեան չարժումներուն հետ, կառավարական բոլոր բարբարոսութիւնները:

Անոր տէտտաւիներէն մին հրատարակուած գրքոյկի ձեւով 1910–ին, Տէվրը Իսթիպտատ անունը կը կրէ, ուր 420 քառեակներով, անխնայ կը ճապկէ հայ տառապանքին պատասխանատուները:

Այս ընկերը կախազանէն ազատեցաւ, անունով թուրք, բայց սրտով հայ Ղազարոսին չնորհիւ:

Ըստ ընկեր Բարունակի բառերուն, որ հինգ տարի բանտարկուելէ վերջ, գատարանի թղթերը յանձնուած էին Ղազարոսին, որոնց մէջ կար նաեւ հետեւեալ երդը, Զար Սուլթանին ոսկի գահը, կոտորեցաւ վար ինկաւ եւայլն, որուն պատճառաւ, կ'ըսուէր թէ՝ անոր մահացումէն առաջ լեզուն ալ պիտի կտրուէր:

Ամէն յոյս ի դերեւ ելած, ընկեր Բարունակ իր աչքերը թարգմանին սեւեռած, կ'ըսէ նակ իր աչքերը թարգմանին սեւեռած, կ'ըսէ իւրովի, թրքացողէ մը ի՞նչ մարդկութիւն կալ է յուսալ:

Գիչ վերջ, կը տեսնէ սակայն, որ Թէյֆիք էֆ կոչուածը, իրական Ղազարոսը, ամբաստանեալի թղթերը վերցնելով, ուրիշներ կը դնէ անոնց տեղը:

Կուզայ Հոգեբանական վայրկեանը, եւ Ղազարոս, այնպիսի ուղղութեամբ ու լուրջ կեր-պարանքով կ'արտայայտուի, որ ընկեր Բարունակի ազատութիւնը վայրկենական կ'ըլլայ ո՛չ մէկ կասկածի տեղի տալով:

Ան կ'ըսէ. «Ամօթ չէ՞ որ իբրեւ յեղափոխական սա փուչրտը մէջտեղ էք հաներ, որ իր բոլոր զրութիւններուն մէջ սիրելու, ճանկելու եւայլն սրիկայական խօսքեր լեցուցած է՝ պոռնիկ կնկան մը հանդէպ» եւայլն:

Այս թարգմանը, տարիներ վերջ, անցաւ արտասահման, ուղղակի Ամերիկա, իր տղան կարգած էր թուրք աղջկան մը հետ, որուն ո-

բոշ կերպով կ՚ըսէ՝ Թուրքիայէն հեռանալէ առաջ, թէ՝ իր կրօնական դաւանանքին դէմ, ո՛չ մէկ արգելք կայ, ո՛չ մէկ արգելք կայ նմանապէս, եթէ իրրեւ Թրքուհի երկիրը մնալ ուզէ, իրենք հայ էին ու հայ ալ պիտի մնան:

Թրքուհին չէ բաժնուիր իր ամուսինէն, եւ իրրեւ Ղազարոսի տան հաւատարիմ հարսը, կ՚անցնի արտասահման: Ղազարոս իր ընտանեքով կը բնակի տեղ մը Շիքագօ, Նիւ Եորք, եւ վերջնականապէս կը հաստատուի Նիւարք քաղաքը:

Այսօր ան մեռած է, եւ սակայն իր ծառայութիւնը կը մնայ անմոռանալի:

Հնչակեան եաֆթաները փակցուած պահուն, Յարութիւն Պօյաճեան անունով ազնիւ հայ ուսուցիչ մը, աւաւօտ կանուխ ելած, հետաքրքրութեամբ կը մօտենայ, եւ հպիւռ կարդալ կը սկսի պանոնք, յանկարծ կը ձերբակալուի ոստիկաններէն, այն կասկածին տակ, թէ՝ եաֆթաները փակցնողն է. այս հայրենակիցն ալ կ՚ապատի հարիւր եւ մէկ տարուան բանտարկութենէն, շնորհիւ հայ ոստիկան Սարիմի, որ Պօյաճեանին պարոցական դասընկեր մը ըլլալով՝ զայն ոստիկանատան մէջ առանելուն, ճարպիկ դարձուածքով մը կը պոռայ ներկաներուն երեսին. «Մի՛··· ըրէք աս խեղճը, ո՞րկէ բերիք այս աղբը»:

Խալամեան եղբայրները, դաւարան կը տարուին իրրեւ յեղափոխական չարժումներու մասնակցողներ, հարիւր եւ մէկ տարին ատոնց համար ալ պատրաստ է, դատարանի անդամներէն մին՝ Մ. Զուղասըղեան, անոնց անմեղ ըլլալուն վաստակէ, եղած ամբաստանութիւնը կը նկատէ անհասական թշնամութեան արդիւնք, եւ դատարանական վճիռը չ՚ստորագրէր կամ կինքէր, որուն հետեւանքով պաշտօնանկ կ՚ըլլայ, բայց վճիռն ալ կը բեկանի ու կը խնայուի Խալամեաններուն:

Սերաստիոյ չրջակայ գիւղերն ու գաւառները, իրենց մասնաւոր մարդիկը ունէին, որոնք օրը օրին Սերաստիա կուգային ու հոն կը դառնային, Հնչակեան մասնաճիւղին տեղեկութիւն բերելու ու անկէ հրահանգներ առնելու համար. ահա այս մնայուն յարաբերութիւններու շնորհիւ, Եափալեանցի Սահակ էֆ. անունով անձնուէր Հնչակեանը կրցաւ իր գիւղը պաշտպանել:

Նմանապէս կէմէրկիցիները հրաչքներ գործեցին, փախցնելով Մէհրալի կոչուածը:

Այս յարաբերութիւններու շնորհիւ, կէմէրկիցի ականաւոր Հնչակեան եւ ժխրայրի ընկեր Տէտօն, այլ անունով Կարապետ, հնարաւորութիւն ունեցաւ Սերաստիա անցնիլ ու պաշտպանուիլ ընկերներու հիւրընկալութեամբ վեց ամիս, եւ սակայն հպիւռ Սերաստիայէն հեռացած ձերբակալուեցաւ ու կախաղան հանուեցաւ, ուրկէ բարձրաղաղակ յայտարարելց, «հիմէ Թրքահայը փեսացնէք, Ռուսահայը կայ տակաւին, մեզի ազատ ու անկախ պիտի ըլլանք ուշ կամ կանուխ»:

Սերաստիոյ Հնչակեան Մ.–ճիւղէն, արագ հրահանգ հասած ըլլալով Մանճըլըզ, այս տեղի Աստուր Քեհեային տան, կանխապատրաստութիւն տեսնելով, գիւղին վրայ քալող հարիւրապետը ճակատէն կը դիմակահարէ, ու իր ընկերներով ուժտուն հատ ալ Համիտիյէ արձլսի կը պարտէ, որուն չնորհիւ տեղացիները կոտորածէ զերծ կ՚ըլլան:

Նոյնը պատահեցաւ Բաբերդ գիւղը, որուն հերոս գաւակը «Տէլի» Սարգիս, յարձակում գործողները փախցուց, ու իր յանձնառութեան խոստումով, փրկեց իր գիւղացիներու կեանքը:

Ալիսի չրջանի գիւղերէն ոմանք անպաշտպան մնացած էին, սոր համար, Սերաստիոյ Հնչակեանները երեք հարիւր ոսկի ծախսելով, ձիաւորներու խումբեր հասցուցին անոնց օգնութեան:

Գործը կը մեծնար եւ կուխին թափը երբէք չէր մեղմանար, երբ Թուրք ոճրագործին կատաղութիւնը, եւ Եւրոպական պետութիւններու դիւանագիտական գաւերը, առաջացուցին Հայկական կոտորածները 1895–ին, ուր՝ յոյսի բոլոր դռները փակուիլ սկսան, եւ բարեկամ կարծուածներու պատկերը, իր պոռնկական ցածութեամբ հրապարակ դրուեցաւ:

Սերաստիոյ կոտորածի օրերն էին, բոլոր խառնութիւնները փակուած եւ Հնչակեանները կեղրոնացած էին Ս. Նշանի վանքը, որպէս պի քաղաք իջնեն ճակատելու, երբ Ջարդարարութեան նշանը արուի:

Կուսակալին խարեբայութեամբ, եւրոպական դեսպանները հայոց առաջնորդին քով

պացին, համոզելու թէ՝ չարդ եւայլն չպիտի պատահի:

Ցաջորդ առաւօտուն, խաբուած առաջնորդը, մեծ լաւատեսութեամբ եկեղեցի եկող բազմութեան յայտարարեց, թէ՝ խաւուրթիները բացէք, վախու ոչի՛նչ կայ:

Խնձ ժողովուրդը, որ մէկ օր առաջ կապտ ու պառաւած իր տունը քաշուած էր, համոզուեցաւ եւ դուրս լեցուեցաւ:

Նոյն օրը կէսօրին, ժողովրդապահպանութեան, հայապահպանութեան ապուռ նշանը տըրուեցաւ:

Հնչակեաններըը, որոնց ուժին մխացած էր Դանիէլ Զաւուշի խումբը, ինչպէս նաեւ Ակիսի անպաշտպան դիւղերուն հսկող ձիաւորներու խումբը, եւ կը սպասուէր, որ Թոդասէն, Զախրճուն խումբն ալ հասնէր, երեք դժուարութեանց սկիզբ կեցած էին:

Ա.— Առաջնորդի քարոզին հետեւանքով իրենց ընկերներէն չատեր կը բացակայէին Ս. Նշանէն, քանի որ իսանութենին բացած էին:

Բ.— Ս. Նշանին ձիշդ դիմացը բարձրացող Սկյրան բլուրին վրայ պետղուած էին թնդանօթներ, փողերը վանքին ուղղուած:

Գ.— Ամբողջ քաղաքին հայութեան բնաջնջումը առաջացնելու միտումով նոյն օրը Սեբաստիոյ մէջ, ուրկէ քան վաթսուն հազար դինուորներ ու զարդարանքներ եկած կեդրոնացած էին եւ կ'սպասէին, որ չուշացաւ...:

Թէ ի՞նչ եղաւ կոտորածին հանդէպ Հնչակեանութեան դերը, եւ անկէ վերջ՝ ասիկա կը կազմէ առանձին հետաքրքրական գլուխ մը, որու հրատարակութիւնը կուտանք յարմար առիթով մը:

ԶԱՐԶԱՆԴ

Մշոյ Պուլանըխ գիւղէն, կարճ երեսատարի: Հնչակեան գրօշին տակ չրջեցաւ երկրէ երկիր որպէս խմբապետ ու զարձաւ յայտնի հերոս մը չատերուն նախանձը չարժող:

Հնչակեան այս հերոսին եթէ թրքական գնդակը չի հասաւ, սակայն Դաշնակ դաւադիրներու գնդակը կրցաւ զայն տապալել, որուն համար կարսի ողջ բնակչութիւնը լացաւ...:

Ս. ԱԹԱՆԱՍԵԱՆ

ԸՆԿԵՐ ՆՈՒՊԱՐԸ

Հանրածանօթ հերոսներու կողքին, Հնչակեան կուսակցութիւնը ունեցած է նաեւ շատ մը հերոս ընկերներ, որոնց պատմութիւնը քիչ-թուն ծանօթ է: Այսպիսիներու կարգին էր ընկեր Նուպարը, կէս մը – Ազգխաարի Հընչակեան խրոխտ մարտիրոսը:

Իննսուն թուականի կարմիր օրերուն էր, ան եկեր էր դիմելին Ազգային վարժարանը ուսուցչութեան պաշտօնով. քաննեւութիւն տարեկան, տխտանեան հասակով պատկառելի երիտասարդ մը: Նախ քան անոր ժամանումը, դիմդի հայութեան ազգային ոգին, դրեթէ մեռած վիճակ մը ունէր: Ընկեր Նուպար, ի տես այս տխուր պատկերին, իսկոյն ձեռնարկեց կազմակերպչական գաղտնի աշխատանքի:

Կէս մը–Ազգխաար, ինչպէս նաեւ շրջակայ Գուրտ–Պէյլէն եւ Գընճըլար, դուռ հայրենակ դիմդիներու երիտասարդ ոյժերը ի մի հաւաքելով, կազմեց հայրենասիրական Միութիւն մը, որուն գաղտնի ժողովները տեղի կ'ունենային ի Գուրտպէյլէն, Քէօյէնաններու տունը: Նախ քան իրրեւ Հնչակեան դուրս գալը. ան խոհեմութիւն համարած էր «Հայրենասիրական Միութիւն» անունով պատրաստել իր շուրջը հաւաքուողները: Չեմ գիտեր ուրիկ եւ ինչպէս կը հայթայթէր, առեն առեն «Հնչակ»ի թիւերէն կը հասցնէր խիստ վտանգի անդամներուն ձեռքը: Կեանքիս մէջ երբէք չպիտի մոռնամ այն օրը, ուր այսպիսի վտանգի անդամներէն մէկուն տունը, ազգականներէս Յ. Պ.ի թղթածրարները պրպտած առենս, հանդիպեցայ առաջին անգամ ըլլալով «Հնչակ»ին: Պատանեկան հետաքրքրութիւնս այնքան խորունկ էր, որ զայն դադրել կարելի չեղաւ, եւ ես տարուեցայ վասն ի վերուստ ընել թերթը: Բայց ոչ երկար առենուայ համար, քանզի հետեւեալ երիկուն իսկ, ազգականս նշմարելով եղածը, դիս այնքան նեղեց, որ ստիպուած եղայ պահած տեղս յայտնել, եւ երկու ապտակ ալ վարձատրութիւն առանալով՝ դնացի անկողինս մըտայ:

Մեծ ուտելս երբէք հոգս չէր, դիս տանջող կէտը սա էր, թէ ի՞նչու 4 էջնոց թուղթի կըտորի մը համար, մինչեւ ա՛յն առնը վրան դուրսբացող ազգականս, դիս պիտի ապտակէր: Շուտով, համոզուեցայ սակայն, թէ իմ տարեկիցներուս նեղելի չէր մօտենալ չարժումի մը, ուրիկ տարուած ու բռնկած էին՝ ինձմէ աւելի տարէցները:

* * *

Ամիսներ անցան: Թրքական դարաւոր բռնապետական լուծին հետեւանքով՝ ազգային ոգի եւ զգացումէ զրկուած հայ երիտասարդութիւնը, նոր աշխարհ եկած մարդու նման, տրտունջսուկ ընկեր Նուպարին չուրջը, որուն գաղտնի գաղափարներն եւ ազգային երգերու ուսուցումը նոր կեանք եւ եռանդ կը ներմուծէին ապագայ Հնչակեան սրտերուն: Գիւրտպէյլէնի մայրիներու անտառներուն մէջ, տխահներու գայլայլիկներուն հետ սկսան լսուիլ «Սասուն լեռն ապտակներ»ը, «Տալուրիկին գաւակն եմ քաջ»ը, «Մեր հայրենիք Թրջուստ անուէր»ը: Մինչեւ այդ թուականը, պատրաստ ժամերնին սրճարաններու անկիւնը անցնող հայ երիտասարդները, այլեւս մէկզմէկու տուն հաւաքուած, ազգասիրական ծրագիրներու մասին կը խօսակցէին՝ իրարու միտք լուսաւորելով: Շնորհիւ ընկեր Նուպարի անխոնջ

Ներկայ եղող պաշտօնեաները՝ ի սկզբան այնքան ուշադրութիւն չեն դարձներ դաւաճանին, եւ ատենիկանապետին բացակայութիւնը պատճառաբանելով, Բէլէշը ճամբու դնել կ՚ուզեն, բայց վերջինս, կը մնայ անդրդուելի, աւելցնելով միանգամայն թէ՝ ընելիքներս այնքան հետաքրքրական եւ կարեւոր են, որ պէտք է անպատճառ տեսնեմ ատենիկապետը:

Ասոր վրայ, մատնիչը խոհոյն կը մտցնեն ատենիկապետին դրասենեակը: Եւ այս ժամը, առանց հրաւէրի սպասելու՝ իր դիտացածը յայտնելու համար, խոհոյն կ՚սկսի ուսուցիչ ընկերը նուպարը ներկայացնել որպէս Քօմիթաճի, վեհափառ կայսեր կեանքին դէմ մահափորձ պատրաստող (*Տէօվլէթ մըլլէթ խայինի*) եւ հայերը դէպի ապստամբութիւն առաջնորդող, խիստ վնասակար փրօփականտիստ մը: Ատենապետը, *՝ի սկզբան, չ՚ուզեր հաւատալ ուրացողին բամբնեբուն, պատասխանելով, թէ՝* եթէ դուն վստահելի անձնաւորութիւն մը եղած ըլլայիր, նախ կրօնափոխ չէիր ըլլար (*Այլընը ինքնաբ էտէն, հարամ դամէ օլուբ*): Եւ այսպէսով Յուդան ճամբել կ՚ուզէ, բայց պինիէն դարձած քայսախ-Թուրքը, իր բամբնեբուն կատարեալ ճշմարտութիւն ըլլալը կրկին պնդելով, կը մնայ կեցած տեղը:

Քանի որ այդպէս է, ահաւասիկ երկու ատենի նուէր քեզի, կ՚ըսէ ատենիկապետը, ու դրամանէն դրամ հանելու ձեւեր կ՚ընէ, մինչ ցած հոգին, առիթ քիչ մը աւելին կը յուսայի մէջ կը բերէ...: Նախ, բամբնեբուդ ճշմարտութիւն ըլլալը պէտք է առուգել կ՚ըսէ ատենիկապետը, աւելցնելով, թէ՝ եթէ լաւ արդիւնք երեւան գայ, այն ատենը աւելի առատօրէն պիտի վարձատրուիս:

Քանի որ այդպէս է, հիմա իսկ կրնաք Ծատուկեաններուն տունը մարդ ուղարկել, եւ անձամբ հաստատել իմ բամբնեները, կը պատասխանէ վատասերածը:

Ջեմ պիտեր, թէ ինչպէս եղեր էր, որ թրքացածը տեղն ու տեղը տեղեակ եղեր էր, այն պիշերուան Ծատուկեաններու տան մէջ դուժարուած ժողովին. եօթը ատենիկաններու գլուխըն անցած, եւ ատենց վայրկեան մը կորանցնելու, ատենիկապետը պիշերանց կ՚երթայ, պիտին ծայրը, Գուրատալէնի ճամբուն վրայ գտնուող Ծատուկեաններուն տունը պաշարել:

Ջանքերուն եւ անձնուէր գործունէութեանց, կէյվէի չրջանը եղաւ Հնչակեան բերդ մը: Ապահիսար, Գուրտալէնն եւ Քրնճըլար ունեցան իրենց մանաճխզային կազմերը: Թրքական կեդրոնէն դրապէս կարենալ դիմադրելու համար, կազմուեցան ինքնապաշտպան մարտիկ խումբեր: Գուրտալէնի հայերուն մասնաւոր դրադումը երկաթգործութիւնը ըլլալով պինադործութեան բաժինը անոնք վերցուցած էին, Քրնճըլարն ալ վերցուցած էր վառօդի պատրաստութիւնը:

Այս երկու դուռ հայաբնակ գիւղերը, Թուրքերուն աչքը այնքան վախցուցած էին, որ ոչ մէկ կառավարական պաշտօնեայ կամ անհատ Թուրք, կարող էր անոնց մօտենալ առանց մեզոյն մխիթարի ընկերակցութեան:

Այս կէտը՝ Անատոլուի խորերէն եկող, կէյվէի նորընծայ գաղմագամ Ահմէտ Պէյին սիրտը կը խոցոտէր: Այս հայատեաց չուռը, յարմար առիթներու կ՚ապատէր, նոյն չրջանի հայերն ալ խոպոպելու, անոնց բարեկեցիկ եւ հանգիստ կեանքը խանգարելու համար: Ատ՚որ, պատճառ կ՚ունենար Հայաստանի կեդրոնէն բարձրացող Հնչակեան ազատագրական շարժումներուն արձագանգը չէզոքացնելու համար, ամբողջ փոքր Ասիոյ եւ կէյվէի չրջանին հայերն ալ, գաղանի հսկողութեան տակ առնուած էին:

Թրքացած հրէշ հայու մը մատնութիւնները, պատճառ եղան կայսրութեան ծանրանալուն, եւ Ազհիսարի մէջ տեղի ունեցաւ սոսկալի չարիք մը, որուն սխրալր յիշատակը կ՚ապրի հոգւոյս մէջ, եւ այս քանի մը տողերս կը նկատեմ ծաղկեպսակ մը, դրուած անմեղ զոհերու շիրիմներուն վրայ:

* * *

1891–ի Զատկական Աւագ չաբթուն էր, Հինգշաբթին, պիշերային ժամերգութեանց ներկայ գտնուելու համար, Ազհիսարի հայութիւնը խուռներամ եկեղեցի կը չտապէր:

Թրքացած Յուդայ, Բէլէշ Մրկրր, իր սրիկայութիւններն ու սորնութիւնները կատարեալ բնելու համար, կ՚երթայ ատենիկապետին հետ տեսնուիլ, չատ կարեւոր բանիքներ ունենալը պնդելով:

կէս դիշերէն յետոյ, անկէ դուրս ելլով հինգ Հնչակեաններէ, որոնց կարգին եւ ընկերը Նուպար, ոստիկաններուն ձեռքը կ'իյնան, չնայած կը տարուին ոստիկանատուն, եւ ոտքէն մինչեւ գլուխ կը խուզարկուին, «Հնչակ»ի թիւերէն զատ ամբաստանութիւնը ուրիշ ոչինչ կը դանուի անոնց վրայէն, բայց այսքանը արդէն բաւական էր Թուրք կառավարութեան կասկածները հաստատելու համար: Հետեւեալ առաւօտուն, բոլորն ալ չղթայակապ կ'ուղարկուին Էչմիէծին կենդրոնական բանտը, եւ նոյն օրն իսկ կը հարցաքննուին առանց վիճաբանելի: Ընկեր Նուպար, իր ընկերները ազատելու, եւ դանոնք ամէն վտանգէ դերծ կացուցանելու համար, ամէն յանցանք եւ պատասխանատուութիւն իր վրայ կ'առնէ: Եւ անձնուրաց անկեղծ յեղափոխականի մը, Հնչակեան կարիճ մարտիկի մը յոխորտանքով, կը պատասխանէ հարցաքննիչ պաշտօնեայ մէն մի հարցումներուն:

Հնչակեաններուն հրապարակ գալուն, եւ Նարմիր Սուլթանին բռնակալութենէն ղէմ կռուելնուն բոլոր պատճառները, մի առ մի պարզաբանելով, Հնչակեաները, ոչ թէ իշխանի են թուրիիոյ, այլ աւոր արդիացումին համար աշխատող, կռուող անկեղծ եւ անշահախնդիր հաղափացիներ, կ'ըսէ ընկեր Նուպար, եւ բարձրաձայն կը պոռայ բոլոր ներկաներուն երեսին, թէ՝ այս երկրին մէջ ապրող բոլոր ժողովուրդներուն ազատօրէն ապրելուն, աշխատելուն, զարգացնալուն եւ վայելելուն համար պայքարողներ են Հնչակեաները: Բայց, հասկցողն ո՞վ: Հեծելանիւը սառանալի կատ բնդունող վայրենիներ՛ը, որ՝ քաղաքակրթութիւն, մարդկութիւն, ճշմարտութիւն եւ արդարութիւն բառած բաները, մահապղեցիկ թոյներու տեղ դրած էին. քառասունեւութը ժամուան մէջ ընկեր Նուպարը մահուան դատապարտեցին, ընկերներէն Սարգիսն ու Աւետիսը մէկ մէկ տարուան բանտարկութեան վճիռ առացան, իսկ մնացեալները ազատ արձակուեցան, որոնց օգնութեան հասնիլ քիչ թէ շատ ունեւորութիւնը:

Ընկեր Նուպար, կախաղան բարձրացած առենը՝ թոյլ չտուաւ որ գինչուի մը կեղտոտ ձեռքերը պարանը իր վիզին անցնեն, ինք իր ձեռքովն իսկ, զայն երկարեց իր վիզին, եւ կեցցէ՛ Հնչակեան կուսակցութիւնը, կեցցէ՛ Հայաստան պոռալով, անդին գչեց իր ոգեղուն տակի աշխոյը, երթալ միանալու համար անոնց, որոնք իրեն ցոյց տուեր էին ճշմարիտ ուղին, խորանին ազատութեան:

Մայիսի եղերական վախճան մը ունեցաւ Ադհխաարի Ադպ. վարժարանի պատուական ուսուցիչը ընկեր Նուպար, բայց անոր թողած սուրբ գործը չարունակուեցաւ տարիներ շարունակ, թուրքերն անգամ ակնածանօք եւ հիացումով կը յիշէին անոր անունը, «առնաճ էր ինք, բայց Նուպարին նման առիւծի սիրտ ունեցող կեավուր առնաճ չէինք» կըսէին:

Անոր մահը առանց վրէժի չմնաց սակայն: Ադաոս Յուզան, դաւաճան Մրկըը, իր արժանի պատիժը կրեց: Հնչակեան ընկերներ գային դիշերանց իր տանը մէջն իսկ դաշունահար ընելով դիակը տոպրակի մը մէջ կը դնեն, եւ մնծկակ քար մըն ալ հետը՝ Սագարիոյ գետը կը նետեն: Հակառակ մանրակրկիտ փնտուտքներու՝ կառավարութիւնը անոր սատակը դանել չկարողացաւ:

Մառնիչէն յետոյ, կարդը եկաւ ոստիկաններուն, եւ անոնցմէ ալ՝ երկու-երեք հատ իրենց արժանի պատիժը գտան:

Ոստիկանապետին վրայ եղած մահափորձէն եւ Պօլսոյ մէջ տեղի ունեցած ցոյցերէն վերջ, տեղացի թուրքեր, Զորեքշաբթի օր մը, Ադհխաարի ծնունդառաջ օրը յարձակեցան Հայոց չուկային վրայ:

Ոստիկաններու բնկերակցութեամբ մեծ խուժան մը կացիններով եւ հրացաններով զինուած՝ ջարդեց հանդիպած հայը, կողոպտեց եւ սուրի տուաւ ամէն մէկին խանութը:

Հետեւանքը սեւին դէշ, սեւին ահռելի պիտի ըլլար եթէ Գուբապէլէնի եւ Քրնճըլարի հայերը, Հնչակեան ռաՀվիրաններու առաջնորդութեամբ օգնութեան հասած չը լինէին...:

Այսօր, մենք, վերապրող Հնչակեաններս, Յիսնամեակի առիթով, Նուպարներու սուրբ յիշատակին եւ չերխմներուն առջեւ, մեր սրտերուն մէջ ծալած, ծալկած յարգանքներու բուրմունքով կը խոնարհինք, դոչելով մեւնոյն առնն, կեցցէ՛ Հնչակեան Հերոսներու Յիսնամեակը:

փարիզ

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ
ԳԵՐՄԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԸ

1903 Սեպտեմբեր 11–ին Տրէզդէնի մէջ գումարուած Գերմանական Սոցիալիստ Կուսակցութեան Համաժողովին ներկայ եղած է ընկեր Ս. Կասեան, որպէս ներկայացուցիչ Հնչակեան Կուսակցութեան:

Հնչակեան Դ. Պատգ. Ժողովը ուղարկած է հետեւեալ հեռագիրը:

Սոցիալիստական Ժողովին,
Տրէզդէ.

Ուղարկում ենք մեր սրտագին շնորհաւորութիւնները Սոց. Դէմոկրատիայի Քոնկրէսի առիթով:

Մեր ներկայացուցիչն է Ս. Կասեան:

ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ
ՀՆՉ. ՀԱՅ ՍՈՑ. ՅԵՂ. ԿՈՒՍ.

* * *

ԱՄՍԴԷՐՏԱՄԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
Սոցիալ – Դէմոկրատական Քոնկրէսը
և
Հնչակեան Կուսակցութիւնը

1904 Օգոստոս 15–ին տեղի ունեցաւ Ամստէրտամի մէջ Միջազգային Սոցիալ Դէմոկրատական Քոնկրէսը, ուր հաւաքուած էին 430 պատգամաւորներ 25 երկիրներէ:

Քոնկրէսին ներկայ էին ընկերվարական հոչակաւոր մտքերը, օրինակ, Պլէխանով, Մօլքէնպուհր, Վայան, Ժէրբի, Բէպէլ, Գէդ, Ժօրէս, Լաֆարգ, Բէրնշտայն, Կաուցքի, եւայլն եւայլն:

Քոնկրէսին հրաւիրուած էր եւ Սոց. Դէմ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը, որպէս Մարքսիստ Կուսակցութիւն, որը սակայն անկարող ըլլալով մասնակցիլ ուրոյն պատգամաւորով, հետեւեալ նամակը ուղարկած էր:

Լոնտոն, Օգոստ. 8, 1904

Միջազգային Սոցիալ
Դէմոկրատական Քոնկրէսին,
Ամստէրտամ.

Ընկերնե՛ր,

Հայ Սոց. Դէմ. Հնչ. Յեղ. Կուսակցութեան կողմէ կը շնորհաւորենք Միջազգային Սոց. Դէմ. Քոնկրէսը եւ կը ցանկանք կատարեալ յաջողութիւն: Շատ կը ցաւինք որ անկարող ենք մեր յատուկ պատգամաւորով մասնակցիլ Քոնկրէսին: Որպէս նաեւ Ռուսաստանի մէջ գործող Սոց. Դէմ. կուսակցութիւն, Ռուսաստանի Սոց. Դէմ. Բան. Կուսակցութեան պատգամաւորներու հետ կատարելապէս համաձայն ենք: Մեր պատգամաւորն է ընկ. Պլէխանով:

կեցցէ՛ Միջազգային Սոցիալ Դէմոկրատիան:

կեցցե՛ն Ամստէրտամի մէջ հաւաքուած պատգամաւորները:

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՀԱՅ ՍՈՑ. ՅԵՂ. ԿՈՒՍ.
ԿԵՂՐ. ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

Հ. ԿԱՐԻԿԵԱՆ

ՈՒՍՈՒՑԻՉ ԺԻՐԱՅՐԸ

Ընկ. Համբարձում Կարիկեան, Հնչակեան գաղափարաբանութեան եւ գործունէութեան մոեռւր ոգին մարմնաւորող մեր վերթերանիներուն մէջ, Մայր կուսակցութեան փառիին կեցդանի պատմիչներէն մին է ան, որ հակառակ իր յառաջացած տարիքին, դեռ կը պահէ ցեղին ու հողին պարգեւած առողջ միտքն ու ֆիզիֆականը, ինչպէս եւ մշտարի խանդավառութիւնն ու հաւատքը իր պատկանած կուսակցութեան, ամրապէս փարելով Ե. Հայրենիքի, եւ հոն տիրող կարգերուն հաճդէպ ընդգրկուած մեր այս օրուան ողջմիտ ու անվերապահ վերաբերումին...:

Ընկերը ծնած է 1874–ին եւ իր նախնական ուսումը ստացած է իր ծննդավայրին, մեծ Արմուտանի մէջ, փոքր Հայքի մեծանուն Հնչակեան ուսուցչին՝ Բէրբէմեան Եսայիկ վարժապետի շունչին տակ, յետոյ անցնելով Պոլսոյ «Կեդրոնական» եւ Թիֆլիսի «Ներսիսեան» վարժարանները:

Կեդրոնականի դասարաններուն, եւ հոն կեանքի առնող Հնչակեան նոր սերունդին մէջ, ան կը դառնայ աչքառու, Աբտաւազդ Օհանջանեանի ձեռքին տակ դեկավարելով շատ մը գործեր, մանաւանդ, յիշատակելի է Պատրիարք Աշըգեանի դէմ տարած իր պայքարը, անձամբ դիմելով տնօրանուն պատրիարքին բնակարանը, ի Մաճրի գիւղ, անտեսելով անոր տան ոստիկանական պահպանութեան շրջան, եւ պահանջելով յանուն Հնչ. կուսակցութեան, յիշեալին հրաժարականը:

Մասնութեան մը հետեւանքով վտանգուած՝ կը փախի Թիֆլիս, մտնելով «Ներսէսեան» վարժարան, ուրկէ յաջողապէս շրջանառնտ՝ կ'անտեսէ իւիճնական մեկենասներու եւ բարեկամներու առաջարկները,— Եւրոպա ուսանելու համար — եւ անսալով իր խղճի ձայնին, 1898–ին Սեւ Ծովի նաւերով, կը դառնայ հայրենիք:

Թիֆլիսի Հնչ. կեդրոնին լիազօրագրով իբր փոքր Հայքի Հնչակեան գործիչ. կը նուիրուի կազմակերպչական գործին, միեւնոյն ատեն ստանձնելով պարտականութիւններուն էն ծանրն ու նուիրականը, *սերունդները դաստիարակելու գործը*, որուն կոչումը իր մէջ զգալով էր որ վերադարձած էր հայրենիք:

Ընկ. կարիկեան, յաջորդաբար պաշտօնավարած է Արմուտանի, Շ. Գարահիսարի, Երզնկայի եւ Կիրասունի Հայկական վարժարանները իր ժառանգ ստացած ոգիովն ու շունչովը, դաստիարակելով սերունդներ, միեւնոյն ատեն վարելով կուսակցական բազմակողմանի գործեր, որոնց պատմութիւնը չպիտի ուշանայ Հնչակեան պատմութեան յանձնելու:

Հետեւեալը էջ մըն է իր հարուստ յուշերէն, որ յարգելի ընկերը հապճեպով գրած է մեզ, իր հիացումի եւ երախտիքի տուրքը վճարելու համար Հնչակեան գաղափարի մեծ սերմնացանին, անմահ ժիրայրի յիշատակին:

ԾԱՆՕԹ. ԽՄԲ.

Երզնկայի «Փրկչեան» վարժարանի պաշտօնավարութեանս տարիները, իբր հետզհետէ մը անմահն ժիրայրի անձին ու գործերուն, հին պաշտօնակիցներէս յաճախ եւ հաճոյքով կը լսէի անոր կեանքէն դրուագներ, որոնք ինք կը պատմէր մանաւանդ Պ. Ներսէս անուն ուսուցիչ մը, այն առն վարժուհամեայ:

Ան՝ կը վկայէր թէ, երբ դեռ ոչ մէկ յեղափոխական կազմակերպութիւն չկար, Ժիրայր հոգեկան ներշնչումի մը թելադրութեան տակ, կը հովուէր Փոքր Հայքի շրջանը, անդամանելով դիտակցութիւն, պատրաստելով ու ոգեշնորհելով հայութեան կռտող ոյժերը դէպի Մայր կռտակցութիւնը որուն ճօտաւոր կազմութիւնը կը դուշակէր, ինչ որ արդարեւ չ'ուշացաւ:

Անոր գաղտնապար երիտա մուտքը, եւ յայտնութիւնը, եղած է վոճորկալի, բայց բաւարար, չնորհիւ իր ամառնող մաքի ու կառա-

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԿԱՐԻԿԵԱՆ

վարելու ընդունակութեան, իր չուքը առնելով ակը, յարգանք ու նոյն իսկ պատկառանք:

Պ. Նեթսէս, իր մէջէն վրիժող հառաչանքով մը կը պատմէր թէ՝

«Այն օրը երբ Ժիրայր ներկայացաւ քահանութեան, պաշտօն մը խնդրելու համար, հոն էի: Տեսայ մէկը, արտաքնապէս խեղճ երեւոյթով անձ մը, որ կ'ուզէր խօսիլ խնդրանքի մը համար: Բայց ո՞վ կարեւորութիւն տար անոր, մանաւանդ չուքի ու պերճանքի սովոր մեր մեծ պաններդ. . .: Բայց ան կանգնած՝ կ'սպասէր հանգարտ, պարզութիւն ու համբերատար: Վերջապէս, լրացնելէ յետոյ երկոց մանրամասն պրոյցները, կատակներն ու քրքջալուր խօսակցութիւնները, պաններէն մէկը, խրթոտաբար հաճեցաւ հարցնելու Ժիրայրին, թէ՝ «ո՞վ էր ինք, եւ ի՞նչու եկած էր իրենց մօտ»:»

— «Օտարական մըն եմ,— կը պատասխանէ Ժիրայր,— եւ եկած եմ խնդրելու որ դուն դաստիարակ ուսուցչի պաշտօն մը տրուի ինձ դպրոցին մէջ:»

Ծպրտական քմծիծաղը ընդհանուր էր:

— «Արդէն..., երիտայի համար այս տեսակ ուսուցիչ մըն ալ պէտք է, եա՛...», հեգնանքով եւ յայտնի կոչտութեամբ դիտել տուաւ պաններէն մէկը:

Օտարականը կեցած է սակայն անվրդով, առանց երբէք բանի տեղ դնելու վիրաւորական այդ արտայայտութիւնները... եւ սկսաւ խօսիլ, խօսեցաւ պարզ ու դիպուկ հայերէնով՝ համոզիչ ու ներշնչող խօսքեր, եւ վերջացուց.

«Ես ո՛չ ամուսնացած եմ եւ ո՛չ ալ պատկանելու մէջ եմ, ու այդ պատճառով ալ, խնամս համեստ են իմ նիւթական պահանջները: Միայն մը սա բանին մէջ ինծի կ'ուզեն, սա հոգեստանները փոխելու համար փոքրիկ դումար մը եւ ամսաթոշակ մը չատ չնչին, տօրնեայ ապրուստիս համար»: Ու աչքերը յառած դինքը ծաղրող պաններուն աւելցուց. «Եթէ կարենայի ապրիլ եւ օգտակար ըլլալ առանց անոնց ալ, ամենայն սիրով պատրաստ էի հրաժարիլ նոյն իսկ այս համեստ պահանջներէն»:

Ան, այս խօսքերը կը խօսէր ամբարտաւ, ու ամէն ոք այժմ կախուած իր բերնէն ու կախարդուած իր խօսքերէն, որոշեցին կարգադրել իր պահանջները, բան իր ցանկութեան:

Ժիրայր դաստիարակ ուսուցիչ էր արդէն ... աշակերտներուն հետ, ու անոնց մէջ, դասարաններուն մէջ ու խաղի ատեն, յատուկ բերելով խանդավառութիւն, չարժուն ու կեանք, որ աննախընթաց էր Երիտայի դպրոցներուն համար:

Երկու ամսուան մէջ, ամէնքը դգացին թէ ուսուցչական կազմին մէջ, Ժիրայր տիրական դէմքն էր, մանաւանդ բարձրագոյն կարգերու աշակերտութեան համար: Անոր պարզ ներկայութիւնը, պատկառանքի չունչով մը կը լեցնէր ամէնքը, հակառակ իր դէմքին ցոյց տուած քաղցրութեան եւ դիւրամատչելի կեցուածքին: Այս բանը չէր վրիպած նոյն իսկ տը-

նօրէն Պ. Խորհուրդեանի տեսողութենէն, որ առանց ժխրայրի ներկայութեան, ինչքան պիտի պառաւ ու ապառնաւ վերջ տալու համար տիրող աղմուկին:

Ամէնքը հաւատացին թէ, սովորական ուսուցիչ մը չէր ան, ինչ ոյժ էր եւ ազդեցութիւն, այդ երեւոյթով մարդունը որ աշակերտութեան անվերապահ յարգանքովը, ակնածութիւնովն ու սէրովը կը բնդմնաւորուէր: Խորհրդաւոր մտերմութիւն մը, վերաբերում մը կար իր եւ չափահասներուն միջեւ, անկարելի կ'ըլլար թափանցել անոր խորքին, ոչ մէկ զգալնիք կրցինք կորզել նոյն իսկ ազդեցիկ աշակերտներու բերնէն: Բայց կար իրողութիւն մը ապահովաբար, խուլ, խորհրդաւոր ու զգալնի, որ ի գուր ուսուցիչ ու ծնողք կը փորձըէին յուսաբանուիլ...:

Հաստատուեցաւ նաեւ որ չափահաս աշակերտները, յաճախ, դուրս կը ապրէին դէպքերնեը ուշ առնն, խիստ զգուշաւորութեամբ, եւ իրենցիններէն աննկատ, ու կը վերապատմային ժամերով բացակայելէ ետք: Ո՞ւր կ'երթային, ինչո՞ւ համար եւ ի՞նչու այսպէս մէշտ կէս դէպի երեկոյ ետք: Մեծերու կողմէ անգի ունեցող հետապնդումներ, խիստ քննութիւններ եւ նոյն իսկ ապատնալիքներ, հոս ալ կը մնային միշտ անհետեւանք ու ապարդիւն:

Գաղտնապահութեան զարմանալի պզպզած կամք մ'ընէր որ յայտնուեցաւ աշակերտութեան մէջ, որ ժխրայրի ուսուցչական սերմերուն հետ միեւնոյն առն հասունցող դատախարակչական անդրանիկ ու հալուած հունձքն էր այդ...: Եւ... տարիներ յետոյ միայն, երբ ժխրայր այլեւս մեկնած էր Երիզայէն — ինչպէս գեղեցիկ ու անօրինակ առեղծ մը — կը պարզուէր գաղտնիքը:

Չափահաս ուսանողներ, դիշեր առն, կը փութան եղեր պզտոցի չրջափակին մէջ գտնի թաքստոց մը, ժխրայրէն բանախօսութեան եւ մարզակազմութեան դասեր առնելու համար...:

Գերեզմանատուները, որ անտարակոյս քաղաքէ դուրս ամայի տեղեր կ'ըլլան, եւ ուրիէ ցերեկ առն իսկ հայ մահկանացուին ներելի չէր առանձինն անցնիլ, ժխրայր իր աշակերտներով այդ տեղէն կը հայթայթէ իր դասախոսութեանց համար անհրաժեշտ գործնական առարկան, մարդկային մարմինը:

Ցերեկը իր կոպտէն ճղռուած կ'ըլլար արդէն թարմ ննջեցեալին հոգեկոյտը, ուր կը դիմէին դիշերները եւ ձեռք բերուած դիակը տեղանին վրայ դրուած, ժխրայր դանակն առած կը կըտրէր ու կտրել կուտար անդամները մարդկային դիակներուն, բացատրելով իւրաքանչիւրին պաշտօնն ու դերը: Այս գործողութիւնը երեւութապէս զազահոտականն էր, բայց խորքին մէջ ունէր շատ թաքուն նպատակ մը:

Ժխրայր գործնականօրէն իր աշակերտները կ'ընտանեցնէր մարդկային մարմնոյ յօշոտման գործին, անվախութեան եւ քաջութեան ոգի ներչնչելով անոնց մէջ, զարերու գերութեան արդիւնք հայու վախկոտութիւնը խափան դուրս չպրտելու համար հայ ոգոյ մարզուն մէջէն, որոնք ապագայ յեղափոխականները պիտի դառնային...:

Չպիտի մոռցուի ժխրայրի գործնական այս փորձերէն ուրիշ մէկ դրուագն ալ, որուն ականատեսն եղանք պատմիչս պաշտօնակիցս:

Անդամ մը ժխրայր իր աշակերտներուն դասախօսութեան առն, հրաւիրեն հանելով դասարանին ձեղունին ուղղուած կը պայթեցնէ: Մենք՝ ուսուցչական կազմով, եւ արհի աշակերտութիւնը լեզապատառ եղած, կը վազենք ձայնին եկած դասարանը: Բայց ի՞նչ վիճակ կ'ուղէք որ գտնէինք հոն: Աշակերտները անապրելի իրենց տեղերը դրաւած ոչ իսկ վրդովման նշոյլ, իսկ ժխրայր ոչեւոր ու խանդավառ, կը շարունակէր դասը... զարմանալով մեր մտնուած խուճապին եւ ապշարարելով որ չհանդարտինք գինքը:»

Անշուշտ է որ Հնչակեան Կուսակցութեան յիսնամեայ մաքուր, ազգանուէր ու փառասէր գործունէութեան փառաւորին առիթով շատեր են որ պիտի խօսին յեղափոխական ժխրայրին բազմակողմանի ձիրքերուն ու գործունէութեան մասին, բայց ես պարտք նկատեցի այդ քանի մը տողով ներկայացնել նաեւ «Ուսուցիչ ժխրայրը, իր վերապրած դրուագներով», որոնք իր օրերուն խնամքով արձանագրած ու պահած եմ յուշերուս շարքին:

Գ. ՓԻՒԼԵՂԵԱՆ

ՏՕՆՕ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Հպրլ. 18—19 տարեկան թշուառ ու բաղմաւանջ ժողովուրդի ազատագրութեան անդուլ խոչտալով տոչորուած, Սասունցի Տօնօն դինուորագրուելով Հնչակեան մարտական խումբերուն մէջ, ու 1894–ի աբիւնոտ օրերուն, երբ Սասնոյ ժողովուրդը լեռներուն մէջ ապաստանած, դուրկ ուտելիքէ, անվախ Տօնօն էր որ լեռներէն վար կ'իջնար պէշերով, լեռնապատսուան ժողովուրդին պաշար ճարելու:

Կոտորածի վոհմոբիկէն վերջ, երբ կառավարութիւնը սկսեր էր ձերբակալել ապստամբութեան դրօշ պարզողները, Տօնօն, ատելութեան դրօշ պարզողներէն, ուած, արտի գաղնութեամբ ձգեց 1895–ին իր հայրենի սերտաւան լեռները ու անցաւ Թիֆլիս, յետոյ Բաքու, ուր ժամանակ մը պէշերապահի պաշտօնով գործատանի մը մէջ մնաց, մինչեւոյն ատեն կատարելով կուսակցութեան բոլոր յանձնարարութիւնները:

Հեղ ու անչահախնդիր Տօնօն, քանի մը ամիսներ գործատան մնալէ վերջ, կուսակցութեան հրահանգով չրջեցաւ Ալեքսանդրապօլ, Ղարս, Թիֆլիս, Պաթում, Փոթի քաղաքները, ու կեանքի մէջ փորձառու եւ օժտուած արտաքին կարգ կարողութիւնով, չուռով սիրելի դառնալով իր ընկերներու չրջանին մէջ, համբաւ եղաւ:

1903–ին Տօնօն իր խումբով անցաւ Սալմաստի դաշտը բաւական նեղութիւններէ վերջ, ուր հպրլ. հասած պանպան պատճառներով վերադարձաւ Բաքու:

Կովկասի հայ եկեղեցապատկան կալուածներու խնդրին պայծառելէ եւ յուզման օրերուն, երբ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը իր մարտական խմբերով կռիւ կը մղէր Ռուս խաղախներուն դէմ, Տօնօն ալ իր մարտական խմբով պարտականութեան դաշտին վրայ էր:

Հայ – Թաթարական ընդհարումներուն, դարձեալ իր թուղթի խմբով կը վազէր մէկ դիւղէն միւսը եւ քաջարար յետ կը վանէր ջարդի ու թալանի ցանկութեամբ արշաւող խուժանը:

Հայ – Թաթարական կռիւներէն յետոյ Տօնօն անցաւ դարձեալ Սալմաստ, ուր խիստ դժուարին ու դնահատելի ծառայութիւններ մատուցանեց Կուսակցութեան, որու ամենազօրեղ եւ վայրկեան դիրքը դրկեց հակառակորդներէ չար նախանձը եւ Սալմաստ դարձաւ կուսակցական դժուարին կռիւներու թատերավայր մը:

Պարսկաստանի սահմանադրական չարժումին օրերուն, Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը Ուրմիի նահանգի ապստամբ ու վտանգի ենթակայ անպաշտպան հայ ու ասորի դիւղացիներու օդնութեան էր վազեցած՝ ուղարկելով մարտական խումբ Տօնօի դեկավարութիւնով:

Տօնօն իր խմբով մասնակցեցաւ նաեւ Պարսկաստանի յեղափոխական չարժումներուն, ու երբ Ռուսական դինուորները մտեր էին Պարսկաստան եւ ամէն տեղ յեղափոխականներու ձերբակալութիւններ կ'ըլլային, Տօնօն մընաց ու չվախաւ ուրիշներու պէս ու կեցաւ մինչեւ վերջին չունչը: Սոսկ հակառակորդներու կողմէ թունաւորուած ըլլալով՝ Սեպտեմբերի 6–ին վակեց իր աչքերը օտար հողի վրայ, սիրած հայրենիքի կարօտովն առլի, վերջին անգամ խոր ա՛ի քաշելէ առաջ կրկնելով.

— Ես չհասայ իմ մուրազին, բայց դո՛ւք ընկերներ, հաւատարիմ ձեր ուխտին, միշտ բարձր պահեցէք Ս. Դ. Հնչակեան դրօշակը եւ ձեր կեանքի գնով ազատութիւն պարգեւեցէք բշուառ, տանջուող ժողովուրդին:

Սեպտեմբեր 7–ին կատարուեցաւ յուղարկաւորութիւնը խուռն բազմութեան ներկայութեամբ: Ամբողջ ժողովուրդը կուլար անոր մահը, որ մինչեւ վերջին չունչը հերոսաբար պայքարեր էր այդ ժողովուրդի փրկութեան համար:

ԱԿԻՒԻՆԷ ՄՈՒՐԱՏ

ՍԱՓՕՆ

Հայ յեղափոխական պատմութեան մէջ պատկառելի տեղ մը կը պրաւէ Սաքօն: Ձեմ գիտեր, ինչո՞ւ այս սիրելի ու յարգելի անունը այսքան չուռով մոռացութեան տրուեցաւ, երբ ինքը՝ կը ներկայացնէր մեր մտաւորական վարպետն եւ հայ հասարակական կեանքին մէջ ուշագրաւ դէմքերէն մին:

Սաքօն չուտ մոռցուեցաւ. որովհետեւ այն եղաւ չատ համեստ եւ պոռոտախօս գուցպրութիւններէ հեռի: Ապրեցաւ ժողովուրդին համար, եւ անոր մէջ գտաւ իր հոգեկան ամբողջ գոհունակութիւնը:

Զսիրեց փառքը: Զարմիկեց հրապարակը, գործեց լուիկ ու մնջիկ: Այս պատճառաւ չատեր անդիտացան իր գործին մեծութեան: Այս անգիտութիւնը չարունակուեցաւ ահա՛ իր մահէն յետոյ ալ:

Սակայն Սաքօն միշտ կենդանի կ'ապրի սիրտերուն մէջ անոնց, որոնք մօտիկ ապրեցան իրեն, կրեցին իր անկեղծ չեչտը, եւ զգացին անոր անբիծ ու մաքուր հոգին:

* * *

Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ ծանօթացայ այս մեծ մարդուն հետ: Իր ժամադրավայրը մեր տունն էր: Ամէն կէս օր եւ ամէն երեկոյ իր այցը պիտի տար ողբացեալ ամուսնոյս՝ Մուրատին: Կարծես հոգիներու պատահակցութիւն մը կատարուած ըլլար այս երկուքին մէջեւ: Չէր կրնար ըլլալ մէկը՝ առանց մեւսին:

Հռակատակ բոլոր ցանկութիւններս չկրցայ այս խորհրդաւոր անձնաւորութեան ամբողջ անցեալին ծանօթանալ:— Յարհրդաւորութիւնը սկզբը մարդ էր, չէր ուզեր խօսիլ իր մասին, եւ Մուրատ կը յարգէր անոր միաբ-խսիզմը:

Հատ ու կատր նօթեր հաւքւ յաջողեցայ քաղել իր կենսագրականին համար: Ինչ որ, պիտեմ, ամէն չատ չատերուն ծանօթ է:

Սաքօն կովկասցի էր, հարուստ ընտանիքի մը զաւակը: Իր ըմբոստ ոգին դուրս պոռթկացեր էր ատեն չորս պատերէն, եւ կեանք խանուած էր հանրային գործունէութեան վտիտ բեկնեբուն մէջ: Անդամակցած էր Հնչակեան կուսակցութեան, եւ իբրեւ վեթերան վարած՝ չատ կարեւոր պաչտօններ: Եղած է անդամ կեդրոնական Վարչութեան, եւ մասնակցած «ՀՆՉԱԿ»ի խմբագրութեան: Տէրացած էր բարձրագոյն ուսման եւ մասնագիտութիւն ընտրած էր դիւզատնտեսութիւնը, որպէս զի չատ մօտիկ ըլլար հայ չինականին եւ կարենար օգտակար կերպով ծառայել անոր: Եղած է հրմուտ ընկերատան, Մարքսխատ տեսաբան, եւ անկեղծ ու հաւատաւոր ընկերվարական:

* * *

Քանի մը գծեր բաւական են ցայտուն կերպով ներկայացնելու պինդը:

Սաքօն չեզաւ նիւթի մարդ: Արհամարհեց պայն: Ամէն բանէ վեր դասեց իր դաղափարական ըմբռնումները: Այս պատճառաւ ալ ընդունեցաւ իր օրինական հարստութիւններէն: Հայրը՝ բնութեան հրաւիրեց պինդը հրաժարիլ հանրային գործերէ, անոտ իրեն եւ չինել իր ապագան:

Սաքօն չհպատակեցաւ: Նախընտրեց չորքոտնիկ հայը, սիրով տարաւ իրեն եղած գրկանքը:

Պարպակեաց մարդ էր արդէն: Փարթամ

ուղղութիւն կու տար անոնց ուսանողական ճաշակին եւ հետաքրքրութեանց: Ամենէն հմուտ ուսուցիչներն անգամ կը դժուարանային ուսանողներու մտքին մէջ ներշնչել սէրը դէպի գրականութիւնը, եթէ անոնք ինքզինքնին չէին նուիրած այդ գործին: Ուսուցչական կոչումը ոչ միայն գիտութիւն մը կը պահանջէ, այլ նաեւ՝ ներշնչման ընդունակութիւն մը:

Ուսուցչական կոչումը ոչ միայն գիտութիւն մը կը պահանջէ, այլ նաեւ՝ ներշնչման ընդունակութիւն մը:

Ուսուցիչը պէտք է ունենայ ներքին ուժ մը, որ ուսանողներուն մէջ ներշնչէ ինքնավստահութիւն, ինքնավստահութիւն մը որ ուսանողներուն մէջ կանխարգիլէ ամէն տեսակ վախ, ամչկոտութիւն, ամչկոտ

Աքօյի նկարագրի գօրաւոր գծերէն մին էր ուղղամտութիւնը: Իսկոյն կը պոռթկար սուտի ու կեղծիքի դէմ:

Օր մը Բերայի Թաղական Խորհրդի ընտրութեան առթիւ, Հնչակեան երիտասարդ մը փորձած էր կոդմնակի մէջոցներ գործածել շատ քուէներ ձեռք բերելու համար:

Աքօն խստիւ յանդիմանեց եւ չթոյլատրեց: Նախընտրելի կը դտնէր ուղղամիտ պարտութիւնը, քան կեղծիքով շահուած թաղականական աթոռը:

* * *

Աքօն կարգ ու կանոնի մարդն էր. ասիկա թերեւս եղաւ իր եղերական կորուստին պատճառը: Ամէն օր որոշեալ ժամուն որոշեալ գործին վրայ էր: Ճաշիկանութիւնը դիտէր այս իրողութիւնը. ուստի որոշեալ ժամուն իր դուռը կը տպաւէր Աղբիւլ 11/23–ի երեկոյեան:

Ըստ սովորութեան նոյն երիկունը մեզի այցելած էր: Մուրատը ձերբակալելու եկած էին: Իրեն թելադրեցի որ մեկնի. Աքօն մեկնեցաւ եւ իր տան դրան առջեւ ձերբակալուեցաւ ու աքսորուեցաւ իր մտաւորական ընկերներուն հետ:

Այսչէն նամակ մը առի իրմէն: Տոքթ. Տաղաւարեանին դրած նամակիս ինքը կը պատասխանէր: Ինձ կը հաւատար, թէ Մուրատ պոլիս դրկուած է եւ դինքը վերադառնելու երջանկութիւնը պիտի ունենամ: Մուրատ Ինկիւրի առաջնորդուած էր...

Անկէ յետոյ ոչ մէկ տող Աքօյէն...:

Վերջերս մեզի լսեցի որ դինքը առաջնորդած են Պօղոսլըհանի բարձունքը, աչքերը փորած, եւ վար դլորելով սպաննած են:

Սրտաճմլիկ է այս պատմութիւնը: Սիրտս անհուն կսկիծով ճմլեց այս տեղեկութիւնը, դոր ինձ հաղորդեց նոպարաճառ սրն. Թիրեաքեան: Այս վերջինը ականատես էր Դաշնակցական Հրաչեայ Թիրեաքեանի տեղ եւ յետոյ սպան Թոդուած:

Աքօն չկայ: Սակայն իր գործը որ կ'սպրի իր չունչովը գաղափարակուռ երիտասարդ առոյդ սերունդի սրտին մէջ:

ՓԷՇԼԻՎԱՆ

(ՍԱՐԳԻՍ ՏԻՄԻՐՃԵԱՆ)

Թոզաթի Թրքական վոսման գարնող այս Հերակլէսի — Հնչակեան վինուորի քաջագործութիւնները հայ յեղափոխական պատմութեան մէջ ոսկէ տառերով արձանագրուած են:

Իր չատ սիրած երգը, որ միշտ չրթներուն վրայ կը թրթռար.

Առնէք ինձ սարեր, սարեր կործանեմ,
Ծառն արմատով գետինէն հանեմ,
Սուր ակռաներով երկաթ կը ծամեմ,
Մէջս այդ ոյժ, ըսէք ի՞նչ ընեմ:

ԱՐԽԱՆԵԱՆ ԳԱԼՈՒՍՏ

Ամառանոցի այս Հնչակեան առիւծը դոհեց իր ամբողջ հարստութիւնը, ընտանիքը, երջանկութիւնը ու նուիրուեցաւ Հնչակեանութեան մէջոցաւ Հայ Ազատագրութեան:

Կռիւներու մէջ ան եղաւ անպարտելի: Անցաւ յաղթանակէ յաղթանակ, որու շուրջ հիւսուեցան այլապան գովքի երգեր, հիացումի արտայայտութիւններով առ լի:

Այս հերոսն ալ լինելու բռնակալութեան հերաններուն մէջ դաւադրութիւնով մը ու իր աչքերը փակեց բանտի մութ նկուղին մէջ:

ԿԱՑԻՆ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔԻՒՐԱՃԵԱՆ

Կեանքի պայքարի ու պարտականութեան ճամբուն վրայ, դեռ այնքան վաղաժամօրէն, Թիֆլիսի մէջ կարճառու հիւանդութենէ մը վերջ ինկաւ արդիւնաշատ ընկերընկերէն Յարութիւն Շէքէրճեանը, հասարակական բեղուն գործունէութենէ մը վերջ, իր 48 տարեկանին, մեծ ցաւ ու կսկիծ առթելով իր բոլոր ընկերներուն:

Այդ ազնիւ ընկերը ծներ էր 1869–ի Նոյեմբերին, Ախալքալաքի Հուշնայ գիւղին մէջ, իր տասնեմեկ տարեկանին հօր հետ Պոլիս երթալով մտաւ էր կեդրոնական վարժարանը, ուր յաջողութեամբ աւարտելէ վերջ իր տաղանդին տարածման լայն պաշարով մը վերադարձեր էր իր հայրենիքը, ուր կրթական գործը իրենց ձեռքին ունէին ազգ ու ազգասիրները:

Պատանի Յարութիւն արտարեկ իր վարժապետութեան թեկնածութեան մերժուելուն՝ հաստատութեան կողմէ, ձեռնարկեր էր ձրի ուսուցարան մը բանալ, որուն առաջ օգտակար աշխատանքով արժանի անուններ եւ պաշտօնակից հրաւիրուեր էր նոր հոգատարձութեան կողմէ ուսուցչութեան պաշտօնին, որով այդ դպրոցը շնորհիւ իր անխոնջ եւ գիտակից ջանքերուն կը դառնայ ամենահայկականը ընկերութեան մէջ:

Տարիներ չանց Ախալքալաքի թաղերէն մէկուն մէջ աւազ ուսուցիչ կարգուեր էր, եւ հակառակ նոյն քաղաքի բարձրագոյն ուսումնարանի հոգատարձութեան հրաւէրին թաղեցիներու ընտրեալ պաշտօնը ստանձնելու համար: Իր բնիանհեզութեան տեղի չտալու համար՝ իր փափուկ պաշտօնը նկատի չառնելով բռնութեան եւ արիւնի այդ օրերուն դեռ Հնչակեան ընկերը Շմաւոնի Ախալքալաք գալէն առաջ, ան գործեր էր Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան գործէն ու քարոզչէն, իր մօտ հաւաքելով բանիմաց երիտասարդութիւնը Կուսակցութեան Ծրագիրն ու գործունէութիւնը կը բացատրէր ու անվախօրէն յեղափոխական գաղափարներ կը քարոզէր այդ խիտակ երիտասարդութեան:

Ախալքալաքէն վերջ Կապէն – Մատէն փոխադրուեր էր ընկ. Շէքէրճեան, ուր եւս ժողովրդականութեան եւ յարգանք դառնալով ծանօթներու եւ բարեկամներու լայն շրջանակներու մէջ շարունակեր էր իր վանեմ պարտականութիւնը, անդադար քարոզելով ու տարածելով իր կուսակցութեան գաղափարները:

Ընտանեկան հոգսերով ծանրաբեռնուած, ստիպուեր էր ձգել Կապէն–Մատէնը, ու գաղտուկ անցնիլ Խարբերդ, Ս. Կարապետ Քաղքին մէջ ուսուցչութիւն ընելու: Ան այնքան տոգորուած իր սերնդին ու վանեմ գաղափարներով, ու համոզուած իր Կուսակցութեան բարձր նպատակներուն, արհամարհեր էր ամէն վտանգ, ու յաճախ իր բնակարանին մէջ Հնչակեան ժողովներ գումարեր էր, բայց երբ կառավարութեան կասկածանքին ենթարկուեր էր, բարեկամներու խորհուրդով, ձգեր էր պաշտօնը, եւ վերադարձեր իր ծննդավայրը, ուսկից 1891ին անցեր էր Ամերիկա:

Հաստատուելով Ուտարի մէջ թէեւ այդ անն բաւականաչափ հայեր չկային, Շէքէրճեան աշխատեր էր հոն գործադրելու իր կազմակերպական եւ կուսակցական շարժուձեւ առնչուելով իր բարեկամներէն Մինաս Գ. Աբօյեանի տարածած խոշոր գումարի շնորհիւ Կովկասէն եւ Պոլսէն դիւրքեր ու պարբերականներ բերելով

կրցեր էր կազմել հայկական դրաղարան մը, առաջին հայ դրաղարանը ամերիկահայերուն, եւ մինչեւ հիմա ալ ամենէն ճոխը անոնց մէջ չնորհիւ իր բարեխիղճ եւ եռանդուն աշխատութեան:

Ընկեր Յարութիւն առաջիններէն եղած էր, որ Ուսարի մէջ հնչեցուցեր էր յեղափոխութեան գործունէութիւնը, հրաւէր կարդացեր էր անոնց արձանագրուելու Հնչակեան վարագանձ դրօշակի տակ, ու յաջեղեր էր Ուսարի մէջ, առուտր թիւով կազմելու Հնչակեան անդրանիկ մասնաճիւղը: Շէքէրճեան որպէս անագան ոյժ, անվհատ խօսքի ու գրչի մարդ, արհամարհելով խաւարամիտ ու յետադէմ տարրերու ոտնձգութիւնները, միշտ յառաջ կը շարժէր, կառոյցի ու անխնայ պայքար մղելով եւ առկից մօտ 46 տարի առաջ յեղափոխական դադարներու հետ, կրցեր էր իր բանուոր ընկերներուն քարոզել սոցիալիզմի մասին, ու իրենց գաղափարագային չահերու պիտակից դարձնել:

Շէքէրճեան աւելի խանդավառուած եւ աւելի ոգեւորուած, անագան եռանդով, Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնական վարչութեան Ամերիկայի ներկայացուցիչ Ռուբէն Խան Ադամի հետ չրջեր էր Ամերիկայի բոլոր հայաբնակ քաղաքները եւ մեծ գործ ստեղծեր էր կազմակերպական դործին, եւ իր անկեղծ, անշահախնդիր վարմունքին, իր բոլոր առաքինութիւններուն եւ անխոնջ ջանքերուն չնորհիւ յաջողեր էր գրեթէ բոլոր հայաբնակ քաղաքներու մէջ Մասնաճիւղեր կազմակերպել, իրենց դժբախտաբերներէն հետու դանուող հայերու սրտին մէջ արթնցնելով յեղափոխական ոգին, այսպէս օժանդակելով հայ ազատագրութեան նուիրական դաշին:

Կեդրոնի մասնաւոր հրաւէրով 1895–ին, ընկ. Յարութիւն անցեր էր Լոնտոն, ուր որպէս խորհրդատու անդամ, ամբողջ երեք ամիսներ, եռանդուն կերպով ծառայեր էր իր պաշտելի կուսակցութեան, սիրուելով ամենքէն:

Կուսակցութեան երդիծաբանական «Ազատակ» թերթին մէջ գրեր էր չնորհալի եւ սրամիտ յօդուածներ «Մխծապ» ստորագրութիւնով:

Համեստ արհեստաւորի բոնակալութեան ներքաններուն տակ ընկճուած, արեան, սուրի, սովի, թշուառութիւններու, հրդեհներու, աւեր ու կոտորի մշտական պոհ հայութիւնը, երբ ցաւագինօրէն կը չարչարուէր, Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնն էր որ այդ ահաւոր ամպրոպներուն մէջ յուսոյ ծիածան մը կը պարզէր, մոխիրներու, աւերներու, կախաղաններու եւ չղթաներու մէջէն վեր բարձրացուցեր էր իր յեղափոխական ըմբոստ դրօշը եւ կոչ էր յայտարարեր չարաչուք բռնակալութեան դէմ:

Օտար ափերու վրայ ապաստանած Շէքէրճեան՝ առաջին խիղճներէն մէկը եղած եւ իր բոլոր ճիգն ու ջանքը, իր ամբողջ կարողութիւնը ի սպաս դրեր էր իր սիրելի կուսակցութեան, բարմաչարչար հայութեան ազատագրութեանը համար:

1898–ի վերջերը անցեր էր Կովկաս ուր քանի մը տարի մնալէ վերջ կրկին վերադարձեր էր Ամերիկա, հաստատուելով Շէքագօ, ուր դարձեալ սկսեր էր իր եռանդուն գործունէութեան, աշխատելով բնկերներ ճարել, կուսակցութեան կեանքը կազմակերպել, ու յայն չրջանակ ստեղծել: Շէքագօէն դուրս այցելեր էր նաեւ արեւմտեան նահանգներու մասնաճիւղերը, ուր իր լուրջ եւ հետաքրքիր գասախօսութիւններով գործեր էր տպաւորեցուր եւ համակրելի գործիչ ու անվհատ եւ պերճախօս քարոզիչ:

Մասնագիտութեամբ հիպնոզիստ եւ հոգեբոյժ էր: Կառավարչական պերճասէրտ էր այդ թագուն ու խորհրդաւոր գիտութիւններուն, հեղինակած ունի հատորչն եւ թէ անդլերէն գիրքեր: Ամերիկայի այլեւայլ քաղաքներու մէջ այդ ընդարձակ նիւթերու շուրջ կարդացեր էր գիտական համալից գասախօսութիւններ, որոնք մեծ հետաքրքրութիւնով ունկնդրուեր էին ներկաներու կողմէ:

Տարիներ վերջ վերստին անցեր էր Կովկաս, եւ երբ մահամերձ Թիւրքիան, իր արիւնկզակ Համիտներով եւ անոր արժանաւոր յաջորդներով ամբողջ երկիրը արիւնհեղութիւններու թատր դարձնելէ, ջարդերով ու աւերներով անապատի վերածելէ վերջ, փոխանակ սթափելու, իր յիմարութիւնները թօթուելու, խաղաղ, զարգացողական աշխատանքի ձեռնարկելու, որպէսզի բարմաչարչար ժողովուրդը հան-

դիտո ու բարելաւութիւն վայելէր, օգտուիլ կարծելով եւրոպական ընդհանուր պատերազմէն, յարձակիլ Կովկասի վրայ, ու երբ ամբողջ Ռուսաստանի, Եւրոպայի եւ Ամերիկայի հայութիւնը, իր ազատագրութեան կռիւը մղելու ժամը հասած սեպելով դէպի ռազմաբեմ կը վազէր, եւ մեր ցեղին «լինելու չլինելու» այդ օրերուն մենք պէտք ունէինք լուրջ, անշահախնդիր եւ փրկաւոր գործիչներու, թիֆլիսի մէջ, կարճատեւ հիւանդութիւն մը մինչ իւրեր էր այդ անդին ընկերը, որ կրնար հիմա շատ աւելի օգտակար դառնալ եւ աւելի մեծ ծառայութիւններ մատուցանել:

Ու ինկեր էր Չէքէրճեանն ալ, իր կեանքը զոհելով իր սիրելի կուսակցութեան վսեմ իտէալներուն եւ գաղափարներուն տարածման եւ իր տանջուած ցեղին բարօրութեան համար, անվերջ դէմ դնելով, կուրծք տալով կեանքի բոլոր վտանգներուն, դէմ պատանի, իր դիւղին մէջ մատուռական լոյս տարածելէ էր կրնալով բոլոր աղայական խոչընդոտներու դէմ, անցեր էր քարայէ քարայ, իրար բերեր, հոդ ու գետին պատրաստեր, իր կուսակցութեան սկզբունքները բացատրեր ու բարձր պահեր անոր պատիւն ու վարկը, բայց իր կեանքի նաւակը վերջին փոթորիկէն չախչախուռեր էր մահուան անողոք հարուածին տակ, եւ Չէքէրճեանը իւրեր տարեր էր:

Անոր յիշատակը վառ ու յուէտ թարմ պիտի մնայ իր կուսակցութեան եւ գինքը ճանչցող բոլոր ընկերներու սրտերուն մէջ:

Քարայ՛նք անձնուէր գործիչի մարտիր եւ անմոռաց յիշատակին:

ԵՓՐԵՄ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

ՆՕԹԵՐ Ս. Պ. ՀՆՉ. ԿՈՒՍ. ՌՈՒՄԱՆԻՈՅ ԶՐՋԱՆԻ ԿԵՆԴՔԷՆ

Ռումանիոյ չրջանի Հնչակեան կեանքը ծնունդ է տասը 1890 թուականներուն, Մայր եկեղեցւոյ դէպքէն քիչ յետոյ, վախճանական ընկերներու անդուլ աշխատանքի հետեւանքով. թէեւ նախնական քայլերուն մէջ ան աչքառու գործունէութիւն մը չէ ունեցած, բայց, Տաճկահայ ընկերներու հոծ բազմութեան եւ հայրենասիրութեան չնորհիւ, հետզհետէ լայն ասպարէզ գտած է: 1895-ի գարնան Ալիի դէպքէն յետոյ, աւելի մեծ ծուալ առանալով, մօտաւորապէս ունեցած է 9 մասնաճիւղեր՝ հազարէ աւելի ընկերներով ի բաց առեալ Հնչակեան ջերմ համակիրները, որոնք դանազան պատճառներով թէեւ կ'զգուշանային պաշտօնապէս գրուելու, սակայն իրենց ովսաննն ու աջակցութիւնը չէին պլանար, սիրայօժար մասնակցելով կուսակցական բոլոր ձեռնարկներուն, տեղատարակ Հնչակեան ձայնը իրենց սրտին

շատ մօտիկ զգալով։

Գտնուած են մէկէ աւելի անճնուէր ընկերներ, որոնք ունեցած են աչքառու գործունէութիւններ։

Սոյն անճնուրաց ու պարտաճանաչ ընկերներէն մին, կարելի է նկատել, Օսնաթանցեան բնական, ընկ. Տրապիզոնցի, ընկ. Սարգիս Մեսրոպեանը, որ իր անկեղծ գործունէութեամբը, ոչ միայն շրջանիս ընկերներուն, այլ՝ քոյր շրջաններու եւ դինքը ճանչցող բոլոր հայութեան, ամենաչքեմ գնահատանքին արժանացած։ 1895–ի դէպքէն յետոյ, ընկերներ Մ. Տամատեան եւ նահատակուած Պետրոս Գալֆեանի, կազմակերպչական գործով, շրջանս այցելեցին։ Թուրք կառավարութեան դիտումով՝ օրուան Թումէն կառավարութիւնը, ձերբակալեց մեր ընկերները, Համիտական կառավարութեան յանձնելով դիտումով. բայց, մեր անհոնջ Տրապիզոնցին, դիշերը ցօրեկին խառնելով, ամէն դուռ բակխեց, Թշնամիին մատնելներէն մեր ընկերները փրկելու համար։

Տեղւոյն վրայ էի յաջողեցաւ։ Առանց յուսահատելու, աւելի յախուռն քայլեր առնելով, ան չոգենաւին նաւապետէն, դանազան միջոցներով.. պատուոյ խօսք առաւ թէ՝ մեր երկու Հնչակեան ընկերները, Պոլիս թուրք վաճառականութեան չպիտի յանձնէ, այլ շոգենաւը Պոլսէն մեկնելէն յետոյ, հանդիպած առաջին ցաւահանգիստը ազատ դուրս պիտի հանէ։ Այդ խոստումը, թէեւ այնքան ալ զոհացուցիչ չէր, բայց ուրիշ միջոց չըլլալով — երկու չարեաց փոքրագոյնն — հաւակացողութեան հիման վրայ, ընկերներու տրտմող սրտերը մի քիչ հանգարտեցուց. եւ իսկապէս ընկեր Սարգիս չէր խաբուած։ Շոգենաւը Պոլիս հասնելուն, երկար խուզարկութիւններ կատարուած, սակայն թուրքին ամբողջ մեքենայութիւնները ի դուր անցած են։ Նաւապետը հաւատարիմ իր պատուոյ խօսքին, ընկերները բոլորովին զգալնի պահած է։

Պոլսէն հեռանալէն յետոյ, առաջին ազատ նաւահանգիստը, Բիրէա, համարձակօրէն դուրս հանած է, չափազանց մտերմիկ ու սիրալիր ողջագուրումներով։ Մեր ընկերները, ինքզինքին ազատ Յունաստանի հողին վրայ զգտնելով, անմիջապէս կը հեռագրեն իրենց ազատութիւնը։ Այս մասին, Տրապիզոնցի Սարգիսի կողմէ ստորագրած անճնուիրական աշխատանքը, գնահատանքի արժանացած է բոլորին կողմէ։

1900–էն յետոյ, շրջանիս համար, կեդրոնի կողմէ գործիչ նշանակուած էր, Պայազիտի քանենրէն մին՝ ընկ. Ռուբէն Կարապետեան, որ այցելած է միշտ մեր բոլոր մասնաճիւղերը իբր գործիչ, եւ բնդմէնաւոր գործունէութիւն ցոյց տուած։

1906–7–ը, շրջանիս մէջ, առաջին անգամ, Գոլծազիր Յանձնախումբ կազմուեցաւ, որուն անդամներն էին Գրիգոր Պատուելեան, Յակիմ Տօլապեան եւ ստորագրեալս։ Սոյն գործագիրը ունեցած է, իր որոշ գործունէութիւնը շրջանիս մէջ։

Շրջանս ունեցած է իր օրկանը, «Ինքնավար Հայաստան»։ 1906–15–ը, շրջանիս կուսակցականներ կեանքը եղած է շատ վայրկեան։

1913–ի Թուականին, Օսնաթանցայի մէջ գումարուեցաւ, կուսակցութեանս պատմական Ի–րդ Ընդհ. Պատգամ. ժողովը, ուր կայացուած են ամենատրտուրդ որոշումներ, գնելով կուսակցութիւնը իլլեկալ հողի վրայ։ Սակայն ստոր մատնութեան մը հետեւանքով, թէ՛ ըրբուած որոշումներուն ամենէն կարեւորին գործադրութիւնը ձախողեցաւ, եւ թէ քանի անճնուէր ընկերներ կախաղան բարձրացան։

Շրջանս այցելած են նաեւ կարգ մը ընկերներ, որոնցմէ աչքառուները եղած են, նահատակ ընկերներ մնծն Փարամազ եւ Սաս, եւ ընկերներ Սապահ–Գիւլեան եւ Վարդգէս։ Սոյն ընկերներու ոգեւորիչ բանախօսութիւնները, ընկերական հրապարակային ժողովներու մէջ, խանդավառութիւն կը առնդէին։

Ընկ. Սապահ–Գիւլեան, իր մէկ բանախօսութեան վերջաւորութեան, ան խմաստալից խօսքերը ըրաւ.— «Թուրքիոյ ազգի մը տալը, Բաղաքակրթութեան սատարել կը նշանակէ»։

1914–ի միջազգային պատերազմի յայտարարուելէն անմիջապէս յետոյ, շրջանիս ընկերները, իրենց գործին մէջ վրէժխնդրութեան ոգին յորդած նկատելով խումբ խումբ մասնաճիւղիս վարչութեան կը դիմէին, կամաւոր արձանագրուելու անյապ բաղձանքով, կարծես հարսանիքի պատրաստութիւն կը տեսնուէր, հայ ժողովուրդն ալ կ'ուզէր, պարտականու-

թեան դաշտին վրայ, իր նուիրական բաժինն ունենալու, հաւատացեալ ուխտաւորի մը պէս:

Զէ՞ որ, Հնչակեան յեղափոխականի նշանաբանն էր «Ազատութիւն կամ Մահ»: Ցանկալի վայրկեանը ներկայացած էր, երազներուն կը յաջորդէր իրականութիւնը, Աբարա՛ի զգացքէն, արշալոյսի շողշողուն լոյսին մէջէն:

Այդ օրերուն ընկ. Սապահ կը դանուէր Եդիպտոս, եւ կը հրահանգէր, որքա՛ն կարելի է, շո՛ւտ եւ թուով շա՛տ, կամաւորներ հասցնել Տրվկասի ճակատը, իր մարզարէական հեռատեսութեամբ, կը դուշակէր որ, տառապեալ Հայուն վրիժուիլը, այն կոպմերէն, Մասիսի գագաթէն պիտի ծագի: Մէկ կողմէ, ընկ. Սապահի հրահանգները, միւս կողմէ, կամաւոր արարձանագրուիլ ցանկացող բոլոր անձնուրացներու պաղատագին դիմումները, պարտաւորեցին մանաձիւղի վարչութիւնը, անմիջապէս գործի ձեռնարկելու:

Օրուայ մանաձիւղի վարչութեան անդամներ էին, ընկերներ Գրիգոր Պատուելեան, Երուանդ Սերոբեան, Օննիկ Պօտրիկեան, Մ. Տօքսանեան եւ ատորպրնալա: Սոյն վարչութիւնը, ծուռած աչխատանքի, ամէն գնով՝ կ'աշխատէր յաջողցնել կամաւորական շարժումը: Այս ուղղութեան էր նկատելի յիշել, այն հայրենասէր ազգայինը, Կարապետ Մինասեան (Վանեցի), որը իր նիւթական եւ բարոյական աջակցութիւնը նուիրեց գործիօրէն քաջալերելու համար մեր այս ձեռնարկին: Անվեհերապահ կերպով արձանագրութիւններն ակսան՝ կեղրոն ունենալով Պուքարեստ, թէեւ Դաշնակցութիւնը ուղղակի եւ անուղղակի խոչընդոտներ յարուցանել ուզեց, գործադրելու համար Պետրոյի հրահանգները, սակայն չի յաջողեցաւ եւ անդի տալ ակսաւ: Մանաձիւղիս մեղսակցան աչխատանքին չնորհիւ, գործը դիւրիօրէն առաջ տարուեցաւ, եւ որը տեւեց աւելի քան երեք ամիս, այդ ժամանակամիջոցին ուղարկուեցան 7 խումբեր, հազարէ աւելի կամաւորներով, 90 առ 100 Հընտանեկ կը բաղկանային: Այս առիթիւ, պարտ ենք երախտիքով յիշել նաեւ Ռումէն կառավարութեան չնորհած թոյլտուութիւնը ու ընծայած բարոյական աջակցութիւնը:

Կամաւորական շարժումէն յետոյ, մինչեւ 1916, Հընչակեան մանաձիւղերը իրենց գոյութիւնը պահած էին, իսկ երբ Ռումանիան պատերազմի մասնակցեցաւ, կուսակցական ամէն ինչ դադար առաւ:

1920 թուականին, դարձեալ սկսաւ Հընչակեան կուսակցական կեանքը, վերակազմուելով մասնաճիւղերը:

Հայաստանի Խորհրդայնացումէն ապին, Հընչակեան կուսակցական գործունէութիւնը եղած է ապրային եւ մշակութային, հիմնելով մասնաճիւղեր Հընչակեան Հայրենասէրներու մէջ երիտասարդական միութիւններ, կապելով երիտասարդութիւնը կուսակցութեան կողքին: Հընչակեան մէջ եղած են աչքառու ընկերներ, որոնց կարդին են ընկ. Մխօ Գազար (Թերճանցի, մեռած), որը Հընչակեան, մասնաւորապէս բանւոր ընկերներու համակրութիւնը վայելած է՝ եղած է շատ օգտակար, Հընչակեան կուսակցական գործերուն մէջ, եւ Լոնտոնի Ընդհ. Պատգամ. ժողովին պատգամաւոր դացած է:

Ընկ. Մանուկ Պետիկեան (Զմշկածագցի, այժմ քահանայ), Կլիւիկեան գործիչ, մտաւորական, 1900–ին ի վեր Հընչակեան մէջ ունեցած է իր օգտակար ծառայութիւնները դէպի կուսակցութիւնս:

Ընկ. Արամ Թորոսեան (Քէմախցի), անխոնջ կուսակցական՝ թէ՛ նիւթապէս եւ թէ՛ բարոյապէս, պահարերող ընկեր մը եղած է, վարելով պատասխանատու պաշտօններ:

Ընկ. Սարգիս Կէօղիւբեան (Մալաթիացի), Կլիւիկիոյ մէջ ունեցած է աչքառու գործունէութիւն թէ՛ կուսակցական եւ թէ ապրային շրջանակներու մէջ: Ռումանիա եկած է 1926–ին եւ մինչեւ 1932, ունեցած է ժրաջան աչխատանք, եղած է անկեղծ ու անձնուէր կուսակցական, վարած է շրջանային գործադիրի պաշտօն:

Շրջանս, այժմ ալ, իր մասնաճիւղերով, հաւատարիմ իր կոչումին, բարձր պահելով կուսակցութեան բռնութիւնը, կը վայելէ ժողովուրդին ջերմ համակրութիւնը, եւ առանց միջամուխ ըլլալու, երկրին քաղաքական գործերուն, կը ջանայ բերել իր նիւթական ու բարոյական աջակցութիւնը Խորհրդային Հայաստանի:

Պուէրէշ

ՋԻՆԱԿԻՑ

ՄՀԵՐ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Մհերը Մուշի Յրոնք գիւղից էր՝ բազմանդամ եւ հարուստ ընտանիքի զաւակ, ծնուած 1878–ին:

Նրանց տունը յայտնի է եղել Յրոնքում իր հիւրասիրութեամբ եւ հեղինակութեամբ: Ինչ օտարական եւ ղրանցի որ մտնէր Յրոնք, կը հիւրասիրուէր Մհերենց տունը:

Երկիր մտնող պրոպականտիստների յեղափոխական քարոզչութիւնները առանձին տպաւորութիւն են թողնում պատանի Մհերի վրայ, որ դիչեր–ցորեկ մտածում է մտնել դէնքի տակ եւ կռուել Օսմանեան բռնութեան դէմ: Շուտով նա թողնում է հանդիսաւ ապրուստը եւ ընկերանում Ալի–Զրանցի անմոռաց Լեւոնին: Այդ ժամանակները նա առանձին աչքի ընկնող դիրք է առնում իր քաջասրտութեամբ եւ յանդգնութեամբ:

Երբ վրայ է հասնում 94–ի արիւնալից տարին, Մհեր ստիպուում է թողնել իր հայրենիքը եւ անցնել Կովկաս՝ գործելով եւ միշտ հաւատարիմ մնալով իր վաչխատած Հնչակեան դրօշին:

Մինչ հայ ժողովուրդը չուար էր մնացել Գօլիցինի հրամանքների առաջ, մինչ Հնչակեանները արի պինուորներ էին ընտրում Կովկասեան Յօխաին կենտրոն անելու — սիրայօժար իրեն առաջարկ է նետում անձնուրաց Մհերը, ասելով՝ «իմ անձս զուրկան է հայոց ապհերը, էս իմ բարուկ օրացուցէկ Լուսաւորիչ, էս պին, էս իմ բարուկ օրացուցէկ Լուսաւորիչ, էս բարուկով կը սահիւցում չուն Գօլուցուն»:

Այսպիսով իր պատրաստակամութիւնը յայտնելով՝ խնդրում է ընկերներից որ Թոլմասն իրեն միանալու մեռ ակօրիտա ընկերներին հետ: Ու միանում է եւ Գոլիցինը չան սատակ անում:

Տեսօրէն յետոյ Մհերը ապաստարան է գտնում Պարսկաստանում, որտեղից «Աբարատեան խմբի» 60 պինուորների հետ պատրաստում էր երկիր մտնել 1904–ին Սասուն անցնելու: Սակայն այդ ժամանակուայ կեղրոնական վարչութեան հրահանգով խումբը ցրուում է այս ու այն կողմ, Մհերն ալ ստիպուում է մնալ Սասուն մի քանի ընկերներով:

Այն ժամանակ երբ Հայ – Թաթարական կոտորածի ուրուականը սկսում էր մօտենալ Թուրքիին եւ երբ Թուրքը սարսափի ու իրարանցման մէջ էր եւ թոզ ստ թոզ սպառում էր յարձակման,— Մհերը այդ օրերը Թուրքիայ եկաւ: Բայց բարեբախտաբար ամէն ինչ անցնում է խաղաղ եւ Մհերը աւելորդ համարելով մնալ Թուրքիում ու ծանրանալ կուսակցութեան վրայ՝ դնում է խճուղու ճանապարհին՝ աշխատելու: Չմեռը վրայ է հասնում,

Ընդհատում է ճանապարհների աշխատանքները: Մհերը դառնում է Թուրքիայ եւ էլի համեմատով բռնանալ կուսակցութեան վրայ, բայց է անում մի համեստ ճաշարան եւ դրանով հայթայթում է իր ապրուստը:

Թէ Ապրիլ 27–ին Մհերը ինչպէս գոհ դնաց Դաշնակցական անպետակիցներին,— այդ դատման ծանօթ է:

Այսքանը ասենք, որ Թուրքիայ հայ, Թուրք, յոյն, ռուս, վրացի հասարակութիւնը գոնդին ողբացին Մհերի մահը: Ցիշեալ ազգերից խուռն բազմութիւն արտասուալից աչքերով մասնակցեց գոհի յուղարկաւորութեանը: Դիա-

կը հոգին յանձնելուց յետոյ, դեռ երկար, շա՛տ երկար թաւալիցի կանայք եւ օրիորդներ ընկած թարմ չիրմին վրայ՝ ողբում էին «զարիկ, անաուն, անտէր, անհէր, անմէր, թափուռ ապրէր Մհերին»:

Հերոսի յիշատակը ոսկի տառերով արձանագրուած կը մնայ ո՛չ միայն հայ, այլ ամբողջ կովկասի ազատագրութեան պատմութեան մէջ:

Դարերի անթաւամ պահինը իր պայծառ յիշատակին:

ԱՐԾՐՈՒՆԻ
(ՅԱԿՈԲ ԱԻԵՏԻՍԵԱՆ)

Վանեցի այս անվհատ, անխոնջ գործիչը, թէեւ իր վրայ քիչ խօսեցուցած է, սակայն եղած է առաջնակարգ կազմակերպիչ մը, որուն քիչերը կրցած են հասնիլ:

Յեղափոխութիւնը ընկերոջ կեանքին մէջ երբէք տեղ գտնած չէ, ան եղած է միշտ խաղաղասէր, լուսաւոր, այնպէս որ Պոլսոյ քաղաքական բանտարկութեան օրերուն իսկ անիկա չէ ընկճուած:

Ընկեր Արծրունի աւելի գործի մարդ եղած էր քան խօսքի: Կազմակերպչական աշխատանքը իր ամենէն սիրելի աշխատանքն էր, որմէ բնաւ չդաժնուեցաւ մինչեւ վերջին շունչը...:

ՀՆՉԱԿԵԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԹԻՒՐՔ ՍԱՀՄԱՆԱՊՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԴԷՊ

1907–ին Ժէօն Թուրքիոյ նախաձեռնութեամբ Բարիզի մէջ գումարուած քոնկրէսին, երբ Դաշնակցութիւնը ոտքով ձեռքով ինկած էր այդ նոր թակարդին մէջ, Հնչակեանութիւնը ոչ միայն չի մօտեցաւ, երես դարձուց անկէ, այլ եւ հրապարակաւ պայն նկատեց Նոր Թուրքիոյ նոր խաղը, որ ապագային աւելի վտանգաւոր կրնար դառնալ հայ ժողովուրդին համար:

Հնչակեանութիւնը Հին եւ Նոր Թուրքիոյ հոգեբանութեան եւ ձգտումներուն լաւին ծանօթ, անտեսելով այդ հրաւէրը, պղուշացուց նաեւ հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները:

Հին եւ Նոր Թուրքիոյ միացեալ խաղերուն արդիւնք Թրքական «սահմանադրութիւնը» երբ չատ չատեր խանդավառած էր, յեղյեղուած ազատութիւն, հաւասարութիւն եւ արդարութիւն բառերէն նոյն խակ դինովցած էին քաղաքական կուսակցութիւնները՝ ապուած «սահմանադրութեան» հայութեան դոյութիւնը խարխուած տեսնելով, Հնչակեան կուսակցութիւնը միակն էր որ չէր թաժնէր այդ տեսութիւնը եւ լուրջ, պատասխանատուին կը հետեւէր դէմքերուն եւ դէպքերուն: Բոլորովին չանտեսելով, չարհամարհելով հանդերձ ատելուած քաղաքական անդամ ազատութիւնը, «սահմանադրութեան» դրեթէ մեղրալուսնի օրերուն, Հնչակեան կեդրոնը հետեւեալ պատմական շրջաբերականը կ'ուղարկէր ընդհանուր շրջաններու մասնաճիւղերուն:

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԹԻՒ 1

Ս. Գ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԵՐԻՆ

Ընկերնե՛ր,

Պատմութիւնը կենդանի վկայ է հաստատելու համար այն անեղծանելի իրողութիւնը, որ Ս. Գ. Հնչակեան կուսակցութիւնը եւ նրա մամուլը վճռական դեր են խաղացել ո՛չ միայն Հայ ժողովրդի եւ նրա ճնշուած, հարստահարուած դասակարգի վերազարթնումին մէջ, այլ եւ արեւելեան այն աշխարհի՝ որի կեանքը օրգանական կերպով կապուած է եղել հայի հետ: Օսմանեան, Ռուսական եւ Պարսկական բռնապետութեանց տաբեգրութիւնները այնտեղ են հաստատելու համար, որ Ս. Գ. Հնչակեան կուսակցութիւնն է եղել առաջին հաղաբական կազմակերպուած ոյժը, որ հնչեցրել է *լայնա ազգերի եւ չահագործուող դասակարգերի* ձերբազատութեան համամարդկային անթռնութեան իդէալի իրաւունքը, եւ որի համար տուել է իր առա՛տ:— Այսօր, համեմատաբար. աւելի լաւ պայմաններ ունինք, ընդհանուր առումով, քան առաջ, բայց *կռուի, յառաջխաղացման* աւելի լաւ պայմաններ:

Ընկերնե՛ր, համոզուած պիտի լինինք, որ հաղաբական ազատութեան մէջ ժողովուրդները ճո՛յնիսկ աւելի դիւրութեամբ են կորչում, անհետանում, որքան որ բռնապետական տիրապետութեան: Ապրիլ ուզող ժողովուրդը, յայտնի աստիճանի, իրեն ապահովուած կարող է զգալ միայն ա՛յն ժամանակ, երբ տրուած րոպէին համեմատ ապրելու յարմար պայմաններ ձեռք կը բերի: Այդ պայմանները նրա անհրաժեշտ զէնքերը պիտի լինին իր գոյութեան կռիւը մղելու եւ յաղթող հանդիսանալու:

Եթէ Բացարձակապետութիւնը, որոշ աստիճանի, ջօղարկուած կերպով է ներկայացնում տիրապետող դասակարգերի շահագործումը, ի՛նչ փոյթ որ հաղաբական ազատութիւնը այդ երեւոյթը աւելի մերկապարանոց է հրապարակ նետում, երբ նրա դէմ մարտնչելու ժամանակից զէնք չի առնուել:

Ս. Գ. Հնչակեան կուսակցութիւնը ո՛չ միայն ճնշուող Հայ ազգի եւ պրօլետարիատի պայքարի մէջ ստանձնած է յառաջապահի դեր, այլեւ նա իր որոշեալ տեղն ունի համամարդկային այն ընդհանուր կռուի շարքերի մէջ, ուր ժամանակակից մարդկութեան ճնշուող դասակարգը՝ յանուն Սոցիալիզմի տիրապետութեան, կարմիր դրօշ է պարզել բոլոր շահագործողների դէմ, առանց ազգի եւ ցեղի խտրութեան:

Որպէսզի հաւատարիմ մնանք մեր փառաւոր անցեալին եւ կարողանանք մեր ստանձնած պատմական միսիան գլուխ հանել,— ներկայիս մէջ էլ պիտի պահենք յառաջապահի մեր դիրքը. իսկ դրա համար հարկաւոր է կռուի նոր պայմաններ,— այդ պայմաններն են, ահա, որ գծել է կուսակցութեանս Զ. Ընդհ. Պատգմ. ժողովը. այդ պայմաններն են որ կու-

սակցութեանս Բարձրագոյն Գործադիր Մարմինը՝ կեդրոնական վարչութիւնը պիտի գայ իրականացնելու կեանքի այն շրջանի տեւողութեան մէջ, որի պատասխանատուութիւնը իր վրան է առել:

Որպէս զի ժամանակակից գործունէութիւն երեւան բերուի, հրամայական անհրաժեշտութիւն է, որ կուսակցութեանս կեդրոնական օրգան «*Հնչակ*»ը կանոնաւորապէս եւ ընդարձակ ծաւալով լոյս տեսնի: Ռուսաստանի մէջ բէակցիան կաշկանդել է մեր բերանը: Տանկաստանի մէջ, ըստ երեւոյթին, բաղաքական ազատութիւն կայ, բայց այս տեղ էլ գրեթէ անկարելի է արտայայտուել պէտք եղածին պէս: Իթթիհատական կուսակցութիւնը՝ որ Թիւրքիոյ բաղաքական դեկը իր ձեռքն է առած, ազատ համարձակ կերպով դրել է իր անմիտ *ճուլման* բաղաքականութիւնը եւ շեշտակի դիմում է իր նպատակին, առանց աջ ու ձախ նայելու,— այդ ուղղութիւնը մեզի բացարձակապէս կոբստաբեր եւ վնասակար եզի համարում ո՛չ միայն Հայ ազգի եւ համայն պրօլետարիատի շահի եւ իրաւունքի տեսակէտից, այլ նոյն իսկ Օսմ. Պետութեան, որի իրական վերածնութեան պայմանները. հասկցուած եզի, կարող են գալ միմիայն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Ծրագրի նուազագոյն պահանջների իրագործումովը:

Մեզի ոչինչ չունէիզի ասելու, եթէ մի ազգութիւն դատապարտուած լինի մեռնելու: Սոց.–Դէմ. կուսակցութեան գործը չէ կապացնելու մահը մի ազգի, որ իւիճակենասականութիւնից գուրկ լինելով՝ դիմում է իր բնական մահուանը: Բայց մի Սոց.–Դէմ. կուսակցութիւն է՛ն մեծ ոնիրը գործած կը լինի, եթէ նա չկանգնեցնի այն բազուկը՝ որ ազգայնական (նացիոնալիստական) միտումներից մղուած՝ ուզում է ապանիել մի ազգ, որ ունի կենսունակութիւն եւ ընդհանուր բաղաքակրթութեան մի տարր ու Օսմ. Պետութեան նշմարիտ վերածնութեան ամենամեծ եւ ուժեղ ագդակը պիտի լինի:

Ս. Դ. Հնչ. կուսակցութիւնը իր անցեալը դատապարտած եւ իր միտքի մէջ թերացած կը լինի, եթէ պատմական ներկայ մօմէնտի մէջ զօրեղ թափով առաջ չը նետուի եւ՝ ազգերի ինքնահաստատութեան սկզբունքի վրայ կանգնած՝ իր յանդուգն պայքարը չը մղի ու չը կատեցնի *ճուլման* բաղաքականութեան այն խօլ թափը՝ որ սպառնում է կլանել ամէն ինչ՝ որ ապագայ եւ կեանք է խոստանում:

Օսմ. Պետութիւնը՝ հազիւ բռնապետական լուծը թօթափած՝ նրա իրական վերածնութեանը աշխատող կուսակցութիւնը պիտի ջանար օր առաջ տապալել այն բոլոր կապերը, որոնցմով աւատապետական կարգերը նորը կապել են հինով: Աւատապետական մնացորդների բաղումովն էր, որ Նոր Թիւրքիան յարութիւն պիտի առնէր, եւ սակայն իրերը իրենց բնական ուղին բռնած՝ ճիշդ հակառակ ընթացքն են ուզում առնել, որովհետեւ նացիոնալիստական շահերից մղուած, այս երկրի ներքին բաղաքականութեան մի երեսն է՝ նոյն իսկ յետադիմական սկզբ տարրերը զօրեղացնել, որպէս զի մի գուցէ Նորի տիրապետութեամբ Հայ ազգութիւնը կենսունակութեան նոր պայմաններ ձեռք բերած լինէր:

Տնտեսական խնդիրները. արտադրութեան գործիքների այս եւ այն դասակարգի ձեռք անցնելը, յաճախ երեւան պիտի գան նացիոնալիստական կռուի պայմաններով — ինչ որ երեւ Ատանայի մէջ: Որպէս զի հայ բուրժուազիան սեփականազրկուէր, հարկաւոր էր որ մի նացիոնալիստական կռիւ՝ կանխապատրաստուած ծրագրով եւ որոշեալ ուղղութեամբ: Այդ սպէտք, եթէ պատմական շրջանները աղէտ կարելի է համարել, դեռ չէ անցած, նա միշտ աւելի կամ պակաս ցնցումներով երեւան պիտի գայ Թիւրքիոյ այս եւ այն կողմերը, երբ հանգամանքները ներկայանան: Ո՞վ, ո՞ր կուսակցութիւն է որ պատմական այս նշանակալից բոպէների մէջ կարող պիտի լինի մարդը մարդու գայլը լինելուց յետոյ կասեցնել, եթէ ոչ Սոցիալ – Դէմոկրատ մի կուսակցութիւն՝ որ բոլոր արտադրողներին, առանց ցեղի եւ կրօնի խտրութեան, դասակարգային գիտակցութեան բերելով, նրանց միջից պիտի հանի այն նացիոնալիստական բոյնը՝ որով տիրապետող դասակարգերը աշխատում են իւրաքանչիւր ազգի շահագործուող դասակարգը միւսի դէմ հանել, բուս երեւոյթին իրենց ազգայնութիւնը փրկե-

լու, բայց իրօք իրենց շահը, դասակարգային տիրապետութիւնը յաւերժացնելու:

Ներկայ օրերի «Սահմանադրական» թիւրիմացութեան բերեց հաղաքական ազատութիւն՝ ոմանց համար անսահման, իսկ ոմանց՝ շատ սահմանաւոր: Երբ ուրիշները ներկայացած պայմաններից լիապէս օգտւում են իրենց կուսակցական սկզբունքների կիրառութիւնը յառաջ մղելու, մենք չենք ունեցել պիտի մնանք եւ թոյլ տանք որ *գօրհղը* միայնակ գործի, որովհետեւ նա գօրեղ է, ուրեմն եւ իրաւունքը գործողինը չէ, այլ՝ իրաւատէրինն:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ.— Հրամայական եւ բացարձակ անհրաժեշտութիւն է որ «*Հնչակ*»ը ճոխ բովանդակութեամբ լոյս տեսնի կանոնաւորապէս եւ իր հեղինակաւոր խօսքն ասի հրապարակ բոլոր խնդիրների մասին: Ոչ միայն այդ, այլ անյետաձգելի կարիք է, նաեւ, մեր Ծրագրի բացատրութեան օր առաջ լոյս տեսնելը, ինչպէս որ որոշել է Զ. Ընդհ. Պատգմ. ժողովը: Ծրագրի իրագործելի մասը՝ հաղաքական է տնտեսական ընդարձակ կերպով պիտի պարզաբանուի առանձին գրքոյկներով, որպէս զի մեր գաղափարները եւ դաւանած սկզբունքերը աներեւոյթ մատչելի լինին ո՛չ միայն ինտէլիգէնտին, այլ եւ հասարակ ընկերոջ: կուսակցական գիտակցութիւն կարող է յառաջ գալ այն ժամանակ, երբ Ծրագրի իրագործելի մասը շատ լաւ եւ որոշ կերպով իրացուած կը լինի բոլոր ընկերների կողմից ու իր բոլոր կողմերով մատչելի կը լինի ժողովրդին ընդհանրապէս, իսկ պրոլետար դասակարգին՝ մասնաւորապէս:

Անցնինք Ռուսաստան եւ Կովկաս:

Եթէ, պատմութեան ընթացքում, երբ եւ է ժամանակ, մի բռնապետութիւն գօրեղ կերպով ձգտել է հիմնովին խեղդել բողոքի ամէն ձայն, եւ մարդկային մտքի ամէն տեսակէտի արտայայտութիւն աշխատել է յօգուտ իր շահերի ծառայեցնել,— դա այսօրուայ բէակցիոնէրական Ռուսաստանն է:

Այնտեղ մամուլ՝ ստեղծագործող, տապալող, ճնշուածի հոգը ժայթքող մամուլ, օրինապէս՝ գրեթէ գոյութիւն չունի: Եւ սակայն այնտեղ մեր գործունէութեան շրջաններից մէկը է. այնտեղ կայ մարտնչող, ապագան իր մէջ բովանդակող մի դասակարգ, որի շահերի պաշտպանն ենք մեզ հռչակել, որի անունով ե՛ւ մենք հանդէս ենք եկել պատմութեան մէջ: Այդ դասակարգը, ժամանակաւորապէս ընկճուած պրոլետարիատը, մեզնից պահանջում է մղիչ գաղափարներ եւ գործունէութեան խթաններ: Ու մեր անմիջական եւ ուղղակի պարտականութիւնն է նրա հոգեկան պէտերին բաւականութիւն տալ եւ մտաւորապէս նրան դեկավարել: Այդ պիտի անի մեր մամուլը: Այնտեղ՝ ուր այժմ երեւութապէս յոխորտում է բէակցիան, այնտեղ՝ մեզ համար անկասկած է՝ մոլեռանդոյտի տակ թաղուած կան մասսայական շարժման յեղափոխական կայծեր: Եւ ո՞վ, ո՞ր կուսակցութիւնն է որ այդ կայծերը իր ժամանակին պիտի հրահրի, ցանկալի բոցավառումը յառաջ բերելու համար,— եթէ ոչ այն կուսակցութիւնը, որ իր անջինջ դրոշմը դրել է ցարիզմի դէմ եղած պայքարի պատմութեան մէջ, եւ այդ, սկսած այն օրերից՝ երբ նա, կովկասեան յեղափոխական հնոցներից կազմ ու պատրաստ յառաջ վարեց մասսայական, բանւորական ստեղծող ոյժը: Մենք չենք, որ կէս ճանապարհին պիտի մնանք եւ մեր միսիայի մէջ թերանանք:

Երբ այդպէս՝ երբ պահանջը աւելի քան հրամայական,— աւելի քան անհրաժեշտութիւն է, ընկերնե՛ր, այլեւս ձեզ կը մնայ խօսքով եւ ԳՈՐԾՈՎ ցոյց տալու, որ արդէն դուք ժամանակակից պատմութեան շարժիչ ուժերից մէկն էք եւ դեռ հաւատարիմ ինքներդ ձեզ՝ կանգնած էք կռուի պատնէշի վրան:

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ
Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Փարիզ, 1910.

ՍՕՑ. ԴԷՄ. ՀՆՉ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Զ-ՐԴ ԸՆԴՀ. ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ

ԳՈՒՄԱՐՈՒՆԱԾ ՊՈԼԻՍ 1910

Ընդունելով որ Սոցիալ–Դէմոկրատ Հընչակեան կուսակցութեան հիմնական սկզբունքը եղած է, իր հիմնադրուելու օրից իսկ, *գիտական սոցիալիզմը*,— այդ սկզբունքը, կուսակցութեանս ամբողջականութեան հետ միասին, պիտի մնայ անվերածելի եւ պահպանուի, որչափ որ գոյութիւն կ'ունենայ կուսակցութիւնը:

Ընդունում է *համերաշխութեան* կամ *բլոկի* գաղափարը՝ թեթեւ տարբերութեամբ, բայց համամիտ սկզբունքներով առաջնորդուող կազմակերպուած կուսակցութիւնների հետ:

Սկզբունքով ընդունում է մի հաւաքական կազմակերպութեան Սոցիալ – Դէմոկրատ Հընչակեան կուսակցութեան մէջ ձուլուելու գաղափարը, երբ նա բերէ նա'եւ գաղափարի ճոյնութիւն:

Եթէ ոչ–Սոցիալ – Դէմոկրատ մի կուսակցութիւն կ'ընդունի մեր հիմնական սկզբունքները՝ տակտիկական ինչ ինչ երկրորդական զոհողութիւններ պահանջելով՝ եւ այդ կերպով կ'ուզէ միանալ մեզ հետ,— կարող ենք զոհել մեր տակտիկայի որեւէ մի երկրորդական մասը միայն այն ժամանակ, երբ մեզ միանալ ուզող կուսակցութիւնը, մարքսիզմի վրայ կանգնած՝ կը համոզէ իր ուզած զոհողութեան անհրաժեշտութիւնը,— իսկ երբ մեզ հետ միանալ կ'ուզէ Սոցիալ – Դէմոկրատ մի կուսակցութիւն կամ խմբակ, դա կարելի է միայն այն դէպքում, երբ նա կ'ընդունի նաեւ ազգերի պատմական–հասարակական գոյութեան իրաւունքը, կուսակցութեանս ամբողջականութիւնը եւ անունը:

Աչքի առաջ ունենալով Տաճկաստանի իրականութեան մէջ գոյացած հաղաքական այն նոր պայմանները, որ յառաջ եկան «Սահմանադրութեան» վերահաստատումով, ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ աշխատաւոր դասակարգը Սոցիալ – Դէմոկրատական հաղաքական կազմակերպութիւններով կարող է. օրինական հողի վրայ կանգնելով, հետապնդել իր հաղաքական եւ տնտեսական նուազագոյն եւ առաւելագոյն պահանջներին,— Սոցիալ – Դէմոկրատ Հնչակեան կուսակցութեան Զ.–րդ Պատգամաւորական ժողովը որոշում է Տաճկաստանում գործել *օրինական* (légal) հողի վրայ, որեան որ արդէն գոյութիւն ունեցող օրինական իրաւունքները չեն խլուել աշխատաւոր դասակարգի ձեռքից:

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ.— Աչքի առաջ ունենալով Օսմ. Սահմանադրութեան տակաւին ոչ–լիովին արմատացած վիճակը եւ բէահսիհէական արտայայտութեան հաւանականութիւնը, *ժողովը պարտք կը դնէ Գործադիր Յանձնաժողովին վրայ նպատակայարմար միջոցներով կազմակերպել ինքնապաշտպանութեան գործը:*

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ.— Ըստ առաջնոյն մասնակցիլ յառաջիկայ Միջազգային Սոցիալիստական Ընդհանուր ժողովին, որ տեղի պիտի ունենայ Քոբենհաւկի մէջ:

ԹԱՂԱԹԱԿԱՆ ՍԱՐՍԱՓ (ԹԷՐՐՕՐ).— Ի նկատի ունենալով որ դասակարգային կռիւը իր հաղաքական նպատակներուն միմիայն *ժողո-*

վրդական պանդուածի (*մասայի*) գիտակցութեան զարգացմամբ կը հասնի, մինչդեռ անհատական սարսափը երբէք չնպաստեր այդ զարգացման եւ կուռի պատրաստակամութեանց, այլ ընդհակառակը աւելի եւ աւելի կը մթագնէ մասսայի գիտակցութիւնը, զայն օրօրելով զանազան ցնորական յոյսերով, ուստի, Ս. Պ. Հնչակեան կուսակցութեան Զ.–րդ Ընդհ. Պատգմ. ժողովը՝ *աննպաստակայարմար համարելով անհատական սարսափը, որպէս քաղաքական կուռի դէնք, կը մերժէ այս ձեւի գործադրակերպը*:

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՍԱՐՍԱՓ.— Ի նկատի ունենալով որ տնտեսական կռիւը պէտք է դրուած լինի պրոլետարիատ դասակարգի գիտակցութեան վրայ, մինչդեռ տնտեսական հողին վրայ կատարուած սարսափը՝ սպանութիւնը, հրձիգութիւնը, գործիքներու եւ ապրանքներու փըճուացումը եւ զանազան այդ կարգի գործունէութիւնը աւելի կը մթագնեցնեն պրոլետարիատի գիտակցութիւնը, հետեւապէս կը վնասեն ամբոխ շահերուն,— Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Զ.–րդ Ընդհ. Պատգմ. ժողովը՝ *աննպաստակայարմար համարելով սարսափը, որպէս տնտեսական կռուի դէնք, կը մերժէ այդ ձեւի գործադրակերպը*:

ՀՈՂԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐ.— Սոցիալ – Դէմոկրատ Հնչակեան կուսակցութեան Զ.–րդ Պատգամաւորական ժողովը որոշում է պաշտպանել հողային թէօրիայի մունիցիպալիզացիայի (Միւնիսիպալիզասիօն, municipalisation) սկզբունքը:

Սահմանադրական Թիւրքիայի հանդէպ Յխտել անջատողական ամէն տեսակի գաղափար:

Ի նկատի ունենալով, որ պետական եւ մասնաւոր անհատների դրամների *էքսպրոպրիացիան* (բռնագրաւումը) ընդհանուր առմամբ անբարոյացնում է պրոլետարիատ դասակարգին եւ մեծապէս վնասում նրա դասակարգային շահերին՝ մթագնացնելով նրա գիտակցութիւնը եւ շեղելով նրան իր իսկական միսիայից,— Սոցիալ – Դէմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան Զ.–րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը սկզբունքով չի ընդունում, արգելում է *էքսպրոպրիացիան*, ի բաց առեալ ընդհանուր յեղափոխութիւնների (ապստամբութիւն) բռնկած մոմէնտին (րոպէին), երբ բացառիկ միջոցները անհրաժեշտ են դառնում — պրոլետարիատի եւ ընդհանրապէս աշխատաւորութեան շահի տեսակէտից — թշնամուն զինաթափ անելու եւ կռուող ոյժերը արտաքոյ կարգի միջոցներով ուժեղացնելու:

Ի նկատի ունենալով որ բռնի կերպով դրամ պահանջելու ձեւը մթագնացնելով պրոլետարիատ դասակարգի գիտակցութիւնը՝ անբարոյացնում է նրան եւ խորապէս վնասում նրա շահերին, այլ եւ բոլորովին վտանգում այդ դասակարգի պաշտպան օրգանների կոչումը եւ փրէստիժը,— Սոցիալ – Դէմոկրատ Հնչակեան կուսակցութեան Զ.–րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը որոշեց իսպառ արգիլել բռնի միջոցներով դրամ պահանջելու սիստեմը:

Նկատելով որ Թուրք նացիոնալիստները եւ այդ նացիոնալիզմի արտայայտիչը եղող բարեկական գործիչները գիտակցաբար ձգտում են ապազգայնացնելու Թուրքիայի մէջ գտնուող ազգութիւնները եւ նրանց ձուլելու Թուրք ազգութեան մէջ *Օսմանցի*, *Օսմանականութիւն*, *Օսմանեան ազգութիւն* ընդհանուր անուանակոչ,— Սոցիալ – Դէմոկրատ Հնչակեան կուսակցութեան Զ.–րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը ժխտելով ժխտում է ապազգայնացման այդ գաղափարը եւ վճռում է ոգի ի բռին պայքարել այդ ուղղութեան դէմ՝ ընդունելով ազգերի պատմա–անհատական գոյութեան անձեռնմխելիութիւնը եւ նրանց անկաշկանդ, ազատ զարգացման ու ինքնորոշման իրաւունքը:

ԱՆՑՈՐԴ

ՓԼՈՒՐՆԵՐ ԻԶՄԻՒԻ ՀՆՁԱԿԱՆ ՅՈՒՉԵՐԷՆ

Հնչակեան դպրոցներուն ու նպաստակին մեծ անբնազանդը անմահն Ժիւլայր, իր գործունէութեան արշալոյ ճամբուն վրայ, 1890 – 91–ին, Իզմիրէն ալ կ'անցնի: Հոն՝ հայ մտքին ու մշակոյթին լուսաշող այդ օտաններն մէջ, կը դանէ մշակուած պարարտ հող, ուր բուռ բուռ կը նետէ ու կը սիրէ քարոզութեան իր սերմերը, ու մարմին կուտայ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան առաջին կազմակերպութեան:

Հունձքը սակայն համապատասխան չէր: Բռնատիրութեան թաթը ամբութեան կը դառապարտէ անդրանիկ այդ չարժումը, որ կը տեւէ մինչեւ 1908–ը, թէեւ դպրանի գործունէութիւնով Իզմիր կը դառնայ Հնչ. գործունէութեան փոխանցման կեդրոն, ուր տեղի կ'ունենան շարք մը յեղափոխական փայլուն դրուագներ:

1908–ի Օսմ. կեղծ սահմանադրութեան խանդավառութեան հետ, Հնչակեան մեծ ուժերանին ընկ. Սապահի վիճակեցաւ մասնակիցներու վերակազմութիւնը: Նախ՝ Իզմիրի քաղաքն է որ Լուսաւորչեան Ազգ. հիւանդանոցի բոլն կ'ելլէ, հիմնոց չքեղ ակումբ մը՝ 300–400 անդամներով, որոնց մէջ կը համրուէին յայտնի մտաւորականներ, առեւտրականներ եւ յատկ չարքերով աշխատաւորութիւն:

Մասնաճիւղը կը վերակազմէր կարողազրկի վարչութիւն մը, բաղկացած Հայկ Իմիրեանէ, Հմ. Քէչէճեան, Յ. Վարժապետեան, Պետրոս Ջոլհանեան, Ներկարար Յակոբ եւ Ալէքսի կապոնս ընկերներէ: Այս վերջին երկուքը ողջ մնացող վերնաններն էին Ժիւլայրի հիմնած մասնաճիւղի վարչութիւններն, որոնք մինչեւ այդ օրերուան մասնաքի պէս իրենց գոյ պահուած մասնաճիւղի արխիւն ու գինքը Հնչակեան պետին հետ վերանցնելին նորին:

Հանդուցեալ ընկ. Սապահի համբերը, պէտք Հնչակեանութիւն քաշեց Իզմիրի ակնառուր ապրումներուն, որոնց մէջ իրենց Հնչակեան սպրոպականութով, նշանաւոր հանդիսացան, վաստրան հանուորները, Կիւլպէնկեան, Պարտիզպանեան եւ Նազարէթ Հիլմի:

Այն՝ Իզմիրէն հոգ վերակազմեց նաեւ Գլըդ Ադաճ, Եօսմիչ եւ Մանիսա քաղաքներու Հնչ. մասնաճիւղերը:

Ընկ. Սապահ-Գիւլեան Իզմիրի մէջ է որ բեմէն Թրքական նորահռչակ սահմանադրութեան «կեղծիքն ու վտանգը» հռչակեց եւ հրապարակախօսութիւններով իր թէզը վաստատելով հրաւիրեց հայութիւնը դիտակցութեան եւ ինքնապաշտպանութեան միջոցներու մասին մտածելու:

Մարտ 31–ի յետադիմական չարժումն ու Աւտանայի հայոց կոտորածը, փուքացին հասուցանել ընկ. Սապահի տեսութիւնները, որոնց դէմ Իզմիրի մէջ կազմակերպուեցաւ բողոքի անհանդիստ ցոյց մը:

Իզմիր, այդ օրերուն վայելից նաեւ Հընչակեան գործիչներուն ամանոյ, ինչպէս Ճիհանկեան Գրիգոր Գիւլպէնկեան եւ Մուրատի այցելութիւնները:

Մինչեւ 1913, Իզմիրի Հնչակեան գործունէութիւնը եղած է լեկալ, գրեթ գաղտնական: Բայց 1913–ին, վերջ տրուեցաւ կուսակցական ամէն գործունէութեան, եւ ակումբները փակուեցան: Փամուկ ու խրոցութիւններ հաստատուեցին «ժէօնթիւրք»երու գաղտնական միաւորներն ու ոչնչացումները ընդդէմ հայութեան: Հնչակեաններուն ձեռք բերած էին «Իթթիհատ»ի Սելանիկի մէջ ձեռք բերած էին «Իթթիհատ»ի Սելանիկի մէջ գործունէութեան հայկական գործունէութեան, ընդհ. Համազգայինի հայկական գործունէութեան,

եւ մերկացուցած էին այլ հոչակաւոր եղեռնային դաղանիքը: Հետեւաբար՝ Հնչակեանութիւնը յաչս պետութեան դարձած էր կասկածելի ու թշնամի, եւ հալածանքի ալժանի: Հնչակեանութիւնն ալ իր կարդին թողելով լէկալ իր գործունէութիւնը, վերսաոանձնեց յեղափոխական «անուղիղ» գործունէութիւն:

1919ին, Իմիթը վերսոին փոքր Հայքի Հընչակեանութեան շարժման կեդրոնը կը դառնայ: Յունական դրաւման բանակի յաջողութիւններուն առեղծած քաղաքական պայմանները Հայ ժողովուրդին առջեւ ընդհանրապէս, իսկ մասնաւորապէս Մ. Գ. Հնչակեան կուսակցութեան առջեւ, պարզած էին յոյսի ու լոյսի հեռանկարներ: Ճնշուած, չարպաւած ու կռուած, եւ այս պետով իր ազատագրութեան արեան տուրքը վճարած, փոքր ապդերէն մին էր Հայը, որուն եւս իրաւունքները ընդունուած եւ ազատագրումը հոչակուած էր: Կը մնար պայն ձեռք բերել, ու այդ բանին համար Կոլկասէն ու Կիլիկիայէն ակսող շարժման հետ, երկրորդ կեդրոնը մըն ալ որոշուեցաւ Իմիթը: Հնչակեան կուսակցութիւնը հոս եւս համախմբեց պահեստի սակցութիւնը եւ համախմբեց պահեստի կարեւոր ոյժ:

Պատահական է պղտոտային վրայ կը բարձրանար չքեղ ակումբ մը, իբր պաշտօնատեղի, պետականութեան համար ձգտող Իմիթիի համախոհ Հնչակեան մտաւորականներուն եւ փոքր Հայքի դործակից մարմնոյն, որուն կ'անդամակցէին ընկերներ Շ. Քէչէճեան, Հայրապետ Ժամկոչեան, Բար. Սիմոպեան, Սրտ. Գարամէլէկեան, Յով. Յարութիւնեան, Պետր. Յովհաննէս եւ Սահակեան:

Վերակազմութեան ու հիմնուելոյն ենթակայ քաղաքներու մասնաճիւղերը, Եօսկիւիշ, Մանիսա, Գասապա, Գըրդ Ազաճ, Պալըքէսիր եւ Պանտըրմա: Ունեցան օժանդակ բաժիններ, կանանց, երիտասարդաց, մարզական, թատերական եւ երգչախումբի: Ամէն կողմէ ժամանեցին գործիչ մտաւորականներ, որոնց մէջ էին ընկերներ՝ Սիւնիք, Ժ. Մխրպահանեան, Ս. Շահէն, Զապիկեան, Սվաճեան, Տոքթ. Պաղտասարեան, Մ. Քէպապճեան եւ ուրիշներ: Իմիթի շրջանն էր որ նախաձեռնարկ եղաւ Տ–րդ Ընդհ. Պատգ. ժողովը տեղւոյն մէջ դումարելու, որ յետոյ տեղի պիտի ունենար Աթէնքի մէջ: Հոն էր որ յանձնուեցաւ ծանօթ Յիշատակագիրը, ի մասին Պոնտոսի ինքնաւար շրջանին Հայաստանի Հոգատարութեան ենթարկուելուն, որ մեծ ընդունելութիւն դտաւ պետական շրջանակներու մէջ:

Իմիթը դարձաւ նոյնպէս, դէպի Կիլիկիա ադնութիւն հասցնող կեդրոն մը, ուրկէ միշտ պրկուեցան դրամական, ռազմանիւթ, համազդեստ եւ կամաւորներու պահեստներ:

Փոքր Հայքի Հնչակեան մարմիններն էին նաեւ, որ բաց Ճակատ պայքար բացին Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ, չափաւորելու համար անոր մենաշնորհական ու բռնակալական ախտաւոր մոլուցքը, մանաւանդ այն օրէն ետք, երբ Գ. Նժդեհներու վայրագ կրքերուն զոհուեցան ու յօշոտուեցան Կոլկոսի մեր քանի մը ընկերները:

Բայց դժբախտաբար, այս վերապաքինումն եւս, հապիւ ծաղիկի մը կեանքը ունեցաւ, եւ սինքան յոյսեր ու ձեռնարկներ խնդրուեցան պետապետական նենդ քաղաքականութեան մը պատճառած ալիքներուն մէջ, ծնունդ տալով ահաւոր վերապամի մը, որուն հետեւանքը ծանօթ է ամէնուն:

Նահանջող ու փախող Յունական բանակին, եւ դայն հալածող Թուրք ուժերու կրունկնեբուն տակ հազարաւորներ արտրուեցան ու մահացան, որոնց մէջ Հնչակեան կորիւններ ալ շատ էին, որուած ըլլալով որ հոն եւս, Հընչակեանութիւնը առանց սակարկութեան, մըտաւ կրակին մէջ, պրպտող բանակին գործը դժուարացնելու եւ ապատարարական գործին մէջտեղ երկպիլու կանխամտածումով, ըսանձնելով յետապահի դժուարին ու դժնդակ պայքարը:

Ու այսօր, երբ Հնչակեան կուսակցութեան յիանամեակի ոճնակատարութեան առթիւ, ինձ կը վիճակի Իմիթի շրջանի կուսակցական անցքերու հազանդիկ յուշերը պրելու, յուզումով ու ապտուռով է որ կանդ կ'առնեմ հոն՝ պատնէշին վրայ ու պարտականութեան անունով ինկողներու արբապան յիշատակին առջեւ, ոգեկոչելով անոնց հոդին, որ դան առաւոնել երկնից երդոնեբէն ու արիւնէն կեանք առնող մեր կարօտալի Ի. Հայրենիքին վերեւ...:

ՄԱՆՈՒԿ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

ՅՈՒՂԵՐ ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿԵՆՔԻՆ

Ալեքսան. Արքէոսի հայրական վէչերուն վըրայ տարածուած կապաթովկիոյ դչխան՝ կեսարիան, Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան փոքր Հայքի շրջանի վարուար դործունէութեան կեդրոնը կը կազմէ: Անոր պատմական դարձած, պէպքերով եւ աչքառու դէմքերով հարուստ, անցեալը, ապա՛ղ, մոռացումի թանձր մշուշին մէջ ծածկուած կը մնայ: Հնչակեան հին սերունդի ներկայացուցիչներէն հեղինակաւոր կեսարացի մը չի դադրեցաւ, որ, կեսարիոյ նման կարեւոր կեդրոնի մը, հերոսական դէպուպդներով հարուստ պատմութիւնը սեփականութիւն դարձնէր վերապրող նոր սերունդին: Այս շրջանն է եւ կը մնայ կոյս եւ անկոխ դետին մը, հայ բանասէրներուն համար: Ո՛չ միայն Հնչակեան կուսակցութեան Յեղափոխականի ոդորումները չէ ուսումնասիրուած, այլ եւ բովանդակ կեսարիոյ դաւառին հայ կեանքը — պատմական անցեալը, բարքերն ու սովորոյթները որպէս դոյ մասնան անծանօթ կը մնայ թէ՛ հայ ողովուրդին եւ թէ՛ նոյն իսկ կեսարացիին:

Հայ Յեղափոխութեան նախամկայ մարմիոնեներէն, ուխտանուէր Առաքել, Անմահն ժիրայրի կեանքն ու դործունէութիւնը, կեսարիոյ շրջանին մէջ, հիմներու յիշողութեան մէջ միայն կը մնայ. անոնց մահովը յաւերժանա պիտի կորսուին նաեւ այդ անպուպական դործիչներն, դաղափարանուէր Յեղափոխականին ձգած յիշատակները:

Իր ժամանակին բովանդակ Կապաթովկիան իր ապստամբական խումբով դողդողացնող, ապահելական պատմութիւններու հերոս, իր քաջադործութիւնները Տէրսիմներու դարձած Թորոս Ծաուրկեանի (Զելլօ) խումբին մասին Հնչակեան նոր սերունդը ոչինչ պիտի կրնայ ըսել: Կը կրկնենք նոյն, հին սերունդի վերապրող ահաւասիկ նեղիակցուցիչներ իրենց յիշատակները, անցեալի մոռացութեան փոշին ներս տակէն լոյս աշխարհ չէր բերեն, մենք հերոսական պատմութեան ամենախտաւոր էջերը պիտի թղթակցին հետաքրքիր անցեալի խաւարին մէջ եւ յաջորդ սերունդները պիտի դրկեն հինները խանդավառող, ներշնչող դրկուներ հայրենասիրութեան ամենատաքեղ օրինակներէն:

Աւժ. Տ. Հմայեակ Քհնյ. Պախճխարեան եւ ողբացեալ ընկ. Մինաս Պետրոսեան (Ասուլ) 1912–ին, Զելլօյին ապստամբական դործունէութեան մէկ քանի հերոսական դրուադները դրած եւ հրատարակած էին — Ախոիֆ Զոյի առած եւ հրատարակած — «կոհակի» մէջ: Փոքր մասը վերյիշգրով — «կոհակի» մէջ: Փոքր վաքելի է որ մենք Փոքր Հայքի ընկերները կուսակցական նախանձախնդրութիւնը ունենային կեսարիոյ Հնչակեան կուսակցութեան նախահանդրական շրջանի դործունէութեան մասին իրենց դիտցածը պատմութեան սեփականութիւն դարձնելու, այս՝ որքա՛ն կուսակցական, նոյնքա՛ն հայրենասիրական պարտականութիւն մըն է:

* * *

1908–ին Օսմանեան պոչատ, կնգդ Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջը, ինչպէս ամէնուրեք նոյնպէս եւ կեսարիոյ մէջ հայ կուսակցութիւնները որպէս լէկալ կազմակերպութիւններ հրապարակ իջան հայ կեանքը դեկավարելու համար: Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը որպէս հին եւ կեսարիոյ շրջանին մէջ կեանք եւ դործունէութիւն ունեցող Յեղափոխական կուսակցութիւն կեանքի կոչուեցաւ տեղական ուժերու նախաձեռնութեամբ:

Բ.

ԱԶԱՏ ՈՍՏԱՆԻԿ ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՄԷՋ ԵՒ ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԻՆ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ԲԱՑՕՒՄԸ

Խանդավառութեան օրեր էին. կուսակցականն եւ ու դնոը համադրաւած էր երիտասարդութիւնը. ինն եւ նոր ոյժեր կողք կողքի, քով քովի ժողովուրդի դաստիարակութեան դործին լծուած էին. առաջին դծին վրայ է բէակցիան պնդացնելու աշխատանքը. ինքնապաշտպանութեան համար կուսակցութիւնը իր կարելին է դործ կը դնէր. նախ խումբեր կազմակերպելով: Զինավարժութիւն եւ պինուորական մարդանք պարտաւորիչ էր բոլոր Հնչակեան կենդանիներուն համար:

Փարամապ պինակից, կորովի յեղափոխական, Ազատ Ոստանիկ — Վանեցի Մելքոն Մխրադեան — կեսարիա ժամանումը ընկերներու մէջ նոր թաղմապատակից. Հնչակեան Ակումբը վերջապէս մը նման եւ ու դեռ մէջ էր. սիսեմաթիք աշխատանք մը կը տարուէր:

Ազատ Ոստանիկի կողքին կանդնած էին քարտական երիտասարդութեան հետ խումբ մը ուսուցիչներ: Ողբացեալ ընկեր Մինաս Պետրոսեան եւ Տոքթ. Լեւոն Փանոսեան որպէս հին, վերձառու Հնչակեաններ կը վարէին կուսակցական – կազմակերպական աշխատանքները՝ իրենց կողքին ունենալով կորովի վարչութիւն մը:

Կեսարիոյ Մասնաճիւղը պաշտօնապէս կազմութենէն վաւերացուելէ վերջը՝ 1909–ին Պաղէպաշի թաղի Ազգ. Ս. Աստուածածին վարժարանի մէջ ի ներկայութեան պետական եւ կրթական պաշտօնատարներու եւ կեսարիոյ կառավարիչ–Մութէսարրիֆ ճէմալ փաշայի Մասնաճիւղի պաշտօնական բացումը — բեմի ֆիւշատը — տեղի ունեցաւ: Բազմահատիւ հրաւիրեալներ եւ կեսարիոյ վաճառական դասու ներկայացուցիչներ եւ աւագանիներ հրաւիրեալներու մէջ կարեւոր տեղ մը կը դրաւէին:

Սոյն պատմական հանդիսութենէն լաւագոյն եւ խնամուած ճառերէն մին արտասանեց — Թուրքերէն լեզուով — ընկեր Մինաս Պետրոսեան: Տոքթ. ընկեր Լեւոն Փանոսեանին հետ խօսած է նաեւ մեր ՍԱԶԼԸ դործիչը — տեղացի ընկ. Ազատ Ոստանիկին այս մակդիրը տրուած էին իր երկայն մազերուն համար:

Իսթիպտատի — բռնակալութեան վերադարձի հաւանականութեան առջեւ անպատրաստ չը դտնուելու համար հրաւէր կը կարդային, բոլոր բանախօսները անխտիր, կեսարացիներուն — Թուրք թէ հայ — դինուիլ:

Մութէսարրիֆը ինքն ալ խանդավառուած արտասանուած ճառերէն խօսած եւ չատագոված է ինքնապաշտպանութեան դաղափարը:

Ներկայ եղողները լաւագոյն որամադրութեամբ տոգորուած՝ մեկնած են հանդիսավայրէն:

Կուսակցութեան մակընթացութիւնը, հետեւիլ իր ծաւալող ալիքին մէջ կ'ունէր կեսարիոյ երիտասարդութիւնը:

Հնչակեան անունը յեղափոխական մտքի եւ մարտական ոյժի անկեղծ նուիրումի հոմանիշ էր: Կազմակերպութիւնը արդէն իր լրումին հասած էր. աւելի քան 30 խմբապետներ կը հաչուէին: Վարչական – խմբապետական խառն ժողովները, այժմու արտասահմանեան մասնաճիւղերու ընդհանուր անդամական ժողովներու տպաւորութիւնը կը ձդէին:

Ազատ ոչ անաուդութեան մասլկող երկիւղը ապրող Հնչակեան կուսակցութեան տըխուր նախատեսութիւնները դաւալի իրականութիւն դարձած էր:

Կիլիկեան եղեռնը իր երեսուն հազար զոհերով եկաւ փաստել թէ, Հնչակեան Կուսակցութիւնը իսկապէս յառակաւոս եւ հեռատես մի կուսակցութիւն է: Այն ինչ որ, մի քանի ամիսներ առաջ Հնչակեան դործիչները կեսարիոյ բեմերէն ժողովուրդը կը պատրաստէին

պալիք անակնկալի մասին. այդ ցաւալի նախատեսութիւնները դժբախտ իրականութիւն դարձած էին քանի մը ամիսներ չը բոլորած: Ա-հաւասիկ հոս էր Հնչակեան կուսակցութեան մեծութիւնը եւ անժխտելի արժանիքը: Ան՝ ինչպէս բովանդակ Թիւրքիոյ մէջ, նոյնպէս եւ Կեսարիոյ մէջ հոսանքէն քշուելով օրուայ արտաքսութեան տակ քնէած վիճակի մը ենթարկուած չէր. ան՝ արդասեան աչքերով կը հըսկէր եւ անդադար աշխատանքի լծուած էր: Երբ Ամանայի կոտրածին բօթը, ցնցող ահը լուրը Կեսարիա հասաւ, Հնչակեան խմբապետները՝ իրենց խումբերովը, նախապէս որոշուած դիրքերու մէջ կազմ ու պատրաստ էին:

Թրքահրնակ Թաղերուն դրացի հայ Թաղամասերը, ինչպէս նաեւ քաղաքին այն հայահրնակ Թաղերը, որոնք Թուրք պետացիներուն Հաւանական յարձակման կրնային ենթարկուիլ՝ կարելի եղածին չափ ամրացուած եւ պատնէշուած էին բոլոր անցքերը: Ամրակառոյց տուները խումբերու համար ինքնապաշտպանութեան վայրեր նշանակուած էին, մասնաւոր կոմխէի մը կողմէն, որու մաս կը կազմէին նաեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կեսարիոյ ենթակոմիտէի ներկայացուցիչները:

Գիշերները բազմաթիւ խումբեր պիտի վիճակով կասկածելի Թաղամասերու մէջ կը պտտէին: Իսկ գործիչ՝ ընկեր Ազատ Ոսկանիկ իր թիկնապահներով չորիկ խումբերուն վրայ կը հսկէր: Ուրուականի մը նման ամէն կողմ իր ներկայութիւնը զգալի կը դարձնէր:

Քանի՛ քանի՛ անգամներ Կեսարիոյ Կառավարիչ Սեվկիյէն ճակատ ճակատի հանդիպում ունեցած է մեր չորքան խումբերուն եւ մանաւանդ ընկ. Ազատ Ոսկանիկի խումբին հետ եւ արտանոյ չնկրհատրած է, Հայոց անկեղծ նպատրաստութիւնը եւ Կեսարիոյ անդորրութիւնը պահպանելու տեսակէտէ Հայոց կողմէ Թախտուած քայլերը:

Որքան ալ պետական եւ կուսակցական ուղղային ամէն զգուշութիւններ ձեռք առնուած էին, սակայն, յետպետականները զգրած չէին Կեսարիան արեան բաղնիքի մը վերածելու հրէշային ծրագիրը պատրաստելէ:

Պատմութեան ամբիւ անկողմնակալ նպատակ համար հոս պէտք է աստղագծել թէ՝ ենթ Միւթէսարիֆ ճէմալ փաշա կոտովի կեցուածք մը ցոյց չտար, եւ ընկ. Ազատ Ոսկանիկ բարեկամական ակռա կապեր ունեցած չըլլալ անոր հետ իսկապէս Կեսարիան 1909-ի Ապրիլի առաջին շաբաթներուն Թուրք արիւնախանձ հոգեպանները սպառնութեան պետ ենթարկուէր անխուսափելիօրէն:

Կ. Պոլսէն չորքի հրահանգը Կեսարիա ղրկուած եւ նոյն իսկ կրկնուած է եղեր. սակայն, Միւթէսարիֆը պատճառներ պահած է: Գանկցս Թուրք Թաղերու մէջ խուժաններ կազմուած են հայոց վրայ յարձակելու համար, սակայն եւ այնպէս թէ՛ Միւթէսարիֆը եւ թէ՛ Իթտատս Թուրք մեծամեծները ամբոխը պատասխանութեան հրաւիրած են ըսելով թէ՝ այս անգամ հայերը մինչեւ առաջները պիտուած են, եւ նոյն իսկ զօրաններ եւ զէնքերու մեքենաներ ունին, որոնց միջոցաւ հազարներ մէկ ակնթարթի մէջ զետին կրնան փռել: Այսպիսի վախ ու սարսափ ազդող յորդորները Թուրքերուն ղրկուած սխորժակները գոցած են թէեւ, սակայն, եթէ չեմ սխալիր Ս. Զաւակի ղեմաց Նոր Կիրակին, էչս օրէ վերջը, ժամը 4-ին առաւօտը, պետական զօրանոցն Ճէրիք փաշայի տան խումբ մը պետերով կուգայ Ս. Դ. Հնչակեան Գլխաւորը — որ կը գտնուէր Պաղչէպաշի Թաղի արեւելեան կողմը Քիթապճեաններու չէնքին մէջ — եւ կ'ուզէ Հնչակեան դործիչ Ազատ Ոսկանիկին հետ տեսնուիլ, եւ մխեւնոյն տուն կը հաղորդէ Գլխաւորին դրան առջեւ պահակ կեցող ընկերոջ թէ՝ Միւթէսարիֆ ճէմալ փաշային հրաման ունի պետք տեսնելու եւ պատա առաջնորդելու: Անշուշտ ճէրիք փաշայի տունն չի Թուլատրուիր ներս մտնել եւ անմիջապէս խոց կը տրուի ընկերը գործիչին, որը Գլխաւորին պատշգամը ելլելով, Թուրք պետութիւնն եւ անոնց վաչատապետին կը յայտարարէ թէ՝ «Ես ապահովին ժամ մը առաջ Միւթէսարիֆ ճէմալ փաշային մօտն էի, եթէ իմ տեսակցութեանս անհրաժեշտ պէտք ունի դարձեալ, հարկ չկայ փաշա մը պետներ ղրկելու. եթէ երկուղ մը իսկ ղրկէր, ես կը ներկայանայի Ներքին Վտանգութեան:» Երբ կը տեսնէ թէ ապահովին պետերը կը յամառին իրենց տեսակէտին վրայ եւ անպայման կ'ուզեն պետք պատա տանիլ. Գլխաւորին տանիքը բարձ-

թանալով բարձրաձայն կը յայտարարէ այսպէս. «Հայի՛ր, մէկդի՛ քաշուեցէ՛ք, անանկ թէ ովքեր են որ, պիտ հոսկից ապրայ պիտի տանին». Թուրքերուն ուղղելով իր խօսքերը.

— «Կեսարիան՝ Ատանա չէ՛. քանի մը վայրկեանի մէջ կեսարիան քար ու քանդ կըրնամ ընել: Ընկերներս, մէկդի քաշուեցէք:»

Այս վճռական եւ պրպռուած արտայայտութեանը վրայ, թուրք ոստիկան պինուրնները նոր քաշուեցան իրենց վրանէն եւ ամօթէն գլխի դին կտրած հեռացան:

Իսկապէս կեսարիան՝ Ազատ Ոստանիկի անյաղթող կամքին եւ յեղափոխական կորովին շնորհիւ առտյդ կոտորածէ ազատ էր:

Այս պահուն երբ Հնչակեան ակումբը թուրք ոստիկան–պինուրներու պաշտպանութեան տակ առնուած էր, Դարիպներ բռնուած հայոց դէրեկմանութեան մէջ համախմբուած ժողովուրդը՝ իրենց թուրքերու հաւանական յարձակման, անօրինակ խուճապի մը մատնուելով հեղեղի պէս, վարն ի վար դէպի տուն կը վերադառնար, առանց գիտնալու թէ՝ եթէ կոտորածը սկսած է, դէպի առտյդ մահ կը դիմէր:

Եէնիմահիէի հայ բնակչութիւնը ի տես այս վիճակին ինքն ալ իր դիրքը կորսնցուցած բերնադարբար, առանց խորհելու դէպի ներսի թաղերը, դէպի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցի կը խուժէին:

Մարզկային հեղեղի այս յորդ հոսանքը մինչեւ երեկոյ ուշ առնն չարունակուեցաւ. ամայի, երբ խաղաղեցաւ թէ՝ ձէրեք վաչկատ տան կտրակոր վախուտած դիմած է Սայլը դարձիչին ոտատնակիքին վրայ, մի քիչ հանդարտած էր, եւ կեսարիան վերկուած էր անխռովելի ջարդէ մը, եւ այս վերկութիւնը կեսարիոյ հայութիւնը կը պարտի Միւթէսարըմի ճէմալ վաչկատ ոգջախոհութեան եւ չրջահայեցութեան եւ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան ցոյց տուած յեղափոխականավարժ կեցուածքին:

Կազմերու մէջեւ անվտահութիւնը չարունակուեցաւ բաւական առնն եւս. առեւտուրը դադրած էր. երիտասարդութիւնը իր դիրքին վրայ պահակ կ'ոտատէր. դանազան թաղամասերը իրար հետ կապ ու յարաբերութիւն կը պահէին Հնչակեան Թոուցիկ խումբի միջոցաւ:

Ընկեր Ազատ Ոստանիկի անմիջական հրամանին տակ կը մնար Հրթիռ խումբը:

Սուլթան Ապտիւլ Համիտին գահընկեցութիւնը եւ կառավարական չրջանակներու կողմէն թափուած խաղաղասէր աշխատանքները վերահաստատուցին բնականոն վիճակը կեսարիոյ մէջ:

* * *

Կեսարիոյ Հնչակեաններուն ցոյց տուած նուիրումը եւ անչահախնդիր ոգին դէպի ինքնապաշտպանութեան գործը՝ աւելի եւս հայ երիտասարդութիւնը կապեց կուսակցութեան հետ:

Ընկերներու հետզհետէ ուռճացող թիւը, եւ հայ ժողովուրդին լաւագոյնս ծառայելու եւ օգտակար ըլլալու չանքերը՝ աւելի ընդարձակ լսարան – Ակումբի մը կարմութեան պահանջը դրաւ օրուան վարչութեան առջեւ, որով կեսարիոյ կարեւոր մէկ թաղամասին մէջ՝ Սէքէճի Իօնիւ կոչուող հրապարակին վրայ նայող հին գազինօ մը դիւղի վերածուեցաւ: Շէնքը բնական յարմարութիւններ ունէր հանդէսներ եւ ներկայացումներ տալու: Վարի սրահը լսարան ընթերցարանի, իսկ վերի յարկը խմբապետական խառն նիստերու համար, որպէս ժողովատեղի:

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԲԵՄԸ

Կեսարացիք ընդհանրապէս թատրոնը — թէաթրոն — կը նոյնացնէին վրան բաց, դռեհիկ պորտախաղերու հետ եւ այդ խակ պատճառով թատրոնը ակիզբէն նկատուած է անբուռնելու բարոյականը ապականող, նկարագիրը խամրեցնող ձեռնարկներ. սակայն կանոնաւորապէս ազգային յեղափոխական կեանքէ վերցուած բիէսներու ներկայացումը նոր անբուռնելի մէջ մասնաւորապէս արժաւրժեց բեմական գործունէութեան գրգիռը եւ ազնուացուց անոր ճաշակը:

Հնչակեան բեմի արիւնները կը հանդիսանային ընկերներ Մինաս Պետրոսեան (Ասուպ), Մինաս Մինասեան եւ Օննիկ Եղիազարեան — Գասաննելչէն մին: Իսկ թատրոնի կէդրոնական ոյժը կը հանդիսանար ընկեր Յարութիւն Եաղլըեան, որուն կ'օժանդակէին ընկերներ Ոսկեան Մինասեան, Համբ Յակոբ Գասպեան, Օննիկ Եղիազարեան եւ Յակոբ Տալա-

քեւէկեան, այս վերջին երկուքը ուսուցչէի պաշտօն կը վարէին Կեսարիոյ Ազգային վարժարանաց մէջ:

Ամէն ամիս կամ տասնեւհինգ օրը անգամ մը հանդէս ներկայացում մը կը կազմակերպուէր· իսկ շաբաթը երկու անգամ լսարան կ'երթար Հնչակեան գլխավին մէջ, ուր, ընկերներ Մինաս Մինասեան՝ — Տնօրէն Կեսարիոյ Կեմհեշեան վարժարանին մէջ — Մինաս Պետրոսեան — ուսուցիչ եւ երբեմն տնօրէն Ամասեան Ազգկանց վարժարանին մէջ — եւ Օննիկ Եղիազարեան — ուսուցիչ Հայկեան վարժարանին մէջ — միսին ի միս կուսակցին լրագրական տեղեկութիւններ եւ օրուան քաղաքական կացութեան շուրջ կը բանախօսէին:

Երեք ընկերներն ալ, մէկը միւսէն աւելի համառ թխուքներէն եւ հայերէն լեզուներու, սահուն կերպով հայերէն թերթերը թարգմանաբար կը կարդային:

Կազմակերպուած հանդէսներուն եւ ներկայացումներուն գեղարուեստական մասը կը գեկավարէր Կեսարացիներուն քաջածանօթ Ցուքաքահար ընկերը Յովհաննէս Պօյաճեանը, որը ապագային կազմակերպիչը եղաւ Հնչակեան նուագախումբին· այդ մասին քիչ մը վարը:

Մէկ խօսքով Կեսարիոյ Հնչակեանները, հայ ժողովուրդին դաստիարակը եւ կրթիչը Հանդիսացան 1908–էն 1910 թուականները:

ԸՆԿԵՐՎԱՐԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐ

Կեսարիան հակառակ վաճառականական ծաղկեալ կեդրոն մը ըլլալուն, ծայրայեղ գործարնները տեղ չէին գտած ժողովուրդի մըտքին մէջ· ժրայն նոր սերունդն էր, որ կ'զբաղուէր ընկերվարական գաղափարներով· այս մարդին մէջ ընկեր Մինաս Պետրոսեանի խմաւտալից ճառերը, եւ մարքսիստական ուղղութեամբ գանազան երեւոյթներու վերլուծումը խոր ազդեցութիւն ձգած է հայ աշխատաւոր գասուն վրայ: Իսկ նոր սերունդը կը անանէր Կ. Պոլսոյ Հնչ· Ուս· Մխիթեան օրկան «կայծ»ի միջոցով եւ գաղափարներով:

Ընկեր Մինաս Պետրոսեանի եւ ընկեր Կապրիել Զէյտլեանի աշխատութեանց շնորհիւ առաջին անգամ ըլլալով կեսարիոյ մէջ կարելի եղաւ Մարգոծներու — Գասապ եւ Քէմիք Օյուն կազմակերպել միութիւնները կազմակերպել:

Կեսարիան թէեւ վաճառաշահ երկիր է, սակայն հո՛ն գործարանային կեանք եւ աշխատանք գոյութիւն չունէր: Ամառուան եղանակին, Յունիսէն մինչեւ Հոկտեմբեր, Պոլսոյ եւ արուարձանի չուկաներուն համար ապուխտ (պաստըրմա) պատրաստող բազմաթիւ տուներ — բացառապէս հայ — 15–20 հազար կով կը մորթէին, այս գործին եւ աշխատանքին կարեւոր մասը կը կատարուէին Գասապներով — այրեր — եւ Քէմիք Օյուճուներով — կիներ,— որոնք իրենց հարաշահ աշխատանքին համապատասխան վարձատրութիւն չէին ստանար: Այս վիճակը նկատի առնելով ընկ· Մինաս Պետրոսեան պատրաստեց կանոնագրութիւն մը եւ կազմեց Գասապներու եւ «օյուճու» կանանց սէնտիքա մը: Համանման աշխատանք ատրուած է նաեւ պղինձի արհեստաւորներուն մէջեւ:

ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՄԱՆԱՁԻՒՂԻՆ ՄԷՋ ԱՋԲԻ ԶԱՐՆՈՂ ԿԱՐԵՒՈՐ ԴԷՄՔԵՐ

1· Տոքթ· Լիւտի Փաւուսեան·— Յեղափոխական հին սերունդէն, ուխտակալ Հնչակեան, բազում անգամներ բանտերու մէջ տառապած եւ հալածուած, իր տապարէզին մէջ համուռ, բանապետական բժշկի օրով իր վկայականը կորնցուցած ըլլալով պաշտօնապէս չէր կրնար իր արուեստը կիրարկել:

Կախուած Կեսարիոյ մէջ:

2· Մինաս Պետրոսեան·— Բնիկ Պրուն Գըշլացի· իր ուսումը առած է Կեսարիոյ բողքականաց Արգէոս վարժարանի մէջ· ինքնուսմեամբ սերտացուած էր թխուքերէն եւ հայերէն լեզուներուն· բեմբասաց եւ հանաոր, պիտի նաեւ յուներէն:

Գրական կեղծանունն էր Ասուպ· կ'տարբերէր նաեւ Պետար:

Եղած է կուսակցական գործիչ, կազմակերպիչ, Կեսարիոյ մէջ եւ շրջակաները վարած է տնօրէնի պաշտօններ:

Ամուսնացած է յայտնի յեղափոխական Նիւլպէնք Համալեանի — Զեյթօի ընկերը — քրոջ հետ, 11 տասնեակներու հայր:

Ամերիկեցով թրքական բանտերու մէջ ճամչակած է բռնապետութեան տարտամները:

Սպաննուած է Սեբաստիոյ ճամբուն վրայ:

3· Մինաս Միհրասեան·— Բնիկ Կէմէրկէկցի, Մարզուանի գոլէճէն շրջանաւարտ, ժիր

այրի յեղափոխական չունչին տակ Հնչակեան եղած: Ժամանակ մը Ամերիկա ապրած, կեսարիոյ Ազգ. Մխացեալ Ուսումնարանի մէջ դասերու տուած է կիսիւշեան վարժարանի տնօրէնութիւնը. լաւ գիտէր անգլիերէն, հայերէն եւ թիւրքերէն լեզուները: Կարող բնմտիսոս եւ ամբոխները խանդավառող:

Կախուած կեսարիոյ մէջ:

4. Օճնիկ Եղիազարեան.— Բնիկ Էվէրկկլի, պատկն էր կեսարիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ ծխատէր քահանաներէն Տ. Մեսրոպ Քհնյ. Եղիազարեանի. իր ուսումը առած է կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքին մէջ. ուսուցիչ էր Հայկեան վարժարանի մէջ:

Չինար հասակով սլացիկ, ժպտաչրթունք, հեզ եւ համեստանոկ բնաւորութեամբ, համակ կամք եւ կորով կուսակցութեան գաղափարականին նուիրուած մի հպարտագիտ ընկեր էր. Մարքսիզմին չկեմ պաշտպան ուսանող սերունդին մտերիմ եւ կազմակերպողն էր:

Տիրապետած էր հայերէն եւ թիւրքերէն լեզուներուն, գիտեր նաեւ ֆրանսերէն եւ անգլերէն:

Կը բանախօսէր սահուն կերպով: Բաֆֆիի «Կայծեր»ը, «Դաւիթ Բէկ»ը ունկնդիր հասարակութեան կը կարդար թիւրքերէն բնագիրի նման:

Կախաղան հանուած է Ի կ. Պոլիս, 1915 Յունիս 15–ին փարամպի եւ վանիկի հետ:

Եղած է պատգամաւոր կեսարիոյ կոմիէն Կուսակցութեանն Տաճկաստանի Ընդհ. Պատմաւորական Ժողովին, 1914–ին:

5. Յովհաննէս Պօյաճեան.— Բնիկ կեսարացի. ուսուցիչ նախ Հայկեան վարժարանի մէջ եւ. ապա կառավարիչ Ազգ. Մխացեալ Ուսումնարանի մէջ: Վարպետ ջութակահար եւ երաժշտապետ. կազմակերպիչ կեսարիոյ Հնչ. Ընտանեկան Մխութեան ջութակի խումբին: Համակ կորով, կիզ եւ աւիշ՝ նուիրուած Հընչակեան մըն էր. կեսարիոյ Հնչակեան բոլոր հանդէսներուն փայլն էր:

Կախաղան հանուած կեսարիոյ մէջ 1915–ին:

6. Կարապետ Չիլոէմեան.— Աւլ անունով Սուսմպօլլու. հին յեղափոխական, անուս, բայց կուսակցութեան ծրագիրը անգիր սորված, բանուոր խաւերուն արիւնքը եւ կազմակերպիչը: Ծագկաւէր թուխ դէմքով կուսակցանուէր պայքարող ոյժ մը: Թրքական բանտերուն մէջ Համիտեան բէժիմին չատ չարչարուած է:

Կախուած՝ կեսարիոյ մէջ:

7. Վահան Ամատունի.— Բնիկ Մշեցի. հին Հնչակեաններէն, կեսարիոյ Հայկեան վարժարանի ուսուցիչներէն: Կեսարիոյ Հնչակեան մասնաճիւղի կազմակերպական աշխատանքներուն մէջ կարեւոր դեր է ունեցած: Սպաննուած Ինթասոիոյ Հանապարհին վրայ:

8. Արիս Գալփաեան.— Բնիկ Զօմախլուզի. ուսուցիչ նոյնպէս Հայկեան վարժարանի մէջ:

Կեսարիոյ Հնչակեան ուսուցիչներէն միակ վերապրողն է որ այժմ կը գտնուի Յունաստան:

9. Յարութիւն Եաղլեան.— Բնիկ կեսարացի, մինչեւ կրթութիւն առացած, վաճառականի մը քով հաշուակալ էր: Կազմակերպիչ եւ վարիչն էր կեսարիոյ Հնչակեան բեմին: Հնչակեան Ուսանողական Միութեան հիմնադիրը եւ պատանեկն էր: Լաւ բեմական յատկութիւն ունէր: Հրատարակախօսութեան մէջ վարժ եւ ճկուն: Ակումբի վարիչ եւ կեսարիոյ վարչութեան առենապետն էր: Հազիւ 25 տարեկան էր երբ տարագրուեցաւ: Իր մահկանացուն կնքած է Գողգոթայի ճամբուն վրայ:

10. Յակոբ Սվաճեան.— Բնիկ կեսարացի. չքնաղաւարտ թատրոն Ամերիկեան գրչեճէն: Ռեւուցիչ եղած է Թօմարզայի Ազգ. վարժարանի մէջ, եւ ապա պաշտօնավարած է կեսարիոյ մէջ:

Վարպետ հիպնոտիստ էր, զոր ձեռք բերած էր ողբացեալ ընկ. Յարութիւն Շէքէրճեանի հիպնոտիստական դասերին հետեւելով:

Թօմարզայի մէջ կազմակերպած է, ընկ. Մինաս Պետրոսեանի հետ, տեղւոյն Հնչակեան մասնաճիւղը: Սպաննուած տարագրութեան մէջ:

11. Յակոբ Տալաֆիւիէեան.— Բնիկ կեսարացի. կեսարիոյ Հնչակեան ուսուցիչներու կրտսերագոյնը. ընկերներ. Յովհ. Եղիազարեանի եւ Յովհ. Պօյաճեանի հետ կը կազմեր երրորդութիւն մը: Հնչակեան բեմին ծառայող լաւագոյն ոյժերէն մին: Զոհուած թրքական վանատալիզմին:

12· Հաճի կարապետ Մաթոսեան.— *Հին սերունդին պատկանող, բազում անգամներ Թրքական բանտերու մէջ խոշտանգուած, անբասիր Հնչակեան վերերաւ մը:*

Սրհեսով պղնձագործ (դազանիք): Թերուս, կորովի յեղափոխական մը որ միշտ պատնէշին վրայ մնալու պատրաստ էր, հակառակ իր յառաջացեալ տարիքին:

Թրքական բանտերու մէջ, Համիտեան բռնժամին օրով չարաչար տանջուած, հրաշէկ թառերով դրուխը պատած են գազանիքներ կորցնելու համար, սակայն միշտ ալ անպրպտուելի մնացած եւ չէ դաւաճանած իր յեղափոխականի ուխտին:

1911–ի սեպտ ունեցած Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ Թաղականական ընտրութեան առնն ընկերներ Տոքթ. Լ. Փանոսեանի եւ Գրիգոր Գրուշեանի հետ Թաղական ընտրուած է:

Սա եւս գոհուած Թրքական նաթապաններին:

Երեսունի մօտ իմաստնասիրէն հարիւ մէկ քանիներուն անուններր իմ յիշողութեանս մէջ մնացած են:

Ընկերներ Հայկ Գեղամեանի (գերձակ), Սեդրակ Էմմանեան (հիւսն), Խալըճը Եազուլ, Ոսկեան Մինասեան, կարապետ Գազազեան, Զարութիւն Եօղուրթլուչեան, եւն.:

ԿԵՍԱՐԻՈՅ Ս. Գ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ

Ընկերներ Օննիկ Եղիազարեանի, Յովհ. Պօյաճեանի եւ մասնակցութեամբ՝ կեսարիոյ Յակոբեան Ազգ. Մխոցեալ ուսումնարանի վերջնական տարուն աշակերտներէն Յակոբ Խաչերեանի, Մանուէլ Պէյլէրեանի, Մինաս Քայտմեճեանի, կարապետ Մայիսեանի, Ազատ Ստամպոլեանի, Ազատ Պետրոսեանի (որը վերջին Մխոցեանէն արտաքսուեցաւ), եւ Հայկ Ուզուբլեանի (այս վերջինը յետագային Թամկաւոր դարձած է), 1912–ին Ս. Գ. Հնչ. Գլխոյ տարհին մէջ հիմը դրուեցաւ Հնչակեան Ուսանողական Միութեան, որը տարի մը չի բոլորած, 1913–ին արդէն իր մէջ կր հաշուէր 25–ի չափ ուսանողներ: Միութիւնը իր ճիգերուն մէջ նեցաւ նաեւ յետագային, կեսարիոյ Ս. կարապետ վանքին եւ Թարսոն Ամերիկեան գոլէճին մէջ:

Ազգ. Մխոցեալ Ուսումնարանի անօրէն ոգեշունչ պ. Վահան Քիւրքճեան — մոլեռանդ Դաշնակցական մը — որ կը հովանաւորէր Դաշնակցական Յառաջդիմասէր Ուսանող. Միութիւնը, հաշտ աչքով չէր դիտեր Հնչակեան Ուսանողական Միութեան կազմութիւնն ու գործունէութիւնը:

Ուսանողներու ձեռքին մէջ Ազատամարտ, Դաշնակցական օրկանը, ապատ համարձակ չէր ըլլար կ'ընէր, իսկ կ. Պոլսոյ Հնչակեան Ուս. Միութեան օրկան «Կայծ»ը արդիւնաւոր էր որպէս ծայրայեղ գաղափար տարածող, ուսանողներուն միտքերը պղտորող պարբերաթերթ:

Տնօրէնին կողմանէ քանի քանի անգամ յանդիմանուելուն եւ ապատնալէքի ենթարկուելուն ընկերներ Մանուէլ Պէյլէրեան եւ Յակոբ Խաչերեան, որպէս վարիչները Ուսանողական Միութեան: Գաղափարական վարակը իր նուաճումները արդէն իսկ կատարած էր ուսանող սերունդին մէջ. Ուսումնարանի 80–ի հասնող ուսանողներուն մեծամասնութիւնը արդէն անգամ արձանագրուած էր Հնչ. Միութեան, այնպէս որ որքան խստութիւններր չատնային՝ այնքան աւելի անգամներուն թիւը կր բազմանար:

Ուսումնարանի Հոգաբարձութիւնր՝ պ. Տնօրէնին կողմէ արուած անգիտութեանց վրայ յենուելով՝ 1913–ի Մեծնդի արձակուրդին անմիջապէս յետոյ, հրապարակաւ, առանց պատի եւ դատաստանի որպէս էֆեմպար փըրէսիտէնէ սիրիւ իտիլ թալապէկեաներն իրթիահաթրըն իվլալ էտելիէր — կատա՛ղական պաղպաղով հետեւելով ուսանողութեան անդորրութիւնը վրդովողներ, պղտոցէն անպայմանօրէն կ'արտաքսէր պ. Յակոբ Խաչերեանը — որպէս Միութեան վարիչ — իսկ պ. պ. Մանուէլ Պէյլէրեան, Մինաս Քայտմեճեան, Հայկ Ուզուբլեան, Բարսեղ Մկրտիչեան եւ Կար. Մայիսեան 5—15 օրեր — որպէս գործակիցներ տասնեակին — վարժարանէն ժամանակս կը հեռացուէին:

Ընթացաւարտացու կարգին յառաջադէմ ուսանողներուն այսպիսի քահանաօրէն արտաքսումը եւ կախաղանումը իր առնին բովանդակ կեսարիոյ կաւառկեական շրջանակները ցնցեց:

Ուսանողութիւնը ապրուած կատարուած անիրաւութենէն՝ գասագրել հոչակելով ար-

տաքսուածներու անպայման վերամուծը պահանջից. այս դասադուլը տեւեց աւելի քան մէկ ամիս:

Այս քահանայական կարգադրութեանց դէմ իրենց դրաւոր բողոքը տուին Հնչակեան 18 ուսուցիչներ: Կուսակցութեան վերին Մարմինը ազդու բողոքներ ներկայացուց Ազգ. Վարչ. Գաւառական Ժողովին: Ինչ մնացած էր որ այս խընդիրը միշկուսակցական արհեստակցութեանց պատճառ դառնար, բայց կուսակցական բարձր շրջանակները կրցան համաձայնութեան եղը մը դնել, ընդունելով այնպիսի բանաձեւ մը որը թէ՛ դոհացում կուտար անխուսուած ուսանողներուն եւ թէ անխոհեմաբար արուածքան վերծին տուող Հոգաբարձութեան վարկը չէր վիրաւորեր:

Այս արդէն ինքնին յաղթանակ մըն էր, երբ արուածքուածները դասադուլ հռչակողներուն հետ միասին դպրոց կը մանէին:

Այս դէպքէն վերջը Ուսանողական Միութիւնը նոր սերունդին կուռքը դարձած էր:

Աշակերտական վիճաբանական ժողովներ, բանախօսութիւններ յաճախ կը կազմակերպուէին, իսկ 1914–ին Ս. Դ. Հնչ. Ուսանողական Միութեան Նուագախումբը կեսարիոյ Հնչակեան բեմին վրայն էր:

ԸՆԿ. Ս. ՍԱՊԱՀ – ԳԻՒԼԵԱՆ
ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՄԷՋ

1911–ի գարնան վերջերն էր կամ ամառուան առաջին ամսուն էր, որ ընկ. Ս. Սապահ–Գիւլեան Սեբաստիոյ վրայով կեսարիա հասաւ:

Կեսարացին բազմաթիւ ճառախօսներ, բեմբասացներ լսած էր. Հնչակեան գործիչներէն Մինասեան, Պետրոսեան, Եղիազարեան, Ազատ Ոսկանիկ, եւ ոչ ալ Դաշնակցական բեմախօս Յ. Գալֆաեան, Տոքթ. Նազլեան, Տոքթ. Ա. Խաչամեան եւ Գէորգ Վիշապեան կրնային բազդատուիլ հռչակաւոր բեմբասաց, իրապէս հռետոր Սապահի հետ: Բոլորը, բոլորը թզուկներ, գաճաճներ կ'երեւային մեր աչքին առջեւ երբ տիտան Սապահ–Գիւլեանը լսեցինք:

1911 Յունիս 14–ին էր որ առաջին անգամ լսեցի Սապահ–Գիւլեանը Պաղչէպաշը Թաղի Ազգ. Արամեան Աղջկանց վարժարանին մէջ, ուր ներկայ էր ծովածաւալ բազմութիւն մը. ներկաներուն մէջ կը գտնուէր նաեւ կեսարիոյ Միւթէսարըֆը:

Օրուան նիւթն էր Etatisme — էդատիսմը: Լման չորս ժամ տեւող բանախօսութեամբ կը ծնդացնէր հսկայ սրահը: Ամպխոնի վրայ կանգնած կարճ ու զնդաձեւ դանդուածը ովկիանոս մըն էր որ յորդած էր: Սոյն բանախօսութիւնը Թրքերէնի թարգմանուեցաւ ընկեր Մինաս Մինասեանի կողմէ:

Սապահի այս բանախօսութիւնը կեսարացի երիտասարդութեան մտքին մէջ ծնցուց սա գաղափարը թէ Հնչակեանները բանաստեղծներէ, դրագէտներէ աւելի հռետորներ, բեմբասացներ, դիւանագէտ մտաւորականներ ունի. ասոնք են որ–Թօն եւ ուղղութիւն կուտան Հնչակեան գաղափարին:

Ընկ. Սապահի կեսարիա ժամանումը կուսակցական կեանքին աւելի փայլ տուաւ, եռուզեռը սկսաւ եւ վերածնունդի նոր թուական մը բացուեցաւ: Այս վերածնունդի եռուզեռին մէջէն դոյութիւն եւ կեանք առացաւ Ս. Դ. Հնչ. Ուսանողական Միութիւնը:

Ընկ. Սապահ կարճ ժամանակուայ մէջ քանի մը զօնֆէրանս եւս տալէ վերջը մեկնեցաւ կեսարիայէն:

ԴԵՐԱՍԱՆ ԽԱՉԻԿ ՆՈՐԻԿԵԱՆ
ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՄԷՋ

Սապահի մեկնումէն վեց ամիս չանցած, չորիկ դերասան ընկեր Խաչիկ Նորիկեան եկաւ կեսարիա. իրեն կ'ընկերանար դերասանուհի մըն ալ:

Ընկեր Նորիկեան Հնչակեան Գլուխին մէջ դասախօսութիւններու շարք մը տալով մէկտեղ ներկայացուց նաեւ քանի մը պատմական պատմուճաններ:

Ընկեր Նորիկեանն ալ իր կարգին խանդավառութիւն մը առեղծելով՝ մեկնեցաւ Եգիպտոս:

ՀԱՅԱՍՊԱՆ ԵՂԵՌՆԸ ԵՒ ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՀՆՉԱԿԵԱՆՆԵՐԸ

Հնչակեանները բովանդակ Թուրքիոյ մէջ՝ Համօսմանեան — համիթլամական եւ համաթուրանական գաղափարի ոխերիմ հակառակորդներն էին, եւ Թուրքը լաւագոյն դնահատելով Հնչակեանութեան կատարելիք դերը հայ

կեանքին մէջ, չանաց զայն արմատախիլ ընել: Համեւրոպական պատերազմը լուսազոյն առիթն էր իթթիհատ–թէրաղզը կուսակցութեան համար ապրիլեան վերջին հետապնդած ծրագիրը իրագործելու, թրքահայութիւնը ոչնչացնելով թիւրքիոյ մէջէն:

Թիւրքի ապագային առաջին հարուածները կեանքին մէջ, ամէն տեղ ալ, Հնչակեան գործիչները եւ Հնչակեան ընկերները:

Կեսարիան դերծ չէ մնաց այս մահացու հարուածէն, եւ առաջին չարքին վրայ կորսնցուց Հնչակեան մտաւորականները:

Գահիրէ

ԱՍՕ

(ՏԻԳՐԱՆ ՕՏԵԱՆ)

Կարօղի եւ վերլուծող հրապարակագիրը, վիպասան եւ պիւռօր — Ահա՛ Ասօն:

Գրիչն ու գինքը ընկեր Ասօ–ի երկու անթաժան ընկերները եղան, որ մինչեւ վերջը չի լքեց զանոնք:

Վանեցի այս Հնչակեանը, Զարեհ Սասունեանի յեղափոխական չարժումներուն եւ հայ–թաթարական կռիւներու մէջ ցոյց տուաւ աննման քաջութիւն:

Ընկեր Ասօին կը պատկանի պատերը առաջին հայ մարքսեան վիպագրի, որուն կեանքին թելը կտրեց Իթթիհատի կացինը...:

ՄԻՀՐ· ՆԱՃԱՐԵԱՆ

ՅԱԿՈԲ ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ

Տիպրանակերտի Ս. Կիրակոս եկեղեցւոյ կեդրոնի ցնծդան եւ Հայկական ձայնագրութեան հմտաբանն էր ողբացեալ ընկ. Յակոբ Տէրտէրեանը: Մէջակ հասակով, մէջակ-պէրուկ մարմնով, կապոյտ աչքերով, գեղնորակ մազերով, լուրջ դէմքով, եւ, օժտուած անհնաման ձայնով մը, որը իր ծննդավայրին՝ վարպապոյն ծագիկը կրնար նկատուիլ:

Տիպրանակերտի Յատաջդիմական դպրճի ուսանող էի, երբ մարդիչ-դաստատուն՝ Տոքթ. Յ. Թէրզեան, կը ջանար Համոզել զիս, որպէս զի, դաշնակցական նոր Սերունդ անուն պատանեկան մխիթեան անդամագրուիմ:

Այդ առիթները, ողբացեալ ընկ. Յ. Տէրտէրեանի յարաբերութիւնը մեր բնտանիքին հետ շատ սերտ էր. համակրած էի իրեն, նամանաւանդ՝ շատ սիրած էի ձայնը, եւ, երգեցողութիւնները լսելէն չէի կշտանար: Իր դիշերային այցելութիւններով կը խանդավառէր եւ կը զուարճացնէր մեզ, չմոռնալով միանգամայն՝ մերթ ընդ մերթ խրատականներ տալու ինծի եւ զգաստանքներ հիւսելու Հնչակեան պատանիներու եւ երիտասարդներու վարք ու կեցցողի մասին:

Տոքթ. Յ. Թէրզեանի համոզիչ խօսքերը չէի կրցեր ներքին ըմբռնումներուս մէջ փոխադրութիւն մտցնել, մինչդեռ ընկ. Տէրտէրեան — հակառակ իր ստացած մէջակ ուսումին եւ դաստիարակութեան — յաջողեցաւ հաւատացնել զիս իր քայլերուն... պէպի՛ Հնչակեան Ակումբ:

Այս մի քանի տողերով յուշերը արձանագրելէ յետոյ, պարտապէս՝ մեր այժմու Հնչակեան երիտասարդ բնկերներուն կարեւոր ծանօթացնելու համար նախապատերազմեան շրջանի եւ թէ ընկերներուն հետաքրքրութիւնը դէպի նոր սերունդը:

Ընկեր Յ. Տէրտէրեան, որպէս ուիթացուսուցիչ, սիրուած էր ո՛չ միայն իր բնկերներէն եւ բարեկամներէն, այլ նաեւ՝ հակառակորդ հոսանքէն, որովհետեւ, դիտէր յարգել ամէնքը եւ յարգուել ամէնքէն, սիրել շուրջիններըը եւ սիրուիլ շուրջիններէն:

Տիպրանակերտի Հնչակեան Գրասէրաց Մերսեթեան տպաքներու կողմէ սարքուած ուրախ հանդէս, ընկ. Յ. Տէրտէրեանի առիվեցուցած խանդավառութիւնը աւելի կը փառաւորուէր, որ աշխուժօրէն կ'աշխատէր՝ երբ գործին իր պատկանած կառավարութեան վերաբերուիլը կ'իմանար:

Ընկ. Յ. Տէրտէրեան բախտը ունեցած էր միանգամայն՝ ամուսնանալու իրեն զարմանալի եւ Յարգելի զոյգին չքնաղատարփ ընկերուհիի մը հետ, իր կողակից հետ, հիմնած էր Թաղային վարժարան մը՝ Արեգեան Վարժարան անունին տակ (սիկնոյը անունը Արեգ էր), եւ համակրութիւնը շահած իր վարժարանին հետեւող ուսանողութեան ծնողքներուն՝ անխտիր:

Սոց. Դէմ. Հնչ. կառավարութեան 50-ամեայ պատմութեան մէջ, հակառակ մեր ցանկութեան եւ բուռն փափաքին, պիտի վրիպին ա՛յնպիսի Դէպքեր ու Դէմքեր, որոնք հայ պատմութեան էջերը պիտի զարդարէին մեծագոյն յուսադրիչ եւ արժէքաւոր իրագործութիւններով:

Մեր այս պարբերութեամբ ըսել չենք ուզեր, թէ՝ ընկ. Յ. Տէրտէրեան եւ կամ նմաններըը զարդարանք են հայ ժողովուրդին, քաղիլ, եւ սակայն ան եւ անոր նմաններըը համես-

ուքեան մէյմէկ սխալներ էին, եւ ինչ որ ըրած են իրենց պատկանած ցեղին բարօրութեանը նպաստող, պարտաւորութենէ կամ պարտականութենէ անդին չ'անցնիր: Իցիւ թէ՛ նորահաս սերունդը հետեւէր հիններու օրինակին:

Այս մի քանի տողերը ընկ. Յակոբ Տէրտէրեանի մասին, թող ներչնչախօսքը դառնայ մեր երիտասարդներուն, եւ, թող ամէն դիտակից հայ, իմանայ թէ՝ հայ ազգի ապառնագրման պրծին մէջ ունեցած ենք անհամար նուիրուողներ, որոնք՝ անձնուրաց, անձնազոհ մարտիկներ եղած են եւ մէկը աւէնիին՝ ամէնը մէկին նշանաբանով՝ հասարակական գործերու վերաբերմամբ առաջնորդուած ու գործած են:

Մեր խօսքը վերջացնելէ առաջ, չմոռնանք աւելցնելու թէ՝ ողբացեալ ընկ. Յակոբ Տէրտէրեան եւս մաս կը կազմէ մեր մէկ մխիթարեան հաւաքներուն, եւ անշուշտ կը մնայ իր անթաղ մարմինը:

Թէեւ սխուր է վերյիշել անցեալը, սակայն, այդ սխուրը քաղցր ըլլալ կը թուի մեզ, քաղցր՝ իր բոլոր անցեալ-անպրուամներովն ու կեանքովը...:

Գէյրութ

ԱՌԱՔԵԼ ՓԻԶԵԱՆ

ԸՆԿԵՐ ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԻՕՔՏԷՐԻԼԵԱՆ

Ընկեր Կարապետ Կիօքտէրիլեան Հնչակեան գործիչներու եւ մտաւորականութեան վարդանդին մէջ մէկն էր, որուն հանդէպ մանաւանդ սէր եւ հիացում ունեցած եմ:

Յետ պատերազմեան, Կիլիկեան անկախութեան երանական օրերուն ճանչցայ զայն, մօտէն յարաբերուելով հետը, եւ իր մէջ ուսումնասիրելի զարգացական մարդը որ բացարձակ հակասութիւն մըն էր իր նիւթական իրականութեան հետ:

Հարուստ էր ինք՝ քաջով, վարիով ու համբաւով, բայց մեծագոյն ատեն ճշմարիտ ցեղասիրական եւ ըմբոստ՝ ընդդէմ քաղաքական բռնատիրութեան եւ դասակարգային տիրապետութեան:

Յարգում մը՝ որ երբեք չէր համապատասխաններ հոգատէր ու կալուածատէր մարդուն, որ հաւատացեալ մարքսիստ մըն էր, եւ անոր չերմեռանդ քարոզիչը:

Ու կը խորհիմ, թէ այդ խակ էր գլխաւոր ազդակը որ իրեն կը քաշէր ու կը կապէր բոլոր դինք ճանչցողները, մանաւանդ երբ զգալիորէն ընկերներու հետ կ'ըլլար իր հանդիպումը: Որպէս անոնցմէ մին, մեծագոյն գրաւիչ ազդեցութեան տակ, օրերով անձանձրոյթ հետեւեր եմ իրեն, իրմէ լսելու համար, իր կեանքն ու գործերը, որոնք մէկ մէկ հրաշալի ոդիսականներ ու դրուագներ են եղած, կուսակցական ակնոցով, եւ որոնք դժբաղդաբար չէ ուզած հրապարակել, Հնչակեան դրօշին տակ ու անոր անունով գործած բոլոր այդ գոհարերութիւնները, նկատելով մարդկային սարդ պարտականութիւն, թելադրուած իրեն արուէն, հոգիէն ու արիւնէն:

Հնչակեան գործիչներու ժառանգական չափազանցուած համեստութիւնն է այդ, որ իր խորքին մէջ, այսօր կ'զգանք թէ առաքինութիւն մը ըլլալէ դադրած՝ եւ եղած է վնասա-

կար:

Անոր համար, որ Հնչակեանութիւնը չատ բան կը կորնցնէ իր յինամեայ փառաւոր դործունէութեան պատմութիւննէն, ժամանակի անյաստակ անդունդին մէջ թաղելով բազմաթիւ փառապսակ դրուագներ ու յիշատակներ:

Այժմ, անոնք որ այլեւս յաւերժապէս բացականեր են ու պիտի չլսեն մեր անդադրնադադար խօսքերը, եւ պիտի չպարտուրուին այլեւս համերաշխութեան ներգործող կարմրութիւնով ու քրտինքով, մենք՝ դրքին ու դրչին պիտի յանձնենք անոնց ազգանուէր դործերուն հպարտացնող դրուագները, խտացած՝ կրճատուած՝ որքան որ կը ներուն յուշարձանի մը սուղ էջերը:

Կէօքսէրլեան մին է անոնցմէ, մին՝ Կիլիկեան Հնչակեանութեան հսկաներէն, որ 1895-ի Զէյթունի ապստամբութենէն մինչեւ ընդհանուր տարաշրջութիւն, առանց հաշուելու հինները, չիկայ ո՛եւէ հայկական դէպք ու շարժում Կիլիկեան չրջանին մէջ, որուն խառնուած չ'ըլլայ իր համայքոտ անունը, տրամադրելով ոչ միայն իր նիւթականը, այլ նաեւ իր անձը:

Պարագայ մը, որ հպարտացուց է հայ հրատարակութեան մէջ:

Իր մարմնոյն ամէն կողմը ծակոտ ու ակօսաղ դնդակի ու դանակի սպիները, իր գոհարեղութիւններուն չափանիշն ու կարկառուն վաստակներն էին: Յեղափոխական գործունէութիւնները իր կեանքին համար պատմութիւն մ'ունենալով իր վրան, որ ամրողջական գործ մը կրնայ դրուելիք ան, որ ամրողջական գործ մը կրնայ դրուելիք ան, որ ամրողջական գործ մը կրնայ դրուելիք ան, բայց այդ ամէնուն արժէքը մենք պիտի խտացնենք միայն մէկին մէջ, որ ամէնէն վերջինն է ու ամէնէն խոպանը, պանծալին: Դէպի «Սինճաբ»ի լեռը իր առաքելութիւնն է այդ, լեռնալանջ, ապերասան ու հրէշային մեծ եղեռնի օրերուն, Հալէպի մէջ կազմուած «նրուէրուած»ներու մարմինի մը կողմէ, որուն նախագահն ու հիմնադիրներէն էր ինք: Առաքելութիւն՝ որուն պէտք անհնարին ապահովելու համար Սինճարցի հարեւաններու պաշտպանութիւնն ու աստիճականութիւնը, բանալու համար լեռան դռները լեզուապատառ հայ վիճակականներու առջեւ, որոնք պիտի կրնային խոյս տալ դանակին տակէն ու մահուան ճանկերէն:

Եւ օրհնեալ, հոգատէր, հօսերու եւ ապրնդունելու տէր ապնուականը, այդ ամէնը կորընծայելով մահացնող հոսանքն ի վար քչուելէ առաջ, առիւծի արիութիւնով, կրցաւ ճողոպրիլ վտանգէն, ու նուիրուիլ ցեղին փրկութեանը, դառնալով եւ անուանուելով «Շէյխ-իւլ Ամինէն»:

Սինճարի լեռնականները, այդ անունով մկրտեցին կէօքսէրլեանը, ու իրր այդ ալ յարգեցին ու այդ անունով խօսեցան իրեն հետ, անոնց մեծերը:

Ու դաղափարական մարդը, «Շէյխ» անունէն երբէք չազդուեցաւ, եւ ազանդամոլի մը հպարտութիւնով, դայն պահեց աւելի վերչն ալ՝ հայկական ու կուսակցական լայն չրջանակներու մէջ: Իր հսկայ հասակէն առկախ փառաւոր ու ալեխառն մօրուքին չափ տալով ներքին գոհունակութիւն մը կ'դդար ան, ու յաճախ, կուրծք լեցնող չունչ մը քաշելով, խղճի պարտքը կատարած մարդու երանութիւնը կ'ունենար:

Զէ՞ որ Կիլիկեան հայութեան եւ Հնչակեանութեան բնաբանէն եղող այդ մարդը, երբեմն սարսռապղու Հայ փէտայիի, բանաերէն, խմխապաններէն ու չարդերէն աննկուն ու անվհատ, տառնեակ տարիներով, հաւատարիմ երկիւղածութիւնով մը, դաղափարին ու անոր յաղթանակին ծառայել եւ, «Շէյխ» դառնալով, յեղափոխականի իր ճամբէն եւ անոր սրբարան նպատակէն չեղած չէր երբէք, եւ ոչ ալ նորութիւն մը առաւ հոն՝ երբ պէտք եղաւ հովուական այդ մականը ձեռք առնել: Պաշտօնը նոյնն էր, եւ որքա՞ն հպարտ էր ան՝ որ այս անդամ ալ առիթ կը տրուէր իրեն, իր քարոզչութեան նուիրական դործը կատարելու, ցեղին հունէն դարերով բաժնուած ճիւղերու մէջ, ուր՝ կ'երթար ցանելու սերմերը հայ պատմութեան, քաղաքական տեսլեքին, եւ մարդկային պարտքի եւ իրաւունքի գիտակցութեան:

Ընկ. Կէօքսէրլեան՝ իր այս առաքելութեան յատուկ բերելիք արդիւնքներէն ոգեւորուած ու խանդավառ, դարձեալ իր անձը նետեց վտանգին մէջ: Ան՝ հմուտ անոնց լեզուին, հաւատալիքներուն, բարքին ու կենցաղին, իր այս առաքելութեան ընթացքին խոպոտ անճանաչելի դարձաւ:

Սինճարի լեռնականները «Եղիտ»ներ էին,

որոնց մօտենալու համար՝ կէօքսէրէլեան հա-
պած էր անոնց կրօնականներու գոց կապոյտ
կտաւէ երկայն էնթարիի, գլխին անցուցած էր
սթամպուլեան մեւտաքէ ծածկոց էչֆիէն, կարգ
կարգ համրէշները վզին խաչաձեւ անցուցած,
եւ հովուական մականը ի ձեռին, մտաւ Սինճա-
րի սահմաններէն ներս, դիւրութիւնով գանե-
լով տեղացի առաջնորդներ, որոնք պինքը տա-
րին իրենց պետին՝ Հմօէ Շաբօի մօտ:

Հմօէ Շաբօ մեծ պատիւներով ընդունեց
Շէյխ-իւլ Ալմէնը, իր վրանին առջեւ մօ-
թուղ ոչխարներու պատուոյ մատապին չուրջ,
դոհարանական ազօթքէ ետք, զայն առաջնոր-
դելով հիւրանոց, ուր հետզհետէ եկան մեծ
Շէյխին ու ատտապեսին ասպանին եւ կրօ-
նականները:

Կէօքսէրէլի՛ . . . :

Այս բառով ու անունով սկսաւ Շէյխ-իւլ-
Ալմէնը ծանօթացնել ինքզինքը, իբր չատասխ,
հայ մանրքանկան այն ափըպէյլուքիւններէն
մէկին, որոնք հին դարուց ի վեր, իրենց ապա-
տութեան ապահովութեանը համար, հաստատ-
ուած էին Տաւրոսի անտառի լեռներուն մէջ,
ու յետոյ իջնելով քաղաք, խառնուած էին մայր
բունին, մնալով ու պահելով՝ իբր հայ՝ սպրդու-
թիւններին: Եւ պատմական փաստարկութիւննե-
րուն մէջբերումով ան՝ ատկաւ ծօնեցաւ իրենց
պատմութեան եւ համոզիչ ոճով մը եղրակա-
ցուց թէ իրենք եղիսեներն ալ, դերակշռութիւ-
նով հայ են, կամ Հայաստանի քաղաքացի բը-
նիկներ, որոնք նոյնպէս հալածանքներէ քաշ-
ուած, ապաս կեանքի եւ ապահովութեան հա-
մար, քաշուած ու ամրացած են այս լեռներուն
վրայ, ինչպէս ուրիշներ, Գըզըլպաշ, Ալեւար
ցեղանուններով, զոյութիւն ունին պատմական
Հայաստանի անտառիկ բարձրաւանդակներուն
վրայ:

Շէյխ-իւլ-Ալմէնը, օրերով ու չաբաթներով,
արթուն ու պարտաճանաչ հովիւի մը պէս
համբերատար նուիրումով քարոզեց, խօսեցաւ
մինչեւ որ հաւատացին եւ ամէնքը իր խօս-
քերուն:

Եւ ահա՛, նոր պատգամ եւ նոր վարդա-
պետութիւն մըն էր որ չրչան բրաւ ամէն կողմ:

«Իրանեան գծով հայը, Ազիտին, Գըզըլպա-
շըն ու Ալշաբը արեւակիցներ են»: Բոլորին կոչ-
մէ նուիրագործուելու այդ պատգամը, այն օ-
րը մանաւանդ, երբ տաւուղն ու գուռնան հրա-
շերից լեռնականները մեծ միթինկի մը: Հոն՝
Հմօէ Շաբօ՝ իր բազմաթիւ օգնականներուն հան-
դիսաւորապէս ներկայացուց Շէյխ-իւլ-Ալմէ-
նը, որ այդ պահուն իր մօտ կեցած էր, ժըպ-
տադէմ, խոնարհ, բայց պատկառազդու իր ե-
բեւոյթով:

Կէօքսէրէլեան դարձեալ խօսելու բազմու-
թեան առջեւ, իր ամէնէն ներթափ քարոզ-
նիչէն մին, որուն ունկնդիր եղիսեի ժողովուր-
դը, սիրով ուխտուց օգնութեան ու պաշտպա-
նութեան վերթալ՝ Իսլամէն: Հալածական իր
արենակից հայուն: Եւ այդ օրէն ետք զօրակոչ
յայտարարուեցաւ: Եղիսեները չարժման մէջ
էին, ամէնքը պարտականութիւն նկատելին
լչնել դաշտ, մինչեւ հոն՝ ուր կրնային երթալ
եւ հանդիսած հայերը բերին Սինճարէն ներս:
Պատուաձներուն թիւը չուտով տասը հազարը
պիտ անցաւ: Այսպէս՝ Սինճարի բնիկներուն
մէջ, տարիներով տարտղ եւ չնորհիւ իրենց ար-
հեստներուն, բարեկեցիկ վիճակ ապահովող
այդ հազարները, մնացին հոն մինչեւ պատե-
րազմի վերջաւորութիւն, մինչեւ այն օրը, երբ
Թրքական բանակը դերման ապանելու պեհա-
վորութեան տակ ու դերման թնդանօթներով,
պաշարեցին Սինճարը, ուր տեղի ունեցան կա-
տաղի կռիւներ, երբեմն հրետանիի առատու-
թիւնով, երբեմն ալ դիրկ դիրկի տուինաւոր կը-
ռիւներով, պատճառ դառնալով ապրատիելի ա-
րիւնհեղութիւն մը, որուն մէջ միշտ եղիսենե-
րը մնացին յաղթական, իրենց հետ մինչեւ վերջ
պաշտպանելով հոն ապաստանող հայութիւնը,
որոնք յետոյ անցան Կիլիկիա:

Անցած են զարհուրանքի այդ անիծուած օ-
րերը, իր տուներին չատ պարզ ցուիրում մը —
ինչպէս կ'անուանէին դերակատարները — ընկ-
կէօքսէրէլեանի եւ իր ընկերներուն ունեցած ա-
պատարագական այս խոյանքը, այսօր է որ կը
մեծնայ ու կը հսկայանայ մեր աչքերուն ու
ականջներուն առջեւ, երբ վերյիշումով մը կը
վերապրինք արհաւիրքն ու վտանգը այն օրե-
րուն, եւ երբ պատարիւն դառնութիւնով, կը
վերլուծենք ու կը չափենք զօրքը, եւ անոր ար-
դիւնքը, ուրկէ ազգը չահեցաւ տասնեակ հա-
զարներու կեանքը:

Անոնք մեռած չեն, մենք ու անոնք՝ քանի յիշենք անոնց գործն ու նուիրումը, միշտ յարգանքով ու հիացումով պիտի օրհնենք ու պանծացնենք անոնց արքայական յիշատակը:

* * *

Բ.

ԸՆԿ. ՍԱՐԳԻՍ ԿԻԶԻՒՐԵԱՆ

Մեզմէ անդարձ մեկնողներու խնկելի յիշատակին ձօնուած յուշարձանի մը մէջ, անարդարութիւն պիտի ըլլար, մոռնալ «Մալաթիացի Սարգիս»ը:

Մելիտինէէն Հալէպ, Կիլիկիա, Պոլիս եւ Ռումանիա, այդ անունով ճանչցան զինքը, եւ ուր որ գտնուեցաւ, վիճակուած ընկերն ու հասարակական մարդը գործաւ, պարտադրելով իր անձը ընկերային չարքերէ դուրս ալ, համատարական մարմիններու մէջ ալ:

Ուր որ կիրք եւ ձեղքուած կար, Սարգիս, «խաղաղութեան մարդ»ը, ձիւթենիի ճիւղն ի ձեռին հոն էր: Ներքաշուե իր խօսելու ձեւով, եւ պերճ վիճաբանութիւններով, խնդոյն մըթնոլորտը կը պայծառացնէր, միջավայրը բուռն առանի մը վերածելով:

Ինք ու անդրք ալ էր ան՝ որ հակառութիւն մը չէր իր մէջ: Ինք ըլլալով երկիւղած կուսակցական հաւատաւոր մը, եւ գաղափարին նուիրուած մը, չէր ներեր որ ընկերներու մէջ, ապերութիւններ մտնեն եւ ախտաւորութիւններ գտնեն: Հոն՝ ամէնարագ վիճաբանութիւնները յառաջացնէին: Հոն՝ սիրոյ եւ խաղաղութեան հրեշտակը, կը փոխարկուէր ամէնէն անդրք ու դաժան մարդու, եւ քանի այնքան անդրք ու դաժան մարդու, եւ քանի այնքան մըլ կը վճռէր: Շատեր՝ որոնց անձանօթ կը մնար եւ որ իրապէս մարդը, եւ որոնք իր հարուածներուն ու ծանր նայուածքին ենթարկուեցան, մեղադրեցին զինքը իրր յեղափոխական, մինչ ան՝ իրականին մէջ, ամէնէն յառաջդիմասէրն էր:

Անոր կուսակցական կեանքը շատ կանուխէն կը սկսի, եւ իր մէջ կը յայտնուի յեղափոխականի ոգին: Տասնեւվեց տարու էր երբ իր հայրը, յայտնի առեւտրական եւ դատարանի անդամ կարապետ Կէզիւրեան, Ադէէատանի ցեղասպան Հարուն օղլիներուն հետ կը սպրդի ցեղասպան Հարուն օղլիներուն հետ կը սպրդի ցեղասպան Հարուն օղլիներուն հետ կը սպրդ

կէօքտէրէլեան կը մեկնէր «Սինճար», Սարգիսեան ալ պաշտօն կ'առանար մեկնիլ Նիսիպինէ Մարտին երկարող լեռնաշղթան, Աւշար ցեղերուն մէջ, նոյն այն միսսիայով, ինչ որ ունէր կէօքտէրէլեան:

Օր մըն ալ Աւշարներու պետին, նշանաւոր «Համօ» ագայի վրաններուն մէջ երիտասարդ «Տէրվիշ» մը երեւաց:

Յարգանքով հիւրասիրեցին զայն, իբր կրօնական մը, որ Ադէէ-տաղէն կուգար: Օրուան մարդն էր ան՝ իր աղօթքներով եւ հոգեչունչ քարոզներով, որոնց մոխիկ կ'ընէր ժողովուրդը բարեպաշտ երկիւղածութեամբ:

Համօ ագայի վրանները նեղ կուգային իր ցեղին հաւատացեալներուն համար, որոնք լուռ եւ վերացած, անոր շրթունքներէն կախուած, մոխիկ կ'ընէին սրբազան ջերմեռանդութեամբ:

Ցեղին հերոսներուն, եւ անոնց պայքարի դրուագներն էր զոր կը պատմէր ան, եւ անոնց ընթացքին՝ զարմանալի ճկունութիւնով մը, ան կը բացատրէր Թուրքիան բակկացնող ցեղերուն ծագումն ու իրարու հետ ունեցած արենակցութեան կապերը: Ու թուելով անոնց ներկայ անբաղձալի վիճակը, ցոյց կուտար մեկ պատճառը, որ էր հասարակաց թշնամի Թուրք պետութիւնը:

Կը չեշտէր ու կը վաստէր անոր կիրարկած բաժնելու քաղաքականութիւնը, «փոխրամասնութիւնները տկարացնել, իրարու թշնամի դարձնելով, ու վիրար գարնել տալով, ապահովել իր տիրապետութիւնը:»

Իր այս ոգիով խօսած քարոզներուն, մէջտ կը յաջողէր սրբազան երգ մը: Սազը իր կուրծքին, սիրահարի մը պէս անոր փաթթուած, ան ու թառ յօնքերուն տակ բացուող իր երկու հրաշալ խոշոր աչքերը երկինք սեւեռած, ու այս տպաւորիչ դիրքով կը սկսէր ան քրթական էչկին: Արդարեւ աչքերն ու հոգինները համայող մ'ըն էր ան: Հանճարի էր իր ձայնը ղպայուն, թրթռուն եւ մանուանդ յուզող: Իր երգերը արցունքներ կը խլէին, որոնց կը սիրապետէր, պահելով դանդաղ հոգեմտալ վերացումի մը մէջ:

Ու յետոյ՝ զարձեալ խօսքն էր որ կը յաջորդէր կրօնական մեկնութիւններուն եւ երգերուն: Ան՝ կը քարոզէր անվերջ, առանց բացայայտորէն ի նպաստ հայերուն արտայայտուելու: Բայց զանազան դարձուածքներով կը ստիպէր դանդաղ, որպէս զի հարց տան, բացատրութիւններ պահանջեն, եւ հայերու հանդէպ կիրարկուած բնաջնջումի քաղաքականութեան պատճառները պրպտեն: Ահա՛ այդ պահուն էր որ Սէրգօ կը մանէր իր բուն դերին մէջ: Ան՝ նախ նամանութիւններ կը բերէր Աւշարներու, Գրզըլպաշներու եւ Եղիտիներու մօտաւոր ու հեռաւոր կեանքէն, եւ կը հետեւցնէր թէ Թուրք պետութեան նպատակն եղած է այդ համայնքներուն բնաջնջումը:

Այդ օրերուն հայուն չէին վնասներ բաւական, ու հայը ապահովութիւն կը վայելէր: Իսկ այսօր, երբ կարգը եկած է հայը բնաջնջելու, ո՛չ միայն ձեզ ազատ ձգած են, այլ նաեւ վայելչանքի առարկայ եղած էք: Ու եզրակացուց թէ, մենք պէտք է պաշտպաննենք Հայերը, դառնանք ընդունելով մեր լեռներուն ու առուներուն մէջ: Ազգանչանը տրուած էր, Սրբազան մարդը, Քարոզիչն էր որ պատգամած էր: Ու անմիջապէս լուրը տարածուեցաւ ամէն կողմ: «Հայերուն օգնել սրբազան պարտականութիւն է Աւշարին համար» ու չուտով «Համօ» ագայի լեռներն եւս բացուեցան վախճանական լեզապատառ հայերուն առջեւ, ուր ապաստանեցան հարիւրներ, հոն ապրելով մինչեւ վերջ, մինչեւ դիմադարձ, երբ այլեւս հայուն արիւն ալ կը ծագէր, հայկական հոչակուած անկախութեան լուրն եւս կը հասնէր Նիսիպինի լեռները: Այս անգամ եւս, աւետարերը, Սէրգօն էր, բայց հայ յեղափոխական Սէրգօն՝ իր վրայէն նետելով Տէվրիշի տարազը՝ զարմանք, հիացում եւ յարգանք պատճառելով Համօ ագայի եւ իր ցեղակիցներուն:

Ահա՛ երկու ապրող մեռելներ, յաւերժացնելու եւ վաստակելու արժանի երկու հերոս ընկերներ եւս, որոնք իրենց գործերով արժանի դարձած են խառնուելու Հնչակեան յիսնամեայ կեանքին մէջ, հայութիւնը դէպի հաւաքական վաղքին տանող ուղիներու լուսապսակ բոմին, որոնց գալիճապատին ըլլալու կոչուած է սոյն Յուշարձանը:

Պուրէշ

ՀՆԶԱԿԵԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՆԻՖԷՍՏԸ

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐՇԱԿԻՆ

1913 Թուականին, երբ եւրոպական հարկը պոռը մթագնել սկսած էր եւ համաշխարհային պատերազմի մը ուրուականը սաւառնիլ սկսած, երբ հայկական բարենորոգումներու հարցը կրկին հրատապակ դրուած էր, Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնական վարչութիւնը եւս ոգեշնչուած պատմական կոչ մը հրատարակեց, որու կարեւոր մասերը կուտանք ստորեւ, որոնք անցեալ մ'ալ պիտի ապացուցանեն որ Հնչակեան կուսակցութիւնը քալած է միշտ Մարքսիզմի ուղիէն եւ եղած է հաւատարիմ պաշտպանը հայութեան իրաւանց:

* * *

«Ուղղելով ներկայ կոչը եւրոպական մեծ պետութիւններին եւ ժողովուրդներին, մենք կարծում ենք հայկական desiderata-ների համարիմ թարգման լինել, իբրեւ հայ բողոքական կուսակցութիւն, որ գոյութիւն ունի մասներ է ձգած հայ ժողովրդի մասսայի մէջ եւ որի աճումն ու գործը բազմիցս միախառնուած են եղել Հայաստանի յեղափոխական շարժումների հետ:

«Մենք ապահովել ենք գոնում ամէն պատերազմ, որ ընկատում ենք իբրեւ ոճրագործութիւն՝ բողոքելով մարդկութեան համար սոսկալի: Մենք կրում ենք մեր սրտում անհաշտ եւ անսահման ատելութիւն դէպի այն պատերազմները, որոնց նպատակն է յափշտակութիւն, ստրկացում եւ մի ժողովուրդի տիրապետութիւնը միւսի վրայ: Մենք բուռն ատելութեամբ դատապարտում ենք ամէն միտք ընդունիչ ընդհարման եւրոպական ազգերի միջեւ: Բայց հէնց այդ պատճառով մեզ հարկադրուած ենք տեսնում հարցնել, թէ Թիւրքիայի ներքին վիճակը իրապէս խաղաղութե՞ն վիճակ արդեօք: Կարո՞ղ ենք ասել արդեօք, որ ամբողջ դարերի, եւ մանաւանդ վերջին դարու ընթացքում, Թիւրքիայի, այսպէս կոչուած, ներքին խաղաղութիւնն արդարեւ խաղաղութիւն մասնաւորապէս հայ ժողովրդի վերաբերութեամբ: Չէ՞ կրում արդեօք նա, այդ ժողովուրդը, միշտ եւ անդադար, սարսափելի հալածանքներ, որպիսին կարելի է գործադրել միայն գէնքի ուժով նուաճուած մի ժողովրդի վրայ: Ի՞նչով է նրա ներկայի, եւ ամէն ժամանակեայ, վիճակը տարբերում այն վիճակից, որ ստեղծում է պատերազմից յետոյ: Յարուցեալ պատերազմ չէ՞ արդեօք, իր աւերներով ու կոտորածներով, որ հրահանգել ու կոտորել են, դարերի ընթացքում, թուրք կառավարութիւններն ընդդէմ անպաշտպան հայ ժողովրդի: Եւ, հետեւաբար, բնական չէ՞ արդեօք, որ, յանուն մարդկութեան եւ յանուն ժողովրդների սրգատարրութեան, նոյն իսկ նրանք, որոնք առանձնապէս ատելութիւն ունին դէպի պատերազմները եւ ցանկանում են խաղաղութիւն, կոչուած լինին բարձրացնելու իրանց ձայնն իրերի այդօրինակ դրութեան դէմ: Արդարացի չէ՞ արդեօք, որ նրանք բողոքեն ընդդէմ այդ

յարատեւ պատերազմի Հայաստանում, պատերազմ, որի նպատակն է բնաջինջ անել, մէկ աշխատասէր, կուլտուրական ու կորովի ազգ, եւ այդպէսով ջանիմ անեն առաջն առնել այն բարդ կնճռոտութիւնների, որ ամէն րոպէ կարող են երեւան գալ Արեւելքում: Տրովհետեւ ւինչեւ որ դարմանը չէ դրուած հիւանդութեան, սրա տագնապը երկիւղալի է:

«Մեր սկզբունքներով մենք դաւանող ենք ժողովրդների եղբայրութեան, նրանց ազատ զարգացման խաղաղութեան մէջ, որ անհրաժեշտ պայման է նրանց առաջխաղացութեան դէպի մարդկութեան ամբողջական էմանսիպացիա, դէպի իրագործումն արդարութեան ու հաւասարութեան իտէալի, դէպի որը ձգտում են աշխատանքի ու մտքի, բոլոր կենդանի ոյժերը հաղթակիրք աշխարհում: Եւ հէնց այս սկզբունքների տրամաբանութեամբ է, որ հայ ժողովրդի ազատագրութիւնը ներկայացնում է իրեւ մի հիմնական անհրաժեշտութիւն, ազատագրութիւն բիւրտական վայրենի ցեղերի լծից, մի կործանուող Թիւրքիայի բռնապետական ու տմարդի լծից:

«Մենք ո՛չ մի թշնամութիւն չունինք թիւրք ժողովրդի դէմ, որ ինքն իսկ օսմանեան կառավարութիւնների մի զոհն է: Բայց անգիտակ իր վիճակի՝ թուրք ժողովուրդը հնազանդութեամբ ենթարկւում է իր տէրտ բախտին եւ նոյն իսկ դառնում է կառավարիչների ձեռքին փանատիկոսութեան մի գէնք՝ ուղղուած կեավուրների դէմ: Այսպէս, թուրք ժողովուրդը ո՛չ միայն երբէք չէ երկրորդել հայ ժողովրդի ջանքերը իրերի ընդհանուր դրութեան բարելաւման մէջ, այլ եւ ինքը երեւան է հկել իրեւ դրա կատաղի ու ահաւոր թշնամի: Եւ հայ ժողովուրդը, իրեւ ենթաւած ժողովուրդ, կարողացաւ հասկնալ իր ւսւրբ իրաւունքը, իրաւունք յեղափոխութեան՝ իր սեփական ազատագրութեան նպատակով...:

* * *

«Թուրք կառավարութիւնները իրանց յարատեւ բաղաքական սկզբունքն են դարձրել բնաջնջումը բրիստոնեայ ժողովուրդների, մասնաւորապէս հայերի, որոնք աւելի մեծ ինքնահաճոյութիւն են ցոյց տուել: Ահա՛ այդպէս է, որ ահաւոր ճնշումները ու կոտորածները դարձել են մի գծագրուած աւանդական բաղաքականութիւն, որին դիմել են սուլթանները ամէն անգամ, երբ ուզեցել են ոչնչացնել իրանց բէժիմի տակ հեծող այս կամ այն բրիստոնեայ ժողովրդին:

«Դա է հայերի բաղաքական դրութիւնը Թիւրքիայում: Եւ սակայն այդ հինաւուրց ազգը, շրջապատուած վայրենի ցեղերով եւ փոքր Ասիայի բարբարոս միւսիւլմանիներով, մի կուլտուրական ու առաջադէմ ազգ է: Եւ, բնական չէ՞ արդեօք, որ նրա էական հոգսն ու նպատակը լինի իր ապագան՝ իբրեւ ազգ:

* * *

«Ահա՛ այսպէս է, որ հայկական խնդրի սնմիջական լուծումը դարձել է մի ստիպողական անհրաժեշտութիւն: Եւ այդ լուծումը պէտք է լինի ընդարձակ ռամկավարական ոգւով, բնական ու պատմական պայմանների համաձայն եւ ամփոփուած այնպիսի ձեւերում, որ յայտնուեն ազատ ասպարէզ բոլոր բաղաքական, սոցիալական ու տնտեսական տենդենցիաների հետեւողական զարգացման՝ դէպի յառաջդիմութիւն, դէպի իտէալ:

* * *

«Հայաստանում արդէն հին ժամանակներից գոյութիւն ունի մի տեսակ համայնական ավտօնօմիա, ժողովուրդն ինքը լինելով ընտրող իր եկեղեցական պաշտօնեաների, ուսուցիչների, գիւղապետների, կարելի է աներկիւղ կերպով նրան տալ իրաւունք իր վարչական ու ռատիկալական պաշտօնեաների ընտրութեան, որպէս եւ բոլոր գուտ տեղական գործերի կառավարման: Համայնական եւ ձեռնական ավտօնօմիան կը ծառայէ առանձնակի ու մեկուսացած գիւղերի շահերի պաշտպանութեան, լինի հայ թէ մահմետական գիւղ, որ գտնւում է տարբեր ցեղի ու կրօնի պատկանող ազգաբնակութեան ծոցում: Նահանգական ավտօնօմիան կը հանդիսանայ երկրորդ երաշխաւորութիւնը, որով ժողովրդին տրւում է իրաւունք ընտրութեան նահանգային պաշտօնեաներին, դատարանական, դպրոցական վարչութեան, եւ նոյնպէս հասարակական գործերում գործածուելիք լեզուի. եւ այդ բոլորը հիմնուած հետեւեալի վրայ.—

Ա.— Բոլոր դիւղացիների հաւասարութիւն օրէնքի առաջ, եւ քաղաքական իրաւունքներ, որպիսիք են —

Բ.— Ազատութիւն մամուլի, խօսքի, ապատութիւն խղճի, դաւանութեանց, ընկերութիւնների եւ բնակութեան:

Գ.— Անձն ու բնակարանը անձեռնմխելի են:

Դ.— Բաժանումն եկեղեցու եւ կառավարութեան, իւրաքանչիւր կղեր վճարուելով ու կախուած լինելով իր ծխից:

Ե.— Ձէնք կրելու իրաւունք նաեւ քրիստոնեաներին, մահմետականներն արդէն վայելելով այդ իրաւունքը:

Կեդրոնական կառավարութիւնը պէտք է կազմել հետեւեալ կերպով·

Ա.— Բրիստոնեայ կառավարչապետ, որոշ ժամանակամիջոցով:

Բ.— Որոշ ժամանակամիջոցով կազմուած Հանրական ժողով, ընդհանուր քուէարկութեամբ, հայկական եւ մահմետական նահանգներում, առանց կրօնքի խտրութեան: Ժողովը ունենալու է բոլոր օրէնդրական իրաւունքները:

Գ.— Կառավարչապետն ընտրում է Հանրական ժողովի անդամներից մէկին եւ սա էլ իր կողմից ընտրում է իր պաշտօնակիցներից մի որոշ թիւ, որոնք միասին կազմում են Վարչական Մարմնոյը, սա ամբողջ երկրի վրայ ունի գործադիր կառավարութեան իրաւունք:

Դ.— Օրէնդրական գործառնութիւնները, որպէս եւ Հանրական ժողովում ու Մարմնոյում պիտի գործածուէ Հայոց լեզուն:

* * *

«Այսպէս լինելու է ամէն համար որ մահմետականներն ամբողջապէս ազատ եւ հաւասար իրաւունքներով օժտուած մի կառավարութիւն հաստատել տարբեր ազգաբնակութիւններից կազմուած երկիրներում: Նրանից երբէք ընդունակ չեն եղել կառավարել մի հետեւուած երկիր, նրանց հաղաքական գիտութիւնը աւելի առաջ չի գնացել — Նրանք միշտ շարունակել են պահպանել հետեւողի յարաբերութիւններ հետեւուածի նկատմամբ, բնիկ ցեղերը միշտ ենթարկուած լինելով ստրկութեան ամէն ըստորնացման ու թշնամանքի:

«Մենք բնաւ ոչնակալ չենք դէպի բրիստոնեայ ժողովրդային մասնաւոր բայց, մի կամ այլ կերպ, մահմետականութիւնը երբէք ընդունակ չէ եղել յառաջ բերելու մի վարիչ դասակարգ, որ անուած չի լինէր ամենանեղ կրօնական անհամբերութեամբ եւ ցեղային ամենաստահակ ատելութեամբ:

* * *

«Ներկայ նախագիծը, որ կարող է եզրակացուել հետեւեալ բառերով՝ «ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ», չէ կարող համարուել պահանջկոտ, քանի որ նա գործնական է ու չափաւոր: Նրա գործադրութիւնն անյետաձգելի է՝ առաջն առնելու համար գալիք ծանր դժուարութիւնների, շարունակական խռովութիւնների եւ ըստպատնական փոթորիկների:

ՍՈՑԻԱԼ ԴԷՄՈԿՐԱՏ ՀՆՉԱԿԵԱՆ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

30 Յունուար 1913
Փարիզ

ՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ

ԷՋ ՄԸ ՊՈԼՍՈՅ ՀՆԶՈՒԿԵՍՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵՆԷՆ

ԺԴ.

. . . . . :

Պատրիարքարանին դուռը կատք մը կեցաւ։

Պատրիարքը տեղէն վեր ցատկեց, պատուհանէն կախուեցաւ, տեսաւ Նուբեան էֆ.ին կառքն էր։

Նուբեան էֆ. կառքէն իջած կը մտնէր Պատրիարքարան։

Աչըգեան–Նուբեան, կամ Նուբեան–Աչըգեան, ահա մէկ մարմին, մէկ հոգի, մէկ ձոյլ կազմով երկուութիւն մը, կղերին ու աշխարհականին միացեալը, իրերը՝ կրաւորական, աշխարհականը՝ ներգործական դերին մէջ...։

Նուբեան, պետական խորհուրդին ապրեցեալ անդամներէն մէկը, հայ անդամը, բնականաբար մեծ կշիռ պէտք է ունենար Պատրիարքին վրայ, որ, Նուբեանի արարածը, միշտ և բոլոռատարտ կը մնար առ, եւ իր երախտապարտութիւնը գործնականօրէն այցադրած էր, իր բարեբարը բնելէ դնելով Այդ. Կեդր. Վարչութեան քարտուղար՝ Բաղ. Ժողովին նախագահութեան վրայ։

Այսպէս, երկուքը ձեռք ձեռքի տուած կը վարէին ազգին ճակատագիրը, այն ազգին, որ դէպի կորուստը կ'արշաւէ, գահավիժօրէն։

Պատրիարքը մէկ քայլ չէր առներ առանց Նուբեանի խորհուրդին, չէ՞ որ պետական խորհուրդին մէջ ազգին վարժուած էր Նուբեան իր ձայնը լսեցնելու, չէ՞ որ Հիւնքեարին քով շրջապատ դուած, կարեւոր անձ մը կը դրաւէր հայ դրանիկներուն մէջ...

Աչըգեան մենաստրը, առաջնորդը, ազգային դարձեալ գլխավորը, Գում Գափուի ու Եըլդըզի միջնորդը, առանց իր խորհուրդին եւ իր դիտութեան ոչ մէկ անգամ կրնար երթալ։

Պատրիարքին անհնազանդին մէջ երկար տեւեց իրենց խորհրդակցութիւնը։

Յաջորդ օրը Պատրիարքը պիտի Եըլտըզ երթար, Սուլթանէն կանչուած էր, Սուլթանին պիտի հնազանդար։

Ի՞նչ ազդեօք...։

Նուբեան, ծեր ազուէս, գիտէր անշուշտ Պատրիարքին Եըլտըզ կանչուելուն չարժառիթը. գիտէր թայց չէր կրնար յայտնել Պատրիարքին, որովհետեւ այնպէս պատուիրուած էր իրեն բարձր... անէն։

Պատրիարքը ի՛նչպէս էր, ի՛նչպէս չէր։

— Դուք գիտէք, Նուբեան էֆ. թէ ի՞նչու կը կանչուիմ պալատ...։

— Սրբազան, ես բան մը չեմ գիտեր, կը կրկնէր Նուբեան էֆէնտին։

Ու խորհրդակցութիւնը կը տեւէր տակաւին, առանց որ եւէ արդիւնքի։

Վերջապէս համբերութիւնը սպառած, Աչըգեան պոռաց Նուբեանի երեսին.

— Նուբեան էֆէնտի, քանի որ չէք յայտներ, քանի որ չեմ ալ գիտեր թէ ինչո՞ւ կը կանչէ զիս Հիւնքեարը, ի՞նչպէս կ'ուզէք որ պատասխանեմ կայսեր։

Նուբեան միջնէն այն րոպէն յամառ անատարեր մը, ցնցուցած յանկարծ, վեր ցատկեց աթոռէն, ոտքի կեցած, Պատրիարքին մօտենալով.

— Ի՞նչ կ'ըսէք, Սրբազան, զուարճ, չէ՞ք երթար... կարելի՞ բան է:

«Ի՞նչ, ապրիլ առնը պիտի քանդէք, կարելի՞ բան է, մեռնիլ կ'ըլլա՞յ. Արիք պէյը մինչեւ ձեր առքը պրկիր է. ի՞նչ պիտի ըսէ, եթէ վաղը չ'երթաք:

Պատրիարքը խոկալ սկսաւ:

Նուրհան որ կը ճանչնար իր մարդը, շատ բռնակից եւելի բուռն թափով մը.

— Սրբազան, ահա կ'ըսեմ, եթէ վաղը չերթաք Եըլտըզ, այսուհետեւ Գում Գափու առջեւ չեմ կոխեր, ոչ ալ Ղալաթիա...

ԺԵ.

Մայրաքաղաքին մէջ արհաւիրքը կ'աւելնար: Անընդհատ ոճիրներու արձագանգը կը հասնէր ամէն օր:

Ոճիրներ որ կը գործուէին կայսրութեան ներսերը, հեռաւոր անկիւններու մէջ:

Ոստիկանութեան նախարարը, Եըլտըզէն առացած հրահանգի մը համաձայն, խառնիխուռն բիւրեղները կրկնապատկած էր:

Կեդրոնական բանտին մէջ ալ տեղ չէր մնացած:

Բանտարկեալներն, ամէնքն ալ հայ, անընդհատ կ'ենթարկուէին հոն, նորահնար տանջանքներ, որոնք Մէջլին Դարու խաւարակուռ դահիճներն անգամ պիտի դողացնէին:

Բժշկական ուսանողին վախուսաը տակաւին կը յուզէր մխքերը, թէ Եըլտըզ, թէ Բ. Դուռը:

Օտար ակրութեանց մեծ դեսպաններն անդամ կը շահագրգռուէին արեւէ արդիւնքի:

Փախստականը կը մնար անյայտ...:

Ուսուն, ոստիկանութիւնը, կառավարութեան հասած զեղուռուած ու ջղայնի վիճակաորը հասած զեղուռուած ու ջղայնի վիճակաորը հասած զեղուռուած ու ջղայնի վիճակաորը

դեհեն մը, որուն բոցերուն մէջ տապկուելու դատապարտուած էին հայերը, միշտ հայերը…:

Աչըղեան պատրիարքը գացած էր Երլտըղ, անոնալով Նուբեանի վճռին, եւ ներկայացած էր Համիտի:

Մայրաքաղաքին թերթերը, հայ թէ թուրք, միայն երկու տողի մէջ յիշատակած էին Հայոց Պատրիարքին՝ նորին կայսերական վեհափառութեան ունկնդրութեան արժանանալը:

Ուրիշ ոչինչ…:

Հայ ուսանողին վախուստը դեռ չէր մոռցըւած:

Արձագանգը բերնէ բերան կը պտտէր տակաւին, ու այդ վախուստին անմիջապէս յաջորդող խմբովին ձերբակալումներուն չարքը դեռ չէր վերջ գտած, երբ ուրիշ ծանր դէպք մը եկաւ ցնցել մայրաքաղաքին բնակչութիւնը, մէկ ծայրէն մինաը:

Բարեկենդանի չարքաուան մէջ, բանտարկեալներու տէր ծնողքներուն ու ազգականներուն առուները սուգի մէջ, մէն մի հայու տուն մեռել մը կուլար:

Ամէնուն սիրտը վիրաւորուած էր, ոչ միայն մայրաքաղաքին մէջ գործուած ահռելի հալածանքներուն, այլ մանաւանդ Հայաստանի ու Կիլիկիոյ գանագան կէտերէն հասած վերջին արիւնոտ դէպքերու արձագանգներուն համար:

Ամէն կողմ, պատիւ եւ ինչքի դէմ՝ անհանգիստ ոճիրներու չարունակութիւն մը…

Երլտըղէն վերադարձած Աչըղեան պատրիարքը, մխիթարող բան մը չէր արտասանած, որ յոյս մը ներշնչէր իր չարչարուող ժողովուրդին:

Դժգոհութիւնը կ'աւելնար երթալով, ճիւղեր կ'արձակէր, զարհուրելի համեմատութիւններ կը առանար ու կատազութեան կը յանգէր ի վերջոյ:

Ժողովրդային, ընդհանուր էր պայրոյթը, վրէժխնդիր ղաացումները կը չեշտաւէին օրէ օր, անտարբեր, անճարակ եւ սրտկամիտ պատրիարքի մը դէմ:

Վերջապէս պայթեցաւ ան:

Բերայի նեղ ու մութ փողոցի մը վրայ, այրի պատաւի մը մոռցուած մէկ տունին մէջ, գաղտնի դիչերաժողով մը գումարուած էր երկու օր առաջ:

Հնչակեան կուսակցութեան Պոլսոյ Մասնաճիւղի Վարչութեանը ժողովը:

Հոն, այս գաղտնի, արտասովոր նիստին մէջ, կարդացուած էին նոյն չարթուան յեղափոխական սուրհանդակին բերած թղթակցութիւնները, կեսարիայէն, Եոզկաթէն, Մարզուանէն, Ամասիայէն, Հալէպէն, եւ Տարսոնէն, արիւնով գրուած տեղեկագրեր ամէնքը:

Մխաքերը ծայրայեղօրէն գերագրգռուած, յեղափոխական վարիչները լարուած էին մասնաւորապէս Աչըղեան պատրիարքին դէմ որ Մաղուտա Սիմոն պէյի հետ, կրաւորական դործիքը դարձած էր…:

Բոպէն հոգեբանական էր:

Դեռ այնքան թարմ կսկիծներ չէին ջնջուած մտքերէն. այդ կսկիծներուն հանդէպ՝ Աչըղեան Պատրիարքին սառնասրտութիւնը կար, անտարբերութիւնը, որ այդ տխուր վանականին վրայ, հրաւիրած էր հանրային ատելութիւնը:

Բանտի խոնարհն հասնող հոգեվարքի հեծութիւններուն դէմ, խլացած էր իր ականջները, ոչ այրիներու լացը կը լսէր, ոչ ալ որբերուն աղաղակը:

Ուստի, վճռուեցաւ իր բախտը:

Մահավճիռ մը արուեցաւ այն դիչերը, Աչըղեան Պատրիարքին դէմ:

Նոյն դիչերը նչանակուեցաւ նաեւ ահաբեկիչը, դաւադրի խրոխտ պատանի մը:

Կը մնար միայն այդ վճռին գործադրութիւնը:

Տեղը, ժամանակը, ղէնքը, այս երեքն ալ կանխաւ որոչուեցան:

Կէս դիչերը երկու ժամ անցած էր երբ դիչերաժողովը ցրուիլ սկսաւ:

Ութաեակ դաւադիրները մէկիկ մէկիկ դուրս կ'ելլէին պատաւին խորհրդաւոր օթեւանէն ու քովի գոհչներուն մէջ կը սողոսկէին, երթալ կորսուելու համար մութին մէջ ու տեղատարափին տակ, որ այն դիչերը կը մոլեգնէր:

Փողոցները կը լկուէին չատաչաճաչ հեղեղներէն, որոնք կը գայրանային Բերայի հըս-

կայ չէնքերուն առնիքներէն վար ճոացող ջուրի սիւներէն ու երկինքէն անդադար իջնող անձրեւէն:

Լրտեսները քաշուած էին իրենց որջը:

Գողերու դիշեր, այդ անձրեւոտ ու խաւարտարտորը դիշերը:

Աչըգեանի ահարեկիչը յաջորդ օր կանուխ, այցելութիւնը կ'ընդունէր իր խմբապետին:

— Ընկեր, ըսաւ Հնչակեան խմբապետը, նշանաւոր ժպիտով մը, դիտե՞ս, այսօր նոր պաշտօն մը արուեցաւ քեզի:

— Ի՞նչ պաշտօն, հարցուց Յակոբ ցաւակիտով իր տեղէն:

— Ահարեկիչ ես, ահարեկիչ, քեզի ինկաւ այս գործը....:

Ցնծումէն կը խենդեւնար Յակոբ:

— Ե՞րբ: Ե՞րբ, ո՞րն վրայ, շուտ ըսէ, ընկերը, Ե՞րբ պիտի գործադրեմ...:

Ու խմբապետը պարզեց իր այսքան կանուխ այցելութեան չարժառիթը, իրեն հաղորդեց գիտակցութեան չափաւորութիւնը, ապաննելու՝ Աչըգեան Մորէն պատրիարքը:

Յակոբ երկու ձեռքերը պարնելով իրարու, սկսաւ ցաւակոտել՝ անհնակին մէջ:

Կէս ժամուան մէջ կարգի դրուեցաւ ամէն բան, յիշուեցաւ տեղը, ժամանակը եւ գործադրութեան չափազանցութիւնը:

Խմբապետը կը չոտպէր, խիստ կարեւոր գործով մը բռնուած կ'երեւար, այնքան կ'արագորար:

Ուսոի, առանց ժամանակ կորսնցնելու մեկնեցաւ:

Գաւառացի պատանին իր երջանկութեան դպրոցը հասած էր. իր հետապնդած նպատակը կը պիտի պսակուէր վերջապէս գաւառանի մը մահափորը յանձնուած էր իր ձեռքերուն, ինք իր ձեռքով պիտի պատժէր Հայոց Պատրիարքը, որ կ'արատաւորէր Ներսէսեաներու Աթոռը...

Ոտքի ելաւ, կղպեց դուռը, սկսաւ չափել իր փեքրիկ, նեղ սենեակը, ուղեղին մէջ չփել իր գործողութեան ծրագիրը:

Յեղափոխութեան նոր մկրտուած զինուոր, ուխտեց արժանի ըլլալ իր դրկած դրօշին, իր անձնուիրութեան գործնական ապացոյցը տալով այս մահափորձին մէջ:

Յետոյ հաղուեցաւ, բէվոլվէրը վրան առնելով եւ առանց որ եւ է կասկած ներշնչելու անցիններուն, դուրս ելաւ:

Բերայի մեծ պողոտային երկայնքը, երթեւեկող երկաթ ամբոխ մը ճեղքելով անցաւ Պալըզ Պազարի փողոցը:

Մտաւ Ս. Երրորդութեան եկեղեցիէն ներս, ուղղուեցաւ տաճարը, ուր առտուան ժամերգութիւնը սկսուած էր:

Քանի մը խաչ հանեց երեսը, քանի մը ծունկ աղօթք ըրաւ ու տաճարէն դուրս նետեց ինքզինքը:

Բակին մէջ կը սլքտային չատ մը գաւառացի տղաք, ցնցոտիներու մէջ, ու ժամասէր պառաւներ:

Առանց շուրջը նայելու եւ առանց ուշադրութիւն հրաւիրելու իր վրայ, դուրս ելաւ ու փողոցի անցորդներու մէջ խառնուելով, կորսուեցաւ:

Աչըգեան Պատրիարքին վրայ ապանութեան փորձը կատարելու կ'երթար Յակոբ ուղղելով քայլերը դէպի Գարա Քէօյի կամուրջը, եւ անկէ դէպի Գում Գափու, Պատրիարքարանի Մայր եկեղեցին, ուր Մեծ Պահոց քարոզ պիտի խօսէր Աչըգեան Պատրիարքը...:

Այս մահափորձին մանրամասնութիւնները կ'արտապրենք հոս, որոնք ժամանակին հրատարակուեցան «Հնչակ»ի եւ դանազան թերթերու մէկ, մեծ յուզում յառաջ բերելով եւրոպական մամուլի աչխարհին մէջ:

* * *

Կ. Պոլիս, 15 Մարտ 1894

«Մարտ 13–25–ի կիրակի առաւօտեան Աչըգեան Մորէն Պատրիարք, Գում Գափուի Մայր եկեղեցին իջած էր Մեծ Պահքի առթիւ քարոզելու:

«Եկեղեցական արարողութիւնը աւարտելէն յետոյ Պատրիարքը այցելութիւն տուաւ տեղւոյն նորընտիր Թաղական խորհուրդին եւ չնորհաւորեց անոնց պաշտօնը:

«Այն ինչ Մորհրդարանէն դուրս կ'ելլէր Մայր եկեղեցւոյ բակին եւ փողոցին արտաքին

դրան նրբանցքին մէջ՝ քան տարեկան վաճառուն երիտասարդ մը իր դէմ ելաւ:

«Ան ճամբան կտրեց եւ երկվարկեանի մը մէջ Բարաատաղի խոշոր վնասհարուածեանի մը ուղղելով ճակատին, բղաւակը քաշեց...:

«Այս մրջոցին եկեղեցւոյ բակը պոռնուող բազմութիւնը արտայոյտ եւ անդորո լռութեան մը մէջ արձանացած կը մնար:

«Հրապէնը սակայն կրակ չառաւ եւ երիտասարդը երկրորդ եւ երրորդ անգամ բղաւակը ուժգին քաշեց:

«Վնասհարուածեանը չարունակ կը յամառէր կրակ չառնել, որովհետեւ, մոռցած էր երկաթը մէջէն հանել:

«Երբ խնդիրն հասկցաւ երիտասարդն՝ ալ ուշ էր. այն ժամանակ քրտինքի կայլակինը սկսան հոսիլ անոր յուսահատուր ճակատէն ու այտերէն՝ որ ջղաձգական չարժումով մը հրապէնը առաւ նետեց ժողովուրդին մէջ, ասիճի մոնչիւնով մը գոռալով.

«—Անիծեալ դէնք, ամբողջ աւիւնս, ամբողջ խէտալս քար ու քանդ ըրիր:

«Գիտցիր, ով պատրիարք դաւաճան, որ այս ապերախտ դէնքին դնդակներէն առաջինը քեզի եւ երկրորդը ինծի համար էր...»:

Հապէ այս խօսքերը վերջացուցած էր եւ սկսա ասիկաններ հասան եւ երիտասարդին թեւերը եամեն պրկելով ու կապելով՝ հոն, ուրկէն վրայ, նախնական հարցաքննութեան մը ենթարկեցին.

— Ո՞ր ազգացի ես:

— Կիպրոսցի:

— Ինչո՞ւ Պոլիս եկար:

— Պատրիարքը սպաննելու համար:

— Նա քեզ ի՞նչ բրած էր:

— Ինծի անհատապէս ոչինչ, բայց ամբողջ ազգին վնասած էր, հայրենիքին դաւաճանած էր, ազգին առաջին մահնիչն է անիկա... Ասոնց որ չյաջողեցայ...:

Ասոնք ասոնք ալ բաւական համարեցին եւ ամատարանօք անուն խակ մոռցան հարցնելու եւ ուղղակի Երլտրիմ պալատը փոխադրեցին իրենց գործը, ուր Սուլթանը անձամբ պիտի հարցաքննէ...:

Ազգին ուրիշ ներսէն:

Երբ պատրիարքը իր ճակտին վրայ ղպաց վնասհարուածեանի փողին պատուքիւնը՝ եամ եամ ընկրկեցաւ, գաւազանը ձեռքէն ինկաւ ու կտոր կտոր եղաւ եւ ինքը նուաղելով կոնակի վրայ վար ինկաւ: Սթափեցուցին եւ ուզեցին պատրիարքարան փոխադրել, բայց ինքը սարսափահար, մերժեց եւ նախամեծար համարեց Թաղ. Յովհրդի անգամներէն Աբրեան Մանուկի տունը ապաստանիլ:

Կէսօրուան կառախառմբով վերադարձաւ իր բնակարանը Մաքրիւքէօղ, իր ապաստարանին, Պատրիարքարանի մէկ բարապանին, Աբրեան Մանուկի եւ մէկ ուրիշ Թաղականի մը բնակարակցութեամբ:

Անմիջապէս հետազրաւ իրեն կանչեց Բազաք. Ժողովի գաւառան ատենապետ Մարտուս Սիմոն պէյը, եւ անոր յայտարարեց թէ՝ պատրիարքութենէ վերջնապէս կը հրաժարի...:

Գիշերը Պատրիարքը չատ անհանգիստ անցուց:

Երկու անգամ ջղաձգութիւն եկաւ վրան եւ հարկադրուեցաւ բժիշկ կանչել:

Երկմինչեւ երեկոյ Գում Գափուի թաղը ոդոդուած էր անհամար լրտեսներով, սահականներով, պինուարներով եւ հեծելազօրքով...

Սպանութեան այս յանդուգն մահափորձին լուրը ամբողջ քաղաքին մէջ, նոյն իսկ ամենէն հեռաւոր անկիւններն ու արուարձանները, ժամուան մը մէջ, տարածուեցաւ:

Մարդկային բնաններ հեռագրի տեղ կը ծառայէին:

Տխրող հեռաքրքրութիւնն ու արտայայտութիւնը աննկարագրելի է...:

Ալէքսիեան Տ. Գրիգորիս եպիսկոպոս, որ Ակնեստարի Ս. Խաչ եկեղեցիին քարոզիչն էր, Վարդանանց Հանդէսին օրը քարոզ մը խոսած էր, որ մասնիչ Մամբրէին կողմէ խեղաթիւրուելով կառավարութեան տեղեկագրուած էր:

Տ. Գրիգորիս Արբատան աքսորի դատապարտուեցաւ:

Տեսնենք Պատրիարքարանը ի՞նչ անօրինութիւն պիտի ընէ...»:

* * *

Կ. Պոլիս, 22 Մայիս 1894

Պատրիարքը դրեթէ բնաւ ուշէն դուրս ելած չունի:

Իրիկուններըը շատ անգամ ջգայլին ապտնապ կ'ունենայ եւ կը հարկադրուի պիշերանց թժիշկ կանչել:

Մէկ անգամ Եըլտըզի պալատը գնաց իբր թէ հրաժարականի մատուցանելու, բայց Սուլթանի քարտուղարը գինք ապահովցուց, թէ որ եւ է վտանգ անցած է այլեւս, եւ թէ իր անձը չըջապատուած է լրտեսներով:

Պատրիարքը այս յայտարարութեան համոզուած կ'երեւայ:

Սպանութեան փորձին օրը, սպանութեան փորձն ընողին ձեռքերը բռնելով եւեթ պրկողը առաջին անգամ հայ մը եղած է ճանիկ անուշով, որ հակայ եւ քաջ մէկն է, անկեղծ ու բարի, սակայն ոչէտ, եւ իր լրածին նշանակութիւնը լմբռնելու անկարող:

Առենօք Սպղ. Հիւանդանոցին յիմարապետն էր եւ հիմա պարապ կը պառի:

Պատրիարքը երեսուն ոսկի պարգեւ տուեր է երեն: Եթէ այս մարդը չըլլար, յանդուգն եւ բիտաարդը կրնար վախչիլ, որովհետեւ ոտիկաններըը բաւական ուշ հասած են:

Երիտասարդին անունն է Յակոբ, Տիգրանակերտցի եւ կիպրոսցի լլլալու մասին լրած յայտարարութիւնը կեղծ է:

Հարցաքննութեան պահուն, բաւական քաջ պատասխաններ է տուած եւ լրած է թէ Հնչակեան է, եւ եթէ ինքը չյայտնեցաւ, իր ընկերներըը պիտի ապահովապէս յաջողին սպաննելու Պատրիարքը, որ ազգը դաւաճանեց:

Այժմ կեղրոնական բանտը կը գտնուի, ոտանաձին խցիկի մը մէջ երկու պահակներով:

Երեսուն-քառասուն անձեր ձերբակալուեցան այս առթիւ: Բայց կառավարութիւնը չի յաջողեցաւ իր փնտուած հնչակեաններըը գրաւնել եւ հարկադրուեցաւ ձերբակալուածներուն մեծ մասը արձակել, յանձնարարելով որ երթան թաղաւորին կինոցը համար աղօթեն:

Մայրաքաղաքի մէջ Սիմոն պէյ Մաղասեան մը վրայ կրկին հնչակեաններու կողմէ մահափորձ մըն էր որ կը կատարուէր, անդին եղեռնական արիւնահեղութեանց հետեւանքով, քանի քանի հայեր կախաղան կը հանուէին:

Երլտըզի ապրանքը կ'աւելնար տակաւ:

Սուլթանը վտանգուած կը դգար իր վտիտ մարմինը, եւ իրաւունք ալ ունէր դողալու:

Երէկ հայոց Պատրիարքը, այսօր հայոց վարչապետը, վաղն ալ ինքը...:

Մաղասեա Սիմոն պէյին վրայ ի գործ դրուած ոճրափորձին կը դուգադիպէին եղեռնաւոր կոխապանները:

Տասներհինգ հայեր մահուան դատապարտուած՝ որոնց գլխաւորը՝ Գալուստ Մօրուքը՝ կախաղան հանուած էր արդէն, մնացեալ տասնըչորսին դատավճիռները՝ վերաքննութեան համար Պոլիս անցած լլլալով:

Գալուստ Մօրուքը կախաղանէն գեռ նոր վար առնուած, նոյն գիշերը, կախաղան հանուած գտնուած էր քաղաքի միւֆթիին, որուն կուրծքին վրայ վակցուած էր.

«Փոխադարձ հատուցում» խոշոր տառերով մահավճիռը:

Բ. Դուռը չուարած էր, ի՞նչ պիտի ընէր հայկական յեղափոխութեան դէմ, որ ամէն կողմ ախոռած էր իր ահաբեկիչներըը...:

Հայ մարտիրոսութեան պատմութիւնը դրոշի մը համար, ամենէն անլչան կարծուած դէպք մը մեծ նշանակութիւն ունի, իսկ Մաղասեա Սիմոն պէյի մահափորձը պատմութեան մէջ ոչ նուազ կարեւոր դէպք մըն է, ուստի կ'արժէ ծանրանալ անոր վրայ եւ ջանալ իր բոլոր մանրամասնութիւններով ներկայել զայն ընթերցողներուն:

Ահա այն ժամանակի հրատարակութիւնները.—

Կ. Պոլիս, 12 Մայիս 1894

Նախորդ նամակաս խոստացած էի ձեզ գրել Մաղասեա Սիմոն պէյի սպանութեան փորձի մանրամասնութիւնները, ներկայիս, կուզամ հաղորդել զայն:

Սպանիչներն են Սուլեման եւ Թաղոս, երկու Սերաստացիներ (ռեպական թերթերը սխալմամբ Թաղէոս գրած են):

Նպատակ պէյ լուր առած էին պէս, սպանութեան վայրը փոխադրած եւ հոն Մաղասեան ճակատը համբուրած է...:

Հոն խոնարհ բարեւութեան պատրուակով

Դատավճիռ Մագսուտ Սիմոն պէյը վիրաւորողներուն եւ Ազոց Մեղսակիցներուն

Կ. Պոլիս, 23 Մայիս 1893

Դադարեալ Ֆաղ. Ժողովի առաջնակարգ եւ ազգային նշանաւոր գաւառաց Սիմոն պէյ Մագսուտը վիրաւորող սեբաստացի Սաեփանի եւ Թադուրի իրենց մեղսակից համարուող սեբաստացի Համբարձումի եւ Կ. Պոլսոյ Խաղիւղի ոսկերիչ Սաեփանի հրապարակային դատաւարութիւնը սկսաւ Մայիս 18–ի Չորեքշաբթի օրը եւ վերջացաւ Հինգշաբթի:

Հարցաքննութիւնը շատ կանուխ սկսաւ, որպէսզի ժողովուրդը ներկայ չգտնուի:

Այսու ամենայնիւ, դատարանը լի էր ունկնդիրներու բազմութեամբ:

Դատավարութիւնը, որուն առիթ գաւ ամէն անուն կրնայ արուիլ հապճեպով եւ առանց օրէնքի որամատրութեանց յարգուելուն վերջանալով, դատաւորք հակիրճ խորհրդակցութիւն մը կատարեցին, որմէ յետոյ նախագահը կարդաց դատավճիռը:

Սոյն դատավճիռին համեմատ, սեբաստացի Սաեփան եւ Թադուր դատապարտուեցան հարիւր մէկ տարուան բերդարգելութեան:

Ամբաստանեալ հնչակեաններուն ընթացքը դիղեցիկ էր պատասխանները հակիրճ ու համարձակ:

Օրէնքը երբեք չի որամատրեր այսքան խիստ պատիժներ գործուած յանցանքին համար, դի Մագսուտ մահուան վտանգն անցուցած էր եւ մեղսակից համարուածներուն մեղսակցութիւնը վերջնապէս չէ հաստատուած:

Բայց կառավարութիւնը դիտմամբ խիստ միջոցներ կը ընծայենէ, որպէս դի հնչակեան յեղափոխականներն ահաբեկէ:

Պարապ աշխատութիւն եւ յիմար յոյս:

Թող դիտնայ ուրեմն, թէ երբ պաշտպանուի կառավարութիւնը, դիցաբանական եօթնագլխեան վիշապին կը նմանի, երբ մէկ գլուխը կտրես, տեղն եօթ հատ կը բուսնի...:

Մագսուտ Սիմոն պէյի սպանութեան փորձը կրկին ապացուցեց Հնչակեան Կուսակցութեան զօրութիւնը...:

(«Երկրորդ Աստուած»)

Նաղմ պէյը չափազանց զոված է Մագսուտ Սիմոն պէյին հանճարը:

Նաղըմի այդ ծառայ Սիմոն պէյը նոյն պահուն հառաչելով՝ իր եղբօրը Սեպուհ պէյին կսակած է, որ բնաւ ազդային գործերով չզբաղի եւ ինքզինք օրինակ ցոյց տուեր է, թէ ինչպէս զոհ կ'երթայ ազգին:

Մագսուտի վիճակն այնքան ծանր չէ, հաւանօրէն կ'ապաւի, թէպէտ իր ցաւերը այնչափ գինքը կը չարչարեն, որ երանի թէ, ըսեր է, մէկ հարուածով վրս սպաննէին փոխանակ այսպէս չարչարուելու»:

Սիմոն պէյ ուզած է, այս դէպքին վրայ, բոլոր հայ հասարակութիւններուն եւ հայ պաշտօնական անձանց հետ իր յարաբերութիւնները խզել...:

Իր տգան որ Ազդ. կեդր. Վարժարան կը յաճախէ, տուն կանչած է եւ հրամայած, որ այլեւս հայու վարժարան չերթայ:

Երէկ ուզած էին երկու սպանիչներն իրեն ցոյց տալ, որպէս զի անոնց նոյնութիւնը հաստատեն (թէպէտ անոնք ուրացած չէին), բայց Սիմոն պէյ չէ ուզած զանոնք տեսնել:

Նաղմ պէյ հայ լրտես մը ղրկած է Մագսուտի տունը, անոր որպիսութիւնը հարցնելու:

Սիմոն պէյ դէշ ընդունելութիւն ըրած է անոր:

Պատրիարքը՝ սպանութեան փորձը ի Մաքրիգիւղ, իր տան մէջ լսելով, այլայլմէ եղեր է եւ շատ յուզուելով նուագումներ ունեցեր է...:

Մագսուտի վիրաւորուելով Ֆաղ. Ժողովը եւ իրեն հետ միասին միւս օժանդակ ժողովները կը քաշուին ասպարէզէն:

Ֆաղաքս վերջին ծայր յուզուած է:

Ամբողջ ռամիկանութիւնն ոտքի վրայ է, լրտեսները ամէն կողմ կը վխտան:

Քանի մը ձերբակալութիւններ եղան:

«Կառավարութիւնը երկիւղ ունի նորանոր դէպքերէ...:»

(ԿԱՅԻՆ)

* * *

ՄԵԼԳՈՆ ՄԻՐ ՍԱԳՕԵՍՆ

(ԱԶԱՏ ՈՍՏԱՆԻԿ)

Ազատ Ոստանիկը ապանուած էր: Օգոստոս 28–ին իրիկուան ժամը չուրջ երկուքին (ը· Թ·), Նորաշէնի վոդոցին մէջ, մթութեան մէջ պահւըտած «Սահմանադրական» րէժիմի ոստիկանական պինուորներու կողմէն, առանց ազդարարութեան, առանց որևէ հարցումի հաստատակ պնդակահարումէն ուարաբախտ Մելոնը գլխէն վարնուած, ինկեր էր արիւնի եւ փոշիներու մէջ չաղախուած:

Ու ամբողջ 14 ժամ, ան մահամերձ հոնդալէն վերջ յաւիտեանս փակեր էր իր աչքերը կէ՛ս–ճանապարհին:

Ազատ Ոստանիկը, Վանեցի համեստ ընտանիքի զաւակ, հազիւ կրցեր էր քանի մը տարիներ յաճախել քաղաքամիջի Յիսուսեան վարժարանը, ու դեռ չաւարտած ստիպուեր էր Թողուլ դպրոցը, արհեստի հետեւելու համար:

Ուշիմ եւ արիասիրտ, դեռ պատանի, կը պինուորագրուի Հնչակեան Ուխտին, եւ - իբր զործիչ Վասպուրականի չրջանակին մէջ, Մելոնն կը պատի բոլոր գիւղերը կազմակերպելով ու քարոզելով անձնուէր մարտիկի երկը, կռիւը՛···:

96–ի արիւնի օրերէն ետքը, առաջիններէն ի՛ըլլայ որ արտասահման անցնելով, Սալմաստէն Վան կը բերէ Փարամազի խումբը համատարած լքումի ու սարսափների մէջ զործելու համար:

Ինը ամիս բանտարկուելէն վերջ ընդհանուր ներումէն հազիւ ազատուած, Ազատ Ոստանիկ աւելի իր միւս ընկերներուն յանձնքները իր վրայ առնելով, որպէս մահապարտ ամբողջ 12 տարիներ մինչեւ 1908 «Սահմանադրութեան» վերահաստատումը, Վանի զնուան–բանտի մէջ, չղթայակապ, անլուր տանջանքներու, չարչարանքներու եւ տառապանքներու կ'ենթարկուէր, բայց կը մնար միշտ ըմբոստ, միշտ համարձակախօս, միշտ անդրդուելի:

1908 աշնան կռվկաս եւ ապա Պոլիս անցեր էր, զործի համար, 1909–ի Կիլիկեան ահաւոր Ադէանին, երբ Թիւրք վայրագ խուժանը կը ըսպառնար կեսարիոյ եւ իր չրջակայքին մէջ ալ չարդեր, Թալաններ ու արիւններ Թափել, Ազատ Ոստանիկ ազատարար հրեշտակի պէս, կը հասնէր կեսարիա, կը կազմակերպէր Հնչակեան չարքերը լռիկ մնչիկ եւ անվախ կը պատրաստէր կեսարիոյ եւ չրջակայքի ինքնապաշտպանութեան հոյակապ ծրագիրը: Թալանի հոտով արբեցած խուժանը, «Սաչլը Ճէտային» խորհրդաւոր անձնաւորութենէն ու կատարած մարտական փորձերէն սարսափած՝ չէր համարձակած իր եղեռնը զործադրել: Այսպէսով ազատուած էր կեսարիոյ եւ չրջակայքի հայութիւնը սոսկալի չարդէ մը, չնորհիւ Ազատ Ոստանիկի յանդուգն եւ խիզախ չանքերուն:

Պոլիս վերադարձեր էր, ուր յաջողելով մտնել Օսմանեան Բժշկական Համալսարանը, նիւթական տաժանելի պայմաններու մէջ, չնորհիւ իրեն յատուկ եռանդին ու տոկունութեան, 1912–ի աշնան կրցեր էր Աստմնարոյժ Տոքթորի փայլուն վկայական մը ձեռք ձգել:

Պալկանեան պատերազմին, Ազատ Ոստանիկ ինքնաբերաբար, անդամ արձանագրուելով

կարմիր Մահիկի կազմակերպութեան, պատերազմի դաշտը կ'երթար, զարմանալի եռանդով վիրաւորներ զարմանելու:

Ու հապճեպ քանի մը ամիսներ առաջ, վանի անցեր էր մաքուր, անձնուէր, աննկուն եւ համեստ Ազատ Ոստանիկը, զործելով իր նոր արհեստը՝ մանելու համար հասարակական կեանքի մէջ, երբ սահմանադրական կառավարութեան օրով, զոհ կ'երթար «սահմանադրական պաշտօնեաներու» դասակին դնդակներուն:

Իր մահը ցնցեր էր վանի ամբողջ հայութիւնը, համաժողովրդական զործադուլ յայտարարելով, ժողովուրդը, առանց բացառութեան, կը փակէր բոլոր խանութներն ու զբօսրոցները, ու հակառակ ոստիկանութեան բուռն, խիստ եւ ապիկար սպառնալիքներուն, կը խոնուի «Մարտիկ» զրադարանին առջեւ, ետք փողոցէն մինչեւ Պատիկ Բէնտրէլ, պղտոտալի երկայնքով, հաւաքուած ժամանման, կը մասնակցի հերոսի յուղարկաւորութեան:

Երիտասարդութիւնը առիւծ կտրած, կուրծք տալով սուիններուն եւ հրացաններու վողերուն, թափօր կը կազմէ եւ դագաղը առնելով կը յառաջանայ ու հակառակ ոստիկանութեան եւ կուսակալին, հասարակութեան պահանջով Մեծ–Բէնտրէլ հրապարակին վրայ կանգ կ'առնէ թափօրը, ուր առաջին դամբանականը կը խօսի ընկ. Փարամազ, յետոյ թափօրը յաջողապարար կանգ առնելով Նորաշէն եկեղեցին, ետիճառայրը, եւ Աբարքի դերեզմանոցը, ուր յաջորդաբար անուսում զայրոյթով կը խօսին 14 դամբանականներ, դառապարտելով կառավարական պաշտօնեաներու այս ոճրագործական անլուր արարքը:

Վանի հայութիւնը, իր սիրելի Մելոնին հերոսական մահուան իրր սուգ ու բողոք եօթ ժամ տեւող ու անօրինակ բազմութիւնով յուղարկաւորութեան թափօրէն վերջ 4 օր շուկան զոց կը պահէր:

Տանջուող ժողովուրդին ծոցէն ծներ էր Ազատ Ոստանիկը, ու այդ ժողովուրդին համար սիրով կրեր էր 12 տարիներ մարտիրոսական չղթան, հապճեպ զործած՝ զարձեալ մանր էր ժողովուրդի չարքերուն մէջ, մինչ պարտականութեան պատնէշին վրայ:

Ազատ Ոստանիկ աննեղոյզ ոգի ունէր բոլոր զաղափարներու եւ վարանոտ հոգիներու համդէպ, հոգ չէ թէ անոնք որ կուսակցութեան պատկանէին կամ ինչ բարձր դիրք զրաւած ըլլային: Ան առանց խնայելու կ'ըսէր այն՝ ինչ որ իր խոր համոզումն էր: Սուր եւ թափանցիկ ակնարկը մեծ ազդեցութիւն կը զործէր իր խօսակիցին վրայ: Տառնեկու տարիներու բանտային կեանքը եւ կրած տակաւին տանջանքները իր ֆիզիքական անհատին վրայ թէեւ թողած էին իրենց խոր ազդեցութիւնը, բայց իր հոգեկան անձնաւորութիւնը մնացեր էր ներիտասարդ ու աննուաճ: Իր վառվռուն դէմքին վրայ աչքերը կը փայլէին անսպառ եռանդով եւ ապագայի փայլուն յոյսերով:

Այն զրկանքները, որոնց ենթարկուած էր նա, չատ չատերու մէջ յուսալքում, յոռետեսութիւն յառաջացուցած էին:

Բայց Ազատ Ոստանիկ այդպիսի թոյլերէն չէր, ան զօրաւոր կամքի տէր եւ կուսակցութեան մէջ իր կատարած դերին գիտակից՝ բնաւ չպանպատեցաւ իր վիճակէն իր դէմ ըսւած անարդար հալածանքներէն, որոնց ենթարկուած էր նա չնորհիւ իր ազատախոսութեան:

Ու ինչեր էր ան՝ աչքերը դեռ լրեն եռին, սիրտը երազներով ու յոյսերով լեցուն, ինչեր էր ժողովուրդի ծոցին մէջ, ժողովուրդին համար:

Երանելի՛ երկիր, ուր Ըրնէ Փենանի բառերն պէս՝ «ոչ մէկուն ոճրագործը անպատիժ կ'արձակուի եւ զոհը պատիժ կ'ենթարկուի, այլ խաղաղութեան հոկող պաշտօնեաներն անդամ ոճրագործութիւն կը կատարեն»: Տխուր վատառ մէջտեղն է: Արդէն օրինակը վերէն՝ պէյերէն եւ վաշանեբէն կուգար...:

Ու թաղեր էին Մելոնն ալ, Աբարքի դերեզմանոցը, Վաղէնին, Մխքոյին, Աբշաղին, Սեպուհին, Ռափայէլին եւ ուրիշ նահատակներու կողքին տարնթեր:

Յարգանք իր համեստ ու ազնուէր մարտիկի յիշատակին:

ՍԱՐԳԻՍ ՊԱԼԱԵԱՆ

(ՓԵՒԻ)

Ականէ տարիներ առաջ Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութիւնը Գահիրէի մէջ, յանձին ընկ. Սարգիս Պալաեանի (Փեւի) դժբախտութիւնը ունեցաւ կորնցնելու իր ամենատիրելի ընկերներէն մին:

Փեւին բոլոր պինք ճանչցողներուն կողմէ բնորհանրապէս կը յարգուէր իբր անկեղծ ու անբասիր հայրենասէր, իսկ իր ընկերներուն կողմէ պաշտուելու տարիճան կը սիրուէր:

Սարիկիոի Սարմկայ գիւղէն «արմաճի» վարպետ արհեստաւոր Յովսէս Պալաեանին զաւակն էր Փեւին, երբ հազիւ եօթը տարեկան կորնցնելով իր հայրը ծանօթ գիւղացիներու մէջտեղ կ'երթայ Հալէպ դերձակութիւն սորվելու վարպետի մը քով: Իր տաննեւսէթ տարեկանին ան սիրուած իր վարպետէն եւ իր հանչուածներէն, անոնց խրհուրդովը իր հօր օճախը վերաշէնցնելու համար ամուսնանալէ վերջ կը փոխադրուի Խարբերդ, Մէզրէի մէջ իր քեռայրին հետ աշխատելու համար, բայց հազիւ թէ դիրք ու անուն մը չինած, իր քեռայրին դժբախտ մահովը, Փեւի բնատնկան ծանրածանր նեղութիւններէ տոխպուած, կը մտապրէ քանի մը ընկերներու հետ ձեռք առնել պանդուխտի սեւ ցուպը, հեռաւոր նոր աշխատանքներ մէջ բախտ որոնելու:

1891–ին երբ կարնի եւ Պոլսոյ յեղափոխական անդրանիկ շարժումները սկսած էին, Փեւին իր քեռորդի Շաւարշ Շիշմանեանին մէջտեղով կը մտնէ Մէզրէի Հնչակեան մասնաճիւղին մէջ մկրտուելով յեղափոխական, որմէ քիչ յետոյ 1891–ի վերջերը արդէն ան կը մեկնէր Ամերիկա ճամբան չատ մը նեղութիւններ ու ձիրքաքաշութիւններ անցնելէ ետքը:

Տիգրանակերտցի Սամուէլ անուն դերձակի մը քով տարիի մը չափ աշխատելէ վերջ առանձին գործի ձեռնարկած ու լաւ գործ ունէր, բայց երբ Տաճկահայաստանի յեղափոխական գոյցերը եւ գործերը բոլորին բերանն էր, մասնաւորապէս երբ Հայկական խնդրով զբաղուած էին, երկրի եւ արտասահմանի բովանդակ հասարակութիւնը մեռած մը եւ ու նմի վիճակ մը ունէր, ու վարդան յոյսերով սպասուած երիտասարդներ պատրաստ էին ինքզինքին կրակը նետել եւ հայ ժողովուրդի ազատագրութեան գործակցութեան մեզանին վրայ երթնց կեանքը ի գոյս դնելու, Փեւի, իր արտին մէջ արծարծուող պարտականութեան կրակէն մղուած, որդին յեղափոխական, ինքն ալ կը խառնուի այդ հոսանքին, երեսի վրայ թողելով չորս–հինգ տարեկան 40—50 ոսկի չափ բերող գործը ու չհանապարհ իր բարեկամներուն իր մտադրութիւնէն եւ կենալու խորհուրդներուն, ան՝ անդրդուելի իր որոշումին մէջ 1895–ի Յունուար 10–ին ճամբայ կ'ելլէ իր Ռուբէն, Գուրգէն, Մուշեղ, Ներսէս, Սիսակ, եւ Շաւարշ ընկերներուն հետ դէպի Լոնտոն, Հնչակեան կեդրոնին հետ տեսնուելու, որոշ տեղեկութիւններ ու հրահանգներ առնելու համար:

Յոսմբին երկու տարի Լոնտոն մնալու չբերնին, զարձեալ ընկերներ, Փեւի տակաւ կապ–

մին եւ ընտանեկան պարագաներուն համար աշխատանքի պինքը համոզելու որ ետ կենայ իր մոտադրութենէն:

Բայց ո՞վ կը լսէ:

Ան կ'երթայէր հերոսական կեանքը, ու իր տկար կազմին մէջ կ'զգար առչորոշ յեղափոխականի վառ հուրն ու հաւատքը, եւ նորէն համբայ եղեր էր խումբին հետ մխասին:

Կիպրոս ալ ինչ ինչ կարգադրութիւններու համար երկու ամիս մնալէ վերջ, Մայիս 4–ին կը հասնին Սուէտիա, ուր լաւ ընդունելութիւն պատրաստ ժողովուրդի կողմէ, անմիջապէս գործի կը ձեռնարկեն:

Բեռի, Սխտակին, Կարոյին եւ Մուշեղին հետ Բեսապի եւ չրջաններուն համար գործիչ կը նշանակուի եւ իրենց լուրջ ու խոհեմ գործունէութեամբ սիրուած ու յարգուած ամենքէն կը յաջողին ամբողջ ժողովուրդին համակրութիւնն ու յարգանքը վայելել, լուռի իրականացնելով իրենց վրայ դրուած յոյսերը, այդպիսով պատիւ բերելով այն դիրքին որուն տակ պինուորագրուած էին:

Բեսապցիները մինչեւ այսօր երանի տալով այն օրերուն կը յիշեն Բեռիի խումբը, եւ պայծառութեան կը դնեն այսօրուան իրենց ներկայացող ինքնակոչներուն հետ:

Այն առիններն էր որ Բեսապի վարձանք եղող Սերկոն (Համազուզայի) իրեն պատիժ կրած էր:

Բեռին եւ իր ընկերները, իրենց այդ առանձնութիւնէն օգտուան ընթացքին բոլոր չրջակայքը սարսափ տարածելին ու իրենց հմայքովը գրաւելին հայութեան թշնամիները, այնպէս որ Ցոնուզի Այի Պէյր առաջ պինուորով երբ պաշարեց խումբը եւ վախնալով անոնց մօտենալէ բանագնացներ դրկեց առաջարկելու որ անձնատուր ըլլան խոստանալով իրենց մաղին խակ չդպչիլ, հակառակ պարագային քար ու քանդ ընել ամբողջ Սուէտիան ու Անտիոքը:

Թէեւ քաջամարտիկ խումբը մտադրած էր կռուիլ մինչեւ մահ, ու իրենց դիակները յանձնել թշնամիին, բայց բանագնաց Ֆրանսական հիւպատոս Թուչուլիին, ինչպէս եւ Անտիոքի առաջնորդ Մատթէոս վարդապետին ազդեցութիւններուն եւ թախանձանքներուն, ու հիւպատոսին պիրենք անմիջապէս Եւրոպա ճամբայ հանելու պատուոյ խօսքերուն անսալով, հպատակութենէն զոհուելուն պատճառ չըլլալու համար, որոշեցին անձնատուր ըլլալ, պայմանաւ որ պիրենք անմիջապէս երկրէն դուրս պիտի հանուին, եւ իրենց պատճառով ուրիշի վնաս մը չի պիտի հասցուի: Մանաւանդ այդ ատեն աչքերուն յանձնուած էր երբ հիւպատոսներն ու վարդապետը Այի պէյի անունով ու հրամանով բնակութիւնը իրենց պայմանները:

Սարսափած բանակին մէջ լուրը կայծակի պէս կը տարածուի, ու հակութեան տակ անելով խումբը, հակառակ որ պատուոյ խօսք տրուած էր, պայն կ'առաջնորդեն բանտ:

Ամբողջ ինն ամիսներ բանտին մէջ ամէն տեսակ պրկանքներու, տանջանքներու եւ նեղութիւններու ենթարկուելէ վերջ, հպիւ կըլլան Ամերիկեան հիւպատոսին չնորհիւ բանտէն ազատուիլ ու կառավարական կարգադրութիւնով Եւրոպա դրկուիլ: Այդ առեն Բեռին երբ դարձեալ Ամերիկա անցաւ, տեսաւ որ կարգ մը ինքնակոչ յեղափոխականներ, ամէն սրբութիւնք ոտնակոխ ըրած, յանդգնութիւնն ունեցած էին մաքիր պղտորել յարատարութիւններ ընել եւ ժողովուրդը յուզել, Բեռի չքաշուեցաւ արդարութիւնը մերկապարանոց բնելէ եւ չահամոլներուն դիմակները վար առնելէ հրապարակային յարատարութեամբ մը — որ իր ժամանակին «Հնչակ»ի 1897 թիւ 1–ի մէջ տպուեցաւ,— փաստազիօրէն հերքելով բոլոր պրպարտութիւնները, որոնք քոմնոմ հաչիւներու եւ ապեղ բարքերու արդիւնք էին:

Այդ յարատարութիւնը առորագրած Բեռիի, Կարպէսի, Բերբէի, Ներսէսի, Կռունկի, Թուբէնի, Ժերայրի եւ Մուսայի կողմէ, որով ժողովուրդը լուսաբանեցին եւ պատակուսմի սխալ ապեռները գամուեցան անարգանքի սիւնին վրայ:

Բեռի, 1900–ին Գահիրէ հաստատուեցաւ իր մօտ բերելով իր ընտանիքը, բայց իրենց յաջորդ գժբախտութիւններն եւ ձախորդութիւնները խանգարեցին իր մարտական աւողջութիւնը:

Վերջին ժամանակներս բոլորովին ուժաթափ եղած էր, մտածումներն ու հոգիը ընկ-

ճած էին պինքը, ու երբ անկողին ինկաւ, ալ չելաւ:

Մինչեւ իր վերջին վայրկեանը մնաց այն պզօշին տակ, ուր արձանագրուած էր 1891–ին, եւ մաքուր հաւատքով մը ապրեցաւ իր սիրած կուսակցութեան նկատմամբ, մինչեւ իր վերջնական հրաժեշտը:

Ամբողջ երկար ու ձիգ տարիներ ապրեցաւ ան իր հայրենիքը կաշկանդող չար ձեռքերէն դերծ ու ազատ տեսնելու մեակ խոհալովը, ապրեցաւ այն հաւատքով, թէ վերջապէս պիտի գար օր մը, որ մենք պիտի գոնէինք մեր խոհրնելու կատարումը: Բայց աւա՛ղ դեռ չի տեսած գայն փակեց իր աչքերը:

Յարգանք իր մաքուր յիշատակին:

Գ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ

ԷՋ ՄԸ ԹԱՐՒԵՐԻ ՅՈՒՁԵՐԷՆ

1909–ին, Թիւրքիոյ կեղծ սահմանադրութեան սկզբնական օրերուն, երեք եղբայրներով՝ Պօղոս, Կիրակոս եւ Մանուկ՝ Ամերիկայէն հայրենիք վերադառնալու որոշումը կատանք, ոչ այնքան հաւատալով այդ սահմանադրութեան, այլ՝ որպէս պատեհութիւն սիրելիները տեսնելու:

Մեր կուսակցութեան – Հնչակեանութեան դիւանատները երկնց մտածումը «սահմանադրութեան» մասին, մեզի փոխանցած էին արդէն, ու մենք չէինք որ այլոց նման Թիւրքիոյ յեղյեղած «ազատութիւն, արդարութիւն, հաւասարութիւն» խօսքերէն պիտի խաբուէինք...:

Փետրուար 5–ին նաւ կը նաւինք Նիւ Եորքէն եւ Մարսէյ սկիզբը Սուլթաններու մայրաքաղաքը — Պոլիս ոտք կը դնենք, այն Պոլիսը՝ որ Հնչակեանութեան այժէն՝ 1890 — 1896–ին՝ ատրած էր, Սուլթան Համիտ խոնարհեցուցած՝ մանաւանդ Հայկական Բաբեններուն — Մայիսեան Ծրագրի չէջանին:

«Հուրիէթ» օթելին մէջ էին այդ օրերուն Հնչակեանութեան մեծագոյն ատեղերը՝ Աչըզպաշեան, Ճիհանկիւլեան, Փարամազ, Արծրունի, Սապահ Գիւլեան եւայլն ընկերները: Հանդիպումս այդ պաշտելի ընկերներու հետ եղաւ չատ արտասուէ, որովհետեւ անոնցմէ ամանց հետ վաղուց անձամբ եւ նամակներով ծանօթ էի: Բոլորն ալ մտածումը, թէ յաղթութիւնն էր վերապահ իլլալ «սահմանադրութեան» մասին, մանաւանդ պահ Սապահի վերջին խօսքն եղաւ մտատանջ հետեւեալը.— «Անչափ ուրախ եմ մի ազէ, այժ տուէ իմ ինքնապաշտպանութեան եւ երբէ՛ք մի հաւատաք դեկավարներու, մասնաւորապէս Իթթիհատականներու խօսքերուն: Թուրքիոյ բազկացուցիչ ազգերու բնաջնջումը անոնց ծրագրի էական մասը կը կազմէ, հետեւաբար մեծ — Հնչակեաններս պատրաստ պէտք է ըլլանք գալիք փոթորիկը դիմագրաւելու... Ձինեցէք ժողովուրդը, որ ոչխարի նման չի մորթոտուի...»

Մտատանջ երեք չաբաթ մնալով Պո-

լես, Ասլբիլի սկիզբը ճամբայ կ'ելլեննք դէպի Խարբերդ ու Մալիս ամառ մէջ կը հասնինք մեր սիրելեաց դիրկը...: Մեր հասնելուն լուրը չուտով կը հասնի ընկերներու, որոնք ամէն կողմերէ գալով կը չրջապատեն մեզ ու կը հրնն կուսակցական եռուն աշխատանքի մէջ, առանց թոյլ տալու որ մեր ճամբու յոգնութիւնը առնենք:

Հնչակեան կեանքը այդ օրերուն, Խարբերդի եւ չրջակայ դիւղերու մէջ, կը ներկայացնէր ամենէն հետաքրքրականը: Տեղուոյ աշխատանք մը կար ամէն կողմ, բոլոր դիւղերն ալ խլրտիլ սկսած էին, հին ու նոր հնչակեաններ խոտրու սեղմուած՝ Հնչակեան թաղուն ոյժը, հմայքը կը ցուցադրէին:

Մեր դիւղն ալ անմասն չէր այդ եռուղեռէն, բայց կ'ուզէինք որ մեր դիւղի կուսակցական աշխատանքը չարք մը դիւղերու մէջ տեղի ունեցածէն աւելի բարձր բլլար, ասոր համար ընկերներու թելադրանքով կը մեկնիմ Մելիթէ, ուսուցչութիւն ունենալու ընկեր Սահակ Տէրթէլեանի հետ, որ Գոլթաղիր Յանձնախումբի անդամն էր, կարող ոյժերէն մին չրջանին: Մեր խորհրդակցութեան արդիւնքը եղաւ հետեւեալը: Երկու ամսուայ մէջ պիտի տայինք երեք հրապարակային ժողովներ, որոնց մէջ պիտի առնախօսէին՝ իր կարգադրութեամբ՝ ընկերներ Լեւոն Մարտիրոսեան, Քաջիկ Քալչիկեան եւ Յովսէփ Գրիգորեան:

Այս կարգադրութիւնը, առանց յապաղման, լրիւ գործադրեցինք: Երեք ժողովներն ալ եղան աննախընթաց, հսկայ բազմութիւնով, մօտակայ դիւղերէն խոկ հարիւրաւորներ ներկայութեան եկած էին, որ վառան էր Հնչակեանութեան անկորնչելի հմայքին: Առնախօս ընկերները, նախ խօսեցան մեր կուսակցութեան անցեալ հերոսական գործունէութենէն, յետոյ ծրագրային մասէն եւ էն վերջը կանգ առին ինքնապաշտպանութեան վրայ: Ժողովէն յետոյ մեր դիւղի գրեթէ ողջ երիտասարդութիւնը անդամագրուեցաւ Հնչակեանութեան:

Մեր այս յաջողութիւնը խանգարեցաւ մեզ — վարչութեան անդամներս, ու ես բան գործ ձգած, գրեթէ ամէն օր Մելիթէն էի Գոլթաղիր Մարմինէն հրահանգներ առնելու եւ չրջակայ դիւղերու վարչութեանց փոխանցելու համար:

Օր մը, Մելիթէն վերադարձիս, հանդիպեցայ Գորբէյի Տէր Պօղոս Քահանային: Անձնապէս մօտէն ծանօթ չէի, բայց իր մասին լսած էի նպաստաւոր չատ բաներ:

Ամերիկայէն տարած Հնչակեան գինանշանս (պէճ), որ առժորութեան համաձայն կրծքիս վրայ կը պահէի, անոր ուշադրութիւնը դրաւեց: Առաւ, դիտեց ուշադրութեամբ, ու չրթներուն տանելով երկիւղածութեամբ համբուրեց մրմնջելով.— «Հնչակ»...:

Զախտպանց զգածուեցայ... Տէր Հօր աչքերը լեցուած էին: Իմ աչքերն ալ արցունքոտեցան...:

— «Հնչակ»... ասոր հմայքը, ասուրը հայրենասիրութիւն խորհրդանիշն է, ու մեծ ինչ՛ր չեմ ըրած ասոր ասուրով, աւելցուց Տէր Հայրը...

Ամերիկայէն մնացած այդ յիշատակը, պէճը, հաճոյքով նուիրեցի Տէր Հօր, որ թանկագին դանձ մը դիտցի նման հրճուեցաւ:

Այդ պէտքը տալէ եղաւ որ աւելի հետաքրքրուէի Տէր Հօր կեանքով: Բոլորի համոզումն էր որ Խարբերդի մէջ հազուագիւտ կը պատահէին եղած է, որ խաչի եւ աւետարանի հետ անբաժան պահած է եւ պէնքը եւ խրատքանչիւրը իր կարգին խօսեցուցած է...:

Այդ օրերուն Խարբերդի առաջնորդն էր Հանրածանօթ Գէորգ Վրդ. Ասլանեանը, քաջ հովիւը, որ իրեն դիմող եւ Տէր Պօղոսը դրացող քահանայի մը հետեւեալ յանդիմանական պատասխանը կուտայ:

— Եթէ դուք ալ Տէր Պօղոսի նման հաչ ըլլաք, ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան մասին եւս մոռնէք խոհեմութեամբ, Քրիստոսի արժանաւորապէս աշակերտած կ'ըլլաք:

* * *

Յարկիթ – Յակո՛բ...

Խարբերդցիին համար այս երկու անուններն անբաժանելի են, երկու հոգեպատկ առաքեալներ՝ Հնչակեան բնատնիքէն վերցուած, որոնց միացեալ գերեզմանը եղած է ճշմարիտ ապրավայր մը բոլանդակ Խարբերդցիներուն համար:

Այս առաքելոց գերեզմանին այցի օրն էր:

Սակայն դէպի դերեզմանը, նորապոյն սըրբավայրը ուղղուելէ առաջ պէտք էր ազահանդէս կատարել Մելիքէի եկեղեցիին մէջ, ուր պիտի խօսէր Գէորգ Վարդ. Աբրահամեանը (Հնչակեան):

Ծովամաւար բաղմութիւն մը լեցուցած է եկեղեցին, դուրսի հրապարակը, նոյն իսկ տանիքներու վրայ։ Հոգեհանգստեան յուղիչ արարողութենէն յետոյ, ապաշնորհը, Աստո՛ն ի ձեռին, կ'երեւի խորանին առջեւ ու կը խօսի իր ամենէն յուղիչ, բանաստեղծական, ամենէն ներշնչող քարոզներէն մին, տալով նախ ընկերներու կենսագրական համառօտ դծերը, վեր հանելով անոնց հայրենասիրական զգացմունքին, որմէ յայտնի կ'ըլլայ որ ինքն է օրհնած անոնց սուրը Հայ Ազատագրութեան համար գործածելի, ու է՛ն վերջը, երբ անոնք՝ որպէս նորապոյն սուրբեր՝ հրեշտակներու դասին մէջ ընդունուելու համար կ'սկսի ալօթել առ Աստուած, կը փղձկի, ժողովուրդը կը միանայ անոր ու խուլ հեկեկանքը եկեղեցւոյ կամարները ճեղքելով կ'անցնի դուրս ու կը տարածուի մեջոցին մէջ...:

Հակայ Թաւօրը, մարդկային այդ հեղեղը այս անգամ կը չափուի դէպ դերեզմանը, որ կը պառուէր Մելիքէի եւ Եղկիի մէջտեղը։ Ճամբու երկայնքին, հազարաւորներ կ'սպասէին Թաւօրին միանալու։ Թուրքերը չտարած մնացած էին ընկերներու տրուած այս յարգանքին ի տես, չատեր խոժռած, թմռած դէմքեր կը ցուցադրէին, ոստիկաններ՝ կարգը պահպանելու մտքով՝ աւելի չատ խստութիւն յարուցանելու փորձ կ'ընէին յարգանքի այդ ցոյցը խանգարելու համար, որ սակայն անկարող եղան իրենց սեւ նպատակին հասնիլ:

Ցուլպիւղի եւ Քորքի ընկերներու հակայ աշխատանքներով եւ զոհողութիւններով դիպէցիօքէն չհնուած մահարձանին շուրջ կը բոլորուի անհաշուելի երկաս բազմութիւնը, ուր խօսք կ'առնեն գաշնակցութեան եւ ռամկավարութեան ներկայացուցիչներն ալ, որոնք եւս կը պրսատան ընկերներու — Յարէթ–Յակոբի հայրենասիրական գործերը ու կոչ կ'ընեն նոր սերունդին որ անոնց հոգիովը ներշնչուին եւ անոնց ճամբային քալեն...:

Ազահանդէսը լրանալէ վերջ ընկեր Յակոբի ընտանեաց ի նպաստ նուիրատուութիւն մը տեղի ունեցաւ, որու արդիւնքը ակնկալուածէն աւելի մեծ եղաւ:

* * *

Ապրելու համար սկսած էի գաշտային աշխատանքի — հողագործութեան: Սովորութիւն ըրինք երեկոյները արօրները արտը թողուլ, բայց օր մ'ալ տեսանք որ դողցած են ոչ միայն չէրը, այլեւ ուրիշներուններ: Այս գողութիւնները կրկնուեցան: Խեղճ գիւղացիներուն երբեմնի պատուհասը՝ հանրածանօթ աւազակ Սաղօ ապրեցաւ, այդ օրերուն կրկին հրապարակ եկած էր: Իր կեանքը գողութիւնով եւ աւազակութիւնով անցնող այս արիւնոտ «սահմանապրութեան» առաջին տարին իր արշեւը պղուշացած էր չարունակել, խորհելով որ կառավարութիւնը կրնայ պինդը պատասխանատուութեան հրաւիրել, բայց տեսնելով որ «սահմանապրութիւն»ը իրական փոփոխութիւն մը մտցուցած չէր, կըրկին հրապարակ գալով լծուած էր իր սիրած դերակատարին — գողութեան եւ աւազակութեան, որուն գոհերը միմիայն հայերն էին:

Այս պարագան չափազանց վատ ազդեց մեզ — Հնչակեան ընկերներուս վրայ, քանիցս բողոքեցինք ուր որ անկ էր, բայց ոեւէ դրական արդիւնք չկրցինք ձեռք բերել, ու Սաղօ ապահովաբար իր ուզածները կ'ընէր անարգել: Ուրիշ միջոց չկար աւազակը պատժելու, մնացած էր փոխվրէժը...:

Կոթիճ ու հայրենասէր ընկերներ Մարտիրոս Գազանճեանի (որ անզամանութենէն յետոյ «քրխաուենայ» մխիթարի մը մեզսակցութեամբ սպանուեցաւ) եւ ընկեր Գարսամ Մօսիկեանի (Սուրիոյ մէջ վերջերս մեռած) հետ համախորհուրդ ամէն կարգադրութիւն ընելով, դիշեր մը միասին կ'ուղեւորինք աւազակին ամառնային բնակարանը, չհնուած դիւղէն հեռու, իր «անփսական» այրին մէկ անկիւնը: Ճամբուն վրայ կը հանդիպինք դիւղի դպրին — Մատնիչ Գէվօյին, որ մեզ տեսնելով յանկարծակի կուգայ ու կ'սկսի դոցալ, ազաչել որ իր կեանքին խնայենք, խորհելով որ գինք կը հետապնդենք սպաննելու համար: Այս մարդը, որ իր մատնչութեամբ չատ մը աւերներ գործած

էր անցեալին մէջ, մանաւանդ Ամերիկայէն երկիր վերադարձողներու փոթանքը զարձած էր, զեռ իր վառ բնաւորութենէն խոպան մերկացած չէր: Ընկեր Մարտիրոս ուզեց որ մանուչ Գլիրին պատիժը տանք, առանց կարեւորութիւն տալու անոր ղղջման, սակայն այդ չըրինք, մեղքցանք, միայն խոստում մը առինք իրմէն, որպէս թէ մեզ առած չունի այդ պիչեր:

Թոյլ տուինք որ Գլիրը մեկնի ու մենք անցանք ուսուցչին «բնակարանը» ու խիստ զգուշութեամբ բարձրացանք իր ննջասենեակը, սակայն մեծ եղաւ մեր զարմանքը, երբ զինքը հոն չգտանք...: Մեր այս անակնկալ անյաջողութիւնը մեզ կատաղեցուց, այնպէս որ մեր կատաղութիւնը թափեցինք իր «սենեկան» պարագային վրայ, որ կը զանուէր վերադարձի ճանապարհին կից:

Գիւղի հայութեան պատուհասը դարձած այս ուսուցչին «բնակարանը» այցելել որոշեցինք ուրիշ օր մը, սակայն մասնուած ըլլալնիս իմացուելով, առժամապէս գիւղին հեռանալը խոհեմութիւն համարեցինք... որ, դժբախտաբար, պատերազմը վրայ հասնելով ամէն ծրագիրը, ամէն գործ տակն ու վրայ եղաւ ու ազգ հայութիւնը դարձաւ թուրք դատնութեանց զոհը...:

ՄՈՒՍԱ.

ԱՍԱՏՈՒՐ ՉՈՒԽԱՏԱՐԵԱՆ

Ընկեր Աստուր Չուխատարեանը ծնած է Խարբերդ՝ Կուլլու գիւղը, 1874ին: Բնութեամբ խիստ կուսակէր, խառնուածքով անհանգարտ, «գիւղին հանգիստը խանգարող» այս պատանի երիտասարդը Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան կը պինդուրացրուի 1893–ին՝ Ամէնքի մէջ:

Ան, 1890–ին, Հնչակեան կուսակցութեան յեղափոխական գործերէն՝ Մուսա Տէյի պօղոսեանի հետ, պանդխտութեան ցուպը ձեռք կ'առնէ եւ կ'անցնի Առանա: 1896–ին Կիլիկիոյ մէջ տիրող չորութեան ընթացքին, Մուսան կը մեկնի իր ծննդավայրը, իսկ Աստուրը Իզմիր, ա'լը, կառավարութեանց երեսէն, ասոիկանութեան կողմէ չարունակ բանտ կ'առաջնորդուի, իբրեւ «Սապրգալը»: Անոր կրնները մըղուած են յաճախ թուրքերուն գէմ:

Դաշնահարութեան ծանր գործի մը հետեւանքով, Աստուրը Իզմիրը կը ձգէ եւ կ'անցնի Ամերիկա, նախ Ուտաը եւ յետոյ Լին: Գործարանական կեանքին մէջ, օտարներու գէմ հանուած առերեսութեան մը գործը, ուրիշներու եւ հայերու մէջեւ կ'առեղծէ արիւնալից կռիւ, 1892 թուականին: Այրիշներ խումբերով կը յարձակին Խարբերդի Փէրչէնճ գիւղացի Յովակիմի վրայ, եւ կ'աշխատին խեղդամահ ընել զայն, Աստուրը դաշոյն քաշելով, կ'ակռի հարուածել այրիշները, մահացու կերպով վի-

բլլով անոնցմէ երկուքը, եւ ռամիկականակն հեռաձայնդուամնելէն ձողոպրելով, կ'անցնի Ծրանոյի Մարսէյլ քաղաքը:

Մարսէյլի մէջ, ժամանակ մը կ'պրաղի դռնեակի գործով, եւ մեծ յաջողութիւն ձեռք կը բերէ: Իր կրակոտ բնաւորութեան պատճառաւ, Մարսէյլի կարգ մը հայերը Ասատուրը կը յանձնարարեն Հնչակեան կեդրոնին՝ իբրեւ վարժ եւ լաւագոյն կռուող մը: Կը հանդիպանակին դռամար մը, եւ դայն կ'ուղարկեն Ամէնք 1892 Թուականին:

Հնչակեան կեդրոնը կը նկատէ որ Ասատուրը օժտուած է անվախութեամբ, եւ իրապէս կը կրէ ապդասիրութեան մաքուր ոգի: Յարմար կը նկատէ դայն դրկել Շապին Գարահիսար, կազմակերպելու այդ տեղի երիտասարդութիւնը:

Ասատուրը հասնի այդ քաղաքը ժամանած, կը բանայ կրպակ մը, իբրեւ թէ իանութապանութիւն կ'ընէ..., եւ ակտայն իրողութեան մէջ, ձեռք կ'առնէ կազմակերպչական աշխատանք մը խիստ արդիւնաւէտ կերպով: Նախ կը յաջողի խմորել երիտասարդութիւնը Հնչակեան դաղափարով, եւ անոնց երակներուն մէջ կը նեղմուծէ յեղափոխական բոնկումը: Շատ կարճ առնէն՝ դինամարժական փորձերը կ'սկսին կարգ մը տուներու մէջ, եւ կուսակցութիւնը քայլ առ քայլ կ'ուժեղանայ նոր նոր խումբերով:

Օրին մէկը, հայատեաց Թուրքերէն մին, որ եղած է տեղւոյն չարչի աղասին, անիրաւ կերպով կը ծեծէ հայ դիւղացի մը: Ասատուրը չի հանդուրժելով այդ բարբարոսութեան, ինքն ալ կը յարձակի եւ կը ծեծէ այդ Թուրքը, ուրիկ վերջ կը բանտարկուի, եւ իանութը խուզարկուելով կառավարութենէն, «Հնչակ»ը եւ չարք մը կուսակցական Թուղթեր ձեռք կ'անցնեն, եւ իրրեւ յեղափոխական ան խիստ ծանր պատասխանութեան կ'ենթարկուի:

Շապին Գարահիսարի Հնչակեան ուժը 30 ոակի կը դրկէ Ասատուրին, ա'ն ալ դրամով կը յաջողի երկու հրացէն դնել բանտապահէն: Մէկը իրեն համար իսկ միւս իր ընկերոջ: Գիշեր մը, երկու Հնչակեանները կը փոխարկեն բանտը, եւ կը յաջողին փախուստի ուրախութեան ճանապարհ դցնել բոլոր բանտարկեալներուն, ուրկէ վերջ տասկալի կռիւ մըն է որ կ'սկսի ռամիկներուն ու բանտարկեալներուն միջեւ, տասջիններէն երկու հոգի կ'ապաննուին, իսկ վերջիններէն քանի մը հոգի կը վիրաւորուին: Մեր երկու յեղափոխականները եւ կարգ մը բանտարկեալներ դուրս կ'ելլեն բանտէն: Մինչ այդ՝ ռամիկութիւնը եւ զօրքը պաշարած կ'ըլլայ բանտը ընդարձակ չրջայով մը: Նոր կռիւ մը կ'սկսի, որու ընթացքին, Ասատուրի ընկերը կը վիրաւորուի, իսկ ինքը կը ձերբակալուի, երբ վառմուշանները ամբողջովին կ'ապառնին:

Նոյն օրն իսկ, արտակարգ դատարան մը կը կազմուի, ռուժտասիրտ Ասատուրը դատելու համար:

Դատարանը պինուրական չրջայի տակ կ'առնուի: Թուրքեր, Թուրք պաշտօնեաներ պայրոյթով լեցուած, կը խռնուին հոն, եւ վրէժխնդրութեամբ «fեսափիր կեավուր»ին պըլխտասուամբ կը պահանջեն:

Դատարանին մէջ, դատաւորը կը հարցնէ անոր, Թէ՝ ուրկէ՞ ռատցար պէնքերը: Ասատուրը կը պատասխանէ, Թէ՝ 30 ոակի տուի բանտապահին եւ ռատցայ պէնքերը: Կատղած դատաւորը ինքնիրեն ելած կը դոռայ.— «fեսափիր կեավուր, դուն ո՞վ կ'ըլլաս, որ կառավարութեան պէնքերով, կառավարութեան ռամիկները կ'սպաննես բանտին մէջ», եւ հրաման կ'ընէ զօրքերուն, որ այդ խայինը պատուհանէն վար նետեն:

Հերոսը՝ ամբոխի գաղանային յարձակմամբ, երեք յարկանի չէնքէն վար կը նետուի, իսկ վարը սպասող զօրքերը կ'սկսին ռուինահարել զայն:

Թուրք վայրագ ամբոխի՝ գաղանային հակումներուն առարկայ այդ երկու հերոս Հնչակեանները, մահամերձ վիճակով, դեռ հոգինին չ'աւանդած ոդջ ոդջ կը թաղեն մէկ փոսի ու դերեզմանի մէջ:

Ահա այս ձեւով կը խռւարի մոռցուած հերոս յեղափոխական Ասատուր Զուխտասարեանի կեանքի արեւը, որուն յիշատակը, կ'արժէ որ պլպլայ ամէն Հնչակեանի ու հայու սրտին մէջ:

ՍՕՑ. ԴԷՄ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Է. ԸՆԴՀ. ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ

(ԴՈՒՄԱՐՈՒԱԾ ՓԷՕՍՏԷՆՋԷՈՒՄ, 1913,
ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 7–ԻՆ)

Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԴԻՐՔԸ ԹԻՒՐՔԻԱՅՈՒՄ

Ի նկատի ունենալով, որ 1908 Յուլիս 10–ի ՋԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԵԱՆ հետեւանքով մէջտեղ դրուած «Օսմանեան Սահմանադրութիւն»ը խոստանում էր բաղաքական բոլոր կուսակցութիւններին օրինական գոյութեան ամէն պայմաններ տալ՝ իրենց սկզբունքների իրականացմանը հետապնդելու, ինչպէս եւ այն՝ որ նա յայտարարում էր թէ Թիւրքիայի բոլոր բաղկացուցիչ ազգութիւնները լիակատար իրաւունք պիտի ունենային՝ իրենց ազգային գոյութիւնը պահելու, զարգացնելու եւ յառաջադիմութեան ամէն միջոցներ ունենալու՝ գերծ պետական ամէն կաշկանդումից:

Ի նկատի ունենալով, որ 26 տարիներից ի վեր յեղափոխական անընդհատ պայքար մղող Հայ Ազգը սպառման էր ենթարկուել եւ կարօտ էր գէթ ժամանակաւոր հանգստի՝ իր ոյժերը վերականգնուելու եւ նոր թափով երեւան գալու:

Ի նկատի ունենալով, որ նոյն «սահմանադրական խոստումները» մի որոշ աստիճանի հող էին ներկայացնում, երբ կուսակցութիւնս կարող էր իր գաղափարներին ծաւալ տալ եւ այդպիսով, գէթ առժամապէս, մի յոյսնի աստիճան օգտուել տրուած օրինական պայմաններից:

Կուսակցութեանս Զ.–րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը որոշել էր, որ Սոցիալ Դէմոկրատ Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ սահմանադրական Թիւրքիայի հանդէպ անջատողական չը լինէր եւ կանգնէր ՕՐԻՆԱԿԱՆ (լէգալ) հողի վրայ ու այդպիսով յառաջ տանէր իր կուսակցական գործունէութիւնը:

Տեսնելով, որ այս 4—5 տարուայ ընթացքում «Օսմանեան Սահմանադրութեան» խոստումները մնացին լոկ բառեր՝ առանց իրական նշանակութեան եւ պետական օրէնքները հետզհետէ բացարձակ արգելիչ լինելու աստիճան սեղմիչ ու կաշկանդիչ պայմաններ յառաջացրին բոլոր բաղաքական կուսակցութեանց համար ընդհանրապէս եւ ձախակողմեան ու ծայրագոյն ձախակողմեան դրոշ ունեցողների համար՝ մասնաւորապէս:

Պարզ լինելով, որ Օսմանեան պետական ամբողջ կազմը եւ նրա պետական հասկացողութիւնը որոշապէս ուղղուած է ձուլելու, բնաջնջելու բաղկացուցիչ ազգութիւնները, ու «տիրող ազգը» անընդունակ հանդիսացաւ մինչեւ ցարդ յառաջ բերելու Նորագոյն Պետութիւն:

Նկատելով, որ Տաճկաստանի մէջ տիրապետում է մի ՕԼԻԳԱՐԽԻԱ, որի դեկավարիչ

ոյժն է «Իտտիհատ վէ Թէրագգը» կուսակցութիւնը: Որոշ լինելով որ այդ կուսակցութեան հիմնական սկզբունքներն են պահել թրքական բիւրոկրատիան, թոյլ չտալ, որ Նորագոյն Պետութիւն յառաջանայ ու նրա ակնյայտնի դիտաւորութիւնն է բաղկացուցիչ ազգութիւնները ճզմել, ոչնչացնել՝ ի հարկին եւ կոտորել:

Անվիճելի համարելով, որ իշխանութիւնը իր ձեռքում ունեցող Տիրող Դասակարգը իր հայակործան բաղաքականութիւնը սիստեմատիկ եւ անողոք կերպով յառաջ է տանում:

Տեսնելով, որ հայ ժողովուրդը գործադրուող ու տիրող շարունակական ներքին բաղաքականութեան շնորհիւ բայբայման ու կործանման շէնքին վրայ է կանգնել:

Համոզուած լինելով, որ բաղաքական մի այնպիսի կուսակցութիւն, որպիսին է Սոցիալ Դէմոկրատ Հնչակեան կուսակցութիւնը, Օսմանեան Պետութեան տուած ներկայ պայմաններում այլեւս չէ կարող իր սկզբունքների իրականացմանը հետապնդելու եւ Հայ Ազգի գլխին կախուած մահաբեր սուրը չեզոքացնելու ու Թիւրքիայում տիրող դասակարգը տապալելու՝ միմիայն ՕՐԻՆԱԿԱՆ ճողի վրայ կանգնելով:

Սոցիալ Դէմոկրատ Հնչակեան կուսակցութեան Ը-րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը միաձայնութեամբ, բացի մէկից, որոշեց, յանուն պրոլետարական շահի, Մարդկային եւ Ազգային անձեռնմխելի իրաւունքների, այսուհետեւ կանգնել ԻԼԼԵԳԱԼ ճողի վրայ եւ այդպիսով մղել իր կուսակցութեան պայքարը՝ մինչեւ որ աւելի յարմարաւոր բաղաքական ու տնտեսական նոր պայմաններ յառաջանայ:

ԼԵԳԱԼԻԶՄԻՑ ԻԼԼԵԳԱԼԻԶՄ ԱՆՑՆԵԼՈՒ ՁԵՒԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ԵՂԱՆԱԿԸ

Ի նկատի ունենալով, որ Ը-րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովից առաջ՝ Տաճկաստանի մէջ կուսակցութեանս Մասնաճիւղերը, ներքերը եւ այլ Մարմինները կազմուել ու կանգնել են ԼԵԳԱԼ ճողի վրայ:

Ի նկատի ունենալով, որ այդ հանգամանքով է յառաջացել նաեւ Տաճկաստանի կեդրոնական վարիչ Մարմինը:

Սոցիալ Դէմոկրատ Հնչակեան կուսակցութեան Ը-րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը որոշում է.

1.— Լուծել ներկայ կեդրոնական վարիչ Մարմինը.

2.— Արդէն գոյութիւն ունեցող մասնաճիւղերը, ներքերը, եւայլն, լեգալ գոյութեան արտաքին երեւոյթը պահելով հանդերձ՝ ձեռքի տակից աստիճանաբար առաջ բերել նոր մասնաճիւղեր ու կազմակերպութիւններ՝ իլլեգալ ուղղութեամբ գործելու. սրանց ուղղութիւն տուողը պիտի լինի Տաճկաստանի վարիչ Մարմինը՝ համաձայն կեդրոնական վարչութեան հրահանգներին, կուսակցութեանս ունեցած գանազան հաստատութիւնների, գործիչների եւ ներկայացուցիչների միջոցով, ինչ որ գծագրուած է իլլեգալ բնաւորութիւն ունեցող կազմական կանոնագրի մէջ:

3.— Վերտին կեանքի կանչել, ժամանակից յարմարաւոր փոփոխութիւններ ներմուծելով, նախկին ներքին կազմական կանոնագիրը, մարտական այն բոլոր գործօններն ու հաստատութիւնները, որոնք նպատակ ունեն գոյութիւն ունեցող տնտեսական ու բաղաքական հասարակարգը կործանելու եւ նրա տեղը բերելու նորը՝ համաձայն կուսակցութեանս ընդգրկած նպատակին եւ սկզբունքներին:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՒ ՄԱՍՆԱԿԻ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐ.— ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ.

Ի նկատի ունենալով, որ թիւրք կառավարութեան, ինչպէս եւ իտտիհատական կուսակցութեան, համապետական ընդհանուր եւ մասնակի բարենորոգչական խոստումները լոկ դիւանագիտական հնարիմացութիւններ են ժամանակ շահելու եւ ներքին ըմբոստացումները անդամալուծելու:

Պատմականապէս ճշդուած լինելով, որ Թիւրքիոյ Ղեկավարիչ Դասակարգը միշտ այդպիսի խաղերի մէջ է մտել, երբ բաղկացուցիչ ազգութիւններից որ եւ է մէկի ԽՆԴԻՐԸ ըստանալական հանգամանք է ստացել:

Տեսնելով եւրոպական կապիտալիստական պետութիւնների հակամարտութիւնները եւ ընթացք շահադիտական ընթացքը Արեւելեան խնդրի մէջ:

Հիմունք ունենալով Ազգերի ինքնորոշման

իրաւունքը եւ Թիւրքիայի մարմնի մէջ ապրող ազգերի օտարասեռութիւնը՝ կուլտուրական տարբեր աստիճանաւորումներով:

Սոցիալ Դէմոկրատ Հնչակեան կուսակցութեան է.–րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը՝ դէմ չլինելով հանդերձ Թիւրքիայի ընդհանուր եւ մասնակի բարեկարգչական գործին.

Որոշում է,

Պաշտպանել Իւրաքանչիւր Հայաստանի գաղափարը, որպէս միակ միջոցը Հայաստանի մէջ ապրող թէ՛ հայ եւ թէ միւս տարրերի

Է.րդ Ընդհ. Պատգամաւորական ժողովի վայրը, Բէօստէնիէ, Ռումանիայ.

հաշտ, խաղաղ, անվրդով գարգացմանը եւ յառաջադիմութեանը.

Համոզուած լինելով, որ դա այն անհրաժեշտ պայմանն է որով Հայ ազգը կարող է իր ազգային անհատական գոյութիւնը ապահովել՝ ներքին եւ արտաքին ոտնձգութիւնների դէմ.

Եւ որովհետեւ թիւրք տիրող ազգի եւ նրա դեկավարիչ դասակարգերի պատմական անբնդունակութիւնը եւ չուզողացութիւնը այլեւս անվիճելի է, ինչպէս եւ որոշ է նաեւ արտաքին ոյժերի յարաբերութիւնները ու հաղաքական ձգտումները.— պաշտպանել ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԿՕՆՑՐՕԼՈՎ:

ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ի նկատի ունենալով, որ «Իտթիհատ վէ Թէրագգը» կուսակցութիւնը իր մէջ մարմնացնում է թիւրք յարձակողական նացիոնալիզմը՝ իր բոլոր ստորոգելիներով:

Որ նա հանդիսանում է վտանգաւոր ոչ-վերնասակար թէ՛ հաղաքական կուսակցութիւնների եւ թէ՛ մանաւանդ բաղկացուցիչ ազգութիւնների համար:

Սոցիալ Դէմոկրատ Հնչակեան կուսակցութեան է.–րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը խստիւ արգելում է իր բոլոր գործադիր մարմիններին որ եւ է գործակցութիւն ունենալու նրա հետ եւ՝

Որոշում է կուսակցական անողոք պայքար մղել նրա դէմ եւ ջանալ նրա թուլացումը, խայխայումը ու տապալումը առաջ բերել:

Ի նկատի ունենալով, որ ներկայումս Թիւրքիայում Տիրող Դասակարգը պարտութեան մատնելու համար՝ զանազան կուսակցութիւնների համագործակցութիւնը անհրաժեշտ պայման է ներկայանում:

Սոցիալ Դէմոկրատ Հնչակեան կուսակցութեան է.–րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը որոշում է.—

Իրաւունք տալ կեդրոնական վարչութեան եւ կուսակցական այլ մարմիններին՝ տեղական եւ ժամանակաւոր բնոյթ ունեցող համաձայնութիւններ կնքել. որոշեալ խնդիրների շուրջ, ընդդիմադիր՝ ձախակողմեան եւ ծայրագոյն ձախակողմեան կուսակցութիւնների հետ. առանց վնասելու կուսակցութեանս ընդգրկած սկզբունքներին, ամբողջութեանը եւ հիմնական տակտիկային, ընդունելով միանգամայն, որ տեղական մարմինները միշտ պիտի վարուին կեդրոնական վարչութեան այդ մասին տուած դիրեկտիվների համաձայն:

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՓՈԽ–ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ի նկատի ունենալով, որ կուսակցութիւնս իր բոլոր շրջանների մէջ կանգնած է եւ գործում է Սոցիալ Դէմոկրատական հողի վրայ՝ իրաբանչիւր շրջան իր տեղական պայմանին-

բին յատուկ տակտիկայով:

Յեռուելով կուսակցութեանս ամբողջականութեան սկզբունքի վրայ.

Սոցիալ Դէմոկրատ Հնչակեան կուսակցութեան է.—րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը որոշում է.—

Տաճկահայ ժողովրդի եւ Հայկական Հարցի ներկայ ճգնաժամային վիճակը աչքի առաջ ունենալով՝ Ռուսաստանի եւ Կովկասի, Բուլղարիայի, Ռումանիայի, Եւրոպի, ինչպէս եւ Ամերիկայի իր բոլոր կազմակերպութիւններին պարտաւորեցնել, որ այս օրերում նրանք՝ իրենց գործունէութեան արտայայտութեան մէջ, փիզիքապէս, բարոյապէս եւ նիւթապէս նախապատուութիւն տան Տաճկա–Հայաստանին եւ Տաճկահայ Դատին:

Հ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

ՅՈՒԶԵՐ ԸՆԿԵՐ ՍԱՊԱՀԻ ԿԵԱՆՔԷՆ

1914–ի գարնան դեղեցիկ առաւօտ մը, Ափքսանդրիոյ Օթել–ու–Ֆրանսի մէջ ծառայողներէն մին, ուղղակի մեր տունը գալով, ընկ. Սապահի կողմէ երկտող մը կը ներկայացնէր, որու վրայ գրուած էին (որքան որ կը յիշեմ) հետեւեալ տողերը.

«Ընկեր Համբարձում,

«Պաշտօնական հարուածներով, յամառապոյն բնկերներէն մէկ կամ երկու հոգի հեռացնելով, Օթել ու Ֆրանս եկէք, կարեւոր խորհրդակցութեան մը համար, ուր պիտի ներկայացուիք Գնդապետ Սաղլը Պէյին:

Բարեւներով

Սապահ–Գիւլ

Ընկ. Սապահի քարտը կարդալէս անմիջապէս յետոյ, ընկ. Լեւոն Սիմճեանի հետ պրկեցի, (այժմ Թիլսանլֆիա), որ պաշտօնապէս հաղորդած եկաւ, մինչեւ ընկերոջ գալը, ես արդէն պատրաստուած էի:

Ուղղուեցանք դէպի Օթել ու Ֆրանս, ուր ընկ. Սապահ–Գիւլ երկու կողմերս պաշտպանակից ներկայացուց:

Գնդ. Սաղլը Պէյ, մեր ներկայութենէն շատ առաջ մնալով (մոռնալով որ իր լեզուովը կը խօսակցինք), զանազան խնդիրներու մասին կարծիքներ փոխանակելէ յետոյ, Մէնշիէյի հրապարակի լուսադէմ ճաշարաններէն մին պատուիրեց ճաշելու. հոն ևս պատրաստ չտրամադրեցինք մեր խօսակցութիւնը՝ առանց նիւթէն չդուրս գալու, որը եւեթ մեզ կը շահագրգռէր, հոս մէջտեղ բանալ, որ՝ Գնդ. Սաղլը Պէյ, բարձր պաշտօններով օժտուած՝ խոհեմ, ծանրաբարոյ, շատ լուրջ եւ պատկառելի անձնաւորութիւն մըն էր: Ճաշերնիս ու աւրճերնիս առնելէ յետոյ՝ վերադարձանք պանդոկ:

Նոյն օրուան Ֆրանսական չոգենաւով, մեր հիւրն ու ընկ. Սապահը Բարիզ մեկնեցան:

Երեկոյեան, մայրամուտէն քիչ առաջ, չոգենաւը խարխափ քակեց քարափէն ու ինքզինքը յանձնեց Մէյերկրականին՝ հասնելու հա-

ՍՏԵՓԱՆ ՍԱՊԱՀ–ԳԻՒԼԵՍԱՆ

Տաղանդաւոր հրապարակագիրը, հոչակաւոր ընկերաբան–անուանագէտ, առաջնակարգ բեմբասաց եւ Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան ամենայարգանքի անդամը: Ձերբակալուած է Թիֆլիսի Ներսէսեան Վարժարանը եւ ապա Բարիզի Քաղաքական Դիտութեանց Համալսարանը: Ծնած է 1861–ին Հայաստանի Ջահուկ գիւղը, եւ մեռած 1928 Ապրիլ 28–ին Ամերիկայի մէջ:

մաը Մարսէյլ, տանելով նաեւ իր հետ մեր ընկ. Սապահն ու Գնդ. Սատըդ Պէյը, որոնց մեր զբաղխաբկինեբովն ու թաչկինակներովը, մինչեւ շոգենաւին անյայտացումը բարի ճանապարհ եւ իրենց ձեռնարկներուն յաջողութիւն կը մաղթէինք:

Ընկ. Սապահի մեկնելէն զբեթէ 8—10 օր յետոյ, իր առաջին նամակն առացայ: Այդ օրերուն լսեցինք թէ՝ Պոլսոյ Բեբայի ոստիկանապետ, ոխերահաչակ Ազնի Պէյ, դաղտագողի Եղիպտոս եկած էր ընկ. Սապահի կեանքին դէմ դաւադրութիւն մը սարքելու աղտոտ դիտաւորութեամբ:

Անմիջապէս, Ալէքսանդրիոյ մեծ պանդոկներուն մէջ ծառայողներուն միջոցաւ, հետապնդեցինք Ազնին՝ Հնչակեան աւձնուէրին ձեռքով ականջէն քաշելու համար... վերջապէս հետքը գտանք թէեւ, բայց ախո՛ս, նա հասկցած ու իմացած ըլլալով, որ Հնչակեան գինուորները գինքը կը հետապնդեն, հետքը բոլորովին կորսնցուցած էր, այսու հանդերձ, մենք մեր պրպտումները չէինք դադրեցուցած... օր մ'ալ ի լրոյ լսեցինք թէ՝ Ազնին՝ յուսահատ իր անձասրակութիւնէն, խառար դիշեր մը, Բօրթ Սայիտի ճամբով Պոլիս չուեր է, սակայն լիբերին փախուստը, ընկ. Սապահի Ֆրանսայէն Ալէքսանդրիա վերադարձէն երկու օր յետոյ հապի կրցանք ճշդել:

Ընկ. Սապահ կանխաւ ինձ գրած էր Ֆրանսական «Հէյուաճ» շոգենաւով Ալէքսանդրիա հասնելիք օրը:

Ուստի, անմիջապէս մի քանի ընկերներ քով քովի գալով՝ որոշեցինք ամէն գնով մեր բոլորին սիրելի ընկերը, անվտանգ որոշեալ տեղը հասցնել:

Որովհետեւ որոշապէս գետ չէինք տուեր Ազնիին չուելը, ուստի, ոտիպուտեցանք ճանապարհի ապահովութեան համար դէտ-պահակներ կարգել: Մենք լջանք քարափ. երբ «Հէյուան» փառապանծ շոգենաւը մօտեցաւ, ընկերներ՝ Վ. Յովհաննէսեան, Լեւոն Սլիմանեան ու ես՝ մտանք շոգենաւ. մեր ընկերոջ բարի գալուստի մաղթանքներ ընելէ յետոյ, ես, անձամբ ընկ. Սապահի մօտենալով՝ ըսի.— «Ընկե՛ր, թէեւ դու մեր ամենամեծ ընկերն ես, բայց, թոյլ տուր որ այս վայրկեանիս գինուորական հրամանի ներքեւ գտնուիս, գուցէ կէս ժամուան համար...»: Ընկ. Սապահ, թէեւ բոլորովին անտեղեակ անցուդարձերէն, առանց այլեւայլի հնազանդեցաւ. (այս մասին «Արմենակն ու Աբրահամ» անուն իր հրատարակած գրքոյկին մէջ աւելի մանրամասն գրած է: Մօտաւորապէս 40—50 վայրկեան անցնելէ յետոյ, մեր կարգած պահակներուն կողմէ պատգամաւոր մը գալով վստահացուց մեզ թէ՝ ճամբան բոլորովին ապահով է, աւելցուց նաեւ թէ՝ Բօրթ Տօղէթի վրայ գտնուած Անգլ. պահականոցին դիմացի մեծ պանդոկին տիրէքթօրը տեսած ու Արմիի մասին որոշ տեղեկութիւն մը ընդրած են, որը ուղղակի պատասխանած է թէ՝ «Ոստիկանապետ Արմի պէյ առանց նոյն իսկ պանդոկին վարձքը վճարելու, գրեթէ պապատպ պայուսակ մը թողլով իր սենեակը, առանց ո'եւէ մէկուն բան մը ըսելու, Բօրթ Սայիտի ճամբով Պոլիս վերադարձ է, որը տեղեղած եղած են հոն...»: Բեբայի հանրապետութեան հաստիքներուն ներկայութեանը յոխորտացող իժի ծնունդ Արմին, մաղապուր չունէր Պոլսոյ Իթթիհատի բոյնին մէջ տեղ էր, Հնչակեան գինուորի վրէժխնդրութիւնէն իր տան մորթը փրկելու համար...:

Երբոր մեր պահակ ընկերներու կողմէ այս լուրը հաղորդուեցաւ ընկ. Սապահին, առաջարկեցինք մեկնումի պատրաստութեան, մեր վերթերանը, առանց տատրկութեան համաձայնեցաւ. երեք կառք վարձեցինք, առաջին կառքին մէջ երեք պահակ, երկրորդին մէջ ընկ. Սապահ, Լ. Սմաճեան ու ես, երրորդին մէջ մնացեալ ընկերները, ուղղուեցանք Օթէլ տը Ֆրանս, նոյն գիշերը Ալէքսանդրիա մնալով, որոշեալ տեղ մը ժողով գումարեցինք, ընկ. Սապահ իրեն յատուկ պերճախօսութեամբ, կուռ բանախօսութիւն մ'ընելով՝ չափէ աւելի ոգեւորեց ընկերները, այնպէս որ ոչ ոք չէր ուզեր անկէ բաժնուիլ...: Ընկերներու մեծ մասը մեկնեցաւ, ու մի քանի ընկերներով մեր տունը դացինք, ուր սեղմ ընկերական չրջանակի մը մէջ, կարդ մը տեղեկութիւններ տուաւ, որմէ հետ գոհ մնացինք:

Ժողովէն յետոյ, մենք եւս գինքը շոգենա-

ելեն մէջ բանաստրկած ըլլալնուս պատճառներն ու մանրամասնութիւնները երբոր պատմեցինք, պարմանքով ու արցունքոտ աչքերով երեսնիս համբուրեց:

Հետեւեալ օրը ընկ. Սապահ մեկնեցաւ դէպի Գահիրէ, հետն ունենալով քաղամարտիկ ընկ. Ամենակ Համբարձումեանը:

Ախտո՛ս, որ անգութ մահուան սեւ մանդաղը չուռոով խլեց մեր աննման ընկերոջ կեանքի թելը, որուն համակ կեանքը հայ ազատագրութիւնն է եղած, եւ որուն քնարը մինչեւ հայ կեանքն է նուագած...:

ՊԵ–ՊՕ

ՓՈՔՐ ՀԱՅՔԻ ՀՆԶԱԿԵԱՆ ՊԼՕՓԸ

(ՅՈԽՇԵՐ)

Ինչպէս տեսանք հետեւանքներէն խուսափելու համար Մակեդոնիոյ մէջ ծայր տուած պինուորական ըմբոստութիւնը յանգած էր ծանօթ թուրք պետական հարուածին, եւ 1908 Յուլիս 10/23ին վերահռչակուած Սահմանադրութեամբ նոր կացութիւն մը կ'առնէր Հնչակեան Յեղափոխական կուսակցութեան առջեւ:

Սուլթանական բռնապետական թուրքիան՝ մոգական գաւազանով մը կը վերածուէր Սահմանադրական Միապետութեան, որով հարկ կ'ըլլար կուսակցութեանց գործելակերպը պատշաճեցնել նոր կարգերուն. եւ որովհետեւ անհնար էր խնդրոյն ընդհանուր պատմական ժողով դումարել եւ անոր հաւաքական կամքն առանալ, ուստի Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնական վարչութեան երկու լիազօր անդամներ՝ Մեծն Մուրատ եւ Ս. Սապահ-Գիւլեան, այդ խնդրոյ հանգամանքով, եւ իրենց պատասխանատուութեան ներքեւ, բարեփոխելու Հնչակեան ծրագիրը: Բարեփոխեալ ծրագիրը լոյս տեսաւ Պոլսոյ մէջ 1908 Հոկտեմբեր 20–ին:

Այնուհետեւ 1909 Յուլիս 12–ին կ. Պոլսոյ մէջ դումարուեցաւ Հնչակեան Կուսակցութեան Վեցերորդ Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը՝ մասնակցութեամբ Տաճկաստանի, Կովկասի, Ռուսաստանի, Պարսկաստանի, Ամերիկայի, Պուլկարիոյ, Ռումանիոյ եւ Եգիպտոսի կանոնաւոր 124 Հնչակեան Մասնաճիւղերէն 79 Մասնաճիւղերու 108 պատգամաւորական ձայնի, որ Թիւրքիոյ յառուկ եւ ընկերակցութեանց օրէնքին որամադրութեանց հետ հաչտուող նոր ծրագիրը մը պատրաստեց:

Այս ծրագիրը Թուրքերէնի վերածուելով, բուռ օրինի ներկայացուեցաւ Ներքին գործոց նախարարութեան ի հաստատութիւն: Ծրագիրը նոյնութեամբ վաւերացուեցաւ, որով Թիւրքիոյ անդրանիկ Յեղափոխական կուսակցութիւնը Օսմանեան Սահմանադրութենէն վերջն

ալ Առաջին վաւերական կուսակցութիւնը կ'ըլլար, (Արտօնագիր 90, հաստատուած 1910 Յունուար 26–ին):

Թուրք կառավարութիւնը սակայն Հնչակեան ծրագիրը նոյնութեամբ վաւերացնելով հանդերձ, չարունակ ու պիտակցաբար հալածեց Հնչակեան կուսակցութիւնը, եւ արգելք հանդիսացաւ Հնչակեաններու ծաւալումին ու պարծունէութեան թիւրքիոյ մէջ:

Վերջերը ընդհանուր պատգամաւորական ժողովը տեւեց ՉՈՐՍ ամիս, եւ բացաւ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ մը Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան պարծունէութեան համար. մանրամասնօրէն ուսումնասիրեց եւ քննեց Թրքահայաստանի շուրջ առնդուած քաղաքական ու տնտեսական նոր պայմանները. ժողովն պրպտեցնող պիտաւոր խնդիրն եղաւ ճշդել Հնչակեան կուսակցութեան պիրքը հանդէպ Օսմանեան պետութեան, Սահմանադրական Թիւրքիոյ. հանդամանօրէն վերլուծեց թուրք նացիոնալիզմը եւ ինքնապաշտպանութեան չաւ վտանգ, այլ վերին աստիճանի կենսական հարցը:

Հնչակեան մասնաճիւղեր Զ. Պատմ. ժողովէն յետոյ ծայր աստիճան խոհեմութեամբ չարժելով մինչ ջանադիր եղան իրենց վաւերացեալ ծրագրին ու կազմական կանոնադրին տարն ու ոգին հաւատարիմ մնալու, որպէս զի թուրք պետական պաշտօնէութիւնը հետզհետէ ընտելանայ ոչ–իսլամ կուսակցութեանց գործելակերպին, ու համոզում գոյացնէ անոնց խաղաղ ու երկրաչէն նպատակներուն մասին:

Իթթիհատ վէ Թէրագգը կառավարական կուսակցութեան հետ ի վաղուց անտի սերտ բարեկամութիւն մշակած չըլլալուն՝ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը ինքզինք կերպով մը ընդդիմադրի դիրքի մէջ կ'դնէր, եւ այդ իսկ պատճառով կը դժուչանար այն բոլոր արարքներէն, որոնք կրնային իրր պատրուակ ծառայել՝ խոչընդոտ հանդիսանալու Հնչակեան մասնաճիւղերու խաղաղ գործունէութեան, սակայն պարձեալ սիսթեմատիք հալածանքը չարունակուեցաւ Հնչակեաններու եաեւէն:

* * *

Վերոգրեալը, որպէս նախաբան, անհրաժեշտ էր արձանագրել հոս մինչեւհիմա՝ յառաջիկայ ըմբռնելու համար Հնչակեան Կուսակցութեան դիրքն ու դերը ՓՈՓՐ–ՀԱՅԿԻ մէջ՝ յետ Օսմ. Սահմանադրութեան:

Փոքր Հայք եղած էր Հնչակեան Կուսակցութեան յեղափոխական գործունէութեան գլխաւոր թատերաբեմերէն մէկը հին չրջանին. հո'ն գործեցին ու նահատակուեցան Հնչակեան ամենէն վեպլուն դէմքերէն չատեր. հո'ն անմահացան եւ պաշտամունքի առարկայ եղան մեր բազմաթիւ անզուգական ընկերները՝ մեր դաշտավարի աննահանջ Թոպալեաններն ու Առաքելները, որոնց ցանած նուիրական սերմերը՝ իրենց անմահական արիւնովն իսկ ոռոգուած, գաղտնի անդաստանին մէջ արդասաւորելով հայ աչխարհին չուտմարանը լեցուցին. եւ որոնց չատուիններէն բողբոջեցաւ, ծաղկեցաւ ու հասունցաւ ամբողջ նոր սերունդ մը՝ ազգային ու համամարդկային վեհագոյն գաղափարագրաւնութեամբ եւ խանդավառութեամբ ոռոգուն. երանի', օր մը կարենայինք պանոնք մի առ մի վերապրեցնել արժանավայել յիչատակութեամբ մը:

Ի՞նչ էր եւ ի՞նչ պիտի ըլլար Փոքր Հայքի Հնչակեանութեան դիրքն ու դերը Սահմանադրական Թուրքիոյ Նոր Երջանին մէջ, հարց մը՝ զոր պիտի ուզէի եւ ջանայի համառօտակի ուրուագծել հոս՝ միայն յենլով 27 տարուայ յիչողութեանս:

Օսմանեան կեղծ ու պատիր Սահմանադրութեան նախօրեակին՝ հայութիւնը ընդհանրապէս եւ Տաճկահայութիւնը մասնաւորապէս, տարուած էր անօրինակ խանդավառութեամբ եւ խելակորոյս ոգեւորութեամբ մը. զարերու տարկուէնէն, հալածանքներէն ու չարչարէն վերջ, չատ ալ չոխտի մեղադրէլինք պան, երբ արուեստական ազատութեան հաչիւով գինովցած, բարեմտօրէն հաւատար ժէօն Թուրքերու բերած կախարդական Ազատութեան, Արդարութեան, Եղբայրութեան եւ Հաւասարութեան նորագիւտ գաղափարականին, որ կոչուած էր յաւիտեան պատուհաս դառնալ հայ ժողովուրդի գլխին:

Իթթիհատական մեծ ու պզտիկ գործիչներ ոգոգած էին գաւառները, որոնք որպէս թէ կը ջանային լուսաբանել ժողովուրդը, եւ բացատրել Միտհաթեան պոչատ սահմանադրութեան

էութիւնը, եւ Թիւրքիոյ բարկացուցիչ ազգութեանց ներկայացուցիչներուն դաւեչտական համբոյրով նուիրագործել հիւրիյէրի մեծադոյն պատրանքը:

Անկէ վերջ հետզհետէ դաւառի հեռաւոր անիվիններէն տարածուեցան հայ քաղաքական այլեւայլ կազմակերպութեանց քարոզիչներն ու կազմակերպիչները. թոհ եւ բոհի այդ օրերուն, հայ ժողովուրդը՝ հեռատես եւ իրատես տրամաբանութենէ աւելի զգացումէ քշուած, ընդունակ եղաւ կուրօրէն հետեւելու պատեհապաշտական հոսանքներու առաջնորդութեան. եւ պահ մը յառաջացաւ մշուշային չափոխութիւն մը իրական արժէքներու եւ արժանիքներու նկատմամբ:

Այդ օրերուն, այո՛, ամէն հայ յեղափոխական էր... եւ ծնողը թրքական խարուսիկ սահմանադրութեան. դաւառի անկազմակերպ հայ պանդուածը՝ հեռու արտաքսահմանէն ու Սուլթաններու մայրաքաղաքէն, բոլորովին անպատրաստ էր քաղաքական ներքին իրողութիւններէն եւ իրագործութիւններէն, ալեծածան ծովու նման ամէն հովէ կը տարուբերուէր՝ առանց իր իսկական դոյավիճակի գիտակցութիւնը ունենալու:

Նոյնն էր նաեւ պատկերը Փոքր Հայքի մէջ. սահմանադրական գինարբուքի այդ խարուսիկ եւ շատ վաղացուկ շրջանին, հայ ժողովուրդը այնքան խանդավառուած էր, որ կիզքնով մը անընդունակ էր դարձած յառաջացած կացութիւնը կշռադատելու եւ կանխատեսելու վտգեան անողոք հաւանականութիւնը. նա չատնաց մոռնալ մեր ազգային արիւնոտ անցեալը եւ արամադիր եղաւ հաշտուելու իր երէկի դահիճներուն հետ՝ զէթ մասամբ հաւատալով եւ վառահելով Օսմ. Սահմանադրութեան խոստացած բարիքներուն:

Աքսորականները կը վերադառնային իրենց տուները՝ վառայէզ եւ արտառուչ ընդունելութեանց մէջ; եւ քաղաքական բանտարկեալները աղաս կ'արձակուէին. ապշահար երազ մը կը թուէր կատարուածը. սակայն հիասթափութիւնը չուշացաւ. «հիւրիյէթ»ի ազնիւ համբաւի հանդիսութեանց վարդապետին իսկ, հակայեղափոխական հարուածը, կիլիկիոյ ջարդը, եւ ընդհանուր դաւառի նորանոր կոտորածներու, թալանի արհաւիրքը, կրկին կուգային ապացոյց հայութեան հաւատքը՝ այս անգամ հանդէպ Սահմանադրական Թիւրքիոյ:

Հայ յեղափոխական գործիչներու ազատ երթեւեկը եւ քաղաքական կազմակերպութեանց պրօպականտիստներուն հրապարակային ելոյթները ուշագրաւ նորութիւններ էին, այդ բոլորին մէջ սակայն Ընչակեան կուսակցութեան լուութիւնը շատ խորհրդաւոր մթնոլորտ մը յառաջացուցած էր Փոքր Հայքի մէջ, ուր տկրող մխակ կազմակերպական ուժը Ընչակեան կուսակցութիւնն էր եղած հնուց ի վեր, ուր Ընչակեանութիւնը մեծ արժէք մըն էր եւ կը վայելէր ժողովրդական ընդհանուր համակրում եւ յարգանք:

Առանց չափազանցութեան կրնանք ըսել թէ՝ Փոքր Հայքի համար Ընչակեանութիւնը ամէն ինչ էր. ուր հայութեան բոլորովին անծանօթ էին տարբեր կուսակցութիւններ, որոնք օգտուելով Ընչակեան կուսակցութեան ժամանակին հրապարակ գալու յաստղած դիրքէն, ոհսած էին թիւրմացութիւններ եւ չափոխութիւններ յառաջացնել ժողովրդական խաւերու մէջ՝ նոյն իսկ յաճախ ուրանալով Ընչակեան կուսակցութեան գոյութեան չարունակութիւնը. Թիւրքիոյ կառավարական վարչաձեւի յանկարծ վոխոխամբ յառաջացած անորոշութիւնը՝ պատճառ էր դարձած որ Ընչակեան կեդրոնը ուշացնէ իր գործունէութիւնը՝ մօտէն հետեւելու համար Ժէօն Թուրքիոյ քայլերուն եւ առ այդ ճշդելու Ընչակեան կուսակցութեան դիրքը՝ հանդէպ սահմանադրական Թիւրքիոյ. Ընչակեան կեդրոնի այդ դանդաղումը արդիւնք էր դրուշաւոր քաղաքականութեան ու նախանձախնդիր հետաւորութեան, որպէս զի Թրքահայ ժողովուրդի դասը սխալ չ'առաջնորդուի. միւս կողմէ սակայն կեդրոնի այդ ապատողական դիրքը սկսած էր վրդովել Փոքր Հայքի Ընչակեան մասնաճիւղերը՝ որոնք տակաւին կը չարունակէին գործել դաշտնի, ոչ-լեկալ հողի վրայ. ժամանակը հասած էր որ Ընչակեանութիւնը հրապարակ գար, ըսէր իր ԽՕՍՔԸ քաղաքական գոյավիճակի նկատմամբ եւ կրկին առանձնէր ժողովուրդին ուղիղ առաջնորդու-

թիւնը:

Ահա՛, այդ չրջանին, քաղաքական նորանոր վրդովմունքու նախօրեակին հրապարակ եկաւ ՓՈՔՐ ՀԱՅՔԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՊԼՕՔԸ՝ անկախ կեդրոնէն, չարունակելու իր յեղափոխական միսիան. Փոքր Հայքի նահանգային վարչութիւնը թաք տուաւ կուսակցական կազմակերպչական աչխատանքի. հին ընկերները բոլորուեցան անոր չուրջ եւ նորեր սկսան ուռճացնել անոր չարքերը. խանդավառութիւնը մեծ էր, գործելու եռանդը անսպառ եւ զոհաբերութեան ոգին բարձր. ժողովրդական լայն խաւերուն մէջ դեռ կ՚ապրէր Հնչակեանութեան անցեալ հմայքը: Աքիայի, Տրիպոլսոյ եւ Սինոպի աքսորավայրերէն վերադարձող, բանտերէն արձակուած եւ այլ բաղում վերապրող ընկերներու վաղանդը՝ ժողովրդական խանդավառ ցոյցերու եւ յարգանաց առարկայ ըլլալէ վերջ, կրկին ի սպաս էր դրած իր ծառայութիւնը յ՚օգուտ հայ ազատագրական դատին:

Այդ օրերուն, ինչպէս միշտ, Հնչակեան Կուսակցութիւնը՝ հայ ժողովուրդին հետ, չէր մոռցաւ պանծացնել, յարգել եւ անմահացնել իր հերոսներուն ու նահատակներուն յիչատակը:

* * *

1910, Յունուար ամսոյ սկիզբը Մարզուանի մէջ կը գումարուէր Փոքր Հայքի Հնչակեան Պլօքի չրջանային պատգամաւորական ժողովը, ուր Պլօքը պիտի ճշդէր իր դիրքը եւ գծէր յետագայ գործունէութեան նոր ուղեգիծ:

Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան վերջերը ընդհանուր պատգամաւորական ժողովը դեռ նոր էր աւարտած իր քառամսեայ ծանր աչխատանքը եւ գծած գործելակերպի նոր ուղղութիւն մը՝ հանդէպ Սահմանադրական Թիւրքիոյ. եւ հիմայ կարդը Փոքր Հայքի Հնչակեան Պլօքինն էր ճշդելու իր դիրքը հանդէպ 6-րդ ընդհանուր պատգամաւորական ժողովը:

Հո՛ն, Մարզուանի մէջ հաւաքուած էին Փոքր Հայքի Հնչակեան մասնաճիւղերու պատգամաւորները՝ մօքի եւ պէնքի ներկայացուցիչները, հո՛ն, ուր Փոքր Հայքի ընկերներ պերմարդկային ոտնչնքներով եւ բոլորանուէր աչխատանքով կերտած էին, ոչ թէ միայն Հնչակեան կուսակցութեան, այլ ամբողջ Հայ յեղափոխութեան էն հրաչալի եւ անթառամ էջերը:

Հո՛ն էին ընկերները՝ Ադամեան, Օզանեան, Աբգամ Գնունի, Աբգարեան, Ազայիկեան, Աժտէրեան, Աթէչեան, Փալանճեան, Իփէքճեան եւ դեռ չատե՛ր, որոնք, աւա՛ղ, Իթթիհատական գազանութեան գոհերը դարձան՝ հայկական մեծ եղեռնի ընթացքին:

Որքան կրնամ յիչել, այժմ վերապրողներէն ժողովին ներկայ էին նաեւ ընկ. Ս. Վահագն եւ այս տողերը գրողը՝ պատգամաւորի հանգամանքով:

Ընկ. Գրիգոր Եղիկեան (այժմ Պարսկաստանի մէջ), որպէս լիազօր ներկայացուցիչ՝ Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան կեդրոնական վարչութիւնը կը ներկայացնէր:

Ժողովը ընդարձակօրէն եւ անաչառօրէն վերաղնահատութեան ենթարկեց Փոքր Հայքի Հնչակեան յեղափոխական անցեալ գործունէութիւնը, եւ հիացումով, յարգանքով եւ ակնածանքով արձանագրեց իր գերապանց գնահատումը՝ հանդէպ տարուած յեղափոխական խիստ դժուարին աչխատանքին ու հայ ազատագրական պայքարի աննահանջ ախոյեանութեան արբանեակ նահատակներուն:

Պատգ. ժողովին առջեւ բաց էր հին չրջանի գործունէութեան արձանագրութեան տոմարները, եւ գործառնութեանց հաչուետետրները՝ որոնք արբանեակ մասուճի նման անաղարտ պահուած էին այնքան դժնդակ եւ խիստ վտանգաւոր պայմաններու տակ:

Ժողովը առաւելապէս գրաղեցաւ ճշդելու իր դիրքը եւ գծելու նոր ուղեգիծ. այս խիստ ծանր եւ պատասխանատու աչխատանքը օրեր խլեց ժողովէն:

Վերաքննութեան ենթարկուեցան բոլոր քաղաքական կազմակերպութեանց գործերը եւ ճշմարտութեան լոյսին տակ վիճաբանութեան ենթարկուեցան, հանգամանօրէն պարզաբանուեցան սոցիալիստական ու ազգայնական սկզբունքները եւ անոնց հետամուտ նպատակները. կեդրոնի լիազօր ընկ. Գրիգոր Եղիկեան, ընկ. Գաբիկ Օզանեան եւ այլ մտաւորական ընկերներ չատ պարզ եւ վճիտ կերպով վերլուծելով առաւել եւս լուսաբանեցին

Հնչակեան կուսակցութեան ՀԵՌԱՒՈՐ ՆՊԱՏԱԿԸ՝ Յեղափոխական Մարքսիզմը — Գիտական Սոցիալիզմը, որուն լուսաբանեալ մեկնաբանութիւնը խիստ անհրաժեշտ էր, անոր համար որ, Սոցիալիզմի էութիւնը դեռ յստակօրէն պարզաբանուած չէր՝ քաղաքական ապատապրութեան համար պայքարող Փոքր Հայքին Հնչակեան մարտիկի մտքին մէջ, նամանաւանդ որ հակա-սոցիալիստ, ազգայնական կազմակերպութեանց պատահական, չբխիկ գործիչներ դիտումնաւոր չփոթութիւններ յառաջացնել ակսած էին ժողովրդական խաւերուն մէջ, որպէս թէ՝ Հնչակեանութիւնը չէր հաւատար ազդի եւ ազգային ապատութեան, եւ որպէս թէ Հնչակեան կուսակցութիւնը կը մխէր քանդել՝ հայ ընտանիքը, հայ եկեղեցին, տոհմային վարք ու բարքը՝ չատոռոգելով ազատ սիրոյ վարկածը, եւայլն:

Տրուած բոլոր բացատրութիւններէն ու լուսաբանութիւններէն վերջ, Փոքր Հայքի Հնչակեան Գլօբի պատգամաւորական ժողովը միաձայնութեամբ լուծացուց Սոցիալ – Դեմոկրատիայի եղբը, որուընց մնալ եւ չարունակել որպէս մէկ անբաժան օրգանը ՍՈՑԻԱԼ ԴԵՄՈԿՐԱՏ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ:

Այս որոշումը ընդունուեցաւ մխիթարութեամբ եւ անօրինակ խանդավառ ցոյցերով:

Ահա՛, հոդ դրուեցաւ Փոքր Հայքի Հնչակեան Գլօբի վերջակէտը, որմէ յետոյ կուսակցութիւնը հրապարակ եկաւ եւ ծանօթացաւ հայ ժողովուրդին որպէս՝ Սոց. Դէմ. Հնչակեան Կուսակցութեան Փոքր Հայքի գործադրատին Երկան, առանալով իր հրահանգները Կ. Պոլսէն՝ Տաճկաստանի Երկանային կեդր. Վարչէ Մարմնէն:

* * *

Վերոյիշեալ պատմական համապատմարէն վերջ, Ս. Դ. Հնչակեան գործունէութիւնը նոր թափ եւ համաստարած աշխուժութիւն մը ստացաւ Փոքր Հայքի մէջ. ընկերներու եւ համակիրներու թիւը անհամեմատօրէն բազմացաւ. ազգային ու կրթական բոլոր հաստատութիւններու մէջ սիրոյ ուժը ՀՆՉԱԿԵԱՆՈՒԹԻՒՆՆ էր. հակառակ իթթիհատական նենգատութեան եւ հալածանքին, տեղական քաղաքական գործերու մէջ ալ Հնչակեան ձայնը կշիռ ունէր:

Փոքր Հայքի Հնչակեանութիւնը՝ որպէս ընդդիմադիր ուժ սիրոյ Իթթիհատի կառավարութեան քաղաքական ուղեգծին, երբէք չի դադրեցաւ հնչեցնելէ Օսմ. Սահմանադրութեան ունայնութիւնը. եւ նկատի ունենալով հայ ժողովուրդի փիլիքական զոյութեան ըսպառնացող անխուսափելի վտանգները, չի քաշուեցաւ ժողովուրդին յանձնարարելու պինդ եւ միշտ պատրաստ գտնուիլ պատահականութեանց առջեւ եւ ինքնապաշտպանութեան դիմել:

Սահմանադրութեան առնալ պայմաններէն հնարաւորութեան սահմանին մէջ օգտուելով: Հնչակեան կուսակցութիւնը Փոքր Հայքի մէջ ալ սկսաւ դաղտնարարական ու պատմարակչական աշխատանքի. անոր շարքերուն մէջ քիչ չէին թիւրքիոյ բազկացուցիչ այլ ազգութեանց ներկայացուցիչները, որոնք Հնչակեան դպրոցին մէջ սկսան տեսնել՝ համամարդկային լուսրունքները, տարբեր ազգերու եղբայրակցութիւնը, ճշմարիտ ազատութեան, արդարութեան, հաւասարութեան պատգամը, եւ որոնց մէջ հետզհետէ չքացուիլ սկսաւ դատակարգային դիտակցութիւն:

Հնչակեան կուսակցութեան գործունէութեան մէկ դլխաւոր առանցքը կը կազմէր նաեւ կազմակերպել դիւզացիութիւնն ու բանուորութիւնը. կարճ ժամանակի մէջ ամէն կողմ մարմին առին արհեստակցական – աշխատաւորական մխիթիւններ, որոնց կազմակերպումն ու դատախարակութիւնը բացատրէր կը պարտինք Հնչակեան Կուսակցութեան, որուն անձնուէր եւ ինքնապահ գործիչ-առաքեալները քաղաքէ՝ քաղաք, դիւղէ՝ դիւղ չրջելով դաղափարական ամենէն ծանր աշխատանքը կը կատարէին՝ անձնական զրկանքի եւ դիրապոյն զոհողութեան դնով:

Դժբէ պարտք մըն է մեզ եւ կ'արժէ հոս նըշել թէ՝ Հնչակեան գործիչը միշտ եղած է ամպար զոհողութեան մարմնացումը. յաճախ անօթի, ծարաւ, հաւատարիմ է մնացած ծառայութեան դիրապոյն կոչումին. ապրած է Գա-

ՂԱՓԱՐԸ ժողովուրդին հետ, ժողովուրդին մէջ եւ ժողովուրդին համար:

Յարգա՛նք, Հնչակեան գործիչին:

* * *

1915–ի հայկական ահաւոր մահամօնը վերջ պրաւ նաեւ Փոքր Հայքի Հնչակեան գործունէութեան ու գոյութեան. անոր գաղափարախօս առաքեալներն ու մարտիկները նահատակները եղան մեծ եղեռնին. անոնք մահերու ամենէն անարգով անմահացան. մեռա՞ն... բայց կ'ապրին. գաղափարը չի դերեզմանուիր:

Ս. Դ. Հնչակեան Յիսնամեայ Յոբելեանական ծրագիրը նախատեսած էր, որպէս վերապրող ընկեր՝ այս անպաճոյճ տողերուն մէջ կը ծրարեմ համբոյր, պաչուտ եւ յարգանք, ու կը ձօնեմ՝ մեր ցեղի բոլոր զոհերու կարպին եւ Փոքր Հայքի Ս. Դ. Հնչակեան յայտնի եւ անյայտ նահատակներու անմահ յիշատակին:

Պ. ՊՈՆՏԱՑԻ

ՔՍԱՆ ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐԸ

Տխրահռչակ Իթթիհատի Կ. Պոլսոյ օրկան Հայաստաց Թանին անուն թերթերէն օրաթերթը՝ իր 1915 Յունիս 4/17–ի թիւին հրատարակէ հետեւեալ պաշտօնական յայտարարութիւնը՝ որպէս առաջնակարգ նշան պարզ մը.—

= «ՄԱՀԱՎՃԻՒ — Պատերազմական Ատեանի առջեւ ի ներկայութեան եւ ի բացակայութեան տեղի ունեցած դատավարութեամբ հաստատուած ըլլալով որ անկախ եւ ինքնավարօրէն Հայաստան մը կազմելու համար ներդեռնափորձեր կազմակերպած, օտարներն Օսմանեան կառավարութեան դէմ գրգռելու եղանակով ձեռնարկած են կայսրութեան երկրամասերէն մաս մը Օսմ. կառավարութենէն անջատելու եւ այս նպատակով օտար երկիրներու գաղտնի կողմերը գաղտնի եւ յայտնի համաժողովներ գումարելով մէկտեղ հրատարակութիւններ, գրգռութիւններ եւ դրդակցութիւններ ըրած են.— պատժական բաղաքային օրինաց 54–րդ յօդուածի տրամադրութեան համաձայն մահուան դատապարտուած են՝ 1.— Դատաստդրական Հիշակեան կուսակցութեան կեդրոնի անդամներէն Սապահ–Կիւլեան, 2.— Նոյնպէս վարազդատ, 3.— Նոյնպէս Փարամազ անունով ծանօթ կովկասցի Մատթէոս Սարգիսեան, այլ անուամբ Ռոստոստոցի Համբարձում Գրիգոր, 4.— Վառնացի Յակոբ Գազազեան, որդի Մուրատեանի, այլ անուամբ Մուրատ Զաքարեան, 5.— Կիրասոնցի Միհաս որդի Գաբրիէլ Քէշիշեանի, այլ անուամբ Սամսոնցի Սաուր Հաչիկ, այլ անուամբ Միհաս, 6.— Պիթլիսցի Սմբատ որդի Վարդան Գլրճեանի, այլ անուամբ Ակօսիր Պետրոս, 7.— Զմշկածագցի Վահան Պօյաճեան, այլ անուամբ Ռուբէն Կարապետ-

եան, 8·— Խարբերդցի Տոքթ· Պետրոս որդի Պէնիէ Թորոս Թորոսեանի, 9·— վաճառական Արմենակ որդի Համբարձումի, 10·— կօշկակար Աբրահամ որդի Ստեփան Մուրատեանի, 11·— Արաբկիրցի Արամ որդի կարապետ Աչըքպաշեանի, 12·— Հրանդ որդի Աբրահամ Եկաւեանի, 13·— Գարեգին որդի Առաքել Պօղոսեանի, 14·— Ակնցի Պօղոս որդի Միքայէլ Պօղոսեանի, 15·— Յակոբ որդի Ղազար Պասմաճեանի, 16·— Թովմաս որդի վահան Թովմասեանի, 17·— Երեմիա որդի կիպրիանոս Մանանեանի, 18·— Մկրտիչ որդի Յովհաննէս Երէցեանի, 19·— Գեղամ որդի կարապետ վանիկեանի, 20·— Երուանդ որդի Յովհաննէս Թօփուզեանի, այլ անուամբ Բանուոր, 21·— Յովհաննէս որդի Ստեփան Եղիազարեանի, եւ 22·— Գառնիկ որդի Գրիգոր Պօյաճեանի, որոց մահավճիռը Սուլթանին կողմէ վաւերացուած ըլլալով — բացի Սապահ-Կիւլեանէն ու վարագդատէն՝ որուն փախստական վիճակի մէջ կը գտնուին, մնացեալ ՔԱՆԸ, Յունիս 2/15-ին, առաւօտեան ժամը 3·30-ի առեններ, Պատերազմական Նախարարութեան կից Սուլթան Պայազիտի հրապարակին վրայ կախաղան հանուեցան՝ քաղաքական ու կրօնական օրինական ձեւակերպութեանց կատարումէն վերջ: Դատապարտեալ եւ ներկայիս փախստական Հնչակեան կեդրոնի Ատենապետ Սապահ-Կիւլեանի եւ անդամ վարագդատի ձերբակալման խիստ հետապնդումը պիտի շարունակուի:»

Ու այսպէս, աւելի քան 22 տարիներէ ասդին, Յունիսի առաւօտ մը մթնշաղին, Ս. Դ. Հնչակեան գաղափարի Քառն Առաքեալներ՝ երիտասարդ, կորովի ու խանդավառ, Սուլթաններու անարդ մայրաքաղաքին մէջ կախաղան կը բարձրանային Մեծ ԻՏԼԱԼԻՆ յաղթանակին համար:

Քառն կախաղաններէն՝ մեր նորագոյն պատմութեան մէջ, ազգային մեծ իրադարձութեան մը հանդրուանն է, եւ մէկ անբաժան օղակը՝ Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան յեղափոխական գործունէութեան պատկառելի չղթային:

Մարգակերպ գազաններ ուզեցին եւ փորձեցին պարաններով խեղդել Մեծ Գաղափարը, հանրային խղճմտանքը, ազատութեան ճիչը· եւ ահկայն մխիթ կարելի՞ էր իրաւունքն ու արդարութիւնը խեղդամահ ընել եւ թաղել:

Այդ քանի կախաղաններէն վեհանայեղ կոթողներ են, որոնք սերունդէ սերունդ պիտի վեհապանեն յաղթանակը մեր մեծ գաղափարին՝ հայութեան քաղաքական ու տնտեսական ազատագրումին, որ ձեռք բերուեցաւ յեղափոխական կռիւներով ու գաղափարական մարտնչումներու եւ զոհաբերութեանց ծանր գնով:

Քառանները այո՛, յուշարձաններն են մեր անցեալի արիւնոտ պատմութեան, եւ ՄԵՆՏՈՐ մեր ապագայ ուղիին:

* * *

Քառան կախաղաններու իմաստը լիովին ըմբռնելու, պատմական իրողութեանց աւելի մօտէն ծանօթանալու եւ լուսաբանուելու համար, անհրաժեշտ է մեզ քիչ մը աւելի եւս երթալ եւ մօտէն հետեւիլ նախապատերազմեան շրջանի գոյակռիւին եւ իրագործութեանց:

1913 *Սեպտեմբեր 7-ին Ռումանիոյ Քէօսթէնճէ քաղաքին մէջ կը գումարուէր Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան ԵՕԹԵՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԱՆ ԺՈՂՈՎԸ· Թէեւ այդ ժողովը պիտի կայանար աւելի շուտ, ամառը, Պուլղարիոյ Վառնա քաղաքին մէջ, սակայն քաղաքական անակնկալներու պատճառաւ՝ կեդրոնական վարչութիւնը պարտադրուած էր ժողովի գումարման ժամանակն ու վայրը նեթարկել վերոյիշեալ փոփոխութեան:*

Սոցիալ Դէմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւնը՝ Քէօսթէնճէի այդ համբաւաւոր ժողովով, կուզար բանալ հայ ազատագրական կեանքի նոր էջ մը, որ կը հանդիսանար պատմական րոպէի թարգմանն ու արտայայտիչը, որ հաւատարիմ իր պատմական կոչման, ան կրկին կը բարձրանար կռուի պատնէշին վրայ, իր իսկ օրինակով ցոյց տալու պարտականութեան ճամբան ու գործելակերպի ուղղութիւնը:

Այդ ժողովը պաշտօնապէս վերջ դրաւ Իթթիհատի ստեղծած եւ հարկադրիչ դարձուցած օրինականութեանը, եւ աչխարհի ցոյց տուաւ, որ «Սահմանադրական» կոչուած Թուրքիայի մէջ նորէն գոյութեան իրաւունք էր ստացած հայ յեղափոխութիւնը եւ նա կը գործէր հակա-

օրինական հողի վրայ՝ անհրաժեշտութիւններէ մղուած:

= Բէօսթէնճէի Ս. Դ. Հնչակեան պատմական եօթերորդ համագումարին առած կեանական որոշումները՝ որոնք հաւորիս առանձին մէկ բաժնին մէջ ընդհանուր արձանագրութենէն քաղուածարար արտատպուած են արդէն, բաւական ենթադրացուցանելու Հնչակեան կուսակցութեան իմաստուն գլխքը, գլուխը, ըմբռնումն ու գործելակերպը մահու եւ կենաց ճրագնամոմային այդ օրերուն:

Եւ այսպէս, Բէօսթէնճէի համագումարէն վերջ՝ 1913–ի աշան, Սոցիալ Դէմոկրատ Հնչակեան կուսակցութիւնը վերսկսաւ իր ընդհատեալ յեղափոխական գործունէութեան Տաճկաստանի մէջ:

Աշխատանքը մեծ եռանդով առաջ կը տարուէր Մեծ Հայքի, Փոքր Հայքի, Կիլիկիոյ եւ կ. Պոլսոյ մէջ:

Պարտականութեան եւ գործի գիտակցութիւնը աւելի նեղոյժ բնաւորութիւն ունէր, ամէն ինչ լաւ կ'ընթանար եւ համաստասած ծաղիկ առնելու վրայ էր՝ հակառակ յեղափոխական չարքերէն նեղ դուրս, խիճհատասական «օրինականութեան» կողմնակիցներուն յարուցած ընդդիմութեան եւ արգելքներուն:

Այդ առիթ մեր կուսակցութիւնը փութաց որոշ խնդիրներու շուրջ համաձայնութեան գալ՝ Թուրք ազգեցութեան եւ խիճհատասականներու հակառակ, Ալպանացի երիտասարդ ուժերու հետ, եւ հաւակցողութիւն յառաջացընել բազկացուցիչ ուրիշ ազգի մը՝ Յոյներու հետ, ինչպէս նաեւ համագործակցութեան գալ Արարացիներու եւ Սիւրիացիներու հետ:

Յեղափոխական – ազատամարտական չարժումը դանդաղ վազելու մէջ մեծ յաջողութեամբ յառաջ կ'ընթանար, երբ վրայ հասան առաջին ձերբակալութիւնները. սակայն գործը անով չի կաղաց. ընդհակառակը դանդաղ չրջաններու ընկերները աւելի մեծ թափով աշխատանքի ծուեցան մինչեւ Համեբրոպեան պատերազմը՝ իր ախուր եւ ահռելի հետեւանքներով:

Եաս չանցած Թուրքիան ալ պատերազմի դուրս եկաւ, անկէ վերջն էր ահա, Թուրքիոյ դռները փակուեցան ու արտաքին աշխարհի հետ յարաբերութիւնները խզուեցան. այլեւս հոն երբը պիտի ընթանային կանխատես եղած պատրաստութեան ու գործունէութեան համեմատ. ինչ ուժ որ առաջուց մթերուած, ինչ գործ որ նախապէս կատարուած էր, խօսքը անոր մասին կը մնար. արտաքին նոր օգնութիւն այլեւս կարող չէր հասնիլ, միջոց չը կար:

Տաճկահայ ժողովուրդը ձգուած էր իր ճակատագրին... անկէ վերջ կատարուածը՝ համառարած արտասին ու մահը, աքսորն ու հալածականութիւնները, արիւն ու աւերածութիւնը, ծանօթ են ամենուս. նպատակէս դուրս է անդրադառնալ այդ բոլորի չարժառիթներուն եւ արդիւնքին, եւ ոչ ալ կամքն ու տրամադրութիւնը ունիմ վերստին պատասխանատուները. ա՛րդ, վակենք մեր ազգային պատմութեան այդ սեւագոյն էջը՝ չի մոռնալով յիշատակել, որ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ առնալ պայմաններուն տակ, բրաւ իր լաւագոյնը, ինչ որ կարող էր:

* * *

Բէօսթէնճէի ժողովը մատնուած էր:

Մատնուած էին նաեւ անոր յեղափոխական առաջադրութիւնները:

Ինչպէս օտար ազդերու, նոյնպէս եւ մեր կեանքի պատմութեան մէջ պակաս չեն եղած վատակները, մատնիչներ եւ դաւաճաններ, որոնք թէպէտ վերջ ի վերջոյ արդար պատիժնին ընդունած են, սակայն աւերումը կատարած են անդամ մը:

Ընդհանուր համաչխարհային պատերազմի չրջանը մանաւանդ, հալածանը եղաւ հայ կեանքին, որուն քուրային մէջ տարրալուծուեցան ազգային նկարագիրներ եւ դուրս բերին կեղծ արժէքները՝ անջատելով ճշմարիտ արժանիքներէն. այդ ցաւոտ օրերուն թէ՛ Կ. Պոլսոյ եւ թէ՛ գաւառներու մէջ կը վխտային հայանուն վաճառ՝ որոնք ստրկաբար եւ վատօրէն ուրացան ու մոռցան ամէն բան եւ թուրք վտանգութեան ծախեցին ամէն արբութիւն, պատիւ, սկզբունք եւ դաղափար. չատ է անոնց թիւը՝ կուսակցական թէ չեզոք, որոնց անուններով յիշատակումը հոս, աւելորդ կը նկատենք ներկայիս, եւ որոնցմէ չատեր իրենց արդար

վարձատրութիւնը առացան վինադատարի նախօրեակին:

Ահա՛, այս գայլերու վոհմակին կը պատկանի հայանուն շատ սուր մասնիչ մը՝ մի ոմն Արշաւիր Սահակեան, այլ անուամբ Աբթիւր Եասեան, որ տասնիներէ ի վեր թուրք գաղտնի ոստիկանութեան մէկ գործակալն էր հայութեան ընդհանրապէս, եւ Ս. Գ. Հնչակեան Կուսակցութեան մասնաւորապէս ահաւոր պատուհան եղաւ:

Արշաւիր Սահակեան յաջողած էր Եգիպտոսի Հնչակեան մասնաճիւղին կողմէ պատգամաւոր ընտրուիլ եւ իբր այն մասնակցիլ Ֆէօսթինճէի ի--րդ ընդհանուր պատգամաւորական ժողովին, ուր որուած բոլոր որոշումները եւ մասնակցողներուն անունները Տէտէ-Աղաճի Օսմ. հիւպատոսին մէջցած Պոլիս ոստիկանական Տնօրէնութեան ղրկած էր:

Այս պարագան Արշաւիր Սահակեան անձամբ խոստովանեցաւ պատերազմական Առեանին առջեւ, բոլոր ամբաստանեալ Հնչակեաններուն ներկայութեան: Հնչակեաններու դատավարութեան ընթացքին(*) Արշաւիր Սահակեան կը ներկայանար իբր աւձնական դատախազ (Մխեռտալ Շախախ):

Մխեռնոյն մասնիչն էր, որ ոստիկանութեան Տնօրէնութեան տեղեկագրած էր Թալէաթի եւ Էնվէրի դէմ կատարուելիք մահափորձը եւ յանկնէ անուանէ մատնանշած էր այն անձերը, որոնք բերուած էին մահափորձը կատարելու համար:

* * *

Ֆէօսթինճէի Հնչակեան համաժողովէն ասդին մօտաւորապէս սասը ամիսներ սահեր անցեր էին:

1914, Յուլիս 16···:

(*) Այս մասնիչ-լրտեսը գործածած է բազմաթիւ կեղծ անուններ, որոնց կարգին են *Մէհմէտ Մխահատ* եւ «Թիւ Յիսուն Փօլ»: Այս անիծապարտ հայանուն *Յաֆիւյէն*՝ գինադադարի նիշդ նախօրեակին *անօրոմ* սպանուեցաւ, ինչպէս պատժուեցան իրեն նման դեռ ուրիշներ:

Համերաշխական աշխատհաւեր պատերազմէն ուղիղ չարաթ մը առաջ:

Կատաղի Իթթիհատը յարձակողականի էր անցած:

Հնչակեաններու դանդուածային ձերբակալութիւն ամէն կողմ:

Իթթիհատը առաջին հարուածը կուտար, անակնկալ կերպով ձերբակալելով Ս. Գ. Հընչակեան մտաւորականութիւնը եւ Կ. Պոլսոյ Հնչակեան Կուսակցութեան բոլոր կարեւոր անդամները՝ սպասելով յարմար առիթին, աւելի ծանր հարուածը իջեցնելու համար:

Անձկալից օրե՛ր. ձերբակալութիւնները կը յաջորդէին իրար՝ անդադրում. ոմանք ապատ կարձակուէին, ուրիշներ կը նետուէին զնռանը:

Փարամաղը ձերբակալած էին առաւօտուն կանուխ, տունէն դուրս ելած առեն. Սաքօն՝ Ճաշարանի դրան առջեւ. Տոքթ. Պէննէյին տունը խուզարկեր եւ կարդ մը թուղթեր դոներ տարեր էին. «Կայծ»ի համրագրատունէն դրաւած տարած էին՝ «Կայծ» Գ. տարուան 12-րդ թիւը, «Գիտութիւն եւ Յեղափոխութիւն» գիրքը, եւ մէկ քանի վինանչաններ. փակած էին համրագրատունը, դուռը կնքած եւ ոստիկան-պահակ մ'ալ դրան առջեւ կայնեցուցած:

Ս. Գ. Հնչակեան «Մեղու» Աշակերտական Միութեան մեր պատանի ընկերները անմիջապէս ցրուեր էին քաղաքին մէջ եւ լուրը հասցուցեր Պոլսոյ բոլոր մասնաճիւղերուն, որպէս զի պատրաստ դանուին:

Վերջին պահուն ընդհանուր ձերբակալուածներուն թիւը հասաւ աւելի քան 120-ի, որոնցմէ չատեր երկար բարակ հարցաքննութիւններէ ու ժամանակ մը ոստիկանատունը կամ Պատերազմական Առեանի բանտը վար չդրուելէետք արձակուեցան ձերբակալութեան՝ ոմանք անպատրաստութեան նախամեխով եւ ոմանք ալ ապացոյի մերկութեանց կամ կաշառքի չնորհիւ. չատեր այդ պահուն ապատուեցան այո՛, առժամարար, յետագային մաս ու բաժին կազմելու ահաւոր ապանդին, Աքսոր-Ջարդին:

Իսկ բանտարկուած մնացին մեր աննման ՔՍԱՆՆԵՐԸ՝ ապատելով իրենց ճակատագրական ահաւոր վճռին:

* * *

Շաբաթներ եւ ամիսներ կ'անցնէին, սակայն քան Հնչակեաններու դատավարութիւնը կ'ուշանար, թէպէտ առանց առիթ ալ իթթիհատի կառավարութիւնը արդէն իր վճիռը տուած էր, եւ ձեւական դատավարութիւն մը լոկ պիտի ծառայէր արտաքին երեւոյթները վրկելու:

Ս. Դ. Հնչակեան կ. Պոլսոյ կեդրոնական վարիչ Մարմինը եւ դուբօն-բարեկամներ ամէն ջանք ու ճիգ կը թափէին բանտարկեալ ընկերներու դատավարութիւնն արագացնելու եւ անոնց վիճակը բան կարելւոյն բարւոքելու համար. ի միջի այլոց նիւթական օժանդակութիւն ալ կ'ընէին. այս նպատակով արդէն մանաւանդ դրամագ մըն ալ ձեռք բերուած էր:

Աւելի քան 9 ամիսներ չարչարուելէ եւ բանտի տառապանքը տպրելէ վերջ, 1915, Ապրիլ 28–ին երեքշաբթի առաւօտ սկսաւ ՓԼՕՄԱՆԵՐՈՒ դատավարութիւնը՝ պատերազմական Աւեանին առջեւ, որ կը բաղկանար 2 հադրապետէ եւ 4 հարիւրապետէ՝ նախագահութեամբ Նաֆըզ պէյի. հոն էին 2 քարտուղար ենիթասպաններ, հայդէտ Սիւրէյա պէյ, Ր.էշատ պէյ եւ ուրիշ սիվիլ մը թարգմանի հանգամանքով, իսկ ամբաստանեալներու նստարանէն կէս մէթրաչափ աւազ մանուածոյ թիկնաթոռ մը դրուած էր, որուն վրայ նստած էր մանիչ Արշաւիր Սահակեան՝ անձնական դատախազի հանդամանքով:

Ամբաստանութիւնը կը դառնար ընդհանուր դծերու մէջ՝ Հնչակեան Կուսակցութեան յեղափոխական – դաւադրական գործունէութեան շուրջ — խնդրոյ դլխաւոր նիւթ կը կազմէին՝ Քէօմէնճէի ժողովին որոշումները, «Երիտասարդ Հայաստան»ի բացառիկ թիւը, Թալէաթի անձին դէմ կազմակերպուած մահափորձը, Հնչակեան կեդրոնի կողմէ եւրոպական պետութեանց եւ ժողովուրդներուն ուղղուած ԿՈՉԸ, 1913–ին Փարիզի մէջ տպուած, եւ այլ տօֆիւմանիներ:

24 էջերէ բաղկացեալ վերոյիշեալ «Կոչ»ին մեծ նշանակութիւն տրուեցաւ. մինչդեռ ոճի ու լեզուի չափաւորութեան տեսակէտով՝ քաղաքական կուսակցութեան մը համար պատուաբեր հրատարակութիւն մը ըլլալով, բնաւ չէր կրնար դատապարտութեան հիմ ծառայել ոչ Տաճկահայութեան եւ ոչ ալ Թիւրքիոյ մէջ դործող Հնչակեանութեան դէմ. սակայն Թուրք կառավարութիւնը, եւ գինքն ներկայացնող Պաութարմական Աւեանը այդ «Կոչ»ին մէջ դաւադրական ոգի փնտռելով, բան այնմ ուղղութիւն տուին Հնչակեաններու դատավարութեան:

Մօտաւորապէս ամիս մը տեւեց դատավարութիւնը. եւ Պաութարմական Աւեանը ընդհատարար եօթը երկար նիստերու մէջ դատեց՝ քան Հնչակեաններէ աւելի, Հնչակեան Կուսակցութիւնը իր ամբողջականութեան մէջ:

Պաութարմական Աւեանի նախագահ Նաֆըզ պէյ եւ իր օգնականը Զէրքէզ հադարապետ Խուրշիտ պէյ՝ դատավարութեան ընթացքին չատ անպամներ պերճախօս ընկրկումներ ունեցան. եղան վայրկեաններ, երբ դաժան փնտռտուքներ համապղեստին մէջ պարտուրուած այս մարդիկը անսքող յուզումով սարսռացին: Անոնց դէմքերուն վրայ կարելի էր որոշակի կարդալ հոգեկան տագնապի եւ ներքին ալեկոծութեան արտայայտութիւնը. այնպէս որ՝ նոյնիսկ երբեմն պատշաճութեան սահմանն անցնելով՝ կը փորձեն սանձել անխիղճ Եաւեանի լրբութիւնները, երբ մանիչը զերազոյն ճիդով կը սլաքէր այս ու այն ամբաստանեալը:

Դատավարութեան վերջին նիստին մէջ չափազանց ուշագրաւ տեղ մը կը գրաւեն փոխնախագահ Խուրշիտ պէյի ճառը եւ բնկ. Փաթամադի վերջին պատասխանը, որոնց չահեկանութեան տեսակէտէն՝ կ'ուզէի առաջեւ ամփոփոյքը ընել՝ դատավարութեան ներկայ ակնառաւելի մը յուշերէն քաղուածարար.—

— ԽՈՒՐՇԻՏ ՊԷՅ.— Մեր իրականութեան մէջ պատմական առարգելիներն այնպէս են դասաւորուած, որ մէկուն տեսութեամբ «հայրենասիրութիւն» համարուած զգացում մը միւսին կողմէ կ'առնուի իբր կործանիչ դաւաճանութիւն՝ ու այսպիսով քնակակից ազգերու փոխադարձ յարաբերութիւնները միջազգային օրինաց եւ ընկերային ըմբռնումներու ժխտումին կը հասնարին:

Այսօր մեր վերջին դատավարութիւնն է եւ մենք արդի մոլմոռումով կը պատկերացնենք մեր բորբոռուած յիշողութեան առջեւ այն բանի մը օրերը, որ անցուցինք հոս ձեզի հետ:

Այս դատավարութիւնը ունեցաւ իր մէջ ան-

սովոր եւ աւորակելի բան մը: Ա՛ւորակելի, այո՛, որովհետեւ ո՛չ դուք եւ ո՛չ ալ մենք զիրար թափանցելու իմաստութիւնն ունեցանք... Չէք կրնար երեւակայել, էֆէնտիներ, թէ որպիսի՛ դառնութեամբ է որ պիտի յայտարարեմ հաւոզմանս խորութիւնը՝ ձեր մէջ ամբարուած անապահման հայրենասիրութեան մասին: Ի՞նչ բան կրնայ այնման *ճան ալքճը* ըլլալ, բան այն մտածումը թէ ձեզի պէս կեանքոտ ու աւիւնոտ էակներ տրամաբանութիւնը զոհած են զգացումներուն. սխալ առաջնորդուած հատատալիքներ ձեզ դրած են ճամբու մը մէջ, որ անելով կը վերջաւորի... ինչե՛ր չէին կրնար ընել ձեզի պէս խանդավառ մարդիկ, երէ հասարակաց երջանկութեան տեսլականը ընդհանուր դրօշի մը տակ հետապնդուէր... ի՛նչ բարիքներ կրնային ծնիլ խուսափող իրերահասկացողութենէ մը, որուն ներիակ ծայրը տըխուր է եւ մթին... Դուք տառապեցաք այն գաղափարով, թէ անարդարութեան դէմ կը մսխեիք հոս, եւ մենք ալ ամէն վայրկեան զգացինք թէ աշխարհի կանոնները դժնդակ էարկերու բեռան տակ կը խոնարհեցնեն մասճակի հակումները: Հո՛ս է, ահա՛, գիրար խաչաձեւող երեւոյթներուն հանգրուանը...:

Եւ դողդողացող շրթունքները սա բառերով վերջ տուին Խուրշիտ պէյի խօսքերուն.

— Աստուած վերջերնիս բարի ընէ՛:

* * *

ՓԱՐԱՄԱՋ կը խօսի՝ *ի պատասխան Խուրշիտ պէյի վերոգրեալ սրտբաց յայտարարութեանց*:

= Խուրշիտ պէյ մատը մեր վէրքին վրայ դրաւ ըսելով թէ «ինչե՛ր չէին կրնար ընել ձեզի պէս խանդավառ մարդիկ, երէ հասարակաց երջանկութեան իտէալը ընդհանուր դրօշի մը տակ հետապնդուէր»: Այս բանի մը բառերուն մէջ ճշմարտութեան ճառագայթը փայլեցաւ:

Այդ միեւնոյն հարցումը մենք պիտի ընենք, ապացնելով թէ՝ ինչե՛ր չկրնանք մենք այս դժբախտ երկրին երջանկութեան համար. ի՛նչ անապահման զոհողութիւններու չ'յօժարեցանք. ի՛նչքան եռանդ ու արիւն չ'սպառեցինք հայ եւ թուրք եղբայրակցութեան իրականացման համար. ի՛նչպիսի զրկանքներ յանձն չ'առինք փոխադարձ վստահութեամբ գիրար բարձրացնելու համար...: Ու ի՞նչ տեսանք: Ո՛չ միայն անապաքերութեամբ ամլութեան դատապարտեցինք դուք մեր ահագին ջանքերը, այլ գիտակցաբար հետամուտ եղաք մեր բնաջնջումին, մոռնալով որ հայութեան բնաջնջումը բուն իսկ Թուրքիոյ կործանման համազօր է: Դուք բաջալերեցիք ոճիրն ու հարստահարութիւնը, եւ լուեցիք ջանացիք բողոքի մէն մի արտայայտութիւն: Դուք մեր կենսական հիւթով ապրեցաք դարեր շարունակ, եւ երբէք չ'ուզեցիք որ այդ հիւթին աղբիւրը իրաւունք ունենայ կանգնուելու եւ արտադրելու: Դուք նշեցիք մեզ՝ երբ կամազուրկ *բայնա* էինք ու ողբալի համբերատարութեամբ կը հանդուրժէինք ամէն տառապանացման: Դուք ահաբեկեցիք մեզ, երբ օր մը ուզեցինք թերմաշ գոյութեան մը տարրերը խնդրել մեր իշխանաւորներէն: Դուք գայթացուք, երբ մենք Արեւելքի մէջ Արեւմուտքի բռնակրթութեան սերմերն ուզեցինք անեցնել՝ մեր ու ձեր ապագան երաշխաւորելու մտօք: Դուք մեզ ջարդել սկսաք, երբ օրին մէկը վճռեցինք մեր արժանապատուութեան համապատասխան դիրքի վրայ բարձրանալ: Դուք մեզ օրէնքի պաշտպանութենէն դուրս ձգեցիք, երբ Միթհատեան պոչատ Սահմանադրութեան արտօնած իրաւունքներէն օգտուիլ ուզեցինք: Թիւրքիոյ բաղկացուցիչ տարրերուն մէջ ամենէն աւելի անձնուէր ու շինող տարրն եղանք, եւ ամենէն աւելի մեզ տուժել տուիք: Եւ այսօր ալ բռնի եղանակով Անկախ Հայաստանի մը ամբաստանութեան ներքեւ նզմել կ'ուզէք մեզ:

Պարոննե՛ր, դատեցէք մարդիկ իրենց գործերով, իրենց աւանդութիւններով, իրենց գաղափարական կալուածին մէջ:

Մենք անջատողական չենք այս երկրին հանդէպ, ընդհակառակը ինքն է որ կ'անջատուի մեզմէ, չի կրնալով հաշտուիլ մեզ ոգեւորող գաղափարներուն հետ. մենք կը ներենք իրեն, առանց պահանջելու որ ինքն ալ մեզի ներէ, թէեւ փիլիսոփայ մը իրաւամբ ըսած է թէ՝ *յաւ է տասը յանցաւորի նեղել, քան անմեղ մը պատուազրկել...*:

Առնք եղան, ահա՛, մօտաւորապէս, Փարամազի վերջին խօսքերը:

Ա.ինուհետեւ ա՛լ բնթան չի բացաւ։

* * *

1915, Մայիս 14/27–ին, Հինգշաբթի կէսօրէն յետոյ, ժամը 2·30–ին արձակուեցաւ մահակոչը, եւ որ դրծադրութեան դրուեցաւ 5 օր վերջ — Յունիս 2/15–ին, Պայպուխի, պատերազմական նախարարութեան հրապարակին վրայ։

Ինչպէս կեանքի մէջ, նոյնպէս եւ մահուան ճամբուն վրայ Փարամազ առաջնորդն եղաւ իր ընկերներուն. առաջին անգամ պինք տարին ու կախեցին ու յաջորդաբար մեռնելը... եւ այսպէս քսան Հնչակեաններ՝ կախաղաններու վրայ, մահերու ամենէն անարդովը անմահացած, նախավկաները եղան հայկական համաստեղած մեծ եղեռնին, ու ահովխրանները՝ ազատութեան վառարար յաղթանակին։

* * *

Պոլիս, Խերնէ Գաբուի հայոց գերեզմանատան պատին դուրսի կողմը, հանգրակաց վոսկի մը մէջ կը հանդչին անոնք՝ Հնչակեան քսան կախաղաններըը, համաձայն Ա.էրքպաշի կտակին, եղբայրական քունով...

Հո՛ն, մենութեան մէջ լռիկ կը պատկին դերկ դերկի, կողք կողքի, Սուրբ Գաղափարի դրօշակակիր մեր անմահ հերոսները — Փարամազ, Ա.էրքպաշ, Պէննէ, Վանիկ, Պօղոս, Երուանդ, Ռուբէն, Օհաննէս, Թումաս, Ա.կոբ, Մուրատ, Մկրտիչ, Գաբիէլեան, Արմենակ, Երեմիա, Աբրահամ, Մինաս, Սմբատ, Գառնիկ ու Հրանտ։

Զկայ չխրիմ, չկան ծաղիկներ, որովհետեւ անոնք չքաղեցին ծաղիկները վրայէն, այլ նախընտրեցին վշտահամ. ապխտակ շաղիկներով կատարեալ կատարներէն հայրօրէն, ու կը հաւատամ, հոգեկան համոզումի նայուածքներով, անոնք նշմարեցին մօտաւոր Ա.բշարոյսը՝ Սոցիալիստ Յեղափոխութեան նեցուկ փառաչէզ իրականութեան, որուն կերտումին չինանիւթ հայթայթելով, իրենց արիւնը որպէս նուիրական շաղախ տրամադրեցին։

Պարտականութեան ճամբուն վրայ հաւատքով մեռան անոնք, եւ իրենց մահուամբ նահատակ, զաղափարի եւ խոչալի յաղթանակը կերտեցին։ Մեռան... բայց մահով անմահութիւն հագան։

Համաձայն անմահն Փարամազի պատգամին, հայը պանդուխտօրէն անգամ մ՝ալ մեռաւ իրենց հետ, եւ սակայն հայութիւնը կ՝ապրի՝ իրենց Մեծ գաղափարականին մարմնացեալ իրականութեան մէջ՝ Տոքթ. Պէննէի կանխատեսած «հայաբնակութեան» առեղծագործ աշխատանքով չէն։

Յարգա՛նք քսան կախաղաններուն։

Յարգանք մեր գաղափարի բոլոր մարտիրոսներուն ու նահատակ հայ ժողովուրդին։

ՀՐ–ԱՏՈՒՐ

ԱՐԱՄ ԱԶԼԻԿՅԱՆ

ՄԵԾ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՄԸ ԵՒ ՄԵԾ ՄԱՐԴ ՄԸ

Այս անունով ճանչցուած է մեր մէջ եւ մեզմէ դուրս: Իր ծննդեան անունը՝ Գրիգոր Ազլեքսպաշեան գործածական է մխիթարեան պետական դիւանաւորներու համար:

Այս անունը, որուն շուրջ տառապակոծ եւ ապառաւնչ հայ ժողովուրդը դեղեցիկ առասպելներ հիւսած է, միշտ եղած է խորհրդանշան մը չքնահայեցութեան, կորովի եւ անձնուիրութեան:

Արամ արտակարգ հմայքով մը օժտուած է ամէն տեղ, ուր ապրած է, եւ իր շուրջ ստեղծած է խորունկ համակրանքի, անայլայլ վստահութեան եւ ճշմարիտ ընկերասիրութեան տաքուկ մթնոլորտ մը: Սակայն իր գործունէութեան դլխաւոր դաշտն եղած է Փոքր Հայքը, ուր իր հեղինակութիւնն ու ազդեցութիւնը մինչեւ վերջը անխախտ եւ անմրցելի մնացած են:

Արամ կը թողու վստահորի դեղածխծաղ ափունքը, կը հրաժարի հանդստաւէտ կեանքի մը պայմաններէն ու հեռանկարներէն, կը ձդէ համալսարան եւ ընտանիք, մէկ խօսքով կը լքէ իր ամբողջ ներկան եւ ապագան, նուիրուելու համար հայ ժողովուրդին եւ անոր ազատագրական շարժումին:

Երիտասարդ ու խանդավառ կը մեկնի Փոքր Հայք:

Արամ կը նուիրուի մեթոտիկ ու համբերատար աշխատանքի: Իր կարգ մը կարուկ կարդադրութիւնները անոր անաչառութեան եւ արդարամտութեան համբաւը չուտով կը տարածեն ժողովրդական բոլոր խաւերուն վրայ, ո-րոնք աստիճանաբար իրենց կնճռոտ խնդիրներուն լուծումը կը վստահին այդ խորհրդաւոր անձնաւորութեան որոշումին, զոր կ'ընդունին առանց տրտունջի եւ առարկութեան:

Անոր խօսքը պատգամ եւ կարծիքը վճիռ զօրութիւն կը առանան: Որովհետեւ անոր խօսքը միշտ բանաւոր կ'ըլլայ, կարծիքը միշտ արդար ու անկողմնակալ:

Արամ չատ քիչերուն տեսանելի է: Ալ աւելի սակաւաթիւ են անոնք, որոնք իր տեղը գիտեն:

Զարմանալի պիտի թուի այս պարագան, բայց իրողութիւն է: Աւոր պատճառն այնքան ալ բարդ եւ դժուար հասկնալի չէ: Կը բաւէ աչքի առջեւ բերել երկու հանդամանք: Արամ յաճախ կը փոխէ իր թաքստոցը: Ոմանք կը տեսնեն գինքը, կը խօսին ու կը խորհրդակցին անոր հետ, սակայն գոց աչքերով, դարսուղի եւ դիպուկ ճամբաններով կը հասնին անոր քով:

Հետաքրքրութիւնը համաձայնած է Արամի անձին չուրջ: Ամէն մարդ կը ցանկայ գոնէ հեռուէն տեսնել գինքը: Աւելկա կը նկատուի ոչ միայն խոշոր հաճոյք մը, այլ նաեւ մեծ պատիւ մը:

Օր մը, քիչ մը թոթով անհատ մը կը յայտարարէ թէ տեսած է Արամը: Նախանձողները համբանքը չեկայ: Գոնէ մտապատկեր մը ունենալու փափաքով, չատեր կը հարցափորձեն կակազը, որ կը նկարագրէ Արամը լայն շարժուձեւերով: Զինքը լսողները այն տպաւորութիւնը կը կրեն թէ Արամ հսկայ մըն է, որ

ունի առնուազն երկու մէթրէ աւելի հասակի բարձութիւն եւ մեծ վոր մը, որուն վրայ կուգան հանդչելու խոշոր մօրուքի մը ածխաթոյր թելերը:

Նեղը նկարագրութիւնը կուտար ոչ թէ իրական Աբրամին զոր տեսած չէր, այլ Աբրամին, որ իր երեւակայութեան արգասիքն էր:

Այս եւ ասոր նման բազմաթիւ ու բազմատեսակ պատմութիւններ Աբրամին արտակարգ արժանիքներուն վրայ աւելցուցած էին գերբնական կարողութեան մը համբաւները:

Աբրամին երկարամեայ եւ բազմաճիւղ գործունէութեան նկատմամբ ունէ քննադատական

ԱՐԱՄ ԱԶԸԳՊԱՇԵԱՆ

եւ մեղադրական խօսք եղած չէ ոչ միայն իր ընկերներուն եւ կուսակիցներուն կողմէ, այլեւ տարբեր հոսանքներու պատկանող անձնաւորութիւններէ ալ:

Փոքր Հայքի Հնչակեան գործունէութիւնը Աբրամին փառապսակն է:

* * *

Աբրամը ճանչցայ օսմանեան սահմանադրութեան վերահռչակումէն յետոյ, երբ յեղափոխական գործիչները Թուրքիա կուգային, փայլուն լուսապսակներով զարդարուած:

Մենք բոլորս քիչ մը Փոքր Հայքցի Թոթովին կը նմանէինք: Երեւակայած էինք այն տեսակ անձեր, որոնք մարդկային թերութիւնները փոխարինած էին հրեշտակային առաւելութիւններով եւ առաքինութիւններով: Երբ իրա-

կանութեան հետ ճակատ առ ճակատ եկանք, կրեցինք դառն հիասթափումներ, առաւել կամ նուազ մեծութիւնով:

Հաղուագիւտ բացառութիւններէն մէկն է- ղաւ Աբրամ, զոր ճանչնալէ յետոյ ալ աւելի յարգեցինք, ալ աւելի համակրեցանք, ալ աւելի սիրեցինք: Անշուշտ իր վրայ չի տեսանք այն բաները, որ երեւակայական աշխարհի մը մէջ միայն կրնան գոյութիւն ունենալ: Սակայն իր մէջ գտանք առաւելագոյնը մարդկային բարեմասնութիւններուն, որոնք լիովին կը գոցէին երեւակայութեան եւ իրականութեան բախտէն առաջ եկած պարապութիւնը:

Եթէ նկարագիրն ամէն ինչ է մարդու մը համար, Աբրամին նկարագիրը հոյակապ էր:

Անսեղխաալիօրէն հաւատարիմ իր սկզբունքներուն ու համոզումներուն, անձնուէր իր կուսակցութեան, ընկերներուն ու բարեկամներուն, լայնախոհ ու մեծաթոհիչ հանրային գործունէութեան ասպարէզներուն վրայ, ծայրայեղօրէն համեստ, միշտ ժպտուն ու հեզահամբոյր, այլ սակայն վճռական ու կորովի, Աբրամ պարմանալիօրէն իր վրայ կը համադրէր յատկութիւններ, որոնք յաճախ իրերամերժ կը նկատուին եւ սակայն անոր վրայ կը զիրկընդխառնուէին զեղեցիկ ներդաշնակութիւնով:

Աբրամէն կարելի էր ձեւական զիջողութիւններ ապասել, սակայն բնաւ հիմնական: Այդ էր պատճառը որ Աբրամին նկարագրին գծերը խորունկ էին եւ յստակ, սակայն նոյնպէս երանգաւոր, մեղմ ու դրաւիչ:

Աբրամ խոյս կուտար, կը խորշէր տպաւորութիւն ձգելու ցուցադրական եւ հռետորական փորձերէ: Ան կը սիրէր համոզել:

Աբրամ գիտէր ուժին կշիռն ու արժէքը: Սակայն իրմէ անբաժան մնաց վեհանձնութիւնը, որ այլապէս հզօր ղէնք մըն է:

Սկզբնական շրջանին չէինք համարձակեր դինքը ընկեր կոչել եւ իր անուան առջեւ շողշողուն ածականներ կը դնէինք: Բնաւ չէր բարկանար, չէր յանդիմաններ: Սակայն անմիջապէս եւ ամէն անգամ ընկեր բառով կը դիմաւորէր մեզ: Կամաց կամաց եւ անզգալաբար վարժուեցանք ընկեր բառին: Ժամանակի ընթացքին ըմբռնեցինք թէ ընկեր բառը վեհագոյն զգացումներ կը խտացնէ իր մէջ: Այդ բանը մեզի

չատ աւելի լաւ կերպով սովրեցուցին Աբամին քաղցրիկ արտայայտութիւնները քան ամանց բարկութիւնը:

Աբամին կեանքը լի է չափազանց դառնութիւնով: Ինչպէ՞ս կարելի է բոլորը պատմել: Սակայն կ'ուզեմ տալ անոնցմէ մէկը, որ իր մէջ կը խտացնէ Աբամի նկատած դրկան կարեւոր մէկ մասը:

1910–ին էր: Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Տաճկաստանի առաջին պատգամաւորական ժողովը տեղի կ'ունենար Բերայի Մասնաղատանի սրահին մէջ: Կեդր. Վարիչ Մարմինը, որուն անդամներէն մէկն էր Աբամ, իր պարտականութեան տեղեկագիրը ներկայացուցած էր: Կարծիքի փոխանակութիւններ տեղի կ'ունենային: Երբեմն վիճաբանութիւնները կը տաքնային: Պատգամաւորներէն մէկը՝ Յ. Զ. Աբամին հանդէպ անպատշաճ բնթացքի մը մէջ դտնուեցաւ: Պատգամաւորները զայրացան: Ժողովը ուղեց կարգապահական խիստ որոշում մը տալ: Աբամ ոտքի եկաւ եւ ըսաւ.

— Ընկերներ, Յ. Զ. եւ ես շատ հին ընկերներ ենք: Անոր մասին տեղ անհապաղ կարգադրութիւն ձանր վիրաւորանք մը պիտի ըլլայ ինծի համար: Կը խնդրեմ որ բան մը լսած ու տեսած չըլլաք: Ես արդէն եղածը մոռցած եմ:

Խօսունկ լռութիւն մը տիրեց: Այն րոպէին, երբ մեծութեան մը չունչը կը շօշափէ իր շուրջը:

Յ. Զ. փորձեց պղտումի ցոյց մ'ընել: Աբամ աւար ալ արգիլէ հանդիսացաւ: Աբամ իր հին ընկերը պահեց հաւասար ասպիճանի վրայ:

Աբամ մեծ էր բառին բովանդակ առումով:

* * *

Աբամ չափի, հաւասարակշռութեան եւ պարզարիւնութեան մարմնացումն էր: Այնու ամենայնիւ օր մը դինքը եռուզեռի մէջ տեսայ: Ո՞ւր գացած էր հաճոյակատար, սիրալիր եւ ուշադիր Աբամը: Անյարմար բան մը չէր ընել, ատկան չէի կար կատարելագործել Աբամը:

Ի՞նչ կ'ըսեմ: Կատարելութեան նոր ու ցընցող ապացոյց մը կուտար, մեզի անձանօթ մէկ յայտնութիւնով:

— Այս ի՞նչ խտրանցում է, ընկեր Աբամ:

— Յակոբին ուզան եկած է:

Աբամ ժամանակ չ'ունէր խօսակցութիւնը շարունակելու: Անոր դէմքը տարօրինակ արտայայտութիւն մ'առած էր: Տարիներ անցած էն ու այսօր ալ չեմ համարձակիր բնորոշել դպացումները, որ կ'ուրուագծուէին իր աչքերուն մէջն ու շուրջը, իր շրթներուն եղերքները: Աբամ ուրախութեան հեշտօրօր բաղումներո՞ւն մէջ էր, թէ ոչ անձկութեան դիշատիչ ճիրաններուն:

Կարելի՞ է որ մարդ թէ մէկին ըլլայ եւ թէ մեռաը: Եթէ այո՛, այն ժամանակ Աբամ այդպէս էր:

Գանի մ'օր վերջը Աբամ գրեթէ պատ էր իր առօրեական վիճակը: Մտերմիկ խօսակցութեան մը մէջ ոգեւորուած ըսաւ.

— Կորիւն է, կորիւն: Աւելցէն ի՞նչ կը տնէ:

— Ընկեր Աբամ, երբէք ձեզ այդպէս տեսած չէի:

Աբամ կարծես չէր լսեր ըսածս ու չարունակեց:

— Անոր հայրը հոգեխռ պառաւն էր: Տղան իր հօրը ճամբաներէն կը քալէ:

Հայրը Յակոբն էր, որ Յարկէթի հետ գերխառնուած էր Մարքերդի մէջ: Տղան քաջագործութեան մը հետեւանքով հարկադրուած էր փախչիլ Թուրքիայէն: Յաջողած էր կերպով մը Պոլիս դալ, կը մնար դինքը արտառահման հաստցընել: Աբամ այդ գործով զբաղած էր:

Ո՞վ գիտցաւ այս բոլորը:

Շատ քիչեր:

Աբամ առ հասարակ չէր խօսեր, այլ կը մտածէր ու կը գործէր:

* * *

Տակաւ առ տակաւ խամրեցան խանդավառութիւնը, յոյսերն ու հետանկարները, որ ծլեցած էին Օսմանեան սահմանադրութեան վերահաստատմամբ:

Մղձաւանջը ծանրօրէն չոքեցաւ հայ ժողովուրդին կուրծքին վրայ:

Եկան արիւնի ու սուգի սեւ օրեր:

Պատասխանատուները փնտռելու պէտք կա՞յ:

Քաջութիւնը պիտի կրնա՞նք ունենալ անց-

քերը իրենց իսկական գոյներուն ու իմաստով տեսնելու եւ դասելու: Որովհետեւ, ինչ որ ալ բանք ու պրանք, մէջտեղը կեցած է ցուրտ ու ահաւոր իրականութիւնը, որուն առջեւ անվերադարձութիւն կը կորսնցնէ իր կշիռը:

Թրքահայաստանը պատարկուած է հայերէ: Մեր ժողովուրդը սասցած է այնպիսի դաժան հարուած մը, որուն նմանը մարդկային պատմութիւնն արձանագրած չէ:

Կայ ուրիշ անվիճելի ճշմարտութիւն մըն ալ:

Հանրային կեանքի մէջ, իրենց արդիւնքովը կը դասուին գործերը, որոնց առն առաջ մտադրութիւնը բոլորովին երկրորդական արժէք ունի: Այս մասին պատմութիւնը մեզի ձըզած է կարկառուն վառօդ մը: Խէրքէս Չախ-Չախուեցաւ Աբդիւլ դառներուն առջեւ եւ Թէմիսթոքլէս դարձաւ Յունաստանի ամենամեծ հերոսներէն մին: Սակայն, Աբդիւլ Խէրքէս յաղթէր, Թէմիսթոքլէս պատմութեան ամենասեւ դաւաճանը պիտի նկատուէր: Որովհետեւ, Թէմիսթոքլէս վտանգուցած էր ճակատամարտը, հակառակ ապարատներուն կարծիքին եւ այնպիսի մէջոցով մը, որ հայրենադաւութեան անուանարկելի ապացոյց կրնար համարուիլ: Անշուշտ, Թէմիսթոքլէսի նպատակը բարի էր: Անտարակոյս, ծուռակ մըն էր տեղեկութիւնը, զոր Քշնամիին ականջը հասցուցած էր, յուսալով բանակի վիճակին մասին: Սակայն այսքանը չէր բաւեր: Պէտք էր նոյնպէս յաղթել, իրաւունք չահելու համար:

Հետեւաբար, Թոդունք մեր պժբախտութիւններու պատճառները, ապրումներն ու պատասխանատուները վերլուծելու ապերախտ աշխատանքը եւ բաւականանանք ցաւառանջ արդիւնքը մատնանշելով:

Թրքահայութիւնը տարտղրուած ու ջարդուած է: Վերապրողներու մեծագոյն մասը՝ յարդի չիղերու նման, ինկած է խառաչունչ մրրիկի մը պատյաքին մէջ եւ կը ապառի դարհուրելի պայմաններու տակ:

Ինչ խօսք, որ մեր ժողովուրդին աննախընթաց ողբերգութեան մէջ ամենապուեճլի դերը կատարեցին այն հայանուն անպատմները, որոնք անարդ գործիքներ հանդիսացան արիւնարբու բռնակալութեան մը ձեռքերուն մէջ:

Առաջմէ մէկն էր Աբդիւլ Եասեան:

Այս անանուն թշուառականը յաջողած էր ապրիլ կուսակցական չարքերէն ներս, հասնիլ մինչեւ Քոնսթանցայի պատգամաւորական ժողովը, ծանօթանալ ծանրակշիռ որոշումներու եւ դառնալ իսկական պատուհաս մը, հայ կեանքին մէջ ընդհանրապէս, Հնչակեան կուսակցութեան համար մասնաւորաբար:

Անոր չարաչուք դերի մասին կասկածներ արթնցած էին, երբ՝ ամերիկեան Եղիսաւոս կը դառնար: Հնչակեան ահաբեկիչներ ուզած էին վրէժը կոտրել այդ իժին, սակայն ակռանուար անճնաւորութիւն մը արդելք հանդիսացած էր, դանազան նկատումներով:

Աբդիւլ Եասեան, Պոլիս վերադառնալէն յետոյ, սկսաւ սանձակոտոր չարաշահութիւններու: Ամէն մարդ, մանաւանդ ամէն Հնչակեան կը դողար իրմէ: Վատանդը չատ մեծ էր: Բռլորը ամքած էին:

Սակայն Աբդիւլ արթուն էր, կը հսկէր:

Զինադադարէն յետոյ, բարեկամներէս մէկը սպէս նկարագրեց այն օրերու Աբդիւլը:

— Աբդիւլ գործած էր աւելի մտածկոտ: Իր դէմքը կարծես ալ աւելի մօտեցած էր իր աներուն: Ժպիտը որ միշտ անբաժան էր դէմքէն, ուրիշ երանգ մը ստացած էր: Իսկ աչքերը լուսարձակներ գարձած էին:

Յայտնի է որ Աբդիւլին հոգին բռնկած է ներքեր:

* * *

Օր մը, չատ սիրելի բնկերս՝ Գ. Շ. որ ներկայիս Սոբիա կը գտնուի, պատասխանելով նամակներէս մէկուն, կը գրէր.

«Գրիգորը սեւանելու պատեհութիւն չունիմ, որպէս զի բարեւներիդ հաղորդեմ»:

Այս նախադասութիւնը թուղաւոր նեռի մը պէս մխրճուեցաւ սրտիս մէջ:

Ուրեմն, այնպիսի վիճակի մը մէջ էր Աբդիւլ, որուն անունն իսկ տալը խոհեմութիւն չէր, վտանգաւոր էր:

Դժբախտութիւններու ժամանակ ամենանուաստելի կացութիւնն անաստզութիւնն է: Որովհետեւ, երեւակայութիւնն իր բոցավառ թեւերուն վրայ կ'առնէ մարդս եւ զայն կը զարնէ մտաստնջութեան ժայռերուն ամենաստր զազաթներուն:

Տարաբախտաբար, աղէտը որ կը դեգերէր հայ ժողովուրդին բոլորտիքը, մեր երեւակայածէն շատ աւելի մեծածաւալ ու կսկծալի պիտի ըլլար:

Քանի կախաղաններու մահասարսուռ լուրը, մտաւորականներու աքսորի դուժէն յետոյ, նկատի առնելով վերցնելու քօղը այն անյայտակ անդունդին վրայէն, ուր պիտի գլորէր մեր ժողովուրդը:

Սակայն, պատերազմի ամբողջ տեւողութեան ընթացքին, պարագայ մը անլուծելի մնաց ինծի համար:

Ինչո՞ւ Աբամը քաոսներու մէջ մտած էր:

Անշուշտ Աբամ քաւելիք «մեղքեր» ունէր բարբարոս բռնակալութեան աչքին: Սակայն Աբամ մասնակցած չէր Քոնսթանցայի պատգամաւորական ժողովին: Կառավարութեան անդամ եղած անձը՝ ոխերահոգի Աբթիւր Եասեան շատ լաւ պիտէր այս կէտը: Իսկ քաոսներու գործը առհասարակ Քանսթանցայի պատգամաւորին կապուած էր:

Աւելն մը մտածեցինք թէ պատճառը նմանին ըլլալու է, որ Աբամ դրկած էր պատգամաւորական ժողովին: Սակայն այդ նամակը ոչինչ կը պարունակէր, որ կարելի ըլլար դործածել հեղինակին դէմ: Այդ նամակը այնքան պատահականաւորութիւն կրնար հրաւիրել, որքան հնչակեան ըլլալու հանդամանքը:

Չինադաղարէն յետոյ, դարձեալ Գ. Շ.ը էր, որ դիս տնտեսուքի լաւ ճամբու մը վրայ դրաւ:

Բուն ճշմարտութեան կրցա՞յ հասնիլ: Ձեմ համարձակիր հաստատական պատասխան մը տալ: Բայց տեղեկութիւնները, որ քաղեցի յատկանշական են, որքան ալ կցկտուր ըլլան անոնք:

* * *

— Ընկեր Գ. կրնա՞ս ինծի քիչ մը աղամանդի փոշի տալ: Եթէ չունիս, կրնա՞ս ճարել:

— Ի՞նչ պիտի ընես, ընկեր Աբամ:

— Աղամանդ մ'ունիմ, կ'ուզեմ յղկել:

— Սակայն դժոյզ եղիր: Գիտե՞ս որ այդ փոշին մարդս անձայն անչշուկ անդիի աշխարհը կը դրկէ:

— Ինչներ կ'ըսես Գ.:

Գ. Շ. խոստացած է փոշին ճարել, սակայն Աբամ այլեւս գացած եւ առած չէ:

Ապահովաբար, Գ. Շ.ի հետաքրքրութիւնն ու կատակախառն խորհրդածութիւնը մղած են Աբամը տարբեր միջոցով հայթայթելու իրեն պէտք եղածը, կամ փոխելու իր ծրագիրը:

Գիտէի թէ աղամանդը շատ կարծր քար մըն էր եւ մխիթարեր իր փոշիով կարելի էր յղկել: Սակայն չէի գիտեր, թէ անոր փոշին կը մաշէ աղիքները շատ կարճ ժամանակուայ մը մէջ ու առաջ կը բերէ բնականին մօտիկ մահ մը:

Գ. Շ. երբեւ ոսկերիչ գիտէր այդ բանը: Աբամն ալ տեղեակ ըլլալու էր այդ փոշիին յատկութիւններուն:

Նոյնիսկ այլեւս չերթալ հաւնելը, ցոյց չի տար թէ Աբամ այդ փոշին պիտի յատկացնէր նպատակի մը, զոր կ'ուզէր ծածուկ պահել նոյնիսկ շատ վստահելի ընկերէ մը, ինչպիսին էր Գ. Շ.:

Իսկապէս Աբամ կը մտադրէ միջոցին վերցնել Աբթիւր Եասեանը, քանի դեռ իր աւերները զործած չէր:

Դժբախտաբար անոր այդ յանդուգն ձեռնարկը չի յաջողիր: Դաւաճանը կարծուածէն շատ աւելի պաշտպանուած, ենթադրուածէն շատ աւելի մարդերով շրջապատուած է եղեր:

Աբամ գերազոյն ճիդով մը փորձած էր միս մինակ մաքառիլ դարաւոր պետութեան մը վարչական եւ ոստիկանական բազմաճիւղ ցանցերուն դէմ եւ փրկել իր ընկերները:

Աբամ ձախողած էր եւ զացած էր իր ընկերներուն քով:

Այս ձախողանքին մէջ ուրիշ դաւաճանութիւններ դեր խաղացա՞ծ են:

Այս հարցումին լուսաբանութիւնը ձգենք պատմութեան:

Ինչ որ ալ ըլլայ, ձեռնարկին ընդդէմ իրաւունք կուտայ մեղմ անվարան կերպով բսելու թէ Աբամ մեծ եղաւ իր կեանքով ինչպէս նաեւ իր մահով:

Աբամ Հնչակեան կուսակցութեան խիղճն եղած էր եւ այդպէս մնաց մինչեւ:

* * *

Ցրանսական Յեղափոխութեան մեծապոյն դէմքը՝ Ռոպէսպիէռ, զոր Պապէօֆի պէս խոշոր մտաւորականներ իրենց ուսուցիչն ու առաջնոր-

դը կը դաւանին, իր 18 Յլօրէալի ճառին մէջ, (Յլօրէալ Ֆրանսական առաջին հանրապետութեան 8-րդ ամիսն էր, որ 20 Ապրիլին կը սկսէր եւ կը հասնէր մինչեւ Մայիս 19) յայտարարել կեսոյ թէ Եւրոպա ծունկի է առուներուն առջեւ բռնակալներու, զոր խրենք կը պատժեն, կը չարունակէ «Այո՛, այս աքանչելի հողը, որուն վրայ կ'ապրինք եւ զոր բնութիւնը նախասիրութեամբ կը վայելէ, եղած է ազատութեան եւ երջանկութեան գետինն ըլլալու: Այս պզտիկ եւ վեհանձն ժողովուրդը խոկապէս ծնած է փառքի եւ առաքինութեան համար: Ով հայրենիք, եթէ ճակատագիրը պիս ծնեցուցած ըլլար հեռաւոր եւ օտար երկրամասի մը վրայ, չարունակական մաղթանքներ պիտի ընէի քու բարգաւաճումիդ համար, խանդավառանքի արցունքներ պիտի թափէի քու պայքարներդ եւ առաքինութիւններդ լսելով: Ուշադիր հոգիս մը առատոդ եռանդով պիտի հետեւէր քու փառաւէդ յեղափոխութեանդ բոլոր չարժումներուն: Պիտի նախանձէի քու քաղաքացիներուդ բախտին: Պիտի նախանձէի քու ներկայացուցիչներուդ բախտին: Ֆրանսացի եմ: Քու ներկայացուցիչներէդ մէկին եմ: Ով վսեմ ժողովուրդ, ընդունէ ամբողջ էութեանս նուիրաբերումը: Երջանիկ է ան որ քու մէջդ ծնած է: Աւ աւելի երջանիկ է ան որ քու բարօրութեանդ համար կրնայ մեռնիլ:»

Անշուշտ, Հայաստան Ֆրանսա չէ:

Հայ ժողովուրդը փոքր ածու մըն է մարդկութեան մէջ, ինչպէս կ'ըսէ Մովսէս Խորենացին: Ան դարերէ ի վեր կքած ու չարչարուած է օտար լուծերու տակ: Սակայն, բոլոր համեմատութիւնները պահելով, ան ալ ունի մեծութեան ինքնայատուկ առորոշելիներ: Մեծ է հայ ժողովուրդը իր ձգտումներով, ոգորումներով եւ ապրելու յամառ կամքով: Անոր աչխարհագրական աննպաստ դիրքն ու քաղաքական բացառիկ պայմանները այլապէս դժնդակ ձեւ ու բովանդակութիւն առած են իր պայքարներուն: Մեծ է հայ ժողովուրդը նամանաւանդ իր անհուն առատապանքով, որ ոչ հայրենիք ունի եւ ոչ ցեղ, այլ համամարդկային է: Կռուիլ այդ առատապանքի ազատութիւններուն դէմ, կռուիլ ընկերային իրաւունքի եւ արդարութեան համար, ընդդէմ ամէն կարգի բռնակալութիւններու, կը նշանակէ կատարել մարդկային ամենաեռանդ պարտականութիւնները:

Աբամ ծնած էր Հայ ժողովուրդին ծոցին մէջ եւ գործեց այդ չրջանակին մէջ: Սակայն իր միտքն ու հոգին ալեկոծական հարցեր կ'ընդգրկէին: Աբամ նուիրուած էր այդ հարցերուն նպատակայարմար լուծումներ ապահովելու առաջադրութիւններուն: Անոր գործունէութիւնը, ահմանափակուած ըլլալով հանդերձ որոշ հողամասի մը վրայ, միշտ այդ գեղեցիկ կնիքը կրեց: Անոր կեանքին խորհրդանշանն եղաւ սա վճիռ նշանաբանը:

Տոգորուիլ համամարդկային խոհով: Պայքարիլ եւ, ի հարկին, մեռնիլ այդ խոհին իրականացումին համար:

Աբամ միշտ հաւատարիմ մնաց այդ նշանաբանին:

Աբամ պաղատիրապաչտ էր:

Աբամ պիտցաւ գործել եւ անվեհեր քալել դէպի կատարումնառ:

Մեռաւ Աբամ:

Իրականացաւ իր երազը:

Ահա Խորհրդային Հայաստանը:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՒՇԱՐԵԱՆ

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԳՆԴԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ

Կովկասահայ համաւորական դունդերու մէջ Հնչակեան Վեցերորդ Գունդը իր տարած յաղթանակներովը հասաւ այնպիսի բարձրութեան մը, որ ցարական բանակներն իսկ՝ չկրցին հասնիլ:

Այդ բանակի հրամանատարն էր ընկեր Գրիգոր Աւշարեան, ռազմագիտական բարձր կարողութիւնով օժտուած երիտասարդ մը, որ կրցաւ Վեցերորդ Գունդը յաղթանակէ յաղթանակ առաջնորդել:

Բանակի դաշտին մէջ մղուող ճակատամարտերուն կռուի ընթացքին առկայն (1915 Յուլիս 24) ընկ. Աւշարեան իր զինուորներու կողքին հետոտաքայլ կ'իյնայ, ապահովելով յաղթանակը իր գունդին:

Չօրսամսոյ պարապութենէ թխթխկի քաղաքացիներն — Ա. Խաչատուրեանի գրիչէն դուրս հետաքրքրով դիմաւորեցին Աւշարեանի եւ իր գունդին, որոնք իրենց յաղթանակներով ճակատագրական դեր խաղացան Թրքական ճակատին վրայ:

Ընկեր Աւշարեան ծնած էր 1891 թուին, Բաղուի մէջ եւ աւարտած ուսական դիմնազիոնը:

Ա. ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ

ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՀՆԶ. ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԷՆ

Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան Յիսնամեայ գործունէութեան մէջ՝ կեսարիան կրնայ պրա-ւել կարեւոր տեղ մը, իբրեւ Հնչակեան մինչ-բերդերէն մէկը:

Կեսարացիին համար Հնչակեանութիւնը արիւթիւն մըն է, որուն չեն ուզեր որ մօտե-նան հասարակ մահկանացուները, եւ սա առանց պատճառի չէ անշուշտ: Մեր հոգւոյն խորը այդ հաւատքին հիմը դրած է յեղափոխական մեծ ներմնացան Անմահն Ժիրայրը — Հնչակեան Մօրուքը:

Անոր նուիրական գործը հաւատարմօրէն շարունակեցին մեր առաջաւոր սերունդէն Տքթ. Լ. Փանոսեան, Մին. Պետրոսեան, Յկ. Պահ-լաւունի եւն., որոնց մխացան հրաշագործ Շմա-ւոնները, Ա. Ոչտունինները, Զելլօնները եւ Ա. Ոստանիկինները յառաջացնելով յեղափոխական շունչով լեցուած սերունդ մը:

Այդ պատմական սերունդին լաւագոյն ներ-կայացուցիչներէն մին եղաւ ընկ. Օննիկ, բուն անունով Յովհաննէս Եղիազարեան, ժողովուր-դին սիրելի՝ Կիւտիւճ Զելլօն:

Ան՝ բնիկ Էվէրէկցի բայց կեսարիոյ Ս. Լուս. եկեղեցւոյ ծխատէր Տ. Սահակեան Քահա-նային զաւակներէն չորրորդն էր:

Ծնած է 1887–ի պատմական Թուականին: Ուսումի հեռամուտ, անհրկիւղ, չափազանց ընկերասէր եւ ծայրայեղօրէն համեստ եղած է, զարմանք պատճառելու չափ իր շուրջիններուն:

Իր խաղընկերներուն մէջ միշտ գլխաւորող դերի մէջ կը տեսնուի եղեր:

Այնպէս որ յետագային իր մէջ տեսնուած ուսուցչական կոչումը, յեղափոխական ջիղը, ընկերասիրութիւնը, դեկավարելու ընդունա-կութիւնը եղած են հիմնական գծերը, որոնք նը-պաստաւոր միջավայրի մը մէջ գարգանալով՝ պինք գործուցած են բնդուն արժանիքներով օժտուած կրթական եւ հանրային գործիչ մը:

Կեսարիոյ կրթական օճախ Ս. Կարապետէն ստացած ուսումին միացուցած է նաեւ ինքնաշ-խատութեամբ ձեռք ձգած պաշարը: Տիրացած էր հայերէնի, թրքերէնի, ֆրանսերէնի եւ անգ-լերէնի:

Իր համառութեան եւ դաստանդութեան մա-սին՝ իր վերապրող աշակերտները հետաքրքրութեամբ կը խօսին այսօր, ինչպէս որ կը ցուցնեն իր կեանքն ու գործը, որը անվարան կերպով կը հաստատեն պինք բոլոր ճանչցողները: Ընկ. Օն-նիկ գպրոցին մէջ կղզիացող ուսուցիչներէն չէ եղած, այլ իր ուժը տրամադրած է նաեւ հա-սարակական, հայրենասիրական, ազատագրա-կան պայքարին իբրեւ Հնչակեան գործիչ մը:

Մեր չքնաղ Հնչակեան դեկավարները — Տոքթ. Փանոսեանները, Ասատները զայն նկա-տած են իրենց արժանի յաջորդը, իսկ կրակի ծնունդ առչլը ֆէտային՝ Ա. Ոստանիկը յանձ-նարարած էր մեր մեծանուն Փարամազին:

Կեսարիոյ բազմանդամ, բազմաճիւղ եւ պատկառելի մանուճիւղին քարտուղարը եղած է միշտ եւ գլխաւոր աշխատողը Հնչ. Ուսանող. Միութեան կազմութեան, որուն վարիչը հան-դիսացաւ մինչեւ վերջ: Որպէս Կեսարիոյ չբր-

Ջանի պատգամաւոր՝ մասնակցած է Տաճկաստանի Պատգ. Ժողովին, ինչպէս նաեւ կուսակցութեան Բէօսթէնճէի Եօթներորդ Պատգ. Ընդհ. Ժողովին մասնակցելու համար, թէեւ մինչեւ կ. Պոլիս գնաց, սակայն դպրոցներու վերաբացումը վրայ հասնելով՝ իր ձայնը փոխանցեց Բէօսթէնճէարնակ ընկ. Ամամ Համբարձումեանի:

Սահմանադրութեան շրջանին, երբ Դաշնակցութիւնը շրջապատուած կղերապահպանողական հայ տարրերով Իթթիհատեան օրօրներով հայութիւնը քնացնել կը ճգնէր, Հնչակեանութիւնը իր պատմական դերին դիտակ քաջաբար պատուց Իթթիհատի քօղը, ու հրապարակ հանեց սահմանադրութեան կեղծիքն էութիւնը: Ընկ. Յովհաննէսը իրրեւ հաւատաւոր եւ գաղափարուած Հնչակեան, կեսարիոյ շրջանին մէջ, այս ուղղութեամբ արժեցուց պրօպականտայի իր դերը: Ֆաշուիզմի եւ պերճախօսութեան դիմաց գործոց մարդն էր, ինչպէս վերապատրաստեցին զայն — Իթթիհատական լիազօր Ալի Կալիպ պէյի «Օսմանցիութեան» շուրջ ըրած բանախօսութեան ընթացքին, ձայն առնելով՝ շիկացած երկաթէ լեզուով մը տապեց՝ զայն հրապարակաւ, ու տակնուվրայ ըրաւ այդ ժողովը:

Ընդհ. պատերազմի նախօրեակին՝ Հնչակեան գործակատարութեան վիճակուած դահլիճն մասնակից եղաւ ինքն ալ ու առաջին առթիւ ձերբակալուեցաւ կ. Պոլսոյ մէջ Փարամազնեան հետ:

Մեր Բանտերու դատավարութեան ընթացքին բանտարկեալ ընկերները որոշեցին որ կուսակցական հարցերն եւ տեսակէտները պիտի պաշտպանուին պատերազմական առեանդ առջեւ միայն 3 կարող ընկերներու կողմէ, Փարամազնեան չարքին նշանակուած էր ընկ. Օննիկն ալ: Աբելին ըլլալով, ընկ. Փարամազին առաջարկով նա ընտրուեցաւ Հնչակեան արձանագրութեանց թղթերէն թարգմանիչը, դատարանի հաւանութեամբ, իրրեւ քաղ թղթակէտ:

Բէօսթէնճէի Եօթներորդ Պատգ. Ժողովին մասնակցած չըլլալուն համար՝ նախ անպատրաստ կը հռչակուի, սակայն յետոյ, Կեսարիայէն իր յեղափոխական գործունէութեան մասին հասնող ծանր ամբաստանութեանց վրայ Պատերազմ. Ատեանին(*) կողմէ մահուան դատապարտուեցաւ ու իր 20 լուսապսակ ընկերներուն հետ՝ կախաղանին բարձունքէն մահը ողջունեցին, 15 Յունիս 1915–ին կ. Պոլսոյ Պայազիտի հրապարակին վրայ:

* * *

Պահեցէք ընկե՛ր, բախտը չեմ ունեցած գաղափարանուէր կեանքիդ շուքը վայելելու, ալեզարդ հասակդ դիտելու, ժպտերես դէմքդ տեսնելու վայելելդ աչքերդ ցայտող հուրէն

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ

(*) Ուրիշ ընկերներ, մանաւանդ ընկ. Ասատուրը չի վտանգելու համար խիզախ կերպով ստանձնեց կեսարիոյ շրջանի Հնչակեան գործունէութեան պատասխանատուութիւնը եւ յանձն առաւ ինքզինք զոհել ուրիշներու փրկութեան սիրոյն:

ներշնչուելու եւ բոցաշունչ ճառերէդ խանդավառուելու, բայց Հնչ. դպրափարը, որ քեզ դեռած էր, պիտ ալ դեռեց…:

Կախաղանի բարձունքէն պատգամող Տոքթ. Պէննէթ մարդաբէացած եւ ձեր եռեւէն եկող 20 հարիւրնոցէն մին եմ այսօր, եւ իրրեւ Հնչակեան ուսանող, իմ վրայ դրուած պարտականութիւնը կը կատարեմ, դոչելով —

Յարգանք ձեր յիշատակին:

Փա՛ռք Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան:

ՊԷՅՐՈՒԹ

ԱՆՑՈՐԴ

ՏՈՔԹ. ՊԷՆՆԷ

Տակաւին երիտասարդ, թխադէմ. հասակով՝ աւելի կարճի վրայ. ոսկրուտ, ճուտճեւ դէմպզով, թաւ, իրարու կցուած սեւ յօնքերով, որոնց տակ երկու թուխ, պճլտաւան աչքեր:

Այսպէս էր Տոքթ. Պէննէթ, երբ ճանչցայ զինքը առաջին անգամ 1912-ին, երբ եկած էր վրտիւականոն Աստարտար:

Իր ընդհանուր արտաքինը, ոչինչ ունէր մանաւորապէս ուշադրաւ: Իր կախարդական ուժը, հաւատացեալ մարդու տաք, թափանցող խօսքին մէջն էր:

Բեմին վրայ հսկայի մը կը փոխուէր: Իր առանցքի հզօր չունչը կարծես կ'այլափոխէր դէմքը, եւ իր կուռ, արամատրանական, դասաւորուած, երբեմն հառաչ, հեգնական, երբեմն յանկարծ արծուեթռիչ, աւիւնով լի նախադասութիւններն ու դարձուածները խորապէս կը ներգործէին ունկնդիրը, որ ալ դիւթուած, հըլու, ինքն ալ հաղորդուած արբեցման հուրով, թեան գաղափարաբանութիւնն ու տեսակէտկ'ըմպէր արբշիռ Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցու-ցընէր նաեւ անսպառ, զարմանալի համոզիչ նները: Բոլոր ականաւոր ամբիոն մըն էր Տոքթ. Պէննէթ: Ընդդիմադիր կուսակցութեանց ատենաւոր, խօսելու իր բարձր շնորհն ու կարողութիւնը չէր սահմանափակուեր սակայն լոկ կուսակցական եւ Մարքսիզմի դեմին վրան: Անիկա, հաւասար տաղանդով կը խօսէր տըրուած որեւիցէ նիւթի շուրջ, եւ յաճախ, յանպատրաստից: Քանի քանի անգամներ փորձած ենք զինքը նեղը ձգել, երեկոյթներու մէջ յանկարծ հրաւիրելով որ խօսի գիտական կամ գեղարուեստական այսինչ կամ այնինչ առարկայի վրայ: Տոքթ. Պէննէթ, յարատեւ փափուկ ժպիտը դէմքին, հանդարտօրէն կը բարձրանար բեմ, եւ կ'սկսէր կերտելու պզտիկ հրաշակերտ մը որուան նիւթին մասին: Բաղմաթիւ փորձերէ վերջ, դլխիկոր, առիպուեցանք պարտուիլ խոստովանիլ: Ին կեանքն անգամ ա՛լ նուաճուած էին իր խօսքի անդիմադրելի ուժին առաջ:

*Տոքթ. Պէննէթ, իր ճարտարախօս բեմբասացի գեղեցիկ եւ նախանձելի ձիրքին կը միացուցած էր նաեւ անսպառ, զարմանալի համոզիչ

ե՞րբ, ո՞ւր, ի՞նչպէս կրցեր էր ամբարել, տալեաւին ա՛յդքան երիտասարդ, ա՛յդքան ալլադան պաշար: Ա.յս պարագան, մինչեւ վերջն ալ, լինձի համար մնաց հանելուկ:

Կը կարծեմ թէ, Մարքս քիչ անգամ ունեցած է այնքան մոլեռանդ առաքեալ: Եւ անշուշտ, իր խօսքին ներուժութիւնը կը բխէր նաեւ իր խոր հաւատքին ակունքէն:

Տոքթ. Պէննէի մէջ, ընկերական մարդը նոյնքան գրաւիչ էր եւ հրապուրող: Գրպանը ունէր անհատնում, անվերջ անէքտօթներ, զորս դիտէր պատմել չատ համով ու հոտով: Բայց իր քաշողական ուժը կը կայանար, կարծեմ, իր մշտնջենական, անթաւամ զուարթախոհութեան մէջ:

Իր հաղորդական լաւատեսութիւնը կապրուրդ բան մը ունէր, եւ ճիշդ այս պատճառաւ ալ, ընտանեկան, ընկերական եւ կուսակցական հաւաքոյթներու, երեկոյթներու մէջ, իր ներկայութիւնը ոգեւորիչ, խրախուսիչ էր դէրպանցապէս:

Կեանքին վրայ լաւատեսութեամբ նայելու, վտանգութիւնները արհամարհելու, մահուան վրայ ծիծաղելու հոգեկան արիւթիւնը, այդ պոռիկ մարդուն մէջ, հասած է բարձրագոյն չափին: Ուրկէ՞ կը քաղէր հոգեկան այդ անըմբռնելի ուժն ու արիւթիւնը: Իր կամքի ուժի՞ն թէ խառնուածքին մէջ: Չեմ դիտեր: Սակայն է մեայն որ, բանտին մէջ ուր մնաց ամիսներ, ծանօթ յաւէտ անիծեալ մառնութեան պատճառով, բանտին մէջ, կ'ըսեմ, Սիսիանքն ու Յոյսը եղած է անձկութեան եւ անսասդութեան այդ ահաւոր չրջանին, ո՛չ մեայն իր ընկերներուն, այլեւ բոլոր այն թշուառներուն՝ որոնք բանտակից եղած են իրեն:

Իր մոգական խօսքին ուժով, իր յարատեւ զուարթութեամբ ու ծիծաղով, բարձր պահած է բոլորին տրամադրութիւնները եւ երբ սեւ, սհաւոր լուրը, կախաղանի անարդանքը հաղորդուած է, ոչ խոկ բոպէ մը, իր հոգեկան այդ աքանչելի արիւթիւնը չէ մառնած դինքը եւ մահուան քալած ու քալեցուցած է իր ընկերները անրաժան ժոխոր ղէմքին:

Այսպէս ներկայացուց եւ նկարագրեց հոդիի այդ հսկային դիմագիծը, երեկոյ մը, մեանդիկ հաւաքոյթի մը մէջ բարեկամ մը, որ

ՏՈՔԹ ՊԷՆՆԷ

բախտաւորութիւնը ունեցած է դինքը չատ մօտէն ճանչնալու:

Եւ այս տողերը գրողը, հիացողներէն մէկը Ուխտի Ճամբան ինկող հոյակապ մարդուն եւ ընկերոջ, մեր վաստաւոր կուսակցութեան նոյնքան վաստաւոր Յիսնամեակին առթիւ, նուիրական պարտք մը կատարած ըլլալ կը կարծէ, ողեւորելով այդ լուսեղէն դէմքը, որպէս յարգանքի եւ մեծարանքի խոնարհ արիւտուր:

կոլաց

Ա. Ն. ՍԱՂԱԹԻԼԵԱՆ

ԳԱԳԻԿ ՕՋԱՆԵԱՆ

Օզանեան Շապին Գարահիսարցի է: Իր հայրենակիցներու քաջագործութիւնները ծանօթ են: Շապին Գարահիսար — ծննդավայրը Անդրանիկի եւ ուրիշ հերոսներու, անցած է արդէն կարգը Զէյթունին, եւ Սասունին, Վանին եւ Սուէտիային — նոր յաւիտենականը:

Օզանեան Գարահիսարի ազգ. վարժարանէն ընթացաւարտելէ յետոյ, կը դիմէ Մարզուան Անաթոլիա Գալէճ, ուր, կ'ընդունուի իբր աշակերտ, նախակրթարանի վերին կարգին մէջ: Հոս ալ սակայն երկար մնալ կարելի չըլլար: Կայծը կը բռնկի վերջապէս: Ուսումի իր առաջադրութեան իրականացման արգելք կը հանդիսանայ յեղափոխականի իր բնածին խառնուածքը: Ու, կարգ մը ուրիշ ընկերներու հետ, կը մասնուի անուշութեան, իբր պետ «Գապանի Ֆօմիթէ»ի: Մնաց որ ազգային թերթերու ալ թղթակից էր: Մխիթարեան դպրոցներու մէջ, ուսանողին չըլլանակն է դասն ու դասագրքերը: Գալէճէն կ'արտաքսուի: Իննութիւն մը երեւան կը հանէ իր անհնակին մէջ պահուած զանազան արգիլեալ առարկաներ, գինք, նամակ եւն.:

Մարզուանէն կը մեկնի Շապին Գարահիսար, ուր, տեղւոյն Ազգ. վարժարանին կը հրաւիրուի իբր ուսուցիչ, երկու տարուան պայմանագրութիւնով: Հոսակ ուրեմն, կը ձգէ զաւառի պաշտօնը, ու կ'երթայ փորձել առեւտրական ասպարէզ: Կիրառան, Գարահէօղեանները մթերանոցը կը յաջողի գործ մը ապահովել: Եւ չուկայի այդ ճանճրալի կեանքը առժամեայ կերպով կը չարունակէ: Օրին մէկը նոյն այդ վաճառատունէն կը գանուի չրջաբերական մը, ազգային բնոյթ կրող: Օզանեան հարկիկ հնարքով մը կը փոխէ չրջաբերականի կատածելի տողերը: Իր պատիժը կ'ըլլայ այնուհետեւ աքսորուիլ Շապին Գարահիսար, եւ հսկողութեան ներքեւ ապառել հոն, օրական մէկ անգամ կառավարութեան երեւալու պայմանաւ: Եկաւ առնն մը սակայն, երբ բանտի բացարձակ վճիռը կ'արձակուէր մէկ կողմէն, մինա կողմէն ալ անճանաչ ու անապահով նորածին մը կուգար... «Սահմանադրութիւն» ալ փակուած իր ճակատին..., քաղաքական բանտարկեալներու ազատութիւն բերելով: Եւ եղաւ որ Օզանեան եւս ներման արժանանայ:

Յետոյ, իբր անօրէն, հրաւիրուեցաւ Մարզուանի ազգային երկսեռ վարժարանին, ուր, առաւելապէս արժեցուց ինքզինք իբր վարիչ, միանգամայն աւանդելով Հայ դպրականութեան դասը:

Իր օրով աշակերտութեան մէջ դրական վերականգնութիւն մը սկսաւ: Զեռագիր թերթեր ունեցան ուսանողները: Օզանեան տրամեցուց դէթ մէկ բան իր խնամքին յանձնուած աննըպուն — սիրել Հայ ցեղը ու Հայ լեզուն:

Հարկ է նաեւ յիշել գինք մին մեր սակաւաթիւ բեմի մարդերէն: Ձիղիքական առոյգ կազմուածք, լայն ճակատ, Հայու խոշոր եւ սեւ աչքեր, ու բամբ, լեցուն, ելեւէջով, գրեթէ բաժշտական պիտի ըսէի, ձայն մը՝ լսելի սրահին էն հեռաւոր անկիւնն իսկ: Եւ բազմաթիւ էին միշտ գինք ունկնդրել գացողները, ամէն տեղէ ու ամէն հոսանքէ:

Դպրոցի իր օրերէն սկսած, չարունակեց մշակութիւնը Հայ լեզուին, չարունակ գրելով: Մինչեւ վերջն ալ իր գրիչը, կեանքին եւ լեզուին հետ, դադրնթաց չարժեց:

Իր «Հայապաշտումը» թէեւ համառօտ ու կիսկատար գործ մը, բայց իր տեսակին մէջ յաւ նախատիպ մըն է: Ու ատ արդէն, արժանիք է: Օգանեան ունի բանասանդծութիւններ, համբոյրդի թրթռուն նօթեր, ուսումնասիրութիւններ,— օրինակ, Մխիթարեան Հայրերու գործունէութիւնը, պատմ. Հայ Լեգեւն եւ Բանահիւսութեան եւ քանի մը անտիպ տրամաններ, որոնց մէկուն ձեռագիրը կարդալու տոկթը ունեցեր եմ: Օգանեանի մահուանէ յետոյ իր եւ մեր այլ գրողներու, հեղինակներու առուտր ձեռագիրներուն կորուստի գաղափարը խորապէս կը ճնշէ դիս: Այս երկրորդ ջարդն, մտքի ու սրտի գաւակներուն սպանումը, մարմինին հետ:

Օգանեան, տարիներով եղած է հաւատարիմ Հնչակեան մը, ապատամխ ու լայնախոհ:

Առանձին ջարդին էր... երբ օդին մէջ շատ ոգի մը կը սաւառնէր, ու կատարած մղձաւանջը չոքեր էր ամէն Հայու սրտին, Օգանեանի, Ազամեանի եւ Մեծատուրեանի, Հնչակեան-Դաշնակցական չէֆերու համագործակցութեանով, ընտրութեան ընկերները, որոնք թուղթի խումբերու միջոցով, առանձնեցին քաղաքի Հայութեան կեանքի պաշտպանութիւնը, դիշերնեըուն: Ա՛ս գաղը կ'արժէ երբեմն յիշել:

Օգանեանն էր նաեւ որ Ջանաց Համերաշխական երեւոյթ մը առաջ բերել երկու կուսակցութիւններու միջեւ, Փոքր Հայքի մէջ: Իր ցաւն ամբ բարի սերմերը տարաբախտաբար անպտուղ մնացին: Ու ասկայն յաւ սրտի մը յատկանիշն է ան: Արձանագրենք, հետեւաբար: Կրնայ օգտակար ըլլալ:

Վերջին անգամ Հայերէնի իրը դասատու կը դանուէր Մարզուանի Գալէճը, Ամերիկեան Հաստատութենէն բանաբար հանուած, կը տարուի

Գ. ՕԶԱՆԵԱՆ

Սեւ Հողեր...: Մնացածը պիտենք: Ու մենք այսօր, Օգանեանի մահով կը տանք Հնչակեան դեկավարող ոյժ մը, պարզ ու սերտ յարաբերող մը, եւ մտաւորական մը, որ կը պատկանի, ամէն բանէ վեր, ու ամէն բանի հետ, Հայութեան:

Յարգանք իր յիշատակին:

ՍԵԴԱ

ԾՈՎՈՒ ՀԵՐՈՍԸ

«ՉԷ՞ ՈՐ ԵՍ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԵՄ»

Սուէտիան կը հրկիզուէր…:

Բոցը կար, վեց հարիւր տարիներու ընթացքին հայ օճախի արբուքիւնները լափել ուղող բռնակալութեան երկկի բոցը, այդ օրը, պետական առաստաղներուն ամէնքը լոկ տարաւ…:

Փոշին կար, վեց դարերու բերած փոշիէից դուրսի կուտակումներուն ամենէն չաղը մարդոց՝ հայոց պահիներուն էր, թուրքը այդ պահէր…:

Այդպէս չէր Սուէտիայինը, վայրն էր վառողը, ուրիշը առնորին հետ, խաչը թղթին հետ… դարպատուած քարերը կը թափթփուէին, տունը իր ձեւը կը կորնչէր, կրակը կաւերը կը սեւցնէր, բայց մոխրացած հարստութեանց մէջ Սուէտացի հայ մարդոց պահիկին հետքը չի կար, թուրքը պիտէ այս…:

Ցեղին յաւուրկ վճռականութեամբ բարձրները ճախրող հաւքերուն նման քարացիցկերու բարձունքները թառեցան բոլոր սուէտացիները, կոցկոց իրենց հարց ոսկորները փշրել ուղող գազանները…:

«Լեռան կոխը», հայ պատմութեան լաւագոյն էջին վրայ տեղ ունի, քարերը պիտեն, որ այժմու տարերու կողերուն աճող կարմիր ծաղիկները քաջերու արիւններէն յառաջացած են: Սուէտացին մղեց կեանքում ինքնապաշտպանութիւն մը յար եւ նման խրոխտ Սասունին, դիւցազն Վանին, աննկուն Շապին Գարահիսարին եւ միշտ յիշատակելի քաջակորով Եղեսիային…:

Մեր վտանգը, մեր խօսքի ու կեանքի բոլոր վերելքներու ուղին, մեր խանձուած հոգիները հոսող բոլոր մելանոյշ թրթիռներու միջոցը, մեր ցեղի կոտորը մարմնացնող միակ ապրակը, մեր կուռոդները եղած են, ու Սուէտիան կը ուեցաւ…:

Գլխին քաջա-քուլլահ, ուրկին չարուխ-չըուան ունեցող սոյն պարզ լեռնականներու ոչին սակայն Վարդան Մամիկոնեանին էր… Վարդանը, որուն արաքսիչ երիվարը ապմուտի աւիներուն մօտերը քանդող ձեռքի տէր մարդոց դլուխները ճղմեց, ցեղը ազատեց…:

Տարին կը մօտենար, ուրթը կ'երթար ձիւնը կուգար, չորցած կանաչի տուփերը, խորշակներուն խաղալիք կ'ըլլային, ծառերու կեղեւներուն թացութիւնը խոկ կը պահէր, ու դեռ Սուէտացին սարերու ցցունքներէն վար չէր դար:

Կը կուռէր յաղթելու համար, անոր կռիւին չափ նուիրական կռիւ դժուար թէ գայ, աշխարհ պիտէ այս, Թուրքն ալ պիտէ…:

Անոր քնութեան խառնութիւնները թուրքի թնդանօթէն աւելի ճղմիչ էին, եթէ մի օր պիտի յաղթուէր այդ կարիճ ժողովուրդը, յաղթողը թուրքը չէր, այդ վայրկեանին Սուէտացին կը մնար յաղթական, ի՞նչ հոգ թէ ցուրտի ցնցումներուն տակ իր զաւակներուն դիակները անշարժ պիտի մնային ապառաժած քարերու կրծքերուն:

Սովը կար, սուզ ու չիման բերող սովը·— տարաբախտ մարդոց թշնամին, ու սովը սպասեց, վար բերաւ Սուէտացին լեռներէն՝ ծովին յանձնելու…:

Բո՞ւք էր թէ պարզ, այդ չգիտեմ, խառնուած հոգիներու խոհերը իր ծալքերուն մէջ ծը-

բարող օր մը Սուէտիոյ մարտիկները ծովափի ժայռերուն դիմել տուաւ…։

Սովի սաստկութեան տակ մաշող քաջերու ուսերը դեռ հրազէններու ծանրութեան տակա-լու յօժարակամ էին…։

Ցից ժայռ մը կար չո՞ւ բարձր, այդ կատարի ցցունքին վրայ կարմիր խաչով դրօշ մը ծածանիլ տուին, եւ ծովը յուզուեցաւ ու հովը լերցուց լման եօթը օր, պիշերը ցերեկին հետ ջուրի տարածութեան յառող աչքերը, յուսադրուած նշանը չտեսան, բայց, ապատարար նաւ չկաւ, չերեւցաւ…։

Կ'ըսէին թէ՝ մերկ քարերու վաթերը ածող թուխերուն ամէնը կրծուած են… Կ'ըսէին թէ՝ ծովեզրի ոտմուտերու բոլորտիքը տարածուող սէգերու չաուերը պճրակուած են…. Կ'ըսէին թէ՝ ծովի երախը բաց է Սուէտիացուն համար… Կ'ըսէին թէ՝ թուրքին չկրցածը ջուրը պիտի ընէր… Կ'ըսէին թէ՝ ծովի խորութիւններէն գալիք ակնկալութիւնը անցած՝ հեռացած է, ցնդա՛ծ է…։

Բունները ճերմկած ծառի մը յենած էր կէսմախք մէկը. սա՝ 75 տարեկան ալեհեր ծերուն մըն էր ճերմակ մօրուքով, անոր չուրջ խռնուած էին խումբ մը չուարած երիտասարդներ. խօսքը մնծինն էր, ջուրը պղտիկին. բայց նա թէ կը խօսէր, թէ ջուրին կը յառէր… ցամքած դէմքը վեր ցցեց մէկէն, մէկէն ծխեց քանիցս ու վճռեց…։

— Պիտի լողամ մինչեւ որ մարտանաւի մը հասնիմ, կրկնեց ծերը ու քակել սկսաւ հնօրեայ արկինները։

— Ժամմեր դու ծոներ ես, հօղբեր, վը՞ր մըն թեւօք էս ջուր կուեաս կոբես… եօ՞ւր կուեաս,— եղբօրորդին էր ըսողը։

— Այդ իմ գիտնալիքն է. քեզ կ'ասեմ թէ՝ պիտի լողա՛մ, ու նա մերկացաւ, մնաց որ հինցած չապիկը հանէր, թեւերը բանար ջուրը պրկէր, չուրչիններուը ոտքերն ընկան, ձեռքերը համբուրեցին, չաս խնդրեցին չերթալ, չխեղդուիլ… խմբուած հարիւրներու չորցած աչքերէն արցունքի կայլակներ թռան ու լալի թնծիում մը մօտ սարերէն արձագանգեց, ծովի չաղաչուններուն միացաւ… Մովսէս Գըրբզեանը չոր մարդ էր… անուշադիր, անլսող, վճռական… «Լալը չի փրկեր գիս»։

Հերոսը ցնցեց իր թեւերէն կախուող կըտրիճները, թռաւ ջուրն ինկաւ, չապիկը քշտեց վրայէն, քանիցս երերցուց «մնաք բարի» ըսաւ ու սուրաց… Սիման, կինը մարեցաւ…։

Ծերը ծովուն մէջ, դլուխը ճերմակ ինչպէս որ փրփուրներն էին… Ինքն իրմով էր՝ ոչ-ոք կրնար առնել գինք։ Ու հովը ծովուն հետ, ջուրը՝ ջուրը, Թիթանիքի նման վիթխարինները իր խորութիւններուն տակ ծալող ջուրերը կը զբաղուարէին ծերուկի հայ մը ընկճել։… Ցամաքի ցցունքներուն վրայ աննկուն մնացող այդ ծերին բազուկները ջուրերէն պիտի ընկճուէի՞ն, այդ դեռ յայտնի չէր։ Կ'առնար քամին, խաղ երդող ալիքներու փրփուրներուն կը վաթխուէր մարդը։ Կը լողա՛ր — ո՞ր մխաք կրնայ կշռել դիացումներու ծանրութիւնը անդունդներու վրայ դարձողին… ո՞ր սիրտ կրնայ անվրդով մնալ սարսռատ հովի յուզումներուն ենթակայ մէկու մը անչափելի կորովին… Բայց նա ինքդինքը դիտէր, Մովսէս Գըրբզեանը չափած, կշռած՝ ու ապա վճռած էր…։

Արեւն իջաւ՝ մութը եկաւ, բայց նա դեռ կը լողար, ծովի բացին պիշեր կիսաւն իր մակոյկի կայմին նաւաստին մնայն դիտէ մութին մէջ չաուչդող կոհակներու ահագանգը։ Երկու ջարհուրանքներ — մէկը մութը, միւսը ջուրը, միացած…։ Ջուրը երբ կը կատղի, կը գալարուի, կ'անցնի, կը կոծէ կոհակ-կոհակ կ'օղակաւորուի դէպի ժայռերը, դէպի դուրսե՛րը, այդ՝ ահագանդ է մութին հետ… Մովսէսը փրթող վոթորկի յուզմունքները անտեսող մը կատարեալ պատարիւնութեամբ ամբողջ պիշերը մութին մէջ մաամերկ թեւերը թափահարեց թթուած ջուրերուն՝ ու ալեցաւ հեռուի անորոշութեան վրայ հպիւ նշմարելի բարակ լոյսի մը — նաւու մը։

Այդ նաւն էր Սուէտիացուն՝ ապատարերը… «Շարժուեցէ՛ք թեւերս, ես ապատարեր լսատը Սուէտիացուն, դուք թիերը խորութիւնները կտրել փորձող հնացած այս լաստիս, շարժուեցէ՛ք, խաչի ու խողխողման լուրը տանիլ Ֆրանսական մարդատէր ապդին, շարժուեցէ՛ք, շարժուեցէ՛ք»։

Վաղ առաւօտ, 31 ժամ ջուրի ծփանքներուն ենթակայ հերոսին՝ լոյսի ճառագայթումը տեսաւ, արեւին հետ կ'ողջունէր նաւու կայմէն

չարժուող դրօշի մը ծածանումը:

Ծովի այդքան բացին ձուկի նմանող լուղորդը ապշանքի տարած էր նաւուն նաւապետը:

Հրամայուեցաւ մակոյկ մը իջեցնել յանդուգն լուղորդին համար:

Կարմրած՝ բայց ցամքած ոսկորներու տէր ծերունի Գըրըգեանի աչքերը նոր սկսան կաթկթիլ... ու նա դողդոջուն ձեռքը Սուէտիոյ ուղղութեամբ երկարեց, քանիցս խաչակնքեց, կոտոշ կտրիճ հայերու անունը տուաւ, վրի ու կրծքի քառմներով իրքայ անպիտիները յիշեցուց, վախը պատկերացուց, բերնի չարժումներով հացի չդոյութիւնը ցուցուց, եւ վերջապէս հասկցուց:

Հայտակը հրամանատարը ձեռքը սեղմեց բարի ծերունիին, եւ նաւը ուղղեց լեռան կըռուոպներուն — Սուէտիացւոց:

Մէկ էլ ծովեզրի բացերէն «հուրրէ՛»ի զոռ աղաղակ- մը վրթաւ, ցնծման բացագանչու թիւններէն ապրուած նաւապետը ձեռքի պրօշ մը պարզեց, կեանքում վայրկեան էր այդ:

Ծովափի մէկ կէտին վրայ կանգ առնող նաւի վրայ լուղորդը կար — Գըրըգեանը: Նաւը անցք տուաւ իր մակոյկներով բեռնաւորուած ժողովուրդին, եւ երբ կտրիճ Սուէտացին իր ոտքը կը դնէր Ֆրանսական երկաթապատ մարտանաւին վրայ, յանկարծ յանդուգն լուղորդը ինքզինքը իրենները դիրկը ձգեց եւ ուրախութենէն լացաւ... Ո՞վ կրնայ նկարագրել...:

Այդ դրէի դործ չէ:

* * *

Ժամանակներ յետոյ՝ Սուէտիոյ գաղթայրին քէմփին մէջ երկու հին ծանօթներ իրարու հանդիպեցան:

Իրենց մտերմական խօսակցութեան պահուն, անոնցմէ մին ապշահար մնաց ու հարցուց:

— Մովսէս, դուն ի՞նչպէս կարողացար 31 ժամ անընդհատ լողալ...:

— Ընկեր Սապահ, չէ՞ որ ես Հնչակեան եմ...:

— Ապրի՛ս...:

ԱՐՐԱՀԱՄ ԲՐՈՒՏԵԱՆ

(ԿԱՅԾՈՒՆԻ)

Երեսատասրդ խանդավառ Հնչակեան մը, որ վանի մէջ իր կորովի եւ խելոք պայքարողի ոգիով ո՛չ միայն Իթթիհատի ատրասիր դարձած էր, այլեւ՝ Դաշնակցութեան:

Իթթիհատ եւ Դաշնակ եղբայրակցութիւնը վանի Հնչակեան դեկավարները պէտք էր լըռեցնէին Հնչակեանութեան համբը կտրելու համար:

Թալաաթի եւ Էնվէրի սպանութիւնը կը վիժէր Պոլսոյ մէջ դժբաղդաբար: Պոլսէն հեռադիրները կը հասնէին բոլոր հայաշատ կեդրոնները, ինչպէս եւ Վան, Հնչակեան դեկավարները ձերբակալելու համար:

Վանի մէջ կը ձերբակալուէին անմիջապէս բոլոր Հնչակեանները, որոնց դլխաւորներէն էր վհատիլ չդիտցող ընկ. Ա. Բրուտեան:

Բանտարկեալ ընկերները ազատելու համար դիմում կ'ըլլայ վալիին մօտ դործակից դաշնակցական Արամ Մանուկեանին, որը հանդիստ խղճով կը պատասխանէ. «Եթէ դուք կը համաձայնիք որ Բրուտեանը զոհուի, այն ատեն խօսք կուտամ կուսակալը համոզել, որ միւս չորսը ազատուին:»

Ահա՛ թէ ի՛նչպիսի ոյժ էր ընկ. Ա. Բրուտեանը վանի մէջ, որուն մահը կը ցանկային օտար եւ հայանուն բռնակալները:

ՈՂՋՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ
ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ՊԵՏՆԻՇԸ

ԹԵԿԼԱՐԱՑԻՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

●

ՊՐՈԼԵՏԱՐՆԵՐ ԲՈԼՈՐ ԵՐԿԻՐՆԵՐԻ, ՄԻԱՑԷՔ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ

Ընկերնե՛ր,

*Հայաստանի ապստամբ աշխատաւոր ժողովրդի կամքով ու ցանկութեամբ՝ Հայաստանի Կոմունիստական (բոլշեվիկական) Կուսակցութիւնը այսօրուանից Հայաստանը յայտարարում է Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութիւն: Այսօրուանից Խորհրդային Հայաստանի կարմիր դրօշակը պաշտպանելու է նրա աշխատաւոր ժողովուրդին ճնշողների դարբաւոր լծից: Անտահման ծանր է այն ժառանգութիւնը, որ մնում է յաւերժանապէս անհետացող դաշնակցական կառավարութիւնից ապատրաստած Հայաստանում: Իր ոճրագործ քաղաքականութեամբ նա երեք տարուայ ընթացքում ոչ միայն անընդունակ դոնուեց երկիրը խաղաղ վիճակի հասցնելու, ոչ միայն ժողովուրդին չազատեց աղքատութիւնից ու կրբատից, այլ դեռ եւս յարի քաղաքականութեան տանելով հարստահարուած զոհերի թուին աւելացրեց անօթեւան Հայերի անթիւ, անհամար զնդեր, որոնք՝ յուսահատ դրութեան հասած չորս դին մահ ու անէծք էին տարածում: Քաղաքները աւեր, չէները ամայի ու անմատչելի դարձնակ, երկաթուղիները քար ու քանդ, կանդ առած, ժողովուրդի լաւագոյն զաւակները տահանուվէճերի ու ապստամբական ընդհարումների զոհ եղած, այն պատերազմներում, որոնց մէջ մնում ու մնում էր դաշնակցական կառավարութիւնը: Ոչխար ու կովեր, ագի արդիւնքները նոյնպէս են լաւում ու հոսում են Հայաստանի մի ծայրից միւսը: Ու այժմ, երբ նոր խնամակալ Անտանտայից աչքաթող, երեսի ձգած Դաշնակցութիւնը, անտէր վախկոտութեամբ, համաձայն առանց կռուի, ամբողջ երկիրը յանձնելուց յետոյ, մի երկու խզճուկ էսէրների ու Մահնկերի միջոցով է ուզում վերկել իր օրհասական դրութիւնը: Նա պատրաստ է ինչ գնով էլ լինի հաշտութիւն կնքել, միայն երեն կարենայ ազատել կարոզանայ: Պարզ է, որ հաշտութիւնը ժողովրդի, երկրի շահերից չի բխում: Դաշնակցութիւնն է, որ ուզում է վերադառնալ Հայաստանում իր իշխանութեան աո երեւոյթ տեսքը սեփական ձեռքերում պահել: Բայց այդ իշխանութիւնն արդէն խլուած է Դաշնակցութիւնից ապստամբ ժողովրդի կամքով ու զանկութեամբ եւ նրան վերադարձ չկայ: Անհամար է ժողովրդի, բանտարկեալ ու զիւղացիութեան շահերի դէմ կատարած ոճիրների թիւը. որպիսի՛ թափով են նրանք վատել աշխատաւորութեան բարեկեցութեան նպատակային բնազդները, որպիսի՛ չափով բնոյթ է կրել նրանց Անտանտայի իմպերիալիստական ծրագիրներին աջակցելը: Որքան արեր են ճօճել հարեւանների հասցէին, ապստամբական կռիւներ առաջացնելով Հայաստանի ժողովրդի արիւնը քամելու:

Եւ որքան ամանահարեխատակ է եղել դաշ-

նակցական Հայաստանի արտաքին քաղաքականութիւնը, այնքան խիստ է եղել նրա ներքին քաղաքականութիւնը, որը իր ապիկարութեամբ ու վայրենի արտայայտութիւններով չնորհիւ երկիրը ամայացել է, աւեր դարձրել:

Բոլոր ճնշուած ժողովուրդների պաշտպանը — Ռուսաստանի Խորհրդային Իշխանութիւնը — չատ անգամ է ցանկացել ազդել դաշնակցական կուսակցութեան վրայ, նրան խլել Անդրանիկի գիշատիչներից եւ այսպիսով հնարաւորութիւն տալ բռլշեւիկեան աշխատաւոր ժողովրդին ազատ չունչ քաշելու: Բայց միշտ նակ ցանկալի հետեւանքների հասնելու մենք տեսել ենք կոմունիստների նկատմամբ գործ դրած խստութիւնների, կախաղանների ու զինադադարութիւնների նորանոր քրքիջներ: Ժողովրդական ցասման բռնկումը, որ Մայիսին առաջաւ համաժողովրդական ապստամբութեան բնաւորութիւն, խեղդուեց արեան ովկիանների մէջ, որոնցից չէին կշտանում գազանացած մասուրներիստները: Մեր այդ օրինակը չունեցող կուռն, որ մենք վարում էինք, Հայաստանի կառավարիչները Անդրանիկի թելադրութեամբ պատասխանեցին մի անասելի վախկոտութեամբ, որի դէմ Խորհրդային Ռուսաստանը մինչեւ այժմ դեռեւս չի կարողացաւ ոչ մի, որովհետեւ դրսից էլ քաղաքական կուռ կարեւոր ճակատներում. նրանք կլանում էին նրա բոլոր ուժերը: Լեհաստանի հետ կնքած հաշտութիւնը եւ ցանկան վերջին պետերով վրանգելի աննման պարտութիւնը այժմ ազատում են Կարմիր Բանակը: Խորհրդային Ռուսաստանը այժմ ամբողջութեամբ ժողովրդի հրաւէրով հնարաւորութիւն ունի եղբայրական օգնութիւն ցոյց տալու նրան ու Հայաստանը Անդրանիկի գործակալներից — դաշնակցական կառավարութիւնից ազատելու:

Նա այժմ հնարաւորութիւն ունի երկրի առողջ ուժերը հաւաքելու, վերականգնողական աշխատանքի հիմքը դնելու:

Ազատ Խորհրդային Հայաստանի Կարմիր Դրօշակը յուսահատութեան ու դառնութիւնների անդունդից դուրս կը բերէ նրա աշխատաւոր զաւակներին: Յաղթական Ինտերնացիոնալի առաջին հնչիւնների հետ ընդմիշտ կ'անհետանայ Հայաստանում գոյութիւն ունեցող ցեղական ու ազգային պատակութիւնների ուրուականը աոօրեայ կեանքում: Հայաստանի գիւղացիութիւնն իր ձեռքը կ'առնի ամբողջ հողը, որ պատկանում էր մելիքներին, ինչպէս եւ վանքապատկան, եկեղեցական ու մզկիթների անվանականութիւնը համարուող հողերը: Ժողովրդի ձեռքը կ'անցնեն անտառների հարստութիւնը, ջրերը, լճերն ու հանքերը — Հայաստանի աշխատաւոր ազգաբնակութեան կարիքները բաւարարելու համար: Նոյն նպատակով Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան անվանականութիւնն կը յայտարարուեն ամէն կամ պակաս ծաւալի գործարանները, որոնց առնգող բանուորները կը սկսեն ազատ աշխատանքի: Մազութի պակասութեան պատճառով կանգ առած Հայաստանի երկաթուղիները նորից կը գործեն Ադրբէջանի Խորհրդային Իշխանութեան օգնութեամբ, եւ երկին կը վերականգնուի ապատագրուած Հայաստանի ընդհատուած կապը:

Խորհրդային Ռուսաստանը մեզ եղբայրական օգնութիւն ցոյց կտուայ, հնարաւոր չափով հաց ու ճոթեղէն հասցնելով: Աշխատաւոր ինտելիգենցիան Խորհրդային Հայաստանին, նրա շինարարական գործին, իր փորձով, մասնաւոր ունակութիւններով աջակցութիւն ու մասնակցութիւն ցոյց տալու կատարեալ հնարաւորութիւն կը ստանայ: Անդադար ի չիք կը յայտարարուեն Հայաստանի բոլոր պետական պարտքերը Անդրանիկին (մասնաւորապէս Ա. Ղեղիկեանին), պարտքերը, որ դաշնակցական կառավարութիւնը ուզում էր քամել Հայաստանի բանուորից ու գիւղացուց: Խորհրդային Հայաստանի Յեղափոխական Կոմիտէն ապահոված է եղբայրական Խորհրդային Ադրբէջանի երաշխիքով եւ խորապէս հաւատում է, որ Հայաստանում Խորհրդային Իշխանութիւն հաստատուելով ընդմիշտ վերանալու են այն վիճելի հարցերը, որոնք պատճառ են դարձել երկու երկրների բանուորների ու գիւղացիների արեան հեղեղներ թափուելուն: Այս համոզումով մենք մեր յեղափոխական ողջոյնն ենք ուղարկում Ադրբէջանի աշխատաւոր ժողովրդին, Բաքուի

պրոլետարիատին իբր Անդրկովկասի սոցիալիստական յեղափոխական յառաջապահ դնդի, ողջոյններ ենք ուղարկում նաեւ Ադրբէյջանի Յեղափոխական Կոմիտէին:

Հայաստանի Յեղափոխական Կոմիտէն լի է հաւատով, նա վայելում է նաեւ Տաճկաստանի աշխատաւորութեան համակրանքը, այն ժողովրդի, որն արդէն հասկացել է Անտանտայի դարաւոր լծից ազատուելու անհրաժեշտութիւնը եւ որը հիւծուած է Արեւելքի յեղափոխականացման մէջ խոշոր դեր կատարելու:

Հաւատում ենք, որ իմպերիալիստական լծից ազատագրուող ժողովրդական Տաճկաստանը մեզ եւս իր հետ Սեւրի Դաշնագրի հակառակորդ համարելով, մեզ եղբայրական ձեռք է մեկնելու այժմ, երբ մենք թշնամուն եւ նրա հետ միասին կռիւ ենք մղում Անտանտայի դիւանագէտների դէմ: Մենք համոզուած ենք նաեւ, որ ոչ թէ յաղթողի սուրն է թելադրելու Խորհրդային Հայաստանի ու աշխատաւորական Տաճկաստանի միջեւ կայանալիք հաշտութեան պայմանները, այլ Խորհրդային Հայաստանի ու աշխատաւորական Տաճկաստանի ազատ ժողովուրդների եղբայրական համերաշխութիւն ու համաձայնութիւնը:

Ներկայ ծանր պայմաններում ու լուրջ բոլշեւիկեան ընդունելով իշխանութեան ամբողջ պատասխանատուութիւնը, մենք Հայաստանի ժողովրդական ուժերին կոչ ենք անում մեզ աջակցել բանուորադիւղացիական իշխանութեան թշնամիների դէմ կռուելու եւ կանչում Խորհրդային անդուլ ստեղծագործական աշխատանքի:

Կեցցէ Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութիւնը:

Կեցցէ Խորհրդային Ռուսաստանի հերոս կարմիր բանակը:

Կեցցէ եղբայրական Խորհրդային Ադրբէյջանը:

Կեցցէ Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Խորհրդային Հանրապետութիւնը:

Կեցցէ Կոմունիստական Երրորդ Ինտերնացիոնալը:

Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհ.
Հանր. Յեղափոխ. Կոմիտէի
Նախագահ՝ Ս. ԿԱՍԵԱՆ
Անդամներ՝
ԱՎԻՍ
ԲԵԿԶԱԴԵԱՆ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ
ԴՈՎԼԱԹԵԱՆ ԻՍԱՀԱԿ
ՄՐԱԻԵԱՆ ԱՍՔԱՆԱԶ
ՏԷՐ ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ ԻՍԱՀԱԿ

1920 թ. Նոյ. 29
Ղազախ–Քարվանսարա.

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՎԱՐՉԱԿԱՆ
ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ
ARMENIA
ՅԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ
Պետական Սահման Gov. Frontier
Գաւառներու Սահման District Frontier
Գաւառամասերու Սահման Sub. Dist. Boundaries
Երկաթուղի Railways
Գետեր Rivers
Գաւառներու Կեդրոն Dist. Centers
Գաւառամասերու Կեդրոն Sub. Dist. Centers
Երկաթուղային Կայարան R.R. Stations
ԵՐԵՒԱՆ
(ERIVAN)
ԱՐԱՐԱՏ
ARARAT
ՄԱՐՏՈՒՆԻ
ՄԱՐԴԱԿԵՐՏ
ՆԱԽՃԻՒԱՆ
NAKHICHEVAN
ՄԵՂՐԻ
MEGHRI
PERSIA
ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ
ԱՍՏԱՂԱՁՈՐ
ՍԵՒԱՆԱ ԼԻՃ
LAKE SEVAN
ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏ
NOR BAYAZED
ՆՈՒՌԱՐԱՇԵՆ
NUBARASHEN
ԱՐՓԱ ԼԻՃ
ARPA LAKE
ԱՂՓԱԹԱ
ՎԱՐԱԶԳՈՎԻՒ
ՂԱՓԱՆԻ
ԴԱՒԱՇ
DZEGH
ՏԱՒՈՒՇ
ՔԱՂԱՔԱՇԵՆ
KARAKILISSA
ՏԼՈՒՄԱՅԼ
TJLMAR
ԼԵՆԻՆԱԿԱՆ
LENINAGAN
(ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՈՊՈԼ)
ԿԱՐՍ
ՏԱՇԻՐ
ՍԱՐԻԿԱՄԻՇ
ՀԱՃԻ ԲԱՅԻԼ
ՄԱՍՆԱՇԵՆ
ՄԱՐԱՍ
ՄԱՐԱՆԴԻ
ՄԱՐԱԿԱՆ
ՄԱՍՈՒՐ
ՄԱՍՈՒՐԱՅ ԼՃ.
ՇԱՐԱՇԱՐԱՍ
ՍԱՄՍԱԼԴԱՐ
ՏԱՐՈՆ
ՄՈՒՇ
ՍԱՍՈՒՆ
ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՎԻԹ
ՀԱՄԱՇԵՆ
ՄԱՐԱՏԱՓԱ
ՎԱՂԱՇԱՊԱՏ
ՍԱՐԱՆԱՊԱՏ
ՆՈՐ ԿՅՈՒՂԱՍ
ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ
ՇԱՀՈՒՐԱՍ
ՇԱՀՈՒՐԱՍԻ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀ
ՇՈՒՐՆՈՒԱՐ
ՀԱՍԱՆԱՔԵՂ
ՎԱՐԴԱՆԱՁՈՐ
ՎԱՐԴԱՆԱՁՈՐԻ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀ
ՎԱՐԴԱՆԱՁՈՐԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔ
ՎԱՐԴԱՆԱՁՈՐԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀ
ՎԱՐԴԱՆԱՁՈՐԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔ
ՎԱՐԴԱՆԱՁՈՐԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀ
ՎԱՐԴԱՆԱՁՈՐԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔ
ՎԱՐԴԱՆԱՁՈՐԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀ
ՎԱՐԴԱՆԱՁՈՐԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔ
ՎԱՐԴԱՆԱՁՈՐԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀ
ՎԱՐԴԱՆԱՁՈՐԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔ
ՎԱՐԴԱՆԱՁՈՐԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀ
ՎԱՐԴԱՆԱՁՈՐԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔ
ՎԱՐԴԱՆԱՁՈՐԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀ
ՎԱՐԴԱՆԱՁՈՐԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔ
ՎԱՐԴԱՆԱՁՈՐԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀ
ՎԱՐԴԱՆԱՁՈՐԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔ
ՎԱՐԴԱՆԱՁՈՐԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀ
ՎԱՐԴԱՆԱՁՈՐԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔ
ՎԱՐԴԱՆԱՁՈՐԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀ
ՎԱՐԴԱՆԱՁՈՐԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔ
ՎԱՐԴԱՆԱՁՈՐԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀ
ՎԱՐԴԱՆԱՁՈՐԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔ

ՀՆԶԱԿԵԱՆ ԿԻՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ

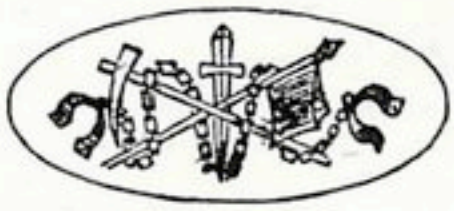

ԵՒ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Հայաստանի խորհրդայնացման մէջ Հընչակեանութեան կատարած հսկայ աշխատանքը նեղուն ամփոփումը չատ խակ է պրսեւարելու համար Հնչակեանութեան մեծութիւնը եւ անոր մարքսիստական հանդամանքը:

* * *

Խորհրդայի իրաւակարգը Հայաստանի մէջ հաստատուելէ առաջ բոլորին ծանօթ է այն իրողութիւնը որ Անդրկովկասը անջատուելով ցարական Ռուսաստանէն մտած էր խմբեվիալիստական պետութեանց հովանիին տակ, ծնունդ տալով երեք «անկախ» հանրապետութիւններու,— Վրաստանի, Հայաստանի եւ Ադրպէյճանի: Այս «անկախ» հանրապետութիւններու քաղաքական դիկտատուրութիւնը անցած էր Թիֆլիսի Սօլօլօկ փողոցի մէջ բանակած Դաշնակից պետութեանց ներկայացուցիչ նեղու ձեռքը, որոնք ներքնապէս գաւելով այդ «անկախ» ապրութիւններու, պանոնք դրած էին այնպիսի թշնամական դիրքի մը մէջ միմեանց հանդէպ, որ արիւնի հոտը սկսած էր լեցնել մթնոլորտը:

Վրաստանի մենշեւիկները, յենուած գաշնակից ներկայացուցիչներու աջակցութեանց վրայ, նամանը չտեսնուած հալածանք մը սկսին բոլոր անոնց դէմ, որոնք իրենց աչքերը յառած էին Յեղափոխական Ռուսաստանին: Հնչակեան կուսակցութեան Անդրկովկասեան ժողովը չրջանը՝ Ռուսաստանի մարմնոյ պրոլետարիատին նայող եւ անկէ ներշնչուող նեղէն պլխաւորն ըլլալով, կխսալեզալ վիճակի մը ենթարկուած էր, չնորհիւ իր դէմ սկսուած հալածանքին: Այս հալածանքը իր գագաթնակէտին հասաւ երբ Հնչակեան չրջանի օրկան «Գործաւոր» օրաթերթը ինքգինքը բացարձակ կոմունակից յայտարարեց Երրորդ Միջազգայինին:

Այդ օրերուն էր որ Սոցիալ Դէմոկրատ Արշակ Զօհրապեանի հիմնած Ինթերնացիոնալիստներու նիհար հոսանքը, որու մէջ էին Ա. Երզնկեանը, Ս. Փերումեանը, Ա. Դաբբինեանը, եւ ուրիշներ, իրենց «Նոր խօսք» օրկանով, ծառեցան Վրաց մենշեւիկներուն եւ համապատճառակցեցան պրոլետարիատին դաւաճանողներու հետ...:

1920 թուի սկիզբը Ադրպէյճանի աշխատաւորութիւնը մէկ կողմ չպրտեց մուսաւաթական ծանր լուծը եւ իշխանութեանը տիրացաւ՝ յայտարարելով Խորհրդային իրաւակարգ այդ հողամասին վրայ:

Վրաստանի աշխատաւորութիւնը եւս չարժած էր ու Խորհրդային իրաւակարգը օրերու խնդիր դարձած: Հայաստանի վիճակը աւելի դառն եւ յուսահատական էր: Քաղաքականապէս մեկուսացուած, անտեսապէս քայքայուած ու աւերուած, սովամահ ու մերկ գաղթականներով լեցուած այդ հողամասը ամէն կողմէ չրջապատուած թշնամիներով, փոխանակ իր ներքին շինարարութեանց մասին մտածելու, եւ հարեւանի երկիրներու հետ բարեկամական յարաբե-

ցուքիւնան զեկավարնելէն չատեր այդ օրերուն, երբ Հնչակեանութիւնը մոտած էր իր պատմական դերին մէջ, իրենց կարծիքի փոփոխութեան համար կը սիրտրանէին Վրացի Մենշեւիկներու հետ, որոնք պրոլետարիատի արիւնը կը հոսեցնէին Թիֆլիզի նահոդ իմպերիալիզմի ներկայացուցիչները հաճեցնելու համար:

Ամէնա կը վտանգուի անոր, որ «Նոր Խօսք»ի իմպատիրները այդ որոշումը ո՛չ միայն երեք չաբաթ յետոյ հրատարակեցին, այլեւ անոր կցեցին իմպատրական ծանօթութիւն մը, ըսելով որ իրենք դէմ են այդ քայլափոխին եւ հետեւաբար Հայաստանի մէջ Խորհրդային կարգերու Հաստատման հակառակ: Բուրժուական մամուլին բոնած դիրքը Հնչակեաններու այս որոշման դէմ հասկնալի էր, բայց ի՞նչ ըսել Հնչակեաններս նացիոնալիզմի մէջ մեղադրող «ինտերնացիոնալիստ»ներուն որոնք հետեւելով պուրժուական մամուլին՝ հրաժարեցան տալ դրել իրենց թերթին մէջ նախադէս, եւ երբ մեր ընկերներու պնդումներէն վերջ ակամայ տպագրեցին, չի մոռցան ծանօթութիւնով մը իրենց դժգոհութիւնը յայտնել անոր դէմ: Ամենք այն «ինտերնացիոնալիստներն» էին որոնք Վրաստանի խորհրդայնացումէն յետոյ անմիջապէս փոխեցին ֆրոնտը ու կ'իրատեցին իրենց կողմէն «ազգայնականներ» համարուած Հնչակեաններու տեսակէտը:

* * *

Քաղուածքներ կեդրոնի տեղեկագրէն.

«1920 թ. Նոյեմբերի 29–ին, Հնչակեան ուժերու մասնակցութեամբ Հայաստանը դարձաւ Խորհրդային երկիր եւ Հայ ժողովուրդը փրկուեցաւ վերջնականապէս ոչնչանալու վտանգից: Մնում էր վրաստանը, ուր արդէն սկսուել էր հոգեւարքը Մենշեւիկեան իշխանութեան: Այս անգամ Հնչակեանութիւնը սկսել էր եռանդով պատրաստուիլ նպաստելու վրաստանի խորհրդայնացմանը:

Անհրաժեշտ էր կոմունիստների հետ միասնական ֆրոնտ կազմել եւ միացած ուժերով տանել նախապատրաստական աշխատանքները:

Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնական վարչութիւնը յարաբերութեան մէջ մտաւ վրաստանի կոմկուսի հետ եւ այս վերջինի լիա-

բուժիւններ մշակելու, ակատ էր անվերջ խնդրագրեր, սպաննող պատերազմներ մղել Ատրպէյճանի եւ Վրաստանի դէմ, իսկ տնտեսական դաշնակիցներ ուղղել Մոսկուայի հասցէին:

Հայութեան վիճակը աւելի վատթարացաւ ու մահուան ահաւոր ուրուականը չոքեցաւ Հայաստանի վրայ, երբ Դաշնակ ւանդիւրիաները պատերազմ յայտարարեցին Թիւրքիայի դէմ: Այդ պատերազմին պատճառով Հայաստանի եւ Հայ ժողովուրդի համար ստեղծուած դարհուրելի դրութիւնը ստիպեց Հնչակեան Կուսակցութեան կեդրոնական Վարչութիւնը՝ Թիֆլիսի մէջ գումարել Անդրկովկասեան չրջանի արտակարգ քոնֆէրանս մը Հայ ժողովուրդը սոսկալի կործանումէ փրկելու համար: Հնչակեան այդ պատմական քոնֆէրանսը տեղի ունենալով տուաւ հետեւեալ պատմական որոշումը:

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՓՈՆՖԵՐԱՆՍԻՆ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

«Նկատելով որ՝ դաշնակ կառավարութեան ապիկարութիւնը պատճառ դարձած է որ Հայութիւնը թշուառութեան ու սովի մատնուի.

«Նկատելով որ՝ դաշնակ կառավարութեան պետերը Եւրոպական իմպերիալիզմին գործիք եղած Հայութեան փիզիքական բնաջնջման կը նպաստեն կուրօրէն.

«Նկատելով որ՝ Հայ աշխատաւորութեան փիզիքական եւ տնտեսական գոյութիւնը կ'ենթաշխատաւորուի միմիայն Խորհրդային Ռուսաստանի յաղթական պրօլետարիատին եղբայրական աջակցութեամբ եւ Հայաստանի մէջ Խորհրդային իրաւակարգի հաստատմամբ.

«Սոցիալ Դէմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան վրաստանի Խորհրդաժողովը իր 11–րդ նիստին մէջ կ'որոշէ ՏԱՊԱԼԵԼ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՍՏԵՂԾԵԼ ԲԱՆԻՈՐԱ – ԴԻԿՂԱՑԻԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԲԷԺԻՄ:»

Ասով երեւան կուգայ Հնչակեանութեան մեծութեան անբեկանելի վճռակամութիւնը այն օրերուն, երբ Ժորտանիայի Մենշեւիկ կառավարութիւնը սարսափ տարածելէ յետոյ անոնց վրայ, որոնք իրենց աչքերը յառած էին դէպի Մոսկուա:

Յեղափոխական Մարքսիզմը ո՛չ ոքի դիմող այսօրուայ Հայաստանի կոմիւնիստ կուսակ-

գօր անդամներ՝ ընկ· ընկ· Գալակտիոնի եւ Շահսուվարեանի հետ ունեցաւ մի քանի խառն նիստեր: Մենշեւիկների վայրագութիւնները Լօռուայ հայ գիւղերում առաջ էին բերել ազգաբնակութեան մէջ ընդհանուր գայրոյթ եւ ոխիր տուել ապստամբական շարժումների, որոնց մէջ մեր ընկերները՝ Հնչակեան յայտնի գործիչ Ընկեր Աւետուրի դեկավարութեամբ՝ ակտիվ մասնակցութիւն ունէին: 1921 թ· փետրուարի 25–ին Լօռուայ ապստամբները կարմիր բանակի օգնութեամբ յաղթականօրէն մտան Թիֆլիզ եւ միացած վրաստանի բանուորութեան հետ՝ տապալեցին Մենշեւիկեան կառավարութիւնը եւ հաստատեցին խորհրդային կարգեր, իսկ մենշեւիկեան լիտրները կողոպտելով պետական գանձը եւ ազգային հարստութիւնները իմպերիալիստական պետութիւնների գինուորական եւ բաղաքական միսիոնների հետ փախուստ արտասահման:

Պատմական այդ օրերին Սօլօլոկի Հնչակեան Բիւրօն լիքն էր բազմաթիւ ընկերներով, որոնք տեղադրին աշխատանքի մէջ էին: Փետրուարի 26–ի առաւօտեան մեր Բիւրօն եկաւ մի խանի ձիաւոր ընկերներով շրջապատուած ընկ· Աւետուրը, որի 500 հոգուց բաղկացած Լօռեցի ընկերների խումբը բանակ էր դրել Արսինալի մօտերքում:

Բիւրօյում օվացիաներով ընդունեցին ընկ· Աւետուրին, որը երկար տարիներ Թիֆլիզում կուսակցական աշխատանք կատարած լինելով ուշադիր ծանօթ էր շատերին:

Ընկ· Աւետուրը Լօռուայ ապստամբութեան, յաղթական կռիւներին եւ Թիֆլիզի առման մասին մանրամասն զեկուցում տուեց թէ Հնչակեան կեդրոնական վարչութեան եւ թէ Բիւրօյում խոնուած ընկերներին:»

* * *

Մեր կուսակցութեան կեդրոնի քարտուղարութեան տեղեկագիրը այնուհետեւ կը նկատէ այն խանդավառութիւնը ժողովրդային, որ տեղի ունեցած է այդ օրերուն Հնչակեան յայտնաբերած ոյժին, մասնաւորապէս ընկ· Աւետուրի Թիֆլիս մուտքը եղած է վերին աստիճանի փառաւոր, արքայական: Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնական վարչութիւնը եւ վրաստանի ժամանակաւոր կառավարութիւնը թէեւ երկու անջատ մարմիններ՝ բայց համաղօր հզօրնակութիւններ եղած են, գործած են համերաշխ ու քաղաքին մէջ անդորը կեանք մը ստեղծած:

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԻ ՀԱՄԱՅՔԸ

Հնչակեան կուսակցութեան Անդրկովկասեան չրջանի ամբարած թագուն ոյժը, որ լրիւ ու ապշեցուցիչ հանդամանքով մը հրապարակ եկած է 1920–21 թուականներուն՝ նպաստելով Խորհրդային իրաւակարգի Հայաստանի մէջ հաստատման, վրաստանի պոլշեւիկեան կառավարութիւնը եւս լիովին օգտագործած է, մասնաւորապէս մենշեւիկներու առօրեկրեայ դաւերը, ընդդէմ Խորհրդային իրաւակարգին, Հնչակեան գինուորներու չնորհիւ չէզոքացուած, ամբողջեան դառնապարտուած են:

«Վրաստանի ժամանակաւոր կառավարութեան պետը՝ ընկ· Թոտրիա, *կ'ըսէ անդեկագիրը*, որ գիտակցում էր Հնչակեաններիս ոյժին, տեսակցութիւն ունեցաւ կեդրոնական վարչութեան անդամներին հետ քանիցս ու իրաւունք տուաւ Հնչակեաններուն ոչ միայն լիակատար ազատութեամբ գործելու, այլ եւ քաղաքի բոլոր կրթական–կուլտուրական հիմնարկութիւնների պաշտպանութիւնը համալսարանի Փրոֆ· Արշակ Բաբեանի միջոցաւ եւ դեկավարութեամբ յանձնեց մեր գինուորներին: Ասկից զատ, միեւնոյն իշխանութեան կազմակերպումը, դարձեալ ընկ· Թոտրայի խնդրանօք, մեր ընկերները մասնակցում էին քաղաքում յեղափոխական կարգը պահպանելու գործին:

«Վրաստանի խորհրդայնացումը մեծ ոգեւորութիւն էր առաջացրել մեր շարքերու մէջ: Բոլոր ընկերները անխտիր լծուել էին աշխատանքի: Անընդհատ տեղի էին ունենում կեդրոնական եւ Թիֆլիզի վարչութիւնների խառն եւ ընդարձակուած նիստերը: Մեր Սօլօլոկի բիւրօն փոքր լինելուն պատճառաւ չէր կարողանում իր մէջ առնել մեր կուսակցական բոլոր մարմինները, ուստի Թիֆլիզի մասնաճիւղի վարչութիւնը գրաւեց Բեհրութեան փողոցի վրայ մի ընդարձակ շէնք, ուր առանձին սենեակներ յատկացուեցին կեդրոնական եւ Թիֆլիզի վարչութիւններին: Զինուորական Մար–

ւմնին, Ուսանողական Միութեան, եւն., իսկ ա-կումբի եւ ժողովների համար գրաւեց պալատի դիմացը գտնուող «Սէվէրնիյ» հիւրանոցի ներ-քեւի յարկը:

«Այս օրերին մի ուժեղ հոսանք էր սկսուել դէպի մեր կուսակցութիւնը: Առաւօտից մին-չեւ ուշ երեկոյ Բիւրոյի առջեւ խռնուած էին հարիւրաւոր մարդիկ, որոնք ցանկանում էին անդամագրուել Թիֆլիզի Մասնաճիւղին: Թիֆ-լիզի վարչութիւնը զբաղուած լինելով անյետա-ձգելի աշխատանքներով՝ դժբախտաբար հնա-րաւորութիւն չունեցաւ սկզբնական օրերին մանրակրկիտ ճնշուածներ կատարել նոր ըն-դունուող անդամների վերաբերմամբ, որից օգ-տուելով մեր շարքերը ապրեցին մեծ թիւով անհարազատ տարրեր, որոնք կուսակցական ան-դամական գրքոյկների ընձեռած դիւրութիւն-ները սկսեցին շահագործել իրենց անձնական նպատակների համար: Բարեբախտաբար կեդ-րոնական վարչութիւնը շուտ նկատեց այդ սը-խալը եւ անմիջապէս հրահանգեց Թիֆլիզի վարչութեանը ժամանակաւորապէս դադրեցը-նել նոր անդամների ընդունելութիւնը եւ սկսել ընդունուածների մէջ ամենախիստ զտում կա-տարել: Զտման արդիւնքը եղաւ այն որ աւելի քան 400 հոգի դուրս շպրտուեցին կուսակցական շարքերից եւ նրանցից յետ խլուեցին անդամա-կան գրքոյկները...:»

ԿԵՆԴՐՈՆԻ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԿՈՄԻՆՏԵՐՆԻ ՀԵՏ

Անցնելէ առաջ այդ պատմական վաւերա-թուղթին, պէտք է ըսենք որ Հնչակեան արուա-ռահմանեան կարգ մը չրջաններ չատ քիչ ծանօթ ըլլալով կեդր. վարչութեան եւ Կոմինտերնի միջեւ տեղի ունեցած բանակցութեանց, կամ ա-ւելի ճիշդը սխալ տեղեկութեանց վրայ հիմնը-ւելով՝ 1923–26 թուականներուն յառաջացուցին դժդոհութեան ուժեղ ալիք մը ընդդէմ կեդր. վարչութեան, այն վաւերաթղթերուն որ անե-կա՝ առանց կուսակցական համապատասխան կամ չրջաններու դիտակցութեան՝ կուսակցութիւ-նը լուծուած հռչակած է: Տեղեկագրի հետեւ-եալ հատուածը յառակօրէն կը լուսաբանէ այս հարցը:

«Կեդրոնական վարչութիւնը 1918, 1921, 1922, 1923 եւ 1924 թուականներուն յատուկ շրջաբերականներով Ընդհանուր Պատգամ. ժո-ղով է հրաւիրել, որոնց ժամանակին դժբախ-տաբար չեն արձագանգել շրջանները: Այդ պատճառով կոմինտերնի հետ կեդրոնը բանակ-ցութիւններ վարելէ առաջ նախապէս խորհր-դակցել է Անդրկովկասեան մեր կազմակերպու-թիւնների հետ (հրաւիրուած յատուկ կոնֆէ-րանսների միջոցով), ունենալով արտասահմա-նի մի քանի շրջանների համաձայնութիւնը եւս (Եգիպտոս, Ամերիկա, Տաճկաստան, որոնց գր-ութիւնները գտնուում են կեդրոնի արխիւում) եւ չենուելով արտասահմանի մեր կուսակցա-կան մամուլի՝ («Երկիր», «Զանգ», «Երիտա-սարդ Հայաստան», «Բոլկանեան Մամուլ», «Միւրիական Մամուլ») բռնած ընթացքի վրայ: Կոմինտերնի ներկայացրած ընդարձակ դեկլա-րացիայում կեդր. վարչութիւնը փափաք յայտ-նելով հանդերձ ընդունելու Երրորդ Միջազգա-յինի անդամ, միաժամանակ հիմնաւորուած պահանջք է դրել որ Հնչակեան կուսակցութեան իրաւունք տրուի անպայման պահել իր անունը եւ կազմակերպչական սիստեմը, մասնաւորա-պէս արտասահմանի մէջ: Կեդրոնական վար-չութիւնը երբէք չի յայտարարել կուսակցու-թիւնը լուծուած, եւ ասիկա երկու հիմնական պատճառներով: Ա.— որ կուսակցութեան լուծ-ման իրաւունքը Ընդհ. Պատգմ. ժողովին է վե-րապահուած, Բ.— որ կուսակցութեան գոյու-թեան խարիսխը — ՏԱՃԿԱՀԱՅ ԴԱՏԸ — դեռ կը մնայ անլուծելի, պարագայ մը որ կեդրոնը կոմինտերնի հետ ունեցած բանակցութիւնների ընթացքում էանիցս շեշտած է:

«Իսկ ինչ վերաբերում է այն յայտարարու-թեան, որ երեւցաւ թերթերի մէջ, որով Հըն-չակեան կուսակցութիւնը լուծուած էր հռչակ-ւում, այդ դաւադիրների կողմից մի խաղ էր: Այդ կեղծիքին գլխաւոր դերակատարները, Տիգրան Գազանճեան, Մարօ եւն, մի կեղծ կը-նիք պատրաստելով այդպիսի մի յայտարարու-թիւն հրատարակել էին, որի դէմ կեդրոնական վարչութիւնը խստիւ բողոքեց, աշխատեցաւ հրապարակաւ միեւնոյն թերթում մի հերքում տալ, բայց Մռաւեան եւ իր ընկերները հակա-դակեցան, մերժեցին հրատարակել, վասն զի ի-

բաւիք եւս Հնչակեան անջատ գոյութեան չէին կարող հանդուրժել, մանաւանդ Անոր վայելած ժողովրդականութեան, որ ձեռք էր բերել Անդրկովկասի մէջ խորհրդային իրաւակարգի հաստատման օրերին:»

ԿՈՄԻՆՏԵՐՆԻ ԲԱՆԱՁԵԻԼ ՀՆՁԱԿԵԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ահա այդ բանաձեւը լրիւ հետագաւոթեամբ:—

«Երրորդ Կոմմունիստական Ինտերնացիոնալի Գործադիր Կոմիտէի նախագահութեան բանաձեւը 5 Փետրուար 1923 թ. Հայկական Սոց. Դէմ. Հնչակեան կուսակցութեան Կոմմունիստական Ինտերնացիոնալի մէջ մտնելու հարցի առթիւ.

«Հայկական Սոց. Դէմ. Հնչակեան կուսակցութիւնը, լինելով *Ռուսաստանի Սոց. Դէմոկրատական Հնդապին Յեղափոխական դնդերից մէկը*, իր գոյութեան ամբողջ ընթացքում գործել է Ռուսաստանի Ս. Դ. Բանւորական կուսակցութիւնից առանձնացած, ժամանակին իր շարքերում ընդունած լինելով միջազգայնական տարրեր՝ Ռուսաստանում եւ ի մասնաւորի Հայաստանում: Նոյն առանձնացումը պահպանել է նաեւ Ռուսաստանի Կոմմունիստ կուսակցութեան նկատմամբ: *Անխոտոր կերպով ընդգծելով իր իրաւունքը հայկական պրոլետարիատի բացառիկ ներկայացուցչութեան՝ Ռուսաստանի սահմաններում եւ արտասահմանում*, Հնչակեան կուսակցութիւնը, տերիտորիալ Սոցիալ Դէմոկրատների միանալու սկզբունքին, որոնք իրենց մէջ էին առնում բոլոր ազգութիւնների պրոլետարիատի միջազգային միացման սկզբունքը եւ այդ ուղղութեամբ ամբողջովին անց էր կացնում միեւնոյն սկզբունքը ինչ որ «Բոլշեւիկները»: *Նոյն իսկ իր մուտքը Կոմինտերնի մէջ Հնչակեան կուսակցութիւնը իր յայտարարութեան մէջ պայմանաւորում է նրանց միջազգային մխացման ամբողջականութեամբ եւ ինքնավար ղեկութեան ճանաչմամբ:*

Այդ սկզբունքը կոմինտերնի համար ի հարկէ բոլորովին անընդունելի է: Այդ պատճառով կոմինտերնի նախագահութիւնը հնարաւոր է համարում Հնչակեան կազմակերպութիւնների մուտքը հետեւեալ պայմաններով.

ա) Հնչակեան կուսակցութեան Ռուսաստանի կազմակերպութիւնը եւ նրա կեդրոնական վարչութիւնը Թիֆլիզում պէտք է հրաժարուեն իրենց միջազգային միութիւնից:

բ) Դիմել Հնչակեան բոլոր կազմակերպութիւններին առաջարկել ձուլուել տերրիտորիալ կոմմունիստական կուսակցութեան մէջ:

գ) Դիմել Ռուս. Կոմ. Կուսակցութեան կեդրոնական վարչութեան՝ խնդրելով Հնչակեան կազմակերպութեան Ռուսաստանի անդամների ընդունելութիւնը Ռուս. Կոմ. Կուսակցութեան մէջ:

դ) Հնչակեան Ռուսաստանի կազմակերպութիւնը չի կարող ընդունուիլ Ռուս Կոմունիստ կուսակցութեան մէջ հաւասարաբար, բացառութիւն կարող է արուել ընդունելութեան պայմանների մասին համաձայնութիւն կայացնելուց յետոյ միայն պրոլետարական տարրերի համար. ոչ–պրոլետարական տարրերը ընդունուում են միայն պերսոնալ կերպով:

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՀՆՁԱԿԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

ա) Ամերիկայի Հնչակեան կազմակերպութիւնը, որը Հնչակեան պատուիրակութեան ներկայացրած նիւթերի համաձայն, իր մէջ միացնում է մի քանի հազար բանւոր՝ պէտք է ձուլուի համա–Ամերիկեան «Վօրկըրս Պարտի» (Workers Party) կազմակերպութեան հետ: Դրա համար *անհրաժեշտ է տանել երկար նախնական աշխատանք Հնչ. Կուսակցութեան* ղեկավարող տարրերի մուտքի համար Ամերիկեան «Վօրկըրս Պարտի»ի մէջ, որը համակրում է կոմմինտերնին: Այդ նախապատրաստութիւնից յետոյ հրաւիրել Հնչակեան կազմակերպութեան համա–Ամերիկեան համագումար վճռելու համար այդ կազմակերպութեան յեղափոխական տարրերի մուտքը «Վօրկըրս Պարտի»ի մէջ:

բ) Հնչակեան կուսակցութեան Բուլղարական կազմակերպութեան խնդրի որոշումը յանձնել Բուլղարական Կոմմունիստ կուսակցութեան, իսկ Բալքանեան այլ երկիրներում միեւնոյն աշխատանքը անցկացնել կոմմինտերնի

ներկայացուցիչների միջոցաւ:

գ) Հնչակեան կուսակցութեան վերաբերեալ կոմմիւնտերնի Գործադիր կոմիտէի նախագահութիւնը անժամանակ է գտնում Տաճկաստանի կոմմունիստ կուսակցութեան լիակատար ձուլումը Հնչակեան կուսակցութեան հետ: Առաջիկայում մինչեւ Տաճկ. կոմմ. կուսակցութեան հետ ձուլումը, Հնչակ. կուսակցութիւնը համարւում է կոմմ. կուսակցութեան համակրող եւ իբրեւ այդպիսին ունենում է իր ներկայացուցիչը Տաճկաստանի կոմմ. կուսակցութեան կեդրոնական վարչութեան մէջ, մօտ մասնակցութիւն ունենալով Տաճկ. կոմմ. կուսակցութեան աշխատանքների հետ:

դ) Արեւելքի միւս երկիրներում (*Պարսկաստան, Եգիպտոս*), Հնչակեան կազմակերպութիւնները պէտք է անմիջապէս դիմեն կոմմինտերնի տեղական սեկցիաներին խնդրելով մտցնել Հնչակեան կազմակերպութեան անդամներին նոյն երկրի կոմմունիստական կուսակցութեան մէջ, այն պայմաններով, որոնք կը մշակուեն փոխադարձ համաձայնութեամբ:

ԿՈՄՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ԻՆՏԵՐՆԱՑԻՈՆԱԼԻ ԳՈՐԾԱԴԻՐ ԿՈՄԻՏԷԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԻՒՆ

Օ. Վ. ԿՈՒՆՈՒՆԵՐ

1923 Փետր. 5, Մոսկուա (կնիք)

Կոմմունիստական Ինթերնացիոնալի Գործադիր Կոմիտէի նախագահութեանը յայտ, որ Հնչակեան Կուսակցութեան, չորս ցայտուն, աներեր իրողութիւններ լոյս աշխարհ կը բերէր, լուսաւոր իրողութիւններ՝ որոնք դժբախտաբար անեզուկեան 1921 թուականէն ի վեր Խորհրդային Հայաստանի կոմմունիստ Կուսակցութեան դեմ կամաւ ընկերներու մանր կողմէ ընդհանրապէս, իսկ արտասահմանի նորաթոյս «մարքսիստ»ներու կողմէ մասնաւորապէս:

Համառօտենք այդ պատմական իրականութիւնները:

Ա.— Վերի բանաձեւին մէջ յստակօրէն նշմարելի է, որ Երրորդ Միջազգայինը յեղափոխական մարքսիզմի առաջաւոր մարտիկը կ'ընդունի պաշտօնապէս Հնչակեանութիւնը, երբ Անոր «Ռուսաստանի Սոցիալ Դեմոկրատական հնագոյն յեղափոխական գնդերից մէկն» ըլլալու հանդամանքը կ'արձանագրէ:

Բ.— Կոմմունիստական Ինտերնացիոնալի նախագահութիւնը անվոխոս կերպով կ'ընդգծէ որ «Հնչակեանութիւնը Հայկական պրոլետարիատի ներկայացուցիչն է թէ՛ արտասահմանի մէջ եւ թէ՛ Ռուսաստանի»: Առով կը վաւերուի այն, որ հայ կեանքի մէջ Հնչակեանութիւնը եղած է մաքուր Մարքսիստ եւ միակ կուսակցութիւնը Հայ աշխատաւորութիւնը ղեկավարող, մարքսիստականօրէն դաստիարակող:

Գ.— Հնչակեան կեդրոնը, կոմմինտերնի հետ վարած բանակցութեանց ընթացքին, իր ընդարձակ յուշագրով պահանջ ներկայացուցած է որ Հնչակեանութեան ամբողջական եւ ինքնավար դրութիւնը ճանչցուի Հայ աշխատաւորութեան, մասնաւորապէս Թրքահայ տառապող ժողովուրդին չահերու տեսակէտով:

Դ.— Հնչակեան Կուսակցութիւնը Երրորդ Միջազգայինի պահանջը — անմիջական ձուլում Կոմմունիստական Կուսակցութեանց մէջ — որ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան Ռուսական հոդամասին վրայ տարած յաղթանակէն կը յառաջանար, կապիտալիստական երկիրներու մէջ դրութիւն ունեցող քաղաքական եւ տնտեսական պայմաններուն բոլորովին անհամապատասխան դանելով, այդպիսի քայլ մը նկատեց անժամանակ եւ վտանգաւոր համապրոլետարական չահերու տեսակէտներով խակ:

Մեր Կուսակցութեան այն մտածումը, որ կը յառաջանար տիրող պայմաններու ճշդիւ իմբռնողութենէն, մեծ ազդակ հանեց տեսնելու Մարքսիզմը մակերեսէն իմբռնողներու չրջանակին մէջ, այսօր իր Լրիւ արդարացումը գտած է:

1870—1924

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԵԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՄԵԾԱԳՈՅՆ ՂԵԿԱՎԱՐԸ

ՏԱՃԿԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐՈՒ ՃԱՆԱՉՈՒՄԸ

ԼԵՆԻՆԻ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ

«Ժողովրդական կոմիսարներու խորհուրդը կը յայտարարէ հայ ժողովուրդին, թէ Ռուսաստանի բանւորներու եւ գիւղացիներու կառավարութիւնը պիտի պաշտպանէ Ռուսիայէն գրաւուած Տաճկահայաստանի Հայերուն իրաւունքը, ազատօրէն որոշելու իրենց ճակատագիրը, ինչն իսկ մինչեւ կատարեալ անկախութիւնը:

«Կոմիսարներու խորհուրդը կ'ընդունի թէ այս իրաւունքին իրագործումը սա պայմանով միայն կարելի է, որ հայ ժողովուրդին ազատօրէն արտայայտուելուն համար՝ ձեռք առնուին շարք մը անհրաժեշտ երաշխաւորութիւններ: Կոմիսարներու խորհուրդը հետեւեալ պայմանները անհրաժեշտ կը դատէ որպէս նախապատրաստական երաշխաւորութիւն:

«ՅՕԴ· 1·— Ռուսական զօրքը պէտք է պարպէ Տաճկահայաստանը եւ անմիջապէս կազմուի հայկական ազգային միլիցիա, Տաճկահայաստանի մէջ կեանքի եւ ինչքի ապահովութիւնն երաշխաւորելու համար:

«ՅՕԴ· 2·— Հայ փախստականներու, ինչպէս նաեւ գանազան երկիրներու մէջ ապաստանած հայ գաղթականներու վերադարձը դէպի իրենց հայրենիքը պէտք է ապահովուի առանց խոչնդոտի:

«ՅՕԴ· 3·— Պատերազմի ընթացքին թուրք կառավարութեան ձեռամբ Տաճկահայաստանի ներքին կողմերն աքսորուած Հայերու առանց ուշացման արգելքի Տաճկաստան վերադարձը պէտք է ապահովուի: Կոմիսարներու խորհուրդը թուրք պատուիրակներու հետ տեղի ունենալիք խաղաղութեան բանակցութիւններու ատեն պիտի պնդէ այս պայմանին վրայ:

«ՅՕԴ· 4·— Տաճկահայաստանի մէջ հայկական առժամեայ կառավարութիւն մը պիտի հաստատուի, կազմուած հայ ժողովուրդի պատգամաւորներէն, որոնք պէտք է ընտրուին ժողովրդապետական սկզբունքներով:

«Միւս կողմէ, Ստեփան Շահումեան, որ կովկասեան գործերու առժամեայ արտակարգ կոմիսար նշանակուած է, ամէն կերպ աջակցութիւն եւ օժանդակութիւն ցոյց պիտի տայ Տաճկահայերու 2–րդ եւ 3–րդ յօդուածներուն գործադրումն իրականացնելու, ինչպէս նաեւ կազմելու խառն յանձնախումբ մը, որուն պաշտօնը պիտի ըլլայ ռուսական զօրքի հետ հաշուելու թուականն որոշել եւ միջոցներ ձեռք առնել, առաջին յօդուածի տրամադրութեան համաձայն: Տաճկաստանի աշխարհագրական սահմանները պիտի որոշուին հայ ժողովուրդի դեմոկրատական հիմունքներով ընտրուած պատգամաւորներու ձեռքով, համաձայնութեամբ սահմանագլխի վիճելի գաւառներու մահմետական եւ այլ բնակիչներու եւ կոմիսար Ս· Շահումեանի:»

ՍՕՑ. ԴԷՄ. ՀՆՉ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԷՆ

(Գումարուած 1924 Նոյեմբերին, Աթէնքի մէջ)

ՎԵՐԱԳՆԱՀԱՏՈՒՄ ՍՕՑ. ԴԷՄ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՆՑԵԱԼ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ

Ութերորդ ընդհանուր պատգամաւորական ժողովը՝ անաչառ քննութեան ու դատաստանի ենթարկելով Սոց. Դէմ. Հնչակեան կուսակցութեան 38-ամեայ բեղմնաւոր գործունէութիւնը, հասաւ այն եզրակացութեան թէ՝ ան եղած է՝ ժամանակի տուեալ պայմաններու համաձայն, յեղափոխական Մարքսիստական եւ ներշնչուած Մարքսիստական սկզբունքներուն մարմին տալու առաջադրութիւններէն: Եթէ եղած են գաղութային շրջաններ, ու այս իրողութիւնները չեն կրցած ցայտուն կերպով հանդէս գալ, այդ հետեւանքն է եղած տեղական քաղաքական ու ընկերային բարդ հարցերու անբաւարար դասաւորումներու եւ անբարեյաջող պայմաններու. բան մը, որ ոչ մէկ կշիռ եւ ազդեցութիւն կրնայ ունենալ ընդհանուր փաստին ու դատումին վրայ:

ՄԵՐ ԴԻՐՔԸ ՀԱՆԴԷՊ Գ. ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆԻ

Սոց. Դէմ. Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ հաւատարիմ եւ հետեւողական իր 38 տարիներէ ի վեր որդեգրած ու հետապնդած յեղափոխական – Մարքսիստական սկզբունքներուն եւ գաղափարաբանութեանը, անվերապահ համակրողի դիրք կը բռնէ հանդէպ Գ. Միջազգայնականի:

Եւ սակայն նկատի ունենալով հայ ժողովուրդի ստուար մէկ զանգուածին եղերական ու հալածական վիճակը, իր ապրած օտար երկիրներու մէջ նոյն իսկ բաղաքացիական տարրական իրաւունքներէն զրկուած ըլլալու հանգամանքը, այդ երկիրներէն արտաքսուելու ընդհանուր վտանգը եւ ապաստանարան մը չի գտնելու պարագան եւ նկատի ունենալով գաղութներու հայ աշխատաւորութիւնը՝ որպէս ամբողջութիւն, անոնցմէ չի ձգելու եւ անոնց մէջ՝ ազգայնական կուսակցութիւններու կողմէ, ի. Հայաստանի դէմ ըլլալիք ձեռնարկներու խմորումներուն դէմ արգելք հանդիսանալու անհրաժեշտութիւնը, Սոց. Դէմ. Հնչակեան կուսակցութիւնը կը պահէ իր հաւաքական նկարագիրն ու գոյութիւնը եւ ազգամիջեան կազմակերպչական դրութիւնը, կը գործէ ոեւէ երկրի մէջ լեգալ հողի վրայ եւ իր գործունէութիւնը կը կեդրոնացնէ հայ աշխատաւորութեան մէջ Մարքսիստական գաղափարները տարածելու, համաշխարհային ընկերային յեղափոխական կեանքին մէկ թեւն եղող Խ. Հայաստանը աւելի կերպ գօրացնելու եւ այս կերպով միջազգային ընկերային յեղափոխութեան յաղթանակին իր զոհողութեան ու պարտականութեան բաժինը բերելու աշխատանքին մէջ:

ՄԵՐ ԴԻՐՔԸ ՀԱՆԴԷՊ Խ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Նկատելով որ Խ. Հայաստանը մեր կուսակցութեան 38 տարիներէ ի վեր հետապնդած նպատակի իրականացումն է, որ ան կը կազմէ գլխաւոր կռուանը մեր բոլոր յոյսերուն, ցանկութիւններուն եւ առաջադրութիւններուն եւ իրական ու պաշտօնական ներկայացուցիչն է հայ աշխատաւորութեան հաւաքականութիւնը, Սոց. Դէմ. Հնչակեան կուսակցութիւնը անվերապահօրէն կը կանգնի Խ. Հայաստանի

կողմին, կը ջանայ ամէն միջոցով ու եղանակով սատարել անոր բարգաւաճումին ու վերաշինութեանը եւ կապել գաղութահայ աշխատաւորութիւնը բարոյական, գաղափարական ու տնտեսական կապերով Հայ Հայրենիքին:

ԴԱՂՈՒԹԱՀԱՅ ԾՓՈՒՆ ԱՇԽԱՏԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԵՐ ԴԻՐՔԸ

Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը վերագնահատութեան ենթարկելով Սոց. Դէմ. Հնչակեան Կուսակցութեան 38 տարուայ գործունէութիւնն ու ձեռք բերուած արդիւնքը եւ նկատի առնելով ստեղծուած ընկերային ու հաղաքական նորագոյն պայմանները, կ'որոշէ՝

Ուղերձով Ընդհ. Պատգամ. ժողովը որոշած է պատուիրակութիւն մը ղրկել Մոսկուա ընկ. Սապահի գլխաւորութեամբ եւ Երզնկայ Միջապահային հաւանութեամբ, սակայն ընկերը Սապահի անակնկալ հիւանդութիւնը արգիլեք հանդիսացաւ ժողովի այդ որոշման իրագործման, ու մեր կուսակցութեան յարաբերութիւնը Երզնկայ Միջազգայնականի հետ:

* * *

Ութերորդ Ընդհ. Պատգամ. ժողովը որոշած էր պատուիրակութիւն մը ղրկել Մոսկուա ընկ. Սապահի գլխաւորութեամբ եւ Երզնկայ Միջապահային հաւանութեամբ, սակայն ընկերը Սապահի անակնկալ հիւանդութիւնը արգիլեք հանդիսացաւ ժողովի այդ որոշման իրագործման, ու մեր կուսակցութեան յարաբերութիւնը Երզնկայ Միջազգայնականի հետ:

ՅԱԿՈԲ ԷՓԵԱՆ

ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՉԻՆԻՈՐԱԿԱՆ ԿԵՆԴՔԷՆ

1914–ի գարնան Կ. Պոլիս կը գտնուէի. պինուորական տարիք ունենալով՝ քանիցս Թուրք կառավարութեան կողմէ ձերբակալուեցայ իբր պինուորական փախստական. բնաւ երբէք մտադիր չէի հագնիլ պինուորի զգեստը եւ ծառայել այն կառավարութեան, որը թէ՝ հայ ազգին եւ թէ կուսակցութեանս ոխերիմ թշնամին էր. հաստատ այս մտադրութեանս վրայ յաջողեցայ փախչիլ արտասահման, անցնելով Ռումանիա. հաստատուեցայ Պուքրէշ:

Երկու ամիս վերջ Պուքրէշի Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան Մասնաճիւղը, կամաւորական չարժում մը կազմակերպած ըլլալով, արձանագրուեցայ իբր կամաւոր պինուոր. մեր խումբը որ առաջին խումբն էր, 1914, Նոյեմբեր 20–ին Համբայ եկաւ դէպի Կովկաս, պնակատարութեամբ ընկերը Անդրանիկ Երէցեանի, իսկ պիս նշանակեցին դանճապահ եւ մատակարար այդ խմբին: Առաջին անգամ երբ Թիֆլիս հասանք, Հնչակեան Զ.րդ խումբը պետ կազմուած չէր, ուստի յարմար նկատեցինք դիմել Ազգային Պիւրոյին, ժամ առաջ հաստնելու համար պատերազմի ճակատը, մեր պարտականութեան վերաբ:

Սակայն Ազգ. Պիւրոն, տեսնելով որ մենք հարիւր կամաւորներս, ամբողջովին Ս. Դ. Հնչակեաններ ենք, ոխաւ խորթ աչքով նայիլ, առանց հոգալու մեր ապրուստը, եւ նոյն իսկ,

ղլացաւ մեզ տալ պինուորական պէտութիւնը: Սակայն մեր բարոյական կորովը այնքան բարձր էր, որ առանց նկատի առնելու Սպ. Պիւրոյի օժանդակութիւնը եւ անոր մեզ հանդէպ ցոյց տուած դժուարութիւնները, անցանք Երեւան, եւ հոն, Խանասորայ Վարդանի հրամանատարութեան տակ պինուորագրուեցանք, չի մոռնամ յիշելու, թէ՝ մենք հարիւր հնչակեաններս, մինչեւ մէկ ամիս, մեր պէտութիւնով մարզանք կ'ընէինք:

Վարդանի հրամանատարութեան տակ եղող պինուորները խումբերու բաժնուելով, մենք մնացինք Համազասպին խմբին մէջ: Մեր մեկ բաղձանքն էր ժամ առաջ հասնիլ պատերազմի դաշտը, որը չ'ուշացաւ. մեր խումբը 16 ամիզ կոխնելու մասնակցեցաւ, ուրկէ վերջ հասանք Վան քաղաքը:

Խմբապետ Համազասպ օգնականն էր Եկոր: Եկոր նախապէս մեկի լաւ աչքով չէր նայեր. երբ որ տեսաւ մեր Հնչակեաններուս ըրած անձնուիրական քաջագործութիւնները, սկսաւ գովաբանել մեզ, եւ ամէն առաւօտ, մեկի երգել կուտար Մեծն Մուրատի երգը.—

Իսլամական զոռ վաշտերը կատաղի
Պաշարել են մեր լեռները սոսկալի···:

Նոյն այդ օրերուն հիւանդանալով, ներկայացայ բժիշկին, ինքզինքս քննել տալու համար, որուն սենեակին մէջ կը գտնուէին, քանի մը հարիւրապետներ, եւ կը խօսակցէին կոխնելու երթի մասին. հարիւրապետներէն մին, որը Թունդ դաշնակցական էր, գովեց մեր դաշնակ պինուորները եւ ըսաւ որ կոխնիներուն յաջողութիւնը անոնց կը պարտիմ:

Ինծի դառն եկաւ այս խօսքերը, եւ վիրաւորուած զգալով կուսակցական արժանապատուութիւնս, բժշկական քննութենս մէկ կողմ ձգելով ըսի. «Պրն. Հարիւրապետ, ներեցէք համարձակութեանս, որ ձեր խօսակցութեանը մէջ կը մտնեմ, ձեր ըսածները իրաւացի չեն. երէ ըսէիք, փա՛ռք հայ զինուորին, այն ժամանակ ձեր խօսակցութեան մէջ չպիտի մըտնէի, բայց երբ որ կ'ըսէք փա՛ռք դաշնակ զինուորին, եւ կոխնիներուն յաջողութիւնը անոնց կը պարտիմ, այդ տեղ կը սխալիմ, եւ միեւնոյն առեն իմ եւ բոլոր հնչակեան զինուորներուն արժանապատուութիւնը վիրաւորած կ'ըլլամ, որովհետեւ մենք հնչակեաններս, ուխտած ենք կռուիլ միմիայն հայրենիքի ազատագրութեան համար, եւ ոչ թէ փառքի համար. մեր հնչակեան զինուորները միշտ կռուող եղած են, եւ անոնց անձնուիրութիւնը միշտ գովելի, որոնց պիտը, մեր բանակին երբէ չորրորդը կը կազմէ, նոյնը նաեւ միւս բանակներուն մէջ, իսկ մեր անձնուիրութեան վկան, խմբապետ եկորն է:»

Մէկ քանի օր Վանի մէջ հանգստանալէ յետոյ, մեր բանակը ճամբայ ելաւ դէպի Պէթլիս: Ունեցանք շատ մը կռիւներ Թուրքերու հետ, որուն ամենէն աչքառուն, Դաւոյանի ճակատամարտն էր, որը մեր յաջողութեամբը պսակուեցաւ: Մեր յառաջխաղացումը շարունակելով հասանք Պէթլիսի սարերը: Ձիշդ այն ժամանակին հասաւ սխրալիր լուրը մեծ նահանջին: Հայ կամաւորներուն բանակները, սկսան ամէն կողմէ նահանջել, նմանապէս եւ մեր բանակը:

Նահանջի ժամանակ, մտաբերեցի մեր անմահն ընկ. Փարամազի այն խօսքերը, որոնք քանի անգամ Պուրբէչի մէջ ինծի ըսած էր, թէ՝ Պոլիսը ամէն կողմէն կրակի տալ, ու այն ետոպան ալ, որ արդարութիւն չըլլար, այն ալ մէջը վառել բանդիլ, այս է Հայ ժողովուրդին պարտականութիւնը: Ու ես, Պէթլիսի սարերէն ջինջեւ Վան հասնելնիս, ճամբուն վրայ գըտնուած հունձքերը սկսայ վառել, չի թողնելու համար թուրքին ձեռքը: Երբ Վան հասանք, չտապին տղէս տեսայ հրամանատար Վարդանն ու Արամը: Հարցուցի իրենց թէ, պէտք չէ՞ ըշտապը պարպել. Վարդան ինքզինքին գալով, այո՛, պէտք է պարպենիք ըսաւ. եւ ես իմ ընկերները հաւաքելով պատրաստինք: Ուրիշ յետոյ, դիմեցի Վարդանին եւ հարցուցի թէ՝ պէտք չէ՞ որ վառենիք շտապը: Վարդան քիչ մը խորհելէ յետոյ պատասխանեց.— Այո՛, պէտք է վառել: Այդ ժամանակին, Վանը պարպուած էր Հայերու կողմէ. գաղթող հայերը, իրենց տուներու մէջ, նոյն իսկ մեկ կաթիլ քարիւղ չէին ձգած. կարծես նախապէս գիտցած ըլլային իմ մտադրութիւնս, սակայն այլ միջոցներով սկսայ, ամէն փողոցի ծայրերէն, կրակ տալ տուներուն. երբ ես այս գործողութիւնները կը կատարէի, կարծես աներեւոյթ ոգի մը ինձ աւելի խանդ տալ կ'ուզեր, ըսելով, սի՛ ձգեր սի

բաւ, վառէ՛, բանդէ՛· այդ աներեւոյթ ոգին, միմիայն անմահն ընկ· Փարամազինը կրնար ըլլալ:

Գիշեր էր, ես իմ պարտականութիւնս լիովին կատարողի զոհունակութեամբ քաշուեցայ Վան քաղաքէն, որը՝ ամէն կողմէ կրակ առած էր: Մեր հրամանատարը, իմանալով իմ այս ապրելքս, ինձ իր քով կանչեց եւ հարցուց թէ ինչո՞ւ վառեցի: Ես պատասխանեցի այսպէս·— Նափոլէոնը Մոսկուայի առջեւ այսպէս պարտուեցաւ· ես ալ կը վառեմ որ թշնամին իր առջեւ աւերակներ գտնէ: Հրամանատարը զոհ ալս պատասխանէն, բացաւ իր պայուսակը եւ իրը նուէր ինձ տուաւ իր ունեցած ամբողջ հարստութիւնը, որը այն առեն ամենայարդի բանն էր: Երբ դուրս եկայ հրամանատարին քովէն, անդամ մը եւս նայեցայ Վան քաղաքին վրայ, որը ամբողջովին կը վառէր: Այն ժամանակ, սրտի զոհունակութեամբ լսի·— ես վառեցի ու ֆանոեցի, եկողը թող ինորը շինէ:

Պուէրէշ

Ս. ՏԻՐՈՒՆԻ

1929 Յունուար 16–ին, երեկոյեան դէմ, Պէյրութի մէջ, նպարավաճառի մը խանութէն առած ուտելիքով ձեռքերը լեցուն տուն դառնալու առեն՝ փողոցին վրայ, եռեւէն դանկին առացած զնդակով մը գետին կը փռուէր Արտիս Քէտէրեանը, ծածկանունով Տիրունի, ժողովուրդէն կոչուած «Սուրիոյ Սոխակ»: Սպանութիւնը տեղւոյ մըն էր· տեղւոյը կազմակերպած էր Հայ Իթթիհատը: Երբ, գաբշելի սպանիչը հոն մեկնելու պատրաստ իրեն սպասող օթօն կը նետուէր ու վառերու փախուստի համբուն մէջ կը կորնչէր, միեւնոյն վայրկեանին «Սուրիոյ Սոխակ»ը մահուան հոնդիւններով հողին վրայ կը գալարուէր, փրփրերեան հողին կը փչէր:

Տիրունին Հնչակեան էր, Սսոյ մէջ դեռ մանուկ՝ Հնչակեան Ուսանող· Մխութեան չունչովը սնած էր, Ստանպուլ մէջ դեռ պատանի՝ ազատագրական ոգորումներու հուրովը թրծուած էր: Վերջէն, Կիլիկիայէն համակոր Սուրիա ապաւինող Հայրենադարձ եւ իրաւազուրկ բազմութիւններու թշուառ կեանքը անոր կոչումը վճռած եւ առաքելութիւնը կերտած էր· Տիրունին երիտասարդ՝ կը նուիրուէր Սուրիահայ բնակչութեան թշուառութիւնը ամոքելու եւ բարօրութիւնը պատրաստելու գործին: Անապատ եւ յորդառատ ակրով մը դեղուն, մշտաբորբոք եւ բոցավառ հաւատքով մը եռուն, Տիրունի ժողովուրդին համար կը դառնար մեծ կուսակցութեան մեծ գործիչներուն արժանաւոր յաջորդը:

Տիրունին բնութենէն օժտուած էր իմացական բարձրագոյն ձիրքերով: Ուսուցիչ էր՝ աշակերտները մեղրածորան շրթունքներուն կապելու վարպետութեամբ· հրապարակագիր էր՝ ազդու եւ հառաչ գրչով մը գրածը ընթերցողին զանկը մխելու ճարտարութեամբ· բեմբասաց էր՝ զօրաւոր ու գրաւոր խօսքովը, բազմութիւններ մագնիսացնելու եւ յափշտակելու հարտասանութեամբ: Բայց մանաւանդ բեմբա-

ապց էր հանձարել՝ ծնած հայ ցեղին ծոցէն, չըներհուած Սուրիոյ հայ տառապակոծ ժողովուրդին:

Սուրիոյ հայ ժողովուրդը երկու անգամ տնաւեր եղած էր. կարօտ էր երդիքի, կարօտ

Ս. ՏԵՐՈՒՆԻ

հացի, կարօտ խաղաղութեան. իր անտանելի տառապանքին մէջ խելակորոյս էր եւ անմխիթար: Սուրիահայ ժողովուրդին նախախնամական մարգարէ մը պէտք էր. Տէրունին այդ մարգարէն էր: Ժողովրդային բազմութիւններ բերանաբաց կ'ընդունէին անոր պատգամները, որոնցմով զօրացած հայ տառապակոծ գաղթականը կը տոկար զառնութեանց, կուրծք կուտար վերկարար աշխատանքի եւ կը քալէր դէպի բարօրութեան հանգրուանը:

Տէրունին, դեռ չատ երիտասարդ, դեռ իր առաքելութեան տանեակը չբոլորած, Սուրիոյ բոլոր անկիւնները, ամէն հայու սրտին խորչին մէջ, պաշտամունքի կուռք դարձած էր արդէն: Տէրունի ժողովրդի համար էր, ժողովուրդը Տէրունիի համար: Տէրունի կը շնչէր, կ'զգար, կ'ապրէր ժողովուրդին համար, ժողովուրդը անհուն խանդաղատանքով կը պարուրէր իր հանճարեղ զաւակը:

Բայց այն որ հայ ժողովուրդէն չէ, այն որ վիժած ձիւաղ մըն է, հրէշային առելութեամբ կը դիտէր նորարոյս հանճարը, նախախնամական մարգարէն, ժողովուրդի կուռքը: Որչափ ճիւան մարգարէի առաքելութիւնը ծաւալ կը գտնէր, նոյնչափ վիժած ձիւաղը իր դիւային սեւ խորհուրդը կ'որոճար:

1929 Յունուար 16-ի օրը, երկինքէն լքնող սեւ խաւարին հետ մէկտեղ Սուրիոյ հողին վրայ կ'իջնէր սեւաթեւ ձիւաղն ալ ու Սուրիոյ հայ ժողովրդի սրտին կը պոկէր կը տանէր հոդեհատոր Տէրունին: Հեռագրալուրերու սեւսիւռ արձագանգին տակ, Յունուար 16-ի դիշերը երկու անգամ խաւարած դիշեր մը կ'ըլլար Սուրիոյ հայութեան:

Հայ Իթթիհատը սպաննեց «Սուրիոյ Սոխակ»ը. Հայ Իթթիհատը՝ իր էութեան, իր բնութեան, իր հրէշագործութիւններով արիւնաներկ անցեալին հետեւողական եղաւ՝ Սուրիոյ սիրտը արիւնոտելով: Հայ Իթթիհատը պիտի արիւնոտէ մինչ ցեղին սիրտը՝ ամէն տեղ եւ ամէն ժամանակ:

Անէ՛ծք երեն...:

ՄԱՅԻՍ ՄԷԿԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Ամերիկեան կազմակերպուած բանուորները 1884–ին Շիքակօ հաւաքուած կ'որոշեն «ութ–ժամեայ» օր ձեռք բերել:

Այս բարենորոգումը առանալու համար Գօնկրէսը կը վճռէ 1 Մայիս 1886–ին ընդհանուր պայքար մղել:

1885–ին վաշինկթընի մէջ գումարուած Գօնկրէսը կը հաստատէ նախորդ որոշումը եւ կ'աւելցնէ որ գործադուլ պիտի յայտարարուի այն բոլոր հաստատութիւններուն մէջ, որոնք կը մերժեն «ութ ժամ» աշխատանքը:

1886 Մայիս Մէկին, Գօնկրէսի որոշման համաձայն, բազմաթիւ տեղեր գործադուլ հրաւիրուեցաւ: Ռամիկանութեան ձեռք առած պըրպտիչ միջոցները պատճառ եղան որ չարժուի ծայրայեղ բնաւորութիւն առնայ:

Գործադուլին հակայ չարժումը դադրելու համար կառավարութիւնը վայրագ, բարբարոս միջոցներու դիմեց:

Գործադուլի դլխաւոր դիկամիջոցները մահուան դատապարտուեցան: Եւ գործադուլը արեան մէջ խեղդուեցաւ:

Սակայն գործադուլի դաղափարը չէր խեղդուած, անհատապար պայքարը անպտուղ չէր մնացած, ոչ միայն աստիճանաբար «ութ ժամ»ի սկզբունքը մէջտեղ դրուեցաւ, այլ նաեւ աստիճանաբար բլլալով զանազան արհեստի ճարտարագործութեան դանազան ճիւղի պատկանող բանուորները հրապարակ դալով, ի–բենց ուժերը կեդրոնացուցեր էին հասարակաց պահանջ մը յաջողցնելու համար:

1888–ին Ս. Լուիսի Գօնկրէսը որոշեց Մայիս Մէկին մի ընդհանուր ցոյց կազմակերպել «ութ ժամ»ի պահանջը յաջողցնելու համար:

Մայիս Մէկը այս դուա անառանական օրը, որպէն ծնած էր, ան չտառոյ Միջազդային պրոլետարիատին հասարակաց ցոյցը եղաւ:

1889–ին Փարիզի մէջ գումարուած Միջազդային սոցիալիստական համագումարը նախագծեց Մայիս 1–ին Միջազդային պրոլետարիատի ցոյցի օր ըլլալը, միաձայնութեամբ քուէարկելով հետեւեալ բանաձեւը:

«Տարուայ մէջ, որոշ թուական մը, Միջազդային հսկայ ցոյց մը պիտի կազմակերպուի: Միեւնոյն օրը, ամէն երկրի եւ ամէն քաղաքներու աշխատաւորները կառավարութեան պիտի առիթեն, որ գործադրութեան դնեն ութ–ժամեայ աշխատանքի սկզբունքը եւ Փարիզի Միջազդային Գօնկրէսին միւս որոշումները:

Ամերիկեան կազմակերպութիւններու առած որոշումներու համաձայն, այս Միջազդային ցոյցին թուականը նշանակուեցաւ 1890 Մայիս 1–ին::

Այդ օրը եւրոպացի թէ ամերիկացի կազմակերպուած բանուորութիւնը, ճարտարագործական կեդրոններու մէջ՝ վառաւոր ցոյցեր կազմակերպեց եւ Միջազդային սոցիալիստական համագումարի պահանջները բարձրօրէն յայտարարեց:

ՍՕՑ. ԴԷՄ. ՀՆՉ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Թ.ԲՊ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԷՆ

(ԳՈՒՄԱՐՈՒԱԾ ՄԱՐՍԷՅԼ, 1934, ՕԳՈՍՏՈՍ)

Բ. Միջազգայնական.— *Ամէնքի մէջ գոհատրած, 1924, 8–րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովի որոշումը, մեր դիրքը Բ. Միջազգայինի մասին, որոշ եւ յստակ չըլլալով, 9–րդ Ընդհ. Ժողովս կ'արձանագրէ, որ մեր կուսակցութիւնը ընդմիշտ հեռացած է Բ. Միջազգայինէն, նկատելով զայն ոչ–յեղափոխական Մարքսիստական կազմակերպութիւն մը:*

Գ. Միջազգայնական.— *Տնտեսական յետդարձման յառաջացուցած պատմական նեղ–կացի ուսեալ իրականութեան տեսակէտէն քննելով եւ մանաւանդ առաջնորդուելով դպրութեան աշխատաւորութիւնը՝ ընկերային յեղափոխութեան միջազգային բանակին որակեալ մէկ թեւը դարձնելու մեխայէն, Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը հաւատարիմ եւ հետեւողական իր հիմնական ծրագրին եւ 8–րդ Պատգ. Ժողովի որոշմանց,*

Նկատելով որ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնէն ասդին, դպրութեան աշխատաւորութեան ընկերային յեղափոխութեան մեխան՝ իր դէմ պրոլետարական հունին մէջ մտած է:

Նկատելով անոր վտարանդի եւ թափառական կեանքէն յառաջացած ընկերային հոգեբանական վիճակը, ինչպէս նաեւ անոր ապառնայող լումպենացման վտանգը,—

Հնչակեան Կուսակցութիւնը որպէս Հայ աշխատաւորութեան դասակարգային դասակռուելու եւ գործունէութեան նուիրուած մէկ Հայ Կուսակցութիւնը, կը չեշտէ աւելորդ անգամ մ'եւս իր իմքնուրոյն գոյութեան պատմական անհրաժեշտութիւնը՝ որպէս դի դպրութեան աշխատաւորութիւնը, իբր ամբողջութիւն, անդնդակուռ չը մնայ եւ ապագային հոսանքները կազմէ Մարքսեղային Հանրապետութեանց դէմ ընդհանրապէս՝ իսկ Մարքսեղային Հայաստանի դէմ մասնաւորապէս ըլլալիք թշնամական ձեռնարկներու անունդ չը հայթայթէ, կ'որոշէ անբաժանել իր յարաբերութիւնը Գ–րդ Միջազգայնականի հետ, ընդունելով զայն համաշխարհային պրոլետարիատի դեկավար կեդրոն:

Տաճկահայ Դատ.— *Հնչակեան Կուսակցութիւնը պահելով իր հիմնական ծրագիրը եւ իր գործունէութիւնը ձեւաւորելով անոր Մարքսեղական սկզբունքներուն վրայ, Տաճկահայ Դատը իր գլխաւոր նպատակներէն մին նկատած է: Սակայն փաստը այն է, որ անիկա իր գործունէութեան ընթացքին ո՛չ միայն իր հետեւողական ցոյցերը կատարած է այդ հողամասին եւ անոր վրայ ապրող ժողովուրդով, այլ եւ իր այսօրուան գոյութեան խարխափը կը նկատէ արտասահմանի աշխատաւորութիւնը, որուն 90 առ 100 Տաճկահայ է՝ հալածական ու թափառական:*

Այս իրողութիւնը անտեսուած չըլլալով նաեւ 8–րդ Ընդհ. Ժողովի կողմէ, 9–րդ Պատգամաւորական Ժողովս կը նկատէ, որ Տաճկահայ Դատի գոյութիւնն ու հետապնդումը այսօր խիստ մեր Կուսակցութեան նպատակներէն է:

Հնչակեան Կուսակցութեան 9–րդ Ընդհ. Ժողովս սակայն, կը նկատէ որ այժմ քաղաքական պայմանները հիմնովին փոխուած ըլլալով՝ անոր իրական եւ վերջնական լուծումը հնարաւոր կը գտնէ միայն յաղթանակով համ–

աշխարհային պրոլետարիատին, որուն մէկ թեւը կը ներկայանայ արդէն Խորհրդային Հայաստանը, եւ որու վարած քաղաքականութեան՝ Հնչակեան Կուսակցութիւնը պիտի մնայ հետեւողական համաձայն իր հիմնական ծրագրին եւ 8–րդ Պատգ. Ժողովին:

Մեր Դիրքը Բաղաքական Այլ Կուսակցութեանց Հանդէպ.— Սոց. Դէմ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը պիտի աշխատի ամէն կերպ համակեցողութիւն եւ համագործակցութիւն ստեղծել այն կուսակցութեանց հետ, որոնք իր հիմնական սկզբունքներն ու աշխարհահայեացքն ունին: Կը մերժէ ընդհանուր կամ մասնակի ոեւէ գործակցութիւն այն կուսակցութիւններու եւ կազմակերպութիւններու հետ, որոնք պայքար կը մղեն եւ բացասական դիրք բռնած են Խորհրդային Հանրապետութեանց եւ մասնաւորապէս Խորհրդային Հայաստանի դէմ:

Հնչակեաններ եւ Խորհրդային Հայաստան.— Նկատելով որ Կովկասահայաստանի մէջ Խորհրդային կարգերու ստեղծումի աշխատանքին մէջ Կովկասեան մեր ընկերները իր լաւագոյն աշխատանքը դրած է,

Նկատելով որ տասնեակ մտաւորական եւ հասարակական ընկերներ առաջին օրէն իսկ սկսած են իրենց ֆիզիքական, մտաւորական եւ բարոյական ոյժերով անոր վերելքին աստառել անձնահանդրծօրէն,

Նկատելով որ Սոցիալիզմն է որ աստիճանաբար էր կերտուի հոն, որու իրականացման համար մտաւորապէս կէս դար Հնչակեանութիւնը հակայական զոհողութիւններ ըրած է, ուստի — Խորհրդային Հայաստանն է որ այսօր կը ներկայանայ մեր բոլոր ցանկութիւններուն կուռանը, 9–րդ Պատգ. Ժողովս կ'որոշէ ո՛չ միայն անոր քաղաքական ուղեգիծին հաւատարիմ մնալ, այլ եւ արտասահմանեան Հայ աշխատաւորութիւնը Մարքսեստական գաղափարաբանութեամբ դաստիարակելով՝ կապել անոր աւելի ուժեղացնելու համար զայն իր վերելքի աշխատանքին մէջ:

Հնչակեան Պատուիրակի եւ Երրորդ Միջազգայինի միջեւ կայացած այս հասկացողութիւնը Երրորդի քարտուղարութիւնը 1935 Ապրիլ 11 թուակիր պաշտօնական նամակով մը,

ՀՆՉԱԿԵԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԵՐՐՈՐԴ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆԸ

ՄԻԱՑԵԱԼ ՃԱԿԱՏ

9–րդ Ընդհ. Ժողովի որոշումով Սեպտեմբերին Մոսկուա հաւնող պատուիրակ ընկերը Սերվարդի եւ Երրորդ Միջազգայինի քարտուղարութեան միջեւ կը կայանայ հասկացողութիւն մը հետեւեալ կերպով.

Ա.— Հնչակեան Կուսակցութիւնը արտասահմանի մէջ պիտի պահէ իր դոյութիւնը, անկախութիւնը եւ կազմակերպչական դրութիւնը:

Բ.— Պիտի չարունակէ իր մարքսեստական գործունէութիւնը ըստ առաջնոյն, սակայն պիտի գործակցի տեղական կոմունիստական կուսակցութեանց հետ՝ կազմելով միացեալ ճակատ հետեւեալ հարցերու շուրջ.

1.— Պաշտպանել Խորհրդային Միութիւնը, ընդ որս եւ Խորհրդային Հայաստանը.

2.— Պայքարիլ փաշիստական սկզբունքներու եւ պատերազմի դէմ.

3.— Տեղական պրոլետարիատի շահերու պաշտպանութեան ուժեղացում:

Հնչակեան Պատուիրակի եւ Երրորդ Միջազգայինի միջեւ կայացած այս հասկացողութիւնը Երրորդի քարտուղարութիւնը 1935 Ապրիլ 11 թուակիր պաշտօնական նամակով մը,

Ս· Մ· ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ

«ՀՆՋԱԿ»Ի ՅԻՍՆԱՄԵԱԿԸ

Փոքրկին մէջէն ծնաւ «Հնչակ» դո՛ւն,
Ժայռի նման կեցար կանգնած, հաստատուն,
Եւ գաղափարդ երբ որ դարձաւ իրական,
Գաճաճամիտ սեւ խմբակներ վար իյնկան:

Բուրժուաներն երբ արթնցան իրենց քով,
Կ'ստաղաշունչ՝ տեսան հեղեղը ապշաւէտով·
Սոցիալիզմն էր, որ սրբելով կը տանէր,
Հին կարգերը, շահագործումն ու աւեր:

Յիսուն տարի պայքարի մէջ յաղթական,
Յիշատակներ թողիր հայուն պատուական
Ազատութիւնն ահա՝ եկաւ լոյսի պէս,
Ձառագայթներ տարածելով դէն ու դէս:

Սոսկա՛, սոսկա՛ կապիտալիստ անարդար
Պրոլետարը դեռ խօսք ունի էհզ համար,
Տե՛ս թէ ինչպէս ձոր կարգերով Հայաստան,
Դարձաւ շուտով գրկեալներուն բուրաստան:

Սելմա, Գալիֆ·

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ

Ծնած է Խարբերդի Ադնձիք գիւղը: Կանուխէն եղած է Հնչակեան՝ կրթիճ ու անվեհեր, կատարած է սուրհանդակի դժուարին եւ պատասխանատու գործը տարիներով: 1891–ին եկած է Ամերիկա ու նուիրուած է կուսակցական աշխատանքի՝ կազմակերպելով շարք մը մասնաճիւղեր: Եղած է մաքուր հայրենասէր Հընչակեան գրօշին տակ, եւ ուխտած է երբէք չձեղքել իր ընտրած չիտակ ուղիէն:

Ընկեր Մ. Տօնապետեանի, իր յառաջացեալ տարիքին մէջ իսկ Սելմայի (Գալիֆ·) ընկերներուն դիւրաւ կրնայ իբրեւ օրինակ դրուիլ:

Պատի՛ւ իրեն:

ուղղուած Սոց. Դէմ. Հնչ. Կուսակցութեան կեդր. Վարչութեան, անդամ մ'ալ կը կրկնէր, չեչտելով միացեալ ճակատի հրամայականութիւնը:

ԱՀԱ՛ ԿՈՄԻՆՏԵՐՆԻ ՆԱՄԱԿԻ ԿԱՐԵՒՈՐ ՄԱՍԵՐԸ

Մոսկուա, Ապրիլ 11, 1935

Սոց. Դէմ. Հնչ. Կուսակցութեան
կեդրոնական վարչութեան,
Փրավիտէնս, Հիւս. Ամերիկա.

Սիրելի ընկերնե՛ր,

Առացած ենք Ձեր Նոյեմբեր 30, 1934 թուակիր նամակը, որով կը հաղորդէք ձեր Կուսակցութեան Իննևերորդ Գոնկրէսին որոշումը, այն է՝ գործակից Կոմունիստ Միջազգայնականի եւ անոր հաստուածներուն հետ: Կոմունիստ Միջազգայնականի Գործադիր Կոմիտէի Քարտուղարութիւնը համոյքով կ'ողջունէ ձեր Կուսակցութեան բաղձանքը՝ Կոմունիստ Կուսակցութիւններու հետ միասնաբար տանելու յեղափոխական պայքարը ընդդէմ կապիտալիզմի:

Նախապայման է որ ոեւէ կուսակցութիւն կրնայ գործակից Կոմունիստ Միջազգայնականի եւ անոր հաստուածներուն հետ, գործնականօրէն պէտք է մասնակից բոլոր այն պայքարներուն, որոնք կը մղուին ի նպաստ տառապող աշխատաւոր դասակարգին, եւ չանայ առեղծել պայքարի միացեալ ճակատ ընդդէմ կապիտալիստական յարձակումներուն, Ֆաշիզմին եւ պատերազմին՝ Խորհրդային Միութեան պաշտպանութեան համար:

Տարակոյս չունինք որ դուք կը հասկնաք այս աշխատանքին կարեւորութիւնը, եւ կը յուսանք որ ձեր Կուսակցութեան շրջանները, որ հոգ եւ ուրիշ երկիրներու մէջ ունիք, շարժման մէջ պիտի դնէք Կոմունիստ Կուսակցութեան հաստուածներուն հետ գործակցութեան համար:

Երբ կը շարունակէք եւ կը զօրացնէք պայքարը Խորհրդային Հայաստանի պաշտպանութեան համար, ընդդէմ բոլոր հակառակէթական տարրերու, եւ կը ժողովրդականացնէք Սովիէթ Միութեան ազգային քաղաքականութիւնը, որ արդիւնք է Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան, նպաստած կ'ըլլաք հայութեան եւ անոր անհետեւական վերելքին:

Որպէս զի ձեր Կուսակցութեան եւ Կոմինտերնի հաստուածներուն միջեւ սերտ գործակցութիւն ստեղծուի, կ'առաջարկենք հետեւեալները.— ա) որ՝ Թոյլատրէք Կոմունիստ Կուսակցութենէն ներկայացուցչի մը խորհրդակցական ձայնով մասնակցութիւնը ձեր գեկավարութեան մէջ. բ) որ՝ Կոմունիստ Կուսակցութենէն ներկայացուցիչի մը խորհրդակցական ձայնով մասնակցութիւնը խմբապրական մարմիններու աշխատանքներուն, գ) որ՝ Կոմունիստ Կուսակցութենէն ընկերներ ներկայ ըլլան ձեր անդամական ժողովներուն խօսելու համար միացեալ գործունէութեան շուրջ, դ) որ՝ պիտի չ'արգիլուի ձեր ընկերներուն Կոմունիստ Կուսակցութեան մէջ մուտքը, եւ այս ոչ թէ անոր համար որ անոնք հետեւին ձեր Կուսակցութենէն, այլ հոն եւս մնալով եւ գործելով՝ միացեալ աշխատանքը սերտացնեն Կոմունիստ Հաստուածներու հետ:

Եթէ մեր այս առաջարկները ընդունելի են եւ կեդրոնական վարչութիւնդ կը նկատէ թէ այս հիմքերու վրայ հնարաւոր է գործակցութիւն հաստատել Կոմունիստ Միջազգայնականի եւ իր հաստուածներուն հետ, կ'առաջարկենք որ անմիջապէս քայլեր առնէք հրահանգելով ձեր շրջաններուն որ Կոմունիստ Կուսակցութեանց հետ յարաբերութեան մտնեն գործակցութեան իրականացման համար խորհրդակցութիւն կազմակերպելու:

SECRETARIATE OF THE EXECUTIVE COMMITTEE OF THE COMMUNIST INTERNATIONAL

Վ. ԽԱԶԱԿԻՐ

ՀՆՉԱԿԵԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԼԻՒՆԱՆԻ ՄԷՋ

(ԹՒՈՒՑԻԿ ԱԿՆԱՐԿ)

1920 թուականէն մինչեւ ներկայ թուական Հնչակեանութիւնը Սիւրիոյ եւ Լիբանանի մէջ ինչքա՜ն աշխատանք կատարած է՝ նիւթական, բարոյական եւ ֆիզիքական հակայ դժուարութիւններով, մի առ մի արձանագրել դեռ վաղահաս է.. ու դժուար: Սա այժմ հպանցիկ ակնարկ մը միայն, ու այդ իսկ բաւական պիտի ըլլայ Հնչակեանութեան մեծութիւնը եւ համայքը ցուցադրելու:

Որքան որ վերյիշեալ թուականէն առաջ իսկ այս չրջանի մէջ Հնչակեանութիւն դոյութիւն ունեցած է, այնուամենայնիւ մեզ ծանօթ թուականի գործունէութեան կը դարձնենք մեր ուշադրութիւնը, վասն զի այդ եղած է որքան մենք գիտենք, ամենէն բնդունը:

Սակայն, 1929, Ապրիլին, Պէյրութի մէջ դումարուող Ս. Հ. Հնչ. Կուսակցութեան Լիբ. Շրջանի անդրանիկ պատգամաւորական ժողովը, անկիւնադարձ մ'եղաւ ու Լիբանան բաժնուեցաւ Սիւրիոյ չրջանէն:

Այդ անջատումը՝ որ քաղաքական պայմաններու հարկադրանքն էր, իր առաւելութիւններովն ու թերութիւններովը խարխափ հանդիսացաւ ու դարի առաւ կուսակցական – հասարակական, կրթական ու քաղաքական նըկատառու առաջադրութենց որ Պատգմ. Ժողովն էր պատրաստած՝ որպէս ուղեցոյց, ու յանձնած նորընտիր վարիչ մարմնոյն:

Մէկուկէս տարի վերջ դումարուեցաւ Բ. Պատգմ. Ժողովը — (1930 Հոկտ. 25): Գ.րդը՝ 1932 Մարտ 24–ին, Դ.րդը 1934 Յուլիս 7–ին, Ե.րդը՝ (որուն Ազատակրգ անունը արուեցաւ) դումարուեցաւ 1936 Յուլիս 26–ին ու Զ.րդը՝ որուն կը մասնակցէին չիանեակ մը պատգամաւոր–պատգամաւորուհիներ ու խորհրդականներ, դումարուեցաւ 1937 Օգոստոս 7 – 8–ին ու չարունակուեցաւ, նոյն ամսոյ 14—15–ին՝ մեծ խնամքով մօտենալով օրակարգերուն, որոնք ստացան իրենց ծանրութեան համապատասխան լուծումները:

Անախտաւութենէ պղուչանալու համար զանց կ'ընենք այն խանդավառ եւ մարտունակ կորովը որ ցուցահանեցին մեր չրջանի պատգամաւորներն ու խորհրդական ընկերները:

Հայ ժողովուրդի բարօրութեան ձգտող մեր բոլոր չարժումները միչտ ալ գնահատուած են հասարակական լայն խաւերու կողմէ եւ քալելուած մեր բոլոր ձեռնարկները:

Գաղափարի վեհ իդէալներով տոգորուած Հնչակեան մասսան զոհողութեան աննման ճիգ ու կենսունակութեան առողջ չիղ ցուցահանեց Լիբանանի երեսփոխանական ընտրութենց մէջ ուր Հնչակեան Կուսակցութեան թեկնածուները յաղթական դուրս եկան ու ծափողջունուեցան հպարտաւոր հանդիսականներուն կողմէ երբ յորդելի երեսփոխանները՝ Հնչակեան Ակումբը կը մտնէին 1929–ին:

Արտասանուած ճառերն ու երեսփոխաններու խոստումները երջանկութեան հակայ ալիքներ կը բարձրացնէին՝ Հնչակեան կորիւններու յաղթական կրծքերէն:

Զարանեանձ վաստերուն դործած ոճիրները՝ երբեք չընկճեցուցին մեր բարոյականը, ընդհակառակը՝ անոնք աւելի զօրացուցին մեզ

ու մեր ներքին ոսոխը նատեցուցին մոխիրի վրայ:

Միայն, ողբացեալ Սարգիս Տխրունիի ըսպանիչը արդարութեան ձեռքէն ազատելու համար կէս միլիոն ֆրանգ վատնեցին:

Այսօր անոնց չարքերը նոսրացած են ու մըտնացեալներն ալ ըմբոստութեան դրօշ պարզած, հաշիւ կը պահանջեն իրենց պիւրոյականներէն:

Թէեւ մեր չրջանն ալ պատակելու համար մեծ ճիգ թափուեցաւ եւ սակայն բոլոր վատ մարդկանց ցանկութիւնները ամլութեան դատապարտուեցան:

Փառաւօրէն ապացուցուեցաւ թէ՝ ո՛չ «Փոքր Հայք» Մասնաճիւղը դաշնակցական էր եւ ոչ ալ «Տաւրոս»ը համայնավար:

Եթէ ըսենք թէ «Փոքր Հայք» Մասնաճիւղը, Լիբանանի չրջանի Հնչակեան դաղափարաբանութեան ողնասիւնն է, եւ «Տաւրոս» Մասնաճիւղը անոր Յեղափոխական չունչը՝ չենք չափազանցեր:

Մեր մասնաճիւղերը օր ըստ օրէ կը խտանան նոր ու թարմ ուժերով, ու մեր մասնաճիւղերու թիւը օր ըստ օրէ կ'աւելնայ, չնորհիւ Հնչակեան վարիչ Մարմիններու անչահախնդիր չանքերուն եւ ստեղծած բարոյական բարձր մրժանիքներուն:

Դէպքերն ու քաղաքական դէմքերը կը խոստովին

կերներու հրատարակութիւնները մեծ հետաքրքրութեամբ կարդացուած են ու կը կարդացուին:

Լիբանանեան բոլոր կարեւոր քաղաքներու մէջ մեր մասնաճիւղերը կ'աճին ու կը զօրանան:

Կար ժամանակ մը որ մասնութեամբ կը պատասխանէին մեր աշխոյժ գործունէութեան, մարդիկ որ կոմորդիլլոսի արցունք կը թափեն ու հայրենասիրութենէ եւ ազգասիրութենէ կը ճառեն՝ խարելու համար հայ աշխատաւորութիւնը:

Լիբանանի չրջանի Հնչակեան Մասսան կը պայքարի Ֆաշականութեան դէմ, էմբերիալիստական պատերազմին դէմ ու կը ջանայ եւ կը տրամադրէ իր կարելի բոլոր կարողութիւնները ի նպաստ փոքր ազգերու ազատագրական վեհ աշխատանքին որ իր խորքին մէջ սոցիալիստական է եւ մարդկայնական:

Զենք պայքարիր հուրով ու սուրով՝ բայց կը պայքարինք բեմով ու մամուլով:

Դանակ ու սարճանակ գործածող եղբայրասպան կայէններ, իրենց մոլուցքին մէջ դատապարտուած են խեղդուելու:

Մենք կը պայքարինք ճշմարտութեան պողպատեայ բազուկներով, անոնք կը պայքարին՝ դաւադրական ազտոտ զէնքերով:

Մենք կը պայքարինք ճշմարտութեան պողճախառներով, անոնք կը պայքարին մութ փողոցներու մէջ, դնդակներ արձակելով:

Մէկուց մը՝ որ ցոյց կուտայ զազափարի արկարութիւն եւ հոգիի ցածութիւն:

Հայ աշխատաւորութիւնը իր աչքերը լայնօրէն բացած՝ կը տեսնէ ճշմարտութիւնը եւ պիտի նախընտրել երկու ճամբաներէն մին՝ Ֆաշիզմը կամ սոցիալիզմը:

Սոցիալիզմը՝ որ լուսատու ջահը ի ձեռին՝ ցոյց կուտայ յաղթանակի ճանապարհը՝ վերջնական ազատութիւն եւ երջանկութիւն պարգեւելու համար հանուր տառապող մարդկութեան:

Սոցիալիզմը՝ որ Հնչակեան Կուսակցութիւնը կը տարածէ ամբողջ Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ, տարիներէ ի վեր՝ յանուն հայ եւ արաբ տանջուող եւ տուայտուող աշխատաւորութեան գերագոյն շահերուն:

Կեցցէ՛ սոցիալիզմը:

Անկէ՛ Ֆաշիզմը:

Այս է, այսօր, Լիբանանի չրջանի բոլոր անհատներու միակ կարգախօսը:

Կեցցէ՛ Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութիւնը:

* * *

Տառապող մարդկութեան թշնամի տարրերը սակայն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան վերելքը կասեցնելու վատ հոգիով կայէններու նախանձէն բորբոքած՝ վատաբար սպաննեցին Սիւրիոյ բեմի յայտնի հոնտորը եւ Սիւրիական Մամուլի խմբագիր՝ մեր երիտասարդ մտաւորականներէն՝ Մարգիս Տխրունին (Գէտէրեան) 1929 Յունուար 17-ին, ի Պէյրութ:

Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը, երբեւ փոխ-վրէժ, բարոյական մահուան դատապարտեց ոճրագործ կուսակցութիւնը՝ որ իր գոյութիւնը պահելու ուրիչ միջոց չէր գտած՝ բացի դանակ ու սարճանակ գործածելէ:

Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութիւնը, Ցըրըն Շըպէքի հայոց գերեզմանատան մէջ կանգնեցուց հսկայ դամբան մը որուն վրայ կայ ողբացեալ ընկերոջ կիսարձանը՝ իր պատկառազդու դիմագծով: Դամբանի մարմարներուն վրայ փորագրուած են Հնչակեան գինանշանն ու պատմական նշանաւոր Հնչակեան վերապահութիւնները:

Այդ արձանը որպէս մի բողոք դարեր շարունակ պիտի փոթորկէ բոլոր ապնիւ հոգիները ու խռովէ անոնց խիղճը:

Այդ արձանը ինքնին բաւ է որ դատապարտէ ոճիրն ու ոճրագործ կուսակցութիւնը:

Հնչակեան կուսակցութեան Յիսնամեայ պատմութեան մէջ, Լիբանանի Շրջանը իր արժէքաւոր տեղի ունի, իբրեւ սոցիալիստ կուսակցութիւն, իբրեւ փոքր ազգերու ազատագրութեան կողմնակից եւ ջերմ պաշտպան մի ուժեղ կազմակերպութեան որ Ցրանս-Լիբանանեան դաշնագրութեան նախօրեակներուն, իր Քիւխքական ու բարոյական բոլոր կարողութիւնները ի գործ դրաւ կանխելու համար 1936 Նոյեմբեր 5-ին ծայր տուող խորքին մէջ քաղաքական, իսկ երեւութապէս կրօնական խռովութիւնները:

Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնն էր որ կանխեց ու իր ազդին մէջ խեղդեց հայ ժո-

պովուրդին ապառնացող վտանգը եւ հերքեց «Քրխատոնեայ» խմբագիրներու այն չինծու լուրերը, որոնց համաձայն, «հայերը ջղագրգռուած, մինչեւ ատամներն պինուած, Անդր-Նահրի մէջ պատրաստուած էին յարձակելու Մահմետական թաղերու վրայ...:»

Այդ վոթորկոտ օրերուն, Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութիւնը, յանուն Ազատական երկիրներուն մէջ, բնիկներուն հետ եղբայրաբար ապրող մեր հայրենակիցներու կենսական շահերուն, ամէն վտանգ յանձն առաւ ու արիաբար ներկայացաւ Մահմետական Ազգայնական պարագլուխներուն ու պարզեց հայ ժողովուրդի ցանկութիւնները որ եղած են միշտ ապրիլ եղբայրաբար՝ Լիբանանի բազկացուցիչ բոլոր տարրերու հետ, անխտրական ոգիով ու մեծ բարեացակամութեամբ, եւ միշտ համերաշխութեամբ...:

Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան այս առողջ տեսակէտը եւ թազուն գործունէութիւնը հարկ է որ իր Յիսնամեակի առթիւ անվերապահօրէն, դէթ այսպէս հպանցիկ ակնարկով մը մատնանշուէր որպէս զի այդ գերապանցօրէն վտանգաւոր ժամանակներուն նախապատրաստութիւնն ու նախաձեռնութիւնը, մեր ձեռքէն չխոթձէին իբրեւ քաղաքականութեան մէջ գաճաճ կարգ մը կուսակցական աճպարարներ, որոնք սովոր են նման պատեհութիւններ օգտագործել եւ իրրեւ իրենցը՝ հասարակութեան ներկայացնել:

Հնչակեան կուսակցութիւնը, Լիբանանի մէջ, ինչպէս նաեւ Սիւրիոյ, սոցիալիզմի սերմնացանն է եղած: Ազատամիտ տարրերու հետ միշտ եղբայրաբար գործակցած է ու գրպէս իր աջակցութիւնը ընծայած:

Հնչակեան Կուսակցութեան նախաձեռնութեամբ 1925 — 1926-ի ձրջանին, կազմուած է Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէն, որուն շարքերը խտացուցած են մեր կրթուած ընկերները՝ հայրենասիրական վսեմ խոհերով:

Հնչակեան Գործիչները՝ Մարքսեան մտածողութեան ժամադրավայրն է եղած ուրկէ դասախարակուած ու դուրս եկած են այսօրուայ Համայնավար Կուսակցութեան Լիբանանի Շըրջանի հայկական հատուածի դեկավար անդամները՝ որոնք սոցիալիզմէն առելի դէմոկրատիզմ ակսած են քարոզել այս օրերս:

Հնչակեան Կուսակցութիւնը միշտ վտանգած է հայրենասիրութեան ջերմ զգացումները ու տարագիր հայութիւնը բարոյապէս կապած է Մայր Հայրենիքին որ կ'աճի ու կ'ուռճանայ, կը բարգաւաճի ու կ'առաջանայ դէպի վերելք ու վերաշինութիւն, դէպի Սոցիալիստական վսեմ աշխատանք ու վերջնական յաղթանակ:

ՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ

ԴՐՈՒԱԳ ՄԸ ՍԱՍՈՒՆԻ ՀՆԶԱԿԵԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽՕՐԵՍԿԻՆ

Ամէն նախապատրաստութիւն եղած լմնցած էր. Զէքի փաշան վճռական քայլը պիտի առնէր. այս էր կայսերական վերջին իրատէին իմաստը.— «Սասունի եւ շրջակայքի Հայերը բնաջինջ ընել առանց սեռի եւ տարիքի խտրութեան»: Ու այս գաղանի իրատէն, որ անգամ մը հեռագրով հաղորդուած էր Ա. քարտուղար Սիւրէյա փաշայի առորագրութեամբ, եւ յետոյ վերատուգուած էր նոյնիսկ Համիտի կողմէ քաշուած երկրորդ հեռագրով մը,(գահըը թէամիը), յանձնուած էր Սիւլէյմանիէյի չէյխին, որ անձամբ պիտի տանէր գայն ու յանձնէր Զէքի փաշային:

Հալէպի կուսակալ Հաճի Օսման Նուրի փաշան, Երզնկէն կանխաւ ազդարարուած, չքնդ ընդունելութիւն մը սարքած էր չէյխին, որ այս անգամ, աւելի մեծ պատիւներ գտաւ հոն, եւ նահանգին զղեցիկ աւտոմոպիլներուն հետ մէկ քանի օր խորհրդակցութիւններ ալ ունեցած եւ մեւնոյն պատիւներով մեկնած էր իր բնակավայրը՝ Սիւլէյմանիյէ: Հոս, իր բոլոր աշխրէնեռւն պետերը համախմբելով, հաղորդած էր սառնց Վեհ. Խալիֆային բարեւները, եւ անմիջապէս մեկնած էր Պիթլիս, Միւշիր Զէքի փաշային քով...:

Այդ տարին, սովը կը հնձէր այդ կողմերու ժողովուրդը: Տարիներէ ի վեր տիրող եւ հետզհետէ սաստկացող կառավարական վարչութիւնները քամած էին խեղճ գիւղացիներուն արիւնը: Մշոյ դաշտը մեռելական տեսարան մը կը պարզէր. ամէն տեղ թշուառութիւն, ամէն տեղ անօթիներու, մերկերու թափօրներ, որոնք դէպի քաղաքները կ'ուղղուէին, վախչելով գիւղերու մէջ տիրող սովէն ու կեղեքումներէն: Ժողովուրդին համբերութիւնը սպառած էր: Սովին, կառավարութեան ու քիւրտին երբեմն գինակցութեան ներքեւ հնծող հայ ցեղը՝ ճղնաժամի նոպաներու մէջ կը գալարուէր:

Իրական դժոխք...:

Ու այդ իրական դժոխքին մէջ անկարելի էր կեանքը...:

Մաս մը կար բռնարարուող ու մորթուող ցեղէն, սակաւաթիւ բայց առողջ մաս մը, որ ալ անկարող տանելու անարդ լուծը, ալ չուզելով ապրիլ սարսուռի կեանքը, դիմած էր գերադոյն, պնուազոյն ու գործնական միջոցին, Յեղափոխութեան, որ միայն ընդունակ էր վերջ ցընելու բռնապետութեան բերդը:

Յեղափոխութիւնը, Մուշի, Սասունի եւ շրջակայքի մէջ քարոզուած էր տարիներ առաջ, երբ հոն դեռ ոտք կոխած չէր Պոլսոյ բժշկական վարժարանի վախտատական ուսանողը՝ Մուրատ. հոն գրկուած էր նախապէս Միհրան Տամատեան ուսուցիչը, որ Մելքոն Խուրշիտ կեղծ անունով կը գործէր Մուշի եւ Սասունի մէջ, իբրեւ Հնչակեան գործիչ ու քարոզիչ, այն Խուրշիտը, որ Բէս Մխո ու Տէր Խէչօ կեղծ անուններով ձերբակալուած երկու գիւղացիներուն հետ նետուած էր գնտանը, Զէքի փաշայի հրամանով:

Այս էր իրերուն վիճակը երբ Սիւլէյմանիէյի չէյխը, Երզնկէի արուեստավոր պատուիրակ, եկաւ դառ Պիթլիսի մէջ, Դ. գօրաբանակի միշիրը, որուն յանձնեց Աբտիւլ Համիտի գաղտնի իրատէն, ուրիշ նոր կարեւոր հրահանգնե-

բով, որոնց գործադրութեան համար երաշխաւորուած էր չէյխ Սայիտ էֆէնտիին ալ օժանդակութիւնը, իր աշխէժներու պինակ հապարատ դամարտակներովը, որոնք պիտի միանային Համխոյէ զօրագունդերուն:

Մխիթր Զէքի փաշան մեծ պատիւներով ընդունեց եւ աւելի մեծ պատիւներով իր բնակարանը վերադարձուց Աղտիւլ Համիտի արտասովոր պատգամաւորը, երթալ ազատագրելու իր անձնուէր ու հաւատարիմ հպատակները:

Զէքի փաշայի նախագահութեան տակ, Դ. զօրաբանակի սպայակոյտը, դիշերային յաջորդական նիստերու մէջ, աւարտեց իր բոլոր աշխատութիւնները: Նոյնպէս, քիւրտ աշխէժներու աւատապետներուն մէջ գաղտնի պինակցութիւններ կնքուեցան, թշնամի ցեղախումբերը հաշտուեցան, եւ մինչեւ իրենց վերջին չունչը կռուելու եւ հայ ցեղին հոնարը ջնջելու երդումով մտան սրբազան պատերազմի դրօշակին տակ: Իսկ, Համխոյէ հնձելագունդերը, իրենց առջեւ աւարառութեան ընդարձակ ասպարէզ մը բացուած տեսնելով, խանդավառ յօժարութեամբ մը վազելին միանալ Դ. զօրաբանակի կանոնաւոր դունդերուն հետ, սեղմելին իրենց շարքերը եւ պաշարման կուռ շղթայ մը կազմելով, կանխաւ գրաւելին դրեթէ բոլոր դիրքերը. այսպէս անկարելի դարձնելով հայ ապստամբներուն համար մարտնչումի կամ փախուստի ամէն հաւանականութիւն:

Սեւ ուժերուն այս պատրաստութիւնները ծանօթ էին սակայն Սասունի ու Տարօնի մէջ կազմակերպուած յեղափոխական ոգիով խումբերուն: Ասոնք, իրենց կարգին, ուխտած էին մկրտուիլ Արիւնի Մկրտութիւնը, մղել անհաւասար կռիւ, եւ իրենց կեանքին գնով, միանգամ ընդմիշտ վճռել չարչարուող Ցեղին, Հայ Ցեղին ճակատագիրը:

Մխրան Տամատեան 1893 Մայիս 31–ին ձերբակալուած էր Սէմալլիներուն վտահութեանը գոհ, եւ այդ անվ Թուխանէն ի վեր, Սասուն պարզած էր Ապստամբութեան կարմիր Դրօշակը: Տամատեան՝ գնտանին մէջ կը քաղէր իր եռանդուն ու յախուռն... գործունէութեան պտուղը: Բայց դուրսը, լեռներուն վրայ ու ցանցնուած դիւղերուն մէջ, Մուրատ առաջ կը տանէր անոր սկսած գործը, այնպէս որ կարելի էր ըսել թէ՝ Սասուն հասուն պտուղ մըն էր ապստամբութեան համար:

1894–ի գարնանամուտին գոլ խրխուն մըն էր, երբ Մուրատ կը վերադառնար ապստամբական խումբերու քովէն: Հաղիւ թէ ջորին վար իջած էր, երբ դիմացէն, քսան տարու, Թուխ դէմքով, սեւ աչուրներով ու արծուենոսկոր կտրիճ մը մօտեցաւ իրեն եւ նամակ մը տուաւ:

Հնչակեան տուրհանդակ մըն էր: Տալորիկի կոմիտէէն կուգար:

Մուրատ բացաւ նամակը եւ սկսաւ կարդալ: Իր քով նստողները, Հնչակեան դիներ, կը նշմարէին անոր դէմքին այլայլումը, յուզումները, եւ լուռ կը սպասէին որ աւարտէր ընթերցումը:

Մուրատ, ընթերցումը վերջացուցած, յանկարծ ոտքի ելաւ, եւ ձեռքը Հակոբին տանելով.

— Ընկերներ, բաւ յուզուած ձայնով մը որ կը դողար, նստելու ժամանակը չէ, պէտք է անմիջապէս մեկնինք դէպի Տալորիկ:

Մուրատի ընկերները առանց բառ մը չհնչելու ոտքի եղան:

—Ընկերներ, չարունակեց Մուրատ, նամակը ձեռքին մէջ ճմռթկելով, վայրկեանը հրամայական է, վտանգը մեր դուռը հասած է. երթանք, չուտ հասնինք, այս դիշեր պէտք է վերջացնենք ամէն կարգադրութիւն:

Ընկերները լուիկ մնջիկ կը հետեւէին:

Պահ մը, տակաւ թանձրացող մութի մէջ, կարծեմ թէ սրտի բարախումները կը լսէին միայն, որոնք կը կրծտէին իրենց քայլերու հնչումին մէջ:

— Ընկերներ, կրկնեց Մուրատ, առանց կեցնելու իր ընթացքը, գիտէ՞ք ինչ է դրեր Տալորիկի խմբապետը:

— Ի՞նչ է դրեր, ի՞նչ է դրեր, բոլորտիքը պատեցին Սասունցի կտրիճ Փէտայիները, կըրնա՞նք մենք ալ իմանալ, ի՞նչ է դրեր, Մուրատ Ջան, կը կրկնէին անոնք:

— Ընկերներ, բաւ Մուրատ, եւ չարունակելով արագ արագ քալել, մի վհատիք, Համիտի հրոսակները մօտեցած են. վաղը, կամ չաւ չաւ միւս օրը պիտի սկսին ընդհարումները:

Մուրատ կանգ առաւ:

Ծառի մը տակ հասած էին, ձորի մը մէջ,

ուր ապրիւր մը կը հոսէր եւ ուրկէ վերելք մը կը սկսէր. աւազուտ բլուրի մը կողերն ի վեր պէտք էր մագլցէին: Հոն, ապրիւրին եզերքը, ասպնին տակ, բոլոր ընկերները չէրնապատակին իրենց պետը, որ նամակը ձեռքին մէջ, կը վարանէր: Հակառակ մտածումներու մէջ ատրուեքուած, անձայն կը կենար Մուբատ: Նամակին պարունակութիւնը չատ պէշ պիտի ապրէր ընկերներուն, սակայն, չէր կրնար դադրեցնել պահել լուրը, որքան ալ պէշ ըլլար, քանի որ, քիչ մը վերջը, երբ Տալւորիկ հասնէին, ամէնքն ալ պիտի լսէին: Ուստի, ձմռթիւուած նամակը բացաւ, կարդալու համար իր դէնքի ընկերներուն:

Կապոյտ, անամպ, ամայի երկնքէ մը կը ժպտէր թագաւոր լուսնկային անուշ դէմքը. այնքան պայծառ, այնքան պարզասիրտ էին Հաւաքոյթները, եւ օդը այնքան վճիտ էր ու խաղաղ, որ առանց ճրագի կարելի պիտի ըլլար թերեւս որոշել նամակին մանր գիրերը: Մուբատ, կռնակը ծառի մը բունին տուած ու ետին դարձուցած իր ընկերներուն, փորձով կարդալ. ընկերները իրենց չունչը բռնած ու աչքերնին յառած, կախուած էին Մուբատի շրթունքներէն:

Վերջապէս կարդաց աւարտեց: Կեդրոնական կառավարութենէն հասած նոր հրահանգներու համաձայն, Սասունի տեղական իշխանութեան կողմէն արհնաուրներ պրկուած էին նորոգելու Սասունայի կամուրջը, որ Տալւորիկի պահապանը նկատուած էր եւ Սասունի բանալին:

Յուրա լուսիւն մը տիրեց:

Մամբին ողոց դէմքերը գեղնեցան եւ նայուածքները սառեցան: Լուրը՝ չանթահարիչ էր, եղեռնական ատամի մը նախապատրաստ. առաջին վարագոյրը կը բացուէր: Այո, կը մոլուար Մուբատ ինքնիրեն, դուր չանալով ծածկել իր ներսի յուզումը, Չէքի փաշան այս անգամ լրջօրէն պիտի սկսի գործողութիւնները: Գայլերը, առանց դպալու վերելքին ատաժանքը լուսնկայի չորերէ ձեւացած թուխերու առուներուն մէջէն արագ արագ կը փոխուէին, եւ խումբը հասած էր արդէն բլուրներուն գագաթը, երբ հեռուէն, մշուշներու մէջէն սկսան նշմարուիլ մարմրուն լոյսեր: Վայրկեան մը պիտի սկսէր: Ուստի, խումբը, առանց կանգ առնելու, նոր թափով մը սկսաւ իջնել գառիվարը, ժամ առաջ հասնելու համար Տալւորիկ, որուն լոյսերը կը պլպլային:

Ճամբան, երբ վայրկեանը վերջացաւ ու մայտառ ձորի մը մէջէն սկսան քալել, յանկարծ խշրտոց մը լսուեցաւ:

Խումբը կեցաւ, սկանչները լարուեցան:

Խշրտոց մըն ալ, եւ բոլոր ձեռքերը զբօսանքի հրացանի լիմակներուն վրայ, կամ ու պատրաստ՝ առաջին յարձակման պատասխանելու համար առանց վարանումի:

Խշրտոցը դադրեցաւ: Թաւուտքին տերեւները միայն կը սարսային, պիշերային զով զեփիւռի մը թեթեւ հարուածներէն: Ալ չէսուեցաւ որեւէ կասկածառիթ չշուռ. ուստի, ձեռքերը միշտ հրացաններու լիմակին վրայ, ոտքերը ըսկսան կտրել երկայն ու նեղ ձորը, որուն ծայրը կը տարածուէր Տալւորիկ տանող դաշտը:

Խումբը ձորն ալ անցաւ, դաշտն ալ կրտրեց ու մօտեցաւ Տալւորիկի: Լոյսերը կ՝որոշուէին. կեանքի, շարժումի, հոսուղեւի պղպատր ձայները հեռուէն կը հասնէին խոնջ ուզեւորներուն ականջին:

Կէս գիշերը կը մօտենար, Մուբատ իր ընկերներովը հասած էր գիւղին եզերքը:

Ամայութիւն, խաւար ու լռութիւն ամէն կողմը: Բնակիչները չատ կանուխ քաշուած իրենց խրճիթները, գիւղը կը ննջէր:

Առանց նշմարուելու, խումբը սողոսկեցաւ Տալւորիկի Հարթք թաղէն ներս, ու պզուշաւոր քայլերով մտաւ նոյն թաղի երեւելիներէն Յաչօեան Գասպարի տունը:

Մուբատի խումբը բաժնուեցաւ Տալւորիկի իւր թաղերուն ապահով տուներուն մէջ, երկերկու, երեք երեք: Մուբատ միայն մնաց հոն, Յաչօեան Գասպարի տունը, ուր ցերեկուընէ հրաւիրուած էին ժողովականները, «Սասունայի կամուրջ»ին նորոգութեան վառնգաւոր ձեռնարկը դադրեցնելու մասին խորհրդակցութիւններ ընելու համար:

Հետզհետէ կը հասնէին հրաւիրեալները եւ կ՝ամբողջանար թիւը:

Ներսին կը նախագահէր Մուբատ:

Ահաւասիկ Տալւորիկի իւր թաղերէն հոն եկած համախմբուած երդուեալ ապստամբա-

պետները, որոնց մէջ կը չորար տանտիրոջ՝ Յաչօեան Գասպարի բարի դէմքը:

Հարթքէն՝ Յաչօեան Գասպար, Յօանուանէն՝ Գամէեան Համդէ, Փուրխէն՝ Տ. Գաբրիէլ քահանայ, Տալւորիկի համանուն թաղէն՝ Զօօեան Պետրոս, Հլողինքէն՝ Համդէեան Աբթին, Հազմանքէն՝ Թօլօեան Գասպար եւ Մկրէ եղբայրները, Դուալինքէն՝ Գասպար, Սրապանքէն՝ Յաչօ եւ Մակար երկու եղբայրները, Եղկարդէն՝ Մակար:

Խորունկ լռութիւն մը կը տիրէր երկայն սրահին մէջ, ուր հողէ մերկ պատերուն երկայնքը ձգուած պարզ վոտոցներու վրայ, ծալլապատիկ, դէմ դէմի կը նստէին ինը թաղերու ներկայացուցիչները:

Մուրատ չատ յուզուած կ'երեւար, դէմքը բնաւ չէր ժպտեր, յոգնած ու բնկճուած երեւոյթ մը ունէր:

Ժողովականները նոյնպէս լուռ ու թախծոտ, կը սպասէին որ ժողովին նախագահը բանար բերանը:

— Աղնիւ ընկերներ, Տալւորիկի երդուեալ ուխտապիր պետեր, սկսաւ Մուրատ, այս դիշերուան հաւաքոյթը չի նմանիր ուրիշ անգամներու: Ինչպէս կը տեսնէք, արտասովոր նիստ մըն է ասիկա. այս նիստին մէջ պիտի որոշուի Սասունի բախտը. ի՞նչ դիրք պիտի բռնուի վտանգին դէմ, որ մեր ամբիւ կը ցցուի այս պահուս. պիտի՞ք, ընկերներ, ինչո՞ւ դուժարեցինք այս նիստը: Ծօսելու ժամանակը չէ հիմա, այլ գործելու. թշնամին մեր դուռը հասած է...:

— Մուրատ Ջան, դուռց ակլունէ մը Զօօեան Պետրոս, այս քանի՞ տարի է կը տառապինք, փճացանք, փճացանք... Տարօնը ճղնաժամի մէջ է, ալ ապրելու ճար չմնաց, մեռած ենք արդէն...:

— Զաւակներս, արեւնուդ դուբպան, դուռց անդիէն Տ. Գաբրիէլ Քահանան, որուն ամբիւթեան համբաւը տարածուած էր Սասունի մէջ, ի՞չ է այս կեանքը, մեր կերածը կլլլի ու կոթնկի հաց է, եթէ ան ալ դառնուի...: Շատերը դուրկ են նոյնիսկ այդ սեւ հացէն ալ. ցորնի հացը դեղի համար փնտռելու է: Ըսէք, օրհնեալ զաւակներս, ըսէք կ'ապաչեմ, կեա՞նք է ասիկա...:

— Մուրատ ժողովականներուն աչերուստ վիճակը նշմարելով եւ վտանգին մեծութիւնը կըշռելով, ուզեց կարճ կապել եւ շուտով ձեռք բերել որոշում մը, որպէսզի, եթէ կարելի էր, դիշերուընէ կամ հակառակ պարագային յաջորդ օրը դեռ արեւը չէր ծագած՝ յաջողէր գործադրել տալ գոյն. ուստի առանց մանրամասնութեան մտնելու.

— Ընկերներ, ըսաւ, ժամերը կ'անցնին արագ արագ, թշնամին հիմա առաջ կը տանի իր գործը. ես կը վախնամ որ, եթէ հիմակուընէ խափանարար միջոցի մը չդիմենք, «Սասանայի կամուրջ»ը մինչեւ աւտու կը նորոգուի, եւ վարը Համխի զօրքերը կը խուժեն ներս:

Յուլ մունչիւն մը դղրդացուց սրահը:

Ժողովականներու դիմագծերը ծամածռումներով կծկծուեցան, ու խրթին արտայայտութիւն մը հագած, պահ մը կարծէք խանգարուեցաւ եւ ապմուկը բարձրացաւ:

Դուրսի դուռը հսկող Հնչակեան երկու գինուորներէն մէկը յանկարծ ներս մտաւ հեւալով՝ ու թրթռուն ձայնով մը.

— Ոստիկան գինուորներու ձայները լսեցինք, բաւ. իրարու կ'բսէին թէ՝ Յաչօեան Գասպարի տունը զուգարուած է ժողովը. դէպի հոս կուգան արդէն:

Սարսուռ մը թաւալեցաւ անհնակին մէջ:

Մուրատ հրամայեց գինուորին անմիջապէս դուրս ելլել եւ մարել դուրսը գրուած լապտերը:

Պատուէրը գործադրուեցաւ խակոյն եւ Յաչօեանի բնակարանը խաւարի մէջ ընկղմեցաւ:

Ներսը կը պլպլար դեռ դողդոջ լոյսը լամբին, որ անկիւնի պատէն կախուած էր:

Զայները յանկարծ ցածցան: Մուրատ, լռութիւնը խզելով, դարձաւ ժողովականներուն եւ շարունակեց:

— Ընկերներ, մեր որոշումը տանք, աւարտենք չուտով, ի՞նչ կ'ըսէք տեսնեմ:

— Ի՞նչ պիտի ըսենք, մռնչեց Զօօեան Պետրոս, այս քանի տարի է, Եըլտըզի դահիճը կը սրէ իր սուրը, սովը մէկիկ մէկիկ խլեց մեր ձեռքէն մեր մատաղ լաճերը, ի՞նչ մնաց մեզի մեր հայրերուն ժառանգութենէն, ըսէք, եղբայրներ, անարդ, վատթար գերութիւն մը, մեր տունը մերը չէ, մեր արտը մերը չէ, մեր

կինը մերը չէ. ինչո՞ւ կ՚ապրինք ուրեմն. մենք պանդուխտներ ենք մեր բնիկ երկրին մէջ. քիւրտը կ՚ուտէ մեր քրտինքին արդար վաստակը. Համխոի պաշտօնեաները մէկ կողմէն, քիւրտ պէյլին դործակալները մեւս կողմէ, մեր գլխուն վերեւ կեցած կը յափշտակեն մեր բերնէն հացը, կկլլի հացը...: Ոչ տուն մնաց, ոչ արտ մնաց, ոչ արօր մնաց, ոչ արջառ մնաց, ոչ պատիւ մնաց, ոչ տաճար մնաց...: Դեռ ի՞նչ կեցեր կը սպասենք: Չէքի վաչան Բաղէշ նստիր է, Համխոյէ դունդերը կ՚արշաւեն, կ՚ասպատակեն, օր չ՚անցնիր որ նոր աղէտ մը չբերէ Սասունի հայ բնակչութիւնը...:

— Հերիք է, հերիք, Պետօ ջան, հառաչեց դիմացի անկիւնէն Սպղանքի Ղազօն, մեր ընկեր Մուրատ ջանի մի կրկներ այդ քարտղները. դիտենք, հարամ է այս կեանքը, հարամ...:

— Ջաւակներս, ձեր կանանչ ու կարմիր աբեւուն մեռնիմ, գոչեց լալագին Տէր Գաբրիէլ, կարճ կապէք կարճ, չը լսեցի՞ք ինչ կ՚ըսէ մեր օրհնեալ դաւակը Մուրատ ջան. Թշնամին մեր դուռը հասեր է. ես Քրիստոսի ծառայ, անարժան երէց մը, ի՞նչպէս կրնամ անտարբեր աչքերով դիտել իմ տաճարիս պղծութիւնը. ես պիտի առաջնորդեմ ձեզի, ես ինքս պիտի հընչեցնեմ պատերազմի փողը՝ Սասունի լեռներուն դագաթէն. պիտի լուծենք, հաւատացէք, արդարութեան եւ մեր զրկանքներուն ու չարչարանքներուն վրէժը...: Աստուած մեզի հետ եղած է միշտ, եւ մեզի հետ պիտի ըլլայ՝ եթէ մեր սիրտը, մեր հոգին կապենք Քրիստոսի հետ. մի վախնաք, իմ կանանչ կարիճներ, Վարդանի, Մուշեղի, Վահանի, Մամիկոնեան առիւծներուն հարազատ կորիւնները, Քիւրտը պիտի յաղթուի, պիտի խայտառակ ըլլայ, մեր Ս. Հայրենիքին ազատութեան արեւը ծագի:

— Տէր հայր, գոչեց Մուրատ եւ Տ. Գաբրիէլի ոտքմաշունչ յորդորականէն զերագրգռուած ոտքի ելաւ, մօտեցաւ ժողովականներուն կողմէն անոր աչքը պատաւ բացատանչելով.— Տէր Հայր, դուն ես մեր Ղեւոնդ Երէցը, դուն պիտի առաջնորդես մեզի, ձեր մէկ ձեռքը՝ Խաչը, մեւսը՝ Թուրը...:

ՅՈՒՅԱԿ ՀՆԱԳԱԿԵՑՆ ՄԱՄՈՒԼԻ

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ԱՆՀԱՏ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ ԿՈՂՄԷ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ

1· ՀՆԱԳԱԿ·— *կեդր· օրկան Հնչակեան կուսակցութեան (Հիմնուած 1887–ին), ժընեվ, Ափէնիֆ, Լոնտոն, Փարիզ, Փրավիտէնս, Խմբագր·՝ ԿԵԴՐ· ՎԱՐԶՈՒԹԻՒՆ:*

2· ԳԱՂԱՓԱՐ·— *Գիտական օրկան Հնչ· կուսակցութեան, Հանդէս Գիտական Սոցիալիզմի, Ափէնիֆ, 1894–ին լոյս տեսած է երկու դրքոյկ:*

3· ԱՊՏԱԿ·— *Ամսաթերթ, Երկիւծաբանական պատկերազարդ Հանդէս, Ափէնիֆ՝ 1894 — 1896, Լոնտոն՝ 1897, Խմբ· Ա· ՆԱԶԱՐԲԷԿ, Նկարիչ՝ Պ· ՄԱՐԻՄԵԱՆ:*

4· ԱՇԽԱՐՀ·— *Շաբաթաթերթ, վառնա՝ 1898, լոյս տեսած է 3 համար, Խմբ՝ Ս· ՍԱՊԱՀ–ԳԻԼԵԱՆ:*

5· ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆ·— *Հրատ· Ամերիկայի Հնչակեան Շրջանի, Հիմնադիրներ՝ Ս· ՍԱՊԱՀ–ԳԻԼԵԱՆ, Պոսթոն՝ 1903–5, Նիւ Եորք՝ 1906–12, Խմբագիրներ՝ Գ·ԵՂԻԿԵԱՆ, Ա· ՇԱՀՈՒՄԵԱՆ, Բ· ՎԱՐԱԶԴԱՏ, Ս· ԳԵԼՈՅԵԱՆ, Փրավիտէնս՝ 1913–1917, Խմբագիրներ՝ Ե· ՍԻՐՎԱՐԴ, Ե· ՍԱՅՕ, Շիքակօ՝ 1918 – 1922, Խմբագիր՝ Ս· ՍԱՊԱՀ–ԳԻԼԵԱՆ, Նիւ Եորք, Խմբագիրներ՝ Պ· ՊՈՆՏԱՅԻ, Ս· ՍԻՄՈՆԵԱՆ, Ս· ՇԱՀԻՆ, Ա· ՇԱՄԼԵԱՆ:*

6· ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԻՒՆ·— *Շաբաթաթերթ, Ռուսչուկ, 1903–4, Խմբագիր՝ Ա· ՆԱԶԱՐԲԷԿ:*

7· ԱՊԱԳԱՅ·— *Երկշաբաթաթերթ, Ռուսչուկ· 1905, Փարիզ 1905–7:*

8· Ի ՋԷՆ·— *Ալեպիա՝ 1905, Հրատ· Հնչ· ազգային Մասնաճիւղին:*

9· ԿՈՉ–ԴԻՎԷՅ·— *Եռօրեայ, Հրատ· Բազուի Հնչակեան Մասնաճիւղին, Բազու՝ 1906, 2 էջ Հայերէն, 2 էջ Թուրքերէն, Խմբագիրներ՝ Տ· ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, Ի· Ա–ՇՈՒՐԲԷԿՈՎ:*

10· ԱՊԱԳԱՅ·— *Հրատ· Կովկասի Հնչակեան Դաշն· Յանձնախումբին, Թիֆլիզ, 1907–8, Խմբագիրներ՝ Ա· ՏԷՐ ԱՒԱԳԵԱՆ (Պայազատ), ԱՏՐՊԵՏ:*

11· ՁԱՅՆ·— *Շաբաթաթերթ, Բրայդըն, 1907 — 1908:*

12· ՊԱՅՔԱՐ·— *Օրաթերթ, Հրատ· Կովկասի Հնչ· Դաշնագիր Յանձնախումբին, Թիֆլիզ, 1907, Խմբ՝ ՅԼՕՐԱ· ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ:*

13· ԼՐԱԲԵՐ·— *Շաբաթաթերթ, Հրատ· Ազատախոհի Հնչակեան Մասնաճիւղին, Ազատրախաւ, 1908–9, Հիմնադիր Խմբ·՝ Վ· ՄԱՐՄԵԱՆ, Աշխ·՝ Կ· ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ, ԷՄԻԼ:*

14· ՁԱՆԳ·— *Շաբաթաթերթ, Հրատ· Պարսկաստանի Հնչ· Դաշն· Յանձնախումբին, Թաւրիզ, 1910–22, Հիմն· Վ· ՄԱՐՄԵԱՆ, Խմբագիրներ՝ Վ· ՄԱՐՄԵԱՆ, Ա· ՏԷՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ:*

15· ԿԱՅԾ·— *Ամսաթերթ, Հրատ· Կ· Պոլսոյ Հնչ· Ուսանող· Մխիթեան, Կ· Պոլիս, 1911–1914, Խմբագիրներ՝ Գ· ՎԱՆԻԿԵԱՆ, Հ· ԳԱԼՃԵԱՆ, Ե· ԱՄԱՏՈՒՆԻ, Ա· ԿԻՏՈՒՐ:*

16· ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀ·— *Օրաթերթ, Հրատ· Տաճկաստանի Հնչ· Վարիչ Մարմնին, Կ· Պոլիս, 1912, Տնօրէն՝ Մ· ԿԻՒՐԻԿԵԱՆ, Աբ–*

տօնատէր՝ Ն. ՋԱՔԱՐԵԱՆ, հմբ. Մարմին:

17. ՊԱՅՔԱՐ.— *Կիսամսեայ*, Պարտիզակ, 1914, *Աւրտօնատէր՝ Մ. ՋԱՔԱՐԵԱՆ:*

18. ԲԱՆԲԵՐ.— *Շաբաթաթերթ*, Ատրպատական, 1915, *Հիմնադիր եւ հմբագիր Վ. ՄԱՐՏԵԱՆ, Վ. ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ:*

19. ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ.— *Շաբաթաթերթ, Հրատ. Պուլկարիոյ Հնչակեան Շրջանի*, Ռուսչուկ, 1915–18, *հմբագիրներ՝ Ս. ՍԱՊԱՀ-ԳԻՒԼԵԱՆ, Յ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ*, Սոֆիա, 1918–20, *նախ երկշաբաթաթերթ, յետոյ շաբաթաթերթ եւ ապա նօթեակ:*

20. ԱՐՋԱԳԱՆԳ ԲԱՐԻՋԻ.— *Շաբաթաթերթ*, Բարիզ, 1916–25, *հմբ. Հրատարակիչ Յ. ԹԻՒՐԱՊԵԱՆ* (վարագդատ):

21. ԳԱՂԱՓԱՐ.— *Օրաթերթ, Հրատ. Հնչակեան կուս. կեդր. վարչութեան*, Թիֆլիզ, 1916–17, *Աւրտօնատէր՝ Ա. Մ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ, հմբագիրներ՝ Վ. ՄԱՐՏԵԱՆ, Տ. Ս. ՏԱՇԵԱՐ:*

22. ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ.— *Կիսաշաբաթաթերթ, Հրատ. Ռումանիոյ Հնչ. Շրջանի*, Պուխրէշ, 1916, 4–րդ *էջը Ռումաներէն:*

23. ՍՕՑԻԱԼ ԴԷՄՈԿՐԱՏ.— *Հրատ. Հնչ. կուս. կեդր. վարչութեան*, Թիֆլիզ, 1918, *հմբ. ՄԱՐՄԻՆ:*

24. ԿԱՅԾ.— *Հրատ. Հայաստանի Հնչ. կուս. Գործ. Մարմնին*, Թիֆլիզ, 1918, *Աւրտ.՝ Ս. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ:*

25. ՄԵՐ ՕՐԵՐ.— *Հրատ. Բագուի Հնչ. Շրջ. Մասնաճիւղին*, Բագու, 1918, *հմբագրական ՄԱՐՄԻՆ:*

26. ՇԵՓՈՐ.— *Օրաթերթ, Հրատ. Բագուի Հնչ. Մասնաճիւղին*, Բագու, 1918, *հմբ. ԵՐ. ՊԱԼԵԱՆ:*

27. ԿՈՀԱԿ.— *Շաբաթաթերթ, Հրատ. հմբ. Հ. ԱՐԱՄԵԱՆՑ:*

28. ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԻՒՆ.— *Ամսաթերթ*, Պոսթոն, 1918–21, *հմբագիր Ե. ՍԻՐՎԱՐԴ:*

29. ԱՐՋԱԳԱՆԳ ԿԻԼԻԿԻՈՅ.— *Հրատ. Կիլիկիոյ Հնչակեան Մարմնի*, Ատանա, 1919:

30. ՏԱՒՐՈՍ.— *Օրաթերթ, Հրատ. Կիլիկիոյ Հնչակեան Շրջանին*, Ատանա, 1919–20, *հմբագիրներ՝ Յ. ՀԱՆՋԱՏԵԱՆ, Վ. ԺԱՄԿՈՉԵԱՆ, Ս. ԿԻՆՃԵԱՆ:*

31. ԳՈՐԾԱԻՈՐ.— *Օրաթերթ, Հրատ. Թիֆլիսի Հնչակեան Մասնաճիւղին*, Թիֆլիզ, 1919, *հմբ. Տ. Ս. ՏԱՇԵԱՐ:*

32. ԵՐԿԻՐ.— *Օրաթերթ, Հրատ. Տաճկաստանի Հնչակեան Մարմնին*, Կ. Պոլիս, 1919–22, *Աւրտ. Օ. ՃԻՆԱՉԵԱՆ, Պատ. Տնօրէն Վ. ՉԻՅԹՈՒՆՅԵԱՆ, Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ, Ե. ՉՕՓՈՒՐԵԱՆ:*

33. ԶԱՐԹՕՆՔ.— *Շաբաթաթերթ, Հրատ. Եղիպտոսի Հնչակեան Շրջանի*, Գահիրէ, 1919–27, *Աւրտ. Մ. ՊԱՊԻԿԵԱՆ, Պատ. Տնօրէն՝ Մ. Ա. ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ:*

34. ԱԶԱՏ ՏԱՒՐՈՍ.— *Հրատ. Կիլիկիոյ Հնչակեան Շրջանին*, Ատանա, 1920:

35. ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԴ.— *Օրաթերթ, Օրկան Հնչակեան Ուսանող. Միութեան*, Ատանա, 1920–21, *Աւրտօնատէր՝ Լ. ՏԱՐԱԳԾԵԱՆ, հմբագիր՝ Ա. ԱՄՊԵՏ:*

36. ՍԻՒՐԻԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ.— *Կիսաշաբաթաթերթ, Հրատ. Սիւրիոյ Հնչակեան Շրջանի*, Հալէպ, 1920:

37. ՇԱՐԺՈՒՄ.— *Շաբաթաթերթ, Հրատ. Այնթափի Հնչ. Մասնաճիւղին*, Այնթապ, 1921:

38 ՍՕՑԱԼԻՍՏ ՀԱՅԱՍՏԱՆ.— *Ամսաթերթ, Հրատ. Ամերիկայի Հնչակեան Շրջանին*, Շիքագօ, 1921:

39. ԱՐԺԷՆԹԻՆԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ.— *Շաբաթաթերթ*, Պուէնոս Այրէս, 1922:

40. ԵՐԿՈՒՆՔ.— *Երկօրեայ*, Աքէֆ, 1922–23, *հմբ. Յ. ԳԱՄՊԱՐԵԱՆ, Հրատ. Ա. ԳԱԼՃԱՒԵԱՆ, Ի. ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ:*

41. ՆՈՐ ԵՐԿԻՐ.— *Հրատ. Հնչակեան Մասնաճիւղի*, Պուէնոս Այրէս, 1922–24, *հմբ.՝ Մ. ՕՇԻՆ:*

42. ՍԻՒՐԻԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ.— *Օրաթերթ, Հրատ. Սիւրիոյ Շրջանի Հնչակեան Մարմնի*, Հալէպ, 1922–26:

43· ԶԱՆԳ·— *Հրատ· Պուլկարիոյ Հնչակեան Շրջանի*, Սոֆիա, 1925, *Խմբ·՝ Յ· ՊՕՂՈՍԵԱՆ*:

44· ՆՈՐ ԵՐԿԻՐ·— *Օրաթերթ*, *Հրատ· Ֆրանսայի Հնչակեան Շրջանի*, Փարիզ, 1926—1935, *նախ Շաբաթաթերթ*, *ապա Օրաթերթ*, *Խմբ· Յ· ԹԻԻՐԱՊԵԱՆ*:

45· ԼՈՒՍԱՐՁԱԿ·— *Շաբաթաթերթ*, *Հրատ· Եգիպտոսի Հնչակեան Շրջանի*, Գահիրէ, 1927–28, *Սրա· Ս· ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ*:

46· ՀՆՁԱԿԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ·— *Հրատ· Ֆրանսայի Հնչակեան Գործ· Յանձնախումբին*, *Երկշաբաթաթերթ*, Փարիզ, 1930:

47· ԶԱՆԳ·— *Հրատ· Ֆրանսայի Հնչակեան Գործ· Յանձնախումբին*, Մարսէյլ, 1933, *Խմբ· Ս· ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ*:

48· ԿԱՅԾ·— *Հրատ· Պրազիլիոյ Հնչ· Ուս· Մխիթեան*, *Խմբ· Ե· ԿԱՐՄՐԱԿ*:

49· ՀՆՁԱԿԵԱՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔ·— Փրավիտէնս, 1930–1931, *Խմբագիր՝ Ե· ՍԻՐՎԱՐԴ*:

50· ԶԱՐԹՕՆՔ·— *Ամսաթերթ*, *Հրատ· Եգիպտոսի Հնչակեան Երիտ· Մխիթեան*, Գահիրէ, 1935:

Ծանօթ· Խմբ·— *Բացի վերոյիշեալ թերթերէն Տաճկաստանի մէջ լոյս տեսած են Հնչակեան շարք մը թերթեր եւս*, *օրինակ*, «Կոչնակ»՝ *Վանայ մէջ*, «Գատ»՝ *Խարբերդի մէջ*, «Հայկունի»՝ *Մարզուանի մէջ*, «Ամասիա»՝ *Ամասիոյ մէջ*, «Երկիր»՝ *Առապազարի մէջ*, «Մոծակ» *երգիծաթերթը*՝ *Տրապիզոնի մէջ*, «Մտրակ»՝ *Նոր Նախիջեւանի մէջ*, *իսկ «Միացեալ Անկախ Հայաստան»՝ Սէնթ Լուիսի մէջ*:

Հնչակեան մամուլը վերջերս հարստացաւ երկու նոր օրգաններով՝ ՇԱՐԺՈՒՄ *մեծածաւալ շաբաթաթերթով (Պուէնոս Այրէս)*, *եւ* ԱՐԱՐԱՏ *օրաթերթով (Պէյրութ)*· Արարատ *կը խմբագրուի ծանօթ մարքսիստաբան ընկ· Սէն կիտուրի կողմէ*:

Ա· Բ· Գ· ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆՆԵՐ

ԱՌԱՋԻՆ Միջազգայնականը, Մարքսի առաջնորդութեամբ, հիմնուեցաւ 1864 Սեպտեմբեր 20–ին Լոնտոնի մէջ:

ԵՐԿՐՈՐԴ Միջազգայնականը հիմնուեցաւ 1889 Յուլիս 14–ին Բարիզի մէջ:

ԵՐՐՈՐԴ Միջազգայականը, Լենինի ղեկավարութեամբ, հիմնուեցաւ 1919 Մարտ 2–ին, Մոսկուայի մէջ: Իսկ ամէնէ ծանօթ 21 պայմանները հրատարակուեցան 1921–ին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	էջ
Սրտաճօճ	3
Հնչակեանութիւն	5
Մեր խօսքը	7
Ցիսնեակը	11
Ներածական Ս. Դ. Հնչ. կուս. կազմութեան	17
Ինչպէս կազմուեց Հնչ. կուսակցութիւնը	29
Նօթը Հսկաները	34
Ծրագիր Հնչակեան կուսակցութեան	36
Խմբագրական ՀՆՉԱԿ-ի Ա. Թիւի	40
Հայաստանի Պատմական Քարտէսը	43
Հնչ. կուս. Ա. կեդր. վարչութիւնը	44
Ռուբէն Խան-Ազատ	47
Գում-Գաբուլի Ցոյցը	48
Նազարէք Լուսիկեան	51
Ցաքուրիւն Ձիհանկիւլեան	54
Դրուագ մը Շմաւոնի կեանքէն	57
Ժիրայր	60
Ժիրայրի Ցիշատակին	61
Խրիմեան Հայրիկը Փախցնելու Փորձ	69
Ընկեր Կափեանի Հարցաքննութիւնը	75
«Հեռաւոր Երկիր»	77
Պաղատիոյ Դատավարութիւնը	79
Էջ մը Խարբերդի Հնչակեան կեանքէն	86
Թորոս Ծառուկեան (Զելլօ)	93
Պեստր Լ. Լավրօվի Նամակը	104
Ցայտարարութիւն Թուրք Ժողովուրդին	105
Սասնոյ Ապստամբութիւնը	106
Համբ. Պօյաճեան (Մուրատ)	112
Հնչակեան Շանթ Գունդը	117
Բարսեղ Զաքարեանց	118
Մարտիրոս Սարուխանեան	122
Պապը Ալիի Ցոյցը	124
Զէյթունի Ճակատամարտը	134
Զէյթունի Հնչ. Ղեկավարներ	147
Հնչակեան Բաժանումներ	149
Փարամազի Ճառը վանի Դատարանին Մէջ	152
Հնչ. Գործ. Աստրախանի մէջ	160
Գօլիցինի Հռչակաւոր Տէօրը	170
Արծիւ Խմբի Խմբապետներ	177
Արծիւ Խմբի Կռիւները	182
Հնչ. եւ Բագուլի Գործադուլը	184
Հայ Թաթարական Կռիւները	188
Հնչ. Սեւ Ժողի Ափերէն	190
Հնչակեանութիւնը եւ Ռուսական Տուման	191
Խարբերդի Տրամաս	192
Գալուստ Արխանեան	194
Ցակոբ Թէվէհէլեան	198
Հնչակեան Ե.րդ Ընդհ. Ժողովը	202
Լոնտոնի Նահատակները	204
Կովկասեան Վերյիշումներ	209
Դանիէլ Զավուշ	213
Փշրանքներ Փոքր Հայէի Հնչակեան կեանքէն	214
Զարգանդ	223
Ընկեր Նուպար	224
Հնչակեանութիւնը եւ Սօցիալիստ Համագումարները	227
Ուսուցիչ Ժիրայրը	228
Տօնօ Ղազարեան	231
Սաֆօ	232
Փէհլիվան	234
Արխանեան Գալուստ	234
Ցարութիւն Շէֆէրեան	235
Նօթեր Ռումանիոյ Հնչակեան կեանքէն	237
Մեր Մանուկեան	240
Արծրունի	241
Հնչ. եւ Թուրք Սահմանադրութիւնը	242
Երջարերական Թիւ 1	243
Հնչակեան Զ.րդ Ընդհ. Ժողով	246
Փշուրներ Իզմիրի Հնչ. Ցուշերէս	248
Ցուշեր Կեսարիոյ Հնչակեան Կեանքէն	250
Ասօ	258
Ցակոբ Տէրտէրեան	259
Կարապետ Կէօկտէրէկեան	260
Սարգիս Կէզիրեան	263
Հնչակեան Մանիֆէստը	265
Էջ մը Պօլսոյ Հնչակեան կեանքէն	268
Միքիռոն Միր Սագոյեան	275
Հնչակեան Զիմանշանը	276
Սարգիս Գալայեան	277
Էջ մը Խարբերդի Ցուշերէս	279
Ասատուր Զուխտաբեան	282
Հնչակեան Է.րդ Ընդհ. Ժողովը	284
Ցուշեր Ընկ. Սպահի Կեանքէն	287
Փոքր – Հայէի Հնչակեան Պլօքը	290
Քսան Կախաղանները	295
Արամ Աչըգպաշեան	302
Գրիգոր Աւշարեան	308
Ցովհ. Եղիազարեան	309
Տոքթոր Պէննէ	311
Գագիկ Օզանեան	313
Ժողու Հերոս	315
Աբրահամ Բրուտեան	317
Ողջո՞յն Խորհրդային Հայաստանին	318
Խորհրդային Հայաստանի Պետնիշը եւ Դեկլարացիա (Հայ.ի Անկ. Հրովարտակ)	319
Խորհրդային Հայաստանի Քարտէսը	322
Հնչակ. եւ Խորհր. Հայաստան	323
Լենինի Հրովարտակը Տաճկ.–Հայ. Անկախ. Մասին	330
Հնչակեան Ը.րդ Ընդհ. Ժողովը	331
Ցիշողութիւններ Զինուորական կեանքէս	332
Ս. Տխրունի	334
Մայիս Մէկ-ի Ծագումը	336
Հնչակեան Թ.րդ Ընդհ. Ժողովը	337
Հնչակ. եւ Երրորդ Միջազգայինը	338
«Հնչակ»ի Ցիսնամեակը	340
Մարտիրոս Տօնապետեան	340
Հնչակեան կեանքը Լիբանանի Մէջ	341
Դրուագ մը Սասնոյ Ապստ. Նախօրեակէն	345
Ցուցակ Հնչակեան Մամուլի	
Ա. Բ. Գ. Միջազգայնականնե	

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0075165

ЦЕНА
III
Ա6143

ԳԻՆ
ԵՐԿՈՒ ՏՈԼԱՐ